

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BİTLİS
SANCAĞI
(1908-1914)**

DOKTORA TEZİ

Bülent CIRIK

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Haluk SELVİ

OCAK-2015

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

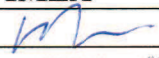
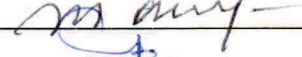
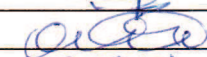

**İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BİTLİS
SANCAĞI
(1908-1914)**

DOKTORA TEZİ
Bülent CIRIK

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih

Enstitü Bilim Dalı: Tarih

“Bu tez 21.01.2015 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği/Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Haluk Selvi (Danışman)	Başarı	
Prof. Dr. Mehmet Alpargu	BASARILI	
Prof. Dr. Kemalettin Kuzucu	BASARILI	
Doç. Dr. Osman Özkul	Başarı	
Yrd. Doç. Dr. Fikrettin Yavuz	BASARILI	

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Bülent CIRIK

21.01.2015

ÖNSÖZ

Doğu Anadolu, İttihat ve Terakki, Ermeni ve Kürt terimleri son yıllarda ülkemizde üzerinde en çok konuşulan, tartışılan konulardandır. Özellikle arşivlerimizde İttihat ve Terakki Cemiyeti ve İkinci Meşrutiyet dönemi ile ilgili belgelerin araştırmacıların hizmetine açılması, üzerinde hâlâ soru işaretleri bulunan bu dönemi bir cazibe haline getirmiştir.

“İkinci Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı” yukarıda bahsettiğimiz bütün olguları bünyesinde barındırıyor. Böyle bir çalışmaya başlamak bu karmaşık dönemi ve bölgedeki karmaşık ilişkileri ele almayı gerektiriyordu. Çalışmamızda, İkinci Meşrutiyet ve anayasal düzen Vilâyât-ı Şarkiyenin durumunu, Bitlis Sancağının etnik gelişmelerini nasıl etkilemiştir? sorusuna cevap aradık. Kıt olan yazılı kaynaklar içindeki çaresizliğimizi arşiv belgeleri ve basın aracılığı ile giderdik. Bir yanda İngiliz arşiv belgeleri ve Osmanlı Devleti kurumlarının yazışmaları, bir yanda Ermeni iddiaları ve bunlara verilen cevaplar birbiri ile tezat halindeydi. Kaynakların bu çelişkili dünyasında akademik usullere sadık kalınarak problemler çözülmeye çalışıldı.

Bütün bu karmaşık ilişkileri çözmemde ve beni bu konu üzerinde çalışmam hakkında cesaretlendiren danışman hocam Prof. Dr. Haluk Selvi'ye teşekkür ederim. İçinden çıkamadığım birçok problem onun önderliğinde aydınlandı.

Çalışmam boyunca benden desteğini esirgemeyen bütün hocalarıma ve değerli yönlendirmeleriyle mesai arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Bülent CIRIK

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
TABLO LİSTESİ	vii
ÖZET	ix
SUMMARY	x
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: BİTLİS SANCAĞININ İDARİ DURUMU	12
1.1 Bitlis'in Tarihi Coğrafyası.....	12
1.2 Bitlis'in İdari Taksimati.....	17
1.3 Bitlis'in Nüfusu.....	24
1.4 Bitlis'te Vilayet Yönetimi.....	39
1.4.1 Bitlis'te Valilik Sorunu.....	45
1.4.2 Adliye Teşkilatı.....	62
1.4.3 Maliye Teşkilatı ve Vergiler.....	70
1.5 Meşrutiyet'in Bitlis'teki Etkileri.....	79
1.5.1 Meşrutiyet Öncesi Gelişmeler.....	79
1.5.2 Meşrutiyetin İlanının Bitlis'teki Etkileri.....	82
1.5.3 Bitlis'te Meşrutiyet Uygulamaları.....	91
1.5.4 Bitlis'te Seçimler ve Mebuslar.....	100
BÖLÜM 2: BİTLİS'TE SOSYAL HAYAT	107
2.1 Gündelik Hayat ve Sosyal Çevre.....	107
2.2 Eğitim.....	117
2.3 Sağlık.....	136
2.4 Ulaşım.....	140
2.4.1 Karayolu Ulaşımı.....	140
2.4.2 Demiryolu Ulaşımı.....	151
2.5 Haberleşme.....	158
2.6 Doğal Afetler.....	170
2.7 Balkan Savaşlarının Şehir Hayatına Etkisi.....	172
BÖLÜM 3: BİTLİS'TE İKTİSADİ HAYAT	179
3.1 İktisadi Durum.....	179
3.2 Ticaret ve Sanayi.....	188
3.3 Ziraat ve Hayvancılık.....	191
3.3.1 Tarım.....	191

3.3.2 Tütün Üretimi.....	195
3.3.3 Meyve Yetiştiriciliği.....	198
3.3.4 Hayvancılık.....	199
3.3.4.1 Arıcılık.....	201
3.3.4.2 İpekböcekçiliği.....	201
3.3.4.3 Hayvan Hastalıkları.....	202
3.3.5 Ziraatı Modernleştirme Çalışmaları.....	206
3.4 Madenler ve Ormanlar.....	208
3.4.1 Madenler.....	208
3.4.2 Ormanlar.....	209

BÖLÜM 4: BİTLİS’TE ASAYİŞ SORUNU.....212

4.1 Meşrutiyetin İlanına Kadar Bölgede Asayiş.....	212
4.2 Meşrutiyetin İlanının Asayiş Üzerindeki Etkileri.....	216
4.3 Bitlis ve Çevresinde Asayiş Olayları.....	219
4.4 Asayiş ile İlgili Alınan Tedbirler.....	227
4.5 Vilâyet-ı Şarkıye’de Nasihat Heyetleri.....	237
4.6 Arazi İhtilafları.....	242
4.7 Hapishaneler.....	251

BÖLÜM 5: BİTLİS VE ÇEVRESİNDE ERMENİ OLAYLARI VE YABANCILAR.....257

5.1 Meşrutiyetin İlanına Kadar Bitlis’te Ermeni Olayları.....	257
5.2 Meşrutiyetin İlanından Sonra Bitlis’te Ermeni Olayları.....	262
5.2.1 Taşnaksütyun Cemiyetinin Bitlis’teki Faaliyetleri.....	262
5.2.2 1909 Adana Olaylarının Bitlis’teki Etkileri.....	269
5.2.3 Göçen Ermenilerin Bitlis’teki Etkileri.....	272
5.2.4 Bitlis ve Çevresinde Ermeni Çete Faaliyetleri.....	275
5.2.5 Rusya’nın Bölgedeki Etkisi ve Ermeniler.....	282
5.3 Doğu Anadolu’da Islahat Çalışmaları ve Bitlis.....	286
5.3.1 İkinci Meşrutiyete Kadar Islahat Meselesi.....	286
5.3.2 İkinci Meşrutiyetin İlanından Sonra Islahat Çalışmalarını Hazırlayan Ortam.....	289
5.3.3 1913 Islahatı Öncesi Bitlis’te Meydana Gelen Olaylar ve İddialar.....	298
5.3.4 Kamuoyunda Yer Alan Haberler ve Cevaplar.....	308
5.3.5 1913 Doğu Anadolu Islahatı ve Bitlis.....	316
5.3.6 Birinci Dünya Savaşı’nda Bitlis Ermenileri.....	322
5.4 Bitlis’te Yabancılar.....	327
5.4.1 Bitlis’te Misyonerler.....	327
5.4.2 İngiliz Konsolosları ve Raporları.....	339

5.4.3 Fransız Konsolosları.....	348
5.4.4 Rus Konsolosları.....	350
BÖLÜM 6: BİTLİS VE ÇEVRESİNDE KÜRTLER.....	354
6.1 Meşrutiyetin İlanına Kadar Osmanlı Devleti İdaresinde Kürtler.....	354
6.2 Meşrutiyetin İlanından Sonra Bitlis Sancağında Kürtler.....	363
6.3 Kürt Aşiretleri Reisleri ve Meydana Gelen Olaylar.....	368
6.4 1914 Bitlis İsyanı.....	383
SONUÇ.....	397
KAYNAKÇA.....	410
EKLER.....	429
ÖZGEÇMİŞ.....	443

KISALTMALAR

A. MKT. MHM	: Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemî
ABCFM	: American Board of Comissioners for Foreign Missions
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ASAM	: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
ATASE	: Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
ATBD	: Askerî Tarih Belgeleri Dergisi
B.	: Belge
BDH	: Birinci Dünya Harbi Kataloğu
BEO	: Bâb-ı Âli Evrâk Odası
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
BTTD	: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
C	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
D.	: Dosya
DH. EUM	: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
DH. EUM	: Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti
DH. EUM. 2. Şb	: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti 2. Şube
DH. EUM. 5. Şb	: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti 5. Şube
DH. EUM. AYŞ	: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemî
DH. EUM. ECB	: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Ecanib Kalemî
DH. EUM. EMN	: Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemî
DH. EUM. KLH	: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi
DH. EUM. KLU	: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumî Müdüriyeti

DH. EUM. MEM	: Dâhiliye Nezâreti Memurîn Kalemi
DH. EUM. MTK	: Dâhiliye Nezâreti
DH. EUM. SSM	: Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi
DH. EUM. VRK	: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası
DH. HMS	: Dâhiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği
DH. İUM	: Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umumiyye Müdüriyeti
DH. İD	: Dâhiliye Nezâreti İdarî Kısım
DH. KMS	: Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti.
DH. MB. HPS	: Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti
DH. MKT	: Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi
DH. SN	: Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus İdâre-i Umumiyesi
DH. SN. THR	: Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus İdâre-i Umumiyesi Tahrirat Kalemi
DH. SYS	: Dâhiliye Nezâreti Siyasi Kalemi
DH. ŞFR	: Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi
DH. UMVM	: Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti
DUİT	: Dosya Usulü İdareler Tasnifi
Ed.	: Editör(ler)/Edited/Editedby
F.	: Fihrist
FO	: Foreign Office
G	: Gömlek
H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
HR. HU	: Hariciye Nezâreti Hukuk Kısım
HR. SYS	: Hariciye Nezâreti Siyâsî Kalemi
K	: Klasör
M.	: Milâdî
MMZC.	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı (Yayınevi)
MV	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları

No.	: Numara
Nr.	: Numara
R.	: Rûmî
s.	: sayfa
S.	: Sayı
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TDA	: Türk Dünyası Araştırmaları
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
UK ARCHIVES	: United Kingdom The National Archives
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Vol.	: Volume
Y. A. HUS	: Yıldız Sadâret Hususi Maruzat Evrakı
Y. MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y. PRK. A	: Yıldız Perakende Sadaret Maruzatı
Y. PRK. ASK	: Yıldız Perakende Askerî Maruzat Evrakı
Y. PRK. AZJ	: Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller
Y. PRK. AZN	: Yıldız Perakende Adliye ve Mezâhib Nezâreti Kalemî
Y. PRK. BŞK	: Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti Evrakı
Y. PRK. DH	: Yıldız Perakende Dâhiliye Nezâreti Maruzâtı
Y.EE	: Yıldız Esas Evrakı
Y.PRK. MYD	: Yıldız Perakende Yaverân ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dâiresi
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

TABLO LİSTESİ

Tablo 1	: Bitlis'in İdari Taksimat Seyri.....	20
Tablo 2	: 1890 yılında Bitlis Sancağının Nahiye ve Köy Sayıları.....	21
Tablo 3	: 1908 Bitlis Vilayeti İdari Taksimatı.....	22
Tablo 4	: 1881/1882-1893 Genel Nüfus Sayımına Göre Vilâyât-ı Şarkıye'nin Nüfus Durumu.....	27
Tablo 5	: 1910/11 Nüfus Sayımına Göre Vilâyât-ı Şarkıye'deki Müslüman Ve Ermeni Nüfusu.....	27
Tablo 6	: İsmail Fazıl Paşa'ya göre Doğu Anadolu Nüfusu.....	28
Tablo 7	: 1914 Nüfus Sayımına Göre Vilâyât-ı Şarkıye.....	29
Tablo 8	: Yıllara göre Bitlis Vilayetinin Nüfusu.....	30
Tablo 9	: Fransız Sarı Kitabı'na Göre Vilayat-ı Şarkıye Nüfusu.....	30
Tablo 10	: Amerikalıların Birinci Dünya Savaşı Öncesi Yaptığı Değerlendirmeye Göre Doğu Anadolu Vilayetlerinde Nüfus.....	31
Tablo 11	: 1907 Yılında Doğu Anadolu Vilayetlerinin Nüfusları, Yüzölçümleri Ve Nüfus Yoğunluğu.....	31
Tablo 12	: 1881/82-1893 Bitlis Vilayeti Nüfusu.....	32
Tablo 13	: 1906/1907 Bitlis Vilayetinin Sancaklara Göre Nüfus.....	32
Tablo 14	: 1872 Yılı Bitlis Nüfusu.....	33
Tablo 15	: Cuinet'ye Göre 1890 Yılında Bitlis Sancağının Nüfusu.....	33
Tablo 16	: 1890'da Bitlis Sancağının dört kazadaki nüfusu.....	34
Tablo 17	: 1914 Yılı Nüfus Sayımına Göre Bitlis Sancağının Nüfusu.....	35
Tablo 18	: Bitlis Vilayetinin 1919 yılı Nüfusu.....	37
Tablo 19	: Bitlis Kazasının 1919 nüfusu.....	38
Tablo 20	: 1913'te Dört Ana Başlıktan Vergi Gelirleri.....	77
Tablo 21	: 1913 Yılında Türk Hükümeti'nin Harcamaları.....	77
Tablo 22	: İkinci Meşrutiyet Döneminde Bitlis Vilayeti Mebusları.....	105
Tablo 23	: 1891 Yılında Bitlis Sancağındaki Okulların ve Öğrencilerin Sayısı.....	118

Tablo 24	: 1913-1914 Öğretim Yılında Doğu Vilayetlerinde Genel ve Özel İptidai Mekteplerin Sayısı.....	128
Tablo 25	: 1913-1914 Genel ve Özel İptidai Mekteplerdeki Öğretmenlerin Yerel İdarelere Dağılımları.....	129
Tablo 26	: Duyun-I Umumiye İdaresinin 1889 ve 1890 Yıllarına Ait Bitlis'ten Topladığı Vergiler.....	181
Tablo 27	: 1896-1905 Yıllarında Bitlis Şehrinden Tekstil Satışı.....	189
Tablo 28	: 1913 Yılında Bitlis Sancağı Kazalarında Yetişen Buğday Miktarı.....	193
Tablo 29	: 1913 Yılında Bitlis Sancağı Kazalarında Yetişen Arpa Miktarı.....	193
Tablo 30	: 1913 Yılında Bitlis Sancağı Kazalarında Yetişen Pirinç Miktarı.....	194
Tablo 31	: 1913 Yılında Bitlis Sancağı Kazalarında Yetişen Darı Miktarı.....	194
Tablo 32	: Bitlis Sancağında 1914 Yılı Zirai Üretim.....	194
Tablo 33	: 1913 Yılında Vilayetteki Hayvan Sayısı.....	200
Tablo 34	: 1912 Yılında İlk Altı Ayında Bitlis Vilayetinde Meydana Gelen Asayiş Olayları.....	304
Tablo 35	: 1904 Senesine Ait İstatistiğine Göre Bitlis Vilayetinde Asayiş Olayları.....	305
Tablo 36	: - Bitlis'te Görev Yapan İngiltere Yardımcı Konsolosları Listesi (1895-1914).....	346

SAÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tez Özeti

Tezin Başlığı: İkinci Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914)	
Tezin Yazarı: Bülent CIRIK	Danışman: Prof. Dr. Haluk SELVİ
Kabul Tarihi: 21/01/2015	Sayfa Sayısı: X(ön kısım)+442(tez) +15 (ekler)
Anabilim Dalı: Tarih	Bilim Dalı: Tarih
<p>II. Meşrutiyet yılları Osmanlı Devleti için önemli olayların yaşandığı bir dönemdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti liderliğinde ilan edilen kanun-ı esasi ile ülkede her yönüyle yeni bir sürece başlamıştır. Cemiyet, iktidara doğru yürürken hukuki, siyasi ve iktisadi alanlarda merkezden başlayarak yeni bir düzen inşa etmek istemiştir. Bu süreçte doğu vilayetleri, kendisinden önceki yirmi yıl içinde cereyan eden olaylar ve etnik unsurlar arasında yaşanan çatışmalar sebebiyle karışık bir durumdadır. Ülkenin en az gelişmiş olan bölgesi de yine bu bölgelerdir. Etnik ihtilaflar ve gelişmişlik açısından doğunun en problemlili vilayetlerinden birisi Bitlis'tir. Tarihin en eski devirlerinden beri önemli bir yerleşim merkezi olan Bitlis, XVIII. yüzyılda eski önemini yitirmiş, 1878 yılında vilayet merkezi olunca tekrar canlanmaya başlamıştır. Ahlat, Hizan ve Mutki gibi önemli yerleşim birimleri olan Bitlis Sancağı, ele aldığımız dönemde özellikle adalet, eşitlik ve kardeşlik ilkelerinin uygulanmaya çalışıldığı bir merkez olmuştur. Ancak bu dönemde Bitlis için söylenebilecek şey meşrutiyetin bölgede başarısız olduğudur. Ermenilerle Kürt aşiretleri arasındaki arazi ihtilafları, asayiş olayları belgelerde, ulusal ve uluslararası basında en çok yer alan olaylar olmuştur.</p> <p>Bu başarısızlıkta Rusya ve misyoner faktörleri de önemli birer etken olmuştur. Bitlis Sancağında eğitim, sağlık, ziraat, hayvancılık ve ticaret ülke genelinin gerisindedir. Halk daha çok hayvancılıkla geçinmektedir. Ticaret daha çok bu hayvansal ürünler üzerinden yapılmaktadır.</p> <p>Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti doğu vilayetlerinin kendine has sosyal ve siyasal durumunu yeniden şekillendirmeye yönelerek Abdülhamid döneminde kurulan dengeleri bozmaya başladılar. Hamidiye alayları Abdülhamid döneminde Ermeni terör örgütleri için caydırıcı bir güç olmuş, bölgenin gerek iç gerekse dış asayişinde önemli roller üstlenmişti. Meşrutiyet sonrasında hem İttihat ve Terakki'nin Doğu illeri politikası hem de Ermeni ihtilalcileri tarafından bir tehdit unsuru olarak görülen bu alayların tedricen ortadan kaldırılması ve yeni rejimin bölgede yapmak istediği ıslahatlara engel teşkil edemeyecek bir hale sokulması çabaları doğudaki huzursuzluğun başlıca sebeplerinden birini oluşturdu. Ermenilerin ve Taşnak Partisi'nin bu dönemde Türk sever oldukları söylenemez ise de, onlar Meşrutiyetçi ve Meşrutiyet rejiminin sadık taraftarlarıydılar, çünkü özgürlük ortamı onların teşkilatlanmaları ve halk arasında örgütlerini genişletmeleri açısından önemli bir fırsat sunmuştu. Hâlbuki Kürtler ise tam aksine Sultan Abdülhamid dönemini desteklemiş bir kavim olarak şimdi de anti-Meşrutiyetçi bir güç şeklinde ortaya çıkıyor yeni idare tarzına, Osmanlı Meşrutiyet rejimine düşman oluyorlardı.</p> <p>Meşrutiyetin ilanı, Adana Olayları, Balkan Savaşları, 1914 yılında uygulamaya konulan Doğu Anadolu Islahatı sancak içinde siyasi etkiler meydana getirmiştir. Bu olaylar meşruti idarenin bölgedeki başarısızlığının temel sebeplerindendir. Açıkçası meşruti düzen Kürtler ve Ermeniler arasında katılmış olan problemlere kısa sürede bir çözüm getirememiştir.</p>	
Anahtar kelimeler: Bitlis, Meşrutiyet, İttihat ve Terakki, Kürtler, Ermeniler	

Sakarya University Institute of Social Sciences Abstract of PhD Thesis

Title of the Thesis: Bitlis in the Second Constitutional Era (1908-1914)	
Author: Bülent CIRIK	Supervisor: Professor Dr. Haluk SELVI
Date: 30.12.2014	Nu. of pages: X(pretext)+442(mainbody) +15(appendices)
Department: History	Subfield: History
<p>The years of Second Constitution were a period of significant events for the Ottoman Empire. The country entered a new period with the declaration of the Constitution under the leadership of the Committee of Union and Progress. While coming to power, the Committee of Union and Progress wanted to build a new order in legal, political and economic spheres starting from the centre. During this period, Eastern Anatolia was in a chaotic atmosphere due to the events of previous twenty years and clashes between ethnic groups. The least developed region of the country was, too, the Eastern Anatolia.</p> <p>Bitlis was one of the worst provinces of the East in terms of underdevelopment and ethnic conflicts. As an important settlement since ancient times, the city lost its importance in the 18th century then began to revive in 1878 when it was turned into province. Having important settlements such as Ahlat, Hizan and Mutki, the province of Bitlis has been a center in which especially the principles of justice, equality and fraternity tried to be deployed in the discussed period. However, it could be fairly said that constitutionalism failed in Bitlis during this period. Land dispute between the Armenians and the Kurdish tribes and unrests were the most cited events in the documents and national and international press.</p> <p>Russia and missionary activities were also considerable factors in this failure. Education, health, agriculture, livestock and trade of Bitlis were behind the average of the country. Animal husbandry was most common way of livelihood. Trading was almost based on animal products.</p> <p>After the proclamation of the Constitution, the Unionists abruptly disrupted the balance, established during the time of Abdulhamid, in order to restate unique social and political situation of Eastern Anatolia. During the time of Abdulhamid, Hamidye regiments were a deterrent power for the Armenian terrorist organizations and played important roles in both domestic and external order of the region. Following the proclamation of the Constitution, both the unionist's eastern province policy and the attempts of Armenian revolutionaries to eliminate gradually these regiments seen as a threat and to reform it in a design not to be an obstacle to reforms the new regime wanted to implement, were one of the major reasons of the chaotic atmosphere of the east. At this period, Armenians and Dashnak Party were for sure not turcophile but they were loyal supporters of the Constitutionalists and its regime, as the new freedom atmosphere gave an opportunity to organize and expand their organization in the community. As the supporter of Abdulhamid regime, now the Kurds were emerging as a force of anti-Constitutionalist. Actually they were hostile to the new method of administration, the Ottoman constitutional regime.</p>	
Keywords: Bitlis, Constitutional Era, The Union and Progress, Kurds, Armenians	

GİRİŞ

“İkinci Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1918)” isimli doktora tez çalışmamız Meşrutî düzenin ilk evresinde Osmanlı Devleti’nin doğu vilayetlerinden olan Bitlis Vilayeti merkez sancağı Bitlis’i konu edinmiştir. Türk siyasal hayatında önemli bir dönüm noktası olan İkinci Meşrutiyetin ilanı hadisesi, yeni bir yönetim anlayışının ve kendinden önceki 50 yıllık süre içinde Osmanlı Devleti’nin karşı karşıya kaldığı problemleri çözüme ulaştırma geleneğinin bir parçası olmuştur. Bu süreçte çoğulcu yönetim anlayışı ile hareket eden İttihat ve Terakki yöneticileri Doğu Anadolu üzerinde önemle durmuşlar, bölgeyi Osmanlılık hareketi ile merkeze bağlama düşüncesi etrafında hareket etmişlerdir. Sultan Abdülhamid döneminin yönetim modelini reddeden İttihat ve Terakki Fırkası, Vilâyât-ı Şarkiyede yaşayan Kürtleri ve Ermenileri Meclis-i Mebusan’a ve yerel anlamda Vilayet Meclislerine dahil ederek bu bölgenin problemlerine çözüm bulmak istemişlerdir. Bu dönemin en önemli problemlerinden olan Hamidiye Alayları ve Ermeni çetelerini yönetime dahil ederek Vilâyât -ı Şarkıye (Erzurum, Sivas, Mamuretülaziz, Bitlis, Diyarbakır ve Van)’de çözüm arayan İttihat ve Terakki, Avrupa ve Rusya’nın Doğu Anadolu’da reform isteklerine karşı koyamamış, 1913 yılında bu devletlerin tekliflerine boyun eğmiştir. Balkan Savaşları ve peşinden Birinci Dünya Savaşı bu reform çalışmalarını sonuçsuz bırakmış, Bitlis ve çevresinin de dahil olduğu Doğu Anadolu bölgesi Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bu savaş sırasında tehcir uygulamaları ve Kürt aşiretleri ile ilişkiler Bitlis ve çevresini önemli bir hale getirmiştir.

Bu çerçevede tezin ana konusu, Bitlis Sancağı örneğinde İttihat ve Terakki Fırkası’nın 1908-1914 yılları arasında Vilâyât Şarkiyedeki yönetim anlayışı ve bölgede yaşanan etnik ve siyasi olaylar, yerel tarih olarak Bitlis Sancağının sosyo-ekonomik durumu ve nüfusu, ayrıca Birinci Dünya Savaşı arifesinde doğu vilayetlerinin genel durumu ve Bitlis’teki gelişmeler ve etnik olaylardır.

Tezin Önemi:

1908-1914 yılları Osmanlı Devleti için önemli olayların yaşandığı bir dönemdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti önderliğinde ilan edilen kanun-ı esasi ile ülke her

yönüyle yeni bir sürece girmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidara doğru yürürken hukuki, siyasi ve iktisadi alanlarda merkezden başlayarak yeni düzeni inşa etmek istemiştir. Bu süreçte Doğu Anadolu, kendisinden önceki yirmi yıl içinde cereyan eden olaylar ve etnik unsurlar arasında yaşanan çatışmalar sebebiyle karışık bir durumdadır. Ülkenin en az gelişmiş olan bölgesi de yine Doğu Anadolu'dur.

Az gelişmişlik ve etnik ihtilaflar açısından doğunun en kötü vilayetlerinden birisi Bitlis'tir. Tarihin en eski devirlerinden beri önemli bir yerleşim merkezi olan Bitlis, XVIII. yüzyılda eski önemini yitirmiş, 1878 yılında vilayet merkezi olunca tekrar canlanmaya başlamıştır. Ahlat, Hizan ve Mutki gibi önemli yerleşim birimleri olan Bitlis Sancağı, ele aldığımız dönemde özellikle adalet, eşitlik ve kardeşlik ilkelerinin uygulanmaya çalışıldığı bir merkez olmuştur. Ancak bu dönemde Bitlis için söylenebilecek şey meşrutiyetin bölgede başarısız olduğudur. Ermenilerle Kürt aşiretleri arasındaki arazi ihtilafları, asayiş olayları belgelerde, ulusal ve uluslararası basında en çok yer alan olaylar olmuştur.

Bu başarısızlıkta Rusya ve misyoner faktörleri de önemli birer etken olmuştur. Bitlis Sancağında eğitim, sağlık, ziraat, hayvancılık ve ticaret ülke genelinin gerisindedir. Halk daha çok hayvancılıkla geçinmektedir. Ticaret daha çok bu hayvansal ürünler üzerinden yapılmaktadır.

Meşrutiyetin ilanı sonrası İttihatçılar Doğu Anadolu'nun kendine has içtimai ve siyasi durumunu yeni baştan şekillendirmeye yönelerek Sultan Abdülhamid döneminde kurulan dengeleri bir anda bozmaya başladılar. Hamidiye alayları Abdülhamid döneminde Ermeni terör örgütleri için caydırıcı bir güç olmuş, bölgenin gerek iç gerekse dış asayişinde önemli roller üstlenmişti. Meşrutiyet sonrasında hem İttihat ve Terakki'nin Doğu illeri politikası hem de Ermeni ihtilalcileri tarafından bir tehdit unsuru olarak görülen bu alayların tedricen ortadan kaldırılması ve yeni rejimin bölgede yapmak istediği ıslahatlara engel teşkil edemeyecek bir hale sokulması çabaları doğudaki huzursuzluğun başlıca sebeplerinden birini oluşturdu. Ermenilerin ve Taşnak Partisi'nin bu dönemde Türk sever oldukları söylenemez ise de, onlar Meşrutiyetçi ve Meşrutiyet rejiminin sadık taraftarlarıydılar, çünkü özgürlük ortamı onların teşkilatlanmaları ve halk arasında örgütlerini genişletmeleri açısından önemli bir fırsat sunmuştu. Hâlbuki Kürtler ise tam aksine Sultan Abdülhamid dönemini

desteklemiş bir kavim olarak şimdi de anti-Meşrutiyetçi bir güç şeklinde ortaya çıkıyor yeni idare tarzına, Osmanlı Meşrutiyet rejimine düşman oluyorlardı.

Meşrutiyetin ilanı, Adana Olayları, Balkan Savaşları, 1914 yılında uygulamaya konulan Doğu Anadolu Islahatı sancak içinde siyasi etkiler meydana getirmiştir. Bu olaylar meşruti idarenin bölgedeki başarısızlığının temel sebeplerindendir. Açıkçası meşruti düzen Kürtler ve Ermeniler arasında katılmış olan problemlere kısa sürede bir çözüm getirememiştir. Bugüne kadar Bitlis ve çevresinde meşruti düzenin getirdiği değişiklikler üzerine teferruatlı bir akademik çalışma yapılmamıştır. Bu yönüyle tezimiz hem meşrutiyetin bölgedeki etkilerini ele almaktadır hem de yerel tarih çalışmalarına 1908-1914 yılları arasında ışık tutmayı hedeflemektedir.

Tezin Amacı:

Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da 1908-1914 yılları arasında yaşadığı gelişmeler hem İstanbul'daki hem de Avrupa'daki siyasi ortamla doğrudan ilişkilidir. Bu dönemde Osmanlı yönetim sisteminde meşruti idarenin getirdiklerini yerleştirmek için yapılan çalışmalardan dolayı istikrarsızlık hâkimdir. Bu kısa sürede altı hükümet kurulmuştur; İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti (12 Ocak 1910-29 Eylül 1911), (Küçük) Sait Paşa Hükümeti-iki kez (30 Eylül 1911-17 Temmuz 1912), Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükümeti (22 Temmuz 1912-29 Ekim 1912) ve Mehmed Kâmil Paşa Hükümeti (29 Ekim 1912-23 Ocak 1913). 1911 ara seçimi ve 1912 genel seçimleri bu dönemde yapılmış ve tarihe sopalı seçim olarak da geçen bu seçimler sonunda, Meclis'e 264 İttihatçı ve 6 muhalif mebus girmiştir. Artan huzursuzluk ve siyasal çalkantılar, Trablusgarp Savaşı ve Rumeli'deki Arnavutluk ayaklanması hem hükümetleri hem de İttihat Terakki Fırkasını oldukça yıprattı. Ordu içinde oluşan "Halaskar Zabitan Grubu" adlı muhalefetin hükümetlere istifa çağrısı, ordunun siyasetten uzaklaştırılması ve adil ve dürüst seçimler yapılması yönündeki talepleri karşısında hükümetler çok zor günler yaşadı. Ermenilerin ülkedeki en iyi örgütlenmiş grubu olan Taşnaksütyun Cemiyeti bu süreçte İttihat ve Terakki Fırkası ile birlikte hareket etti, seçimlere birlikte girdi. Ancak diğer gruplar Hınçaklar ve Ramgavarlar daha çok muhalefetle birlikte hareket ettiler.

Padişah V. Mehmed, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'ya hitaplı 12 Ocak 1910 tarihli hatt-ı hümayununda kabinesinin üyelerini seçmesini, devlet işlerini şeriat ve anayasa ilkelerine göre yürütmesini emrettikten sonra çeşitli halk toplulukları arasında iyi geçim sağlamasını, memleketin ilerlemesini ve halkın refahını sağlayacak yeni kanunlar çıkarmasını öğütlemekte idi. Bu tavsiyelerde öne çıkan konu ülkede etnik unsurlar arasında adaletin sağlanması ve huzur vurgusuydu. İbrahim Hakkı Paşa kabinesi döneminde asayiş sağlamaya yönelik çeşitli tedbirler alma yoluna gidildi. Söz konusu tedbirler içerisinde en fazla üzerinde durulan şey Harbiye Nezareti'nin denetlenmesi meselesiydi. Maliye Nazırı Cavit Bey Harbiye Nezareti'nin harcamalarının denetlenmesi gerektiği üzerinde ısrarla duruyor, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa ise buna müsaade etmiyordu. Harbiye Nezareti ile Maliye Nezareti arasındaki uzlaşmazlığın yarattığı gerilim 1911 Ağustosunda en üst seviyeye tırmanmıştı. Bu gerilim ülkede asayiş ile ilgili bir problemi ortaya çıkarıyordu, zira yerel anlamda ordu-siyaset çatışmasının temelinde var olan gerilim İstanbul'dan başlıyordu.

1911 yılı Mayıs ve Haziran aylarında Arnavutluk isyanının genişlemesi, Miralay Sadık Bey'in orduda ve siyasette yeni yapılanmaya giderek muhalefetini güçlendirmesi, 29 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne nota veren İtalya'nın Trablusgarp'ın kendilerine bırakılmasını istemesi İbrahim Hakkı Paşa'nın istifasına sebep oldu. İttihat ve Terakki'ye muhalif bütün grupları bir çatı altında birleştirmeyi amaç edinen Hürriyet ve İtilâf Fırkasının kurulduğu bir sırada Gazi Ahmed Muhtar Paşa sadrazam olarak atandı. Hükümetin kurulduğu günlerde Osmanlı Devleti aleyhine Balkanlarda ittifaklar zinciri oluşuyordu. Fransa ve İngiltere Balkanlar'daki ittifakları Rusya aracılığıyla öğrenirken Almanya ve Avusturya-Macaristan istihbarat faaliyetleri ile antlaşmalardan haberdar olmuştu. Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin Balkanlar'daki ittifakların muhtevassından haberi yoktu. Bu ortamda göreve gelen hükümetin ilk icraatı üç yıllık askerlik süreleri dolmuş olan 100.000 kadar askerin terhis edilmesi olmuştu. 15 Eylül 1912'de Sofya Ateşemiliterliğinden hükümete gönderilen bir telgrafta, Bulgarların Osmanlı Devleti ile bir savaşa niyetli oldukları ve bu yönde çalışmalar yaptıkları bilgisi ulaştırıldı. Bu şartlar altında başlayan Balkan Savaşları Osmanlı Hükümeti'nin yenilgisi ile sonuçlanacaktı.

Balkan savaşının yenilgiyle sonuçlanması üzerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi çekildi ve yerine Kamil Paşa kabinesi kuruldu. Üç ay sonra Talat ve Enver Beylerin düzenledikleri “Babıali Baskını” sonucu Kamil Paşa istifa ettirildi (23 Ocak 1913). Yerine Mahmut Şevket Paşa sadrazam oldu, kurulan yeni kabinede, büyük çoğunluk İttihatçı idi. 11 Haziran’da Sadrazamın bir suikast sonucu ölümü üzerine kurulan Sait Halim Paşa kabinesi ise İttihat ve Terakki’nin kesin iktidarı demek oluyordu. Bu iktidar 1918 sonuna kadar ülkeyi yönetecekti.

Osmanlı Devleti’nin hiçte iç açıcı olmayan bu gelişmeleri yaşadığı sırada Avrupa siyasetinde de köklü değişiklikler yaşıyordu. 1900’lü yılların başında Avrupalı devletler iki bloğa ayrılmış bulunuyordu. 1894’de Fransa ile Rusya arasında yapılan ittifak, 1904 İngiltere-Fransa ittifakı ve 1907’de İngiltere’nin Rusya ile anlaşması Üçlü İtilafın meydana gelmesini sağlamış, buna karşı Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya aralarında Üçlü İttifak kurulmuştu. Bu ittifaklar sebebiyle büyük devletlerin doğu politikalarında derin değişiklikler bekleniyordu. Bu politikaların temelinde Osmanlı Devleti içerisindeki karışıklıklar ve hükümetlerin bu konudaki yetersizlikleri geliyordu. Başta Rusya olmak üzere İngiltere, Fransa ve İtalya’nın doğu politikalarında artık Osmanlı Devleti’nin tasfiyesi esas hareket noktası olarak görülüyordu. Bosna-Hersek’in Avusturya Macaristan tarafından işgali, Arnavutluk isyanlarının Avrupa’ya etkileri ve nihayet bu girişimlere karşı Osmanlı Hükümeti’nin gerekli tedbirleri alamaması Doğu Anadolu üzerinde Rusya’nın ve Ermenilerin yeni politikalar uygulamaları sonucunu doğurdu.

Rusya Uzak Doğu’da genişleme siyaseti uyguluyor, 1905 Japon Savaşı’nda aldığı yenilgiden sonra Balkanlarda Slavları birleştirmeye, Kafkaslarda Ermenileri Ruslaştırmaya gayret ediyordu. Bütün bu olaylar 1878 yılından beri devam eden Balkan krizinin ve Doğu Sorununun Avrupa açısından çözüm zamanının gelmiş olduğunu gösteriyordu. 1910 yılından itibaren uluslararası alanda Doğu Anadolu için de bazı girişimler olmuş ve bu konuda Rusya ön plana çıkmıştı. Zira Berlin Anlaşması’nda yarım kalan meselelerden birisi de Ermeniler lehine Doğu Anadolu’da reform yapmak maddesi idi. Rusya artık Balkan meselesini çözdüğünü düşünüp İngiltere ve Fransa’yı da müttefiki olarak yanına çekerek Ermeni sorununu çözmek istiyordu. Bunun için uluslararası kamuoyunun ikna edilmesi gerekiyordu ki

siyasi ortam bunun için çok elverişliydi. Bu hareket tarzı Doğu Anadolu'da asayişsizliğin ve Ermenilerin katledildiğinin dünyaya duyurulması idi. 1890 yılından beri Avrupa kamuoyu Ermeniler lehine yazılanlardan dolayı bu duruma zaten hazırды. Ermenilerle ilgili siyasi gelişmelerde 1908-1911 yılları arasında kısmi bir sessizlik olsa da 1911 yılından itibaren Avrupa kamuoyunun eski halini aldığı görüldü. Bu yöneltte Rusya'ya yakın Osmanlı topraklarındaki gelişmeler önemli bir etkiye sahipti.

1910 yılından itibaren Rusların sınır ötesindeki hazırlıklarına ve askeri faaliyetlerine yoğunluk verdikleri gibi Osmanlı vilayetlerinde unsurlar arasında karışıklık çıkarmağa ve askerlik açısından bir takım tetkiklerde bulunmağa çalıştıkları her çeşit durumdan anlaşılmaktaydı. Rusya'nın Erzurum başkonsolosunun bazı Ermeni köylülerini Osmanlı vatandaşlığından çıkararak Rusya vatandaşlığına geçmeleri konusunda teşvik ettiği, Bitlis vilayetindeki Rusya konsolosunun vatandaşlık talebinde bulunan Ermenileri kaydedip hane başına para verdiği, ayrıca bu Ermenileri Fransız ve İngiliz konsoloslarına da müracaat ettirerek zulüm gördüklerini beyan etmelerini istedikleri Erzurum ve Bitlis Valilerinin müracaatlarından anlaşılmıştı. Bu durum Hariciye Nezareti tarafından Rusya'ya iletilmişse de Rusya bu iddiaları reddetmişti. Bu sırada doğu vilayetlerinde şikâyetlere sebep olan, asayiş bozan Ermeni faaliyetlerini Rusya'nın desteklediği konusunda, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İstanbul Büyükelçisi Pallavicini'nin hazırladığı rapor çok dikkat çekicidir. Raporda; Fransa ve Rusya'nın Küçük Asya'dan pay koparabilmek için kendi menfaatlerinin peşinde olduklarından, Rusya'nın son zamanlarda Ermenistan'da artık doğrudan ve sistematik bir şekilde hareket ettiğinden, Ermeni Patriği'nin, Ermeni vilayetlerine dair Ruslara haftalık rapor gönderdiğinden, çıkan olayların planlı hazırlanmış olabileceğinden bahsedilmiştir.

Bütün bu sebeplerden dolayı, 1908-1914 yılları arasında Doğu Anadolu'da yaşanan olaylar İstanbul'u, Avrupa hükümetlerini ve dünya kamuoyunu meşgul etmiş, iddialar Osmanlı Devleti karşıtı güçler tarafından her ortamda ifade edilirken cevaplar pek dile getirilmemiştir. Oysa bölge valilerinin hazırladıkları raporlara göre yaşananlar propaganda haberlerinde bahsedilenlerden daha farklıdır ve oldukça abartılmıştır. Tabii olarak bu propagandaya alet edilen asayiş sorunu Osmanlı

Devleti'nin gündemindeki en önemli konulardandır. Bitlis Vilayeti ve Sancağı bu olayların ve iddiaların merkezinde yer almaktadır.

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyetin ilanı, Türk siyasi tarihi açısından dönüm noktalarından birisidir. Ancak dönemin Osmanlı Devleti için çok önemli problemleri içerisine aldığı da bir gerçektir. Jandarma sayısı yetersiz, mahkemelerinde yargılama güçlükleri çekilen, iktisadi yönden sıkıntılı bir ülke için özgürlüklerin artırılması ve siyasi suçlular için afların çıkarılması, problemleri çözmek yerine durumun daha da kötüleşmesine sebep olmuştur. Bu karışıklıklar içerisinde bulunan bir ülkenin savaşlar silsilesine girecek olması da ayrıca önemli bir konudur. Savaşlar sırasındaki asker firarları, jandarma ve polis eksikliği asayiş ve eşkıyalık hareketlerini daha da artırmıştır. Sadece asayişsizlik ve eşkıyalık değil hizipçilik de bu dönemde Osmanlı ülkesini kaosa sürükleyen etkenlerden olmuştur.

Başkente yakın bölgelerde; Bursa, Bolu, İzmit, Adapazarı ve Yalova'da asayiş açısından esas problem jandarma eksikliğinden ve mevcut jandarmaların da bu şehirlerde çok uzun zamandan beri görevlerini sürdürmelerinden kaynaklanıyordu. Jandarma görevlileri buldukları yerlerde mal ve mülk elde etmişler, bölge insanına zarar vermeye başlamışlardı. Hemen hemen bütün şehirlerde de mahkeme binası ve hâkim sıkıntısı çekiliyordu. Adaletin gecikmesi ülkedeki asayişsizliğin önemli sebeplerindendi. İstanbul'un yanı başında asayiş problemleri yaşanırken Doğu Anadolu'da durum daha da karmaşıktı. Bir taraftan aşiretler, bir taraftan Ermeniler meşruti idareden birçok yeni reform bekliyordu. II. Abdülhamit döneminde Aşiret Mektepleri ve Hamidiye Hafif Süvari Alayları teşkiliyle Doğu Anadolu'da asayiş nispeten sağlanmıştı. 1909 yılından sonra iktidarı büyük ölçüde eline geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hamidiye Süvari Alaylarını tasfiye yoluna gidince, aşiret reisleri küstürülmüş oldu. Bölgede asayişin ancak güçlü jandarma kuvvetine sahip olmakla mümkün olabileceğini anlayan Osmanlı hükûmeti jandarma teşkilatını günün şartlarına göre düzenleyerek bu bölgelerde görevlendirme yoluna gitti. Ayrıca jandarma ile ilgili talimatlar yeniden düzenlendi, buna göre müfettişlik teşkilatı faaliyete geçirildi. Bütün bu kararlar ve meşrutiyetin ilânından sonra çetecilik faaliyetlerini yasadışı olarak tanımlayan düzenlemeler kanun dışı hareketlerin azaltılmasına yardımcı olmadı. Çetecilik faaliyetlerinin genişlemesi üzerine

sıkıyönetim uygulamalarına gidilerek “İdare-i Örfiye Kararnamesine” ek kararnameler çıkarıldı. Nitekim kararnameye ilk ek 3 Temmuz 1909 tarihli kanunla yapıldı. Bu kararnamenin dördüncü maddesi, devletin dahili ve harici emniyetini ihlal edecek bütün suç ve cinayetlerin asıl failleri ile medhaldar olanların sıfat ve haysiyetlerine bakılmaksızın istisnasız Divan-ı Harp huzurunda muhakemesini öngörüyordu. Alınan kararlar sorunu çözmek adına isabetli kararlar olmakla beraber bunların ülkenin tamamında uygulanması için güce ve iktidara ihtiyaç vardı. Meşrutiyetin ilk yıllarında bu gücün merkezden uzaklaştıkça azaldığı görülüyordu.

Siyasi, iktisadi ve askeri yönden karışıklık içerisinde bulunan Doğu Anadolu için meşrutiyet idaresinin ıslahat hedeflerinden en önemlisi, nüfuzlu ailelerin ve zorba ağaların halk üzerindeki nüfuzunu tesirsiz bırakarak halkın meşruti idareyi tek otorite olarak tanımasını sağlamaktı. Bölgede Ermenilerin şikâyetlerini dile getirebileceği kurumları mevcuttu, vilayetlerde yer alan dini temsilcilikler yani murahhashaneler ve merkezde patrikhane onların sorunlarıyla yakından ilgileniyordu. Şikâyetlerini bu kurumlar vasıtasıyla gerek hükümete gerekse hamileri olan yabancı devletlere duyurabiliyorlardı. Ermeniler üzerinde yabancı devletlerin doğrudan hamiliği ve bu sayede müdahalelerinin önünü kesebilmek için meşruti hükümet Kürt ahaliden daha çok Ermenilerin sorunlarına öncelik tanımak zorunda kaldı. Ancak Kürtler için böyle bir şikâyet makamı ancak hükümet olabilirdi. 1911 yılına gelindiğinde halkın meşrutiyeti idareden beklentilerinin cevaplanamadığı görülüyordu. Ermenilere ait olduğu iddia edilen araziler meselesi halledilememiş, eğitime gereken yatırımlar yapılamamış, Ermeni örgütlerinin bölgedeki faaliyetleri engellenememişti. Bütün bunlar İttihat ve Terakki hükümetine güvensizliği daha da artırdı. Bu güvensizliğe Rusya'nın günden güne artan faaliyetleri de eklenince halk mahalli nüfuz odaklarına yönelmeye başladı; Ermeni murahhaslar, konsoloslar ve ağalar. Bu şartlar altında sorunlar çözülemediği gibi artarak devam etti.

İttihat ve Terakki hükümetlerinin Ermenilere yaklaşımı ve bu yaklaşımın Doğu illerindeki algılanışı bölgede çok uzun zamandan beri faaliyet gösteren çetelerin daha rahat hareket etmelerine sebep oldu. Bazı Kürt aşiretleri ellerindeki malların ve itibarlarının kaybından dolayı 1910 yılından itibaren harekete geçerek İttihat ve Terakki ve meşrutiyet aleyhinde faaliyetlere başladı. Bunlardan biri meşhur

Bedirhanlı sülalesine mensup Eyüphan'ın oğlu Said'ti. Said, Rus elçisinin yardımıyla Rusya'ya kaçmış, Rusların direktifleriyle Güney Azerbaycan'ın Kürtlerle meskûn bölgelerinde faaliyetlere başlamıştı. Yine aynı aşiretten Abdürrezzak, Şemdinanlı Seyyid Taha, İran'a bağlı olan Simko ve diğer çeteler daha çok sınır ötesi çalışıyorlar, Osmanlı topraklarına baskınlar yapıyorlardı. Bu çetelerin baskıları ve hükümetin kayıtsızlığı karşısında nasıl davranılacağı ile ilgili olarak Ermeniler arasında çok farklı görüşler vardı. Ermeni terör örgütleri meşrutiyetin sağladığı özgürlük ortamından yararlanarak bütün Doğu Anadolu şehirlerinde rahatlıkla teşkilatlanıp silahlandılar. Bölgede yeni şubeler açarak, yerel kongreler ve konferanslar düzenleyerek taraftar bulmaya çalıştılar. Meşrutiyetin başında bu örgütlerin Osmanlı Devleti içinde reformları gerçekleştirmek gayesinde oldukları görüldü, ancak Osmanlı hükümetlerinin bu reformları gerçekleştirememeleri ve savaşlar nedeniyle asayişin bozulması onları yeni arayışlar içine itti. Ermeniler bir taraftan Batı ülkelerinin dikkatini reformlar konusuna çekerken bir taraftan da Rusya'nın yakında geleceğine ve Van, Bitlis ve Erzurum'u işgal edeceğine inanıyorlardı. Özellikle komite mensupları işgali hızlandırmak için müdahaleye zemin oluşturacak olaylar tertipleme peşindeydi. Bu yüzden Ermeni komiteleri Kürt ahaliyi üzerlerine çekebilmek için olanca imkânlarıyla çalışıyorlardı. Sultan Abdülhamit döneminde yaşanan olayların başlangıç sürecine dönülmek üzereydi.

Rusya'nın Bitlis konsolosu İstanbul büyükelçisine gönderdiği 24 Aralık 1912 tarihli raporunda, Müslümanlar arasında huzursuzluğun giderek artmakta olduğundan, Ermenilerin ise Rusya'nın bölgeyi işgal ettikten sonra Müslümanların çekileceğini ve onlardan kalan mal ve mülkün paylaşımını planlamakla meşgul olduklarından bahsediyordu. Ermenilerin bu faaliyetlerinde Taşnak Cemiyetinin büyük rolü oldu. Bu cemiyet Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar çıkarmaya ve Ermeniler için meşrutiyete tepkilerin yoğunlaştığı yerlerden biri olan Bitlis ve civarında meydana gelebilecek bir olayı bahane ederek Rusya'nın müdahalesini ve memleketin Rus kuvvetleri tarafından işgalini sağlamaya gayret ediyordu. Hınçak ve Sahmanas Taragan Ermeni örgütleri de Bitlis'te isyan hazırlığını yoğunlaştırdı. Hınçaklar Köstence'deki kongrelerinde açıktan açığa Türk düşmanlığına sarıldılar. Ermeni çeteleri silahlı fedai çeteleri oluşturarak Kürtlere karşı küçük çaplı saldırılar düzenlemeye başladılar. Örgütler Ermeni ahaliyi uyruk değiştirmeye zorluyordu.

Komitelerin tertibiyle Ermeni köylüleri tarafından Kürt zulmüne maruz kaldıkları gerekçesiyle yüzlerce mühür ve imza ile tabiiyet değiştirmek için Bitlis Rus konsolosluğuna müracaatlar oldu. Osmanlı Hükümeti bu müracaatların kendisine dönüşünün ağırlığı altında kaldı. Verdiği cevaplar ve asayiş sağlamaya çalıştığı tedbirler Rusya'yı ve Avrupa devletlerini artık ilgilendirmiyordu.

Osmanlı Devleti'nin Balkan Harbi'nde aldığı mağlubiyet üzerine, İstanbul'daki Rus Büyükelçisi De Giers, 9 Aralık 1912'de hükümetine gönderdiği bir raporda, şimdilik Doğu Anadolu'da Ermenilerle ilgili ıslahat yapılmasını sağlamaya çalışılmasını, fakat ıslahatın başarısız kalması halinde, Rus ordusunun adı geçen bölgeyi işgale hazır bulundurulmasını teklif etmişti. Rusya bu amacına ulaşabilmek için Balkan Savaşları sırasında Doğu Anadolu'daki olaylarla yakından ilgilenmeye başladı. Bu ilginin odağında Doğu Anadolu şehirlerinde Ermenilere yapıldığı iddia edilen baskı ve öldürme olayları vardı. Rusya böylece Doğu Anadolu'daki olayları öne sürerek reformların gerçekleştirilmesini sağlayacaktı. Bu yöndeki ilk girişim, Ermeniler tarafından gerçekleştirilmiştir. Dönemin Ermeni cemaati liderlerinden Patrik Zaven Efendi, 29 Nisan 1911'de Babıali'ye Ermenilerin istekleri doğrultusunda hazırlanmış bir muhtıra sunmuştur. Bu sırada Taşnak Partisi yöneticilerinden Dr. Zavriev ise, Rus Elçisi Giers'i ziyaret ederek Ermeni ıslahatı konusunda Rusya'nın desteğini almak amacıyla bir takım diplomatik faaliyetlerde bulunmuştur. Böylece Doğu Anadolu'da 1910 yılından itibaren başlayan ve giderek artan asayiş olayları ve bunlarla ilgili yayınlanan haberler hedefine ulaşmaya başlıyordu.

Çalışmamız bütün bu gelişmeler ışığında, altı yıllık dönemde (1908-1914) yerelde Bitlis'in iktisadi, askeri ve sosyal yönlerini tasvir etmeyi hedeflemekte olup, genelde Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu politikalarının anayasal süreçte çözümlenmesini ve başarısızlığın sebeplerini ortaya koymayı amaç edinmiştir. Dönemin ana kaynaklarıyla inşa edilen çalışma bu yönüyle Bitlis'i adı geçen dönemde ilk olarak ele alan bir tez niteliğindedir.

Tezin Yöntemi:

Tez boyunca tümden gelim yöntemi uygulanmış olup hemen hemen her konuda İttihat ve Terakki Fırkasının ve dönemin büyük devletlerinin Şark Meselesine bakış

açlarından Osmanlı doğu vilayetlerine ve oradan da Bitlis Vilayeti ve sancağına ulaşılmıştır. Çalışmamızın başında konu, hem tarih aralığı olarak hem de alan olarak geniş tutuldu, ilk araştırmalarımız vilayet olarak Bitlis'i 1908-1918 yılları arasında ele almak olarak başladı. Ancak gerek arşiv belgelerinin fazlalığı gerekse Birinci DÜnya Savaşı yıllarının farklı bir atmosfer ortaya çıkarması vilayeti çalışmanın gÜçlüğünü gösterince konunun alanı ve tarih aralığı daraltılarak Bitlis Sancağına ve 1908-1914 yıllarına dönÜldÜ.

Çalışma boyunca birinci elden bilgi kaynaklarına ulaşılmaya çalışılarak bunların tarafsız bir şekilde yorumlanması ana yöntem olmuş, ilk defa kullanılacak belgelerle bu yaklaşım ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tezimizin ilk aşaması olarak bugüne kadar ilgili dönem Üzerine Bitlis Vilayeti ve Doğu Anadolu Üzerine yapılan çalışmalar tespit edildi, ikinci aşamada Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi ve İngiltere'de Public Record Office Foreign Office Arşivi tarandı. Ayrıca dönemin basını, gazete ve dergileri, hatıraları, yayınlanmış ya da yayınlanmamış doktora ve yüksek lisans tezleri taranarak konumuzla ilgili bilgiler tasnif edildi. İkinci aşamada toplanan belgeler ve bilgiler günümüz Türkçesine transkribe edilip kullanılabilir hale getirildi. Son aşamada oluşturulan plana göre teze son şekli verildi.

Tezimizde ana fikir olarak, Vilayat-ı şarkıyede ele alınan dönemde siyasi ve idari süreç işlendi, arşiv belgeleri, gazeteler, hatıralar ve telif eserler incelenerek bunlardan günümüze de ışık tutacak sonuçlar elde edilmeye çalışıldı. Bu yönÜyle çalışma, bir şehir tarihi görünümünde dönemin ve bölgenin değerlendirilmesini ele aldı.

I. BÖLÜM: BİTLİS SANCAĞININ İDARİ DURUMU

1.1. Bitlis'in Tarihi Coğrafyası

XIX. yüzyılın son çeyreğinde vilayet merkezi haline getirilen Bitlis şehri, bölgenin önemli yerleşim yerlerinden birisidir. Dicle Nehrinin kollarından olan Botan Suyuna akan Bitlis Çayının Toroslar arasında açtığı derin bir vadide kurulan Bitlis şehri, tarih boyunca önemli bir konuma sahip olmuştur. Şehrin bu önemi, Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu arasındaki tek geçiş bölgesinde kurulmasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple şehir eskiden beri ticaret kervanlarının güzergâhı olmuş, ayrıca sürüleriyle birlikte kuzey-güney istikametinde mevsimlik göçler yapan insanlar da mecburi olarak bu doğal koridor üzerinden geçmek zorunda kalmışlardır.

Karadeniz ile Mezopotamya bölgesi arasındaki geçişler, ancak Van Gölü Havzası ve Bitlis Çayı vadisi kullanılarak mümkün olabiliyordu. Dik bir duvar halinde uzanan Güneydoğu Toroslar, sadece birkaç yerinden ulaşım faaliyetlerine izin vermektedir. Bunlardan birisi ve en önemlisi Bitlis Çayı vadisiydi. Bitlis Çayı kenarında bulunan merkezden güney tarafına, Siirt yönüne doğru 7. km'de Semiramis kaya tüneli (Delikli Kaya Tüneli) yer almaktaydı. Bu tünel, Siirt ile Bitlis merkezini birbirine bağlayan bir arabalık geçiş yoluydu. Kaya tünelinin bir tarafında bulunan Bitlis Çayı ile diğer tarafında bulunan yüksek ve dik dağların çetin koşullarına karşılık, bölge insanının mesafeyi kısaltma noktasında tünelin tek geçiş yolu olması, bu coğrafyanın tabiat şartlarını göstermektedir.

Bu önemli geçit üzerinde kontrol amaçlı kurulan Bitlis Kalesi de bugünkü şehrin batısında Bitlis Çayı ile dar bir sırt üzerinde kurulmuştur. Eski kaynaklarda yer alan efsaneye göre, bu kaleyi Büyük İskender'in emri üzerine onun kumandanlarından Badlis kurmuş ve şehre adını da bu kumandan vermiştir. Bu verilere rağmen Bitlis'in ilk defa ne zaman kurulduğu, adının nereden geldiği kesin olarak bilinmemektedir. Şehre, Asurlular Bit-liz, Persler ile Yunanlılar Bad-lis ya da Bad-Lais, Bizanslılar Bal-Lais-on ya da Baleş, Ermeniler Pağeş/Bageş, Araplar Badlis ya da Kudama,

Türkler Bidlis, Şerefnamede yer aldığına göre Kürtler Zülkarneyn ismini vermişlerdir.¹

Tarih içinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Bitlis ve çevresinde sırasıyla, Hurriler, Urartular, Asurlular, Medler, Persler, Romalılar ve Bizanslılar hakimiyet kurmuşlardır. Bölge bu güçler arasında sık sık savaflara sahne olmuş ve idari açıdan el değiştirmiştir. Bitlis, İslam hakimiyetine Hz. Ömer zamanında girmiş, El-cezire KumadanıYaz B. Ganem, Ahlat ve Bitlis yerleşim bölgelerini fethederek 641 yılında El-Cezire Valiliğine bağlamıştır. Daha sonraki yıllarda Şayh, Hamdan ve MervanoğluBeylikleri'nin sınırları içinde kalmış olan Bitlis ve çevresi Arap ve Türk ordularının toplandığı, ordu ihtiyacının giderildiği bir harekât merkezi özelliğini kazanmıştır.²

Farklı medeniyetlerin sahip olmaya çalıştığı ve üzerinde mücadele ettiği Bitlis'in yerleşim yeri olarak seçilmesinin en önemli sebeplerinden birisi de şüphesiz ki iklimi ve suyudur. Uzun süreli meteorolojik rasatlar analiz edildiğinde Bitlis'in ikliminin, karasal Doğu Anadolu ikliminden ve yarı kurak Güneydoğu Anadolu ikliminden, birçok açıdan farklılıklar gösterdiği göze çarpar. Bitlis kenti tropikal hava kütesinin mevsimlik alan mücadelesinin gerçekleştiği, Güneydoğu Toroslar üzerinde yer almaktadır. Bu nedenle, birbirinden farklı karakterdeki iki hava kütesinin ortalamasına yakın bir konumda bulunan Bitlis, yağmuru ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde oldukça bol alır. Vadi tabanının geniş olması ve su kaynaklarının bolluğu Bitlis'in yerleşim yeri olarak seçilmesinin sebeplerindendir.³

X. yüzyılda Bizans ve Mervanoğulları Beyliği arasında sınır olan Bitlis şehri, Selçuklu hakimiyetine Sultan Melikşah zamanında katılmıştır. Konumuzun diğer bir kısmını oluşturan Ahlat şehri bu dönemde Bitlis'ten daha çok ön planda olan bir idare ve kültür merkezidir.⁴ 1514 yılında Osmanlı hakimiyetine girene kadar Bitlis'te şu devletler ve beylikler hakimoldular: Dilmaçoğulları Beyliği(merkezi Bitlis

¹ Sıtkı Aydın, Bitlis Tarihi, İstanbul, 1967, s. 1; Büyüm, Nazar, "Bitlis", Yurt Ansiklopedisi, c. 2, Fasikül. 25, İstanbul, 1982, 1388.

² Metin Tuncel, "Bitlis" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 6, s. 226-227. Osman Yalçın, Siirt-Bitlis, İstanbul, 1961, s.25; Besim Darkot, "Bitlis", İslam Ansiklopedisi, c. 2, İstanbul, 1979, s.658.

³ Kenan Arınç, "Geçmişteki Önemi Azalmış Kent Yerleşmelerine Bir Örnek: Bitlis, Doğu Coğrafya Dergisi, c.I, Sayı:1, 1995, ss. 67-95.

⁴Ahlat tarihi ile ilgili olarak bkz. Recep Yaşa, "Doğu Anadolu'da Bir Türk Kültür Merkezi: Ahlat", Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD), 2 (1),s. 15-28; Orhan Kılıç, XVI. Yüzyılda Adilcevâz ve Ahlat, Tamga Ankara, 1999.

şehriydi), Anadolu Selçukluları, Ahlatşahlar, Artuklular, Eyyubiler (1209-1230), tekrar Anadolu Selçukluları, Moğol istilası (1230-1232), Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler. XIV. yüzyılda Bitlis şehrinde Şerefoğulları adlı bir sülalenin hüküm sürdüğü, şehrin sonraki yıllarda küçük ve fakir bir hale geldiği bilinmektedir.⁵

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi dönüşünde İdris-i Bitlisî'nin de gayretleriyle mahalli beyler, Osmanlı Devletine bağlılıklarını bildirdiler. Diyarbakır ve diğer doğu memleketlerinin alınmasında İdris-i Bitlisî'nin büyük hizmeti görüldü. Bu zat Sünni olan Kürt Beyleriyle görüşüp anlaşarak onları Osmanlı Devleti tarafına çekti, böylece Bitlis, Hizan, Sason, İmadiye ve Diyarbakır bölgeleri Osmanlı hakimiyetine geçti. 1515 yılında Yavuz Sultan Selim onların eski hakimiyetlerinin bölgede sürdüğüne dair beratlar gönderdi. Yurtluk-ocaklık şeklinde yapılandırılan bu idare şekliyle bölgedeki Kürt beyleri yarı bağımsız bir halde hareket ettiler.⁶ Bu yönetim tarzı bazen Osmanlı Devleti'ni güç durumda bırakmış, Bitlis beylerinin İran tarafına tabii olduğu görülmüştür. Bitlis şehri 1530 ve 1821 yıllarında İran'ın işgaline uğradıysa da kısa sürede Osmanlı hakimiyetine tekrar girmiştir. Bitlis şehri Osmanlı hakimiyetine geçtiğinde çok büyük olmamasına rağmen coğrafi özellikleri ve ilim hayatı bakımından önemli bir yerdi. XVI. yüzyılın ilk yarısında buradan geçen seyyahlar şehrin pek büyük olmadığını belirtirler. 1538 tarihli bir icmal defterinde Bitlis, vilayet olarak geçmektedir. Bu tarihte vilayete Tatik, Kefenduz, Koltuk, Çukur, Tatvan, Suy, Gevar, Karçıkan, Poğnar, Ahlat, Muş, Bulanık, Handeros ve Hıms nahiyeleri bağlı bulunmaktaydı. Osmanlı hakimiyetinin sağlamlaşmaya başladığı bu dönemle birlikte Bitlis'in ticari hayatının canlandırılmasına yönelik olarak bazı tedbirler alındığı görülmektedir. Rahva Ovasında çeşitli kervansarayların inşa edilmiş olması ve buraya on beş hane halkın yerleştirilmesi bu amaca yönelikti. Böylece bu yolu kullanan kervanların rahat bir şekilde ticaret yapabilmeleri temin edilmeye çalışılmıştı. Bu çalışmalar neticesinde Bitlis şehrinin önemi daha da artmıştı. Avrupalı seyyahların anlattıklarına göre XVI. yüzyıl sonlarında Bitlis Doğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli şehirlerinden biri durumuna gelmişti ki, 1574 yılında

⁵ Recep Yaşa, Bitlis'te Türk İskânı (XII.-XIII. Yüzyıl), Ankara, 1992.

⁶ Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu Politikası", Türk Yurdu, c. 10, sayı: 33, 1990, s. 7-10.

şehir nüfusu iki bin haneydi. Bitlis XVIII. yüzyılda Van Vilayetine bağlı bir hükümetti. XIX. yüzyıl başlarında da Bitlis'in bu statüsü devam etmekteydi.⁷

1878 yılında imzalanan Berlin Anlaşması ile ortaya çıkan Vilâyet-ı Şarkıyye coğrafi tanımlaması içerisinde yer alan Bitlis, bu tarihten itibaren Ermeniler tarafından altı Ermeni vilayetinden biri sayılmıştır. Uluslararası antlaşmalarla siyasi bir boyut kazanan “*Ermeni sorunu*” veya “*Büyük Ermenistan*” meselesiyle birlikte gündeme gelen “*Vilâyet-ı Şarkıyye*” tabiri, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarından itibaren Sivas, Erzurum, Mamûretülaziz (Elazığ), Bitlis, Diyarbakır ve Van vilâyetlerini temsil eden coğrafya için kullanılmıştır. Anadolu’yu Kafkasya ve Ortadoğu’ya bağlayan önemli askerî ve ticarî yolların ana güzergâhında bulunan ve önemli bir jeopolitik konuma sahip olan Vilâyet-ı Şarkıyyebölgesi, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Ermeni sorunu ile birlikte uluslararası boyutta gündemi meşgul eden bir coğrafya olmuştur.

Bitlis, beylik döneminden sonra Büyük Erzurum Eyaleti’nin Muş Sancağına bağlı bir kaza iken, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra, bölgenin merkeze bağlılığını kuvvetlendirmek amacıyla 1 Aralık 1878’de vilâyet merkezî haline getirildi. Bitlis Vilayetinin sınırları içine Bitlis, Siirt, Muş ve Genç sancakları dahil edildiğinden Bitlis Vilayetinin yüzölçümü 30.000 km²’yi aşmaktaydı. Bitlis vilayet olmadan önce Erzurum Eyaletinin Muş Sancağına bağlı bir kaza merkeziydi.

Şehrin değerini kaybetmeye başladığı dönemde, 1896’da şehre gelen İngiliz seyyahlardan Hepworth Geo. H., Evliya Çelebi’nin Bitlis’inden çok farklı bir Bitlis çizmektedir:

“Trabzon-Erzurum-Van-Bitlis-Diyarbakır-Antep-İskenderun yoluyla yolculuk etmek istedik. Ancak Bitlis’teki karışıklıklardan dolayı Erzincan-Sivas yolu üzerinden yolculuk etmemiz tavsiye edildi. Ancak Bitlis yolunu terk etmedik. 35.000 nüfuslu Bitlis’te, 40.000’in üzerinde nüfusla Erzurum’da ve Doğu Anadolu’nun hiçbir yerinde bir otel yoktu. Bitlis’e ulaştık, kalacak yer bulamayınca sonunda hükümet konağında kaldık, duvarları hep rutubetli, romatizma davetçisiydi. Defalarca korku ile bahsedilen Bitlis’teydik ve Ermeni sorunu ile yüz yüzeydim.

⁷ Mehmet Demirtaş, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarsında Bitlis Vilayeti’nde Nüfus”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. IX, Sayı:1, 2007, ss. 147-149

Bitlis'i çok tuhaf ve ilgi çekmeyen bir şehir olarak bulduk. Stratejik bir noktada, saldırılara karşı kolay savunulabilir, askeri operasyonlara uzak bir şehirdi. Resmedilmeye değer evleri vadilerin eteklerine kurulmuş. İran sınırındaki en kirli şehirlerden birisi Bitlis'ti. Erzurum buraya göre Paris gibidir. Sokaklar o kadar karmaşık ve çarpık ki on dakika içinde şehirde kaybolursunuz. Yaklaşık 35.000 nüfusu var, askeri bir garnizonu var, ne eczane ne de doktor var. Ne bir taşıyıcı ne de tekerlekli araba var, gitmek istediğin yere yürüyerek ya da binek hayvanı ile gitmek gerekli. Burada dört gün kaldık, dikkatimizi çeken herhangi bir olay olmadı. Ne kadar Ermeni yaşadığını bilen yok, ama onlar biçare. Türk görevliler bize hatırı sayılır ölçüde iyi davrandılar, kendilerini zahmete soktular, buzlar eriyince Bitlis daha çekilmez oldu, çamurlarla dolu her yer. Misyonerlerle çok uzun görüştüm, onlara saygım daha çok arttı. Her an tehlike ile karşı karşıyalar. İngiliz Konsolosu Mr. Crow ile uzun uzun konuştuk. Konsolos Amerikan işlerini de takip ediyor. İngiliz konsolosu yüz mil çapında her yeri dolaşmış ve Ermenilerin durumunu görmüş. Dört gün kaldığımız Bitlis'te bizimle beraber kalan Avusturyalı Doktor Wallish bize bir ilaç yazdı, şehri dolaştık eczane bulamadık, bir zamanlar bir doktor varmış, ölünce yerine kimse gelmemiş.”⁸

Hepworth, Avrupa kamuoyunda Ermeni propagandasını Türkler aleyhine yazanlardan birisi olsa da Bitlis'in silüeti ve sahip olduğu imkânlar hakkında verdiği bilgilerin çoğunun doğru olduğunu kabul etmek gerekiyor. Bir İngiliz dışında şehri XIX. yüzyılın sonunda betimleyen Osmanlı coğrafyacıları da vardır. Ali Saib, 1887 yılında Bitlis Vilayetinin konumunu ve özelliklerini şöyle tarif ediyor: “Bitlis Vilayeti Kürdistan'ın bir kazasından ibaret olup kuzeyinde Erzurum ve doğusunda Van vilayetleri ve güney ve batısında Diyarbakır Vilayeti ile çevrilidir. Vilayetin yüzölçümü 27 bin kilometrekare ve nüfusu 300 bin civarındadır. Kilometrekareye 8 kişi düşmektedir. Arazisi kısmen ve kuzeyden Murad Havzasında ve güneyden Dicle Nehrine dökülen çaylar mailesinde olarak her tarafı dağlıktır. Bitlis dağları da oldukça yüksek ve bunlarla çevrilidir. Kuzey kısmı (Muş ve Genç Sancakları) Fırat'a tabi Murad Nehri Havzasına güney kısmı (Bitlis ve Siirt Sancakları) Dicle Havzasına tabidir. Bu iki havzayı ayıran dağ silsilesi vilayeti doğudan batıya böler ve birçok kollara ayırır. Dağlar genellikle çıplak olup merası ve ormanları da vardır. Arazisi

⁸Hepworth Geo. H. , Through Armenia on Horseback, London, 1898, s. 40, 121, 222, 302.

mümbit ve mahsuldar ise de her tarafın dağlık olması hasebiyle bir olmayıp kısmen mahsuldardır. Hububat çeşitleri, buğday, arpa, çeltik, darı ve emsali yetişir, çeşitli sebze ve meyve dahi bulunur. Tütün üretilir. Seccade bez gibi mensucatla gümüş ve demirden bazı aletler ve ev eşyaları üretilir.”⁹

Ali Saib’den sonra gelen Osmanlı coğrafyacı ve ilim adamları Şemseddin Sami ve Ali Cevad ise vilayet hakkında şu bilgileri vermektedirler: “Bitlis yahut Bidlis şehri, Kürdistan’da bir şehir olup ahiren teşkil olunan bir vilayetin merkezidir. Van Gölü’nün batı sahiline 15 km. kadar uzaklıktadır. Deniz seviyesinden 1.572 m. yükseklikte olup bir sırtla Van Gölü’nden ayrılmıştır. Havası yazın serin, kışın pek soğuktur. Akarsuyu, bağ ve bahçeleri çok olup evleri bahçelerle çevrili olduğundan büyük görünür. Etrafı kayalık tepelerle çevrilidir, bunlardan biri üzerinde vaktiyle hakimlerin merkezi olan bir kale vardır ki bugün harap haldedir. Yakut Hamevi, elmalarının pek meşhur olduğunu beyan etmektedir. Şehirde beyaz ve kırmızı bir çeşit dayanıklı bez ve pantolonluk kumaş imal edildiği gibi gümüştan bazı kap, kakak ve aletler de yapılır. Hicri 25 yılında İyaz Bin Ganem tarafından İslam devletine dahil edildi ve ortaçağda hayli vakit küçük bir Kürd hükümetinin merkezi olarak bulundu. Yavuz Sultan Selim zamanında İdris-i Bidlisi’nin yardımıyla Osmanlı Devleti’ne katılmıştır. Daha sonra Şeref Bey isimli hanı Şah İsmail’e tabi olmuşsa da Kanuni Sultan Süleyman devrinde BağdadSeferi sırasında geri alınmıştır. Yakın zamana kadar Erzurum Vilayetine tabi Muş Sancağının bir kazasıydı.”¹⁰

XIX. yüzyıla ait bu kaynaklar Bitlis’in eski ve köklü bir şehir olduğunu, coğrafi şartlarının çok çetin olduğunu gösteriyor.

1.2. Bitlis’in İdari Taksimatı

Bitlis, sahip olduğu coğrafi ve etnik yapısı ve bölgede yaşayan insanların hayat tarzı itibariyle Osmanlı Devleti idari yapısı içinde farklı bir düzenlemeye tabi tutulmuştur. Bölgede daha önce hakim olan devletlerin idareleri altında da yine aynı statüde yönetilen Bitlis, Osmanlı hakimiyetinden önce Erzurum Eyaletinin bir parçasıydı. 1514 yılında Osmanlı Devletine katılan bölgenin ele geçirilmesinde hizmetleri

⁹ Ali Saib, Coğrafya-yı Mufassal-ı Memalik-i Devlet-i Osmaniye, Konstantiniyye, 1304 (1887), s. 480-481.

¹⁰ Şemseddin Sami, Kamusu’l-A’lâm, c. 2, Mihran Matbaası, Dersaadet, 1306-1307 (1889-1890), s. 1239; Ali Cevad, Memalik-i Osmaniye’nin Tarih ve Coğrafya Lügati, Kısım-ı Evvel-Lügat-ı Coğrafiyye, İstanbul, 1313/1897, s. 155.

görülen İdris-i Bitlisi'nin de görüşleri doğrultusunda Yavuz Sultan Selim, bir fermanla yeni idari düzenlemeyi belirlemiştir. 8 Kasım 1515 tarihli bu fermanda şu ifadeler yer almaktaydı: “*Diyarbakır Savaşında size katılan ve itaat edip gelen Kürt Beylerinin sadakat, ihlâs ve hizmetleri karşılığında ihtisaslarına göre daha önce mutasarrıf oldukları vilayet veya sancaklara yeniden tayinlerin yapılması...*”. Görüldüğüüzere Yavuz Sultan Selim döneminde, Bitlis, yurtluk ve ocaklık statüsünde yönetilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan yeni düzenleme ile Şeref Han'a verilen Bitlis, Diyarbakır'a bağlı ve yirmi sekiz Kürt beyliği arasında yer alan, yurtluk ve ocaklık statüsünde bir idare birimidir.¹¹ 1535 yılından sonra Bitlis'in idaresinde değişiklikler görülmektedir. Kanuni Sultan Süleyman, Bitlis Beyliği'nde olan Şemseddin Han'ın, Şah Tahmasb'a sığınması üzerine Diyarbakır'a bağlı olan Bitlis Beyliği'ni paşa sancaklarına dâhil ederek tayinleri merkezden yapmıştır. Böylece yurtluk ve ocaklık olarak yönetilen Bitlis beyliği kırk iki sene merkezden atamalarla vilayet olarak yönetilmiştir.¹²

1545 yılında Bitlis, Diyarbakır'a bağlı 14 liva arasında yer almıştır. 1548 yılında ise Bitlis, Van Vilayetine bağlanmıştır. Evliya Çelebi, Van Eyaleti içinde başka bir hükümet olan Bitlis'te Abdal Han'ın emrinde yetmiş aşiret ve kabileden bahsetmektedir. Bitlis'i yöneten beyler bölgenin dağlık koşullarının meydana getirdiği dezavantajı, tek ticari güzergâh üzerinde yer alan han ve kervansaraylar ile avantaja çevirmeye çalışmışlardır.¹³

XIX. yüzyıla kadar bazen Van Eyaletinin bazen de Diyarbakır Eyaletinin sınırları içine dahil edilen Bitlis bölgesi Osmanlı Devletinde vilayet düzenlemeleri ile farklı bir statüye geçmiştir. Ayanlar döneminin sonra ermesi sırasında Bitlis Hanı Mehmed Adil Han 1784'te ayanlık işlemlerine uyacağını bildirmiş, merkezi otoriteyi tanımıştır.¹⁴ II. Mahmud döneminde yapılan merkezi otoriteyi güçlendirmeye yönelik çalışmalar doğrultusunda taşrada ayan ve paşaların gücü kırılarak, taşrada yönetim

¹¹ Abdullah Demir, “16. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Hâkimiyetinde Arşiv Belgeleri Işığında Bitlis Beyleri”, I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyum Bildirileri, İstanbul, 2008. s. 265, 280

¹² Mustafa Oflaz, “413 Numaralı Bitlis Tahrir Defteri Işığında Tatvan Nahiyesi İle Tatvan ve Tuğ Karyelerine Bir Bakış”, I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan Ve Çevresi Sempozyum Bildirileri, İstanbul, 2008, s. 233; Mehmet İnaşı, “XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 33, (2007), s. 248.

¹³ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Cilt 4, Yayına Hazırlayan: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul, 2001, ss. 129-135.

¹⁴ Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık, Ankara, 2014, s. 344.

kuvvetlendirildi. II. Mahmud, ıslahatların uygulanması için Şurâ-yı Devlet'i düzenledi, valilere maaş bağlanarak Babıali'ye bağlı birer memur haline getirildiler. Valilerin ödevleri arasında "redif" adı altında Avrupa usulünde asker yetiştirmek de vardı. Redifler çoğalınca eyaletlerde müşirlikler kuruldu. Müşirler buldukları yerlerin askeri oldukları kadar mülkî ve malî işleriyle de uğraşırlardı. Müşirlikler sancakların birkaçını birleştirmekle kurulurdu. Yeni düzenlemelerin ardından Bitlis bölgesi, Erzurum Redif-i Mansûre Müşirliğine bağlandı. Müşirliklerin mahiyetlerinde ferikler kuruldu. Bundan başka, bütün vilâyetlerde halkın hükümetle olan münasebetlerinde aracılık yapmak üzere muhtarlıklar kuruldu.¹⁵

1831 yılında Van Vilayetine Muş Sancağında Bitlis Hükümeti vardır ve bu idari durum yurtluk-ocaklık sisteminin devamı olarak görünmektedir. 1846-1847 yıllarında Bitlis, Erzurum Eyaleti'nin Van Livasına bağlı bulunuyordu. 1850-1853 idari taksimatına göre bölgenin idare merkezi Van'dır.¹⁶ 1861 yılında Bitlis, Erzurum Eyaleti'nin Muş Sancağına bağlı bir kaza idi. Tanzimat döneminde bölgede yöneticilerle ilgili bazı olumsuzluklar yaşanmış, kaymakamlar kanunlar ve yönetmeliklerin kendilerine tanıdığı yetkileri kötüye kullanmışlardır. Muş ve Bitlis Kaymakamı Hurşid Bey yöre halkından on bir yük 67.000 kuruş tahsil etmiş, 1.050 akçe daha istemişti. Adamlarını reaya evlerine iskân ettirmiş, şerrinden bazı kimseler İran ve Rusya'ya göçmüştü. Ancak Meclis-i Vâlâ şikâyetlere rağmen bu kişiyi bir türlü görevinden alamamış, işi zamana yaymıştı.¹⁷

Bitlis hükümetinin idari yapısına hükümet sancak statüsü tanınmasına rağmen, özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda beylerin rekabetinden dolayı merkezi yönetimin birçok defa müdahalesi olmuştur. Bölgede istikrarlı bir idari sistem oturtmak kolay olmamıştır. Merkeze karşı sorumlulukların yerine getirilmesi aksamış, sefer zamanı orduya katılmak konusunda ve iaşenin temininde sorunlar çıkmıştır. Devletin idareci olarak tevcih ve tayin ettiği kişilerin görev süreleri hep çok kısa olmuştur. Sürekli olarak halka baskı ve zulüm yapıldığı, fakirlerin

¹⁵Ebru Polat, H. 1316, 1317, 1318 (M.1898, 1899, 1900) Tarihli Bitlis Vilâyet Salnamelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2006, 349-350.

¹⁶ Kemal Karpat, Ottoman Population (1820-1914), Wisconsin, 1985, s. 15-16; Tanzimat'ın ilk yıllarında Kürdistan Eyaleti Livaları: Diyarbakır, Muş, Van, Hakkâri ve Cizre'den oluşmaktadır (Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, VI, Ankara, 1988 s. 128).

¹⁷ Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara, 2013, s. 237-238.

haklarının korunmadığı gibi şikâyetlerin; hem halktan, hem de ulema, eşraf ve ayandan gelmesi idarecilerin tekrar tekrar değişmesine neden olmuştur. Bölgedeki iktidar savaşlarında aşiret güçlerinin söz sahibi olma kaygıları ve merkezi hükümet ile kurulan ilişkiler üzerinden bölgede hâkimiyet politikaları üretilmiştir.¹⁸

Bitlis'in tarih içindeki idari değişikliklerini aşağıdaki tablo ile verebiliriz:

Tablo 1: Bitlis'in İdari Taksimat Seyri

Yıllar	İdari Şekil
1514-1808	Diyarbakır Eyaleti- Yurtluk-ocaklık-sancak
1808-1846	Erzurum Redîf-i Mansûre Müşirliğine bağlı sancak
1846	Erzurum Eyaletinin Van livasına bağlı kaza
1861	Erzurum Eyaleti'nin Muş Sancağına bağlı kaza
1878-1929	Vilayet
1929-1936	Muş Vilayetine bağlı kaza merkezi
1936-	Vilayet

II. Abdülhamid devrinde sancak, kaza ve nahiyelerden oluşan mülkî idare muhafaza edilmişti. 1878 yılında, Osmanlı-Rus harbinin sonucu olarak toprak kayıpları ve Ermenilerin bölgedeki faaliyetleri gibi sebeplerle Arap Yarımadası'nda Musul ve Beyrut, Rumeli'de Kosova ve Anadolu'da Bitlis vilâyetleri kurulmuştur. Böylece önce Erzurum Eyaletinin Muş Sancağına bağlı bir kaza olarak yönetilen Bitlis, Siirt, Muş ve Genç sancaklarıyla büyük bir vilayet haline getirilmiştir. Bitlis vilayet sınırları, Van Gölü'nün batı kıyılarından Dicle Irmağı'na, Hakkâri Dağları'nın batı kesimlerinden Bingöl Dağı eteklerine kadar uzanmıştır. Bu düzenleme içinde üç sınıfa ayrılan valiliklerden Bitlis üçüncü sınıftı ve vali maaşı 1.500 kuruştur.¹⁹ Bitlis Sancağı, Bitlis, Ahlat, Hizan, Mutki kazalarından, Muş Sancağı Muş, Malazgirt, Bulanık, Varto, Sason kazalarından, Genç Sancağı Genç, Çapakçur, Kulp kazalarından, Siirt Sancağı, Siirt, Garzan, Şirvan, Eruh, Pervari kazalarından oluşmaktaydı.

¹⁸ Mehmet İnbâş, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", s. 252-260.

¹⁹ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1988, c. VII, s. 331, 335.

Tablo 2: 1890 yılında Bitlis Sancağının nahiye ve köy sayıları²⁰

Kaza	Nahiye Sayısı	Köy sayısı
Bitlis	-	74
Ahlat	-	53
Hizan	1	173
Mutki	2	129

Meşrutiyetin ilanından hemen önce 1907 yılında Bitlis Vilayetinde 4 sancak, 13 kaza, 31 nahiye ve 2.040 köy vardır ve idari taksimatı şu şekildedir:²¹

1. Bitlis Sancağı: 1. Ahlat Kazası, 2. Hizan Kazası, 3. Mutki Kazası.
2. Muş Sancağı: 1. Malazgirt Kazası, 2. Bulanık Kazası, 3. Varto Kazası, 4. Sason Kazası.
3. Siirt Sancağı: 1. Eruh Kazası, 2. Pervari Kazası, 3. Garzan Kazası, 4. Şirvan Kazası.
4. Genç Sancağı: 1. Çapakçur Kazası, 2. Kulp Kazası.

Yine bu dönemde Bitlis Sancağı ve merkez kaza 1.150 km², Ahlat Kazası 1.066 km², Hizan Kazası 1.250 km², Mutki Kazası 1.066 km² alana sahiptir.²²

1908 yılında yayınlanan Devlet Salnamesine göre Bitlis Vilayetinin idari taksimatı nahiye ve köy sayıları şu şekildedir:²³

²⁰VitalCuinet, La TurquieD'Asie, c. II, Paris, 1891, s. 524.

²¹Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, İstanbul, 1323/1907, s. 213. Şemseddin Sami, Kamusu'l-A'lam, c. 2, s. 1240. Bitlis Vilayetinde 1897 tarihinde 2.011 köy, 4 sancak, 14 kaza ve 10 nahiye vardır. Ali Cevad 1897 yılında "Ahval Siyasiye" başlığı altında Bitlis ile ilgili şu bilgileri vermektedir: Vilayet, Bitlis, Siird, Muş, Genç sancaklarından ibarettir. Bitlis sancağı vilayetin merkezindedir. Bitlis'te dayanıklı beyaz ve kırmızı renkli nir ve pantolonluk bir nevi kumaş imal ve bin el halısı üretilir. Bitlis Sancağı 1. Bitlis Kazası: Sıra sıra dağından doğan ve Bitlis civarından cereyan eden Bitlis çayı aşağıda Murat nehrine kavuşur. 2. Ahlat Kazası: Livanın şimal tarafında ve Van gölünün şimal garbisinde olup merkez vilayete 10 saat mesafede Van gölü sahilindedir. Bu şehir şimdi bin haneden ibaret ise de mukaddema pek büyük ve mahmur ve İstanbul büyüklüğünde meşhur bir şehirdir. Ahlat'ın soğuğu ziyade ise de elma ve ceviz gibi meyve ve mahsulat sairesi çoktur. 3. Karçıkan Kazası: Livanın şarkında Van gölünün güneyindedir. 4. Mutki Kazası: Livanın batısında ve sıra sıra dağlarının cenup cehtindedir. 5. Hizan Kazası: Merkez vilayetin güney tarafında ve beş saat mesafesindedir. Siirt Sancağı vilayetin güney kısmındadır merkeze on bir saat mesafede ve beş bin nüfusu vardır. Kazaları, 1. Siirt Kazası, 2. Şirvan Kazası, 3. Garzan Kazası, 4. Eruh kazası, 5. Pervari Kazası. Muş Sancağı, Muş kasabası Bitlis merkezine on altı saat mesafededir ve dokuz bin nüfusu vardır. 1. Muş Kazası, 2. Malazgirt Kazası, 3. Bulanık Kazası, 4. Varto Kazası. Genç Sancağı: liva merkezi olan Çanlı Kilise mevki merkeze yirmi beş saat mesafede bulunur. 1. Genç Kazası, 2. Çapakçur Kazası, 3. Kulp Kazası, 4. Sasun Kazası (Ali Cevad, Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati, Kısım-ı Evvel-Lügat-ı Coğrafiye, s. 155).

²²Mayevski, Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askeri İstatistiki, Rusçadan Mütercimi: Mehmed Sadık, İstanbul, 1330/1914, s. 7

Tablo 3: 1908 Bitlis Vilayeti İdari Taksimatı

Sancak	Kaza sayısı	Nahiye sayısı	Köy sayısı
Bitlis	3	8	441
Muş	4	8	498
Siird	4	10	678
Genç	2	5	423

Bu bilgilerden anlaşılacağı gibi, Bitlis Vilayeti Sultan II. Abdülhamid döneminde ön plana çıkmış, tarihi fonksiyonunu tekrar üslenerek merkez konumuna gelmiştir. Vilayet merkezi dışında Siirt ve Muş gibi önemli şehirlerin de idare merkezi olan Bitlis, Meşrutiyet döneminde hemen hemen aynı şekilde idare edilmiştir. Ancak 1908-1914 yılları arasında Bitlis Sancağında idari bazı değişiklikler de yapılmak istenmiştir. 1913 yılında Van Gölü'nün Bitlis kazasına dahil olan sahilinde, Bitlis'e dört saat mesafede bulunan Tatvan köyünün gerek mevki gerek asayiş açısından sahip olduğu fevkalade öneme binaen birinci sınıftan bir nahiyeye dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır.²⁴ Hatta Dahiliye Nezareti'ne görüşlerini bildiren Bitlis Valisi, Bitlis'te bulunan hükümet merkezinin Tatvan karyesine nakli halinde mükemmel bir kaza teşkil edilmiş olacağından ve bu suretle asayiş ve inzibatın temin edileceğinden bahisle müsaade istemiş ancak bu talebine olumlu cevap alamamıştır.²⁵ Tatvan nahiyeye dönüşürken Ahlat da liva yani sancak olmak istemiştir.

Ahlat kazası Bitlis vilayeti kazaları içinde gelişmeye en müsait olan yerleşim yerlerindendi. Bu yüzden kazanın livaya yükseltilmesinin idari ve iktisadi açıdan birçok fayda sağlayacağını ifade eden Ahlat Belediye Reisi Resul ve Ermeni murahhas vekili Estephan efendiler Meclis-i Mebusan'a müracaat ederek taleplerini dile getirdiler (Şubat 1909). Meclis-i Mebusan bu konuyu Dahiliye Nezareti'ne ilettiler. Dahiliye Nezareti, Bitlis Vilayeti ile Harbiye Nezareti'nden bu konudaki görüşlerini sordu. Ahlatlılar aynı zamanda Bulanık ve Malazgirt kazalarının Muş sancağından, Adilcevaz kazasının da Van Vilayetinden alınarak yeni kurulacak Ahlat sancağına bağlanmasını istiyorlardı. Bitlis valiliğine göre, gerekli bütçe bulunduğu takdirde, askeri açıdan da bir mahsuru yoksa bu değişikliğin uygun olacağını Dahiliye

²³ Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, Dersaadet, H. 1326/M. 1908, s. 29.

²⁴ BOA. BEO. 4204/315269.

²⁵ BOA. DH. MKT. 2872/53.

Nezaretine bildirdi. Harbiye Nezareti de durumu Dördüncü Orduya sorduğunu, bu taksim uygun ise de mülki ve askeri teşkilatı pek bozuk ve uygunsuz olan bu bölgenin böyle parça parça düzeltilemeyeceğini, var olan kıt ahengin de bozulacağını ancak yeni yapılacak teşkilat değişikliğiyle askeri açıdan bir mahzur olmayacağını bildirilmişti. (17 Temmuz 1909)²⁶.

Bütün bu görüşleri toplayan Dahiliye Nezareti konuyu 30 Ağustos 1909'da Sadaret makamına ileterek, Ahlat kazasının aylık 4.050 kuruş dahili masrafı olduğunu, sancağa çevrilir ise bu masrafın aylık 8.370 kuruş olacağını, bu bütçe kabul edilirse Ahlat'ın sancak yapılabileceğini ifade ediyordu. Sadaret konuyu Şura-yı Devlet'e intikal ettirince kanunun çıkması gecikti. Ahlatlılar "...binlerce nüfusun tesirine müsaadeleri müsterhamdır" diyerek Meclis-i Mebusan'a 3 defa daha müracaat ettiler. Bu dönem, İstanbul açısından çok karışık bir dönemdi; 31 Mart hadisesi, yeni hükümetin kurulması Ahlat'la ilgili kararı geciktirdi. O kadar ki Dâhiliye Nezareti 10 Ocak 1910'da Bitlis Valiliğine gönderdiği yazıda, bu konunun Vilayet Umumi Meclisinde görüşülmesini istiyordu. Oysa karar daha önce zaten bu aşamalardan geçmişti. Nihayet 12 Aralık 1909'da Ahlat Belediye Reisi Resul tekrar Dahiliye Nezareti'ne müracaatla bir sene önceki müracaatlarına bir cevap verilmesini istiyordu. Ahlat'ın livaya tahvili uygun bulunmamış, vilâyât-ı şarkiyede yeniden teşkilat yapılacağı düşüncesi ve bütçenin yetersizliği bu kararda etkili olmuştur.

Ahlat sancak olamadığı gibi 1913 yılında Adilcevaz'a bağlanma riskini de yaşadı. Van Vilayetinde Adilcevaz önemli bir yere sahip olup vilayetin yolu çoğu zaman kapalı olduğundan Rusya ile ticaret yoluna gidiliyordu. Van Valisi Tahsin Paşa, Dahiliye Nezareti'ne müracaat edip bölgede yolların yapılmasının iktisadi ve sosyal boyutundan bahsediyor, Bitlis Vilayetinden Ahlat ve Malazgirt kazalarının Adilcevaz'a bağlanarak Erciş ile birlikte bir livaya dönüştürülmesini istiyordu. Ancak bu talep de Ahlatlıların talepleri gibi kabul edilmedi (7 Aralık 1913)²⁷. Bu olumsuzluklara rağmen 10 Haziran 1914'te Bitlis Vilayetinin Şırnak Nahiyesi birinci sınıf kazaya tahvil edildi.²⁸

²⁶ BOA. DH. MÜ. 47-1/44.

²⁷ BOA. DH. İ. UM. E-87/24.

²⁸ MMZC. D:3, C. 1, İçtima Senesi:1, 14. İnikad, (29 Mayıs 1330), s. 238-239.

Bu yazışmalardan bölgede idari ve askeri açıdan bir karışıklık olduğunu anlıyoruz. Bölgenin yeniden idari bir düzenlemeye tabi tutulması gerekmektedir. Ancak bütçe imkânları, İstanbul'un karışık atmosferi ve savaşlar bu düzenlemeleri imkânsız kılmıştır. Meşrutiyet döneminde vilayetlerin teşkilat yapısında ve idaresinde köklü değişikliklere gidilmemiş genel hatlarıyla Sultan II. Abdülhamid döneminin yönetim şeması devam ettirilmiştir. Merkezde vali, vilayet umum meclisi, belediye, vilayet teşkilatı içindeki defterdarlık, emniyet, eğitim, sağlık müdürlükleri idari görevde yer almışlardır.

Bitlis vilayetinde yapılması gereken idari düzenlemeler ancak Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Bitlis Vilayeti 3.830 km²'de 32.000 nüfusa sahiptir. Muş, Genç, Siirt vilayetten ayrılmıştır. Ahlat, Mutki, Hizan ve Bitlis bu vilayete bağlı kazalardır.²⁹ Bir önceki dönemin Bitlis Sancağı, Cumhuriyet döneminde Bitlis İli olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar sürekli vilayet merkezi konumunda olan Bitlis, 1929 yılında kaza merkezi haline getirilmiş ve Muş Vilayetine bağlanmış, 4 Ocak 1936 tarihinde çıkarılan kanunla yeniden vilayet merkezi haline getirilmiştir. Bitlis Vilayeti Merkez, Ahlat, Adilcevaz, Mutki, Hizan, Tatvan ve Güroymak olmak üzere yedi ilçeden oluşmaktadır. Mahalli İdareler Müdürlüğü'nün kayıtlarına göre Bitlis'in 8 beldesi, 334 köyü ve 297 mezrası bulunmaktadır.³⁰

1.3. Bitlis'in Nüfusu

Dünya tarihi içinde nüfusun milletlere göre önemi Fransız İhtilali ile birlikte ortaya çıkmış, milliyetçilik düşüncesinin her millete bağımsızlık, ancak nüfus çoğunluğuna sahip olunan bölgede bağımsızlık düşüncesi nüfus sayımlarının yapılmasını gerektirmiştir. Bağımsız Yunanistan'ın Osmanlı topraklarından ayrılarak doğması, Osmanlı Devleti içinde nüfus sayımlarının yapılmasını ve bunu bütün dünyaya ilan ihtiyacını doğurmuştur. Osmanlı Devleti 1830 yılından itibaren nüfus sayımlarını "millet sistemi" üzerinden yani din esaslı bir şekilde gerçekleştirmiştir. İlk olarak nüfus iddiaları ile Balkan coğrafyasındaki gelişmelerle karşılaşan Osmanlı Devleti

²⁹Hamid Hamdi, Türkiye'nin İktisadi Coğrafyası, İstanbul, 1340 (1924), s. 24 ve 131-132

³⁰ 1967 Bitlis İl Yıllığı, İçişleri Bakanlığı, Ankara, 1967, s. 15; 1973 Bitlis İl Yıllığı, Ankara 1973, s. 20.

Berlin Anlaşmasından itibaren Doğu Anadolu bölgesindeki nüfus işlerine de önem vermiş, Balkanlarda karşılaştığı etnik problemlerle aynı sonuçlara uğramamak için daha dikkatli davranmak zorunda kalmıştır.

Bu sebeplerle Osmanlı Devleti'nde nüfus işleri ile ilgili bir takım teşkilatlanmalara gidilmiş, 1884'de Nüfus-ı Umumiye Müdüriyeti kurulmuş, 1889'da teşkil edilen bir komisyonun çalışmalarıyla Nüfus-ı Umumiye Müdüriyeti "Sicil-i Nüfus-ı Ahali İdare-yi Umumiyesi"ne dönüştürülmüştür. Nüfus idaresinin teşkilat yapısıyla ilgili Osmanlı döneminde yapılan son düzenleme II. Meşrutiyet döneminde 1913 yılına denk gelmektedir. Bu nizamnameye göre, Dâhiliye Nezareti teşkilâtı içinde Nüfus Müdüriyeti ana hizmet birimi olarak varlığını devam ettirmiştir. Bu müdürlüğün görevi, devletin nüfus işlemlerini ve nezaretin buna ait olan haberleşmelerini yürütmek, nüfus istatistikleri düzenlemek ve nüfus kaydı için gerekli tedbirleri almaktır. Yine aynı yıl çıkarılan İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanunu ile nüfus hizmetlerinin taşra örgütlenmesi yeniden düzenlenmiştir. Buna göre, sicill-i nüfus idareleri vilayet merkezlerinde birer nüfus müdürü ile lüzumu kadar kâtipten oluşmuştur. Nizamnameye göre nüfus müdürleri, kendilerine verilecek vukuat ilmühaberlerini onaylamak ve on gün içinde vukuat defterlerine ve sicilli nüfusa kaydetmekle görevlidirler. Ayrıca askerlik işlerini takip ve nüfus işlerini teftiş etmekten de sorumludurlar.³¹

Bu teşkilatlanma Bitlis vilayetinde de gerçekleştirilmiş ve bir nüfus müdüriyeti oluşturularak vilayette doğum-ölüm vesair nüfus hareketleri kaydedilmeye çalışılmıştır. Ancak, cumhuriyet döneminde dahi doğu vilayetlerinin nüfusu tam anlamıyla kaydedilememiştir. Bunun en önemli sebebi halkın bir kısmının göçebe olması, bir kısmının nüfus işlemlerini müdürlüğe bildirmemeleri ve nüfus memurları kadrolarındaki yetersizliklerdir.

Nüfus işlemlerinin yoğun bir şekilde ele alındığı dönemlerde Osmanlı ülkesinin özellikle Anadolu Yarımadası'ndaki nüfus yoğunluğu, Fransa ve İngiltere ile mukayese edildiğinde kilometrekareye düşen insan sayısı itibariyle çok düşüktür. Nüfusun ilerlemeye etki eden önemli bir yönü vardır. Osmanlı ülkesini teşkil eden

³¹ Adnan Çimen, "Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14/3 (2012), s. 205.

kavimlerden Arap, Arnavut, Kürt, Bulgar gibi kavimler bir mıntıka dahilinde yerleşmişlerdi. Türkler, Ermeniler, Rumlar ve Museviler ülkenin geneline yayılmışlardı. XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Türkler 14-15 milyonda ve memurların çoğu Türk'tü. Araplar 14-15 milyon kadardı ve Arabistan, Suriye, Irak, Mısır, Trablus ve Tunus'ta yaşıyorlardı. Kürtler diğer unsurlarla karışmayarak bir mıntıkada, aşiret halinde Doğu Anadolu'da yaşamaktaydılar, ziraatla az uğraşırlardı, başlıca geçimleri hayvancılıktı, göçebeydiler, eğitimden uzak, kavgacı tabiatları vardı. Erzurum, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbakır vilayetlerinde oturan Kürtlerin miktarı hakkında da ihtilaflar vardı. Gerçi 2,5 milyon civarında tahmin edilmekteydiler, bunların çoğu dağlarda ve meralarda yaşadıklarından nüfusları tam olarak tespit edilememekteydi. Ermenilerin de çoğu Doğu Anadolu'da yaşamaktaydı. Çoğunlukla Erzurum yaylasında, Adana vilayetinde, Maraş ve Halep'te, İstanbul'un çevresindeki şehirlerde yaşarlardı. Ermenileri nüfusları 1,5 milyon kadardı, bunların çoğu ziraatla uğraşıyorlardı.³²

XX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin nüfusu yaklaşık 24 milyonda ve bunun, toprak kayıplarından sonra, 4 milyonunu Araplar oluşturuyordu. 3.700.000-4.000.000 arasında Rum, 1,5 milyon Ermeni, muhtemelen bir milyon Bulgar vardı. Sultan II. Abdülhamid'e Alman uzmanlardan Dr. VonDuring'in1902 yılındasunduğu bir rapora göre, hastalıklara karşı bir çözüm alınmazsa iki nesil sonra nüfus yok olacaktı, Osmanlı nüfusu hızla azalmaktaydı.³³ Hemen şunu belirtelim ki Müslüman nüfusu bütün Doğu Anadolu bölgesi için olduğu kadar Bitlis Sancağı için de çoğunluğu teşkil etmekteydi. Hem Osmanlı Devleti'nin yaptığı sayımlar hem de yabancı araştırmacıların istatistikleri bu bilgileri doğrulamaktadır. Doğu Sorununun son aşaması olan Birinci Dünya Savaşı sırasında ve öncesinde de nüfus sayımları yapılmış ve bu bilgiler doğrulanmıştır.

Osmanlı ülkesinin genel nüfusunu verdikten sonra şimdi de Berlin Anlaşması ile bir tabir olarak ortaya çıkan Vilâyât-ı Şarkiyye'nin adı geçen kongre sırasındaki nüfusunu verelim (Van, Diyarbakır, Erzurum, Bitlis ve Harput):

Türkler: 442.500

³²Safvet (Geylangil), Memalik-i Osmaniye Coğrafya-yı İktisadi, Dersaadet, 1328/1912, s. 23-26.

³³Edwin Pears, Turkey and Its People, London, 1912, s. 26.

Kürtler: 848.000

Kızılbaşlar: 200.000

Hıristiyanlar: 649.000.³⁴

1881/1882-1893 genel nüfus sayımına göre Vilâyet-ı Şarkıyye'nin nüfus durumu şu şekildedir:³⁵

Tablo 4: 1881/1882-1893 genel nüfus sayımına göre Vilâyet-ı Şarkıyye'nin nüfus durumu

Vilayet	Müslüman Nüfus	Ermeni Nüfus
Erzurum	445.548	101.138
Sivas	766.558	116.545
Diyarbakir	289.591	46.823
Mamûretülaziz	300.188	73.178
Bitlis	167.054	101.358
Van	59.412	60.448
Toplam	2.028.351	499.490

Bu dönemde Avrupa'ya bilgi olarak gönderilen abartılmış rakamlarla Ermeni Patrikhanesinin sayımlarına göre 1882'de Ermeni nüfusu şöyledir:³⁶

Bitlis Vilayeti: 250.000

Van Vilayeti: 400.000.³⁷

Osmanlı Devleti tarafından etnik unsur ayırımına dayalı ikinci büyük nüfus sayımı 1910/11 yılında yapılmıştır. Bu nüfus sayımına göre Vilâyet-ı Şarkıyye'deki Müslüman ve Ermeni nüfusu şu şekildedir: ³⁸

³⁴ Kemal Karpat, Ottoman Population, s. 52.

³⁵ B.O.A. Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E.) , Kıs.18, Evrak No: 553/48, Zarf: 93, Karton: 33; Kemal H. Karpat, "Ottoman Population Records and The Census of 1881/82-1893", International Journal of Middle East Studies, Vol. 9, No. 3 (October 1978), s. 237-274.

³⁶ Ermeniler her defasında Vilâyet-ı Şarkıyye'nin kendi anavatanları olduğunu iddia ediyorlar ve bu bölgede eskiden beri nüfus bakımından çoğunlukta olduklarını kendi kayıtlarına göre ortaya koymaya çalışıyorlardı. Ermenilerin nüfus istatistikleri sadece tahmine dayanıyordu ve vaftiz kayıtlarının bir derlemesi şeklinde olmayıp "Doğu vilâyetlerinde yaklaşık kaç Ermeni yaşar?" sorusuna cevap arayan bir form halindeydi. (Justin McCarthy, Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus, (Çeviren: İhsan Gürsoy), Ankara, 1995, s. 51.)

³⁷ Kemal Karpat, Ottoman Population (1820-1914), s. 54.

Tablo 5: 1910/11 nüfus sayımına göre Vilâyât-ı Şarkiyye'deki Müslüman ve Ermeni nüfusu

Vilayet	Müslüman Nüfus	Ermeni Nüfus
Erzurum	548.506	116.180
Sivas	1.972.788	147.356
Diyarbakir	315.569	52.013
Mamûretülaziz	390.784	73.732
Bitlis	197.906	95.393
Van	54.582	59.382
Toplam	3.480.135	544.056

XIX yüzyılın ikinci yarısında Bitlis şehrini doğrudan etkileyen olayların başında 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşı gelmektedir. Savaş sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması ile ilk kez uluslararası bir belgede "Ermeni Meselesi"nin yer alması bilhassa Doğu Anadolu Bölgesi'nin bundan sonraki sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi hayatını büyük ölçüde etkilemiştir. Bunun bir sonucu olarak bölgenin birçok yerinde olduğu gibi Bitlis'te de çeşitli olaylar meydana gelmiştir. Olayların hareket noktası, Ermenilerin, bölgede nüfus çoğunluğuna sahip oldukları iddiasıyla bağımsız bir devlet kurma talepleridir. Hâlbuki nüfus ile alakalı tartışmaların en yoğun olduğu dönemde, resmi nüfus bilgilerinin yanı sıra yabancı seyyahların ve görevlilerin verdiği nüfus cetvellerine bakıldığında nüfusta, meydana gelen olayların etkisiyle dalgalanmalar görülse bile, genel olarak Bitlis'in merkez nüfusunun 30.000 civarında bir seyir izlediği ve bu nüfusun büyük çoğunluğunun (yaklaşık olarak % 70'inin) Müslümanlardan, yaklaşık % 30'luk bir kısmının ise Hıristiyan Ermenilerden meydana geldiği görülmektedir. Vilayet genelindeki nüfus rakamları da merkez nüfusuna paralel bir durum göstermektedir. Bu arada şehirde nüfus oranlarını fazlaca etkileyemeyecek sayıda Hıristiyan Nasturilerin de yaşadığı görülmektedir.³⁹

³⁸Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), s. 200, 202, 204.

³⁹ Mehmet Demirtaş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarsında Bitlis Vilayeti'nde Nüfus", s. 149.

1913 yılında bölge hakkında düşüncelerini bir kitap haline getiren İsmail Fazıl Paşa'ya göre Doğu Anadolu nüfusu şu şekildedir:⁴⁰

Tablo 6: İsmail Fazıl Paşa'ya göre Doğu Anadolu nüfusu

Vilayetler	Türk	Kürt	Ermeni	Arap
Trabzon	800.000	0	50.000	0
Erzurum	250.000	150.000	100.000	0
Van	40.000	20.000	60.000	0
Bitlis	90.000	250.000	50.000	0
Diyarbakır	200.000	90.000	10.000	70.000
Mamuretülaziz	350.000	60.000	60.000	0
Toplam	1.730.000	570.000	330.000	70.000

Bu tablo Kürtleri ayrı bir ırk olarak veren ender tablolardan birisidir. Buna göre Bitlis Vilayetinin nüfusu yaklaşık olarak 390.000 civarındadır. Bu nüfusun yaklaşık % 65'ini Kürtler oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'ndeki son nüfus sayımı 1914 yılında yapılmıştır. Bu sayım, öncekilerden farklı olarak bizzat mahallinde değil, nüfus dairelerinin 1911'den sonra verdikleri ve yıl içerisindeki değişiklikleri içeren bilgilerin eklenmesiyle tamamlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı nüfusu hakkında en güncel ve sağlıklı istatistik sonuçlarını içeren 1914 yılı nüfus sayımları, "Memâlik-i Osmaniyye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiki" başlıklı bir kitapçık şeklinde 1920 yılında yayınlanmıştır. Osmanlı vilayetlerinin tüm sancak ve kazaları ile birlikte ayrıntılı nüfus bilgilerinin kaydedildiği bu cetvele göre, Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu 18.520.016 olup bunun 15.044.846'sı Müslüman, 1.229.007'si ise Ermeni nüfusundan oluşmaktadır. Bu istatistik cetveline göre Ermenilerin ve Müslümanların 1914'te Vilâyet-ı Şarkıyye'deki toplam nüfusu ile vilayetlere göre dağılımı şu şekildedir:⁴¹

⁴⁰İsmail Fazıl Paşa, İslâhâta Dâir Mütâla'ât-ı Umûmiyye, (Dersâadet: Matba'a-i Osmaniyye, 1329, S. 191); Tülay Ercoşkun, İsmail Fazıl Paşa'nın (Cebesoy) İslahata Dair Görüşleri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt 26, Sayı 42, 2007, ss. 182-199.

⁴¹ Kemal Karpat, Ottoman Population, 165.

Tablo 7: 1914 Nüfus Sayımına Göre Vilâyât-ı Şarkıye

Vilayet	Müslüman Nüfus	Ermeni Nüfus
Erzurum	673.297	134.377
Sivas	939.735	147.099
Diyarbakır	492.101	65.850
Mamûretülaziz	446.379	79.821
Bitlis	309.699	117.492
Van	179.380	67.792
Toplam	3.040.591	612.431

Bu verilere göre Bitlis Vilayetinin yaklaşık %30'u Ermenilerden oluşmaktadır. Bu oran Bitlis Sancağı için de hemen hemen aynıdır. Yıllara göre Bitlis Vilayetinin nüfusu şu şekilde ortaya çıkmıştır:⁴²

Tablo 8: Yıllara göre Bitlis Vilayetinin nüfusu

1885	1890 ⁴³	1897	1906	1913	1914
276.998	398.625	488.642	301.915	390.000	437.479

Vilayet sınırlarındaki değişiklikler ve asayiş olaylarına bağlı göçler nüfus verilerindeki farklılıkların sebepleridir. Batı kaynakları içinde doğu illerinde Ermeni nüfusunu en yüksek gösteren Fransız Sarı Kitabı'na göre Vilayat-ı Şarkıye nüfusu VitalQuinet'nin verileri ile paralellik göstermektedir ve şu şekildedir⁴⁴ :

Tablo 9: Fransız Sarı Kitabı'na göre Vilayat-ı Şarkıye nüfusu

Vilâyet	Toplam Nüfus	Gregoryan Ermeni	Ermeni Nüfusu %
Erzurum	645.702	134.967	20.90
Bitlis	398.625	131.390	32.96
Van	430.000	80.789	18.79
Elazığ	578.814	69.718	12.04
Diyarbakır	471.462	79.129	16.78
Sivas	1.086.015	170.433	14.68
Trabzon	1.047.700	47.200	4.5
Toplam	4.658.318	716.626	17.23

⁴² Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population (1831-1914)", International Journal of Middle East Studies vol. 9, No: 3, (1978), pp. 334.

⁴³ Bu nüfus 29.850 km karede yaşamaktadır. (Vital Cuinet, La Turquie D'Asie, c. I, Paris, 1890, s. XVI).

⁴⁴ İkdâm, 3 Mart 1335/1919, No:7924.

Amerikalıların Birinci Dünya Savaşı öncesi yaptığı değerlendirmeye göre Doğu Anadolu vilayetlerinde nüfus, kilometre kareye düşen insan sayısı ve ticarî kaynaklar aşağıdaki tabloda verilmektedir:⁴⁵

Tablo 10: Amerikalıların Birinci Dünya Savaşı öncesi yaptığı değerlendirmeye göre Doğu Anadolu vilayetlerinde nüfus

Vilayetler	Km. kare	Nüfus	Km ² 'ye Düşen İnsan Sayısı	Ticarî önem
Trabzon	32.500	1.000.000	30	Fındık, tütün, maden. Bitlis, Van ve Erzurum'un çıkış yolu
Erzurum	49.700	630.000	13	Kırsal yaşam (hayvancılık) ve tarım
Mamuretü'l-aziz (Harput)	32.900	450.000	14	Kırsal yaşam, tarım
Diyarbakır	16.100	296.000	18	Tarım, kırsal yaşam, maden
Bitlis	19.700	382.000	19	Tarım, maden, kırsal yaşam
Van	21.000	350.000	17	Tarım, maden
Sivas	36.800	507.000	14	Tarım, kırsal yaşam
Maraş	16.000	170.000	10	Tarım
Adana	25.100	320.000	10	Pamuk yetiştiriciliği
Toplam	249.800	4.105.000	17	

1907 yılında Doğu Anadolu vilayetlerinin nüfusları, yüzölçümleri ve nüfus yoğunluğu şu tablo ile verilebilir:⁴⁶

Tablo 11: 1907 yılında Doğu Anadolu vilayetlerinin nüfusları, yüzölçümleri ve nüfus yoğunluğu

Vilayetler	Yüzölçümü/km ²	Nüfus	Her km ² 'ye İsalet Eden Nüfus
Mamuretülaziz	37.800	575.314	15
Bitlis	29.850	398.625	13.4
Van	47.700	430.000	9

⁴⁵TheNationalArchives, "General Records of theAmericanCommissiontoNegotiatePeace 1918-1931, Roll 234, Volume 208, Americandelelegation, FieldMissions of theAmericanDelegation, HarbordMilitaryMissiontoArmenia (pt.), BullittMissiontoRussia, No. 184.02102 – 184.02202.

⁴⁶Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, s. 95.

Tablo 11: Devamı

Diyarbakır	46.800	471.462	10.7
Musul	91.000	351.200	3
Erzurum	76.720	645.702	8.5
Sivas	83.700	1.086.015	13
Halep	86.600	995.800	11.5

Bu vilayetler içinde Bitlis en düşük yüzölçüme sahip vilayettir. Nüfusu Musul'dan sonra en az olan vilayettir ve nüfus yoğunluğu hem Osmanlı ülkesinin genel ortalamasından hem de doğu vilayetlerinden daha fazladır. Vilâyât-ı Şarkıyye nüfusu içinde Bitlis'in durumunu bu şekilde tespit ettikten sonra vilayet içinde Bitlis Sancağının ve Bitlis şehrinin nüfusuna da göz atmak Meşrutiyet dönemindeki gelişmeleri anlamak açısından önemlidir.

Tablo 12: 1881/82-1893 Bitlis Vilayeti Nüfusu:⁴⁷

Bitlis Vilayeti	Müslüman	Ermeni	Katolik	Protestan
Merkez Sancak	44.467	30.945	26	561
Siirt	49.095	11.091	2.446	435
Muş	43.647	53.786	2.476	502
Genç	30.845	5.166	-	-
Toplam	167.054	101.358	4.948	1.498
Genel Toplam		276.998		

1906/1907 Bitlis Vilayetinin sancaklara göre nüfus dağılımı şu şekildedir:⁴⁸

Tablo 13: 1906/1907 Bitlis Vilayetinin sancaklara göre nüfus

Bitlis Vilayeti	Müslüman	Ermeni
Merkez Sancak	43.991	27.832
Siirt	55.153	49.769
Muş	59.479	6.666
Genç	30.845	5.952
Toplam	197.875	90.214
Genel Toplam		288.089

⁴⁷ Kemal Karpat, OttomanPopulation (1820-1914), s. 130.

⁴⁸ Kemal Karpat, OttomanPopulation, (1820-1914), s. 172.

Görüldüğü üzere Bitlis Sancağı Siirt sancağından nüfus itibariyle daha küçüktür. Ermeni nüfusu en fazla Siirt Sancağında ondan sonra Bitlis Sancağında bulunmaktadır. 1891-1907 yılları arasında sancakların genel itibariyle nüfusları azalmıştır. Siirt ve Muş'ta Ermeni nüfusundaki düşüş dikkat çekicidir. Bölgede Ermeni komitecileri ile yaşanan iç savaş bu göç hadiselerindeki en önemli etken olarak görülmektedir.

Vilayetin nüfusunu verdikten sonra şimdi de Bitlis Sancağının tarih içindeki nüfus seyrini ele alalım. 1877'de Erzurum Vilayetine tâbi Muş sancağı Bitlis, Bulanık, Malazgirt, Çukur ve Kusur kazalarından oluşuyordu ve bu sancakta 15.900 hanede 24.900 kişi yaşamaktaydı.⁴⁹ Bitlis'in ve çevresinin, vilayet olmadan hemen önce 1872'de nüfusu şu şekildeydi:⁵⁰

Tablo 14: 1872 Yılı Bitlis Nüfusu

	Müslüman	Ermeni
Bitlis Kasabası	3.000	1.500
Bitlis etraf ve nahiyeleri	4.500	500
Mutki aşiretleri (yerleşik)	3.000	-
Bulanık kazası ile beraber iskânlı aşiretler	3.000	2.000
Varto Kazası	3.500	100
Muş ile beraber nahiyeleri ve bağlı yerler	4.500	2.500
Ahlat kazası ile beraber iskanlı aşiretler	2.500	1.000
Muş dağlarında bulunan göçebe aşiretler	2.000	-
Toplam	26.000	7.600

Cuinet'ye göre 1890 yılında Bitlis Sancağının nüfusu 108.227'dir. Bu nüfusun dini gruplara ve vilayetteki sancaklara oranı ise şu tabloda verilmektedir:⁵¹

⁴⁹ Kemal Karpat, *Ottoman Population (1820-1914)*, s. 120.

⁵⁰ Mehmet Demirtaş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarsında Bitlis Vilayeti'nde Nüfus", s. 131-132.

⁵¹ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, c. II, Paris, 1891, s. 526-527.

Tablo 15: Cuinet’ye göre 1890 yılında Bitlis Sancağının nüfusu

Sancak	Müslümanlar	Gregoryen Ermeni	Katolik Ermeni	Protestan Ermeni	Rumlar	Katolikler	Süryani	Yezidi	Toplam
Bitlis	70.403	32.709	-	200	210	-	3.740	965	108.227
Muş	66.752	51.808	2.840	717	-	-	-	970	123.459
Siirt	64.448	28.119	1.000	1.033	-	2.600	2.450	1.092	100.742
Genç	52.397	12.964	-	-	-	-	-	836	66.197
Toplam	245000	125600	3.840	1.950	210	2.600	6.190	3.863	398.625

1890’da Bitlis Sancağının dört kazadaki nüfusu şu şekildedir:⁵²

Tablo 16: 1890’da Bitlis Sancağının dört kazadaki nüfusu

Kazalar	Müslümanlar	Gregoryen Ermeni	Protestan Ermeni	Süryaniler	Toplam
Bitlis	20.800	16.086	200	1.800	38.886
Ahlat	16.635	6.609	210	250	23.659
Mutki	15.546	5.710	1.071	285	22.612
Hizan	17.422	4.304	869	475	23.070
Toplam	70.403	32.709	2.350	2.710	108.227

Düzenli bir artış gösteren bölge nüfusu 1890-1915 arası dönemde yaşanan etnik çatışmalardan olumsuz etkilenmiş, nüfus büyük oranda azalmış ve iktisadi faaliyetler kesintiye uğramıştır. Demografik yapısına bakıldığında kırsal hayatın önemli bir kısmını oluşturan Ermenilerin yerlerini terk etmek durumunda kalmaları, Dünya Savaşının başlaması gibi etkenler nüfusun büyük ölçüde azalmasına neden olmuş ve bölgenin üretim yapısını da derinden etkilemiştir. Doğu Anadolu bölgesinden Rusya’ya ve Avrupa’ya göç bu dönemde çok aktif bir şekilde devam etmiştir. Bunun en önemli sebebi iktisadi güçlüklerdir. Doğu Anadolu’da göçü tetikleyen en önemli etken Osmanlı Devletinin ekonomik, toplumsal ve kültürel ortamındaki genel değişimi, artık kendi kentlerinde iş bulamayan meslek erbabı gibi halkın bazı kesimlerini etkileyen belirli nedenlerdir.⁵³ Asayiş olaylarının artması, güvenliğin ortadan kalkması ve misyonerlerin yönlendirmeleri de bu göçlerin sebeplerindedir.

⁵²Vital Cuinet, La Turquie D’Asie, c. II, s. 558, 564, 567, 568.

⁵³ Kemal Karpat, Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler, İstanbul, 2010, s. 361.

Özellikle Van ve Bitlis vilayetlerinden göç, bölge nüfusunun azalmasına sebep olmuştur. Bitlis vilayetinde 1906'da toprakların onda biri el değiştirmiştir. Hemen hemen bütün köyler Kürtlerin eline geçmiştir. 1907'de bütün vilayette göçler görülmüş, Meşrutiyetin ilanından sonra Ermenilere ümit doğmuş, 1908 yılında 40.000 Ermeni Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya dönmüştür. 4.000 Ermeni Erzurum'a, 7.000 Ermeni Van'a ve 4.000 Ermeni Bitlis'e gelmiştir. Bu dönüş bölgedeki ticari ve tarımsal hareketliliği artırmış, 1907'de Bitlis'te ticaret hacmi 25.000 Türk lirasından 1911'de 70.000 Türk lirasına çıkmıştır. 1911'de Kürtlerle Ermeniler arasında tekrar olaylar başlamış, Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları ile prestij kaybetmesi Kürtleri cesaretlendirmiş, asayiş olayları sebebiyle tekrar Rusya'ya göç başlamıştır. 1913 yılının Ocak ve Ekim ayı arasında 7.000 Ermeni Rusya'ya göç etmiştir.⁵⁴ Bu göç olaylarından sonra 1914 yılı nüfus sayımına göre Bitlis Sancağının nüfusu şu şekildedir:⁵⁵

Tablo 17: 1914 yılı nüfus sayımına göre Bitlis Sancağının nüfusu

Bitlis Sancağı	Müslüman	Ermeni
Merkez kaza	38.701	18.650
Ahlat Kazası	10.190	9.501
Hizan Kazası	11.624	5.023
Mutki Kazası	12.462	4.110
Toplam	72.977	37.284
Sancak Genel Toplamı		110.261
Vilayet Genel Toplamı		437.479

Bölgede bir seyahat düzenleyerek kayıt tutan Lynch'in 1900 yılında verdiği bilgilere göre, 1814'te Bitlis kazasının nüfusu 12.000'den fazla değildi, nüfusun yarısı Ermeni'ydi. Bu yüzyılda şehir gelişme gösterdi, 1838'de nüfus 15-18 bin arasındaydı ve bunun üçte biri Ermeni, gerisi Müslüman Kürt'tü. 1899'da kazanın nüfusu 30.000 kişi civarındaydı, bunun 10.000'i Ermeni'ydi.⁵⁶ 1887'de, vilayetin idare merkezi olan Bitlis kasabası 12 bin nüfusa sahiptir.⁵⁷ 1890'da Bitlis şehrinde, 15.000 kişi yaşamaktaydı. Ahalinin üçte biri Kürt ve Müslüman ve üçte biri Ermeni'ydi. Bitlis

⁵⁴ Armenia and Kurdistan, British Government Foreign Offices, London, 1920, s. 42-43

⁵⁵ Kemal Karpat, Ottoman Population (1820-1914), s. 170

⁵⁶ H. F. B. Lynch, Armenia, Travels and Studies, II, London, 1901, s. 151.

⁵⁷ Ali Saib, Coğrafya-yı Mufasssal-ı Memalik-i Devlet-i Osmaniye, Konstantiniyye, 1304 (1887), s. 481.

Kazasında toplam 30.000 kişi yaşamaktaydı, kazanın 172 köyü olup çoğu Kürt ve Müslümandı. Bitlis Vilayeti, toplam 2.011 köy, 4 sancak, 14 kaza ve 10 nahiyeden oluşuyordu. Vilayetin yüzölçümü 27.000 kilometrekare olup bu alanda 300.000 kişi yaşıyordu, bunların çoğu Kürt ve bir kısmı Ermeni'ydi.⁵⁸ 1897'de Bitlis Vilayetinin Genç, Siirt, Muş ve Malazgirt şehirleri meşhurdu. Bitlis Sancağında 9.850 kilometrekarede 88.650 kişi yaşıyordu. Sancağın 1 nahiyesi 4 kazası vardı. Ahalisinin çoğunu teşkil eden Kürtler şecaat ve cengâverlikte meşhurdular ve çoğu göçebe yaşıyorlardı.⁵⁹ 1900 yılında 13 kazası, 30 nahiyesi, 2.107 köyü olan Bitlis Vilayeti, Van'dan büyük, Diyarbakır'dan küçük bir konumdadır. 1899'da kilometrekareye 17.64 kişi düşerken ülke ortalaması 9.86'dır. Doğu Anadolu ortalaması 9 olarak görülmektedir.⁶⁰ Bu bilgilere göre Bitlis Sancağı yoğun bir yerleşime sahiptir. 1907'de, vilayet merkez olan Bitlis'in nüfusu 38.886, Muş'un 27.000 ve Siirt'in 15.000'dir.⁶¹ Bitlis Sancağı 1887-1907 yılları arasında Muş ve Siirt sancaklarına göre daha hızlı bir gelişme göstermiştir ki bunda Bitlis'in vilayet merkezi olmasının önemli bir etkisi vardır. Meşrutiyet yıllarında, Rusların Erzurum'daki Konsolos Yardımcısı S.P. Olferyev'in 25 Kasım 1912 tarihli kaydına göre Bitlis'te 270.000 Kürt, 180.000 Ermeni, 10.000 Türk, 4.000 Yezidi, 5.000 Süryani, 1.000 Çerkez olmak üzere 475.000 nüfus vardı.⁶²

Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren Doğu Anadolu'nun Müslüman-Türk ahalisi Ruslarla birlikte gelen işgalci Ermeniler elinden çok çektiler. Anadolu'nun içlerine kaçmış olan Müslümanlar doğunun kurtuluşundan sonra eski yurtlarına dönmeye başladılar. Fakat hicret etmiş olanların yüzde ellisine yakını geri dönmedi. 1914'ten 1923'e kadar Anadolu insanının %20'si öldü, bu kayıp oranı Bitlis için neredeyse nüfusun yarısını buluyordu. Anadolu'daki bu duruma rağmen Ermeniler sanki hiçbir şey yapmamışlar gibi büyük devletlerin himayesinde, Avrupa kamuoyunu Türkler aleyhine kışkırtmaya devam ettiler. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa kamuoyunda Ermeniler hakkında dolaşan bilgiler genellikle Ermeni kaynaklıydı. Bazen Avrupalı gazetecilerin de gözlemlerinden istifade ediliyordu, fakat bu

⁵⁸ Şemseddin Sami, Kamusu'l-A'lam, c. 2, (1889-1890), Mihran Matbaası, Dersaadet, 1306-1307, s. 1239-1240.

⁵⁹ Ali Cevad, Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati, Kısım-ı Evvel-Lügat-ı Coğrafiyye, İstanbul, 1313, s. 11, 155.

⁶⁰ Kemal Karpat, Ottoman Population (1820-1914), s. 209

⁶¹ Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, İstanbul, 1323, s. 211.

⁶² Mihail Bashanov, Türkiye'de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri) Çeviren: İlyas Kemaloğlu, Ankara, 2013, s. 241.

gazetecilerin çoğu Orta Anadolu'dan ileriye geçmeden Doğu Anadolu hakkında yazılar yazıyorlardı. Avrupa kamuoyu bu bilgileri memnuniyetle karşılıyor ve Ermenileri hiçbir suçu olmayan, masum bir millet olarak tanıtıyordu.

Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan sevk ve iskân hareketinden sonra Bitlis Vilayetinin nüfusu, Dahiliye Nezareti'ne 4 Ocak-1 Şubat 1919 tarihleri arasında Vali Mazhar Bey tarafından gönderilen telgraflarda şöyle bildiriliyordu:⁶³

“...Vilayetin her tarafında % 30 nisbetinde vücudu tahmin edilen nüfus-ı mektume ve gayr-i muharrere hariç olduğu halde Bitlis merkez kazası sicill-i nüfusda 38.817 İslam, 18.640 Ermeni ve 386 Protestan ve 359 Süryani ve 84 Katolik kayıtlı olup İslamlardan bir kısmı ahval-i harbiye münasebetiyle şehit ve telef olmuş, Ermeniler ise vilâyet haricine sevk olunarak buralarda pek cüz'i miktarı kalmıştır.”

Tablo 18: Bitlis Vilayetinin 1919 yılı Nüfusu

Kaza	İslam	Ermeni	Süryani	Keldani
Mutki	18.000	700	-	-
Ahlat(1)	10.375	9.600 gayrimüslim kayıtlıdır.		
Siirt	29.917	2151	716	1513
Şirvan	15.695	799	1.298	-----
Garzan	14.681	3.829	1.275	56
Pervari	6.436	1.326	-----	1.787
Şırnak	6.478	96	608	421
Muş(2)	15.000	Beş kazada toplam 514 Ermeni	-----	-----
Malazgirt	2.000		-----	-----
Bulanık	3.000		-----	-----
Varto	12.000		-----	-----
Sason	30.000		-----	-----
Genç	10.410	677	-----	-----
Çapakçor	17.646	-----	-----	-----
Kulp	21.610	86	-----	-----
İrve	16.358	1.790	96	570
Hizan(3)	20.000	5.000	-----	-----

(1) İslamlardan cüz'i miktarı mevcut ve diğerleri hala iltica ettikleri mahallerde mukim buldukları ve Ermenilerden kimse bulunmadığı.

⁶³ BOA. Dahiliye Sicill-i Nüfus Tahrirat (DH. SN-THR.) 82/55, lef. 45.

(2) Savaştan önce Muş Sancağında mevcut olup harice iltica eden İslamlar 150.000 ve tehcir ettirilen ve Ruslara iltihak eyleyen Ermeniler 65.000 nüfus olduğu ve İslamlar iltica eyledikleri mahallerden peyderpey avdet etmekte olduğundan Ermenilerden avdet eden bulunmadığı.

(3) Avdet edebileceklerle beraber.

Bitlis Vilâyeti dahilindeki beş bin küsur köyden 169'u Ermeni'dir"⁶⁴. Savaş ve Ermenilerin şehirde yaptığı katliam dolayısıyla şehirde Müslüman nüfusu 4.000 kişiye inmiştir.⁶⁵

1919 yılı Temmuzunda Bitlis, Van ve Erzurum vilâyetlerini dolaşarak Paris Barış Konferansı'na raporlarını sunan Yüzbaşı Niles ve Sutherland adındaki iki subay bu vilâyetlerdeki Ermeni nüfusunun çok az olduğunu, bunun ise Rus işgali sırasında Müslümanları katleden Ermenilerden kaynaklandığını, bu kötülükleri yapan Ermenilerin Ruslarla birlikte kaçtıklarını belirttikten sonra nüfus durumunu şöyle veriyorlardı⁶⁶:

Tablo 19: Bitlis Kazasının 1919 nüfusu

Bitlis Merkez Kazası	Savaştan Önce	Savaştan Sonra(Ağustos 1919)
Müslüman	30.000	4.000
Ermeni	10.000	-----

Ermeniler 1878'den beri sürdürdükleri çabalara rağmen Doğu Anadolu'da nüfus çoğunluğunu sağlayamamışlardı. XIX. yüzyılın başından itibaren Büyük Devletlerin tahrikleriyle harekete geçen Ermeniler bölgede kendilerine ait bir tarih ve devlet oluşturma gayretine girişmişler, fakat bunda başarılı olamamışlardır.⁶⁷ Bu başarısızlığın en önemli sebebi, Ermenilerin bölgede nüfus olarak azınlıkta olmalarıdır. Altı Vilayet olarak bilinen Bitlis, Van, Diyarbakır, Mamüretülaziz, Sivas ve Erzurum vilayetlerinde 1912 yılında yaşayan Ermenilerin sayısı 870.000 idi. Dolayısıyla Altı Vilayetteki Ermeni nüfusu toplam nüfusun beşte biri bile değildi. Bu

⁶⁴ BOA. a.g.d. lef.11,12,13,14,,15

⁶⁵ Kenan Arınç, "Bitlis'te Nüfus Hareketleri", Atatürk Üniv. Fen-Ed. Fak. Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, sayı: 21,1995, Erzurum, s.54.

⁶⁶ USA. NA. Paris Peace Conference 184.021/175

⁶⁷ Haluk Selvi, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Vilâyet-ı Şarkiyye'de Nüfus", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XVII/50 (Temmuz 2001), s. 322.

şartlar altında modern bir devlet kurmanın imkânsızlığı açıkça görülüyordu⁶⁸. Bu sebeple Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasını ve bu savaşa Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri safında katılmasını fırsat sayan Ermeniler doğuda Ruslarla, güneyde Fransızlarla ve İngilizlerle birlikte Osmanlı ordusuna saldırmışlar ve masum halkı katletmişlerdir. Yukarıda verilen tablolar tahlil edildiğinde ortaya çıkan genel sonuç şudur: Savaş sona erdiğinde Doğu Anadolu ve Kafkasya'da 1.2000.000'den fazla Müslüman yerlerinden sürülmüş, 1.000.000'dan fazlası da hayatını kaybetmiştir. Anadolu'nun tamamında 600.000 Ermeni ve 2.5000.000 Müslüman ölmüştür⁶⁹. Bitlis'in nüfusu 30 binden 4 bine kadar inmiştir. Bu azalmanın sebebi Rus işgali ile bölgede başlayan Ermeni ve Rus katliamı, zorla göçürmedir.

XX. yüzyılın başında Bitlis'in nüfusu kısmen göçebe aşiretlerden meydana gelmişti. Yerleşik hayata geçenlerin büyük çoğunluğu merkezi otoriteyle uzlaşarak, çiftçilikle uğraşmaya başlamıştı. Ancak, zaman zaman merkezi otorite ile aralarında çeşitli anlaşmazlıklar baş göstermişti. Bilhassa Mutki nahiyesi halkı askerlik ve vergi konularında merkezi hükümetle çatışmıştı. XIX. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin nüfus meselesini ciddi bir şekilde ele alması da bu konudaki eksiklikleri ortadan kaldırmada yeterli olmamıştır. XIX. yüzyıl sonlarında Bitlis Vilayetinde yaşamakta olan nüfusun büyük çoğunluğu Müslüman iken, yaklaşık olarak üçte birlik bölümünün de Hıristiyan olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰ Bu verilerden hareketle Bitlis Sancağının nüfusunun İkinci meşrutiyet dönemine kadar çok hareketli bir seyir takip etmiş olduğunu, kimi zaman arttığını kimi zaman da azaldığını görüyoruz. Bölgede cereyan eden etnik çatışmalar bu hareketlilikte etkili olmuştur. Meşrutiyetin ilanından sonraki üç yıl içinde sancak nüfusu artarken 1912 yılından itibaren tekrar bir azalma göze çarpmaktadır. Bu değişikliğin sebebi Meşrutiyetle birlikte Ermenilerin geri dönüşü, daha sonra da asayiş problemlerinin artması olarak gösterilebilir. Ancak genel itibariyle savaşın çıkmasına yani 1914 yılına kadar sancakta nüfus hareketliliği mevsimsel değişiklikler göstermektedir. Elimizdeki sağlıklı kayıtlara göre sancakta nüfusun % 70'sini Müslümanlar, geri kalan kısmını Ermeniler oluşturmaktadır. Müslümanların %90'ını Kürt aşiretler teşkil etmektedir.

⁶⁸ Justin McCarthy, "Ermeni Terörizmi: Zehir ve Panzehir Olarak Tarih", Ankara Üniversitesi Uluslararası Terörizm Sempozyumu, Ankara, 1984, s.84.

⁶⁹ "Eğer Türklerin yaptıkları bir soykırımsa, kurbanlardan daha çok katillerin öldüğü ilginç bir soykırımdır." McCarthy, "Ermeni Terörizmi..."s.85

⁷⁰ Mehmet Demirtaş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarsında Bitlis Vilayeti'nde Nüfus", s. 149.

Bitlis'te Meşrutiyet döneminde meydana gelen olaylarda bu etnik yapının etkisi oldukça fazladır.

1.4 Bitlis'te Vilayet Yönetimi

Tanzimat döneminde kabul edilen vilayet nizamnamesine göre, bir vilayeti valinin başında bulunduğu vilayet idare meclisi yönetmekteydi. Vilayet idare meclisi valinin başkanlığında tabii üyelerden (naib, vali muavini, defterdar, mektupçu, müftü ve Ermeni murahhasa vekili) ve seçilmiş üyelerden (üç Müslüman ve iki Ermeni'den) oluşuyordu. Vilayetlerin alt birimi sancak, mutasarrıf başkanlığında yönetilmekteydi. Bitlis Sancağı vilayet merkezi olduğundan vali aynı zamanda bu sancağın da idarecisiydi, buraya ayrı bir mutasarrıf atanmamıştı. Sancağın alt idari birimi olan kazalarda kaymakam, naib, tahrirat kâtibi, mal müdürü idareci olarak bulunuyordu. Kaza idare meclisi, tabii üyelerden (kaymakam, naib, mal müdürü, tahrirat kâtibinden) ve seçilmiş 3 Müslüman 3 Ermeni üyeden oluşuyordu. Müslüman ve Ermeni üye sayıları kazalara göre değişiklik gösteriyordu, Ahlat'ta kaza idare meclisinde 2 Müslüman, 1 Ermeni üye bulunurken Hizan'da 2 Müslüman, 2 Ermeni üye vardı.

1899 yılında Bitlis Sancağında görev yapan memurlar içinde Ermeni olanlar da vardı. Bu dönemde vali yardımcısı bir Ermeni'ydi. Tanzimat'tan beri gayrimüslimlerin resmi görevlerde daha çok yer almaları usulü Bitlis'te de uygulanmıştı. 20 Şubat 1908'de Genç Mutasarrıf Muavini Mige Zihni Efendi Bitlis vali muavinliğine atanmak istenmiş ancak mektep mezunu olmadığı, bu göreve atanmak için yeterli hizmet yılına sahip olmadığı için bu göreve atanması uygun bulunmamıştı.⁷¹ Sadaret 18 Nisan 1908'de Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, Bitlis Vali Muavinliğine Tokat Sancağı Mutasarrıf Muavini Anastaş Efendi'nin, Tokat Mutasarrıf Muavinliğine Genç Sancağı Mutasarrıf muavini Mige'nin ve Genç Sancağı mutasarrıf muavinliğine de Malkara Kaymakam muavini Karabetyan

⁷¹ BOA. BEO. 3253/243940.

Efendi'nin nakledildiğini bildirmişti.⁷² Bitlis Vilayeti Şirvan Kazası Kaymakamlığına Sivas İdadisi mezunlarından TuryandaFilos Efendi atanmıştı.⁷³

Bu dönemde Bitlis Valiliğinin çeşitli hizmet birimlerinde görev yapan memurlardan bazıları şu kişilerden oluşuyordu: Bitlis Vilayeti Merkez Naibi Abdullah Efendi. Abdullah Efendi 28 Kasım 1910'da Bitlis'e gelerek göreve başladı ve bu göreve atandığı için merkeze teşekkür telgrafi gönderdi.⁷⁴ Mutki Kazası kaymakamlığına Ahiçelebi Kazası Kaymakamı Şükrü Efendi tayin edilmişti.⁷⁵ Hizan Kaymakamlığı'na Asaf Bey atanmıştı.⁷⁶

Kazaların alt birimi olan nahiyeleri, mahallinden seçilen nahiye müdürleri ve her biri mahalli bir hizmet organı durumunda olan ihtisas komisyonları (Maarif, Nafia, Ticaret, Ziraat v. b.) yönetiyordu.⁷⁷ Vilayet ve kaza idare meclisleri taşra yönetim hiyerarşisi içinde kâğıt üzerinde geniş yetkilere sahip olsalar da yönetimde hareket ve karar yetkisi en az olan organlardı. Bu meclisler, en ufak sorunları bile üst kademelerle yazışma konusu haline getirmiş ve vilayet yönetiminde etkin olamamışlardır. Meşrutiyet döneminde Bitlis vilayet idare meclisi sancakla ilgili kararlar alarak valiliğe, valilik nezaretlere bildirmişler ancak genellikle bu teşebbüslerden olumlu bir sonuç alamamışlardır. Uygulamada ön planda olan ve her konuda yetkili valilerdir. Hükümet bu meclislerin etkinliğini artırmak için çeşitli kararlar almıştır. Bitlis Meclis-i Umumisi'nce alınan kararlara uymayanlar hakkında gerekli cezai işlemler uygulanmaya başlanmıştır. Beş yüz kuruşa kadar alacak davalarının isteğe göre belediye idare meclislerinde yürütülmesi hakkında Adliye Nezareti'nden bir karar alınarak mahkemelerin yükleri hafifletilmek istenmiştir.⁷⁸ Bu dönemde kazalarda belediye kurulmamıştı, livaların belediye gelirleri ise kendine düşen hizmetleri yürütmesi için yetersizdi.⁷⁹

Meşrutiyetin ilanından sonra bu meclislerin aktif bir şekilde çalıştırılmasına dikkat edilmişti. Bu dönemde Bitlis Umumi Meclisi dört livanın on altı azasından

⁷² BOA. BEO. 3294/247048.

⁷³ Tanin, 23 Mayıs 1325/5 Haziran 1909, No: 272.

⁷⁴ BOA. HSD. AFD. 5/51.

⁷⁵ BOA. BEO. 3961/297050.

⁷⁶ Tanin, 25 Kanun-ısanı 1324/7 Şubat 1909, No: 187.

⁷⁷ İlber Ortaylı, Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği, İstanbul,1985, s. 54, 237.

⁷⁸ 19 Şubat 1912, BOA. DH. İD. 124 -2/85.

⁷⁹ BOA. BEO. 3264/244795.

oluşuyordu. Merkezde dokuz aza bulunuyordu. Maddi imkânsızlıklar çoğu zaman bu meclisin işlemesine engel oluşturuyordu. Azalar merkezde kalacakları sürede masraflarının karşılanmaması yüzünden toplantılara katılmıyorlardı. Muş, Genç, Siirt azalarından beş kişi mazeretlerini beyan ederek meclis toplantılarına katılmamışlardı (18 Mart 1909).⁸⁰ Ancak meclisin toplanabilmesi için de üçte bir çoğunluğun sağlanması gerekiyordu. Çoğunluk meselesinden dolayı meclis genellikle toplantılarını erteler, işler valinin kontrolünde yürütülürdü.

Bölgede görev yapan nahiye müdürleri de hem sayı olarak hem de kapasite olarak yetersizdi. Bitlis vilayeti nahiyelerinde aksaklıklar vardı ve bu idari aksaklıkların muktedir bir müdür bulunmamasından ortaya çıktığı yapılan teftişlerden anlaşılmıştı. Dahiliye Nezareti'ne durumu ileten Bitlis Valisi, Şark vilayetlerindeki nahiye müdürlüklerinin maaşlarının yükseltilerek Mülkiye Mektebi mezunlarının buraya gelmesinin sağlanmasını, Muş sancağına bağlı on nahiyeye Mülkiye Mektebi mezunu müdürlerin tayin edilmesini istiyordu.⁸¹ Ancak bu istek yaklaşan Harb-i Umumi sebebiyle hiçbir zaman gerçekleştirilemeyecekti. Nahiye müdürleri buldukları yerlerde görevi sahiplenmişler çok uzun müddet bu görevi yapmışlardır. Bu durum Meşrutiyet esaslarına aykırıydı. Çapakçur'un Perhankuk ve Kulb'un Hayan nahiyeleri müdürleri çok uzun müddet görev yapmışlar, ancak bu sırada nahiye müdürlüğü için seçimlerin yenilenmemesinden dolayı vilayet umum meclisi bunun kanuna aykırı olduğunu, seçimlerin yenilenmesi gerektiğini nahiyelere duyurmuştu. (2 Haziran 1909)⁸²

Bitlis'te görev yapan mahalle muhtarları da görevlerini tam anlamıyla yerine getiremiyorlardı. Meşrutiyetin ilanından sonra Taş, Zeydani ve Kalu mahalleleri muhtarlarının hesapları incelenmiş ve 1894 senesinden 1903 senesi sonuna kadar geçen dokuz yıl içinde ödeyemeyecekleri miktarda zimmetleri ortaya çıkmıştı. Dahiliye Nezareti 28 Ağustos 1908'de valiliğe gönderdiği bir yazı ile bu zimmetlerin muhtarların mali iktidarsızlıkları sebebiyle seçmenlerine yüklenerek onlardan tahsilini istedi.⁸³ Muhtarların vergi gelirlerinden zimmete para geçirdikleri de bu

⁸⁰ BOA. DH. MKT.1303/4

⁸¹ BOA. DH. İD. 80/18.

⁸² BOA. DH. MUI. 28-1/42.1ef.6

⁸³ BOA. ŞD. 433/55; BEO.3384/253754.

dönemde görülen yolsuzluklardandı. ⁸⁴ 8 Aralık 1908’de Hizan Kazası Kaymakamı İlhami Bey hakkındaki şikâyetleri incelemek üzere vilayet vergi tahsis müdürü Şükrü Efendi on beş gün görevlendirilmişti.⁸⁵ 30 Mart 1911’de Ahlat Kazası Mal Müdürü Hacı Hüseyin Efendi zimmetine para geçirdiği için yargılanarak bir yıl hapsine ve zimmetine geçirdiği 2.014 kuruşun alınmasına karar verildi. Karara itiraz Şura-yı Devlet tarafından reddedildi.⁸⁶ Muş belediye reisinin kötü idaresinden ve sandığın açık vermesinden dolayı müfettiş gönderilmiş ve reis sorguya alınmıştır.⁸⁷

Bu dönemde mahkemelerde de bir hayli bekleyen idari dava vardı. Mutki kazası mülkiye mahkemesinde Mayıs 1913’de 5 dava bakılmayı bekliyordu. 1 dava rüşvet, 1 dava görevi kötüye kullanma, 1 dava evrakta sahtekârlık, 1 dava tutuklu firarına sebebiyet vermek, 1 dava da izinsiz nikâh akdi idi. Bitlis kazası mülkiye mahkemesinde, 20 zimmet, 1 rüşvet, 5 görevi kötüye kullanma davası vardı. Ayrıca 2 hapis firarına sebebiyet vermek, 1 de hayatta olana ölüm kaydı vermek vardı. Genellikle suçlular tahsildarlar ve jandarmalardı. Suçluların 3’te 1’i gayrimüslimlerden oluşuyordu. Bu suçlar arasında izinsiz nikâh akdi de bulunuyordu.⁸⁸

Meşrutiyet döneminin Bitlis’te yönetim açısından en önemli sorunu valilerin ve memurların bu bölgede görev yapmak istememeleriydi. Memurlar Bitlis’te görev yapmak istemiyorlar, birer sebeple başka şehirlere gitmek istiyorlardı. Bitlis Vilayeti Merkez Kadısı Hamid Haydar Efendi sıhhi durumundan dolayı üç ay izin alarak İstanbul’a gitmiş, izin bitiminde görev yerine dönmediğinden müstafi sayılmıştı.⁸⁹ Bitlis Evkaf Müdürü Rıza Bey, “ahval-i sıhhiyesine binaen mezunen” İstanbul’a gelmişti.⁹⁰ Bitlis Polis Müdürü Ruhi Bey, 1911 yılının neredeyse üç-dört ayını İstanbul’da izinli olarak geçirmişti. Bunlara maaşlarının yarısı verilmek istenmiş ancak bunda da başarılı olunamamıştı.⁹¹ Bitlis’in idarecileri çoğunlukla ailelerini İstanbul’da bırakmışlar, Bitlis’e getirmemişlerdir. Bu durum onların bölgede geçici bir süre bulunmak istediklerinin de bir göstergesi olabilir. 14 Eylül 1909’da Sadarete

⁸⁴ BOA. BEO. 3266/244881.

⁸⁵ BOA. DH. MKT.2708/47.

⁸⁶ BOA. DH. MTV. 21-1/63

⁸⁷ Tanin, 17 Temmuz 1330/30 Temmuz 1914, No: 2012.

⁸⁸ BOA. DH. İD. 17/18.

⁸⁹ BOA. BEO 4675/350594.

⁹⁰ BOA. ŞD. 203/33

⁹¹ BOA. ŞD. 455/31.

bir telgraf gönderen Bitlis Merkez Müdde-i Umumi (savcı) muavini Namık Bey, 27 yıldır adliye memuriyetlerinde görev yaparak gerekli terfileri alamadığını, valilerin ve mutasarrıfların isteğine rağmen hakkının teslim edilmediğini, terfi ettirilmeyi ya da ailesini getirmek için İstanbul'a gelmesine müsaade edilmesini istiyordu.⁹²

Bitlis'e valiler de dahil hiçbir memurun gitmek istememesi konusu dönem boyunca Meclis-i Mebusan'ın gündemini meşgul etmişti. 24 Kasım 1910'da Sadrazam İbrahim Hakkı Paşanın, Hükümetin icraatına dair, beyanatı üzerine başlayan tartışma, memurların doğu vilayetlerine gitmek istememesi konusuna gelmişti. Konu Türklerle gayrimüslimler arasında bir tartışmaya dönüştü. Erzurum Mebusu OhannesVartaks Efendi Hükümeti ve yapılan işleri eleştirdi. Doğu vilayetlerini Ermenistan olarak isimlendirdi, Muş Mebusu İlyas Efendi bu tabire itiraz etti, "eğer Hükümet bunların önünü almazsa yine eski hale geleceklerdir" dedi. Doğu vilayetleri hakkında söz alan Varteks Efendi konuşmasına şöyle devam etti:

"Mülkiye ve adliye memurlarının ekserisinin gevşekliği, oranın ahalisinin işlerini görmeye çok manidir. Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinde ve belki de Musul, Diyarbakır ve Harput vilayetlerindeki memurlar biraz muktedir memur ise, dört ay sonra doktordan bir rapor alıp, namizacım diye buraya (İstanbul'a) kaçıyor ve çok vakit muvaffak oluyorlar. Öyle ki, Erzurum'da bir ferik var idi, kaçmış, gelmişti. İşittim ki yine yerine gidecek, muvaffak olamamış. Oranın valisine soruyorum, mektupçu nasıl adamdır? "Çok iyi adamdır" dedi. Bakıyorum ki az vakitte gitmiş, doktordan bir rapor almış. Bu hava bana iyi gelmiyor diye kaçıyor. Ne iyi bir zabıt, ne iyi bir memur, ne iyi bir jandarma zabiti oralara gitmek istemiyor; çünkü hava soğuktur, çünkü sevahildeki, İstanbul'daki suhuleti oralarda bulamıyorlar ve böyle kaçıp suiistimal ediyorlar. Acaba bu Anadolu vilâyetleri ne için bütün kuvveti ile çalışıyor? Onların paraları iledir ki İstanbul ziyadecene halde kaldı? İlyas Efendi, korkma, Ermenistan söylemem artık. Orada Ermenistan padişahlığı tesis etmedik, merak etme. Öyle bir fikir hiç yok. Kendilerinin parası ile terbiye olmuş zabitler kaçıyorlar. Hükümet ne için bir tedbir düşünmedi. Hükümet ister ki hakikaten oralara

⁹² BOA. BEO. 3635/272585.

iyi memurlar göndersin ve giden memurlar vazifelerini yapsınlar ve vazifelerini yaptıkları vakit de bir semere meydana getirsin.”⁹³

Bu ifadeler gerçeği yansıtıyordu, doğuya memur gitmek istemiyor, her fırsatta buradan uzaklaşmanın yollarını arıyordu. Adliye Nazırı Necmettin Molla Bey, 5 Nisan 1911 tarihinde mecliste yaptığı bir konuşmada, “...Bitlis, Bağdat, Basra, Van, Diyarbakır gibi vilayetlere kıymetli memurlar gitmiyorlar, ben bunu kendi nezaretimde tecrübe ettim.” diyordu. Çözüm olarak uzak yerlere giden memurlara tahsisat lazım diyordu.⁹⁴ Yine adliye memurları ile ilgili bir konuda söz alan Erzurum Mebusu Varteks Efendi önemli noktalar üzerinde durdu:

“... Eğer Erzurum, Bitlis ve Van cihetlerine giden memurların listesini alırsanız göreceksiniz ki, oraya vasıl olduğundan 3-5 ay sonra mutlaka bir mezuniyet veyahut bir rapor ile İstanbul'a gelir ve buradan bir vasıta ile mutlaka başka bir yere tayin olunur. Bu sebepten Erzurum'un, Bitlis'in ve Van'ın ne adliyede olan âzâ ve reisleri tekmil bulunabilir ve ne de jandarma memurları tekmil bulunur, ne askerî memurları tekmil bulunur. Velhasıl, hiçbir memurin kendi yerlerinde bulunmazlar. Demek isterim ki, sıcak memleketlerde olan hal, aynı vakitte soğuk memleketler için de caridir. Hükümet, kendi gönderdiği memurları sıra ile bu vazifeleri görmeye mecbur etmeli. En müşkül olan mevkileri, mahalleri sıcak, soğuk olan mahallere sıra ile göndermeli ve hangi memur gitmeyi kabul etmezse bir daha ona memuriyet verilmemeli. Memur bulamayız; ama yetiştiririz. Mademki bir memur İstanbul'da oturacak, çalışacak; Anadolu'nun parası ile İstanbul'un keyfini sürecektir, öyle memura hiç lüzum yoktur.”⁹⁵

Bitlis Vilayeti konumu itibariyle önemli bir yere sahipti, bu yüzden yazışmalar önemli bir miktarda idi. Birçok vilayet memurlarının hem sayısı hem de maaşları yüksek olmakla beraber Bitlis Valiliğinde mektubi kaleminde on dört, evrak kaleminde dört, idare meclisi kaleminde beş memur görev yapıyordu. Bunların maaşları 750 kuruştan 10 kuruşa kadar olan aralıkta idi. Bitlis Valisi 10 Ocak 1909'da Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek yetmeyen bu maaşlarla önemli olan bu görevlere ehil ve erbabı rağbet göstermemekte, kaza tahribat memurlarına yüzer

⁹³ MMZC. D:I, C. I, İçtima Senesi:3, 12. İnikad, (24 Teşrinisani 1326), S. 370-371.

⁹⁴ MMZC. D:I, C. 5, İçtima Senesi:3, 73. İnikad, (23 Mart 1327- 1911), S. 68.

⁹⁵ MMZC. D:I, C. 5, İçtima Senesi:3, 77. İnikad, (29 Mart 1327- 1911), S. 216-217.

kuruş verildiğinden bu vazifelerin ehil olmayanlara verildiği ve bundan dolayı geçimsizlik sebebiyle yolsuzluklar meydana geldiğini söylüyor, bu vilayet memur maaşlarının diğer vilayetlerdeki oranına çıkarılmasını istiyordu. Ayrıca buralarda memurlara yeterli harcırah verilmesini istiyordu.⁹⁶ Ancak bütçe imkânlarının yetersizliğinden bu talebine olumlu cevap alamıyordu.

Meşrutiyet dönemi boyunca bölge idareci ve memur açısından bu sıkıntıyı çekti. Bölgede yapılması gereken ıslahat çalışmaları maddi imkânsızlıklar kadar yönetici ve yetişmiş eleman ihtiyacı yüzünden de uygulanamadı.

1.4. 1 Bitlis'te Valilik Sorunu

Sultan II. Abdülhamid döneminde, 1878 yılında kurulan Bitlis Valiliği 3. derece bir valilikti ve valinin maaşı 15.000 kuruştı. Bu en düşük valilik sınıfıydı. Vilâyetin kurulmasından itibaren atanmış olan valiler şunlardı:

Arif Paşa-1878, Fikri Paşa-1881, İkinci defa Arif Paşa-1882, MehmedReşid Paşa-1883, Edhem Paşa-1884, Şerif MehmedRâuf Paşa-1884, Tahsin Paşa-1887, Ömer Sabri Bey-1889, Mecid Bey-1892, Hüsnü Bey-1899,⁹⁷ 1895 Ömer Sabri Bey (1899'da Bitlis'te öldü), 1898- Mecid Bey, 1900-Hüsnü Bey, 1904-Ferid Paşa, 1907-Tahir Paşa⁹⁸.

Elimizdeki belgelerden çıkarabildiğimiz, Meşrutiyetin ilanından sonra Bitlis'te valilik yapan kişiler şunlardı: 1908- Vali Vekili Feyyaz Bey, 1909- Reşid Paşa, 1909- Hüsnü Efendi, 1909-Vali Vekili Naib Esad Efendi, 1911- İsmail Hakkı Bey, 1911- Vali Vekili Ulvi Bey (Bayezit Mutasarrıfı), 1912- Nedim Bey, 1912- Ali Paşa, 1913-1918 Mazhar Bey.

Bu bilgilerden elde ettiğimiz sonuçlara göre, Bitlis'te İkinci Meşrutiyet dönemine kadar olan otuz yıl içinde on beş vali görev yapmıştır. İnceleme konumuz olan Meşrutiyetin ilk yıllarında yani 1908-1914 yılları arasındaki yedi yıl içinde altı vali

⁹⁶ BOA. DH. MKT. 2760/90. Bitlis Valiliğinde görevli memurların maaş listesini gösteren cetveliçin bakınız EK-I.

⁹⁷ Bitlis Vilayeti Salnamesi, H. 1316.1317.1318 (M. 1898.1899.1900), s. 104.

⁹⁸ Abdülhamit Kırmızı, Abdülhamid'in Valileri, İstanbul, 2008, s. 89-90.

görev yapmıştır ve bunların dışında üç de vali vekili atanmıştır. Bu rakamlar bize İkinci Meşrutiyet döneminde vilayetin istikrarlı bir yöneticisi olmadığını, sık sık vali değiştirildiğini ya da işlerin vekâleten yürütüldüğünü göstermektedir. Bir vilayette her yıl yeni bir valinin göreve başlaması ve işi bırakması yönetim ve organizasyon bakımından birçok sorunun ortaya çıkmasına ve var olan sorunların çözülememesine sebep olmuştur.

Otuz yılda on beş valinin atandığı Sultan II. Abdülhamid döneminde valilerle ilgili yaşanan sorunlar Meşrutiyet döneminde de aynen yaşanmıştır. Örneğin valiler bazen bölgelerinde meydana gelen olumsuz hadiseleri merkezden saklamışlardır. Çemişkezek'in on köyüne bin kişilik bir eşkıya çetesi saldırmış, İstanbul olayı Bitlis İngiliz Konsolosundan ve Şeyhülislam'a gönderilen arizalardan öğrenmiştir.⁹⁹ Erzurum ve Sivas valileri sıkça soğuk hava koşullarından kaynaklanan hastalıklarını öne sürerek değiştirilmeyi talep etmişlerdir. Bitlis'te ise bütün valiler soğuk hava koşullarından şikâyet etmişlerdir. Vali Mecid Bey (1898-1900) İstanbul'a gönderdiği bir yazısında, Bitlis'e geldiğinden beri mevkiin rutubet ve havanın soğukluğundan romatizma ve basur gibi hastalıklara tutulduğunu, bu sebeple bir haftadır valiliğe gidemediğinden işlerin yürütülemediğini, münasip bir memuriyete ya da bölgede havası iyi bir vilayetin valiliğine tayinini istemiştir. Mecid Bey'i takiben vilayete gelen Hüsnü Bey (1900-1904) şiddetli hastalığından bahsederek kış şartlarından şikâyetçi olmuş ve başka bir yere tayinini istemiştir. Sonra gelen Bitlis Valisi Ferid Bey (1904-1907) "Bir aya kadar şitası başlayacak olan bu vilayetdenrahm ve re'fet-i şehinshahileriyle biraz daha havası mutedil bir tarafta becayiş"ini, "yahud münhal olan Diyarbekir'etahvil"ini istemiştir. Ancak bu isteği kabul edilmemiştir.¹⁰⁰

1909 yılında Bitlis valisi olan Hüsnü Efendi, Rumeli, Trabzon veya Halep gibi sahil havası olan vilayetlerden birine tayinini istemiş, Dahiliye Nezareti bu görevde bir müddet daha kalmasını uygun bulmuştur.¹⁰¹ Bitlis Vali vekâletinde bulunan Siird Mutasarrıfı Fevzi Bey de sıhhi durumundan dolayı üç ay izin alarak İstanbul'a gelmiş ve daha sonra görev yerine dönmediğinden istifa etmiş sayılmıştır.¹⁰²

⁹⁹ Abdülhamit Kırmızı, Abdülhamid'in Valileri, s. 108.

¹⁰⁰ Abdülhamit Kırmızı, Abdülhamid'in Valileri, s. 57.

¹⁰¹ 16 Nisan 1909. BOA. DH. MKT. 2813/31.

¹⁰² BOA. DH. MKT. 2674/42.

Meşrutiyetin ilan edilmesinden önce Bitlis'te yaşanan vergi ayaklanmalarında adı ön plana çıkan Vali Ferid Paşa Trabzon'a gönderilmiş, orada da uzun süre görev yapamayarak işten el çektirilmişti. Erzurum, Bitlis ve Van bölgesindeki bu ayaklanmalar sırasında 31 Temmuz 1907'de Bitlis valisi olarak atanan Tahir Paşa, bir müddet sonra İran sınırına Tahkik Heyeti reisi olarak görevlendirilince Bitlis valiliği vekâleten Siirt Mutasarrıfı Feyyaz Bey'e bırakılmıştır.¹⁰³

Vali Vekili Feyyaz Bey ile Muş'ta bulunan IV. Ordu Komutanı Salih Paşa arasında kısa süre sonra bir anlaşmazlık çıktı. İlk olarak Feyyaz Bey, Muş'taki yöneticilerin başarısızlıklarından bahseden bir telgrafı Dahiliye Nezaretine gönderdi (22 Ocak 1908). Feyyaz Bey'e göre, bölgede asayiş ihlal eden aşiret mensuplarından Kasım Bey, bir iki meseleden dolayı adliye ve zabıtaca yakalanması gereken zanlılardandı. Muş mutasarrıfıyla kumandanı Kasım'ın köyüne giderek biri kadın on beş kişinin ölmesine sebep olmuştu, fakat yine de Kasım'ı yakalayamamışlardı. Bölgede halkın şikâyetlerine sebep olan eski vali Ferid Paşa'nın isteklerine aykırı olarak ve buradaki konsolosların şikâyeti üzerine yapılan bu iş, Mutasarrıfın ve Salih Paşa'nın kendi kişisel ihtiraslarındandı. Ayrıca Komutan Salih Paşa mutasarrıfın bütün işlerine karışmaktaydı. Feyyaz Bey'e göre, birkaç gün önce Bitlis'e gelen maliye müfettişi de aynı intizamsızlıktan söz etmişti.¹⁰⁴ Feyyaz Bey, 1 Mart 1908'de Sadarete gönderdiği başka bir telgrafta, Bitlis vilayeti Jandarma Kumandanı İzzet Paşa'nın ihtiyarlığından dolayı görevini yerine getirmekten aciz bulunduğunu belirterek yerine iktidar sahibi birinin tayinini istiyordu.¹⁰⁵

Aynı tarihlerde IV. Ordu Komutanlığı da Feyyaz Bey'den şikâyetçi olarak, yetersizliğinden dolayı bu görevden alınmasını talep etti. Sadaret makamına kadar giden bu şikâyet üzerine durum Tahir Paşa'ya sorulmuş ve onun Feyyaz Bey hakkında şهادeti olduğu, valiliği yürütebileceği ifade edilmişti. Seraskerlik makamına bir yazı gönderen Sadaret, Vali Vekili Feyyaz Bey'e yardım edilmesinin IV. Ordu Komutanlığına yazılmasını istiyordu. (19 Şubat 1908).¹⁰⁶

¹⁰³ Bitlis Valisi Tahir Paşa, Türk-İran sınırındaki anlaşmazlığı çözmek için görevlendirildi. (The Times 22 August 1908, Issue: 38732).

¹⁰⁴ BOA. BEO. 3233/242460.

¹⁰⁵ BOA. BEO. 3259/244403.

¹⁰⁶ BOA. BEO. 3252/243890.

Bu talebe rağmen askeriye vali üzerindeki baskısını kaldırmamış olacak ki, Feyyaz Bey Dahiliye Nezaretine müracaat ederek, Meşrutiyetin ilanından sonra şehirdeki askeri yöneticilerin kendi amaçlarını gerçekleştirmek istediklerinden ve bu işe halkı da katıp aleyhine döneceklerini ifade ederek kendisinin İstanbul'a alınmasını istiyordu. Meşrutiyet ilan edildiğinde Tahir Paşa hâlâ tahkikat komisyonundaki görevine devam ediyordu, vali vekili asaleten olarak atanmasını istemesine rağmen bu talebi kabul edilmediği gibi Meşrutiyetin ilanından sonra da askeri makamlar üzerindeki baskıları artırmışlardı.

Vali Vekili Feyyaz Bey'in uygulamalarından birisi de Muş'taki yolsuzluklar ile ilgiliydi. Muş Mutasarrıf Muavini Yakof ve tahrirat müdürü Rıza efendiler hakkında aşar konusunda suiistimal yaptıkları ile ilgili tahkikat tamamlanmadığından bunların başka mahallelere nakledilmeleri Dahiliye Nezareti tarafından doğru bulunmamıştı. Bunlar hakkındaki iddiaların mübalağalı olduğu Nezaret tarafından ifade ediliyordu. Bunlar Bitlis'ten görevlerine geri gönderildiler.¹⁰⁷

Bitlis eşrafı da 18 Ağustos 1908'de Sadarete müracaat ederek, ya Vali Tahir Paşa'nın görevi başına gelmesini ya da Bitlis'e "müteverri (kötülüklerden uzak) ve mücerreb (tecrübeli) bir valinin" atanmasını istiyorlardı.¹⁰⁸ Hem Müslüman eşraf ve yöneticiler, hem de Ermeni eşraf ve yöneticiler yetkili ve etkin bir valinin tayinini talep ediyorlardı. Sadaret ise, iki gün sonra (20 Ağustos) Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazı ile Tahir Paşa'nın görevini heyeti tahkikiye azası Danyal Paşa'ya bırakarak Bitlis'teki valilik görevine dönmesini, Feyyaz Bey'in görevinden alınarak hemen İstanbul'a gönderilmesini, subaylar tarafından tahkir edilmemesi için tedbirler alınmasını istiyordu.¹⁰⁹ Ancak 28 Ağustos 1908'de Bitlis Valisi Tahir Paşa Erzurum

¹⁰⁷ BOA. DH. MKT.2666/42.

¹⁰⁸ Telgrafın metni ve altındaki imzalar şöyleydi:

"Huzur-ı Sami Sadaret-i Uzma'ya 4 Ağustos 1324 (17 Ağustos 1908)

Müessesat-ı hazıra-i müteyemmene iktizasınca vali sıfatıyla bir büyük zatın huzuruna buraca tahakkuk eden ihtiyacber-kemal olmağla ya valimiz Tahir Paşa'nın sür'atle avdetine veyahud müteverri ve mücerreb valinin i'zaminamüte'allık tedabir-i sa'ibe-i fehmaneleri istirham olunur ferman.

Şeyhü'lgarip Dergâhı postnişini Mehmed, Küfrevi Dergâhı postnişini Abdülbaki, Nakibü'l-eşraf es-Seyyid İbrahim, Defterdar Asım, Müdde-i Umumi Tevhid, Yahubaba-zade Mehmed, Şeyh Hasan Şirvani-zade Muhiddin, Redif Binbaşısı Ahmed Muhtar, Hukuk Re'isi Vefik, Jandarma Kumandanı Salih, Mevki Kumandan Vekili Ka'immakam Said, Eşraftan meclis-i idare A'zası Hacı Necmeddin, Mirü'l-ümeradan Yusuf, Bidayet Ceza Re'isi Tefvik, Müdde-i Umumi Muavini şevket, Nizamiye Binbaşısı Vekili Hasan, eşrafdan Şaban, Eşrafdan Halil, eşrafdan Tahsilat Müdürü Edhem, eşraftan Nüfuz Nazırı Sadullah, bu dahi Cerciş, bu dahi Agop, aza Yağaçhan, Emeni meclisi Re'isi Karabet. (BOA. BEO.3379/253414).

¹⁰⁹ BOA. BEO.3379/253414.

valiliğine, Maraş Mutasarrıfı Reşid Paşa da Bitlis Valiliğine tayin edildi.¹¹⁰ Yönetim açısından kabiliyetli olan Tahsin Paşa Bitlis'e dönmemiş daha önemli problemlerle karşı karşıya olan Erzurum'a tayin edilmişti. Netice olarak Feyyaz Bey'in giriştiği mücadeleyi kaybettiği ve İstanbul'a dönmek zorunda kaldığı anlaşılıyor. Feyyaz Bey'in Meşrutiyet düşüncesine karşı olup olmadığı ile ilgili elimizde bir bilgi bulunmasa da bu dönemin siyasi atmosferinin bu tür eylemlere, görevden almalara müsait olduğunu ifade etmek gerekir.

Bu dönemde gündeme gelen konulardan birisi de Bitlis eski valisi Ferid Paşa hakkındaki şikâyetlerdir. Meşrutiyet öncesi halkın şikâyetleri ve baskıları üzerine görevden alınarak Trabzon'a atanan Ferid Paşa 25 Haziran 1907'de Bitlis'ten ayrılmıştı.¹¹¹ Ancak Ferid Paşa arkasında büyük bir şikâyetçi sınıf bırakmıştı. Ferid Paşa'nın isteklerine ve baskıcı tavırlarına alet olmadığından sebepsiz maddi ve manevi zarara uğrayan eski Bitlis Belediye Başkanı İbrahim Edhem Efendi Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek adalet istemişti. 10 Aralık 1908'de Nezaret durumu Ferid Paşa'dan sorarak izahat istiyordu.¹¹² Ferid Paşa hakkında tahkikat yapmak üzere Erzurum Valisi Tahsin Paşa görevlendirilmiştir. Tahsin Paşa bütün evraklara vakıf olamamış Ferid Paşanın hamisi Arap İzzet'in iltimasıyla meseleler kapatılmıştır.

Bitlisli Fakızade İzzet Efendi 2 Mart 1909'da Dahiliye Nezaretine müracaat ederek Tahsin Paşa nezdinde bulunan kapalı şikâyetlerin açılmasını ve gereğinin yapılmasını istiyordu. 21 Eylül 1909'da tekrar Sadaret müracaat eden Fakızade İzzet eski Bitlis Valisi Ferid Paşa hakkında şu şikâyetlerde bulunuyordu: "Silik mecdiye ve aksamının değiştirilmesinden dolayı ahaliyi on bin lira zarara uğrattı, köylülerden nakdi ceza alarak zimmetine geçirdi, tütün fiyatını onar kuruştan verdirerek üst tarafını kendisi aldı, bazı suçsuz insanları dövdürerek ölmelerine sebep oldu, nakdiye bedellerinin tahsilini kendisi aldı, aşarı hakkımızda haksız haczedip bizleri zarara

¹¹⁰ BOA. BEO.3384/253775.

¹¹¹ BOA. BEO.3292/246867.

¹¹² BOA. DH. MKT. 2679/83.

uğrattı.” Bitlis valiliği durumu araştırdı, Ferid Paşa da kendisini savunan bir cevap yazdı.¹¹³

Ayrıca Ferit Paşa tarafından uğratıldığı 85.000 kuruş zarar ve ziyanının karşılanması İzzet Efendi tarafından talep ediliyordu. İzzet Efendi’ye göre, Ferid Paşa ile Arap İzzet devamlı surette şifreli telgraflarla haberleşiyorlardı, gerçeğin ortaya çıkarılması lazımdı. (8 Nisan 1909)¹¹⁴. Bitlis valiliğince yapılan araştırma sonunda Ferid Paşa’nın suçu sabit olmuştu.

Bu konu 25 Kasım 1909 tarihinde Şura-yı Devlet’te ele alındı. Şura-yı Devlet bu şikâyetleri içeren adi suçların 10 Temmuz 1324 inkılâbından, yeni meşrutiyetin ilanından önce olduğunu, hukuk-ı umumiye noktasında takibat icra olunamayacağını hukuk-ı şahsiye için de mahkemelere müracaat edilmesini kararlaştırdı.¹¹⁵ Böylece Ferid Paşa’nın yaptığı kötülükler sabit olmuştu, ancak işin ilginç olan yanı valiyeye Meşrutiyetten önce işlediği bu suçlardan dolayı herhangi bir ceza verilemeyeceği, ancak kişisel alacaklıların mahkemelere müracaatı istenmişti, açıkçası adalet Şura-yı Devlet eliyle ayaklar altına alınmıştı. Bir taraftan da Ferid Paşa vali olarak maaş almaya devam etmiş, bu durum Meclis-i Mebusan’da Bitlis Mebuslarının şikâyetine sebep olmuştu.¹¹⁶

Tahsin Paşa’nın Erzurum’a tayin edilmesi üzerine valilik görevine 28 Ağustos 1908’de Maraş Mutasarrıfı Reşid Paşa tayin edilmiş, Reşid Paşa ancak altı ay görevde kalmıştır. Reşid Paşa 1 Şubat 1909’da Musul’a, Serfice Sancağı Mutasarrıfı

¹¹³ BOA. DH. MUİ. 2-3/7. İstanbul’a bölge idarecileri hakkında çeşitli isimler altında çekilen telgraflardan bazıları sahte çıkıyordu. Bu örneklerden birisi 26 Haziran 1909 tarihli Siirt’ten Kürdistan Şeyhleri Reisi MahmudCemaleddin ve arkadaşları imzalı Dahiliye Nezaretine gönderilen telgrafla ortaya çıkmıştı:

“Mukaddes meşrutiyet idaresi sayesinde livamız sekiz aydan beri istirahat, emniyet, saadet içindedir. Vilayet valisi, liva mutasarrıfı hürriyetperver çalışmalar sergilemektedirler. Fakat bu durumdan rahatsız olan hainler kötülüklerden geri durmamaktadır. Beş gün önce sadarete liva mutasarrıfı aleyhinde bizim adımıza çekilen seksen iki imzalı telgraf sahtedir. Bu sahte telgrafname hapisanede mezalimleri yüzünden yatan bir takım şerli kimseler tarafından hazırlanıp çekilmiştir. Livamızın bütün sadat, ulema, meşayih, eşraf, tüccar, esnaf bizlerden başka kimse yoktur. Hepimiz makine başında livamızın geleceği ve saadeti için mutasarrıfımız Süleyman Faik Beyefendi’nin çalışmalarından memnun olduğumuzu ilan eder, bu işi yapanların cezalandırılmasını arz ederiz. Siirt Müftüsü Halil, Kürdistan Şeyhleri Reisi MahmudCemaleddin, Kadiri ve Halidiye tarikatı şeyhleri, âlimler, Belediye Reisi Hami, tüccar, seksen imza.” (BOA. DH. MKT: 2861/71)

¹¹⁴ BOA. DH. MKT.2790/69.

¹¹⁵ BOA. BEO. 3670/275187.

¹¹⁶ 10 Haziran 1909’da mecliste yapılan teşkilât ve tensikat dolayısıyla açıkta kalan memurlar, hâkimler ve kâtiplere dair kanun lâyihası görüşmeleri sırasında söz alan Bitlis Mebusu İlyas Sami Efendi, “Sui ahvâl ile maruf ve müştehir olanlar için bu kaydın lüzumu yok. Şimdi halihazırda bunlara maaş verilmemek için, Sui ahvâl ile müştehir meselâ sabık Bitlis Vilâyeti Valisi Ferit Paşa şöhreti herkesçe malum iken 6.700 kuruş maaş veriliyor. Orada meşhur olur ama burada olmaz.” (MMZC. D.I, CİLT: 4, İ: 90 (28 Mayıs 1325), s. 275).

Hüsnü Bey de Bitlis Valiliğine atanmıştır.¹¹⁷ Valiler yeni görev yerlerine gitmekte biraz gecikince Dahiliye Nezareti onları uyararak acele etmelerini istemiştir. Dahiliye Nezareti, 9 Şubat 1909'da Bitlis Valiliğine gönderdiği telgrafta, "... Şu aralık Musul'un kesb ettiği ehemmiyete binaen münasip birinin vekil bırakılarak bir dakika evvel hareket ve Musul'a bir gün evvel ulaşmaya gayret buyurmaları mütemennadır." denilerek yeni görevin öneminden ve gerekçesinden bahsedilmiştir.¹¹⁸ Bitlis'in yeni valisi Hüsnü Bey ise, 40 gün geçmesine rağmen hâlâ görev yerine varmamıştır. 13 Mart'ta Sadaret Dahiliye Nezareti'nin uyararak valinin hemen görev yerine gitmesini istemiştir.¹¹⁹ Bu süre içinde vali vekilliğini Naib Esad Efendi yürütmüştür.

Vilayetin vekil aracılığı ile yürütülmesi bazı problemlere hemen çözüm bulunmasını da zorlaştırmıştır. Nitekim Vali Vekili Esad Efendi böyle bir problemle karşılaşmıştır. Esad Efendi, 14 Mart 1909'da Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta, Muş mutasarrıfının idaresizliğinden dolayı murahhasa vekilinin şikayette bulunduğunu, Ermenilerin kötü idareden dolayı dükkânlarını kapattığını, bu durumu vilayet mektupçusunun da doğruladığını, Muş Mutasarrıfının tehdit dolu varakalar aldığını, bunların sokaklara atıldığını belirterek mutasarrıfın görevden alınmasını istiyordu. Dahiliye Nezareti ertesi gün bu talebe verdiği cevapta, oraya uygun birisinin memurlar arasından seçilerek şimdilik gönderilmesini, valinin yolda olduğunu, gerekli tedbirlerin alınmasını istiyordu.¹²⁰

Bitlis Valisi Hüsnü Paşa 1909 yılı Nisan ayında göreve başladıktan sonra idare şubelerinden jandarma ve polis dairelerinin durumlarını inceledi. Bu dairelerin bölgenin önemine uygun olmayan bir halde olduğunu görerek sebeplerini araştırmaya başladı. Jandarma alayında 16 subayın noksan olduğunu, jandarma ve polislerin ıslah edilmesi gerektiğini gördü. Bunlar on iki senedir elbise alamıyor, 1908 yılından dört aylık 1909 yılından da Mart maaşları verilmiyordu. Tabii olarak bu haldeki bir polis ve jandarmadan hizmet beklenemezdi, maddi imkânsızlıklar rüşvet ve yolsuzluklara sebep oluyordu. Kendisinden önce defalarca Harbiye ve Maliyeye yazılmasına rağmen bu durumun iyileştirilmesi için hiçbir şey

¹¹⁷ BOA. BEO. 3486/261381; Tanin, 21 Kanun-ısanı 1324/3 Şubat 1909, No: 183.

¹¹⁸ BOA. DH. MKT. 2734/2.

¹¹⁹ BOA. BEO. 3510/263184.

¹²⁰ BOA. DH. MKT. 2767/81.

yapılmamıştı. (6 Mayıs 1909) Onların bu hali halk nazarında da devletin duruşunu zedeliyor, siyasi bir takım dedikodulara sebep oluyordu. Sadaret durumu Harbiye ve Maliyeye yazarak, Maliyeden para gönderilmesini, Harbiye'den de Bitlis'teki bir tabur nizamiyenin noksan olan mevcudunun yeterli miktara çıkarılmasını istedi. (13 Mayıs 1909).¹²¹ Bitlis'te asayiş olaylarının hat safhada olduğu bu dönemde asker ve polis istekleri yerine getirilemedi.

Vali Hüsnü Paşa zamanında memur problemleri devam etti. Meşrutiyetin ilanından sonra eski memur rejiminin de değişmesi, halka daha yakın ilgi gösterilmesi, işlerin zamanında bitirilmesi gerekiyordu. Bitlis vilayetinde bu işlerin ahaliye zulüm derecesinde kötü olduğunu gören vilayet umumi meclisi 26 Mayıs 1909 tarihli kararında, "Teceddüdat-ı hazıra icabatından" olan işlerin zamanında yapılması konusunda hükümetin gerekli incelemeleri yaptığını, ancak gerçekten yapılması gereken şeyin kişilerin takibinden ibaret olduğunu, bundan sonra herhangi bir kişiye karşı kanuni bir sebebe dayanmaksızın zorluk çıkaran, işini geciktiren kişilerin anlayacakları lisan ile anlatılmasını ve bu durumun bütün mülhakata tebliği ile vilayet gazetesi ile de duyurulması istendi. Dâhiliye Nezareti bu kararı uygun bularak uygulanmasını istedi. (10 Temmuz 1909)¹²².

Hüsnü Paşa Bitlis'te yönetim ile ilgili işlerle yakından ilgilenmiş, pasif durumdaki vilayet umum meclisini de işler hale getirmiştir. Vilayet meclisi aldığı kararları valilik aracılığı ile Dâhiliye Nezareti'ne iletiyordu. 26 Mayıs–2 Haziran 1909 tarihleri arasında Bitlis vilayet meclisi şu başlıklarda kararlar almıştı:

- 1-Mütegalibenin zulümlerinin sona erdirilmesi,
- 2- Memurların görevlerini zamanında yapmaları, ahaliyi boş yere bekletmemeleri,
- 3-İhtiyaç sahibi çiftçilere borç para verilmesi,
- 4- Umumi yol ve üzerindeki köprülerin behemehâl yaptırılması,
- 5- Eski idare zamanında gördükleri zulümden dolayı yerlerini terk eden köylülerin yerlerine ve evlerine dönmelerinin temini,
- 6- İpek üretiminin temini için dut ağaçlarının çoğaltılması,
- 7- Nahiye merkezlerindeki hükümet binalarının harap halden kurtarılması,
- 8- Meşe ve diğer ağaçların tahribattan korunması,
- 9- Arazilerin yeniden kaydedilmesi,
- 10-Süreleri dolan müdürlerin seçimlerinin yapılması (seçimle

¹²¹ BOA. BEO. 3546/265934.

¹²² BOA. DH. MUİ. 28-1/42.lef.10.

işe gelen müdürler – nahiye müdürleri), 11- Seyyar aşiretlerin yerleştirilmeleri, 12- Silah taşımının men edildiği, 13- Hayvanların üzüm bağlarına ve ekili araziye zarar vermesinin önlenmesi, 14-Sağlık şartlarını bozan bataklık ve su birikintilerinin temizlenmesi, 15- Arazi tasarrufunda meydana gelecek ihtilafların halli.¹²³

Vilayet umum meclisinin aldığı bu kararlar aynı zamanda dönemin en önemli sorunlarını gösteriyor. Vilayette asayiş, memur hakimiyeti, ulaşım, sağlık, ziraat, arazi problemleri vardır.

Bu toplantı Reşid Paşa'nın son toplantısı olmuş, Vali vekâletine Urfa Mutasarrıfı Salim Paşa tayin edilmiştir.¹²⁴İngiliz Büyükelçi Gerard Lowther'dan Londra'da Earl Grey'e 30 Mart 1910'da gönderilen bir raporda, Salim Paşa ve sık sık vali değiştirilmesi hakkında şu değerlendirmeler yer alıyordu: “Erzurum ve Bitlis bölgelerindeki gericiler kararı zafer olarak gördüler ve vilayetin hükümet ofislerinde son zamanlarda bazı başkaldırma ve disiplin eksikliği vakaları oldu. Vali vekili Salim Paşa işten atılmış eski memurlar ve Kürt eşrafının güçlü muhalefetine rağmen reformlara devam etmeye çalışıyordu ama o bölgeden 4 milletvekilinin de dâhil olduğu sanılan düşmanları tarafından içişleri bakanlığına yapılan yalan suçlamalar sonucunda sadece 7 ay yönetim yaptıktan sonra görevinden alındı. Daha iyi olan Kürt eşrafı ve Ermeni nüfusunda onun görevden alınması acılara yol açtı ve kişisel olarak bakmazsak reform hareketini tamamlayamadan yüksek yetkilileri sürekli görevden almak bölgeye istenen sükûnet ve düzeni getirecek gibi görünmüyor. Bu vakada ise, Salim Paşa Temmuz 1908'den beri atanan sekizinci vali. Ümit ediliyor ki onun halefi Tahir Paşa da onun çalışmalarına devam edecek. 70 yaşını aşkın biri, nezaket ve arabuluculuk yapma gücüyle biliniyor. Şehir idareciliğiyle ilgili 30 yıllık tecrübesi var ve yetenekli ve etkili bir olarak biliniyor.”¹²⁵

24 Şubat 1910 tarihli Meclis-i Vükela toplantısında Bitlis valiliğine Erzurum eski valisi Tahir Paşa atanmıştır.¹²⁶ Tanin Gazetesinin haberine göre, Bitlis Valisi Tahir Paşa 29 Mart 1910'da Mesajeri Maritim Kumpanyasının Senegal Vapuruyla Trabzon

¹²³ BOA. DH. MUİ. 28-1/42. Lef.5.

¹²⁴ Tanin, 6 Temmuz 1325/19 Temmuz 1909, No: 316.

¹²⁵F.O. 424-223/4798, s. 2

¹²⁶ BOA. BEO. 3711/278273.

üzerinden Bitlis'e doğru İstanbul'dan ayrılmıştır.¹²⁷ Ancak Tahir Paşa bu görevde çok uzun süre kalmamış, vali vekâletine İsmail Hakkı Bey atanmıştır. Bitlis'teki İngiltere Temsilcisi A. S. Safrastian'dan Erzurum Konsolosu Mcgregor'a 19 Temmuz 1911'de gönderilen bir raporda, Tahir Paşa'nın faaliyetleri ve görevden alınma gerekçeleri hakkında şu ilginç bilgiler veriliyordu: "16 Nisan'da Tahir Paşa'nın geldiği günden beri vilayette 40 cinayet vakası olmuş, aynı döneme ait eski rejim zamanındaki sayıyı pek de aşmamıştır. Yani Tahir Paşa merkezi hükümeti kandırmaya devam ediyordu ve her şeyi sanki normalmiş, yolundaymış gibi göstermeye çalışıp birçok cinayet vakasını da inkâr ediyordu. Adli yargı mahkemesi başkanı Vefik Bey adalet bakanının isteği ile bu vilayette olan olaylar hakkında bakanı günlük olarak bilgilendiriyordu ve Kürtler tarafından işlenen cinayet ve şiddet vakalarının Tahir Paşa tarafından inkâr edildiği cevabını alıyordu. Necib ve Mudib Efendiler, Tahir Paşa valiyken Van'da yönetim konseyi sekreterleriydi ve geçenlerde sahtekâr ve işe yaramaz yetkililer olarak görevlerinden alındılar ve bir ay önce yine Tahir Paşa tarafından sırasıyla Malazgirt ve Şirvan kaymakamlıklarına atandılar. Bitlisli Halil Efendi adındaki sıradan bir hırsız ki eski rejimde değersiz görülüp işe alınmamıştı, daha yeni Hizan kaymakamlığına atandı. Bitlis'teki Tahir Paşanın kötü yönetimi ile ilgili içişleri bakanına yapılan Van'daki Ermeni Taşnaksütyun Komitesinin protestosuna cevaben komiteye Talat Bey, önümüzdeki dört hafta içinde TahirPaşa'yı Bitlis'ten çağıracağı sözünü verdi. Birkaç gün önce Musul'un idarecilerinden biri Halep'ten Talat Bey'e telgraf çekerek Musul'da onu görmesi gerektiğini söyledi. Bunlar da gösteriyor ki Tahir Paşa'nın düşüşü yakındır ve son üç aydır kötü kaderli bu vilayette devam eden cinayet siyaseti kısa zamanda sona erdirilecektir. Anladığım kadarıyla, Ermeniler ve Kürtler arasındaki toprak paylaşımı meselesi Siirt Sancağında son zamanlarda bazı yenilenmiş endişelere sebep oluyor ama henüz hiçbir detay bana ulaşmadı."¹²⁸

Bu rapordan iki hafta sonra İngiltere'nin İstanbul'da bulunan Büyükelçisi G. Lowther, Dışişleri Bakanı Edward Grey'egönderdiği raporunda, Bitlis ve çevresinde meydana gelen olaylara değiniyordu. Bu rapora göre, hükümet karşıtı eylemlerin daha da kuvvetlendiği Bitlis bölgesinde hiçbir ilerleme olmamıştı, şiddetli gösteriler

¹²⁷ Tanin, 17 Mart 1326/30 Mart 1910, No: 565.

¹²⁸ F.O. 424-224/5128, s. 109.

sonucunda ki bunlar Muş'taki gerici eşraf tarafından organize edilmiş gibi görünüyordu, Mutasarrıf Esad Rauf Bey son yedi aydır yapmakta olduğu görevinden alınmıştı, Erzurum valisine göre, bu görevden alınma olayının sebebi onun yönetiminin Muş'taki anti-hükümet yanlılarının hoşuna gitmemesi değil, ama Bitlis vali vekili ile kişisel farklılıklarının olmasından dolayıdır, muhtemelen Musa Bey ve Till Şeyhinin başı çektiği bu muhalefetin de şüphesiz bunda etkisi olmuştur, Till şeyhi kasabada anti-Hıristiyan posterleri yayarak insanları galeyana getirmeye çalışmıştır, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Taşnaksütyun, yatıştırıcı etki yaptılar ve Müslümanlarla Hristiyanlar arasında daha iyi bir anlayış olması için sıkı çalışmışlar, Bitlis yeni valisi Tahir Paşa 16 Nisan'da görevi devralmak için buraya gelmiş ve çok iyi karşılanmıştır, neredeyse Bitlis'teki bütün hükümet personeli içişleri bakanından Salim'i geri getirmesini istemiştir ve Siirt ve Muş'taki Ermeni Patriği, belediye meclisi ve bazı Kürt gruplar da aynı amaçla çalışmışlardır, bakanın kararından geri dönme gönülsüzlüğünün sebebi öncekinin meclisteki Kürt gerici vekillerin sempatisini kaybetme korkusuymuş, Tahir Paşa'nın nüfuslu bir Kürt ve gerici bir lider olan Hacı Necmeddin ile ve ayrıca Bitlis'in gerici şeyhleri ile yakın ilişkileri olduğu rapor edilmiştir. Geçmiş tecrübe onun kurnaz ve üçkâğıtçı bir karaktere sahip olduğunu göstermiştir. İş yapmak için her şeyi göze alan, ama başını belaya sokmamak için acele etmeyen bir karaktere sahip olduğu için iyi bir vali olma kapasitesine sahip, bazı Kürt şeyhler tarafından illegal olarak zapt edilen toprakların geri alınması için yeterli adımların atılmadığına dair bu vilayetçe yaygın şikâyetler vardır ve geçen ayın başında 16 Kürt ve 2 Ermeni köyüne sahip Çukur nahiyesinin insanları eski rejim zamanında arazinin çoğunu zapt eden Hacı Necmeddin, Hacı Şemseddin, İbrahim Efendi ve diğerlerine karşı hükümete protesto etmek için bir araya gelmişlerdir. Aynı zamanda içişleri bakanına gecikmeksizin bu hataların düzeltilmesi için protestocular tarafından telgraf çekilmiş ve Tahir Paşa'nın vali olarak görevi devralmak için gelmesi üzerine 150 kadar arazisine el konmuş köylü hemen ona durumlarını anlatan bir dilekçe sunmuşlardır. Tahir Paşa 10 gün içinde bir şeyler yapma sözü vermiştir.¹²⁹

Bu rapordan da anlaşıldığı üzere, Kürt aşiretleri ile yakın ilişkilerinden dolayı Tahir Paşa'dan pek memnun olmayan Ermeniler çoktu. İngiltere'nin Ermeni temsilcisi

¹²⁹ F.O. 424-223/4847-101.

Safrastian'ın raporlarında da bu durum açıkça görülüyordu. Bu rahatsızlıklardan sonra Tahir Paşa'nın görevden alınması gündeme gelmişti. Nitekim 3 Ağustos 1910 tarihli bir raporunda G. Lowther, Bitlis Valisi Tahir Paşa'nın yerine Hüseyin Hüsni Paşa'nın getirileceğini, Hüseyin Hüsni Paşa'nın geçen yıl Kosova valisi iken enerjisi ve zekâsı için Mr. Satow tarafından çok övüldüğünü, her rütbeden ve cemaatten kişiye açık tutum sergilediğini ve emri altındaki birlikleri sürekli denetleyerek onları hep hazır ve nazır durumda tuttuğunu, Dahiliye Nazırının arazi meselesini çözmek için bu bölgelere kısa zamanda bir tur düzenleyeceğini bildiriyordu.¹³⁰

İsmail Hakkı Bey 1911 Eylül'ünde bu göreve gelmiş ve dört buçuk ay vekâletten sonra asaleten atanmıştır.¹³¹ Bitlis Vali Vekili İsmail Hakkı Bey iyi niyetiyle ilgili verdiği ümitlere rağmen Bitlis'te barışın tekrar sağlanması için gelecek planlar ve ümitvar sözlerden başka hiçbir şey yapamadı. Selefî Tahir Paşa zamanına kıyasla durumda pek de bir düzelme olmadı. 5 Kasım 1910'da vali vekili Bitlis'e beş saat mesafede olan Çukur nahiyesini orada asla düzelmeyen toprak zapt etme problemini yerinde incelemek için ziyaret etti. İsmail Hakkı Bey nahiyedeki Ermeni ve Kürtlere hitaben şiddetli bir dille “oradaki köylülerin hakkını savunmak için bir fedai gibi kendini kurban edeceğini ve Bitlis'in Hacı Necmeddin Efendisi gibi zalimleri ve gaspçıları dinamitle patlatacağını” söyledi. Ne var ki, Çukur'daki ateşli konuşmasından sonra hiçbir şey yapmadı. Buraya gelmesinden hemen sonra vali vekili İngiliz Temsilcisi Safrastian'a, toprak meselesi ve diğer meseleleri halletmesi için kendisine tam güç verilmeksizin çok fazla bir şey yapamayacağını söylemişti. Vali nüfusun silahsızlandırılması amacıyla bu vilayetin tamamına kuşatma uygulanması için İstanbul'a izin talebinde bulundu.¹³² 12 Şubat 1911'de Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek geçen süre içinde vilayette yaptığı işlerden dolayı asaleten atanmasını, bu süre zarfında hakkında bir fikir hâsıl olduğunu, eğer asaleten atanmayacaksa Harbiye Nezareti'ne bağlı olarak askerlik mesleğine devam etmek istediğini yazdı. 31 Ocak 1911 tarihinde de Bitlis Müftüsü es-Seyyid Abdülmecid Hulusi, Bitlis Vilayeti Naibi, Defterdarı vilayet azaları Hakkı Bey'den memnuniyetlerini bildirerek bu vilayette asaleten bir vali görmek istediklerini, asayiş ve sükûnda meşrutiyetin terakkisi için Hakkı Bey'in asaleten atanmasını talep ettiler.

¹³⁰ F.O. 424-224/5127-107.

¹³¹ BOA. BEO. 3858/289308.

¹³² F.O. 424-225/5341-146.

Dahiliye Nezareti Hakkı Bey'in askerlikten istifasını isteyerek asaleten atanmasının uygun olduğunu bildirdi (14 Şubat 1911).¹³³ Bu talebin kabul edilmediği anlamına geliyordu.

Hakkı Bey'den sonra valiliğe 7 Kasım 1911'de Mamürelatülaziz Valisi Mehmet Ali Bey atanmış, Mamürelatülaziz eşrafından Şedlezade Fehmi ve arkadaşları Dahiliye Nezareti'ne müracaatla valilerinin Harput'ta bırakılmasını istemişlerdir.¹³⁴ Mehmet Ali Bey daha görev yerine gitmeden 27 Ocak 1912'de, durumu Arnavut olaylarından dolayı kritik bir hale gelen Yanya Valiliğine tayin edilmiştir.¹³⁵

Dahiliye Nezareti 25 Ocak 1912 tarihinde Halep Valisi Mazhar Bey'e gönderdiği bir telgrafta, Van ve Bitlis'te bazı nüfuzlu kimselerin şekavete yönelmeleri, İran'dan birçok silahlı kişilerin Osmanlı ülkesine gelmesi ile doğu vilayetlerinin önemli bir duruma geldiğini, Bitlis'te muktedir bir valinin varlığına ihtiyaç duyulduğunu, Mazhar Bey'in iktidar ve ehliyetinin Bitlis'te asayişini temini ve idari işleri yoluna koymaya yeteceğini ifade ederek şöyle diyordu: "...Bitlis Valiliğinin kabulünün hamiyet-i vataniyelerinden rica ve yirmi dört saate kadar cevap-ı muvafakate intizar eylerim efendim." deniliyordu. Ertesi gün bu talebe cevap veren Mazhar Bey, mazeretinin uzun müddet Halep'te bile kalmaya müsaade etmediğinden hiçbir vilayeti kabulü mümkün olmadığını ifade ederek "... Evvelce bana aktarılmış olan gafil hataları idrakten sonra kudret ve ehliyet veya cüretim artık mevzubahis olmaya tahammül edemez" deyip kendisinin yıpratılmak istendiğinden, hakkında ortaya atılan şeylere karşı kayıtsızlıktan ve kötümser olduğundan bahsediyordu.¹³⁶ Bu telgraf valilerin görevlerini yapmakta yaşadıkları güçlükleri de ortaya koyuyordu. Bu ret cevabından sonra Bitlis valiliğine Dersaadet Duyun-ı Umumiye Başmüdürlü Mahmud Nedim Bey, 28 Ocak 1912 tarihli irade-i seniyye ile tayin edilmiştir.¹³⁷

Bu süre içinde Bitlis valiliğini vekâleten Bayezit Mutasarrıfı Ulvi Bey yürütmüştür. Bitlis Tahrirat Müdürü Seyyid Mehmet, 27 Aralık 1911 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, vilayet vekâletinde bulunan Beyazıt Mutasarrıfı Ulvi Bey'in çevresinin kötü olduğunu, kendisine karşı kötü davrandığını, Kürt

¹³³ BOA. DH. MTV. 1/34

¹³⁴ BOA. BEO. 3960/296950.

¹³⁵ BOA. BEO. 3996/299628.

¹³⁶ BOA. DH. MTV. 6-2/ 75.

¹³⁷ BOA. BEO. 3997/299712.

meselesinin özellikle Bedirhani Abdürrezak'ın çok faal çalıştığı bir sırada daha faal, çalışkan bir asil valinin atanmasının şart olduğunu, vali vekilinin halledilen baş imamın damadı olan Merkez Naibi Nureddin Efendi'ye bir hafta misafir olduğunu ve kendisinin vekâleti zamanında bu adamın emellerinin gerçekleşmediğini, bu yüzden kendisine düşman olduklarını yazıyordu. Mehmet Efendi ayrıca bu dönemde Ermenilerin katillerinin sükûnetle yakalanması gerekirken asker sevk edilmesinin de hata olduğunu ifade ediyordu. Diğer bir telgrafta da Bitlis Tahrirat Müdürü Reşit imzası ile Dâhiliye Nezareti'nden şifre anahtarı isteniyor, şifreli yazışma için valiliğin yetkili olduğu bildiriliyor eğer önemli ise posta ile yazılması öneriliyordu. (12 Aralık 1911)¹³⁸. Anlaşılan Bitlis'te hâlâ işler yoluna girmemişti ve memurlar arasındaki çekişme daha çok artıyordu. Bu rahatsızlıklardan dolayı Bitlis Valiliğini yürüten Beyazıt Mutasarrıfı Ulvi Bey görevden alınıp mutasarrıflık vazifesine geri gönderileceğini öğrenince 11, 12 ve 15 Şubat tarihli 3 telgrafla Dâhiliye Nezareti'ne müracaat ederek asaleten bu valiliğe atanmasını talep etti. Bu telgraflar şu ilginç bilgileri içeriyordu:

“Vatanın şu parçasında asayişini temin eden bendenize mükâfat olarak vilayet valiliğine Nedim Bey'in tayin edildiği telgrafi gönderildi. Bayezit'deki evimi bozup buraya geldim, şimdi buradaki evimi bozup Beyazıt'a döneceğim, maddi kaybım hat safhadadır. Bari harcırahım giderken verilsin (11 Şubat). Telgrafıma zeyl olarak şunları da ilave etmek isterim. Yaşasın hürriyet ve adalet diye haklı olarak kutladığımız mesut devirde adil nazırlarımızdan tabii olarak adaletten başka bir şey bekleyemeyiz. Hakkımda reva görülen muamele muvafık ve muhik midir? Yapılan muameleden vicdanınız birazcık teessür duymuşsa benim için büyük bir şeref manevi bir mükâfat olur. Burada birçok kişi varken benim Beyazıt'tan vali vekili olarak atanmam benim meziyetimi ortaya koyar. Buradaki zalimlere karşı aldığım tedbirler aleyhime dedikodular çıkarılmasına sebep oldu. Bu muamele ile ben Bitlis, Beyazıt ve aile efradım arasında mahcup edildim, bu muamele revayı hak değildir. Asaletim tasdik edilmeyecekse neden Bitlis'e gönderildim. Beni bilenlere neden sormadınız. 301 senesinde Mülkiye Mektebi'nden mezun olarak 25 yıl hizmet ettim. Mutasarrıflıklarda, kaymakamlıklarda bulunan bir vilayette asayişini sağlayan Vali Vekili kolundan tutulup atılır mı? Tabii bendenizi fevkalade müteessir eden bu

¹³⁸ BOA. DH. İD. 32-2 /7.

muamelenin ahaliye tesir şeklini de arz edeyim, akli eren ileri gelen meşayih, ulema ve eşraf tam bir teessürle diyorlar ki (meşrutiyetin mesut devrinde vilayetimizde ümran ve salah eserleri görmeyi beklerken maatteessüf hiçbir memnuniyet eseri göremedik, zira vilayetimiz valilerin tecrübe tahtasına döndü, bir vali bir senede ancak vilayetinin durum ve şartlarına vakıf olup programını yapıp iş görmeye eser göstermeye başlayacakken altı ayda bir vali değiştiriliyor. Hürriyetin ilanından beri vekil, asıl 12 vali gördük, böylelikle hiçbir iş görülemeyeceği şüphesizdir.) İşte herkesten işittiğim sözler böyledir (12 Şubat). Sizden yine size şikâyet ediyorum açık hakkımdan mahrum, âlem nezdinde mahçub oldum, yerime bulduğunuz vali benden daha fazla ne meziyete sahiptir nazır beyefendi. Bendeniz 10 Şubat 1912 tarihli telgrafla aradığınız adamların mümtazıyım, bir cevheri ayaklar altına aldığınıza emin olunuz. Şu mühim vilayet bu atama ile benden daha ziyade müteessir olmuştur. Asli görevim Beyazıt'a ne yüzle gideceğim, vatanım İstanbul'daki peder ve aile efradımdan senelerden beri ayıyım, o civarda bir müstakil livaya nakil buyurursanız minnettar olurum. Bari yarım vali olayım. Son derece üzüntüme çaresiz olacak bir emre muntazırım ferman (15 Şubat).”

Dâhiliye Nezareti 18 Şubat 1912'de bu taleplere verdiği karşılıkta, “Hüsn-i hizmete devam eyledikçe müstakil bir livaya ve hatta bir vilayete bile tayinine dalalet olunacaktır. Şimdilik boş yer bulunmadığından geldiğiniz memuriyet mahallerinize dönmek zaruridir.” diyerek isteği reddediyordu.¹³⁹

1912 yılı başında valilik görevine başlayan Nedim Bey vilayette bazı olumsuzluklarla karşılaştı. Ramazan ayının son Cuma günü valinin cami-i kabirde bulunduğu sırada çarşının bir yerinden çıkan ve camiyi kaplayan şiddetli bir dumanın yangın eseri olabileceği düşünülerek önlemek için vali tarafından gerekenlere ihtarlar da bulundu. Vali ve yanındaki heyet buradan belediyeye giderek olayın sebepleri araştırılmaya çalışıldı. Belediye dairesine gelen Vilayet Polis Müdürü Hüseyin Efendi'den çarşıda devriye bulunup bulunmadığı Vali tarafından sorulunca, müdür “vazife başta sana” şeklinde cevap vermiş bunun üzerine vali müdürü azarlayarak edep dairesine davet etmiştir. Bu olay üzerine Hüseyin Bey 23 Ağustos 1912'de Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf çekerek, “vali kanuna değil, keyfine, etrafını

¹³⁹ BOA. DH. MTV. 6-2/87.

kuşatanların itirazına tabiidir. Beni tahkir ediyor, buna nihayet verilmesi ile adaletin icrası müsterhamdır.” diyordu.¹⁴⁰ Vali de yukarıda anlatılan olayın teferruatını Dahiliye Nezareti’ne bildiriyordu.(29 Ağustos).¹⁴¹

Vali Nedim Bey dönemi aynı zamanda 1912 seçimlerine denk gelmişti ve vilayette seçimler hakkında şikâyetler olmuş, bu şikâyetler İstanbul’a ulaştırılmıştı. Ayrıca Belediyede de bazı yolsuzluklar ortaya çıkmış, memuriyet vazifesini kötüye kullandığı iddiasıyla mahkemeye alınan Bitlis Belediye Reisi Şaban Efendi hakkında Şura-yı Devlet İstinaf mahkemesi tarafından bir aylık maaş kesme cezası verilmişti.¹⁴²

Dahiliye Nezareti 1 Eylül 1912’de Sadarete gönderdiği tezkerede Bitlis Valisi Ahmed Nedim Bey’in seçimlerde ve diğer konularda tarafgirâne hareketinden, kötü idaresinden, hakkında şikâyetler olmasından dolayı azliyle yerine mahalli duruma vukufu dolayısı ile emekli feriklerden eski zaptiye nazırı Ali Paşa’nın tayinine dair irade-i seniyye yayınlandığı bildiriliyordu.¹⁴³ Osmanlı Hariciye Nazırı Gabriel Efendi 16 Ekim 1912’de İstanbul’da İngiliz Büyükelçisi Charles Marling’i ziyaret ederek doğudaki olayların ortadan kaldırılması için Ali Paşa’nın Bitlis’e vali olarak atandığını, ancak üç haftada buraya ulaşabileceğini ifade etti. Yeni Van Valisi İzzet Bey ve Bitlis Valisi Ali Paşa Ermeni Patriği tarafından çağrılarak bölgedeki rahatsızlık hakkında bilgilendirildiler. Bu girişimler İngilizler yeni kabinenin iyi niyet göstergesi olarak algılanmıştı. Valiler bölgede Ermenilere baskı yaptığı iddia edilen ve bölgeye geri dönüşlerini önleyen Kürt Musa ve Mir Muhi’ye karşı tedbir alacaklardı.¹⁴⁴

1 Eylül 1912 tarihinde¹⁴⁵ valilik görevine atanan Ferik Ali Paşa, 27 Mart 1913 tarihine kadar Bitlis valiliği görevinde bulundu. Ali Paşa’dan burada beklenen en önemli iş, aşiret reislerini merkeze bağlamak ve asayişi bozanlarını yakalayarak

¹⁴⁰ BOA. DH. MTV. 18/50.

¹⁴¹ BOA. DH. MTV. 16/50.

¹⁴² BOA. DH. MTV. 36/36.

¹⁴³ BOA. DH. MTV. 1/77. Bitlis Valisi Nedim Bey, 1913 Haziranında Hicaz valiliğine tayin edildi. (BOA. BEO. 4186/313934). Bu tayin İstanbul’un vali bulmakta çektiği güçlüğü de gösteriyor. Bir yıl önce bir görevden başarısız bulunarak azledilen bir vali, bir yıl sonra başka bir valiliğe tayin ediliyordu.

¹⁴⁴ Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918), Ankara, 2002, s. 547.

¹⁴⁵ Vali Ali Paşa 2 Eylül’de Padişahı ziyaret ederek görev yerine doğru harekete geçti. Tanin 21 Ağustos 1328/3 Eylül 1912, No: 1431. Bitlis Valisi Ali Paşa Bitlis’e giderken polis memurlarından Cabbar Efendinin de kendisi ile birlikte buraya tayinini istedi. BOA. DH. İD. 159-1/7.

adalete teslim etmekte. Oysa Bitlis İngiliz konsolos yardımcısı George Knapp'a göre, yeni Bitlis valisi neredeyse bütün yüksek seviyedeki yetkililer gibi bir Kürt'tü ve oralarda yaşadığı zamanlarda onu tanıyanlar arasında çok kötü nam salmıştı. Yeni Diyarbakır Valisi Celal Bey de alkolün ve ahlaksızlığın kölesi olmuş ve bir keresinde haftalarca evinden çıkamamıştı.¹⁴⁶ Knapp'ın geçmişte yaşadığı olaylar dolayısıyla bölgedeki idarecileri devamlı aşağılamak ve kötü betimlemek gibi bir hastalığı vardı. Zira kayıtlarda Ali Paşa Kürt değil, Çerkez olarak geçiyordu.

Vali Ali Paşa'nın ilk icraatlarından birisi maaşına zam istemek oldu. Vali 17 Eylül 1912'de Dâhiliye Nezareti'ne müracaat ederek kesintilerden sonra maaşının 10.000 kuruş olduğunu, bunun Bitlis vilayetinin durumunun hususiyetinden dolayı yetmediğini ya zam yapılmasını ya da aylık başka tahsisatta bulunulmasını talep etti. Nezaret Mamûratülaziz valiliğinin de maaşının aynı oranda olduğunu, maaş artırımını ya da tahsisat verilmesi için Meclis-i Mebusan ve Ayanca karar verilmesinin gerektiğini yazarak valinin isteğini reddetti.¹⁴⁷ Ali Paşa bu telgrafında şu sebeple zam istiyordu: "Burada aşiret reislerine devamlı olarak valinin konağını açık tutmak ve kendilerine izzet ve ikramda bulunmak gereklidir, böyle yapılmazsa valinin nüfuzu olamaz."¹⁴⁸ Ali Paşa bölgedeki Kürt beyleri ile yakın temasa geçerek onlar üzerindeki nüfuzunu kullandı, başarılı oldu da. Ancak reform söylentileri, Ermenilerin baskıları ve İngiliz temsilcisi olan ABD'li misyoner Knapp'ın şikâyetleri artınca Ali Paşa görevden alındı.

Ali Paşa'nın yerine eski Kosova Valisi Mazhar Bey'in tayini 27 Mart 1913 tarihli tezkere ile kabul edildi. Mazhar Bey nihayet Bitlis valiliği görevini kabul etmişti.¹⁴⁹ Mazhar Bey valiliği boyunca bölgede Meşrutiyet ilkelerinin yerleştirilmesine çalıştı. Ermeni ve Kürt unsurları arasında iyi ilişkilerin kurulmasını sağlamak için uygun miktarda polis ve jandarmanın da açılacak kadrolara alınmasını teklif etti ve bu teklifi Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü tarafından kabul edildi.¹⁵⁰ Mazhar Bey döneminde Doğu Anadolu'da ıslahat reformu kabul edildi ve Bitlis bölgesinde

¹⁴⁶F.O. 424-231 (6102 -s.7).

¹⁴⁷BOA. BEO. 4088/306560.

¹⁴⁸BOA. DH. İD. 16-1/56.

¹⁴⁹BOA. BEO. 4163/312176.The Times Mazhar Bey'in vali olarak atanması hakkında şu haberi yayınlıyordu: "1910'da Arnavut isyanından önce Kosova Valisi olan Mazhar Bey, Ali Paşa'nın yerine Bitlis Valisi olarak atandı. Yeni valinin sicili bu işi yapacağı konusunda güven vermiyor. (The Times 12 April 1913, Issue: 40184).

¹⁵⁰BOA. DH. EUM. MTK. 4/47.

reformu Avrupalı Westeneng ve Hoffman ile uygulayacak idari kişi Vali Mazhar Bey'di.

17 Ekim 1914'te Bitlis ve Van valileri müşterek bir telgrafta Müfettiş-i Umumilere karşı nasıl davranılacağını, bunlara karşı yetkilerinin neler olacağını, onların valilere karşı yetkilerinin neler olduğunu soruyorlardı.¹⁵¹ Bu valiler, Müfettiş-i Umumilerin ele alacağı önemli konulardan birisinin arazi meselesi olacağını düşünerek, bu meseleyi inceleyecek bir komisyon kurmuşlardı.¹⁵² Bitlis'te Müfettiş-i Umumi için dört odalı bir hane tahsis edilmişti.¹⁵³

Savaşın başlamasıyla bu görevlilerin tamamının görevlerine son verildi ve reform uygulamaları rafa kaldırıldı. Birinci Dünya Savaşı boyunca Bitlis'te valilik yapan Mazhar Müfit Bey, savaş sonunda İstanbul'a dönmeyerek Mustafa Kemal Paşa'nın yanına Erzurum'a giderek Milli Mücadele hareketine katılacaktır.

1908-1914 yılları arasında Bitlis Vilayetinde valilerin statüleri, yetkileri ve problemleri çözme konusundaki çalışmaları açısından başarısızlıklar yaşanmıştır. Meşrutiyetin bölgede sağlamayı hedeflediği unsurlar arası barış, idaresizlik, maddi imkânsızlık ve müdahaleler dolayısıyla uygulanamamıştır. Valilerin sık sık değiştirilmesi merkezi otoritenin kurulmasını ve devletin temsilini imkânsız hale getirmiştir, halk bu durumdan rahatsız olarak İstanbul'dan ayrı bir idare tarzı gerçekleştirmeyi düşünmeye başlamıştır. Yönetimdeki boşluklar büyük devletlerin temsilcileri tarafından doldurulmaya çalışılmış, bu da ayrılıkçı hareketleri cesaretlendirmiştir.

1.4.2 Adliye Teşkilatı

Meşrutiyetin ilanı, tüm Osmanlı bürokratları için özellikle de Adliye bürokratları için bir dönüm noktası oldu. "Adalet" vaatleri ile iktidara gelen İttihatçılar, mevcut mekanizmanın yetersizliğini görmüşler ve en kapsamlı reform projelerini burada hayata geçirmeye çalışmışlardı. Adliye bütçesine ayrılan payın artırılması, adalet

¹⁵¹ BOA. DH. ŞFR. 433/117.

¹⁵² BOA. DH. ŞFR. 433/119.

¹⁵³ BOA. DH. ŞFR. 434/4.

alanında yabancı ülkelere öğrenci gönderilmesi ve yabancı uzmanların üst düzey makamlara getirilmesi, teşkilat yönetmelik ve tüzüklerinin kaleme alınması bu kapsamda değerlendirilebilecek atılımlardır. Adliye bürokratları, beklenilenin ötesinde bir gayret göstermiş; hükümet, cemiyet, parlamento arasındaki iktidar çekişmeleri ve sonu gelmez mali açmazlar yumağında bir yandan nezaret çalışanlarının personel haklarını sağlama alacak kararları yasalastırmaya diğer taraftan kurumun önünü açacak reformları hayata geçirmeye çalışmışlardır.¹⁵⁴ Hukuk işlerinin tam bir karmaşa içerisinde bulunduğu bir dönemde asayişin çok bozuk olduğu Bitlis Vilayeti için adliye teşkilatı, yargılamalar, tutuklamalar kısacası adaletin her alanda hemen tecellisi çok önemliydi.

Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid devrinde beş çeşit mahkeme vardı: Nizamiye Mahkemeleri, Cemaat Mahkemeleri, Karma Ticaret Mahkemeleri, Konsolosluk Mahkemeleri. Nizamiye Mahkemeleri; Osmanlı tebaasının medeni işler dışındaki anlaşmazlıklarını, Şeriat Mahkemeleri; Müslüman halkın evlenme, boşanma ve miras meselelerini, Cemaat Mahkemeleri; Müslüman olmayan halkın aynı cinsten işlerini, Karma Ticaret Mahkemeleri; Türkiye'de yerleşmiş yabancılarla Osmanlı tebaası arasındaki ticaret ihtilaflarını, Konsolos mahkemeleri de; konsolosun temsil ettiği devlet tebaası ile Osmanlı tebaası arasındaki ticaret konuları dışında kalan konuları görüşürlerdi.¹⁵⁵ Bu kadar çok mahkeme arasında taşra halkı niçin, nereye müracaat edeceğini pek bilmezdi.

Meşrutiyetin ilk yıllarında Bitlis Vilayeti dahilinde bir Adliye Encümeni bulunuyordu ve bu encümen vilayetin adli işlerde görevli en üst düzey memurlarının toplandığı meclisti. Bu meclisten sonra vilayetteki en yetkili adli kurum istinaf mahkemesiydi. Temyiz divanı adliye dairesi olarak da adlandırılan bu mahkeme, kendi arasında ceza, hukuk ve ticaret dairelerine bölünmüş olup, bu alanlarda en son tetkik ve karar organıydı. Nizamnameye göre seçilmiş üye sayısının altı kişiden meydana gelmesi ve bu altı kişinin yarısının Müslüman, diğer yarısının da gayrimüslim olması gerekmektedir. 1900 yılında istinaf mahkemesi seçilmiş üye sayısı yine beşti. Bu üyelerden üçü Müslim, ikisi gayrimüslimdi. 1900 yılında istinaf

¹⁵⁴ Erkan Tural, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adliye ve Mezâhip Nezareti'nde Bürokratik Reform", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.57 Sa.2 (2008), s. 237-239.

¹⁵⁵ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VIII, Ankara, 1990, s. 342

mahkemesinde 1 naib 1 şeriyye başkâtibi, 1 mukayyid, 1 muhassır vardı. İstinaf mahkemesinde hukuk dairesinde 1 reis naibi, ceza dairesinde 1 reis, her iki dairede de azalar aynı olup bunlar 5 kişiydi.

Bitlis'te istinaf mahkemesinden sonra önemli bir hukuk kurumu olarak, davaların ilk görüldüğü yer olan bidayet mahkemeleri bulunuyordu. Bidayet mahkemeleri bütün sancak ve kazalarda eksiksiz vardı. 1900 yılında Bitlis Vilâyetinde bidayet mahkemesinde hukuk ve ceza dairelerinde 1'er reis, 1 müddei umumi muavini, 6 aza bulunmaktaydı. Bu azaların 3'ü ceza dairesinde 3'ü hukuk dairesindeydi. Ahlat, Hizan ve Mutki kazalarında bidayet mahkemeleri vardı. Bu mahkemelerden bir kısmı Meşrutiyetten sonra kurulmuştu.

Bu mahkemeler dışında, Tanzimat'ın ilanından sonra görev ve yetki alanları oldukça sınırlandırılmış olan şer'i mahkemeler de Bitlis vilayetinde görev yapmaktaydılar. Bu mahkemeler evlenme, boşanma, miras ve benzeri konuları şeriatın öngördüğü biçimde çözümlenmekle yetineceklerdi. 1900 yılında Bitlis şer'iyemahkemesi'nde 1 naib, 1 şeriyye başkâtibi, 1 mukayyid, 1 muhassır vardı. Aynı yıllarda Bitlis Vilayetine bağlı Hizan ve Mutki kazalarında şeriyye mahkemeleri vardı. Yukarıda belirtilen mahkemelerden başka 1900 yılında Bitlis Vilayetinde ticaret mahkemesinde 1 reis, 4 aza, 1 zabıt kâtibi görev yapmaktadır. Aynı tarihlerde Bitlis'te bir de ticaret mahkemesi açılmıştır.¹⁵⁶

Meşrutiyetin ilanından sonra Diyarbakır'da ve Bitlis'te iki mahkeme, yani istinaf ceza ve hukuk mahkemeleri birleştirilerek iki mahkemenin başkanlığı bir zatta toplanmış ve o zata Adliye Müdürü unvanı verilmiştir.¹⁵⁷

Bütün bu mahkeme personeline rağmen Adliye Nezaretinin personel sayısı; merkez ve taşra teşkilatındaki iş yoğunluğunu karşılamakta yetersizdi. Tanin Gazetesi'nde Hüseyin Cahit Bey'in ifade ettiği gibi, "...Taşralardan gelmiş kimi görürseniz, hatta memurin-i mülkiyeye ve askeriyeye varıncaya kadar, hep adliyemizden şikâyet ederler. İcra-yiteftişat için vilayetleri gezip ahiren şehrimize avdet eden bir ecnebi jandarma zabıtının ihtisasatını sormuştum. Her şeyde az çok bir iyilik alameti, bir terakki eseri var. Fakat adliyede yok! cevabını verdi. Memurin-i adliyenin tâbi

¹⁵⁶ Sâlnâme-i Vilayet-i Bitlis, H. 1316, 1317, 1318 (M. 1898, 1899, 1900), s. 203-233.

¹⁵⁷MMZC. D: 2, Cilt. 2, içtima senesi 1, İnikad: 41 (14 Temmuz 1328), s. 456.

olduğu derecata nazaran hakikaten taşra maşatında bir nisbet, bir tevazün olmadığını bendeniz de itiraf ederim.”¹⁵⁸

Meşrutiyetin ilanından sonra hükümetlerin ilk işleri mevcut kanunların değiştirilmesi ve kadrolarda düzenlemelere gidilmesiydi. Taşrada adaletin sağlanması İttihat ve Terakki yönetiminin ele alması gereken en önemli konulardan biriydi. Taşrada durumun anlaşılması için kaldırılması düşünülen Adliye Müfettişlikleri daha faal bir hale getirilerek adliye memur sayısında bir tensikata gidilemeyeceği tam tersine bunların sayısının artırılması gerektiği ortaya çıkmıştı. Adliye Nezareti, Meşrutiyet’in ilanı üzerinden geçen yaklaşık 16 ayda çok önemli değişimler geçirdi, bütçe payı artırıldı. Nezaretin merkez teşkilatında 974 memur istihdam edilirken, taşra teşkilatında 8.519 kişi görev yapıyordu. Mebuslar, merkez teşkilatı çalışanlarının maaşlarını ne kadar abartılı bulmuşsa, taşra memurlarının da o kadar yoksulluk içinde olduğunu düşünüyorlardı. Kendi seçim bölgelerindeki deneyimleri meclise taşıyan mebuslar; hakimler ve mübaşirler başta olmak üzere mahkeme üyelerinin neredeyse tümünün Abdülhamid Dönemi’ni aratmayacak bir rüşvet batağında yüzdüklerini, bu nedenle de adli personele çeki düzen vermek adına maaş artışının düşünülebileceğini belirtmişlerdi. Durumun nezaketi ve kırsal yaşam üzerindeki yansımaları, mebusları fedakârlık konulu konuşmalar yapmaya sevk etmişti.¹⁵⁹ Doğu vilayetleri mebuslarının şikâyet sebebi memurların sayı ve karakter olarak yetersiz olmalarıydı.

Bununla beraber tensikat çalışmaları Bitlis vilayetinde de uygulanmıştı. Bitlis Vilayeti 1911 yılı bütçesinin tanziminde, vilayet merkeziyle liva ve kazaları şeri mahkemelerindeki üç yüz kuruş maaşlı birer kâtibin memuriyetlerine son verildi.¹⁶⁰ Oysa vilayet dahilinde teftiş yapan valinin raporundan anlaşıldığı kadarıyla vilayet kazalarındaki mahkemelerde davalarda büyük bir yığılma vardı ve bunula ilgili olarak Adliye Nezareti’ne müracaatta bulunulmuştu.¹⁶¹

¹⁵⁸ Tanin, 25 Teşrin-i evvel 1324/7 Kasım 1908.

¹⁵⁹ Erkan Tural, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Adliye ve Mezâhip Nezareti’nde Bürokratik Reform”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, c.57, Sayı:2 (2008), s. 237-239.

¹⁶⁰ BOA. DH. İD. 181/30.

¹⁶¹ BOA DH. İD. 192-1/32 Bitlis Valisinin teftiş neticesinde gönderilen raporda, Garzan kazası Bidayet Mahkemesi’nde birikmiş olan davaların neticelendirilmesi için gerekli tebligatın yapıldığı bildirilmiş olup, Adliye Nezareti’nce de gereğinin yapılması istenmişti.

Adliye Nazırı Necmettin Molla Bey, 5 Nisan 1911 tarihinde mecliste yaptığı bir konuşmada memur sayısındaki azlığı açıklayarak, "...Bitlis, Bağdat, Basra, Van, Diyarbakır gibi vilayetlere kıymetli memurlar gitmiyorlar, ben bunu kendi nezaretimde tecrübe ettim. Uzak yerlere giden memurlara tahsisat lazım." diyordu.¹⁶² Bu konuşmadan üç gün sonra tekrar memur konusunu gündeme getiren Adliye Nazırı mecliste yaptığı konuşmada, adliye işlerinin rahatlıkla yürütülmesi için acilen adliye teşkilatı kurulması gereken yerlerin olduğunu ifade etti. "...Ezcümle Van, Bitlis, Diyarbakır ve Erzurum vilayetleri dahilinde bazı mahallerde teşkilat yapmayı biraz tercih etmek istiyoruz" diyordu. Bunun sebebini ulaşım imkânsızlıklarına, kazalarda adliye teşkilatının olmamasına bağlıyordu.¹⁶³

Adliye teşkilatının Bitlis Vilayetinde yeniden yapılandırılması için 1911 yılında çalışmalar başlatılmıştı. Bitlis vilayeti dahilinde teşkilata en çok ihtiyaç görülen mahaller dikkate alınmak üzere Ahlat Kazası Bidayet Mahkemesi Reisi ve Müddei Umumi Muavini ile mustantıkın, icra memuru ve heyet-i tahririyesinin ve mübaşirlerinin Malazgirt kazasına ve Malazgirt Bidayet Mahkemesi'nde eski teşkilat gereğince mevcut mahkeme tahrir heyetinin de Ahlat'a nakli ve Ahlat Bidayet Mahkemesi başkanlığının kaza naibi tarafından yerine getirilmesi Adliye Nezareti tarafından kararlaştırılmıştı. Bu çalışmalar vilayetin tümüne yayılarak devam edecekti.¹⁶⁴ Bu çerçevede Mutki kazası merkezinde daire-i hükmü kazanın ihtiva ettiği bütün köyleri şamil olmak ve Bitlis Vilayeti Merkez Bidayet Mahkemesine bağlı olmak üzere bir bidayet mahkemesi kurulmuş ve başkanlığına kaza naibi görevlendirilmiştir.¹⁶⁵ Bu şubeden sonra Ahlat'a da bidayet mahkemesi açılmış ve başkanlığına Alasonya Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi Reisi Nuri ve Müddei-i Umumi Muavinliğine de Orhaniye Bidayet Mahkemesi Müddei-i Umumi Muavini Mehmed Emin tayin edilmiştir.¹⁶⁶ Bu sırada Hizan kazasında bir bidayet mahkemesi mevcuttu.¹⁶⁷ Böylece halkın merkeze kadar gitmesinin önüne geçilmek istenmişti.

¹⁶² MMZC. D:I, C. 5, İçtima Senesi:3, 73. İnikad, (23 Mart 13271), s. 68.

¹⁶³ MMZC. D:I, C. 5, İçtima Senesi:3, 75. İnikad, (26 Mart 1327), s. 112.

¹⁶⁴BOA. BEO. 3841/288046

¹⁶⁵Mutki kaza merkezinde daire-i hükmü ihtiva ettiği bütün kurayı şamil olmak ve merci-i istinafi Bitlis Bidayet Mahkemesi ittihaz olunmak üzere bir bidayet mahkemesi teşkiliyle vazife-i riyasetin naib-i kazaya tefvizi. (BOA. İ.AZN. 104/7; BEO. 3947/295973).

¹⁶⁶BOA. BEO. 4181/313557

¹⁶⁷ BOA. DH. EUM. THR. 98/1

1912 Adliye Nezareti Bütçe görüşmeleri sırasında mecliste söz alan Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, mahkemelerin adalet üzerine hareket etmediklerinden bahsederek, "... adalet işleri çok geç işliyor, evrak iki üç ay yollarda mahkeme-i temyize gelmek için sürükleniyor. Binaenaleyh, o davadan feragat etmek daha iyidir. Mahkemelere sürat vermenin çaresi ne ise onu ihzar edelim. Mahkemelerde fazla olarak birtakım usuller var ki iş sahiplerini süründürüyor. Bunlar nihayet bulmayacak olursa, açık söylüyorum, ahali mahkemelere gelmeyecektir." diyordu. Adalet işleri yavaş işlerken bir taraftan da meşrutiyetin esas hareket noktası olan arazi davalarının çözümü için yapılan çalışmalar mahkemeleri ilgilendirdiği için meclis gündemine geliyordu. Yine bu konuda konuşan Muş Mebusu İlyas Sami Efendi,

"...Anadolu Vilâyât-ı Şarkıyyesinde müzmin bir içtimai hastalık olan arazi meselesi, her vesileden bilistifade burada mevzubahis oluyor. Arazi meselesi bir şekli unsuriden çıkmış bir şekli umumî almıştır. İslam'ın İslam'da, İslam'ın Ermeni'de, Ermeni'nin Ermeni'de arazi davası olmak üzere karışık bir meseledir. Bu mesele hükümeti işgal ediyor. Altı yüz seneden beri yekdiğeri ile dost ve kardeş gibi geçinen iki unsur, bugün yekdiğerine hasım nazarı ile bakıyor. Bu havali bu noktadan acınacak bir haldedir. Mahkemeler iş yürütmede istenen sürate sahip olursa, bu Meclis-i Ali ve hükümet, artık arazi meselesini işitmeyecektir. Ben de alenen söylüyorum ve söylemeye mecbur oluyorum ki mahkemeler şu hakkı temin edemez ve Hükümet arazi tartışmalarını halledecek bir halde olmazsa, insaf edelim, Adliye bütçesinde itiraz edeceğim cihet bizim Muş'ta yapılan teşkilattır."

Arazi meselesini bu şekilde mahkemelerin durumu ile açıklayan İlyas Sami Efendi, aynı zamanda vilayet merkezi Bitlis ile Muş'u mukayese ediyor ve Muş'un işlerinin çokluğuna rağmen Bitlis'ten daha az adliye memuruna sahip olduğunu ifade ediyordu:

"...Bunu iftiharla söylüyorum, lâkin iftiharım keşke teessüfe inkılap etmese. Bizde bu teşkilatı iki senedir yapmışlar, Nazır Beyefendi Muş'un ehemmiyetini nazarı itibara almış, orada teşkilat yapmış, arkadaşlar alenen bağıyor. Anadolu'da teşkilat-ı adliye yapılmasını tavsiye ettiler, fakat işte Muş'ta yapılmış olan teşkilatın muamelatı adi, insanları boş yere meşgul etmekten başka hiçbir şeye yaramadığını Nezarete resmi muhaberat ile ispat ediyorum. Sözle söylemiyorum, bizde adliye teşkilatı

yapmışlar, iki aza mülazımı varken bire indirip ve iki seçilmiş azayı tebliğ etmişler. Şimdi muavin vekâlette bulunuyor birisi de, dolayısıyla taallül ediyor. Bu mahkemede ne kadar evrak olursa bir aza mülazımı ve üç mübaşirle yetiniyor. Çünkü üç mübaşirdir. İki aydır mahkemeler muattaldır. 18 ile 20 saatlik mesafeden gelen iş takipçileri sürükleniyor. Yine iftiharî söyleyeyim ki, Muş Adliyesinin bir muhterem Reisi vardır, iş sahiplerinin bu haline vicdanından, gözlerinden yaş döküyor...”

Muş mahkemesine yıllık 1.500 ile 2.000 evrak geliyordu, Bitlis'te dört tane reis vardı; reis ve muavinler, istinaf reisi ile muavini vardı ve 20 tane mübaşir vardı. Fakat yıllık yalnız 500 gelen evrakı vardı. Vilayet merkezinde büyük bir mahkeme, yirmi de mübaşir vardı.”¹⁶⁸

1912 yılı bütçe görüşmeleri sırasında gündeme gelen mahkemelerin sayıları üzerine söz alan Van Mebusu Mithat Bey, Adliye bütçesinde görülen vilayetlerin yüzölçümleri, genel nüfusu ve o vilayette var olan mahkemelerin sayısının yer aldığı cetvele dikkat çekiyordu. Bu cetvelde Edirne Vilayetinin yüzölçümü 42.500 kilometre olduğu halde, mevcut mahkemeleri otuz altıydı. Buna mukabil Anadolu’da yüzölçümü itibariyle küçük bir vilâyet olan Bitlis’in yüzölçümü 39.850 kilometre iken, on dokuz adet mahkemesi vardı. Van Vilâyetinin yüzölçümü 47.700 kilometre iken, on bir adet mahkemesi ve 430.000 nüfusu vardır. Bağdat, Basra, Zor istisna edilecek olursa, bütün Osmanlı memleketlerinde mahkemesi en az olan, Van Vilâyetiydi. Oysa o güne kadar Van'da meydana gelen cinayetlerin ehemmiyeti ve adedi nazar-ı dikkate alınacak olursa, hep bunlar mahkemesizlikten kaynaklanmaktaydı. Mahkemeler problemleri çözüp adalet üretemediklerinden, ahali, kendi gücü ile kendi kuvvetleriyle hak elde etmeye mecbur oluyorlardı.¹⁶⁹ Oysa Bitlis merkezinde bulunan görevli mahkeme azaları bütün vilayeti dolaşarak tahkikat yapmakla da görevliyidiler.¹⁷⁰ Bu şartlar altında Bitlis vilayetindeki mahkeme sayısı Van, Zor, Basra, Bağdat’tan sonra ülkedeki en az olanı idi. Bitlis’ten daha kötü durumda olanlar vardı, ancak Bitlis’teki mahkemeler de cereyan eden asayiş olaylarına cevap verebilecek oranda değildi.

¹⁶⁸MMZC. D: 2, Cilt. 2, içtima senesi 1, İnikad: 34 (3 Temmuz 1328), s. 351-352.

¹⁶⁹MMZC. D: 2, Cilt. 2, içtima senesi 1, İnikat: 41 (14 Temmuz 1328), s. 463.

¹⁷⁰Bitlis Vilayeti İstinaf Mahkemesi azasından Şeyh Abdülbaki Efendi Pervari kazasındaki Ermeni saldırısını tahkik etmekle görevlendirilmişti (BOA. BEO. 3511/263281).

1914 yılında Doğu Anadolu vilayetleri için umumi müfettişlik kurulmuş, bu çerçevede çalışmak üzere Bitlis Vilayeti İstinaf Mahkemesi Riyasetine Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamuretulaziz vilayetleri Müfettiş-i Umumi Muavini Ata Bey tayin edilmiştir.¹⁷¹ Adliye teşkilatı daha tam anlamıyla işlevsel bir hale getirilmeden Birinci Dünya Savaşı çıkmış vilayetteki adliye çalışmaları akim kalmış, ayrıca savaşın adalet sistemine etkileri çok kötü olmuştur. Savaş esnasında Bitlis'te bir de Divan-ı Harp açılmış ve yeni birçok davaya bakmıştır.¹⁷² Bitlis'in Ruslar tarafından işgalinden sonra buradaki mahkemeler ve baktıkları davalar Diyarbakır'a nakledilmiştir.¹⁷³ Rus işgalinden sonra bölgedeki hukuk işleri artık yoluna girmemiş bu sistem ancak cumhuriyetin ilanından sonra yeni şekliyle kurulmuştur.¹⁷⁴ Hukuki ıslahatlar arasında davaları sayısını azaltabilmek için çeşitli yollara başvurulmuştu. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte affedilen gıyabi mahkûmlarla mağdurların arasını bulmak için Rumeli vilayetlerinde olduğu gibi Bitlis'te de "Müsalaha-i Dem" komisyonları kurulmuştu.¹⁷⁵

Bitlis'te yaşanan en önemli hukuk problemlerinden birisi de Adliye memurları hakkında birçok yolsuzluk iddiasının bulunmasıydı.¹⁷⁶ Yalancı şahitler, rüşvet alan memurlar, neticelenmeyen davalar, zenginlerin cezalandırılmamaları. Gerçi bu durum hemen hemen bütün Osmanlı Devleti'nde görülmekle beraber arazi davalarının sıkça yaşandığı Bitlis ve çevresinde daha yoğun ve bu problemin halledilmesi hukuk reformundan çok eğitim ve sosyal yönden bir bütün olarak ilerlemeye bağlıydı. Bu da doğu vilayetleri şartlarında hemen yerine getirilebilecek bir terakki olarak görülmüyordu.

İdari görevliler ile hukuk işleri ile ilgilenenler arasında da bazen anlaşmazlıklar çıkıyordu. Valiler, hakim ve savcılar hakkında karar veremiyorlar, onlar doğrudan

¹⁷¹BOA. BEO. 4308/323030.

¹⁷²BOA. BEO 4332/324841. Mensup oldukları kıtaattan esna-yı harpte bila-sebep firar ve efal-i saireyeictisar eyledikleri mahkemece sabit olan Yirminci Aşiret Süvari Alayı Binbaşısı Mustafa Pasa oğlu İbrahim Bey ve rüfekasının idamına ve bazı efradın adem-i mesuliyetine dair Bitlis Divan-ı Harb kararının tasdiki.

¹⁷³BOA. DH. ŞFR. 68/39.

¹⁷⁴ 1919 yılında Adliye ve Mezahib Nezareti'nden Van Vilayetine çekilen telgrafta, "Memurin-i Adliye'nin merkezden izamı zorlaştığından, civardaki hakim ve memurlardan münasıpleri varsa bildirilmesi ve bir müddet daha mahkemelerin teşekkülü imkanı yoksa memurlarla evrakın Bitlis'e nakledilmesi" isteniyordu. (BOA. DH. ŞFR. 93/250)

¹⁷⁵BOA. DH. MKT. 2898/1

¹⁷⁶Muş'ta çıkan olayların sebebinin Karmin diye birisi olduğu ve bu kişinin Adliye memurlarını satın alarak arazi davalarında Ermenileri haklı çıkarması üzerine Müslüman ahalinin hükümete güveni kalmadığı ve Kürtlerin Ermenilere karşı silahlandıkları, bölgede hukuk işlerinin böyle yürüdüğü bildiriliyordu. 21 Haziran 1910. (BOA. DH. ŞFR. 663/72).

Adliye Nezareti tarafından idare ediliyorlardı. Bu durum bazen anlaşmazlıkların çıkmasına ve işlerin daha geç zamanda yapılmasına sebep olabiliyordu. Bu sebeple mebuslar bu duruma son verilmesini hükümetten defalarca talep etmişlerdi. Böyle bir ihtilafta Bitlis Hukuk Mahkemesi Reisi Ahmed Vefik Efendi Vali Vekili Feyzi Bey'in garazkârâne şikâyetlerinden dolayı tahkikat yapılmadan azledilmiş, bu durum rahatsızlıklara sebep olmuştu.¹⁷⁷ Yapılan şikâyetler üzerine Ahmed Vefik Bey görevine iade edilmiş, bu durum vilayet içinde valinin durumunu hayli zorlaştırmıştır.¹⁷⁸ Bu durumun bir yanlış anlaşılardan kaynaklandığı ifade edilerek durum düzeltilme yoluna gidilmiştir.¹⁷⁹ Dahiliye Nezareti Erzurum, Van, Bitlis ve Mamuretulaziz vilayetleri tarafından değiştirilmeleri yetkisi bulunan, ehil olmayan memurların azilleri ile yerlerine münasiplerinin tayini için bu vilayetlerin valilerine izin verildiğini ve değiştirilmelerine lüzum görünecek adliye memurları hakkındaki işaretlerin daireler tarafından gereğinin yapılmasını istiyordu. Böylece değiştirilmeleri ve azilleri Adliye Nezaretine bağlı olan adliye memurları hakkında da doğu vilayetleri valileri karar verebileceklerdi.¹⁸⁰

1.4.3 Maliye Teşkilatı ve Vergiler

Doğu Anadolu vilayetlerinde vergilerin düzenli olarak toplanması en eski zamanlardan beri Osmanlı Devleti için bir mesele olmuştur. Tanzimat dönemine kadar bölgedeki beylere bırakılan vergi işleri Tanzimat ile birlikte merkeze kaydırılmış, defterdarlar aracılığı ile halledilmek istenmiştir. Ancak bu yeni vergi sistemi, bölgede eski düzenden faydalanan ağaları ve beyleri rahatsız etmiş, bu rahatsızlık mültezimlerin hakimiyet dönemi olan 1890'lara kadar sürmüştür.¹⁸¹ Halkın göçebe bir tarzda yaşaması da vergi toplama işlerini güçleştiren etkenlerden birisi olmuştur.

¹⁷⁷ BOA. DH. MKT. 1288/46.

¹⁷⁸ BOA. DH. MKT. 2617/46. Bitlis Vali Vekili Feyzi Bey'in beyanı üzerine görevden alınan Merkez Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi Reisi Ahmed Vefik Efendi'nin görevinde ibkası.

¹⁷⁹ Bitlis Vali Vekili Feyzi Bey'in Bitlis Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi Reisi Ahmed Vefik Efendi hakkındaki şikâyetinin bir yanlış anlamadan kaynaklandığı (BOA. DH. MKT. 2683/83).

¹⁸⁰ BOA. İ. MMS. 146/6.

¹⁸¹ Bu toplumsal dönüşüm ve vergilendirme için bakınız Şerif Mardin, Türkiye'de Toplum ve Siyaset, İstanbul, 1992, ss. 112-117; Mehmet Öz, "16. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", 9. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Dubrovnik-Hırvatistan, 20-23 Ağustos 2002, Ankara 2005, ss. 31-54.

XX. yüzyılın başında bölgede yaşanan göçler, tarımda karşılaşılan güçlükler, asayiş problemleri hem üretimi hem de ticareti olumsuz yönde etkilemişti. Bitlis ve çevresinde vergilerin toplanamamasının en önemli sebebi şüphesiz ki asayiş olayları, halkın devlete olan güveninin zayıflamasıydı. Vergi sorunu meşrutiyetten hemen önce bölgede yaşanan önemli bir sorun olmuştu. Erzurum merkezli başlayan 1906-1907 vergi ayaklanmaları Bitlis'i de etkilemişti. 1906 yılında Doğu Anadolu bölgesinde başlayan karışıklıklar ve özellikle Erzurum merkezli vergi ayaklanmaları üzerine hükümet çeşitli tedbirler alma yoluna gitti. Bu konuda Erzurum, Bitlis ve Van vilayetlerine tahkikat komisyonları gönderildiği gibi sık sık gönderilen yazılarla ıslahatların yapılması isteniyordu. 1907 yılında Bitlis ve çevresindeki yolsuzlukları araştırmak için Tahir Paşa başkanlığında bir tahkik heyeti görevlendirilmişti. Tahir Paşa daha önce bu bölgede görev yapmış bir mülkiyeli idi. Tahir Paşa, 31 Aralık 1907 tarihli Sadarete gönderdiği raporda, adliye ve mülkiye müfettişlerinin çalışmaları sonunda konsolosla da görüşülerek halkta devlete karşı bir güven sağlandığı, ancak emval-i umumiyyeden senede yirmi beş bin lira tahsil olunduğu ifade edilerek 5 senelik gelir-gider cetvellerinin çıkarılarak vergi miktarının incelenmesini istedi.¹⁸² 3 Ocak 1908 tarihinde Bitlis Valiliğine Sadarettten gönderilen bir yazıda, vilayette görevli vergi tahsildarlarının hesaplarının incelenmesi, ahaliden bedava yem ve hayvan toplayan jandarmalarla ilgili soruşturma yapılması isteniyordu. Ayrıca valiliğin jandarma sayısında indirim yapması ve ıslahatlara önem vermesi ikaz ediliyordu.¹⁸³ Bitlis Valisi Tahir Paşa'ya bir yazı gönderen Sadaret, "iş mühim olduğundan" vakit geçirilmeyerek gereğinin biran evvel yapılmasını istiyordu (6 Ocak 1908). Ayrıca askeriye ile de yazışarak konunun askeri kumandanlığa bildirildiği, asayişin korunarak şikâyetlere meydan verilmemesi istendi.¹⁸⁴ Valilik bu yazıya verdiği cevapta, jandarmanın ıslahı ile ilgili çalışmalar başlatıldığı ve firarda olan suçluların yakalanması için askeriyeden yardım istendiğini bildiriliyordu.¹⁸⁵

Bölgedeki rahatsızlığa sebep olan konuların başında vergi tahsildarlarının yolsuzlukları geliyordu. Maliye Nezareti vergileri toplayabilmek için, yeterli memuru olmadığından, başka şahıslara ihale ediyor, onlar da kendi gelirlerini

¹⁸² BOA. BEO.3224/241745.

¹⁸³ BOA. BEO.3223/241653.

¹⁸⁴ BOA. BEO. 3225/241816.

¹⁸⁵ BOA. BEO.3225/241817.

mümkün olduğu kadar artırıyorlardı, bu kişilerin çoğu nüfuzlu kimselerdi. Rus konsoloslarının raporları da bu durumu doğruluyordu. Vergi tahsildarlarının yolsuzlukları gönderilen maliye müfettişlerinin incelemeleri ile de sabit olmuştu. Bunların böyle yolsuzluklara devam etmeleri mahalli hükümetin müsamahasından kaynaklanmıştı. Bu konularda zafiyeti görülen vilayet merkezi Jandarma Binbaşısı Sadullah Efendi önce Genç'e gönderilmiş, mahkûm kaçırmasından ve zimmetine para geçirmesinden dolayı işten el çektirilerek hakkında soruşturma başlatılmıştı. Bu tür firarlardan Siirt ve Garzan taraflarında otuz-kırk kadar mahkûm yakalanmıştı.¹⁸⁶ Bu sorunu göz önüne alan valilik nezarete müracaat ederek halktan toplanan aşar vergisinin tahmis usulü ile toplanmamasını kararlaştırdı. (22 Ocak 1908).

Haliyle Bitlis vergilerinin düşmesi üzerine mali açıdan Bitlis sandığı açık vermişti. Bu da vilayetin ihtiyaçlarının karşılanamaması durumunu ortaya çıkarmıştır. Bu açık Trabzon'dan gönderilen para ile kapatılmış, gönderilen 2.000 liranın jandarmanın aylığına sarf edilmesine karar verilmiştir.¹⁸⁷ Ancak Maliye Nezareti bu 2.000 liranın jandarma aylığına değil askeri idarenin temini ve askeri erzakın karşılanması için gönderildiğini bildirmiş, jandarmaya yine maaş ödenememiştir.¹⁸⁸ Bitlis valiliği yolsuzluklar üzerine, 19 Şubat 1908'de bölgeye yüksek rütbede bir komutan gönderilmesini, ağaların nüfuzları sebebiyle çok düşük oranda vergi ödediklerini ifade etmişti.¹⁸⁹

Bütün bu tedbirlerin bir anda sonuç vermesi beklenemezdi, öyle de oldu. Vergi toplama işi yine mültezimler aracılığı ile yapılmaya devam etti. Kerb köyünden Şahbaz, Top köyünden Kirkos ve Güzeldere Nahiyesinin Sak köyünden Kaspar 26 Temmuz 1908'de Sadarete müracaat ederek, daha önceki müracaatlarına rağmen köylerinin vergi toplama işinin başkalarına ihale edileceğini, bu mültezimlerin baskı ve zulümlerinden çok çektiklerini, müsaade edilirse başka bir yere göç etmek istediklerini ifade ediyorlardı. Bitlis Vali Vekili Feyyaz Bey durumu vilayet idare meclisinde görüşerek şikâyetlerin gerçeği yansıtmadığını, kanun gereği aşarın müzayede ile ihaleye çıkarıldığını ancak bu köylülerden hiç kimsenin talip

¹⁸⁶ 4 Ocak 1908. BOA. BEO.3225/241817.

¹⁸⁷ BEO. 3232/242369

¹⁸⁸ BEO. 3249/243603

¹⁸⁹ BEO.3252/243873

olmadığını, ancak Top karyesinin aşarının ahalisine terk edildiğini Sadarete bildirdi.¹⁹⁰

Meşrutiyetin ilan edildiği tarihlerde çıkan bu tür olaylar yalnızca Bitlis ve çevresinde yaşanmıyor, bütün Doğu Anadolu bölgesini hatta ülkeyi ilgilendiren bir problem oluyordu. Bu sebeple Meşrutiyetin ilanından sonra birçok konuda olduğu gibi maliye teşkilatında da bir takım yenilikler yapılmak istendi. Vilayet merkezlerindeki malî idare en temel yapısıyla; vilayet merkezinde defterdarlık ve muhasebe mümeyyizleri, liva merkezlerinde muhasebecilik ve muhasebe başkâtibi, kazalarda ise mal müdürlüklerinden oluşmaktaydı. Vilayetlerdeki tahsilât müdürlükleri ilga edilerek bunlar yerine tahsil memurları atanmıştı. Defterdar, vilayetteki bütün malî işlerden sorumlu en yetkili/sorumlu kişiydi, vilayetin genel tahsilâtının sorumluluğu tamamen defterdara aitti. II. Meşrutiyet döneminde mal müdürleri yine defterdarlar tarafından tayin edilmekle birlikte, bu memurların da merkezden tayin edilip tahsilâtın merkezde hıfz edilmesi düşünülmekteydi. Bir vilayetteki maliye memurları atanma durumlarına göre merkezden atananlar ve vilayet ya da livada atananlar olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Defterdarlar, muhasebeciler, vâridât müdürleri, muhasebe mümeyyizleri ve vergi mümeyyizleri ilk grupta yer alıyorlardı. Taşradan atanan maliye memurları ise, mal müdürleri, kâtipler, tahsildarlar ve veznedarlardı. II. Meşrutiyet döneminde mal müdürleri yine defterdarlar tarafından tayin edilmekteydi.¹⁹¹

Meşrutiyetin ilanından sonra bu şekilde teşkilatlandırılan Bitlis Defterdarlığı kazalara kadar atamaları yapmış ve görevine başlamıştır. Bitlis Defterdarlığı, ele aldığımız 1908-1914 yılları arasında düzenli olarak çalışmış, kayıtlarını eksiksiz olarak tutmuştur. Meşrutiyetin ilk yılında Bitlis Defterdarı Asım Efendi'dir.¹⁹² 17 Temmuz 1909'da defterdarlığa Aydın Ziraat Bankası Müfettişi Ahmed Efendi tayin edilmiştir.¹⁹³ Bu defterdarların ve oluşturulan komisyonların çalışmaları 1912 yılında Meclis-i Mebusan'da bütçe hesaplarının ve vergilerin toplanması konusunda yapılan görüşmelerde gündeme gelmiştir. Bu konuda söz alan Muhasebe Divanı Reisi Rıfat

¹⁹⁰ BOA. BEO. 3363/252193

¹⁹¹ Yakup Akkuş, Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdarî-Malî İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2011, s. 139-140.

¹⁹² BOA. BEO. 3379/253414.

¹⁹³ Tanin, 6 Temmuz 1325/19 Temmuz 1909, No: 316.

Bey, vilayetlerin hesaplarının düzenli bir şekilde tutulmadığından şikâyetle, taşra hesabının alınmadığını, komisyonların ücretsiz çalışmadıklarını ifade ederek Bitlis Vilayeti hesapları hakkında şunları söylemiştir: “... Bazı yerlerin hesapları öyle güzel gelmiştir ki, mesela Bitlis'te komisyon o kadar güzel gelmiştir ki, meselâ Bitlis'te komisyon o kadar olsa bu kadar tetkik edebilirdi. Bitlis Komisyonu bu kadar güzel, hesabı tetkik etmiş. Mamafih, demin arz ettiğim gibi, oradan almış olduğumuz hesabı kendimizin tetkik ettiğimiz hesapla arz ettiğim, gibi, beş-on livayı tetkik ettirdim, o on livanın tetkiki gibi hiçbir vakit olamaz. Orada bizim mümeyyizler hesap muallimliği de ettiler, kayıt muallimliği de ettiler. Onun için her suretle iyi olur.” Bu sözler Bitlis hakkında Meclis-i Mebusan'da o güne kadar ve o günden sonra tek olumlu ifade idi.¹⁹⁴

Ancak bir taraftan da Bitlis'te vergi tahsildarı memur olmadığı, Ahlat, Hizan ve Eruh'ta memur olmadığı görülüyordu. Bu durum 1911 yılında da devam etmişti. Bu şartlar altında valiliğin yapabileceği tek şey vergiyi ihale usulü ile toplatmaktı.¹⁹⁵ Memur yetersizliği yanında bir de memurların yolsuzlukları, özellikle vergi memurlarının hırsızlıkları dönemin önemli problemlerindendi. Maliye Nazırı Mehmet Ziya Bey, 7 Eylül 1908'de Sadarete gönderdiği yazıda, Bitlis vilayetinin mali işlerindeki yolsuzlukların meni için teftiş yapmak üzere Sivas Maliye Müfettişi Nesib Efendi'nin buraya gönderildiğini, yapılan incelemelerde Bitlis vilayeti merkezinde ve mülhakinde kanun ve nizamlara aykırı birçok işlem yapıldığının anlaşıldığı, bu durumun ortadan kaldırılması için vilayet defterdarlığına ihtar gönderildiği ifade ediliyordu.¹⁹⁶ Bir yıl sonra Bitlis Vilayeti dahilinde Çapakçur Kaymakamı Hacı Tevfik ve naibi Bekir Sami, Mal Müdürü Ahmed, Muavini Ali, Sandık Emni Ali, Zabıt Memuru Kahraman, Vergi Katibi Ali, Nüfus Memuru Şeyh Musa, Meclis-i İdare azasından Zufer, Tahrirat Katibi Tevfik, Bidayet Mahkemesi azasından müstantik Aziz ve Meclis-i İdare azasından Mustafa Efendiler ile Meclis-i idare müstantiğinin mahkemeye alınmaları hususuna irade-i seniyye yayınlanmıştı olmuştu.¹⁹⁷ Bu yolsuzlukların takibi için Maliye müfettişleri bölgede incelemelerde

¹⁹⁴ MMZC. D:2, C. 2, İçtima Senesi 1, 29. İnikad (26 Haziran 1328), s. 193.

¹⁹⁵MMZC. D:I, C. 7, İçtima Senesi: 3, İnikad: 106 (11 Mayıs 1327), s. 146.

¹⁹⁶ BOA. BEO.3391/254288.

¹⁹⁷ Tanin, 31 Temmuz 1325/13 Ağustos 1909, No: 340.

bulunmuşlardı.¹⁹⁸ Ancak merkezi teşkilat içinde maliye müfettişi sıkıntısı da çekildiğinde bölgedeki müfettiş sayısı yetersiz kalıyordu. 1914 yılı maliye bütçelerinin görüşülmesi sırasında Maliye Nazırı Cavit Bey, Maliye Müfettişlerinin görevleri hakkında bilgi verdiği sırada söz alan Hakkâri Mebusu Hamza Bey, müfettişlerin Van ve Bitlis vilayetlerine gitmediğinden ve bu yüzden mali konuların iyi yürümediğinden şikâyet etmişti. Bu şikâyete cevap veren Maliye Nazırı, bunun sebebinin yeteri kadar görevli müfettiş bulunamadığından olduğunu bundan sonra yeni atanacak müfettişlerle bunun gerçekleştirilebileceğini ifade etti. Şimdi bu vilayetlere gittiğini de söyledi. Yani 1914 yılına kadar Van ve Bitlis vilayetlerine Maliye Müfettişi nadiren uğramıştı.¹⁹⁹

Bitlis valisi bir taraftan şehirdeki idari işleri takip ederken bir taraftan da mali konuları takip etmek, memurların maaşlarını düzenlemek ve vergileri toplamakla görevliydi. Valiler bu işleri yürütürken Dahiliye Nazırına karşı sorumlu olmakla ve onunla haberleşmekle beraber, Dahiliye Nazırının Bitlis Valisine gönderdiği 1909 yılına ait bir yazıda, vilayetlerin herhangi bir hususta doğrudan doğruya ilgili nezaretlerce haberleşmesi gerektiğinden Bitlis Vilayetinin de doğrudan Maliye Nezareti'yle haberleşmesi isteniyordu.²⁰⁰ Vali hangi konularda Dahiliye Nezareti ile hangi konularda Nafia vs. haberleşeceğini de çoğu zaman kestiremediğinden aynı yazı birçok bakanlığa gönderiliyor bu durum merkezde bir kaosa sebep oluyordu. Ayrıca haberleşme örgütünün çok zayıf olduğu Doğu Anadolu bölgesi için evrakların ulaştırılması da bir problem teşkil ediyordu. Taşra ile merkez arasındaki malî iletişimin başka bir yönü de güvenlikti. Maliye Hazinesi'ne nakit olarak gönderilmesi gereken meblağlar, postaların yanlarına yeterince zaptiye ve süvari verilmediği için İstanbul'a ulaştırılamıyordu. Bu sebeple postaların geçtikleri yerlerde güvenlik önlemlerinin alınması konusunda Sadarettin taşra memurlarına ikazlarda bulunulmaktaydı. Bu dönemin sonuna kadar ulaşım sorunu çözülememiş; özellikle merkeze uzak veya toplumsal yapısı sebebiyle sorunlu olan vilayetlerle iletişim her zaman zorluğunu korumuştur. 1911 yılında Bitlis, Erzurum, Van ve Musul'da

¹⁹⁸ BOA. BEO. 3233/242460.

¹⁹⁹ MMZC. D:3, C. 2, İçtima Senesi 1, 28. İnikad (25 Haziran 1330), s. 54.

²⁰⁰ BOA. DH. MKT. 2765/68

düzenli posta bulunmuyordu. Postası düzenli bir şekilde işleyen vilayetler ise doğal olarak genelde merkeze yakın olanlardı.²⁰¹

Defterdarlık teşkilatı Bitlis'te vergilerin düzenli bir şekilde tespiti ve toplanabilmesi için oluşturulmuştu. Bitlis Vilayetinin vergisi bölgedeki vilayetler arasında düşük bir miktarı teşkil ediyordu. Ülkede en düşük vergi oranı doğu vilayetlerindeydi, bunlar içinde de en kötü olanları Bitlis ve Van vilayetleriydi. 1890 yılı Bitlis Vilayetinin umumi gelirleri: 14.138.912 kuruştı. Bu gelirler içerisinde en büyük payı aşar vergisi oluşturmaktaydı. Toplam aşar vergisi 4.572.796 kuruştı. Aşar vergisinden en büyük pay 2.141.083 kuruşla Muş Sancağınındı, bunu sırasıyla Siirt, Bitlis, Genç sancakları takip ediyordu.²⁰² 1892 yılında Bitlis Vilayetinde ağnam vergisinin miktarı şu şekildeydi:

Bitlis Kazası: 206.622 kuruş, Muş Kazası: 470.687 kuruş, Siirt Kazası: 71.459 kuruş, Genç Kazası: 230.884 kuruş, Toplam: 979.652 kuruş. Bu gelir, vilayetin umumi geliri olan 2.929.778 kuruşun yaklaşık %20'sini oluşturmaktadır.²⁰³ Muş ovası, 1899'da 80 bin lira vergi verirken, bu miktar 1908 yılında 10 bin liraya düşmüştü.²⁰⁴ Bitlis vilayetindeki nakdi ve bedeni mükellefiyet 1907 yılında 12 kuruştan 137.251 kuruştı. Yaklaşık 11.437 kişi vergi veriyordu. Zor, Musul ve Van vilayetlerinden sonra en düşük vergi miktarı Bitlis'inkiydi. Koyun ve keçiden yıllık 5 kuruş vergi alınırdı.²⁰⁵ 1900 yılında yıllık öşür geliri 6.906.189 kuruş olup, öşür geliri on yıl içinde 1 milyon kuruş artmıştır.²⁰⁶ 1911 yılında Bitlis ve Van Vilayetinden toplanan vergi miktarı 34 milyon kuruş civarındaydı ki bu miktar devletin bir vilayetten topladığı en düşük orandı. Bu iki vilayette kişi başına 48 kuruş vergi düşüyordu. Meşrutiyet döneminde de bu iki şehirde en fazla vergi ağnam resminden toplanmaktaydı.²⁰⁷ Bu miktar bölgede hayvancılığın diğer alanlara göre gelişmiş olduğunun göstergesiydi. 1916 yılında Bitlis vilayetinde 200.000 kuruş zirai

²⁰¹ Yakup Akkuş, Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdarî-Malî İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913), s. 239

²⁰² Bitlis Vilayeti Salnamesi, Bitlis Matbaası 1310/1892, s. 167.

²⁰³ Bitlis Vilayeti Salnamesi, Bitlis Matbaası 1310/1892, s. 175.

²⁰⁴ TBMM. ZC. D: I, C. 2, (25 Şubat 1324) İ. 39, s. 235.

²⁰⁵ MMZC. D: I, C. 4, İçtima Senesi: 2, İnikad: 98 (9 Haziran 1325), s. 76.

²⁰⁶ Donald Quataert, Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908), Çevirenler: Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İstanbul, 2008, s. 284.

²⁰⁷ Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, 1994, s.193, 197.

mükellefiyet vardı. Bunun 61.950 kuruşu mahalline bırakılmıştı.²⁰⁸ 1909 yılı bütçe görüşmeleri sırasında, halkın iktisadi yönden kötü durumda olduğunu ifade eden doğu vilayetleri mebusları ağnam resminin iki ay için yarısının alınmasını teklif etmişler, ancak teklifleri kabul edilmemişti.²⁰⁹ Halkın iktisadi durumu kötüydü ve belirlenen vergileri ödemekte güçlük çekiliyordu.

1910 yılı bütçe görüşmeleri sırasında konuşan Maliye Nazırı Cavid Bey, geçen sene bütçeden 1,5 milyon lira fazla gelir elde edildiğini, özellikle Erzurum ve Bitlis vilayetlerinde her sene 6 milyon olan aşarın 1909 yılında 10 milyona çıktığını ifade etmişti. Bu konuşma üzerine söz alan Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, bu gelirlere rağmen bu bölgelere yardım edilmediğini, gelirlerin bölgelere sarf edilmediğini, ancak mahkemeler ve askeri ihtiyaçlar için harcamalar yapıldığını, ancak eğitime ve bayındırlık işlerine hiç bakılmadığını söyleyerek hükümetin biraz da halkı ilgilendiren konulara eğilmesini talep etti.²¹⁰ Ancak bu talepler karşılık bulmadı. Sonraki yıllarda vilayetin vergi durumunda pek farklılık yoktu. İngilizlerin 1913 yılına ait hazırladıkları doğu vilayetlerine ait vergi sınıflandırması dönemi aydınlatır niteliktedir:

Tablo 20: 1913'te dört ana başlıktan vergi gelirleri²¹¹

	Öşür	Koyun- hayvan	Yol vergisi	Tuz vergisi	Toplam	
					TL	Sterling
Erzurum	230.769	53.103	11.208	68.237	363.317	326.985
Bitlis	78.858	36.347	6.895	40.680	162.780	146.502
Diyarbakır	134.760	63.947	8.197	-----	206.904	186.214
Sivas	335.422	79.582	28.897	55.668	499.569	449.612
Mamuretülaziz	127.422	26.978	6.272	-----	160.672	144.605
Van	58.513	36.580	2.881	-----	97.974	88.176

²⁰⁸ Zafer Toprak, İttihat ve Terakki ve Cihan Harbi (1914-1918), İstanbul, 2003, s. 453

²⁰⁹Mebusların Meclis-i Mebusan Riyasetine verdikleri takrir şu şekildeydi:

“Meclis-i Mebusan Riyaset-i Celilesine, Resmi Ağnamın gayri tekâlifin bütçe-i umumiye müzakeresinde tadiline imkân bulunduğundan, resmî ağnamın ileride vuku bulacak tadil üzerine şimdiden istifa olunacak mebalığın sair deynlerine mahsubu kabul edilmek ve yahut resmi ağnamın bu iki mah zarfında nisfinin tahsiline karar verilmesini Heyet-i kiramin nazarı tensiplerine arz eder ve ol suretle işbu muvakkat bütçenin kabulünü teklif eyeriz. Muş Mebusu İlyas Sami, Diyarbakır Mebusu Feyzi, Van Mebusu Tevfik, Havran Mebusu Sadettin, Genç Mebusu Mehmet Emin, Hakkâri Mebusu Tâhâ, Bitlis Mebusu Arif, Bayezit Mebusu Süleyman Sudi, Musul Mebusu Fâzıl” (MMZC. D:I, Cilt. 3, İçtima Senesi:2, İnikad: 53 (27 Şubat 1325), s. 107).

²¹⁰MMZC. D:I, Cilt 4, İ: 78 (12 Nisan 1326) C: 2, S. 365-366.

²¹¹Armenia and Kurdistan, British Government Foreign Offices, London, 1920, s. 82.

Tablo 21: 1913 Yılında Türk Hükümeti'nin Harcamaları²¹²

Harcama Alanları	Erzurum	Bitlis	Diyarbakır	Sivas	Mamuretülazi	Van	Toplam TL
Askeri	285.573	49.971	93.238	117.071	76.880	81.386	704.119
Finans	46.959	31.606	31.418	71.838	41.979	27.030	250.830
İdare merkezi	25.064	22.998	117.032	23.721	31.275	25.177	245.267
Jandarma	37.093	38.220	37.423	50.995	32.187	-----	195.918
Bayındırlık işleri	9.196	3.859	6.426	27.152	5.330	1.605	53.568
Eğitim	9.120	5.498	9.768	13.721	10.451	4.598	53.156
Din işleri	7.332	7.148	5.662	11.156	7.842	4.526	43.666
Tarım	8.157	535	767	4.436	657	333	14.885
Toplam TL	428.494	159.835	301.734	320.090	206.601	144.655	1.561.409

Bu tablolardan da anlaşılacağı üzere Bitlis Vilayeti 1913 yılında 162.780 lira gelire en düşük seviyelerdedir. Giderleri ise 159.835 lira ile yine doğu vilayetleri içinde en düşük olanıdır. Bütün vilayetlerde olduğu gibi en fazla harcama askeri ve asayiş alanlarına yapılmaktadır. Bayındırlık ve tarım alanlarına yapılan harcamalar yok gibidir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen vilayette finansal işleri yürütecek bankacılık işlemleri de göze çarpmaktadır. Osmanlı Devleti içerisinde adeta merkez bankası gibi çalışan ve bütün para politikalarını yürüten Osmanlı Bankası, hükümetle imzaladığı mukaveleye göre, vilayetlerde açtığı şubelere karşılık her biri için iki bin lira almak hakkına sahipti. Banka, hükümetin talepleri üzerine 1911 yılı başında Doğu Anadolu Bölgesinde Bitlis ve Van, Diyarbakır ve Harput vilayetlerinde birer şube açmak için harekete geçmişti. Bu bölgelerde araştırma yapmak için birer müfettiş görevlendiren banka yönetimi Bitlis'e Konstantinidis Efendi'yi gönderdi. Müfettişe gerekli kolaylığın gösterilmesi için Dâhiliye Nezareti Bitlis Valiliğine bir tavsiyename göndermişti.²¹³ Yapılan incelemelerden sonra hükümetle banka arasında imzalanan bir anlaşma ile on iki merkeze bankanın şubelerinin açılması ve bunlardan

²¹²Armenia and Kurdistan, s. 82.

²¹³ 27 Mart 1911. BOA. DH. İD. 108/12

bankanın hiçbir açılış bedeli almayacağı kararlaştırıldı. Bu şubelerden Osmanlı Bankası herhangi bir kazanç elde edemeyecekti. Zira bu bölgelerde ticaret ve iktisadi hayat çok canlı değildi. Banka büyük oranda Bitlis ve Van şubelerinde resmi işlemleri tamamlayacaktı.²¹⁴ Nihayet 13 Kasım 1911’de Meclis-i Vükela, aldığı kararla Bitlis, Van ve İşkodra’da Osmanlı Bankasının şubelerinin açılmaya başladığını, bu şubelerin yeteri miktarda jandarma ile korunması gerektiğini, vilayetin nakdi havalelerini ücretsiz olarak bu banka aracılığı ile yapılmasını kararlaştırıyordu.²¹⁵

Maliye teşkilatı ve vergi meselesi, Birinci Dünya Savaşı’nın çıktığı yıllarda hala üzerinde tartışılan ve yeni tedbirler alınması gereken konulardan birisi olarak görülüyordu. Meşrutî idare bölgede diğer alanlarda olduğu gibi vergi meselesinde de durumu tespit edebilmiş ancak çözüm için zaman ve imkân bulamamıştır.

1.5 Meşrutîyet’in Bitlis’teki Etkileri

1.5.1 Meşrutîyet Öncesi Gelişmeler

İttihat ve Terakki Cemiyeti Meşrutîyetin ilanından önce ülkenin farklı vilayetlerinde teşkilatlanmış ve çalışmalarını gizli bir şekilde yürütmüştür. Doğu Anadolu Bölgesinde 1906-1907 yıllarında meydana gelen halk hareketlerinden istifade eden cemiyet, şubelerini genişletmiş ve bu hareketleri ülke geneline yaymaya çalışmıştır. Bitlis de bu olayların yaşandığı vilayetlerdendir. Bu ayaklanmaların temelinde var olan sebep hükümetin uygulamaya koyduğu yeni vergi kanunuydu. Vergi

²¹⁴ Banka şubelerinin açılmasının eleştirilmesi üzerine Meclis-i Mebusan’da söz alan Maliye Nazırı Cavit Bey, yapılan işlemin faydalarından bahsederek şöyle konuşuyordu: “Osmanlı Bankası, Selanik’te, İzmir’de, Halep ve Şam’da, Bağdat ve Beyrut’ta şubeler açarsa, menfaat temin eder; fakat Van’da, Bitlis’te açacağı şubelerde o kadar menfaat temin edemez. Ve belki de bir, iki sene hiçbir menfaat istihsal etmeksizin çalışacaktır. Böyle olduğu halde banka, on iki muhtelif yerde hiçbir bedel almaksızın mevcut ikramiye ve komisyonuna hiçbir şey zam ve ilâve etmeksizin şubeler açmıştır ve bu taahhüdünü iki, üç sene mürurunu beklemeden 8 ilâ 10 ay zarfında kâmilen icra etti. Taahhüt ettiği yerlerin hepsinde şubeler küşat edilmiştir ki, bu şubelerin küşadından arkadaşlarımız ne kadar menafî tahassul ettiğini söylerler. Meselâ Diyarbakır için bendeniz evvelce Nezarete bulunduğum zaman ahali tarafından hemen her ay ve mebusları tarafından da defaten müracaat vuku buluyordu, hatta Bankanın bir şube küşat etmesi için Devletçe bir fedakârlık ihtiyar edilmesi talep ve iltizam ediliyordu. Şimdi Devletin müracaatı üzerine hiçbir fedakârlık ihtiyar edilmeksizin bu şubeler küşat edilmiştir ve Diyarbakır’da, İşkodra’da, Van’da, Bitlis’te, Rodos’ta, Harput’ta, Hudeyde’de, Cidde’de, Bolu’da, Çanakkale’de, Urfa’da, Bingazi’de. Yeni şubeler küşadına dair olan dokuzuncu madde ise, size okuyorum : “Atide zikredilen yerlerde hükümetten hiçbir bedel istemeksizin şubeler küşat edilecektir” “Diyarbakır, İşkodra, Bitlis, Rodos, Van, Harput, Cidde, Bolu, Bingazi, Çanakkale, Urfa, Hudeyde” işte şubeler küşadına dair olan madde budur. (MMZC. D:2, C. 2, İctima Senesi 1, 29. İnikat (26 Haziran 1328), s. 165-170).

²¹⁵ BOA. BEO. 3969/297615; DH.İD.. 108 -2/27

ayaklanmaları doğu vilayetlerinde arttıkça Hükümet 1906 Mayıs'ında Bitlis, Van ve Trabzon valilerine birer talimat göndererek valilerin teftiş gezilerine çıkarak halktaki hoşnutsuzluğun nedenlerini tespit etmelerini istedi. Hükümet valilerden ayrıca halka adilane davranmayan ve görevini kötüye kullanan tüm memurların görevden alınmalarını istedi. Bitlis Valisi Ferid Paşa Eylül ayı başında bir teftiş gezisine çıkarak sorunları yerinde tespit etmeye çalıştı. Halk yeni vergilerin konulmasından rahatsızdı. 1907 yılında yurt içinde ve dışında on yedi şube açan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin propaganda aracı olan, Rusya, Kafkasya ve İran'da basılan gazete ve dergiler Erzurum şubesi üzerinden Bitlis, Van, Diyarbakır ve Muş'a dağıtılıyordu.²¹⁶

Bu halk hareketleri yanında 1907 yılı Eylül ayında doğu vilayetlerinde birçok askeri huzursuzluk baş gösterdi. Bitlis, Erzurum, Trabzon, Mamuretülaziz ve Diyarbakır'da askeri birlikler açıkça ayaklandılar. Hükümet erleri şiddet kullanarak bastırmaya çalıştı. Bu ayaklanmaların temel sebebi aylıkların ödenmemesiydi. Cemiyet, askeri kadroları bu işin içine çekmeyi başarmıştı, maddi imkânsızlıklar onları bu işte rahat hareket eden bir konuma getirmişti.²¹⁷

1907 yılı Haziran ayında, Bitlis'te ciddi bir olay meydana geldi. Halkın galeyana gelmesine sebep, Vali Ferid Paşa'nın Bitlis Belediye Reisini sürgüne göndermesi oldu. Belediye Reisi, İttihatçılara karşı yürütülen soruşturmalarda kendisiyle işbirliği yapmayan memurlara maaşlarını ödemeyen ve hakimleri yasal sürece dikkat etmeksizin belli şahısları suçlu bulmaya zorlayan Ferid Paşa'yı sürekli eleştirmekteydi. Halk, şehirdeki İttihatçı ya da değişim isteyen liderlerin önderliğinde Vali Ferid Paşa'ya karşı bir gösteri yaparak Vali'yi, şehrin Ermeni ve Müslüman halkı arasında ayrılık yaratarak mutlakiyetçilik aleyhtarı hareketi bölmeye çalışmakla suçladı. 1907 yılında meydana gelen deprem sonrası baş gösteren açlık ve kıtlık bu ayaklanmaların yayılmasına sebep oldu.²¹⁸ Hükümet Konağı önünde gösteri yapan beş bine yakın Müslüman valiyi istifaya çağırdı. Vali, burada çıkan çatışmada bir gösterici tarafından yaralandı. Vali de o arada göstericilerden birini öldürdü. Bunun üzerine halk valiyi yakalamaya çalıştıysa da, o, destekçisi subayların yardımıyla kaçmayı başardı ve askeri garnizona sığındı. Askerlerin olaylara müdahale

²¹⁶ Aykut Kansu, 1908 Devrimi, İstanbul, 1995, s. 53-54, 62, 67.

²¹⁷ Aykut Kansu, 1908 Devrimi, s. 113

²¹⁸ H. Zafer Kars, Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu, İstanbul, 1984, s. 78.

etmemesinden cesaret alan kalabalık, Polis Komiserini linç etti. Polis Komiserinin ve Hükümet destekçisi daha birkaç kişinin cesedi Bitlis sokaklarında süründürüldü. Bitlis ayaklanması, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile temas halinde olan bir grup şeyh tarafından örgütlenmişti. Şeyhler ayaklanmanın başlamasıyla telgrafhaneyi işgal ettiler ve İstanbul'a telgraf çekerek valinin azlini istediler. Saray, askeri kuvvetleri tehdit aracı olarak gösterince, şeyhler kontrolleri altında elli bin silahlı Kürt olduğu cevabını verdi. Erzurum'daki İngiliz temsilci Yüzbaşı Dickson valinin görevden alınması gerektiğini, Van'daki Rus konsolosu Bitlis'teki gelişmelerden rahatsız olduğunu İstanbul'a bildirdiler.²¹⁹

Bunun üzerine Saray, valinin görevden alınmasına ve Erzincan'a nakline karar verdi. Şehrin idaresi Garnizon Kumandanı Celal Paşa'ya bırakıldı ve Trabzon Valisi, soruşturma yapmak üzere Bitlis'e gönderildi. Tanınmış bir Saray taraftarı olan Vali Ferid Paşa, Trabzon'a Vali Vekili olarak atanırken Bitlis Valiliği'ne de Van Valisi Tahir Paşa atandı. Bitlisli şeyhler ve eşraf, valiye karşı gerçekleştirmiş oldukları darbenin başarısıyla güçlerinin arttığını fark ettiler. Gündelik tartışmalarında, eğer Hükümet istedikleri reformları yapmayacak olursa kendi reformlarını kendileri yaparak uygulayacaklarını açıkça söylemeye başladılar. Söylentilere göre, Bitlis, Erzurum ve Van eşrafı ile yakın işbirliği halinde çalışmaktaydı. Van ve Bitlis'in Müslüman ve Ermeni halkları bu faaliyetlerde birlikte hareket etmekteydiler.²²⁰

Paris'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezi, Bitlis'te meydana gelen olayları yakından izlemekteydi. Paris'ten Şam Şubesi'ne yazılan bir mektupta, Şam halkının Erzincan ve Bitlis'teki vergi ayaklanmaları hakkında bilgilendirilmesi ve Şam'da da benzer ayaklanmalar çıkartmak için devrimci propagandanın arttırılması istenmekteydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ümidi, Suriye de dahil olmak üzere, Türkiye'de güçlü bir örgüt kurulabilirse İran ve Rusya örneklerine benzer bir meşruti devrimin Türkiye'de de gerçekleştirilebileceği yönündeydi.²²¹

Derviş Vahdeti de Volkan Gazetesi'ndeki bir yazısında, Doğu Anadolu'da ve Bitlis'te Meşrutiyet öncesi gelişmelere dikkat çekerek, Rumeli'den önce Doğu Anadolu Bölgesinin, "Kürdistan"ın Meşruti idareyi hazırladığını ifade ediyor,

²¹⁹ Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918), Ankara, 2002, s. 475-476.

²²⁰ Aykut Kansu, 1908 Devrimi, s. 76.

²²¹ Aykut Kansu, 1908 Devrimi, s. 77

Manastır'da hürriyet ilan edilmemiş olsaydı mutlaka Kürdistan'da ilan edilecekti, geçen sene Erzurum'da dökülen kanların, Diyarbakır'da telgrafhaneyi sekiz gün işgal etmelerin, Bitlis'te zuhur eden fedailerin bu düşüncesini doğruladığını yazıyordu.²²²

Bütün bu olaylardan anlaşıldığı kadarıyla Bitlis'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir şubesi Meşrutiyetin ilanından önce kurulmuştur. Bu şubenin gizli bir şekilde kurulmasında bu şehre sürgün edilenlerin payı oldukça fazladır. Bitlis İstanbul için muhaliflerin sürgün merkezlerinden biri haline gelmiştir. İzmir örgütünün katib-i umumisi TokadizadeŞekip Bey, Mevlevi Şeyhi Nurettin, Hizmet başyazarı Tevfik Nevzat, yazarlardan Abdulhalim Memduh ve Doktor Taşlıoğlu Ethem 1899'da Bitlis'e sürgün edilmişlerdi. Bir yıl sonra Nurettin Efendi dışındakiler affedildilerse de Nurettin Efendi bu şehirde kalmıştır.²²³ Basiret, İstiklal ve Hayal muhabiri Esad Efendi 1900 yılında Bitlis'e sürülmüş, burada ölmüştür.²²⁴ Bitlis'te ikamete memur edilen Ekrem Bey burada vefat etmiştir (27 Eylül 1909).²²⁵ Mut'lu Haydar ve Hüseyin Bey Bitlis'te ikamete mecburi tutulanlardandı, Mut'lu Haydar firar etmişti (Mayıs 1908).²²⁶ Tulun ve Niş eski Başşehbenderi Ali Şefik Bey, maarif müfettişi sıfatıyla Bitlis'e sürülenlerdendi.²²⁷ Hilmi Efendi²²⁸, Mehmed Lütfi Efendi²²⁹, Hacı Ali Efendi²³⁰, Salih Efendi²³¹, Mehmet Ferit Efendi²³², Bosna Hersek muhacirlerinden Laboviçzade Derviş Mehmed Efendi²³³ Meşrutiyet öncesi Bitlis'te sürgünde bulunanlardandırlar.

²²²Volkan, 13 Aralık 1908, sayı:3, naklen Kudret Emiroğlu, Anadolu'da Devrim Günleri, İstanbul, 1999, s. 272.

²²³Kudret Emiroğlu, Anadolu'da Devrim Günleri, s. 130.

²²⁴ Mehmet Asaf, 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları, Ankara 2002, s. 48.

²²⁵ BOA. DH. MUİ. 15-2/55.

²²⁶ BOA. ZB.617/145, 617/156.

²²⁷ Ali Şefik umumi aftan faydalanarak İstanbul'a döndü ve maaş talebinde bulundu (8 Mart 1909). (BOA. DH. MKT. 2761/36), 21 Mart 1909'da Sadaret'ten bir mutasarrıflığa tayinini istedi. (BOA. BEO. 3519/263859).

²²⁸ Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a döndü (8 Mart 1909), maaş bağlandı. (BOA. DH. MKT. 2761/16).

²²⁹ Bitlis'te mecburi ikamete tabi Şevki ve Lütfi Efendiler, Ermenilerin İstanbul'da yeni bir hadise tertipleyeceği yolunda Bitlis Valiliğine ihbarlarda bulunuşlar ancak İstanbul bu ihbarları dikkate almadılar. 29 Nisan 1908. (DH. ŞFR. 397/52) . Lütfi Efendi aftan sonra siyasi sürgünlerden olduğundan İstanbul'a dönüş için yol parasını talep etmişti. (27 Mart 1909). (BOA. DH. MKT. 2777/20).

²³⁰ Sultan Abdulhamid'in tüfekçilerinden Hacı Ali Efendi, Bitlis'te sürgünde idi. Maaşının ödenmeyen kısmını talep ediyordu. 28 Temmuz 1909 (BOA. DH. MKT. 2886/80).

²³¹ Bitlis'te sürgün iken genel aftan istifade eden Salih Efendi siyasi sürgün olduğunu ifade ederek yolluk istemişti. (10 Nisan 1909). (BOA. DH. MKT. 2791/52).

²³² Bitlis'te sürgün olarak bulunan Mehmet Ferit Efendi'nin maaşının kesilen kısımlarının ödenmesi kararı alındı. (BOA. BEO. 3345/250855).

²³³ Bitlis'e siyasi sürgün olarak gönderilmiş olan Bosna Hersek muhacirlerinden Laboviçzade Mehmet Derviş'in aftan sonra müracaatı üzerine İstanbul'a dönüş parası vilayet sandığından ödenmiştir. (6 Ekim 1908). Mehmet derviş dört kişilik ailesi ile Bitlis'e sürülmüştü. (BOA. DH. MKT. 2624/44). Dokuz sene önce Trabzon Hapishanesinden Bitlis'e sürülen Hersekli Laboviçzade Derviş Mehmed kendisine ait eşyaları Hapishane Müdürü Mehmed Efendi'ye emanet etmişti. Müdür ölünce bu eşyalar satılmıştı. Aftan çıkan Laboviçzade eşyalarını ya da

Cemiyetin Bitlis'te varlığı bu sürgünlerle başlamıştır diyebiliriz. Bu başlangıçtan sonra bölgedeki görevli genç subaylar örgütlenmeyi sürdürmüşlerdir. Bu subaylardan birisi Bitlis'te görevlendirilen Kazım (Yurdalan) Bey'dir. Meşrutiyetin ilanından sonra Bitlis Jandarma Komutanlığında bir göreve tayin edilen Yüzbaşı Kazım Bey, 1909-1913 yılları arasında bölgede asayişin sağlanması ve meşruti yönetimin kurulmasına gayret etmiştir. Bu başarılarından dolayı da sık sık ödüllendirilmiştir.²³⁴ Bölgede meşruti yönetimin kurulması için çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri 1906-1907 yılları arasında bölgede çıkan ayaklanmalarda aktif olarak görev almışlardı. 1916 yılında vefat edene kadar bu bölgede çalışan Ömer Naci Bey Bitlis, Erzurum ve Van çevresindeki örgütlenmeyi sağlamıştır. Bu ilk teşkilatlanmalar 1905-1907 yıllarında Erzurum merkezli başlayan vergi olaylarında Bitlis'in de faal olarak yer almasına sebep olmuştur. Erzurum olayları çevresinde yer alan Van, Muş ve Bitlis şehir merkezlerinde eşraf ve esnaf vergi konusunda hükümete direnirken Ermeni komitacılar ve aşiretlerin çatışması da bu olaylara eklenmiş, 1905 yılından itibaren bölgede asayiş olayları eksik olmamıştır.²³⁵

1.5.2 Meşrutiyetin İlanının Bitlis'teki Etkileri

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyetin ilan edildiği haberi bütün Anadolu'ya duyuruldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti bu hareketi askeri bir hareket olmaktan çıkarıp bir halk hareketi haline dönüştürmek için yoğun bir çaba harcadı. Sokak gösterileri ve kutlamalarla halkın meydanları doldurması, Türkler, Ermeniler ve bütün diğer unsurların kardeş, özgür ve eşit olduğu vurgusu bu gösterilerde sık sık tekrarlandı. Mark Sykes'tan The Times Editörüne 22 Temmuz 1908'de gönderilen bir telgrafta, "Unrest In Turkey" başlığı altında, Türkiye'de Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında bir rahatsızlığın olduğu Bitlis'te de bu durumun hüküm sürdüğü belirtiliyordu.²³⁶ Yine The Times'ın 12 Ağustos 1908'deki sayısında "Turkey Abdulhamid and the Committee" başlığında İstanbul sorumlusundan alınan 11 Ağustos tarihli yazıda, Bitlis dışındaki vilayetlerden gelen haberlerin memnuniyet

parasını talep etti. (30 Mart 1909).(BOA. BEO. 3525/264334.) Trabzon Valisi Arifi Paşa bu eşyaların hapisaneye teslim edildiğine dair bir kayıt bulunmadığını bildirdi (22 Nisan 1909). (BOA. DH. MKT. 2806/49).

²³⁴ İsmail Eyyüpoğlu, Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir İttihatçı: Kazım Yurdalan, Erzurum, 2009, ss. 42-45.

²³⁵ Kudret Emiroğlu, Anadolu'da Devrim Günleri, s. 207.

²³⁶ The Times 22 July 1908, Issue: 38705.

verici olduğu, burada Kürt eşkıyaların yağma hareketlerinin devam ettiği belirtiliyordu.²³⁷

Bütün Osmanlı ülkesini memnun eden anayasal gelişmeler Bitlis'te de akis buldu. İlk olarak resmi makamlar Saray başta olmak üzere İstanbul'a telgraflar çekerek Meşrutiyetin ilanından duydukları memnuniyeti dile getirdiler. Kanun-ı Esasinin ilanı, Meclis-i Mebusan'ın açılması, 31 Mart Hadisesi ve sonuçları bu telgrafların ana konuları oldu. Elimizdeki kayıtlara göre Bitlis'ten bu süreçte İstanbul'a çekilen telgrafları şu şekilde verebiliriz:

6 Ağustos 1908'de Meclis-i Mebusan'ın içtimama müsaade edilmesinden dolayı Bitlis'ten Saray'a teşekkür telgrafi gönderildi.²³⁸

9 Ağustos 1908'de Kanun-i Esasi'den dolayı Bitlis'ten yine Saray'a teşekkür telgrafi gönderildi.²³⁹

24 Ağustos 1908'de Bitlis ahalisi Kanun-ı Esasi'nin yeniden tatbika konmasından dolayı Saray'a müteşekkik oldukları ile ilgili bir telgraf çektiler.²⁴⁰

18 Aralık 1908'de Bitlis Valisi Reşit Bey, Meclis'in açılması dolayısıyla Sultan Abdülhamid'i tebrik etti.²⁴¹

Bitlis Belediye Reisi ve şehir heyeti, Bitlis Valisi, Bitlis İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezi ve Bitlis Kumandanı Kaymakam Said tarafından Meclis-i Mebusan'a ayrı ayrı çekilen telgraflarla açılış tebrik edilmiş, çalışmalar için dualar edildiği bildirilmiştir.²⁴²

Meşrutiyetin tehlikeye girdiği, İstanbul'da olayların çıktığı haberi Bitlis'e ulaşınca, Bitlis İttihat ve Terakki Cemiyeti Reisi Osman Naci ve Bitlis Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Reisi Abdülbaki 17 Nisan 1909'da Meclis-i Mebusan'a bir telgraf çekerek, Meşrutiyet aleyhine yapılacak en ufak bir hareketin birlikte boğulacağını, bu uğurda her türlü fedakârlığın yapılacağı ile ilgili olarak memleket ahalisinin

²³⁷The Times 12 August 1908, Issue: 38723.

²³⁸BOA. Y.A.HUS. 524/35.

²³⁹BOA. Y.A.HUS. 524/60.

²⁴⁰BOA. Y.A.HUS. 524/104.

²⁴¹BOA. Y.EE. 71/86.

²⁴²MMZC. D:I, cilt. 1, (9.12.1324), i:1.

yemin ettiğini bildiriyorlardı.²⁴³ 1909 yılında 31 Mart hadisesi Doğu Anadolu’da farklı etkiler meydana getirdi. Diyarbakır’da Kürtler açıkça şeriat ilan ettiler, Erzurum’da halk isyan etti, baskılarla isyanlar engellendi. Yeni sultanın tahta geçmesi üzerine Bitlis, Siirt, Muş ve diğer komşu şehirlerde şeyhler yeni rejime muhalefet ettiler, idarecilerin sürekli değiştirilmesi bölgede huzursuzluk meydana getiriyordu. Meşrutiyet döneminde bölgede idari açıdan en önemli problem eski memurların yerini alacak yeni memurlar bulmaktı, bu durum halkı rahatsız ediyordu.²⁴⁴

Yine bu günlerde İstanbul’daki olaylarda Çırağan Sarayının yanması ile ilgili olarak Bitlis İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezi, Bitlis Valisi Hüsnü Bey, Muş İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezi, Muş Belediye Reisi ve Muş Taşnaksütyun Cemiyeti tarafından Meclis-i Mebusan’a taziye telgrafları çekildi.²⁴⁵

Bitlis Valisi Hüsnü Bey, 10 Ekim 1908’de Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafta, Bitlis’te Meşrutiyet’in ilanından sonra halk arasında herhangi bir şikâyet olmadığını ve emniyeti ihlal eder bir hal görülmediğini bildiriyordu.²⁴⁶

1909 yılı Şubat ayında Sadrazam Kamil Paşa’ya Meclis-i Mebusanda bulunan bazı mebuslar adem-i itimat beyan etmişlerdi. Bu mebuslar arasında Bitlis Vilayeti mebuslarından Genç Mebusu Mehmed Emin Efendi, Muş mebusları Feyzi Efendi, Hacı İlyas Efendi, Keygam Efendi ve Siirt Mebusu Abdurrezzak Efendi de vardı.²⁴⁷ Meclis’teki bu gelişmeler Bitlis halkını da etkilemiş olacak ki Dahiliye Nezareti 19 Nisan 1909’da Bitlis Valiliğine bir telgraf çekerek hükümete itimatsızlıkla ilgili olarak çekilen telgraflardaki bilgilerin doğru olup olmadığını araştırılmasını istiyordu.²⁴⁸ 7 Kasım 1908 tarihli TheTimes’de “Ermeniler İçin Toprak” başlıklı

²⁴³ Telgrafın metni şu şeklideydi: Meclis-i Mebusan’a Bitlis, 4 Nisan 1325

Âlemi İslâmiyetin esası, kıvam ve iftihar olan Şeriatı Garrayı Ahmediyye ahkâmıma muvafık olarak tebeddülâtı cedide-i meşrutiyeti idareye nail olagelen umum ahâli İslâmiye Sadareti Uzmâ ve Meclisi Mebusan Kiramın 2 Nisan 1325’te vâki olan tebligatına arzı teşekkürat ederiz.

Ahkâmı şer’iye ve meşrutiyet-i meşrua aleyhinde havene-i din ve millet tarafından vukua getirilecek en ufak bir hareket, umum muvahhidin ve Millet-i Osmaniyenin hayatına suikast demek olup, buna karşı ifnayı vücuda yeniden ahd ü misak eylediği, ahali-i memleket namına arz olunur ferman.

İttihat ve Terakki Cemiyeti İdare Reisi Osman Naci, Bitlis Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Reisi Abdülbaki” (MMZC. D:I, cilt. 3, (5 Nisan 1325), i:58, s. 73).

²⁴⁴ British Public Record Office Foreign Office (F. O.) 424-250/9511, s. 43.

²⁴⁵ MMZC. D:I, C. 1, (9 Kanun-ısanı 1325), i:28, s. 576.

²⁴⁶ BOA. DH. ŞFR. 406/106.

²⁴⁷ MMZC. D:I, C. 1, (13 Şubat 1325), i:27.

²⁴⁸ BOA. DH. ŞFR. 412/9.

haberde, Sadrazam Kamil Paşa'nın Ermeni delegasyonu ile görüşerek Ermenilerin ellerinden alınan topraklarının geri verileceğini vaad ettiği belirtiliyordu. Bitlis'te Kürtlere ve Ermenilere saldıran Hizanlı Seyyid Ali'nin yakalanması, yeni rejimin Ermeni unsurunu koruması için iyi bir göstergesi olacaktı.²⁴⁹

Meşrutiyetin ilanı gününün resmi bayram ilan edilmesi üzerine Bitlis'te her 23 Temmuz'da kutlamalar yapılmıştır. Vilayet bu kutlamaların bütün kazalarda yapılmasını istemiş ancak maddi imkânsızlıklardan yakınmıştır. 6 Mart 1909'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta vali, parası olmayan birimlerin durumunu sormuş, "Milli bayramın kutlanması sırasında belediyesi olmayan veya varidatı bulunmayan mahallerde icra edilecek kutlama törenlerinin masraflarının Bitlis vilayetinde vilayet merkezi ile varidatı müsait mülhakat belediyeleri tarafından karşılanması" cevabını almıştır.²⁵⁰ Bitlis'te hürriyet şehitleri için toplanan yardım paralarının hürriyet şehitlerine rahmete vesile olacak mahallerde harcanmak üzere kabulü istenmiştir. Dahiliye Nezareti Siirt mutasarrıflığına gönderdiği cevapta, toplanacak yardımın Şehremaneti'nde kurulmuş özel komisyona gönderilmesini istemiştir.²⁵¹

1912 yılı başında Meclis-i Mebusan'ın feshedilerek seçimlerin yapılması kararı Bitlis Valisinin Dahiliye Nezareti'ne çektiği telgrafa göre, halk tarafından iyi bir şekilde karşılanmıştır.²⁵² Oysa Bitlisliler 6 Mayıs 1911 tarihli Meclis-i Mebusan Riyasetine çektikleri Bitlis Belediye Reisi Abdullah, Bitlis Müntehib-i Sanileri Nakib-ül Eşraf, Molla Süleyman, Salih, İsmail, İbrahim, Derviş, Abdülmecid, Abdülaziz, Nadir, Süleyman, Farisi, İbrahim, Musih, Dikran, Haçık, Melkon, Moses imzalı, aşağıdaki telgrafla Meşrutiyetle bekledikleri saadete erişemediklerini ifade ediyorlardı:

"Bismillahirrahmanirrahim. Bir idare-i müstebidenin bargiran-i itisafi altında ezilen mahvolmak derecesine gelen devr ve milletimizin iade-i sıhhat ve hayatı çarelerini bütün Osmanlılığın timsali zî iktidar ve hamiyet şiarı bildiğimiz heyet-i muhtereme-i mebusandan beklemekteyiz. Enzar-ı ümidimiz o meclis-i muhterem ve muallaya matuftur. Hâlbuki meclisin üç saatlik güzerean hayatı vatan-ı muazzezimizin

²⁴⁹The Times 7 November 1908, Issue: 38798.

²⁵⁰BOA. DH. MKT. 2914/53.

²⁵¹BOA. DH. MKT.2813/54.

²⁵²BOA. DH. SYS. 50/ 6-01.

yaralarını tedavi edecek gayretler Osmanlılığın bir kitle-i müttehede halinde terakki ve teâlisine medar olacak himmetlerine bedel nifarişak ile hizmet-i milliyeye-i Osmaniyemizi tefrikaya düşürmek memleketimizin müstenid olduğu inkişaf ve terakkisine mani olmak suretinde tecelli etti. Bu hali bütün millet nefretle görür ve kemal-i şiddetle protesto eder bu hissi ve hareket vazifelerini vicdan dairesinde çalışan mebuslara değil her hangi fırkadan olursa olsun hal ve kaliyle mecliste tefrika vücuda getirerek bir takım ihtirasat-ı şahsiyeyetabiyetle başkalarının iş görmelerine mani olan mebuslara aiddir. Binaenaleyh istihsal eylediği meşrutiyet-i mübecceleninbahş ve temin eylediği hukuku ve hürriyet dairesinde gaye-i tekemmülü ve tealiye doğru ilerlemek emel-i kat'isinde millet memleketin bütün muhtaç olduğu birçok kanun layihaları meydanda dururken mebusların kıyettear vakitlerini tefrikayı bâdi olacak sözlerle niza'lar ile iza'e etmelerine hiçbir zaman razı olmaz ve bunun ilk defa olarak enzar-ı a'yara ve intibaha arz eyleriz.²⁵³

Bu telgraflar Bitlis'te bulunan sivil toplum örgütlerinin ve resmi makamların İstanbul'daki gelişmeleri yakından takip ettiklerini ve bu olaylara kayıtsız kalmadıklarını gösteriyordu. Örgütler ve resmi makamlar Meşrutiyet taraftarı bir duruş sergileyerek yeni rejimin arkasında olduklarını bildiriyorlardı. Bölgede bütün liderlerin ve etnik grupların aynı düşüncede olmadıkları kısa süre sonra ortaya çıkmaya başladı. Çünkü Bitlis'te halledilmesi gereken birçok problem vardı ve her grubun Meşrutiyetten beklentileri farklıydı.

Bölgede asayişsizlikle doğrudan ilgili olduğu için ön plana çıkan konu siyasi suçluların, gıyaben mahkûm edilmiş olanların, firarilerin af talepleri idi. Meşrutiyetin ilanı üzerine çıkarılan genel af üzerine bölgede önemli bir hareketlilik yaşandı. Bu affın Ermeni komitelerini de ihtiva etmesi karışıklığın temel sebeplerinden oldu. Meşrutiyetin ilanından sonra Bitlis ve çevresinde af uygulamaları gerçekleştirildi. Çoğu Ermeni olan siyasi tutuklular serbest bırakıldı. Ayrıca Meşrutiyete güvenen bir takım gıyabi mahkûmlar da gelerek hükümete teslim oldular. Bitlis Kasabasıyla Çukur, Simek, Hizan ve Mutki kazaları ahalisinden ve Azimetkah aşiretinden 36 gıyaben mahkûm aman arz ederek ellerinde bulunan 13 tüfeği teslim etmişlerdi.²⁵⁴ Bitlis ve Huyut ahalisinden gıyaben mahkûm 24 kişi, Bitlis'te gıyabi mahkûmlardan

²⁵³ TBMM Arşivi. 1326 Dosyası, Belge No: 324-325.

²⁵⁴ Tanin 14 Kanun-ısanı 1324/27 Ocak 1909, No: 176.

110 şahıs aman ile hükümete dehalet etmişlerdi.²⁵⁵ Bundan on gün sonra Bitlis vilayeti ahalisinden 24 silahlı aman dileyerek teslim olmuşlardır.²⁵⁶

Gıyaben mahkûm olarak firarda bulunan aşiret mensupları Meşrutiyetin ilanından sonra vilayet merkezine gelerek aflarını talep ettiler. Şura-yı Devlet bu durumu değerlendirmiş, “Kürdistan havalisinde emniyet ve asayişin gerçekleşmesini sağlamak için gıyaben mahkûm olup daha sonra hükümete dehalet ve istiman edenlerin hukuk-ı şahsiye davaları baki kalmak ve yeniden bir cürüm ika ettikleri surette ceraim-i sabıkası nazar-ı dikkate alınarak bilmuhakeme verilecek hükümle haklarında muamele-i kanuniye ifa olunmak üzere afları”na karar verilmiştir. Bitlis Valisi Reşit Bey, 27 Aralık1908- 9 Ocak 1909 tarihleri arasında kendisine af için müracaat eden aşiretleri şu şekilde veriyordu:

Eruh Kazası Zeylan Aşireti Reisi Mehmet Resül, Garzan, Şirvan aşiretlerinden 119 kişi, Batvan Aşireti Reisi Mehmed ve 117 efradı, Hesnanlı Aşireti Reisi Kaymakam Fethullah Bey ve aşireti, Pervari ve Eruh aşiretlerinden doksan dokuz şahıs. Ayrıca Garzan, Pervari ve Şirvan aşiretlerinden olup eski idareden dolayı birbirlerine düşman olan aşiretler barıştırılmıştır.²⁵⁷ Üç buçuk sene hapse mahkûm edilen Çerkez Eşref ile öldürme ve yaralama suçundan tutuklu olan Çerkez Allahverdi'nin Bitlis hapishanesinden serbest bırakılması Sadareten istendi,²⁵⁸ ancak bu istek reddedilmiştir. Yine aşiretler arasında meydana gelen bir olaydan dolayı 1907 yılında

²⁵⁵Tanın 25 Kanun-ısanı 1324/7 Şubat 1909, No: 187.

²⁵⁶Tanın 4 Şubat 1324/17 Şubat 1909, No: 197. Bitlis'te tutuklu olan mahkûmların 18 Ocak 1909'da Sadarete gönderdikleri telgraflardan birisi şı şekildedir:

TelgrafnâmeMahrec merkezi: Bitlis Târîhi: 5 Kânûn-ı sâni sene 1324

Atebe-i ulyâyatakdîm olunmak üzereSadâret-i Uzmâ'ya

Meşrutiyet'ini'lânıyla beraber cerâim-i siyâsiye ve ef'âl-i mürettebeden mahkûm, müttehem ve maznûn olanlar tasdikanafv-ı umûmiye mazhar oldular. Bu def'amahkûmîngiyâbında gerek hükûmete arz-i istfân etmiş ve gerek nefsinin teslîmetmekde bulunmuş olan eşhâs da o şerefe nâil oldular. Bâ-husûs bütün Ermeni milleti müstefid olarak lekesiz bir mevki'-i heyecânîhrâzetdiler. Demek ki Osmanlı milletinin sa'âdet-i âtiyesi kat'iyyen te'mîn edilmiş iken cihân-ı insâniyeti sarsacak sûretdevâki' olan bir musâlaha-i umûmeden bizim gibi bi-çârelerin mahrumiyeti revâ mıdır. Bir pederin umûm evlâdına siyânen şefkat kavâ'id-i insâniye ve külliye icâbındandır. Şimdiye kadar görülmeyen bir inkılâbın ma'nehakikisine bizim de vukûf-ı tâmmemiz icâb eder. Biz mahbûshânedede bulunanlar kısmen o mahkûmîn-i gıyâbiyeden ve bir de her hâl ve mu'âmelesine müttehiden itiraz edilen devr-i istibdâdın isnâdât ve seyyiâtı yüzünden birer iftirâ ile ma'rûz-ı ahvâlden dolayı ittihâm edilerek muhâkeme-i vicâhiyeleri der-destle hân-mâni mahv olmuş kısmen de zamân-ı mâziyede düçâr-ı felâket olarak vicâhen mahkûm bulunmuş takımından binâen-aleyh cerâim-i siyâsiye ve ef'âl-i mürettebeden ve silah-perest şekâvet olarak hükûmete nefislerini teslîm etmekde olan eşhâsın mazhar-ı âlî olmalarına ve maksad-ı umûmî efkâr-ı umûmiyeyi tevhiid ve inkılâb-ı cedîdeden herkesin cidden müstefid olmaları noktasına ma'tûf bulunmasına nazaran bizim de afv ve tahliyemize müsâ'ade buyurularak hakk ve adâletin bi-hakkın muhâfazasına ve şân-ı inkılâbın i'la ve idâmesi istirhamına cüret eyleriz, fermân.

Mevkûfîn nâmına Davud, Bitlis mahkûmîni nâmına Ahmed” (BOA. DH. MKT. 2718/42).

²⁵⁷ BOA. DH. MKT. 2705/30.

²⁵⁸ 26 Eylül 1908. BOA. BEO.4312/323369.

tutuklanmış olan Mutki'nin Tarlan Aşireti Reisi Hasan ve arkadaşı Saadeddin de 12 Şubat 1909'da af talebinde bulunarak devlete dehalet ettiklerini ifade etmişler, Bitlis Vali Vekili Naib Esad Efendi bu tutuklamanın Meşrutiyetin ilanından sonra olduğunu ifade ederek genel affın bu gibileri kapsayıp kapsamayacağını sormuştur.²⁵⁹ Mahkûmların talepleri reddedilmiştir.

Hamidiye Alayları ümerasası ve aşiret reisleri aleyhinde öteden beri devam eden ceza davalarının bu sırada her tarafta takibine başlanmıştı. Bir fenalık çıkması ihtimaline binaen Erzurum ve Bitlis vilayetlerinde olduğu gibi Van'dan da çekilen telgraflarla bunların umumi aftan faydalanmaları talep edildi. Van valisi bu taleplere verdiği cevapta, bu ümera ve rüesa ile halk arasındaki davaların siyasi olmadığını, ihtilafların idareten halledilemeyeceğini, Erzurum ve Bitlis vilayetlerinde asker firarları ile gıyabi mahkûmlardan bazılarının genel afla affedildiğini, ancak bu aşiret reislerinin affedilmemesinin Müslümanlar arasında kalp kırıklıklarına sebep olduğunu bildiriyordu. Dahiliye Nezareti bu durumu 18 Nisan'da Sadarete ilettili ve cevap istedi.²⁶⁰ Alınan cevap şahsi davaların Meşrutiyetin af uygulamaları dışında olduğu yönündeydi. Bu durum aşiret reislerinin Meşruti idareye bakışlarını olumsuz etkiledi ve alınan kararların uygulanamamasına, mağdurların özellikle Ermenilerin idare aleyhine propaganda yapmasına sebep oldu.

Af kanunundan yararlanmak için 1909 yılı Şubat ortasına kadar resmi kurumlara müracaat gerekiyordu. Bu tarihe kadar Bitlis Valiliğine müracaat etmeyen fakat bundan istifade etmek isteyenler için Dahiliye Nezareti on beş gün daha müsaade etmişti.²⁶¹ Bitlis Valiliği genel affın ilanından sonra Ermeni komitecilerinin bu af kapsamında olup olmadığını nezarete sormuş, verilen cevapta kişi haklarına saldırmamış olanların aftan faydalanacağı cevabını almıştır (29 Ekim 1908).²⁶² Diğer yandan İngiliz Büyükelçiliğine göre, 30 Mart 1910'da Hizan'lı Şeyh Seyyid Ali Bitlis'teki temyiz mahkemesinin uydurma bir oturumundan sonra Ayan üyesi Abdulkadir ve diğer nüfuslu kişilerin araya girmesiyle aklanmış ve serbest bırakılmıştı. Son 15 yıla dayanan üç yüz kadar şikâyet arasından seçilmiş olan suçlama büyük baş hayvan hırsızlığıydı ve bunun kanıtı kendi el yazısıyla aşikârdı,

²⁵⁹ BOA. MKT. 2738/18.

²⁶⁰ BOA. DH. MKT. 2796/74.

²⁶¹ BOA. DH. MKT. 2903/69

²⁶²BOA. DH. ŞFR. 403/33

ama mahkeme beş ay haptiden sonra onu aklayarak daha yeni düzenlemeye tabi olmuş Adalet Mahkemelerinin tarafsızlığı ve adaletine inanları hayal kırıklığına uğratmıştı.²⁶³

Resmi görevlerde bulunup da aftan dönenler kaybettikleri haklarının tazminini de Hükümetten talep etmişlerdi. Bitlis'in eski Belediye Başkanı İbrahim Efendi, Meşrutiyetin ilanından sonra Sadarete müracaat ederek (26 Ağustos 1908), istibdat yöntemi tarafından görevinden alınarak mazlum olduğunu, otuz yıl çeşitli resmi görevlerde bulunduğunu, Bitlis eski valisi Ferid Paşa'nın keyfi idaresine boyun eğmediğinden Elazığ'a sürüldüğünü, on dokuz ay hicretten sonra suçsuzluğu sabit olarak Bitlis'e dönebildiğini, bu sırada kız kardeşi ve kızının öldüğünü, binlerce kuruş zarara uğradığını söyleyerek adalet beklediğini, otuzdan fazla dilekçesinin Sadareten ve Dahiliye Nezareti'nden cevaplanmadığını, kanun-i esasiden istifade etmek istediğini bildiriyordu.²⁶⁴ Hükümet bu konunun incelenmesini Valilikten istiyordu.

Meşrutî yönetim birikmiş binlerce dava ile meşgul olmak zorundaydı. Af konusundan sonra ikinci önemli mesele göç etmiş olanların tekrar dönmeye başlamasıyla ortaya çıktı. Osmanlı Devleti kanunlarına göre, Hükümetten izinsiz olarak yurtdışına çıkanların vatandaşlık hakları sona eriyordu. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte bu uygulama kaldırılmış, seyahat özgürlüğü getirilmişti, ayrıca bu şekilde geçen dönem yurtdışına çıkmış olanların da geri dönmelerine müsaade edilmiş, bunların kaybolan haklarının iadesi kabul edilmiştir. Bu durum Bitlis'te üstesinden gelinemez arazi meselelerini ortaya çıkarmıştır. Bitlis Vali Vekili 10 Eylül 1908'de Dahiliye Nezaretine gönderdiği iki yazıda, Meşrutiyetin ilanından önce Amerika'ya giden ve ilişkileri kesilen dört Ermeni'nin fotoğraflarının gönderildiğini bildiriyordu. Dahiliye Nezareti 15 Ekim 1908'de Bitlis valiliğine gönderdiği yazıda, kanun-ı esasi mucibince bütün Osmanlı tebaası ticaret ve iş için ecnebi ülkelere gitmek ve gelmekte ve ülke içinde seyahatte serbest olduklarından Amerika'ya gitmek isteyenlerin ilişik kesme ve tabiiyet terk etmeleri yolundaki eski kararların

²⁶³G Lowther'den Edward Grey'e 30 Mart 1910. F.O. 4224-223/4797, s. 5.

²⁶⁴BOA. DH. MKT. 2613/154.

uygulanmasına yer olmadığını ve gönderilen fotoğrafların iade edildiğini bildiriliyordu.²⁶⁵

Meşrutiyetten önce köylerden bazıları gördükleri tecavüzün etkisiyle yerlerini terke mecbur olmuşlardı. Meşrutiyetin ilanından sonra bunlar asli vatanlarına dönmek fikrinde iseler de eski düzenin kalplerinde bıraktığı korkudan dolayı hâlâ dönmeye cesaret edemiyorlardı. Bitlis Vilayet Meclisi bu konuyu ele aldığı bir toplantısında, nerelerden, ne vakit, ne gibi sebeplerle, kimlerin taşındıklarının araştırılmasını, şu anda buldukları yerlerin tespitini, dönmek istiyorlarsa korkularının izalesinin teminini kararlaştırıyordu (1 Haziran 1909)²⁶⁶. Bu karardan sonra Bitlis ve çevresinde emlak ve arazinin yeniden kaydına başlanmıştı, vilayet umum meclisine gelen şikâyetler, “yeni kayıtlar yapıldığı için bunların sonuçlarının beklenmesi” şeklinde cevaplanmıştı.²⁶⁷

Dahiliye Nezareti Bitlis Vilayetine gönderdiği 17 Mayıs 1910 tarihli bir yazı ile 10 Temmuz 1324 tarihinden önce ika-ı cürm edenlerin affını, umumi aftan yararlanan memurlar hakkındaki davaların çözülmesini istemiştir.²⁶⁸ Yine aynı tarihlerde gayrimüslimlerden olup asker firarı olarak Rusya ve Amerika’ya gidenlerin de affedilecekleri ancak döndüklerinde askerlik vazifelerini ifa edecekleri Bitlis Valiliğine bildirilmiştir.²⁶⁹

Derbarzade Cafer Efendi, amcazadeleriyle arazi anlaşmazlığından dolayı Bitlis’i terk ederek göçmüş, ancak tekrar Bitlis’e dönünce tasarrufunda olan araziler mahalli idarece verilmemişti. Bu zat da Meclis-i Mebusan’a müracaat ederek mürur-ı zamanın kaldırılmasını istemiş, ancak adaletin tecellisi bir türlü gerçekleşmemiştir.²⁷⁰

1.5.3 Bitlis’te Meşrutiyet Uygulamaları

Meşrutiyetin Bitlis’teki en önemli uygulama alanı aşiretlerle Ermeniler arasındaki huzursuzluğun giderilmesi ve asayiş alanında olabilirdi. 1908 yılından itibaren

²⁶⁵ BOA. DH. MKT. 2631/82.

²⁶⁶ BOA. DH. MUİ. 26-1/42,lef. 7

²⁶⁷a.g.d. lef. 8.

²⁶⁸ BOA. DH. MUİ. 2-6/12.

²⁶⁹ BOA. DH. MUİ. 66-1/34.

²⁷⁰ 28 Eylül 1909. BOA. DH. MUİ. 16-1/6.

Ermeni cemiyetlerinin cüretkârlığı, İttihat ve Terakki ile Taşnaksütyun Cemiyeti arasındaki şekilde seçim ittifakına rağmen bölgedeki yöneticileri ve askerleri rahatsız etmekteydi. Meşrutiyet ilan edildiği günlerde Bitlis Valisi 15 Temmuz ve 6 Ağustos'ta ıslahat komisyonuna yazdığı yazılarda Siirt Sancağında Ermenilerle müsademe olduğunu ve Muş'ta asker sayısının artırılması gerektiğini ifade ederek ödenek istiyordu. 1 Ağustos ve 13 Ağustos'ta verilen cevaplarda kanun-ı esasinin ilan edilmiş olmasından dolayı Rumeli'de Bulgar, Rum ve Sırp eşkıya çetelerinin silahlarını teslim ederek asayişin temin edildiği halde Bitlisdahilinde Ermeni çetelerinin hâlâ faaliyetlerine devam etmelerinin Meşrutiyetin duyurulmamasından kaynaklandığı, özgürlük ortamının onlara bildirildiğinde buna uyararak şekavetten vazgeçecekleri, haliyle yeni askeri güce ve paraya ihtiyaç olmayacağı ifade ediliyordu.²⁷¹

Oysa geçen on beş yıldır bölgede birbiri ile çatışma halinde olan üç grubun, Osmanlı genç subayları ile Ermeni komitecilerinin ve Hamidiye Alaylarının barış içinde, geçmişi unutmaları pek mümkün görünmüyordu, Meşrutiyet “sihirli bir değnek” değildi. Siyasi tutukluların serbest bırakılması da bu durumu güçleştiriyordu. İttihatçı subayların Bitlis, Van ve Erzurum'daki temsilcileri bu konularda isteksiz davranıyorlar, Ermeni komitelerinin otuz yıllık bağımsızlık ya da federasyon mücadelelerinden vaz geçmeyeceklerine inanıyorlardı. Van ve Bitlis'te geçen yıllarda Ermenilere zulmettiği iddia edilen Kürt beylerinin yakalanarak cezalandırılmamaları, Taşnakların defalarca hükümete müracaat ederek listeler vermelerine sebep oluyordu. Muş ve Bitlis çevresinde Musa Bey ve kardeşi Kasım bu listede yer alan kişilerdendi. 14 Aralık 1908'de Diyarbakır merkezi üyesi Ziya Gökalp Bey, İttihat ve Terakki Merkezi tarafından Diyarbakır, Van ve Bitlis merkezlerini teftiş etmekle görevlendirildi.²⁷²

Bu teftiş bölgede cemiyetten şikâyetler olduğunu göstermektedir. Bölgede Meşrutiyetin ilanı çeşitli şekillerde kutlanırken durumu eleştiren ve gerçekleri ortaya koyan bazı bilgiler de vardır. Özellikle Ermeniler bu şikâyetlerini dile getiren mektuplarını dini temsilcilerine ve İstanbul basınına iletiyorlardı. Aravelk Gazetesi bu tür şikâyetlerin en çok yapıldığı gazetelerden birisiydi. Bu gazeteden alıntı yapan

²⁷¹ BOA. DH. TMIK-M. 273/88.

²⁷² Kudret Emiroğlu, Anadolu'da Devrim Günleri, s. 225.

İkdam Gazetesi Meşrutiyetin ilk günlerinde Doğu Anadolu ve Bitlis'in gerçek durumunu gösteren Muş'tan gönderilen şu mektubu yayınlıyordu:

“Burada hürriyetten eser olup olmadığını anlamak için bir kere bu havaliyi ziyaret lazımdır. Gazeteler hürriyet diye bağıyorlar. Her yerden avaze-i meserret işitiliyor. Fakat Muş, Sason ve havali-i mecavire fukara ahalisini düşünen var mı? Bunlar aç ve biilaç bir halde mevsim-i şitayı düşünüyorlar. Bugün Sason ve civarında hesapsız yetimler çıplak ve yalın ayak, aç ve biilaç dolaşıyorlar... Hal bu merkezdeyken vergi tahsildarları vicdansızca davranıyorlar. Hükümet konağı henüz mürtekip ve mürteşi memurlarla doludur. Bunlar tavır ve muamelelerini değiştirmek şöyle dursun istibdat devrindeki muamelelerine devam ediyorlar.”²⁷³

Ermenice Jamanak Gazetesi'nin 27 Ekim 1908 tarihli nüshasında, Bitlis'ten gelen bir mektup yayınlanıyordu. “Eski idare aynen devam ediyor, memurlar değiştirilmedi. Kasım, Rıza, Şeyh Seyyid Ali kanun-ı esasi aleyhine konuşuyorlar, kanunla alay ediyorlar. Bitlis'te eski düzen devam etmektedir, yağma, katl devam ediyor.” deniyordu. Aynı tarzdaki şikâyetler Sivas'tan da gönderilmişti. Dahiliye Nezareti valileri uyararak buna karşı tedbir alınmasını ve araştırma yapılmasını istedi.²⁷⁴ Bitlis'ten Aravelk Gazetesine 2 Mart 1909 tarihinde gönderilerek yayınlanan bir mektup üzerine Bitlis Vali Vekili yazdığı cevapta şu müdafaada bulunuyordu:

“Silahlarıyla birlikte teslim olanlar, meşrutiyet idaresinin iyiliklerini idrak edenler, aman diyenler ve gıyaben mahkûm olanlardır. Bunların bu şekilde Kanun-ı Esasiye karşı şükranla ve güvenle dolu olmaları emniyet ve asayişin devam ve istikrarına bağlıdır. Rusya'dan gelen Ermenilerin hapisleri, mallarının gasp edilmesi gibi mektupta bahsedilen şeyler bir vahim ve hayalden ibarettir. Rusya'dan pasaportsuz gelenlerden birer lira alınması kanun gereğidir, gerçi birkaç Ermeni pasaportsuz gelmiş ve bu hüküm uygulanmak istenmişse de alınması için mahkemeye müracaat edilmiştir. “Vilayetin her tarafındaki asayiş aleyhine konuşan ve akşamdan sonra dolaşan Ermeniler askerler tarafından cebren içeri alınarak eşyalar gasp olunuyor” demek üzüntü ve hayret vericidir. Matbaaya bu yazıyı kim göndermiş bildirilirse gereği yapılır. Kış mevsiminde Osmanlı askerleri arasında tifo hastalığı çıkmış ise de

²⁷³ İkdam, 17 Eylül 1324 (30 Eylül 1908), No: 5155 naklen Kudret Emiroğlu, Anadolu'da Devrim Günleri, s. 214, gazetenin bu nüshasında böyle bir bilgiye rastlanmamıştır.

²⁷⁴ BOA. DH. MKT. 2662/27.

tedavilerinde kusur edilmediği, ahaliye sirayetine meydan verilmediği, bu konuda da mübalağa olduğu arz olunur. (3 Nisan 1909).”²⁷⁵

Bitlis Valisi bu şekilde kendisini müdafaa ederken Tanin Gazetesi de Meşrutiyetin ilanından sonra Rusya’ya göç etmiş olan Ermenilerin dönmeye başladığını, Patrikhanenin bu Ermenilerden 1 lira para cezası alındığını, vermeyenlerin hapsedildiğini Adliye Nezareti’ne şikâyet ettiğini yazıyordu.²⁷⁶ Oysa valinin ifade ettiği gibi bu bir ceza değil kanuni işlem idi.

Yine Jamanak’ta Bitlis’te Kanun-ı Esasi hilafında muameleler, yağmalar ve katiller gibi ahvalin devam ettiği hakkında haberler neşredilince Dahiliye Nezareti durumu Bitlis Vilayetine sormuş, vilayetten şu cevap gelmiştir:

“Kanun-ı Esasinin tatbiki hakkındaki müsaadeden sonra vilayet dahilinde şikayete sebep olacak kötü bir fiil ve hareket vaki olmadığı ve eski idare zamanında ve hatta pek çok seneler evvel vukua gelen gasplar ve arazi zaptı gibi hususlara ait iddiaların mahkemelerce ispatına savcılar tarafından katiyen başlamaksızın hükümetçe idareten muamele icrası konularını takip ile hukukun teminine çalışmaktadırlar. Hükümetçe de yürütülmesi gereken maddeler mütemadiyen takip edilerek gasp edildiği anlaşılan eşya bir taraftan alınmakta ve fuzuli müdahale edilen araziye müdahaleler men edilmektedir. İstenmeyen muamelelerin meydana geldiği doğru değildir. Binaenaleyh şu hallere karşı beyan buyurulan mektup içeriği halis emellere dayanmamakta ve asıl maksadı haklı haksız her türlü müracaatın mahkemelerden hüküm verilmesine lüzum gösterilmeksizin isafi vücudu olmayan, gasp edilen malların parasını almak fikrine mübteni olduğu ve bu suretin doğru olmadığı ise derkar bulunduğu maruzdur.”²⁷⁷

Ermenilerin bu tür şikâyetleri Meşrutiyet dönemi boyunca devam etmiş, valiler iddiaları yalanlamıştır. Bitlis’te Meşruti idarenin uygulanması göçler, arazi meseleleri ve asayiş problemleri Ermenilerin şikâyet sebepleri olmuştur. Müslümanların Meşrutiyet yönetimine bakışları da pek farklı olmamıştır. Bitlis’te meşrutiyet idaresinin kurulmasından dolayı Müslümanlarca memnuniyetsizlik gösterilerek bazı taleplerde buldukları Rus konsolosunca İstanbul Rus sefaretine

²⁷⁵ BOA. DH. MKT. 2755/37.

²⁷⁶ Tanin, 9 Eylül 1324/22 Eylül 1908, No: 53.

²⁷⁷ Tanin, 14 Teşrin-ievvel 1324, No: 117.

bildirilmiş bu durumun araştırılması valilikten istenmişti. Vali Feyyaz Bey durumun Rus konsolosunun ifadesi gibi olmadığını ifade etmiş ve durumu şöyle açıklamıştır: “Kanun-ı esasinin ilanı vilayetin her tarafında iyi karşılanmıştır, endişe edecek bir durum yoktur. Rus konsolosunun bahsettiği durum, Erkan-ı Harbiye kolağası Fahri ve Tabur Binbaşısı Vekili Hasan Efendilerin şahsi emellerine hizmet etmek ve kendilerine bir mevcudiyet verdirmek fikrine kapıldıklarından, sağa sola birkaç yafta yapıştırmalarından, Ermenilerin korkuya kapılarak dükkânlarını kapatmalarından meydana gelmiştir. Daha sonra dükkânlar açtırılarak herkes iş ve gücüyle meşgul olmaya başlamışlardır, mesele bertaraf edilmiştir. Bu efendiler hemen Bitlis’ten uzaklaştırılmalıdırlar. Muş’tan gelecek taburla asayiş sağlanabilir.”²⁷⁸ diyerek Rus konsolosunun bildirdiği konuya açıklık getirmiştir.

Dahiliye Nezareti Kolağası Fahri ve Binbaşı Hasan efendiler hakkındaki durumu Sadarete bildirilmiş ve şikayetler Erzincan’da Dördüncü Ordu kumandanı Vekili Ferik Ahmet Paşa’ya iletilmiştir. Bu kişilerin görevinden alınması ile ilgili gelen talebe Bitlis Kumandan vekili şu şekilde cevap vermiştir: ”Ya tecrübesizliğinden veya istemediğinden olmalıdır ki Vali Vekili Siirt Mutasarrıfı Feyzi Bey kanun-ı esasinin ahaliye açıklanması hakkındaki emri hemen uygulamadı, siyasi tutukluları ancak 16 Ağustos’ta serbest bıraktı, halkın hürriyet seslerini yükseltmesine hoşnutsuzluk gösterdi, askeriye tarafından yapılan tantanalı şenliklere ve ziyafetlere maliye memurlarının, adliye memurlarının ve yöneticilerin katılmasına rağmen kendisi katılmadı, vali meşrutiyet valisi değildir, ayrılmak isteği yerine getirilmelidir, halk da ondan şikâyetçidir, şehir ahali Sadaret’ten iyi bir valinin tayinini talep etmiştir. Belediye tarafından yapılan 16 Ağustos tarihli şenliklere bütün ahali katılmış, bütün dükkânlar açılmıştır. Her millet ve sınıf adına dualar okunarak nutuklar atılmıştır. Asayiş ortadan kaldıracak hiçbir olay meydana gelmediği halde vali vekilinin genel isyan (kıyam-ı umumi) tarzındaki arzı hatalarını örtmek ve tamir etmek maksadına dayanmaktadır. Konsolosların açıklamaları da bunun teşvikleri ile meydana geldiği anlaşılmaktadır. Fahri Bey’le Hasan Efendi’nin kıyam-ı umumiye değil bilakis galeyan-ı umumiye teskine hizmetleri sabit olduğu, Siirt ve Muş’tan asker sevki gibi masrafi gerektirecek hiçbir hal ve sebep olmadığı arz olunur.” Muş

²⁷⁸ 20-23 Ağustos 1908. BOA. DH. MKT. 1280/80.

kumandanlığından Erzincan'a gönderilen yazı da aynı mealde olduğundan Bitlis'e asker sevkine mahal kalmadığı Sadarettin Erzincan'a bildirilmiştir.²⁷⁹

Muş Mutasarrıf Muavini Yakof ve tahrirat müdürü Rıza efendilerin halkı meşrutiyete karşı gizlice teşviklerde buldukları sabit olduğundan Vali Reşit Bey tarafından azilleri istenmişti. İran'dan dönerken Bitlis'e uğrayan İttihat ve Terakki Cemiyeti azalarından Ömer Naci Bey tarafından bu durum tespit edilmişti. Bu kişiler yargılandı. Bu haberler üzerine Tahrirat Müdürü Rıza ve Mutasarrıf Muavini Yakof vilayet merkezine getirilerek yirmi günden fazla bir süre gözaltında tutuldular. Bu durumda şikâyetçi olan tutuklular 11 Kasım 1908'de Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek, meşru olmayan emellerine hizmet etmedikleri kişilerin garazlarına uğrayarak haklarında iftira edildiğini ve kanun-ı esasi gereği olarak bırakılmalarını talep ediyorlardı.²⁸⁰

Memurlar arasındaki çekişmelere Meşrutiyet bu şekilde alet edilirken halk arasında da Meşrutiyet aleyhtarlığının bu sırada başladığı anlaşılıyor. Mısır'da Ezher Camiinde oturan Hatipzade İsmail tarafından yazılan ve basılan, Bitlis ve Siirt ulemasında gönderilen yazılarda, Meşrutiyet aleyhine ifadeler yer alıyordu.²⁸¹ Bu tür mektuplar bölge halkı üzerinde kötü etki yapıyordu. Ancak Meşrutiyet ortamından istifade eden Kürt aydınları da vardı. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte ülkedeki birçok etnik grup örgütlenmeye başladı, bu etnik gruplar da kendi cemiyetlerini kurdular. Cemiyetler kanununa göre kurulan ve ilk zamanlarında Osmanlılık ruhu taşıyan bu örgütlerden birisi de İstanbul'da kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyetidir. Bu cemiyetin Bitlis şubesi 17 Aralık 1908 tarihinde açılmış ve çalışmalarına başlamıştı.²⁸² Kürt Terakki ve Teavün Cemiyeti şubelerini kurmak için Bitlis'ten Şeyh Abdülgaffar Efendi ve arkadaşları Siirt Sancağı havalisine gelmişlerdi. Siirt Mutasarrıfı ve ruhani reisler bu şeyh hakkında şikâyette bulunarak, meşrutiyet aleyhinde bulunduğunu ifade ettiler. Kürtlerin silahlı bir şekilde Eruh'a gelmeleri kasaba ahalisini heyecanlandırmış Eruh Kaymakamlığı Şeyh Abdülgaffar ve arkadaşlarını şehir dışına çıkarmıştı. Bu haberi alan Dahiliye Nezareti, bu tahriklerin cezayı gerektireceğini ifade ederek Abdülgaffar aleyhine delil mevcut ise hemen adliyeye

²⁷⁹ 1 Ekim 1908. BOA. DH. MKT. 2623/27.

²⁸⁰ BOA. DH. HMF. 29/57.

²⁸¹ 26 Aralık 1908. BOA. DH. MKT. 2697/22.

²⁸² Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, I, İkinci Meşrutiyet Dönemi, İstanbul, 1984, s. 404.

sevklerini istedi.²⁸³ Ancak Valilik bu emri uygulayabilecek güce sahip değildi. 5 Haziran 1909'da Abdülgaffar Efendi imzasıyla Bitlis'ten çekilen, İttihat ve Terakki Cemiyeti şubesinde şikâyetçi olan telgrafa Bitlis Valisi Hüsnü Bey 12 Haziran'da cevap verdi. Bu cevaba göre; Bitlis'te İttihat ve Terakki Cemiyeti şubesi kurulurken müracaat eden birçok kişinin kabul edilmemesi bir ihtilaf kapısı açmıştır. Bu sırada İstanbul'da Kürt Teavün Cemiyeti'nin kurulması İttihat Cemiyetine giremeyenlerce bir fırsat sayılıp Bitlis'te bir Kürt kulübü kurulmuştur. Çalışmaları hep bir hedefe yönelik olan bu iki cemiyet birbirine karşı besledikleri hoşnutsuzluk sebebiyle birbirini çekememeye başlayarak sonunda Kürt Kulübü varlığını koruyamayacağını anlayarak İttihat ve Terakki aleyhine dönmüştür. Çoğunluğu gariplerden oluşmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının hafif meşreb bazılarının hareketlerinden, Serbesti, Hukuk-ı Umumiye ve Volkan gibi gazetelerin yayınlardan, Taşnaksütyun Cemiyeti'nin adem-i merkezîyet düşüncelerine İttihat ve Terakki Cemiyetinin destek verdiğini düşündüklerinden İttihat ve Terakki aleyhine çalışmalar artmıştır. Vilayet makamına şikâyetlerde bulunmuş, her iki taraf bir araya getirilerek aralarındaki problemler çözülmüş, gerekli ihtarlar da bulunulmuştur, ihtilaf ortadan kalkmıştır.²⁸⁴

Bitlis şeyhleri, âlimleri ve ahalisi adına 17 Nisan 1909 tarihinde Meclis-i Mebusan'a İttihat ve Terakki Cemiyeti Bitlis şubesinin çalışmalarından şikâyetçi olan bir telgraf çekildi. Telgraf metnini Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey Sadaret'e, Sadaret de Bitlis valiliğine göndererek içeriği hakkında valiliğin bilgi ve mütalaası soruldu.²⁸⁵ Bölgede Meşrutiyet aleyhtarlığı özellikle Hamidiye alaylarının lağvı ve aşiretler elindeki silahların toplanmak istenmesiyle daha da arttı. Aşiret reisleri köy köy dolaşarak Meşrutiyetin zararlı bir idare olduğundan, Ermenilerin kollandığından, ellerindeki her şeyin alınacağından bahsediyorlardı. Bölgenin dini ve sosyal durumundan dolayı bu propagandalar kısa sürede etkisini gösterdi. 26 Mayıs 1909'da Malazgirt Polis komiseri tahkik için gitmiş olduğu bir köyden dönüşünde Bahçe isimli bir köye uğradı. Köy imamı kendisine şunları söyledi: İki gün önce Erzurum'daki nizamiye binbaşlarından birisi ve altı arkadaşı mühürleriyle Hesnanlı Binbaşı Rıza Ağa'ya gelen bir mektupta, İstanbul'dan gelecek 30.000 kadar askere

²⁸³ BOA. DH. MKT. 279/63.

²⁸⁴ BOA. BEO.3576/268128.

²⁸⁵ BOA. BEO.3569/267673.

direnmek için Erzurum'daki askere cephane dağıtıldığından kendilerine yardıma gitmeleri gerektiği ifade edildi. Bu konuda herhangi bir haber alınmamış ise de, bunların istibdada taraftar olacakları ihtimaline karşı gerekli tedbirlerin alınması Muş Mutasarrıflığına valilikten bildirilmişti. Dahiliye Nezareti de Bitlis valisini uyararak bu gibi dedikoduların yayılmasına ve halkın heyecanlandırılmasına medya verilmemesini önemle tavsiye ediyordu.²⁸⁶

3 Mayıs 1909'da Bitlis ulema, sadat ve şeyhleri tarafından Sadaret'e gönderilen telgrafta, şer'i ahkâma uygun ve Meşrutiyetin devamına müsait olan duruma muhalefet eden ve asker sevki gibi bazı ifadelerle halkın zihinlerini bozan Bitlis Kumandan Katibi Mülazım Hüseyin, Fikri ve Askeri Rüştüye mektebi subaylarından Yüzbaşı Nazım efendilerle arkadaşlarının dâhili ihtilale meydan verilmemek üzere Bitlis'ten alınmaları istenmişti. Durum Harbiye Nezareti'ne iletilmiş ve şu cevap alınmıştı: "Subayların siyasetle uğraşmaları menedilmiştir, ahaliye de durumun açıklanması için Dördüncü Ordu Kumandanlığından talepte bulunmuştur. Ahalinin böyle hakikati idrak etmeyerek subaylar aleyhine yürümleri ve Meşrutiyete cidden hizmet eden münevver fikirli subayları ayaklanma ile itham etmeleri doğru olmadığından bu tür davranışlara doğrudan katılanların cezalandırılmaları, cehaletinden yapanların aydınlanması için valiliklere emir verilmesi gereklidir." Bu uyarılar üzerine Erzurum, Van, Diyarbakır, Musul, Sivas, Halep, Ankara, Konya, Trabzon, Aydın ve Adana valiliklerinden halkı Meşrutiyet hakkında aydınlatmaları istendi.²⁸⁷

Meşrutiyetin ilanı üzerine eski hakimiyetlerinin ortadan kalkacağını düşünen Hamidiye Alayları idarecileri köyleri dolaşarak halka korku salmıştı. Ermeni Patrikhanesi Bayezid Sancağından gelen şikâyetleri Sadaret'e iletmış, alayların Meşrutiyeti kaldırmak için çalıştıklarını ifade etmişti. Dahiliye Nezareti de 23 Ağustos 1908'de Van, Bitlis ve Erzurum valilerini uyararak hemen gerekli araştırmaların yapılarak tedbirlerin alınmasını istemişti.²⁸⁸ Hükümetin bu kararları aldığı sırada Bitlis Vilayet Umumi Meclisi de aynı konular üzerine bazı kararlar alıyordu. Bazı mütegalibe hiçbir alakası olmadığı halde beğendiği köyde hane ve

²⁸⁶ BOA. DH. MKT. 2825/65.

²⁸⁷ BOA. DH. MKT. 2806/49.

²⁸⁸ BOA. DH. TMIK. M. 274/57.

araziyi işgal ederek o köy ahalisini şahsi işlerinde ve baskı altında hizmetkârlıkta istihdam ederdi, bu durum bayağı umumi bir hal almıştı. Bitlis Vilayet Meclisi, “envar-ı adaletin firak-ı osmaniyeye ziya-bahş olduğu yevm-i mesudden ve bar tahsis şu eyyam-ı mesude-i ahireden” diyerek bu gibilerin hâlâ zulümlere devam ettiklerini, bunun sona erdirilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını isteyerek, bu gibilerin durumlarının incelenmesi için nahiyelere, kazalara bütün mülhakata genelge gönderilmesine karar verdi. Bu kararda, “İnkalab-ı mes’ude-i millimiz fimabad bu gibi ahval-i tecavüzkaraneyekat’iyyen nazar-ı müsamaha ile bakamaz” deniyordu.²⁸⁹

Van ve Musul arasındaki yolculuk üzerine genel notlarını İstanbul’a sunan Konsolos Dickson Meşrutiyetin bölgedeki etkilerini 15 Haziran 1909 tarihli şu raporda açıklıyordu:

“Gevaş bölgesinde işler düzelmiş gibi görünüyor, anayasa Ermenilere güven vermiş ve Ermeniler daha fazlası için baskı yapmaya hazırlanıyor. Şeyh Ali’nin hüküm sürdüğü Gitsan Dere ve Hizan bölgelerinde değişiklik yok. Oradaki Kürtler daha vahşi ve bağımsız ve anayasanın onları bağlamadığını söylüyorlar. Gerici olarak kötü nam salmış şeyh baskısından vazgeçmiyor, ama yine de anayasadan beri herhangi büyük ölçekli bir saldırı ya da yağmalama olmadı. Siirt’ten Mutasarrıf daha yeni Bitlis’e gitmek için ayrıldı. Musul’a gidenin yerine vali olacak. Anayasadan beri yeni gelen ilk kişi ama zaman kaybetmeden ahlaksızlığı ve düzenbazlığı ile ün yaptı. Bu bölgeyi uzun süredir kan ağlatan bütün farklı Kürt eşkıyalar, kötü namlı BeşarÇeto dâhil, Siirt’e getirildi ve birkaç eski çakmaklı tüfeği teslim edip birçok bahşiş dağıttıktan sonra gelecekteki davranışlarına dikkat etmesi konusunda kulağı çekildi ve fermanla serbest bırakıldı. Bu uyarının etkisi çoktan geçmiş gibi görünüyor. Burada herkes ne hükümetten ne de yeni rejimden memnun değil. Hiçbir Genç Türk taraftarı yok ve herkes ruhen gerici. Mutasarrıf çeşitli hırsızlardan hediyeler almak ve onları korumakla suçlanıyor. Hatta bir keresinde Duyun-ı Umumiye İdarehanesine geceleyin girildi ve £ T. 500 çalındı. Görünen o ki, hırsızlar iyi biliniyor ve Nazır onların tutuklanmasını emredince Mutasarrıf Nazır’a bazı ahlaksızlık suçlamaları yükledi ve bunun üzerine Nazır durumun soruşturulması için İstanbul’a çağrıldı. Bitlis’ten farklı şeyhler bu bölgede gezinerek karşı çıkma vaazları veriyor ve

²⁸⁹ 30 Mayıs 1909. BOA. DH. MUİ. 28-1/42.lef.9.

raporlara göre göçebe Kürtler arasında, özellikle Botan ve Şırnaklılar içinde önemli başarı elde etmişler. Onların ana siyaseti, görünüşe göre şöyleymiş gibi davranmak: Ermeni Taşnaklarla yerli Süryaniler arasında ulak göndererek onları da tıpkı kendilerinin Van'da yaptığı gibi yapmaya kışkırtıyorlar; yani, Kürtlere topraklarını Hristiyanlara bıraktırın. Ermeni Taşnaklar ayrıca Süryanilere zorla mazbata imzalatılarak eski rejimin ve şeriatın geri dönmesini istetiyorlar. Anayasanın başlaması ile Kürtlerin çok baskı altına girdiği doğru ve İbrahim Paşa ile Milli'nin ölmesi ve Abdul Kerim Paşa ile Miran'ın hapsedilmesi çok etkili oldu ama en kötüsü şimdi geliyor: bana söylendiğine göre, mutasarrıfın nüfuslu, etkili olması yüzünden. Bu karanlık ortamda parlak bir ışık ise bu problemlili bölgeye çok fayda veren Deh kaymakamının çalışmaları: en kötü adamların çoğu hapsedilip cezalandırıldı. Maalesef, göçebe Kürtlerin, özellikle Meh'li Batoan'lılar, Reşid Ağa, devam eden zulüm ve yağmalamalarından dolayı boşaltılmış Siirt ve Cezire arasındaki sayısız terkedilmiş Hristiyan köylerin yerleşimcilerini geri getirmek için hiçbir adım atılmadı. Son zamanlarda Reşid Ağa'nın başı belada. O ve adamları adı çıkmış eşkiyalar. Beş yıl kadar önce Diyarbakır'da hapsedildi, ama kaçmayı başardı. Son günlerde ortalığı karıştırıp diğer Kürtleri de aynısını yapmaları için kışkırtmaktalar. Cezire yönetimi onu tutuklamaya karar verdi ve 10 Nisan'da bunun için 50 kadar asker ve birkaç zaptiye gönderdi. Reşid Cezire'den 2 saat mesafedeki Zarakawa kampındaydı ve askerler gelince üzerlerine ateş açılarak bir yüzbaşı ve iki asker öldürüldü; Kürtler kaçtı ve şimdi Deh ile Şırnak arasındaki Botan bölgesinde saklanıyorlar. Hükümet Şırnak ve Botan'a gelenleri barındırmama uyarısı yaptı ve ben 12 Nisan'da Cezire'den geçerken iki piyade bölüğü onları takip ediyordu.²⁹⁰

Anadolu şehirlerinde firkacılığın meydana getirdiği zararları gören Meclis-i Vükela 13 Ağustos 1912 tarihinde bir karar alarak bütün vilayetlere gönderdi. Bu kararda memurların firkalara, kulüplere devam ve fırka işleriyle uğraşmayarak kendi işlerini tarafsız yapmaları, atama ve azil işlerinde, terakkilerinde fırka ayrımının gözetilmemesinin gerektiği bildirilmişti.²⁹¹ Bitlis'teki kargaşa ve particilik, Ermeni ve Kürt milliyetçiliği Balkan Savaşlarından sonra daha da artmış, Meşrutiyet bu bölgede sükûn yerine karmaşa ve eski düzenin arandığı bir ortamı hazırlamıştır. Zira

²⁹⁰F.O. 424-220 4723-11.

²⁹¹ BOA. DH. MTV. 17/50.

1913 yılında Bitlis ileri gelenleri Bitlis İttihat ve Terakki mensupları hakkında ihbarlarda bulunmaya ve şikâyetlere devam etmişlerdir.²⁹² Dahiliye Nezareti'nin irticai hareket olarak nitelendirdiği eylemler²⁹³ 1914 yılında bölgede geniş çaplı bir Kürt ayaklanmasının çıkmasına sebep olacaktır.

1.5.4 Bitlis'te Seçimler ve Mebuslar

İkinci Meşrutiyet döneminde Meclis-i Mebusan 1908, 1912 ve 1914 yıllarında yapılan üç seçimle toplanmıştır. İlk meclis 17 Aralık 1908'de toplandı ve Ocak 1912'de dağıldı. İkinci meclis Mayıs 1912'de toplandı ve aynı yılın Ağustos ayında dağıldı. Balkan Savaşının başlamasıyla yeni meclis için yapılacak seçimler, belli bir tarih tespit edilmeden ertelendi. Bundan dolayı üçüncü meclis 1914 yılı Mayısına kadar toplanamadı. Üçüncü meclis Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşında mağlup olmasından sonra 1918 yılında dağıldı.

İlk mecliste toplam 272 mebus görev yapıyordu. Bunlardan 142'si Türk, 60'ı Arap, 25'i Arnavut, 23'ü Rum, 12'si Ermeni, 5'i Yahudi ve 5'i de Slav'dı. Bu ilk meclis zamanında mebusların ölümü, istifası vb. sebeplerden dolayı 43 ara seçim yapıldı. Bu mecliste Bitlis Vilayetini beş mebus temsil etti; Bitlis, Siirt ve Genç sancaklarından birer mebus, Muş sancağından iki mebus. Bitlis Mebusu Arif Efendi, Siirt Mebusu Abdürrezzak Efendi, Muş Mebusları Kegam Der Garabetyan Efendi, Hacı İlyas Sami Efendi ve Genç Mebusu Mehmed Emin Bey idiler. Bu mebuslardan Hacı İlyas Sami Efendi İttihat ve Terakki Cemiyetinin adayı, diğerleri ise müstakil görünmektedirler.

Meşrutiyetin ilanından sonra bölgelerde seçim çalışmaları başlamıştı. Bitlis ve çevresinin seçim defterleri de 1908 yılının Ağustosundan itibaren tamamlanmaya başlamıştır.²⁹⁴ Ayrıca belediye heyetleri de yeniden oluşturulmuştur.²⁹⁵ Bu seçimlere İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Taşnaksütyun Cemiyeti birlikte girmiş, Ermeniler 12 mebus, İttihat ve Terakki Cemiyeti 160 mebus çıkarmıştır. 1908 yılı Kasım başında

²⁹² BOA. DH. SYS. 53/56.

²⁹³ BOA. DH. ŞFR. 415/47; 415/48; DH. SYS. 71-1/1.

²⁹⁴ Tanin, 20 Ağustos 1324, No: 33.

²⁹⁵ Tanin, 9 Eylül 1324, No: 53.

Bitlis'te İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Taşnaktsutyun'un ortak danışma toplantısı düzenlenmiş ve iki partinin seçim mücadelesinde birlikte hareket etmesi tartışılmıştı. Taşnaktsutyun tarafını İşkhan, Malumyan, ArmenGaro temsil ediyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti heyetine ise Vehib Bey başkanlık ediyordu. Bu müzakerelerde, Ermeni mebusların sayısının yarattığı sorun her iki parti için tıkanma noktasıydı. İttihatçılar Taşnakların sadece Meclis'te Ermenilere yirmi sandalye verilmesi talebini kabul etmemekle kalmamış, Ermeni mebus adaylarının İttihat ve Terakki Cemiyeti listelerine girmesini de dayatmışlardı. Sonuçta bu danışma toplantısından herhangi bir sonuç çıkmadı. Bu başarısızlıktan sonra partiler arası görüşmeler İstanbul'da, Taşnaktsutyun ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul merkezleri tarafından sürdürüldü. Bu toplantıların sonucunda İttihatçılar Ermenilerin özgür seçim hakkını tanıdı ve Ermeni vilayetlerinde bazı seçim çevreleri belirlendi. Bitlis, Van ve Erzurum Ermenilerin mebus çıkarabileceği bölgelerdi.²⁹⁶ Muş Mebusu Kegam Efendi Ermeni'dir ve mecliste aktif bir şekilde çalışmıştır. 17 Aralık 1908'de Birinci İçtimada hazır bulunan Bitlis mebusları Abdürrezzak Efendi ve Arif Efendi'dir.²⁹⁷ Bu ilk seçimler Anadolu'da herhangi bir şikâyet olmadan eşitlik ve reform beklentileriyle gerçekleşti. Genellikle Doğu Anadolu'da nüfuzlu kimseler ve idarecilerin desteklediği adaylar seçimleri kazandılar.

Bu dönemde Anadolu'daki en önemli Ermeni teşkilatı Taşnaklara aitti. Hınçak'ınİttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik daha belirgin bir muhalefete girdiği Kasım 1908'den başlayarak İttihat ve Terakki Cemiyeti, Taşnaktsutyun'u Osmanlı ülkesindeki Ermeni nüfusunu temsil edebilecek tek yetkili parti olarak kabul etme siyaseti izlemeye başladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, müttefikinin konumunu güçlendirirken bazı Ermeni vilayetlerinde yönetici mevkilere Taşnakları getirmişti. Taşnaktsutyun da, İttihat ve Terakki Cemiyeti'den aynı biçimde yararlanmaya çalışıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti desteğinin Taşnaktsutyun yandaşlarının sayısını artırmakta, hatta başka Ermeni partilerine üye olanları kendi tarafına çekmekte ayrı bir rolü vardı. Taşnakların ve Bitlis ve Van'daki durumu aşırı bir durum alamaya başlamıştı; Van'daki Ermeni ruhani önderinin konutunu, hem cismani hem de dini danışma kurulunu, bu kurulların yürüttüğü kültür ve eğitim

²⁹⁶ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İstanbul, 2005, s. 52.

²⁹⁷ MMZC. C. 1, İçtima Senesi 1, İnikad, 1.

heyetini ellerine geçirdiler; bunun sonucunda okulları teftiş görevini de devraldılar. Böylece Van'da belediye reisliğine Rus konsolosunun tanımıyla “Türkler arasında geniş bir çevresi ve İstanbul'daki Ermeni liderleriyle yakın ilişkisi olan” Kapamacıyan tayin edilmişti. Taşnaktsutyun'un Van'daki durumu Rusya'dan gelen İşkhan'ın yerel şubenin başına geçmesiyle daha da pekişmişti. Bitlis, Van ve Erzurum'daki Taşnak militanları yönetim işlerine bile karışıyorlardı. Onlar (ArmenGaro, Rupen), piskopos NersesKarahanyan ile kent yöneticisini, bütün ordu ileri gelenlerini ve kentteki amirleri sürekli ziyaret ediyor ve onların bilgisi dışında alınan herhangi bir karar ya da emir uygulanamaz oluyordu.²⁹⁸

Bu atmosferde gerçekleştirilen 1912 seçimleri bütün Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Bitlis Vilayetinde de sıkıntılı geçmiştir. İttihat ve Terakki cemiyeti, meclisteki muhalefetin önüne geçemeyince Padişah Mehmet Reşad'a Meclis-i Mebusan-ı feshettirme yolunu seçti. 1912 yılında yeni seçimler yapıldı, tarihe sopalı seçimler olarak geçen bu süreçte Bitlis'te de bazı problemler yaşandı. Bu problemlerin bir kısmı seçimler sırasında Bitlis'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgraflarla bir kısmı da Meclis-i Mebusan toplandıktan sonra meclis gündeminde yapılan şikâyetlerle ortaya çıktı.

Kayıtlardaki ilk telgraf, Hürriyet ve İtilaf Fırkası Riyasetine Siirt ileri gelenleri tarafından çekilen 6 Nisan tarihli telgraftır. Bu telgrafta Siirtliler daha önce mebus olan Abdürrezzak Efendi'nin İttihat ve Terakki adayı olduğunu, onun hükümete mensup olduğunu kendilerinin Bedirhani Hüseyin Paşa'yı seçeceklerini, hükümet memurlarının kanuna aykırı olan tehditlerine artık tahammülleri kalmadığını bu baskılar sona erdirilmezse her şeyi göze alarak bunlarla mücadele edeceklerini ifade ediyorlardı.²⁹⁹

²⁹⁸ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, Ermeniler ve İttihat ve Terakki, s. 38-39.

²⁹⁹ BOA. DH. SYS. 83-2/2-13, lef.3. Telgrafın metni dikkat çekicidir:

“Hürriyet ve İtilaf Fırkası Merkez-i Umumisi İstanbul-Siirt'ten Hürriyet ve İtilaf Fırkası Riyaseti'ndenvarid olan telgraf namedir.

Siirt belediye reisinin mutasarrıfa yazdığı tezkirede meb'us-ı sabık Abdurrezzak Efendi 'nin İttihat ve Terakki Cem'iyeti namına namzedliğini vaz eylediğinin kaza ve nevahe ile intihab ettirilmesi için icab edenlere tebliğat-ı şedide ifasını beyan ediyor. Merkez-i vilayetin Muş, Genç, Sancaklarından intihabat hitam bulmaktadır. Buradaki tezahüretâ karşı intihabın şimdiye kadar tehiri esbabı tazahür etti. Livamızı ihtiva eden kaza ve merkez müntehablarının menafi'-i vatana hadim Bedirhani Hüseyin Paşa'yı intihab ediyoruz. Bu hakları millete aidiyeti mukaddes Kanun-ı Esasimiz te'min etmiştir. Müşarun-ileyhanın gayretinin intihab olunacak meb'us milletin olmayıp nüfuz-ı hükümetle intihab edilmiş me'murinin meb'usudur. Me'murin-i hükümetin kanunşikenanetehtidatına milletin artık tahammülü kalmamıştır. Şu ma'ruzatımızda nazardan dün tutularak

Bu şikâyetin olduğu sıralarda Bitlis Valisi Ahmet Nedim Bey de Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf göndererek Bedirhani Hüseyin Paşa'nın Eruh Kaymakamını tehdit ettiğini, halk arasında kaymakam aleyhine dedikodu çıkardığını, kaymakamın yakaladığı elli adamı serbest bıraktığını, Eruh ve çevresinde kardeşi Abdürrezzak ile bir isyan hazırlığında bulunduğunu, yakalanarak İstanbul'a gönderilmesi için emir beklendiğini bildirmiştir (7 Nisan 1912). Dâhiliye Nezareti, Hüseyin Paşanın hemen yakalanarak koruma altında Divan-ı Harpte yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilmek yerine takipte tutulmasını ve kanuna aykırı bir durum görülürse gereğinin yapılmasını isteniyordu (9 Nisan 1912).

Diğer taraftan Bitlis İttihat ve Terakki namzedi Mehmet Efendi de 26 Nisan 1912 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, memleket için çok önemli olan seçim meselesinin Nüfus Müdürü Sadullah Efendinin tesiri altında zedelendiğini, kazalardan mazbatalar gelmediği halde seçimlerinin yapılmasının bunu gösterdiğini, bu yüzden seçimlerin yeniden yapılmasının ya da kazalardan umumi oyların gelmesini istiyordu.³⁰⁰

Seçimlerle ilgili Ermeni Patrik Ohannes de Sadarete müracaat ederek her taraftan Ermenilerin seçimlerde haklarının korunmadığı ile ilgili şikâyetler geldiğini, Osmanlı vatani ve mülkü uğrunda fedakârca çalışmalarına rağmen meşrutiyet idaresince kabul edilmeyecek işlerin yapıldığını, iki milyon Osmanlı Ermeni'sinin nüfusları oranında Meclis-i Mebusan'da mebus bulundurulmaları gerekirken 15 vekil bulundurulacağını bildirildiğini, Bitlis, Diyarbakır, Mamuratülaziz, Trabzon gibi Ermenilerin yüzde atmış elli, kırk, otuz beş oranında buldukları yerlerden mebus çıkaramayacaklarının anlaşıldığını, Bitlis'te ve Van'da nüfus kayıt işlerinin yapılması isteğinin reddedildiğini, kısaca Osmanlı Ermenilerinin açık hukuklarının korunmasını talep ediyordu (15 Nisan 1912). Bitlis ve Van Valileri bu iddialara verdikleri cevapta, seçim işlerinin köylerde ve mahallelerden alınan defterler

me'murinin kanuna rücu'u te'min buyurulmaz ise milletin her dürlü fedakârlığı ihtiyar ile esaret-i vaki'ayı ref'e çalışacağını arz, şu ma'ruzatımızın li-ecli'l-istişahentzar-ı millete vaz'ını istirham ederiz.

Siirt eşrafi namına İsmail, Siirt eşrafi namına Mahmut, Abdülkerim, Siirt namına Mahmud, Abdullah, Siirt namına meşayih Saadetin, Siirt namına sadatAbdulkerim, Garzan kazası namına sadat Derviş, Ulemadan Abdulkadir, Hamdi, Tahir, Eruh Kazası namına Kasım, Hamza, Abdurrezzak, Şeyh Abdurrahman, Pervari Kazası namına Mahmut, Şirvan Kazası namına Şeyh Necmettin, Garzan Kazası namına Halil (ve diğer imzalar). Fi 24 Mart sene 1328 (6 Nisan 1912).

Makam-ı Sami-i Sadaret-penahi'ye Suret-i balaya tahrir kılınan işbu telgrafname calip-i dikkat ve ehemmiyet olmağla arz olunur. 24 Mart 1328 (6 Nisan 1912).

³⁰⁰BOA. DH. SYS. 83-2/2-13,lef1-5.

üzerinden teftiş heyetinin nezareti altında ve usul dairesinde cereyan ettiğini ve herhangi bir suiistimal meydana gelmediğini nüfus kaydı konusunda Ermenilerden herhangi bir talep olmadığını, hükümetin seçim uyarılarına rağmen Ermenilerin oy kullanmaya gitmediklerini, Patrikhanenin şikâyetlerinde açıklık olmadığını, istenirse daha teferruatlı araştırma da yapılabileceğini ifade ediyorlardı.³⁰¹

Birçok problemin yaşandığı 1912 seçimlerinde 284 mebus seçilmiştir, bu mebusların 157'si Türk, 68'i Arap, 18'i Arnavut, 15'ü Rum, 13'ü Ermeni, 4'ü Yahudi, 9'u Slav'dır. Bu ikinci dönem mecliste yine Bitlis Vilayetinden beş mebusu vardır. Bitlis Mebusu Sadullah Efendi³⁰², Siirt Mebusu Nazım Bey, Muş Mebusları Kegam Der Garabetyan Efendi, Hacı İlyas Sami Efendi, Genç Mebusu Mehmed Emin Bey'dir. Şikâyetlerde bulunan Bedirhani Hüseyin Paşa mebus seçilememiştir.

1914 seçimlerinde Meclis-i Mebusana 259 mebus girdi, bunların 144'ü Türk, 84'ü Arap, 13'ü Rum, 14'si Ermeni, 4'ü Yahudi'ydi, bu mecliste bağımsız oldukları için Arnavut ve Slav yoktu. Bu seçimlerde Bitlis mebuslarının sayısında iki artış olmuş sayı yediye çıkmıştır. Bitlis Mebusları Minas Çıraz Efendi³⁰³, Hasan Lami Efendi, Siirt Mebusu Şeyh Nasreddin Efendi, Muş Mebusları Kegam Der Garabetyan Efendi, Hacı İlyas Sami Efendi, Genç Mebusları Mehmed Emin Bey ve Mehmed Ali Bey.

³⁰¹BOA. DH. SYS. 83-1/2-48.

³⁰² Bitlis'te doğup büyüyen Sadullah Fevzi Bey, 1877 yılı başlarında Bitlis Vilayeti Bidayet Mahkemesi Kalemine aylıksız olarak girdi. 23 Eylül 1905'te Bitlis Vilayeti İstinaf Mahkemesi Fahri Azalığı'na alınmıştır. Sadullah Fevzi Bey, bu görevde uzun süre kalmayıp 27 Mart 1907'de 900 kuruş maaşla Bitlis Vilayeti Nüfus Müdürlüğü'ne getirildi. Sadullah Fevzi Bey, 9 Ocak 1910'da yapılan yeni bir düzenleme ile memuriyetini korudu. Bu görevde iken İstanbul Meclis-i Mebusanın II. Dönemi için 27 Nisan 1912'de yapılan seçimde Bitlis Milletvekili oldu. Mayıs ayı içerisinde görevine başladı. 18 Nisan 1912'de açılan Meclis-i Mebusan, 5 Ağustos 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın önerisi ile feshedildi. Meclisin açık bulunduğu bu üç buçuk ay süre zarfında Sadullah Fevzi Bey de Bitlis'i temsilen bulundu. Meclisin feshedilmesi üzerine memleketine döndü. Sadullah Fevzi Bey, 5 Ağustos 1912 tarihinde meclisten ayrıldıktan sonra kendisine 15000 kuruş mebusluk tahsisatı verildi. Tarihini tam olarak saptayamadığımız 1912 yılı içerisinde bir suçtan dolayı yargılanarak tevkif edilir. Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasından sonra Milli Mücadeleye katılmıştır. Ardından Erzurum Kongresinde alınan kararla Hey'et-i Temsiliye Üyeliğine seçildi. Ancak Sadullah Fevzi Bey, Kongre dâhilinden değil hariçten seçilmişti. Nizamnameye göre böyle bir seçim mümkün görünmekteydi. Erzurum Kongresince seçilmiş olmasına rağmen Sadullah Fevzi Bey, bu kongreye iştirak etmemiştir. Sadullah Fevzi Bey, İstanbul Meclis-i Mebusanı son dönemi için yapılan seçimde tekrar Bitlis'ten milletvekili seçilmiştir. Sadullah Fevzi Bey'in Bitlis'ten Milletvekili seçildiği 5 Ocak 1919 tarihli Ankara'da Hey'et-i Temsiliye Riyaseti'ne çekilen telgraf ile bildirilmiştir. Sedat Işık, Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Bitlis Milletvekilleri (Biyografileri ve Faaliyetleri), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum-2011. Ss. 28-30.

³⁰³ 1878'de Berlin Konferansına katılan Ermeni liderlerden, Paris'de (Armenya) namıyla birer gazete neşrine başladı 1886'da Galata'daki Getronagan Ermeni Lisesi'nin müdürlüğünü yaptı. 1898-1908 yılları arasında Paris'teyken Meşrutiyetin ilanı üzerine İstanbul'a dönerek Ermenilerin uluslaşma sürecinde edebiyat ve tarih konularını işledi.

Hasan Lami Efendi daha sonra Mardin mebusluğuna geçmiştir. Bu mecliste Bitlis'ten iki Ermeni mebus vardır.³⁰⁴

1914 seçimleri İttihat ve Terakki Cemiyeti için zor geçmiştir. Muş Mutasarrıfı Servet Bey bu konuda Dahiliye Nezareti'ni uyararak, Ermenilerle anlaşmadıkları takdirde mebus namzedlerinin kazanmasının zor olacağına dair bir telgraf göndermiştir.³⁰⁵ Bu telgraftan bir gün sonra 21 Mayıs 1914'de Dahiliye Nezareti durumu görerek İttihad ve Terakki Fırkası'yla Ermeni murahhasasının işbirliği yapmaması durumunda Muş'ta muhaliflerin seçimleri kazanabileceđi³⁰⁶ uyarısında bulunmuştur. Seçilen mebuslar hakkında bazı problemler ortaya çıkmış Kürt olduğu ifade edilen Siirt'ten mebus seçilen şeyh Nasreddin hkmete bağlılık yemini etmiştir.³⁰⁷

Ahlat, Mutki ve Hizan'daki seçimler 22 Haziran 1914'te neticelenmiş ve mebus seçilecek olan Hasan Lami Efendi'nin Bitlis'e gelmesi hakkında Bitlis Valisi Mustafa Bey Dahiliye Nezareti'ne müracaat etmiştir, Lami Efendi bu sırada Mardin'dedir ve oradan da mebus seçilecektir.³⁰⁸

Tablo 22: İkinci Meşrutiyet Döneminde Bitlis Vilayeti mebuslarını şu tabloda verebiliriz:³⁰⁹

Seçim Dönemi	Bitlis	Muş	Siirt	Genç
1908-1912	Arif Efendi	Kegam Der Garabetyan Efendi, İlyas Hacı Efendi Sami	Abdürrezzak Efendi	Mehmed Emin Bey
1912-1914	Nusret Sadullah Efendi	Kegam Der Garabetyan Efendi, İlyas Hacı Efendi Sami	Nazım Bey	Mehmed Emin Bey

³⁰⁴ Feroz Ahmad-Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler (1908-1918)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S. 4-5, Yıl. 1975-1976, s. 247.

³⁰⁵ BOA. DH. şFR. 421/96.

³⁰⁶ BOA. DH. şFR. 421/99.

³⁰⁷ BOA. DH. şFR. 421/100.

³⁰⁸ BOA. DH. şFR. 431/63; DH. şFR. 435/17.

³⁰⁹ Feroz Ahmad-Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler (1908-1918)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S. 4-5, Yıl. 1975-1976, s. 278.

Tablo:22 Devamı

1914-1918	Minas Çıraz Efendi, Hasan Lami Efendi	Kegam Der Garabetyan Efendi, Hacı İlyas Sami Efendi	Şeyh Nasreddin Efendi (Kürt)	Mehmed Emin Bey, MehmedAli Bey
-----------	---	---	------------------------------------	---

Bitlis mebusları içinde en aktif olarak çalışan ve en çok mecliste söz alarak bölgenin ihtiyaçlarını dile getiren mebuslar Ermeni Mebus Kegam Efendi, Mehmed Emin Bey ve Hacı İlyas Efendi'dir. Bu mebuslar mecliste yaptıkları konuşmalarda, Bitlis için yapılması gerekenleri dile getirerek çeşitli tekliflerde bulunmuşlardır. Mebusların bu konulardaki görüşleri ve çalışmaları farklı başlıklar içinde verilmiştir.

II. BÖLÜM: BİTLİS’TE SOSYAL HAYAT

2.1 Gündelik Hayat ve Sosyal Çevre

Bitlis şehri ile ilgili en ayrıntılı mekân tasvirlerini burada on beş gün kalan Evliya Çelebi vermektedir. Elimizde şehre ait en ayrıntılı ve zengin anlatım da bu seyahatnamededir. XVII. yüzyılın ortalarında bir doğu şehrinin bütün zenginlikleri ile anlatılan bu Bitlis şehrinin çalışma konumuz olan XX. yüzyılın başındaki Bitlis ile pek ilgisi olmamakla beraber tarihi mekânlar yine isim ve yer olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu kayıtlara göre Bitlis şehri on yedi mahalle ve beş bin evden oluşur. Seyahatnamede, “şenlikli bir mâmûr şehir” olarak tanımlanan Bitlis’te 6 cami, 17 mescit, 3 medrese, 70 mektep, 70 çeşme, 20 tekke, 8 saray, 9 han, 11 köprü, 5 şehir hamamı, 5.000 konak, 1.200 dükkândan oluşan pazar yerinden söz edilmektedir. XVII.-XIX. yüzyıllar arasında bölgeyi ziyaret eden Avrupalı gezginlerin notları ve gravürlerinde Bitlis’in mimari dokusunun zenginliğinden sıkça söz edilmektedir. Ancak eski kaynakların sözünü ettiği bu zenginlik şehrin bugünkü genel yapısında ya yok olmuş ya da kaybolmuş durumdadır.³¹⁰

Evliya Çelebi seyahatnamesine göre, şehirdeki yüzlerce evde Yakubiler ve Arabiler yaşamaktadır, şehirde Rum ve Yahudi yoktur, mimari eserler belirli bir grupta içerisinde verilmiştir. Bu eserler içinde ilk olarak ele alınan yapı şehrin etrafında yapıldığı Bitlis Kalesi’dir. Kaleyi adım adım ölçüleri ile en ince ayrıntısı ile anlatan Evliya Çelebi, kalenin ne zaman ve kimler tarafından yapıldığını, hana ait sarayın da kale ile birlikte yükseldiğini, kayalıklarda var olan mağaraların depo olarak kullanıldığını, kalede bir mescit, bir medrese ve bir buğday ambarı olduğunu anlatır. Şehirde yüz on cami bulunduğunu söyleyen Evliya Çelebi, Eski Camii (Sultan Şerefüddin Camii) anlatırken, İskender Deresi üzerinde yer alan köprü başında, kalabalık bir cemaate sahip, süslemeli ve minaresi güzel bir camidir der. Kalenin yukarısında yer alan Bitlis Camii ise kilise olup sonradan camiye çevrilmiştir. Saraçhane Camii, Dağlar Camii ve Şerefhan Camii diğer büyük camilerdir. Bu camilerin ortasında büyük sobalar vardır ve kışın insanlar bunların

³¹⁰ Gülsen Baş, “Gelenek ve Gelecek Arasında Sıkışan Bir Tarihi Kent: Bitlis”, *History Studies*, Volume: 2/2, 2010, S 377-380.

etrafında toplanıp ilmi konuşmalar yaparlar, bazen de satranç oynarlardı. Şehirde bu camiler dışında mescitler de vardır: Hüsrev Paşa, Şeyh Hasan, Memi Dede, Alemdar, Şeyhul Arap, Şeyh İbrahim, Şeyh Hasan, Ömer Kethüda ve Zeydan mescitleri. Hem camilerde hem de mescitlerde sıcak su mevcuttur. Seyahatnamenin verdiği bilgiye göre, bu dönemde şehirde yetmiş mektep, yetmiş çeşme, yirmi kadar Nakşibendi, Gülşeni ve Bektaşî tekkesi, dokuz saray, dokuz han, beş hamam ve on bir köprü vardır. Şehirde yer alan yüzlerce ev Bitlis'in içinden akan derelerin iki yanında sırlanmış olan evler bağ ve bahçeleri ile kat kat yükselmekte olup birbirine havale evlerdir. Şehirdeki ticari hayat çok hareketlidir bin iki yüz dükkân Hüsrev Paşa Çarşısı ve Bedesten şehrin merkezinde yer almaktadırlar. Şehirde dericilik gelişmiş olup iki tabakhane, boyahaneler vardır.³¹¹ Evliya Çelebi'nin anlattıklarına göre, XVII. yüzyılda Bitlis hayat dolu, canlı bir şehirdir.

Evliya Çelebi'nin çağdaşı olan seyyah Jean BaptisteTavernier de Bitlis'in güzelliğinden, özellikle Bitlis Beyi'nin misafirperverliğinden ve kısa sürede çok büyük bir askeri orduyu toplayabilecek gücünden bahseder.³¹²1900 yılında Doğu Anadolu'ya bir seyahat düzenleyen ve Bitlis'e de uğrayan şarkiyatçı ve 1916 yılında İngiliz-Fransız Sykes-Picot Anlaşmasını İngilizler adına imzalayanlardan Mark Sykes, şehrin dış görünüşü hakkında ilginç bilgiler veriyor. Şehrin ilk görünüşünün tamamen Avrupalı olduğunu, taştan yapılmış kapıları, pencereleri olan ve hatta bazen dik çatıları olan evleri bulunan bir şehir olduğunu, temizlik açısından birçok doğu şehrinde iyi durumda bulunduğunu ifade eden Sykes, şehirde İngiliz konsolosluğu bulunmadığını Amerika misyonuna ait bir Ermeni papazının bir elçi gibi hareket ettiğini söylüyor.³¹³Sykes'dan yaklaşık 10 yıl sonra bu bölgede bulunan Rus askeri görevlilerinden Mayevski de şehri tanımlarken şu bilgileri veriyor: "Bitlis şehri vilayet merkezidir. Derin bir vadinin içindedir. İki taraftaki sırtlarda birçok bağlar, bahçeler vardır. Büyük bir ticaret merkezidir. Yüzlerce dükkânları, büyük bir pazarı vardır. Sekenesi Türkler, Türkleşmiş Kürtler ve Ermenilerdir. Müstesna olarak birkaç

³¹¹ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Cilt 4. Hazırlayan: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul, 2001, ss. 129-135; Şükrü Sönmezer, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Bitlis", II. Van Gölü Havzası Sempozyumu, ss. 223-229, Wilhelm Köhler, Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı, (Çeviren: Haydar Işık), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1988, ss. 43-65; Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde Tatvan ve Çevresi", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergi, Sayı: 24, Güz 2008, s. 187.

³¹² Jean-BaptisteTavernier, Tavernier Seyahatnamesi, Editör: StefanosYerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 289-290.

³¹³ Mark Sykes, Beş Türk Eyaletine Doğru, Çevirenler: Hilal Sağdıç, Büşra Aycibin, İstanbul, 2013, s. 68

hane Amerika misyonerleri vardır. Şehirde başka Avrupalı yoktur. Şehrin fevkaladeliği ortasından geçen araba yolu bulunmasıdır. Şehir caddesinde merdivenler vardır.”³¹⁴

1890 yılında şehri gözlemleyen Vital Quinet daha teferruatlı bilgiler vermektedir: “Vilayetin merkezi olan Bitlis şehrinde, idari bölümlerin bulunduğu hükümet konağı, askeri hastane, içerisinde posta ve telgraf merkezinin de bulunduğu belediye binası, tütün rejisi binası, 15 cami, 25 mescit, 4 tekke, 1 imaret, 15 türbe, 4 Ermeni kilisesi, 1 Protestan şapeli bulunmaktadır. Bitlis şehrinde 8.300 ev, 2 han, 907 dükkân, 3 Türk hamamı, 200 çeşme, 1 yeteri kadar büyüklükte meydan, 9 fırın, yolcular için 1 büyük kahvehane, 12 diğer Türk kahveleri ve 11 su değirmeni halkın ihtiyaçlarını karşılayacak niteliktedir.”³¹⁵

Bu seyyahların notları dışında Osmanlı Devleti'nin tuttuğu yıllıklarda da hemen hemen aynı bilgiler yer almaktadır. Çalışma tarihlerimize en yakın ve en son yayınlanan Bitlis Salnamesi 1898-1900 tarihli dir. Bu salnameye göre Bitlis Sancağında yer alan binalar şu şekildedir: Vilayet dahilinde toplam 747 cami ve mescit bulunmaktadır. Bunlardan 107'si Bitlis merkez kazasında, 15'i Ahlat'ta, 98'i İspayirt ve Hizan'da, 19'u Mutiki'dedir. Ahlat Kazasının merkezi, yedi mahalleden oluşan bir kasaba olup kasabada bulunan kale içinde iki cami vardır. Kale içindeki camilerden biri Sultan I. Selim zamanında İskender Paşa ve Kadı Mahmûd Efendi, İki Kubbe Mahallesindeki cami-i şerif de Bayındır Bey tarafından inşa edilmiştir.³¹⁶ Bitlis Vilayetinde toplam 38 tekke ve zaviye vardır. Vilayette 186 kilise ve manastır bulunmaktadır. Bunlardan 55'i Bitlis Sancağında, 83'ü Muş Sancağında, 38'i Siirt Sancağında, 10'u Genç Sancağındadır. Bitlis merkez kazasına bağlı Huyut Nahiyesi'nde Ak Kilise namıyla bir kilise vardır. 1898 yılında, Bitlis Merkez Sancağına bağlı merkez kazada nahiyelerle beraber 3 hamam vardır. Ayrıca merkez kazaya bağlı Çukur (Norşin) nahiyesinde kaplıca ve hamamlar mevcuttur. Huyut

³¹⁴ Mayevski, Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askeri İstatistiki, Rusçadan mütercimi: Mehmed Sadık, İstanbul, 1330/1914, s. 331.

³¹⁵ Vital Cuinet, La Turquie D'Asie, c. II, Paris, 1891, s. 562.

³¹⁶ Bitlis Vilayeti Salnamesi, Bitlis Vilayet Matbaası, 1319/1900, s. 184.

nahiyesinde, sıtma hastalığına iyi gelen meşhur bir çeşme vardır. Rabit nahiyesinde hastalıklara iyi gelen şifalı soğuk bir de su vardır.³¹⁷

Bitlis'te dini hayat çok güçlü olup tekke ve zaviye açısından zengindir. Bir geçiş bölgesi olması hasebiyle de hem şehirlerin merkezinde hem de yollar üzerinde hanları oldukça fazladır. Meşrutiyet yıllarında bakımsız bir hale gelseler de yine de eskiye dair dini hayatı yansıtan bu yapılar adet olarak diğer doğu vilayetlerinin merkezlerinden geri kalmamaktadır. Bitlis merkez sancaktaki nahiyelerle beraber merkez kazada 14 tekke ve zaviye, 17 tane de han mevcuttur. Merkez kazaya bağlı Çukur (Nuşin) nahiyesinde 1 tekke, 2 kümbet, 9 türbe, Ahlât kazasında da 4 türbe, 3 tekke ve zaviye, 1 de han vardır. Hizan kazasında 2 tekke ve 5 türbe, Espayrit nahiyesinde 2 ziyaretgâh ve 10 türbe ve Mutki kazasında 2 türbe bulunmaktadır. Ayrıca şehir etrafında akarsuların çokluğundan dolayı sancakta 26 köprü mevcuttur.³¹⁸ Vilayetdâhilinde 15 kütüphane mevcuttur. Meşrutiyetten önce Bitlis Vilayeti'nin merkez kazasında resmive Türkçe basım yapan bir vilayet gazetesi ve bir de matbaa vardır.³¹⁹

Şehirdeki cami, medrese, tekke, mektep ve diğer bina isimlerinin bazılarını şu şekilde verebiliriz:

Camiler

Meydan Camii

Cami-i Kebir

Hocabey Camii

Gökmeydan Camii

Şeyh Hasan Camii

³¹⁷ Bitlis Vilayeti Salnamesi, 1314- 1316/1896-1898, s. 155; Salname 1319 /1900, s. 459; Hatice Keleş, Salnamelere Göre Van ve Bitlis Vilayetlerinde Dini - Sosyal Yapı, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2009, s. 30.

³¹⁸ Bitlis Vilayeti Salnamesi, 1314-1316/1896-1898, s. 137-139, 150, 164-165, 173-175, 180.

³¹⁹ Bitlis Vilayeti Salnamesi, 1314-1316/1896-1898, s. 137-139, 954-955.

Kurupınar Camii

Farisiyye Camii

Kureyş Camii

Mermud Camii

Taş Camii

Kızılmescid Camii

Alemdar Camii

Şerefiyye Camii

Çeharsanduk Camii

Sultan Arap Camii

Tekkeler

Küfrevi Tekkesi

Şeyh Emin Efendi Tekkesi

Şeyh Abdullah Bedahşani Tekkesi

Medreseler

Gökmeydan Medresesi

Kerafiye Medresesi

Gazibekiyye Medresesi

Şerefiyye Medresesi

Ziyaretgâhlar

Şeyh Abdullah Bedahşani

Veli Şemseddin

Şeyh Bayo

Şeyh-ül-Karib

Mektepler

Gökmeydan İptidai Mektebi

Marmud civarında Sultani Mektebi

Kızılmescid İptidai Mektebi

Çarşıbaşı İptidai Mektebi

Hersan Mahallesi İptidai Mektebi

Karakollar

Mahallebaşı Karakolu

Kurupınar Karakolu

Çarşı Karakolu

Sapirkor Karakolu

Kümes Karakolu

Zeydan Karakolu

Hamamlar

Paşa Hamamı

Han Hamamı

Orta Hamamı

Hanlar

Çarşı Tüccar Hanları

Aşağıkale Hamza Hanı

Resmi Daireler

Hükümet Dairesi

Polis Dairesi

Jandarma Dairesi

Belediye Dairesi

Köprüler

Arap Köprüsü

Alemdar Köprüsü

Seferbey Köprüsü

Diyadin Köprüsü

Şorpınar Köprüsü

Hatuniye Köprüsü

Depolar

Köymeydan Askeri Deposu

Belediye civarında Askeri Depo³²⁰

Farklı dere yataklarının kesiştiği bir noktada bulunan Bitlis şehri bir vadi kentidir. Şehri önemli bir merkez haline getiren de bu nehirlerin açtığı tabii yollar üzerinde bulunmasıdır. Sancak merkezinin ve kazalarından Ahlat'ın önemli bir tarihi geçmişi vardı ve bu tarihi şehirler yaklaşık 500 yıldır insanlara medeniyet merkezi olmuş yerlerdi. Ancak XIX. yüzyılda artık bu tarihi şehirler kendilerini yenileyemediklerinden, yollar ve ulaşım imkânları değişmeye başladığından eski önemlerini kaybetmişlerdi. Tabii ki bu hal insanların iktisadi durumlarını ve yaşam şartlarını da etkiledi ve eski, harabe görüntüler ortaya çıkmaya başladı. Bitlis, Ahlat, Hizan, Mutki bu kadere paylaştığı tarihi kentler konumundadır. Meşrutiyetin ilk yıllarında şehrin en önemli yapısı olan Bitlis Kalesi yıkılmak üzeredir.³²¹ 13 Mayıs 1911'de Bitlis Valiliği kalenin yıkılmasının an meselesi olduğunu ve bunun mahsurlarını ortaya koyarak kalenin kontrollü bir şekilde yıkılması için 50.000 kuruşun gönderilmesini Dahiliye Nezareti'nden talep etti. Bu istek kabul edildi. Ancak bir türlü ne kalenin yıkımı ne de restorasyonu yapılabildi.³²²

Tarihi eserlerin çoğu Avrupalı seyyahların ve coğrafya araştırmacılarının yağmasına uğradı. Şehir tarihi eser açısından esas yağmayı umumi harpte Rus işgali sırasında yaşamış, bölgedeki tarihi eserler Rusya'ya taşınmıştı.³²³Yıkılan sadece tarihi eserler de değildi. Mevcut binalar ve evler de aynı akıbeti paylaşmaktaydı. Vilayet konağı da dahil olmak üzere devlet dairelerinin hemen hepsi kiralık binalardı ve bu binaların çoğu eskimiş durumdaydı. Şehrin en büyük eski konakları devlet daireleri olarak halktan kiralanmıştı. Çoğu zaman bu kira miktarları merkez tarafından çok bulunuyordu.³²⁴ Bitlis Valiliği 1910-1913 yılları arasında beş farklı yazı ile Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek valilik binasının yeniden yapılmasını, hapishanesinin

³²⁰ Bu yapıların tamamı Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus işgalinde Ermenilerin tahrip ve yağmasına uğramıştır. (Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyesi, Hazırlayan: H. Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983, ss.390-392).

³²¹ BOA. MF. MKT. 1175/38.

³²² BOA. BEO. 3893/291942.

³²³ BOA. MF. MKT. 1234/69.

³²⁴ Bitlis Merkez Kaza Kaymakamlığı için tutulan binanın kira bedeli yüksek bulunduğundan, daha ucuz bir yer bulunması nezaret tarafında istendi. (BOA. DH. MB. HPS. 28/23).

çok kötü durumda olduğundan yeniden inşasını talep etmişti. Bu müracaatlardan ilki olan 25 Ekim 1910 tarihli yazısında vali şu hususlar üzerinde duruyordu:

“1295 (1880) yılında hiçbir esasa dayanılmayarak Bitlis kasabası vilayetin merkezi kabul edilerek bu isim ile bir vilayet kurulmuştur. O günden bugüne kadar merkezde devlet memurlarını içine alacak hiçbir hükümet dairesi hükümetin şanı ile uygun hiçbir şey bina edilmemiştir. Burada hükümet konağı denilen şey farklı mağazadan başka bir isimle adlandırılmaz, memurlar mecburen burada görev yapıyor. Buradaki resmi daireler Rumeli’deki en adi bir kaza hükümet konağından daha kötüdür. 1911 yılı başından itibaren bir hükümet konağı inşası için para gönderilmesi gereklidir. Hele hapishane adıyla mevcut olan ve canlı olarak içine atılan insanlar için büyük bir verem merkezi olmaktan başka bir işe yaramayan yer altı mahzenlerini, bu rutubet ve pislik kaynaklarını bir an evvel yıkarak medeniyete uygun bir hapishane inşası insaniyet ve hükümet şanındandır. İnşası katiyen lazım olan hükümet dairesiyle adliye ve hapishane için hazırlanmış projeleri ve keşiflerini bir defterle gönderiyorum. Bunlar için gerekli 788.671 kuruşun gönderilmesini talep ediyorum.”

Valinin bu talebi kabul edilmeyerek tamirle yetinilmesi istendi. Bu talepten yaklaşık bir yıl sonra Bitlis vali vekili Naib Nurettin Efendi 1 Haziran 1911’de Dâhiliye Nezareti’ne müracaat ederek, Bitlis hükümet dairesinin ve hapishane duvarlarının kısmen yıkılmakta olduğunu, büyük bir yıkım olup ölümlere sebebiyet vermemek için buraların tamiri için izin ve para istiyordu. Maliye Nezareti bu binaların tamiri için gerekli olan 2.844 kuruşun ödenmesine müsaade etti. Dahiliye Nezareti ayrıca Pervari kazasında yapılması istenen nisa hapishanesi için, Osmanlı Devleti’nin her yerinde yapılacak olan hapishanelerin aynı özellikte olması kararlaştırıldığından gerekli tebliğe göre hareket edilmesini istedi.³²⁵ Ancak istenen ve vaat edilen miktar ihtiyaçları karşılamamış olacak ki, bir müddet sonra, 21 Ekim 1912 tarihinde Bitlis Valisi Ali Paşa da Dahiliye Nezareti’ne müracaat ederek hükümet konağı ve resmi daireler hakkında şu bilgileri veriyordu:

“Buradaki hükümet binası daire denilecek bir mahal olmayıp kaza zamanından kalmış eski ve harap bir yer olup tamir ile ikamete uygun bir yer haline getirilmesi mümkün değildir. İçinde vazife yapmak imkânsızlığı şöyle dursun hükümet memuru

³²⁵ BOA. DH. MB. HPS. 12/15

bu muhataralı bina içinde ikamete cüret edemeyerek daima endişeli bir halde vakit geçirmektedir. Her vakit yıkılmaya meyilli olan bu binanın bir gün birden bire sükûtuyla nüfusça zayiata mahal kalmamak ve memurlar mezar gibi gömüldükleri yerden, rutubet tesiriyle her mevsim duçar oldukları vücut arızalarından kurtarılmak için bir hükümet konağı şarttır. Kürdistan'ın ortasında bulunduğu için önemi her yerden çok olan bu vilayette ve umumi nazarlarda hükümetin nüfuzunu temsil edebilecek bir bina gereklidir. Hapishane denilen ahırlardan mahkûmları kurtarmak gereklidir, her yerden önce buraya bir hükümet konağı inşasını talep ederim. Muş kasabası liva merkezidir, hiçbir hükümet dairesi yoktur, hükümet memurları kiralık yerlerde görev yapmaktadır, hele Bulanık, Varto ve özellikle Mutki kazaları bu mutena mahallerde değil hükümet dairesi resmi evrakı korumaya müsait olacak bir daire yoktur. Buralarda hükümet konağı inşası birer farz hükmünü almış, mahallinden gelen bilgilere göre hazineye fazla yük olmadan yardımla bu binaların inşa edileceği anlaşılmıştır. Vilayet hükümet konağında Dahiliye, Şer'iyye, Adliye, Maliye, Telgraf ve Posta, Hapishane, Jandarma, Evkaf ve Defter-i Hakani daireleri yer alacağından tahsisatı bu kalemlerden yapılabilir. Vilayet merkezinde, Muş'ta ve kazalarda birer hükümet konağı yapılması için gerekli iznin ve tahsisatın verilmesini talep ederim.”

Ali Paşa'nın bu talebine 6 Kasım 1912'de cevap veren Dahiliye Nezareti, “1913 yılı bütçesine hiçbir ilavenin yapılmaması Padişah iradesi ile sabit olduğundan bu talebin yerine getirilmesi imkanı yoktur” diyordu.³²⁶ Hükümet dairesi için bir bina bulunamaması ve eski binada tamirat yapılmaması üzerine Balkan savaşının devam ettiği günlerde Dâhiliye Nezareti'ne müracaat eden Bitlis Valisi vilayetin hiçbir yerinde özellikle merkezde bile vilayet dairesi denilecek bir hükümet konağı bulunmadığından uygun zaman geldiğinde kaza ve livalarla vilayet merkezinde birer hükümet konağı yapılması için vilayete ödenek gönderilmesini istiyordu(24 Şubat 1913). Dâhiliye Nezareti buna verdiği cevapta, harp durumundan dolayı inşaat ve tamirata para sarfının mümkün olmadığını bildiriyordu.³²⁷ Birinci Dünya Savaşı başladığında vilayet merkezinde resmi binaların durumu, şehrin dış görünüşü hiçte

³²⁶ BOA. DH. MB. HPS. 22/54.

³²⁷ BOA. DH. İD. 16-1/56.

iyi değildi. Savaş ve şehrin kısa bir süre için de olsa Rus işgali altına girmesi bu durumu daha da kötü bir hale getirmiştir.

Bu olumsuzluklara bir de resmi dairelerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ilave ediliyordu. Meşrutiyetin ilk yıllarında Bitlis Ziraat Bankasının malı olan dairenin alt katı vilayet matbaası olarak kullanılıyordu. Matbaaya ait dağınıklık ve banka defterlerinin, evraklarının düzensizliği matbaanın bu binadan taşınması lüzumunu ortaya çıkarmış Ziraat Bankası Umum Müdürlüğü konuyu Dâhiliye Nezareti'ne iletmişti(17 Temmuz 1912). Matbaa yönetimi matbaanın daha önce yapıldığını, bankanın bu binanın üzerine inşa edildiğini ifade ederek bu talebi reddetmişti. Banka merkez yönetimi bütün ihale işlerinin ve bankanın yapım işinin kendilerine ait olduğunu ifade ederek 15.450 kuruş olan masrafın da kendileri tarafından ödendiğini ifade ediyordu. Banka haklı görünüyordu, ancak matbaayı taşıyacak uygun bir yer Bitlis şehrinde yoktu.³²⁸

Bitlis'te meydana gelen depremler de şehirdeki binaların ve tarihi eserlerin durumunu olumsuz etkilemiş, 1907 ve 1909 yıllarında meydana gelen depremlerde şehirdeki binalar zarar görmüştü.³²⁹ Şehrin iktisadi yönden geri plana düşmesi tarihi ticaret yollarının güzergâhının değişmesi ile ilgiliydi, artık Bitlis XI-XVII. yüzyıllar arasındaki ticari hareketliliğe sahip bir şehir değildi. Bu durum halkın iktisadi durumunu ve yaşam standartlarını düşürmüştü, şehrin silüeti de bundan olumsuz etkilenmiştir.

2.2 Eğitim

Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında en geniş manada çalışmalar II. Abdülhamid döneminde gerçekleştirilmiştir. Bütün devlet sınırları içinde özellikle Doğu Anadolu bölgesinde yaygın bir eğitim politikası uygulayan Padişah Abdülhamid, doğuda yeni vilayetler tesis ettikten sonra buralarda yeni eğitim kurumları kurulmasına önem vermiştir. Bu bağlamda Bitlis vilayet olarak teşkilatlandıktan sonra burada bir maarif müdürlüğü kurulmuştur. Vilayetteki teşkilat bir maarif idaresinden bir de maarif

³²⁸ BOA. DH. İD. 98/33

³²⁹ Tanin, 10 Eylül 1324/23 Eylül 1908, No: 54; 19 Haziran 1325/2 Temmuz 1909, No: 299. Bitlis'te metfun Şeyh Mehmed el-Küfrevi (KSA.)'nin merkatı birkaç sene önce meydana gelen depremde hasar görmüştü. Şeyh Mehmed'in oğlu Abdülbaki el-Muhammedi Efendi Sadarettin merkatın tamiri için para talep etti. Sadaret 50 liralık bir yardımda bulundu. (BOA. BEO. 3785/283858).

komisyonundan oluşuyordu. 1900 yılında Bitlis maarif dairesinde Maarif Müfettişi Şefik Bey, Maarif Müdürü Vefa Efendi, Muhasebe Kâtibi Tevfik Efendi, Sandık Emni Abdulkadir Efendi görev yapıyordu. Maarif komisyonunda reis olarak ValiHüsni Bey, Maarif Müdürü Ali Vefa Efendi, Müftü Fettah Efendi, Bidayet Mahkemesi Hukuk Reisi Ahmed Vefik Efendi, Vergi Müdürü Süleyman Tevfik, Nüfus Nazırı Esbakı Arif Efendi ve Muhasebe Kâtibi Tevfik Efendi bulunuyordu.³³⁰

Bu dönemde modern anlamda eğitim alanında çalışan kurumların sayısı artırılırken bir taraftan da eski usulle eğitim veren kurumların çalışmasına müsaade edilmiştir. Bitlis vilayetinde, 1892-1893 yıllarında eski usulle eğitim veren 254, yeni usulle eğitim veren 9 okul olmak üzere toplam 263 okul vardı. 1887-1893 yılları arasında II. Abdülhamid emlak-ı hümayunda Bitlis'te 1 okul yaptırmıştı. 1905-1906 yıllarında yeni usul üzere eğitim veren okulların sayısı artmış 12 erkek, 1 kız, 1 karışık iptidai mektep bu tarzda eğitim vermiştir.

Vital Cuinet 1891 yılında Bitlis Sancağındaki okulların ve öğrencilerin sayısını şu şekilde vermektedir.³³¹

Tablo 23: 1891 Yılında Bitlis Sancağındaki okulların ve öğrencilerin sayısı

Müslümanlar		
Medreseler	Rüştiyeler	İptidailer
5 okulda 5 öğretmen 100 öğrenci	2 okulda 8 öğretmen 200 öğrenci	109 okulda 109 öğretmen 8.175 öğrenci

Ermeni Gregoryenler	Ermeni Protestanlar	Genel Toplam
16 iptidai okulda 16 öğretmen 815 öğrenci ³³²	2 okulda 4 öğretmen 350 öğrenci	134 okulda, 142 öğretmen, 9.640 öğrenci

Görüldüğü üzere Bitlis Sancağında 1892 yılı itibariyle ilk ve orta derecede eğitim veren iptidailer ve rüştiyeler mevcut olmakla beraber lise seviyesinde eğitim veren herhangi bir okul yani idadi mevcut değildi. II. Abdülhamid döneminde idadilerin

³³⁰Bitlis Vilayet Salnamesi, 1318/1900, s. 110-111.

³³¹Vital Cuinet, La Turquie D'Asie, c. II, Paris, 1891, s. 534, 558

³³² Bazı Ermeni tarihçileri bu sayıyı daha farklı vermektedirler: Nüfusun üçte birinin Ermeni olduğu Bitlis şehrinde 4 kilise, 4 manastır, 5 erkekler için okul, üç kız okulu vardı. (Armenian Baghesh/Bitlis andTaron/Mush, Editby Richard G. Hovannisian, California, 2001, s. 93).

önemi anlaşılmasına rağmen, hemen açılmaları yoluna gidilememiştir. Bunun en büyük sebebi parasızlıktır. Çünkü idadiler, gerek daimi giderleri, gerekse tesis ve inşaa masrafları bakımından çok miktarda paraya ihtiyaç duyuyordu. İdadi masraflarının karşılanması için mali kaynak sağlanması üzerine vilayetlerde idadi açma seferberliği başlamıştır. 1885'te birçok vilayette birlikte Bitlis ve Muş'ta da idadi mektep açılmasına karar verilmişti.³³³ Taşrada daha önce gündüzlü olarak açılmış ve sadece buldukları şehirlerin çocuklarına faydası dokunan idadilerin yatılıya çevrilmesi kararlaştırılmıştır.³³⁴ Bitlis Vilayetinde gece ve gündüz idadi mektebinin açılması talebi 1907 yılında Maarif Nezareti'ne iletilmişti.³³⁵ Maarif Nezaretine göre bu okullar nahiyelere kadar yayılacaktı. En azından 1890'lı yıllarda bu eylem plana geçirilmek üzere hazırlanmıştı. Ancak Meşrutiyet ilan edildiğinde Bitlis için bu plan henüz uygulanmamıştı. Ayrıca 1894 yılında Mamuratülaziz, Van ve Bitlis'in yatılı idadi talebelerinin mahalli gelirleri okulun yatılı olmasına müsait olmadığından Erzurum ve Trabzon'a alınması kabul edilmişti.³³⁶ Bu nakil birçok bulaşıcı hastalığın Van ve Bitlis'ten diğer bölgelere yayılmasına sebep olmuş cilt hastalıkları ve kolera, bu dönemde eğitim faaliyetlerini sekteye uğratmıştır.

Bitlis idadisinin yıllık masrafı 54.750 kuruş olarak hesaplanmıştı. Bu dönemde vilayetlerin gelirleri kendilerine bırakılsaydı okulların sayısı artırılabilirdi. Vilayet gelirlerinin merkeze aktarılması birçok yerel idare tarafından eleştirilmişti. 1896'da Bitlis vilayetinin maarif gelirleri kuruş olarak şu şekildedir: Aşar: 240.185, vergi: 27.074, çeşitli gelirler: 1.881, toplam: 266.140. Bu eğitim gelirleri vilayat-ı şarkiyye içinde Van'dan sonra en düşük olanıydı.³³⁷ Bu sebeple vilayetteki eğitim işlerinin yolunda gittiğini söylemek pek mümkün değildi.

İdadilerin bu şekilde yaygınlaştırılmaya çalışıldığı yıllarda Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerinde teşkili emredilip, nahiye merkezlerine kısmen açılan ve kısmen de açılmakta olan 280 iptidai mektebin Sultan II. Abdülhamid'in adıyla adlandırılması, 3 Ocak 1898 tarihli Sadaret tezkiresinde

³³³ E. Ziya Karal'a göre Muş ve Bitlis'in içinde bulunduğu merkezlere idadilerin açılmasına 1884 yılında karar verilmişti. (Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, VI, Ankara, 1988, s. 392).

³³⁴ Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara, 1991, s. 119, 123.

³³⁵ BOA. DH. MKT. 1222/25.

³³⁶ Muzaffer Orhan, Osmanlı Devleti'nde Vilayet Yatılı İdadileri, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2006, s. 34.

³³⁷ Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s. 86,87, 160.

irade buyrulmuş ve durum hem Dahiliye ve Maarif Nezaretlerine, hem de adı geçen vilayetlere bildirilmiştir.³³⁸ Bitlis'teki iptidai mekteplerden birisinin adı Darülfeyz İptidai Mektebiydi.³³⁹

Meşrutiyetin ilanında önce Bitlis Sancak merkezi ve kazalarındaki okulları buldukları yerlerle birlikte şu şekilde vermek mümkündür:

Bitlis (merkez) Kazasında Darümuallimin Mektebi, Rüştüye Mektebi, İnas (kız) Rüştüyesi, Kızıl Mescit Mahallesi İptidai Mektebi, Taş Mahallesi İptidai Mektebi, Zeydan Mahallesi İptidai Mektebi ve Askeri Rüştüye Mektebi bulunmaktadır. Nuşin Nahiyesinde; Kotni Karyesi İptidai Mektebi, Seyhan Nahiyesi İptidai Mektebi, Nuşin (Hamidi) Mektebi bulunmaktadır. Rabat Nahiyesinde; Rabat İptidai Mektebi, Nahiye (Hamidi) Mektebi bulunmaktadır. Simek Nahiyesinde; Haris Karyesi İptidai Mektebi, Simek (Hamidi) İptidai Mektebi bulunmaktadır. Şatak Nahiyesinde; Surim Karyesi İptidai Mektebi, Şatak (Hamidi) İptidai Mektebi bulunmaktadır. Ahlat Kazasında; Ahlat Rüştüye Mektebi, Hulik Karyesi İptidai Mektebi, Ağcaviran İptidai Mektebi, Yoğurtyemez Karye İptidai Mektebi bulunmaktadır. Hizan Kazasında; Kulpik Karyesi İptidai Mektebi, Hakif Nahiyesi Hamidiye İptidai Mektebi, Uçum Nahiyesi Hamidiye İptidai Mektebi bulunmaktadır.³⁴⁰ Meşrutiyetten hemen önce Ahlat kazasında iki iptidai mektep yaptırılmıştı.³⁴¹

1899 yılı Maarif Salnamesine göre, merkez sancakta Protestanlara ait 2 rüştüye ve Ermenilere ait 1 rüştüye mektebi bulunmaktadır ve bunun öğrenci sayısı 80'dir. 1901 yılı Maarif Salnamesine göre, merkez sancakta Protestanlara ait olan 2 tane rüştüye mektebinin erkek öğrenci sayısı 75 ve diğer rüştüye mektebinin kız öğrenci sayısı da 45'tir. Ayrıca, yine Protestanlara ait 2 tane de iptidai mektebi olup, birinin erkek öğrenci sayısı 35 ve diğerinin erkek öğrenci sayısı da 25'tir. Vilayette Ermenilere ait 15 iptidai, merkezde ise 3 tane iptidai mektebi olup, birinin erkek öğrenci sayısı 30, diğerinin erkek öğrenci sayısı 40 ve üçüncünün erkek öğrenci sayısı da 35 olarak

³³⁸Hatip Yıldız, Diyarbekir Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2007, s. 94.

³³⁹BOA. MF. MKT. 1096/37.

³⁴⁰Bitlis Vilayet Salnamesi, Bitlis Vilayet Matbaası, 1318/1900, s. 142-154.

³⁴¹BOA. MF. MKT. 1053/10.

kayıtlıdır. Bunlara ek olarak yine Ermenilere ait olan 70 erkek öğrencinin okuduğu bir gece gündüz idadi mektebi vardır.³⁴²

Bu rakamlara göre, Müslümanların eğitim gördüğü okulların oranı nüfuslarına göre Ermenilerle hemen hemen aynıdır. Bölgede nüfusa göre öğrenci oranı % 2-3 civarındadır. Gayrimüslimler için diğer bir eğitim mekânı Amerika misyonerlerinin açtığı ve kaynaklarda Protestan mektebi olarak görülen misyoner okullarıdır. Bitlis'in eğitim imkânları bütün okul grupları için ülkenin diğer bölgelerine göre daha geri durumdadır.

Meşrutiyetin ilanı ile birlikte ülkedeki birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da bir takım yeniliklere gidildi. İkinci Meşrutiyet yönetiminin temel sloganı “devleti sadece eğitim kurtarabilir” idi. Bu yüzden yeni okullar açıldı, geleneksel eğitim veren ilkokullar kapatıldı, kızların eğitimi daha da yaygınlaştırılarak daha laik hale getirildi.³⁴³ Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını önlemek ve devletin varlığını sürdürebilmek için İttihat ve Terakki Fırkası yöneticileri Osmanlı unsurları arasında birliği sağlama ve bütün bir Osmanlı kimliği oluşturabilmek için eğitimin öneminin farkındaydılar. Doğu Anadolu bölgesi için bir taraftan gayrimüslim okullarının denetlenmesi diğer taraftan Amerikan misyoner okullarının eğitim politikalarının tespiti ve Kürtlerin eğitiminin merkezi bir politika haline dönüştürülmesi gerekiyordu. Osmanlılık politikası izleyen İttihat ve Terakki Fırkası için Bitlis, Van, Erzurum ve Diyarbakır vilayetlerinin eğitim teşkilatlarının güçlendirilmesine bir an evvel başlanmalıydı. Dönemin yazarlarından Saffet (Geylangil) Bey, bölgenin eğitime olan ihtiyacını şu cümlelerle açıklıyor:

“Arnavutluk'ta yapılması gerektiği gibi burada da pek çok mektep açılırsa ve bir nesil değişinceye kadar devletçe para harcanarak Kürt çocukları ve aşiret evlatları aylık verilerek mekteplere kaydolunursa hırsızlık, gasp ve yağma gibi durumlar ortadan kalkar ve bu zeki kavim de Arnavutlar gibi mühim bir terakki unsuru olur.

³⁴² Hatice Keleş, Salnamelere Göre Van ve Bitlis Vilayetlerinde Dini-Sosyal Yapı, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2009, s. 29.

³⁴³ Yasemin Temür Erdem, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Kızların Eğitimi, Ankara, 2013.

Şimdi buralarda cehalet hüküm sürmektedir. Bu cehalet yüzünden bu taraflarda asayişsizlik hakimdir.”³⁴⁴

İttihat ve Terakki Hükümetleri maarif teşkilatını ancak 1910 yılından itibaren yoluna koymaya başladılar ve ülke genelindeki maarif şartlarını tespit edebildiler. Bu yıla kadar yedi maarif nazırı değişti. Eğitim alanında bu kadar sık bakan değişmesi vilayetleri de olumsuz etkiledi. Eğitim alanında dönemin önemli isimlerinden olan Maarif Nazırı Emrullah Efendi, 1910 yılında Meclis-i Mebusana sunduğu programda, ders programlarının ve bütçenin yeniden düzenlenmesini istedi. Bu program ancak 1913 yılında küçük değişikliklerle kabul edilerek uygulamaya konuldu.³⁴⁵ Nazır Emrullah Efendi'nin bir projesi de idadileri sultaniye çevirme hareketiydi. Bu alandaki çalışmalar sonunda 12 idadi, sultani haline getirilmişti. 1914 yılında da Nazır Şükrü Bey 22 idadiyi sultani haline getirdi. Şam ve Beyrut'ta da birer sultani daha kurdu. 1913/14 öğretim yılında Osmanlı devletinde Bitlis'teki ile beraber 36 sultani vardı. 1914 yılında, bir ara sayıları 38'e kadar çıkan darülmualimlerden (öğretmen okullarından) ancak 22 tanesi açıldı. Bunlar, şu şehirlerdeydi: İstanbul, Erzurum, Bitlis, Basra, Van, Yemen, Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Bağdad, Beyrut, Halep, Bursa, Diyarbakır, Şam, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretulaziz ve Musul. Bu azalmanın nedeni bazı okulların çeşitli sebeplerle kapatılması ve Balkan bozgununda toprakların önemli bir kısmının yitirilmesi idi.³⁴⁶

Bitlis ve çevresinde de eğitim alanındaki çalışmalar 1910 yılından itibaren hız kazandı. Bu süre içinde Bitlis ve çevre vilayetlerin mebusları meclis başkanlığına müracaat edip bölgelerinin eğitim durumunu açıklayarak bölgeye yardım edilmesini istediler. 1909 yılı Ağustosunda Meclis-i Mebusan başkanlığına bir takrir veren Bitlis Mebusu Arif Bey, Bitlis vilayeti merkeziyle mülhakatında idadi ve sanayi mekteplerinin tesisleriyle beraber mevcut iptidai ve rüştiye mekteplerinin tamamlanarak eksikliklerinin giderilmesi ve mümkün mertebe hızlandırılması talebinde

³⁴⁴Safvet (Geylangil), Memalik-i Osmaniye Coğrafya-yı İktisadisi, Dersaadet, 1328/1912, s. 34.

³⁴⁵ İttihat ve Terakki Hükümetlerinin eğitim politikaları hakkında bakınız: Mustafa Ergün, II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ankara, 1996.

³⁴⁶ Mustafa Ergün, İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), s. 434; Hatip Yıldız, Diyarbekir Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920), s. 28, 94, 201.

bulunmuştur.³⁴⁷ Bu talebe rağmen 1913 yılında da Bitlis'te Sanayi Mektebi açılması talebi vilayet meclisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne iletilmişti.³⁴⁸ Ancak Bitlis ve Siirt'te inşası düşünülen mektepler için tahsisat ayırmanın mümkün olmadığı nezaret tarafından cevap olarak bildirilmişti.³⁴⁹ Nezaret, ilkokul yapımı için devamlı olarak sıkıştırılıyordu. Özel istek ve vilâyet takrirlerinin yanı sıra, 1910 Haziranında Meclis'te Musul, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Van, Erzurum, Bitlis ve Sivas mebusları kendi bölgelerinde ilkokullar açılması için bir önerge düzenlemişler ve elliden fazla da imza toplamışlardı. Bu baskılardan sonra 1911 Ağustosunda İşkodra, Manastır, Kosova, Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis, Halep, Zor vs. yerlerde daha önce açılmaları kararlaştırılan ilkokulların bina projeleri hazırlanmıştı. Bu arada valiler de okul açmak için Maarif Nezareti'nden devamlı ödenek istiyorlardı. Nezaret de, kendisinde para olmadığından, bu harcamaları tasarruftan karşılamayı kararlaştırıyordu.

Dönemin en problemi şüphesiz ki maddi imkânsızlıklardı. Eğitim alanında yapılacak olan çalışmalar için de aynı şartlar geçerliydi. İkinci Meşrutiyete kadar idadi öğretimi parasızdı. Maarife gelir getirmek amacıyla, 1909 yılında mülkiye ve ticaret okulu öğrencileriyle, yatılı kız sanayi okulu ve yatılı öğrencilerden ücret alınmaya başlandı. Ancak fakir öğrencilerden parasız-yatılı öğrenci alınabilmesi için bazı girişimlerde bulunuldu ve 1910 yılı Mart'ında bu yasa çıkartıldı. 1909 yılında devlet gelirlerinin hepsi, bu arada eğitim gelirleri de doğrudan doğruya Hazineye alındı. Hazineden de eğitim harcamaları için daha fazla para ayrılmaya başlandı. Yerel eğitim harcamalarının nereden karşılanacağı sorunu uzun zaman tartışılmış, 1909-10 yılında da eğitim hisselerinin alındıkları yörelere geri verilmesi hususunda kuvvetli bir akım doğmuştur. Önemli partilerin programlarında bile, bu husus yer almıştır. Bu maarif hisseleri daha sonra vilâyetlere dağıtıldı ve vilâyetlerdeki iptidailer, liva idadileri, sanayi okulları ve öğretmen okullarına harcanmasına karar verildi.³⁵⁰ Bitlis Vilayetidahilinde bulunan vakıf gelirlerinin maarife ait olduğu ve bu varidata yapılan tecavüzlerin engellenerek gelirin maarife sarfının temin edilmesi Bitlis valiliğinden

³⁴⁷Tanin, 26 Ağustos 1325/8 Ağustos 1909, No: 335.

³⁴⁸ BOA. DH. İD. 129 -1/10.

³⁴⁹ BOA. DH. İD. 33/59.

³⁵⁰ Mustafa Ergün, İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), s. 233.

isteniyordu.³⁵¹ Bitlis Merkez Rüştiyesi açıldıktan sonra gerekli olan mefruşata ve diğer ihtiyaçlara ait masrafların münakaşa yoluyla karşılanması ve eğer mümkünse bunların bir heyet marifetiyle imal ettirilmesi 1910 yılında Maarif Nezareti tarafından kararlaştırılmıştı.³⁵² Aynı yıl Bitlis vilayeti maarifinin ihtiyaçlarından olan iptidai mekteplerin bütçe tahsisatı olmadığından yapılamayacağı bildirildi.³⁵³ Bitlis'teki erkek ve kız rüştiyelerinin kira bedellerinin ödenebilmesi için idadi binaları askeriye kiraya verilmişti.³⁵⁴ 1909 yılı başında Bitlis Darülmualimin Mektebi'nin ıslahı için münasip bir binanın kiralanması düşünülmüş, maddi imkânsızlıktan dolayı Maarif Nezareti'ne müracaat edilmiş, ödenek verilmesi talebinin bütçenin tasdikinden sonra değerlendirileceği cevabı verilmiştir.³⁵⁵ Balkan savaşlarından sonra milli eğitim politikaları daha çok önem kazandı. Balkan Savaşları sebebiyle vilayetlerde gösteren maddi imkânsızlıklar eğitimi de vurmuş Bitlis'teki maarif memurlarının maaşlarını ödenememişti.³⁵⁶

Meşrutiyetin ilanından hemen sonra hem dairelerdeki memur fazlalığını atmak, hem de II. Abdülhamid döneminin idarecilerini temizlemek için hızlı bir tensikata girişildi. Tensikat çalışmaları bütün 1909 yılı boyunca devam etti. Bu, bütün Osmanlı Devlet örgütünü sarstığı gibi Maarif Nezareti'nde de çok önemli değişikliklere yol açtı. Kadro düzenlemesi denilebilecek bu hareket önceleri nazırların keyfi idarelerine bırakılmışken, 1909 Ağustosunda bir komisyona devredildi. Komisyon, dairelerin ve memurların genel genel durumları hakkında ayrıntılı bir araştırmadan sonra yaptığı kadro düzenlemelerini tamamladıkça basın aracılığıyla ilân etti. Önce nezaretin merkez örgütü ve nezarete bağlı kuruluşlar, sonra da okullarla ilgili düzenlemeler yapıldı. 1910 yılının sonlarına gelindiğinde, nezaretin memurları düzgün olarak görevlerine devam etmiyorlardı. Devam edenlerde de hâlâ yetki ve sorumluluk duygusu yerleşmemişti.³⁵⁷ Bitlis ve çevresi zaten öğretmen açığına sahipti ve eğitim işleri pekiyi değildi. Bölgede eğitim alanındaki çalışmaları kontrol etmek için kurulmuş olan maarif müfettişliği görevinde Ali Şefik Bey bulunuyordu. Tulon ve Niş Başşehbenderi iken Maarif Müfettişliği görevi ile Bitlis'e sürülmüş olan Ali

³⁵¹ BOA. BEO. 3250/243678.

³⁵² BOA. MF. MKT. 1119/13.

³⁵³ BOA. DH. İD. 26-1/17.

³⁵⁴ BOA. MF. MKT. 1132/3.

³⁵⁵ BOA. MF. MKT. 1097/24.

³⁵⁶ BOA. MF. MKT. 1213/28.

³⁵⁷ Mustafa Ergün, İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), s. 227.

Şefik Bey,³⁵⁸ meşrutiyetin ilanından sonra, 1909'da affedilerek İstanbul'a dönmüştü.³⁵⁹ Ali Şefik Bey'den sonra Bitlis Maarif Müfettişliği görevine İbrahim Ethem Bey tayin edilmiş, İbrahim Ethem Bey de 1913 yılında memur ihtiyacından dolayı Mutki Kaymakamlığı vekâletine atanmıştır.³⁶⁰ Eğitim alanında hem öğretmen hem de memur ihtiyacı had safhadadır, öğretmenler ve memurlar bölgeye gitmek istememektedirler, bu durum eğitim işlerini aksatmakta, her geçen gün okul ve öğrenci sayısında eksilmelere sebep olmaktadır. 1909 yılında başlayan salgın hastalıklar sebebiyle rüştiye ve ibtidai mektebi muallimleri vazifeye devam edememişler yerlerine vekiller eğitim-öğretimi sürdürmüşlerdir.³⁶¹ Aynı yıl vilayetin içerisinde bulunduğu siyasi ve iktisadi durumdan rahatsız olan Bitlis Maarif Müdürü Hazım Hasan Efendi başka bir müdürlüğe tayinini istedi.³⁶² Kısa bir süre sonra Hazım Hasan Efendi Musul Maarif Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir.³⁶³ Hasan Efendi'den boşalan Bitlis Maarif müdürlüğü görevine Lazkiye İdadisi eski Müdürü Haşim Efendi atanmıştır.³⁶⁴ Ancak Haşim Efendi'nin bu göreve gitmemesi üzerine Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne Erzurum İdadisi Müdürü Saib Efendi tayin edilmiştir.³⁶⁵

Asayiş ve halkın ihtiyaçları da eğitim kurumlarını vurmuş, Mustafa Abdulhalık Bey'in Siird mutasarrıflığında bulunduğu sırada yaptırdığı Siirt idadi mektebi bilinmeyen bir sebeple yıkılarak beyaz mermer taşları hükümet dairesi ile jandarma dairesi arasındaki yolun kaldırımında kullanılmıştı.³⁶⁶ 1909 yılında Bitlis Maarif İdaresi ile Rüştiye Mektebi binalarından eşyalar çalınmıştı.³⁶⁷ Bitlis'te 1907 senesi Mart başında olan deprem üzerine Maarif Müdürlüğü geçici olarak erkek mektebine taşınmış ve burada eşyaları çalınmıştı.³⁶⁸

Asayişsizliğin sebeplerinden birisi de güvenlik görevlilerinin sayı bakımından yetersizliğiydi. Bu sebeple Doğu Anadolu vilayetleri polis ihtiyacının giderilmesi

³⁵⁸ BOA. BEO 3403/255177

³⁵⁹ BOA. BEO 3519/263859; BOA. DH. MKT. 2787/82.

³⁶⁰ BOA. BEO 4237/317702.

³⁶¹ BOA. MF. MKT. 1135/40. 1912 yılında geçirilen büyük kolera salgını, okullarda bulaşıcı hastalıkları önlemek hususunda yeni önlemler almayı gerektirmiş, Bakanlığın okullardaki sağlık sorunlarıyla ilgilenen örgütü "Hıfzıssıhha-ı Mekâtib Komisyonu" bir yönetmelik hazırlayarak, gerekli yerlerden onay aldıktan sonra uygulamaya koyulmuştu. (Mustafa Ergün, İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), s. 228)

³⁶² BOA. MF. MKT. 1141/2.

³⁶³ BOA. MF. MKT. 1151/65.

³⁶⁴ BOA. MF. MKT. 1156/14.

³⁶⁵ BOA. MF. MKT. 1156/637.

³⁶⁶ BOA. DH. İ.UM 7/2- 1/27.

³⁶⁷ BOA. MF. MKT. 1104/31.

³⁶⁸ BOA. MF. MKT. 1053/34.

için Erzurum, Van, Bitlis ve Mamüretülaziz’de polis mektepleri açılmıştır.³⁶⁹ Bitlis polis namzetleri önce Erzurum’daki polis mektebine gönderilmiş, daha sonra Bitlis’e nakledilmişler, bu adayların bütün masrafları Dahiliye Nezareti tarafından karşılanmıştır.³⁷⁰ Bu maddi imkânsızlıklara rağmen Balkan Savaşının başladığı sırada Emniyet-i Umumiye adına alınacak tayyare için Bitlis Polis Mektebinden yardım gönderilmiştir.³⁷¹ 1909 yılında vilayet jandarma alaylarındaki düzensizliğin giderilmesi için askeriye muallim görevlendirilmesine rağmen yeterli olmamış ve Erzurum’da açılacak mektepten Bitlis yöresince istifade edilemeyeceğinden Bitlis’e jandarma mektebi açılması talep edilmiştir.³⁷² Ancak tahsisat yetersizliğinden bu talep de reddedilmiştir. Daha önce de 1908 yılında Bitlis’te inşasına lüzum görülen askeri binaların ve askeri rüştiye mektebi inşaat masraflarının bütçeye ilavesi hususunda Bitlis Vilayetinden talepte bulunulmuş bu talep de karşılanamamıştır.³⁷³

Yine bölgedeki asayişsizlik sebebiyle Amerika Birleşik Devletleri İstanbul Büyükelçisi 1909 yılında Bitlis’te bulunan müesseselerinin korunması için jandarma talebinde bulunmuştur. Bu tarihte Bitlis’te dört Amerikan misyoneriyle 2 rüştiye, 2 iptidai mektep, 1 kız mektebi ve yetimhane bulunuyordu, ancak valilik bu talebi ayrıcalık olarak kabul ederek reddetmiştir.³⁷⁴ 1914 yılında Azadamard Gazetesi’nde çıkan bir makalede Bitlis Sultanisinde öğretmenlerin Ermenilerin aleyhinde şiddetli propaganda yaptıkları ve Müslümanları tahrik ettikleri bu sebeple birçok Ermeni öğrencinin okuldan ayrıldığı şeklindeki haberlerin doğru olmadığı ve haberin tekzibi için Matbuat Müdüriyetinden gerekli işlemlerin yapılması istenmişti.³⁷⁵ 1913 yılında Bitlis vilayetinde Ahlat kazasının Perhos karyesinde Osmanlı tebaasından Bedrosoğulları namına kayıtlı bir mülk arsa üzerine Protestan Cemaati için bir mektep inşasına ruhsat verilmiştir.³⁷⁶

³⁶⁹ BOA. DH. EUM. MEM. 126/85.

³⁷⁰ BOA. DH. EUM. MH. 68/85.

³⁷¹ BOA. DH. EUM. MH. 34/20. Balkan bozgununun acı sonuçlarını biraz olsun hafifletmek için bütün okullar tatil edilip, hastane veya göçmen evi olarak kullanıldığı, büyük yatılı okulların mutfaklarında bunlar için yemek pişirildiği bir dönemde nezarete de “Maarif Hediye-i Harbiye Heyeti” adlı bir örgüt kurulmuştu. (Mustafa Ergün, İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), 1996, s. 228).

³⁷² BOA. DH. MKT. 2867/89.

³⁷³ BOA. DH. MKT. 2679/6.

³⁷⁴ BOA. DH. MKT. 2859/92.

³⁷⁵ BOA. MF. MKT. 1194/90.

³⁷⁶ BOA. BEO. 4173/312951.

Bu dönemde Ermenilerin milliyetçi eğitim çalışmaları da dikkat çekmektedir. Ülkede Müslüman-Ermeni ilişkilerinin en gergin olduğu bölgede Ermeniler Sultan Abdülhamid dönemindeki faaliyetlerinden vazgeçmemişlerdir. Taşnak Komitesi'nin Bitlis çarşı ve pazarında esnaftan para topladığı ve vermeyenleri tehdidi ettiği, Tuğ kasabasında açılan mektepte talebelere silah imalinin öğretildiği Bitlis valiliğinden Dahiliye Nezaretine bildirilmişti (30 Aralık 1908).³⁷⁷ Bu ihbarlar üzerine Bitlis'e bağlı Tuğ kasabasında bir Amerikan Mektebi olup olmadığının tahkiki valilikten isteniyordu.³⁷⁸

Meşrutiyet uygulamaları bölgede bağımsız olarak çalışan Ermeni okullarının çalışmalarını etkilemişti. Osmanlı imparatorluğundaki Ermeni toplumuna ait ilkokulların ulusal meclisler tarafından yönetilmesi Ermeni Nizamnamesinin 45. maddesine uygun olarak 1863'de Babiali tarafından onaylanmış ve kabul edilmişti. Sultan II. Abdülhamid döneminde de bu bölgedeki, Muş'taki ve Siirt'teki, Ermenilerin komünal okullarına dokunulmamıştı ve uzun süredir devam eden ayrıcalıklarına müdahale edilmemişti. Yeni rejimin ilk iki yılında o bölgenin Maarif Müdürlüğü Ermeni okullarına ayrılan devlet desteğinin piskoposluk tarafından istediği gibi dağıtılmasına izin verdi. Ancak, 1910 yılının Ağustos ayından itibaren Bitlis Vilayetindeki Maarif müdürleri piskoposluk yoluyla paranın ödenmesine karşı çıkmışlar ve onların ayrıcalıklarını görmezden gelmişlerdi. Bu müdürler Meşrutiyet gereği ayrıcalıkların kalktığını bütün okullar gibi Ermeni okullarının da makbuz karşılığı para alabileceklerini ifade ediyorlardı. Bu gelişmeler üzerine Eylül ayında İstanbul'daki Ermeni patrikliği bütün yerel piskoposluklara bir sirküler gönderdi ve onlardan Ermeni Millet Nizamnamesine uymalarını ve kesinlikle komünal okullara oranın maarif müdürlerinin direk olarak karışmasına izin vermemelerini emretti. Kasaba ve köylerdeki birkaç okul ki bunların harcamaları büyük oranda beklenen devlet bağışlarıyla karşılanıyordu, fon eksikliği yüzünden kapanma tehlikesi içindeydi ve Maarif de söz konusu fonu bir şartla vermekte kararlı gibi görünüyor: Öğretmenler piskoposluk aracılığıyla değil bu parayı kendileri alacaklardı. Ermeniler

³⁷⁷ BOA. DH. ŞFR. 408/30.

³⁷⁸ BOA. MF. MKT. 1055/48.

hem Meşrutî yönetimin bütün özgürlüklerinde faydalanmayı hem de eskiden beri süregelen ayrıcalıklarını devam ettirmeyi istiyorlardı.³⁷⁹

Meşrutîyetin ilanından kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti gayrimüslim okullarının programlarını ve işleyiş tarzlarını incelemeye başladı ve ruhsatsız açılmış okulların denetimini istedi. İttihatçıların bu okullardan beklediği şey Osmanlılık düşüncesinin işlenmesi, eski programları ve ayırımçı hareketleri yok etmeleriydi. Hüseyin Cahit Yalçın, “Mektepler Meselesi” isimli Tanin Gazetesinde yayınladığı yazısında bu konu üzerinde durarak mekteplerin eski özelliklerini değiştirmesi ve meşrutîyet etrafında birleşilmesini istiyordu.³⁸⁰ Yaşanan olaylar üzerine Maarif Nezareti tarafından ecnebi ve gayrimüslim mekteplerin tesis ve açılma suretiyle ne şekilde ruhsata bağlanacağına dair belirlenen usul hakkında yapılması gereken tahkikat ve muamelat ile ilgili yerlere tebliğ edilmiş, Bitlis ve Ankara vilayetlerinde Osmanlı tebaası tarafından açılacak mekteplere ruhsat verilmesinde ve mevcut hususi mekteplerin ruhsata bağlanmasında Maarif Nizamnamesine göre hareket edilmesi istenmiştir.³⁸¹ Bu talep Bitlis’te var olan bazı mekteplerin ruhsata bağlı olmamasından kaynaklanmıştır.³⁸² Ayrıca Bitlis’teki bazı okulların gayrimüslim öğretmenlerinden de şikâyetler vardı.³⁸³ Meşrutîyetten sonra okullarda okutulacak kitapların seçiminin mektep müdürlerinin tercihinin bırakıldığı Bitlis Vilayetine cevap olarak bildirilmişti.³⁸⁴ 1909 yılında Bitlis’teki iptidai mekteplerine lazım olan kitaplar hazırlanmıştı.³⁸⁵

Özellikle Meşrutîyetin ilanından sonra mahalli dilde eğitim konusunda da sorun çıkmıştır. İdadi öğretiminin dili de bu dönemde tartışma konusu olmuştur. 1898 Şura-yı Devlet kararında, “Erzurum, Bitlis, Van, Mamuratü’l-aziz vilayetleri yatılı idadi mekteplerinde Ermeni lisanının, Selanik, Edirne vilayetlerinden başka Rumeli-i Şahanenin vilayet-i sairesi merkezleri yatılı idadi mekteplerinde icabat-ı mevkiye göre Rum ve Bulgar lisanlarının Bağdat idadisinde muamelat ve ticaret-i maliyenin

³⁷⁹ F.O. 424-227 (5373) 28-29.

³⁸⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, “Mektepler Meselesi”, Tanin, 10 Haziran 1909, No: 277; 13 Haziran 1909, No. 280.

³⁸¹ BOA. MF. MKT. 1052/82.

³⁸² Bitlis kasabasında bulunan Ermeni Mektebi'nin ruhsatsız olması hasebiyle lisan-ı Osmani muallimliğine atanan Şemseddin Efendi'nin geçmiş dönemle ilgili maaş talebi reddedilmiştir. (BOA. MF. MKT. 1130/18).

³⁸³ Bitlis’teki İnas Rüştîye Mektebi Muallimesi Anna Hanım bir gayrimüslimdi. 1908 yılında vazifesini ihmal ettiğine dair şikâyetler olmuştu). BOA. MF. MKT. 1054/74).

³⁸⁴ BOA. MF. MKT. 1092/37.

³⁸⁵ BOA. MF. MKT. 1105/20.

gösterdiği lüzuma mebni ameli olarak (pratikle) İngiliz ve Fars lisanlarının okutturulması münasıptır.”³⁸⁶ denilmiş Bitlis’teki okullarda Ermenice lisanın okutulması daha sonra yasaklanmıştır. Bölgedeki hassasiyet ve Müslümanlarla Ermeniler arasındaki ilişkilerin devamlı gergin olması bu kararda etkili olmuştur.

İkinci Meşrutiyetin son yıllarında genel ve özel iptidai mekteplerin sayısı artmıştır: (1913-1914 öğretim yılı)³⁸⁷

Tablo 24: 1913-1914 öğretim yılında doğu vilayetlerinde genel ve özel iptidai mekteplerin sayısı

Yerel İdareler	Genel Okullar	Özel Okullar	Toplam
Erzurum Vilayeti	198	128	326
Bitlis Vilayeti	83	80	163
Basra Vilayeti	28	-	28
Hicaz Vilayeti	61	-	61
Van Vilayeti	51	47	98

Bu tabloya göre Bitlis’teki iptidai mekteplerin sayısı diğer vilayetlere oranla iyi bir durumda görünmektedir. İkinci Meşrutiyetin son yıllarında (1913-1914) genel ve özel iptidai mekteplerdeki öğretmenlerin yerel idarelere dağılımları şöyledir:³⁸⁸

Tablo 25: 1913-1914 genel ve özel iptidai mekteplerdeki öğretmenlerin yerel idarelere dağılımları

Yerel İdareler	Genel Okullar		Özel Okullar		Toplam	
	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız
Musul	91	8	122	21	213	29
Erzurum	268	29	-	-	268	29
Bitlis	117	14	73	16	190	30
Basra	38	4	-	-	38	4
Van	63	4	93	25	156	32

³⁸⁶Hatip Yıldız, Diyarbakır Vilayeti’nde Eğitim (1870-1920), s. 201.

³⁸⁷ Mustafa Ergün, İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), s. 281.

³⁸⁸ Mustafa Ergün, İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), s. 282.

Her iki tabloya göre Bitlis Vilayetinde 1913-1914 yıllarında 163 iptidai okulda 220 öğretmen görev yapmaktadır. Bu rakamlar doğu vilayetleri içinde oran itibariyle iyi olmakla birlikte eğitimin yaygınlaştırılması açısından yetersizdir. Bu eksikliklerin giderilmesi için projelerine gerekli ödenek onayını alan maarif bürokratları buradan hareketle Ankara, Sivas, Kastamonu, Konya, Elazığ, Musul, Yanya, Kudüs, Adana, Trablusgarb, Erzurum, Bitlis ve San'a'dadarümuallimlerin açılması hazırlıklarına girişirken; Görice, Şam, İşkodra, Van, Medine, Bağdat ve Beyrut darümuallimlerinde de yenileme çalışmalarını başlatmıştı.³⁸⁹

Maarif Nezareti Meşrutiyetin ilk yıllarında okulları düzeltmek ve yeni okulların kuruluşları hususundaki çalışmaları yürütmek için on beş Maarif müfettişi görevlendirmiştir. Bu müfettişler gittikleri yerlerde çok verimli çalışmalar yapmışlar ve istenen sonuca ulaşmışlardır. 1909 sonlarında da, maarife bağlı okulların denetimi için otuz müfettiş görevlendirilmesi kararlaştırılmıştı. Oysa tensikattan sonra nezaretin emrinde on dört müfettiş kalmıştı. İkinci Meşrutiyet döneminden önce ise İstanbul'da nezaretin emrinde altmış kadar maarif müfettişi vardı. Bunlar iş görmeden maaş alırlardı. Tensikat sırasında “vazifesiz memuriyetler” lağvedildiğinden, bunların işlerine de son verilmişti. 1910 yılı bütçesinde her vilâyet merkezinde bir maarif müfettişi, her liva merkezinde de birer ilkokul müfettişi çalıştırılması karar altına alınmıştı. 27 Ağustos 1910'da Bitlis vilayeti müfettişliğine Mustafa Necip Bey tayin edildi. Sivas Valisi Mahmud Emin Bey, Necip Bey'in irfan ve hamiyetine Sivas'ta çok ihtiyaç duyulduğunu bildirerek Necip Bey'in Sivas'a tayinini istedi.³⁹⁰ Kanunu Esasî gereğince bütün mektepler teftiş edilmek zorundaydı. Kastamonu'da (1038), Kosova'da (888), Konya'da (356), Mamuretülazizde (287), Manastır'da (1377), Musul'da (99), Vanda, (92), Yanya'da (967), Bitlis'te 65 teftiş edilecek mektep vardı. Bütün Osmanlı Devleti'nde toplam (15.132) mektep bulunuyordu. Bununla beraber bu rakam bütün okulların gerçek miktarını göstermiyordu. Her müfettişe 150 mektep düşüyordu. Vilayetlerde maarif müdürleri vardı, fakat livalarda maarif memurları yoktu. İşte bu müfettişler, Seyyar Maarif Memuru görevi görüyorlardı.³⁹¹ Vilâyetteki müfettişler bakanlıkça, ilköğretim

³⁸⁹ Erkan Tural, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nde Bürokratik Reform”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), S. 22, Ankara 2007, s. 189.

³⁹⁰ BOA. DH. MUI. 126/9.

³⁹¹MMZC. D:I, İçtima Senesi 3, cilt:2, İnikad: 23 (27 Kânunuevvel 1326) C: 1, S. 95.

müfettişleri de valiler tarafından seçilip atanacaklardı. Atamalar yapıldıktan sonra müfettişlerin görevleri hakkında bir de yönetmelik yayınlanmıştı. Bu yönetmelikte, vilâyetlerdeki maarif müdürleri de denetim ve gözetimle görevlendiriliyordu. Maarif müdürleri, özel ve genel ortaöğretim kurumlarını bizzat denetlemekle görevli idiler. Maarif müfettişleri ise, vilâyet içindeki öğretmen okullarıyla ilkokulları denetlemek ve maarif müdürlerine rapor vermekle yükümlüydüler. Ayrıca bunlara, yönetime ve alınacak önlemlere ilişkin bazı yetkiler de verilmişti. Osmanlı eğitiminde İkinci Meşrutiyet dönemi de sağlam bir denetim sistemi kurulmadan, çeşitli tartışmalar içinde geçip gitmiştir.³⁹²

Meclis-i Mebusan'da yapılan bütçe görüşmeleri eğitim alanında ülkenin durumunu gözler önüne sermektedir. Özellikle Doğu Anadolu vilayetlerinin mebusları eleştirilerle yönetimi ikaz etmişlerdir. 1909 yılı Maarif Nezareti bütçesi görüşmelerinde, Kastamonu Mebusu Şükrü Efendi bu bütçe teklifine itiraz ederek vilayetlere yapılan bütçe ilavelerini ifade etti: “Edirne vilayetinde 102 iptidai, İşkodra vilayetinde 140 iptidai mektep var, tahsisatı 19.185 kuruş, Bitlis'te 97 iptidai mektep var, buna memnun olmalı çünkü burası Kürdistan'dır. Kosova'da 555 iptidai mektep var masrafı 200.000 kuruş, Kastamonu'da ve Adana'da bir tane var, Ankara'da iki tane 300 kuruş tahsisat vermişler. Yeni yapılacak bu okulları ve bütçeleri kabul etmiyorum.”³⁹³ Mebus Şükrü Efendi adeta aşağılayarak Bitlis'in Kürdistan'da olması sebebiyle 97 iptidai mektebine memnun olmasını ifade etmiştir. 1911 yılı Maarif Nezareti bütçe görüşmelerinde, Van, Erzurum ve Bitlis vilayetlerinde dokuz mektep açılması kabul edilmiş, ayrıca Bitlis'in de bulunduğu 10 vilayete muallim mekteplerinin açılması için onay verilmiştir. Ancak Bitlis'in mektep açısından yetersiz olduğu da ifade edilmiştir.³⁹⁴ 1914 yılı Maarif Nezareti bütçesi görüşmelerinde meclis başkanlığına bir takrir sunan Hakkâri Mebusu Mehmet Hamza ve Münip Efendiler bölgedeki eğitim oranı ve durumu hakkında ilginç bilgiler veriyorlardı:

“Kürdistan'da ahalinin, bahusus daire-i intihabiyemizdeon binde biri okuryazar değildir. Fakr-ü-ihyaçları da malumdur. Bu nispeti hiç olmazsa tedricen binde bire

³⁹² Mustafa Ergün, İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), s. 231-233.

³⁹³ MMZC. D. 1 cilt: 4, (28 Temmuz 1325), İnikad: 129, s. 292.

³⁹⁴ MMZC. D. 1, Cilt 7, İçtima senesi 3 (9 Mayıs 1327), İnikad: 104, s. 67.

indirmek ve Kürtlere muallimin yetiştirmek üzere 50 talebelik bir iptidai ve idadi derecelerini haiz leylî bir mektep için senevi en az 1.500 liralık bir tahsisatın bütçede açığı malum bulunan Van Vilayeti hususî bütçesine zammı için on dokuzuncu faslın madde-i mahsusasına ilavesini Heyeti Umumiyyeninhamiyyetinden bekleriz.”

Bu tahrir üzerine söz alan Hakkâri Mebusu Hakkâri Mebusu Mehmet Hamza Bey, okuryazar oranının on binde, yirmi binde bir olduğunu ifade ederek sözlerine şöyle devam etmiştir ve alkış almıştır: “...Bölgenin şimdiye kadar ne maarifi, ne yolu hiç bir şey yapılmamıştır, bu milleti artık okutalım, Kürtleri okutalım. Kürtleri, Kürtler okudukça, hükümet onları kazanacaktır. Onlar büyük hizmet edeceklerdir. Şimdi merkezi vilayete bir Kürt talebesi gelmezse, okumazsa, gidip, onların içlerine bir muallim tayin edilirse ve içlerine gittikten sonra Türkçe, Kürtçe bilmezse, nasıl okutacak? Biz, Arapça, Türkçe, Kürtçe istemiyoruz. Yalnız gitsinler onları okutsunlar. Cehli izale etsinler. Şimdiye kadar İstanbul, cehalet yüzünden ne büyük felaketler gördü. O felaketleri Kürdistan da gördü. Sonra ehemmiyetsiz bir şeydir. Daha geçen gün otomobiller için verilen (900) Lira hakkında Ayanın müzakeresini görmediniz mi? Otomobiller için 900 Lira tahsisat verileceğine, bu para, Kürdistan'ın maarifine tahsis edilse, Kürdistan terakki eder ve her bir felaketten kurtulmuş olur. Bunu hamiyetinizden beklerim.”

Bu sözler üzerine söz alan Maarif Nazırı Şükrü Bey, Maliye Nezareti bütçesinde taşrular için (50.000) liranın mevcut olduğunu, Van Vilayetinin ihtiyacının nezaretçe bilindiğini kendisinin Maliye Nazırı nezdinde teşebbüste bulunarak Van Vilayetine bu (50.000) liradan bir miktar tahsisat alınacağını ifade etmiştir. Bunun üzerine Hamza Beyin tahriri kabul edilerek bütçe miktarı encümene iade edildi. Ancak bu karar üzerine harekete geçen Muş Mebusu Keygam Efendi, “Yalnız bir vilayet... Yalnız bizim Bitlis Vilayeti kaldı. Efendim, bendeniz Bitlis için iki tahrir vermişimdir; nazarı dikkate alınız.” diyerek Bitlis için de bir miktar tahsisat ayrılmasını istemiş, ancak bu talepleri dikkate alınmamıştır.³⁹⁵

Bitlis'te eğitimin önemli bir unsuru da medreselerdir. Bölgedeki Kürtleri Osmanlı Devleti'ne bağlayan en önemli etken İslamiyet'tir, ayrıca bölge halkı dine sıkı bir bağlılık göstermektedir. Bu yüzden dini eğitim bu bölgede her zaman resmi eğitimin

³⁹⁵MMZC. D:3, İçtima Senesi 1, cilt:2, İnikad: 34 (2 Temmuz 1330-1914) C: 1, s. 272-274.

önünde olmuştur. Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat'tan önce en önemli eğitim kurumlarının başında gelen medreseler, orta ve yüksek eğitim veren kurumlardı. Medreseler gerek öğrenci alımı, gerekse denetim ve kontrol edilmesi, asayiş ve güvenliğin sağlanması bakımından bağımsız bir yapıya sahipti. Medreselere başka bir kurumun müdahale etmesi söz konusu değildi. Bu sebeple devletin içinde de güçlü bir yapısı vardı.³⁹⁶ Medreselerle ilgili en önemli değişiklikler İkinci Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu sırada hala 2500-3000 civarında oldukları düşünülen medreselerin ıslahı konusu, hem devlet yöneticilerinin ve hem de medreselerle ilgilenen bazı sivil inisiyatiflerin gündemindeydi. Geleneksel yapıları içerisinde son dönemlere kadar gelen medreseler, II. Meşrutiyet dönemindeki ıslahat çalışmaları içinde ilmi ve idari teşkilatları açısından ele alınarak yeniden düzenlenmeye çalışılmıştır. Yeni düzenlemeye ilk olarak İstanbul medreselerinden başlanmış, yeterli ve kaliteli din görevlisi yetiştirmek amacı ile mesleki eğitim veren medreseler açılmıştır. Taşra medreselerinin yeniden düzenlenmesine belirli merkezlerden başlanmıştır. Ancak bu medreseler orta dereceli olarak düzenlenmiş dolayısıyla yüksek dereceli ve ihtisas medreseleri sadece İstanbul'a münhasır kalmıştır. Bütün çalışmalara rağmen düzenlemeler İstanbul ve bazı merkezlerle sınırlı kalmıştır. İstanbul, Konya ve Selanik'teki çalışmalar bölgelerindeki medreselerin geliştirilmesi hedefine yönelikti. Bunlarda da öncelik başkente ayrılmış olmakla birlikte, taşra medreseleriyle alakalı yeni düzenlemeler de getirilmiştir. Nitekim Şubat 1910 tarihli Medaris-i İlmiyye Nizamnamesi'nin 1, 2, 3 ve 33. maddelerinde taşrada müftüler ve onların başkanlığında Cem'iyet-i İlmiyyeler'in medreselerle ilgilenmeleri esası getirilmiştir. Medreselerin, müderrislerin, talebelerin durumlarını, yılsonu sınav sonuçlarını gösterir muntazam kayıtların ne şekilde tutulacağı ortaya konmuştur. Müderris ve bevvabların görevleri belirtilmiştir.³⁹⁷ İttihat ve Terakki Fırkası'nın medrese çalışmaları içinde 1913 yılı Mayıs'ında Van'da İttihat ve Terakki Medresesi açılmış aynı çalışmalar Bitlis ve

³⁹⁶ Muzaffer Orhan, Osmanlı Devleti'nde Vilayet Yatılı İdadileri, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2006, s. 86.

³⁹⁷ Zeki Salih Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde Islahat Çalışmaları Çerçevesinde Medreselerin Kuruluş Sistemi ve İdarî Teşkilatı", A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), 9, (1999) 446-449.

Erzurum'da da uygulanmak istenmişti, ancak Bitlis'ten bu konuda gelen talepler 1914 yılı Nisan'ında hazinenin yetersizliğinden dolayı reddedilmiştir.³⁹⁸

Meşrutiyet'in başından beri medreselerin ıslahı konusu çok konuşulmuş, ancak pek önemli bir gelişme sağlanamamıştır. Medreseler kesin olarak ıslaha muhtaçtır, çünkü programlarda ilim ve fen yer almamakta, buna karşılık lüzumsuz merasimlere öncelik verilmektedir. Son yarım yüzyılda medreseler büyük çapta ihmal edilmişlerdir. Halbuki medreselerin durumu, ülkenin genel durumu ile doğrudan ilişkilidir. Onlar geliştirilirse millet de içine düştüğü çeşitli sıkıntılardan kurtulabilecektir. 1900 yılına ait Bitlis Vilayeti Salnamesinde bu ihmal edilmişlik şu şekilde açıklanmaktadır:

“Vilayet dahilinde eskiden beri mevcut olan medreseler her dönemde bunca yazar, faziletli kişi ve bilgin yetiştirmiş olmasına rağmen zaman içerisinde vakıfların çeşitli nedenlerle kazalara uğramasıyla yok olmuşlardır. Ancak şimdi mevcut ve meydana çıkarılan 110 bab medresede 1.217 nefer talebe ve 5 babmekatib-i rüşdiyye ve 196 babmekatib-i iptidaiye ve sıbyaniyyede erkek ve kadın 6.000 öğrenci bulunmaktadır. Vilayet dahilindeki Ermeni, Protestan, Katolik ve Keldani milletlerin 69 babmekatib-i iptidaiye ve sıbyaniyyesinde de erkek ve kadın toplam 3.724 öğrenci vardır. Bazısı eski şekliyle bulunan ve bazıları azıcık tamire muhtaç olan medreselerden başka Vali Fikri Paşa zamanında elverişli, geniş bir yerde mükemmel bir mektep inşa olunduğu gibi Muş, Siird, Genç ve Ahlat'ta da epeyce öğrenciyi içine almaya yeterli dört babrüşdimekteb vardır.³⁹⁹

1891 yılında Bitlis merkezinde 5 medresede 5 müderris ve 100 öğrenci vardı. Bu medreselerin isimleri Şerefîye, İhlasiye, Hatuniye, Şükriye, Hacı Bekkiye'dir.⁴⁰⁰ 1892 yılında merkez sancağa bağlı Ahlat Kazasında 7 medrese⁴⁰¹, İspayirt Nahiyesinde 3 medrese, Muş merkez kazasında 9 medrese, Muş Kazasının Kesur Nahiyesinde 9 medrese, Handeris Nahiyesinde 7 medrese, Muş'un Malazgirt

³⁹⁸ Erdal Aydoğan, İttihat ve Terakki'nin Doğu Anadolu Politikaları, Ankara, 2005, s. 134-135.

³⁹⁹ Bitlis Vilayeti Salnamesi, 1318/1900, s. 110-111.

⁴⁰⁰ Vital Cuinet, La Turquie D'Asie, c. II, Paris, 1891, s. 534.

⁴⁰¹ Ahlat kasabasında Müslüman çocuklarının dini bilgileri edinmeleri için hazırlanan müessesede mektep nev'inden ise 1909 senesinden itibaren masraflarının karşılanabileceği, şayet ilim talebesine mahsus medreselerden ise muallimlerine meşihattan maaş verilmesi gerektiği. 1908 yılında Bitlis'e bağlı Ahlat kasabasındaki Müslüman çocukların dini ilimleri tedrisi hususunda yardımcı olacak müderrise maaş harici ödeme yapılması isteniyordu. (BOA. DH. MKT. 2772/41; 1043/54).

Kazasında 7 medrese, Bulanık Kazası ve Sason Kazasında 4 harabe medrese, Siirt Kasabası'yla Tellü Karyesi arasında 15 medrese, Siirt'in Pervari Kazasında 5 medrese vardır.

Sultan Abdülhamid devrinde başlayan medreselerdeki öğrenci sayısındaki azalmalar bu dönemde de devam etmiştir. Meşrutiyet döneminde medreselerin ihmal edildiğini söylemek mümkündür. Özellikle boşalan medrese binaları askeri amaçlarla kullanılmış, bu da halkın tepkisini çekmiştir. Bitlis'teki Şarkiye Camii bitişiğinde olup ilim tedrisatı için inşa edilmiş olan medrese iki seneden beri Osmanlı askerleri tarafından hapishane deposu olarak kullanılıyordu. Bitlis vilayeti İdare Meclisi 8 Nisan 1910 tarihli kararında, Bitlis'te bulunan Şerefiye Camiinin yanında bulunan ilmi tedrisat için inşa edilen ve birkaç seneden beri Osmanlı askerlerinin silah ve cephanesinin depolanması için kullanılan medresesinin boşaltılarak ilim talebelerine verilmesini istiyordu.⁴⁰² Medresenin tahliyesiyle ilim talebesine terk edilmesi Sadaret tarafından gönderilen bir yazıyla Harbiye Nezareti'nden istendi.⁴⁰³ Oysa Şerefiye Medresesi'nin bir vakfı vardı. Bu vakfın yıllık geliri 55.217 kuruş, masrafları 28.183 kuruştı. Müderris Mehmed Said, velayeti Mehmed, imamlığı Selim, hafızlığı İshak efendilere aitti. Medresede müderris, hatip, temizlikçi (ferraş), müezzin, aşırhan, hafız, devirhan vazifelileri vardı.⁴⁰⁴ Bu talepler İttihat ve Terakki merkezinin yavaş yavaş medreselerin önemini kavradığını ve bölge halkını kazanmak için dini eğitime önem verildiğini gösteriyordu.

Nitekim bölgeden gelen talepler de bu yöndeydi. Bitlis Valiliği Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek Ahlat kasabasındaki medreseye müderris tayini talep etmişti. Bu isteğe verilen cevapta, bütün vilayet merkezlerine üçer yüz kuruş, livalara iki yüz elli kuruş, kazalara da iki yüz kuruş maaşla müderris seçilip tayini Meclis-i Mebusan kararı gereği olduğundan Ahlatkasabasındaki medreseye müderris tayin edilmesi Daire-i Meşihat-ı İslamiye tarafından isteniyordu.⁴⁰⁵

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, 1916'da İttihat ve Terakki Fırkası Kongresinde eğitim birliği kabul edilerek Osmanlı Devleti'ndeki bütün okullar Maarif Nezareti'ne

⁴⁰² BOA. BEO. 3741/280430.

⁴⁰³ BOA. BEO. 3740/280430.

⁴⁰⁴ BOA. BEO. 3669/275102.

⁴⁰⁵ BOA. DH. MUİ. 20-1/9.

bağlandı. Böylece eğitimin denetlenmesi ve daha iyi bir konuma getirilmesi hedeflenmişti. Ancak savaşlar ve işgallerden sonra 1920 yılına gelindiğinde, Bitlis'in eğitim alanındaki ihtiyaçları hâlâ giderilmemişti. Resul Sıdkı Bey ve Bitlis Mebusu Sadullah Fevzi Bey, 4 Temmuz 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyasetine verdikleri taktirde; Bitlis'te hiçbir mektebin olmadığını ifade ederek bu eksikliğin giderilmesi için Bitlis'te dört iptidai (ilkokul) mektebinin kurulmasını istediler. Ancak bu mesele aynı oturumda Maarif Encümeni (Eğitim Komisyonu)'ne havale edildi. Bu taktiri müzakere eden Maarif Encümeni, görüşlerini 14 Temmuz 1920'de meclise sundu. Bu cevabi tezkerede; iptidai mektebinin kurulması, tedrisat-ı iptidaiye kanunu gereğince o bölgede bulunan ahaliye ait olup bu da hususi bütçe ile temin edileceğinden, gereğinin yapılması için Bitlis Vilayetine yazı yazılmış olduğu ifade edildi.⁴⁰⁶ İptidai mektep eksikliği idadi mekteplerde de görülüyordu. Şaban Vehbi Bey, Bitlis'te idadi (Ortaokul) mektebinin olmayışını Bitlis için bir eksiklik olarak gördüğünden ötürü, meclisin 25 Kasım 1920 tarihli oturumunda Bitlis'te bir idadi mektebi kurulması yönünde bir taktir verdi. Bu teklif Maarif Vekâletini ilgilendirdiği için Maarif Encümeni (Milli Eğitim Komisyonu)'ne havale edildi.⁴⁰⁷ Meclisin 9 Aralık 1920 tarihli oturumunda bütçe üzerine meseleler mevzubahis olunca Yusuf Ziya Bey ve diğer Bitlis Mebusları Şaban Vehbi, Derviş, Hüseyin Hüsnü Beylerle beraber, Genç Mebusu Haydar, Muş Mebusu Ahmet Hamdi ve Hakkâri Mebusu Tufan Beyler, bütçenin uygun yerlere sarf edilmesi gerekliliği, Bitlis ve Van Vilayetlerinde mektep yapılmamasının izahını Maarif Vekilinden sordular. Hemen akabinde söz hakkı alan Maliye Vekili Ferit Bey, bütün doğu vilayetleri mektepleri meselesine bakılacağından bu istizaha gerek olmadığını, bundan dolayı Yusuf Ziya Bey'den bu teklifi geri almasını istedi. Bu suretle Yusuf Ziya Bey de sual taktirini geri aldı.⁴⁰⁸

Eğitim cumhuriyetin ilanından sonra da bölgenin en önemli sorunlarından birisi olarak devam etmiş, maddi imkânsızlıklar, öğretmen yetersizliği, asayiş problemleri bugüne kadar değişmeden gelmiştir.

⁴⁰⁶ TBMM. Z.C., D:1, C. 2, İ: 27, s. 172 ve TBMM Z.C., D:1, C. 2, İ: 34, s. 327-328; Sedat Işık, Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Bitlis Milletvekilleri (Biyografileri ve Faaliyetleri), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2011, s. 75.

⁴⁰⁷ TBMM Z.C., D:1, C. 6, İ: 102, s. 33.

⁴⁰⁸ TBMM Z.C., D:1, C. 6, İ: 111, s. 283.

2.3 Sağlık

Sultan II. Abdülhamid döneminde ülkenin sağlık durumu çok iyi değildi. Padişaha Alman uzmanlardan Dr. VonDüring'in sunduğu 1902 yılındaki rapora göre, ülkedeki hastalıklara karşı bir çözüm alınmazsa iki nesil sonra nüfus yok olacaktı. Osmanlı nüfusu hızla azalıyordu.⁴⁰⁹ Meşrutiyetten önce Bitlis vilayetinin de sıhhi durumu çok iyi değildi. Birçok Avrupalı seyyahın ifade ettiği gibi caddeler, çarşılar, evler ve yaşanan diğer mekânlar doğu vilayetlerinde çok pisti ve Bitlis için de bu şartlar geçerliydi.⁴¹⁰ Lağımın içme sularına karışması şehirde tifo ve kolera gibi salgın hastalıkların yaşanmasına sebep oluyordu. Vilayette hastalıkları tedavi edecek doktor ve ilaç bulunmuyordu. Doktorların önemli bir kısmı Sıhhiye Nezareti tarafından atanmakla beraber masrafları ve maaşları belediye tarafından karşılanıyordu. Ayrıca belediyelerin kendisine bağlı olarak çalışan halk doktorları vardı. Ancak 1907 yılında Bitlis Belediyesi gelirleri yetersiz olduğundan belediye tabiplerinin maaşları ödenemiyordu.⁴¹¹ Bitlis belediyesi gelirleri doktorların paralarını ödemeye yetmediği için doktorlar maaşlarını alamadıklarından vazifelerini terk etmişlerdi, bu yüzden Bitlis'in doktor ihtiyacı çoğu zaman askeri tabiplerle gideriliyordu.⁴¹² Bunları yanında Amerikalı misyonerler de çoğu zaman bu sağlık işlerini karşılıyorlar böylece halkın sempatilerini kazanıyorlardı.

Meşrutî yönetim her alanda olduğu gibi sağlık alanında da bir takım tedbirler almak istemiş ancak, elde yeterli doktor ve para olmadığı için sağlık alanında pek ilerleme kaydedilememişti. Bitlis için diğer bir sıkıntı hiçbir doktorun bu şehre gitmek istememesiydi. Hem şehrin imkânları hem doğu şartları doktorları ve diğer sağlık personelinin bu bölgeye gitmekten alıkoyuyordu. Dahiliye Nezareti sağlık personeli taleplerine ait Bitlis Valiliğine gönderdiği cevabi yazılarda, Bitlis ve Muş'a talipleri olursa tabip tayin edileceğini bildiriyordu.⁴¹³

Bitlis vilayeti liva, kaza ve nahiyelerindeki tabip ihtiyaçlarının karşılanmasını istemiş, ancak nezaret hazineden karşılanacak maaş karşılığında tabiplerin görevi

⁴⁰⁹Edwin Pears, Turkey and Its People, London, 1912, s. 26.

⁴¹⁰ Mark Sykes, Lynch, Mayevsky

⁴¹¹ BOA. DH. ŞFR. 393/115; Bitlis Belediye Ebesi Ayşe Hanım'ın maaşının tesviyesi (BOA. DH. MUI. 13-3/9).

⁴¹²BOA. BEO.3264/244795

⁴¹³BOA. DH. MUI. 3-2/23.

kabul etmediklerini bildirmişti.⁴¹⁴ Sıhhiye memurlarının maaşlarının artırılarak bölgeye gönderilmesi de getirilen çözüm önerileri içinde yer alıyordu.⁴¹⁵ Fakat kazalardaki doktor ve eczacıların normal harcırah ve maaşlarının ödenmemesi diğer bir problemdi.⁴¹⁶ Bu şartlar altında normal maaş dışında sağlık personeline fazla para ödenmesi mümkün görünmüyordu. 5 Haziran 1909'da vekâletle idare edilmekte olan Bitlis, Muş ve Siird ile boş bulunan Genç Sancağı belediye tabipliklerine birer tabip tayin edilerek maaşlarının Hazine-i Hassa'dan ödenmesi Dahiliye Nezareti tarafından valiliğe gönderilen bir yazı ile istenmişti.⁴¹⁷

1910 yılı başında doğu vilayetlerinde Erzurum'dan başlayarak hızlı bir şekilde yayılan kolera bölgeyi tehdit etti. Koleraya karşı Van, Bitlis, Trabzon ve Mamuratülaziz valilikleri Dâhiliye Nezareti tarafından 15 Ekim 1910'da uyarılarak buşehirden gelenlerin kabul edilmemesi ve karantina uygulanması isteniyordu. Bitlis Valisi Tahir Paşa, kolera hakkında mülhakatı bilgilendirdi. Karantina ve koruma haneleri için gerekli para gelmediği gibi doktor ve ilaç da yoktu. Bu iş için acele edilmesi vali tarafından Dahiliye Nezareti'nden isteniyordu. Erzurum, Trabzon ve Bitlis'te ortaya çıkan koleraya karşı kullanılmak üzere İstanbul'dan 9 sandık ilaç ve alet Rusya şirketinin Rostaof vapuru ile Trabzon'a gönderildi. Ancak vapur yolda gecikince Trabzon'a uğramadan Batum'a gitti. Hariciye Nezareti bu konuda Rus şirketini uyararak bu sandıkların hemen Trabzon'a gönderilmesini istedi.⁴¹⁸

Vilayetteki sağlık işleri pek yolunda gitmeyince buraya bir sıhhiye komisyonu görevlendirildi. Komisyonun görevlendirilmesinin en önemli sebeplerinden birisi de bölgede görülen kolera salgınıydı. Komisyon bu salgını önlemek için şehri karantinaya almış, sular temizlenmeye çalışılmıştır.⁴¹⁹ Koleranın bölgeyi kol gezdiği bir dönemde Meclis-i Mebusanda konuyu gündeme getiren bölge mebusları, Bitlis, Van ve Erzurum vilayetlerine gönderilecek doktor masraflarına karşılık olmak üzere Dahiliye Nezareti bütçesine 450.000 kuruş tahsisat ilavesi ile sarfına mezuniyet verilmesini talep ettiler. Bu konunun görüşülmesi sırasında söz alan Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, "... O vilâyette doktor yoktu. Kolera gelmedikçe doktor

⁴¹⁴ BOA. DH. İD. 18 -1/51

⁴¹⁵BOA. DH. MUI. 35-2/17.

⁴¹⁶BOA. DH. İD. 18 -1/39

⁴¹⁷ BOA. DH. MKT. 2865/81.

⁴¹⁸ BOA. DH. İD. 51/16.

⁴¹⁹ BOA. DH. İD. 51/16

gönderilmiyor ve hatta doktorlar da 2.000 kuruş maaş verilmedikçe, gitmiyorlar. Vilayetin havası, uzaklığı nazarı itibara alınarak ve sıhhat-i umumiyeye de taalluk etliğinden dolayı şu paranın çok görülmemesini hassaten Meclisi Âlinizden rica ederim. Bakınız efendim, şimdi Bitlis vilayetinde yeterli doktor yoktur. Şu sırada aldığımız telgrafları okursanız anlarsınız. Eczacılıksızdan, doktorsuzluktan Muş'ta mevcut 600 askerden 40 gün zarfında 80 kadarı ölmüş. Bu, bütün milletin hayatına taalluk eden meselelerdendir. Kolera gelsin Bitlis'e, sonra doktor gönderelim, 2.000 kuruş maaş veriliyor yine gitmiyorlar. Sıhhiye Encümeni ise, bu parayı çok görüyor, vermemek istiyor. Van'da, Erzurum'da kolera vardır; sonra mesarifi muhassasat bitmiş olduğu için para istiyorlar. Bu para sıhhat-i umumiyeye mütealliktir, sıhhati umumiye-i millet her şeyden ehem ve elzemdir. O vilayetin de ahvali esef-iştîmâlini, alimallah, görseniz efendim, ahaliye acımıyorsanız şu hamiyetli, dilâver askerlere acıyın. Doktor yok, ecza yok.”⁴²⁰

Meclis görüşmelerinde doğu vilayetleri için bütçeye 4.000 lira ilave edilmesi kabul edildi. Ancak sonraki yıllarda bu miktarın ödenmesi pek mümkün olmadı. 1911 yılında Dahiliye Nezareti, Bitlis vilayetine gönderdiği bir yazı ile Bitlis ve civar mahallerde ahalinin sıhhi ihtiyaçlarını karşılamak, oralarda zuhur eden vak'a-i cürmiyyenin kanuni yollardan halledilmesini sağlamak için merkezden uzak bu gibi yerlerde doktorların rağbetlerinin artırılması lüzumu ve buralara hazine maaş verilerek memur tayin edilemeyeceğini bildiriyor, maaşların artırılması talebini reddediyordu. Ayrıca doktorların bölgeye gitmesi için asayişin de çözülmesini istiyordu.⁴²¹

Şehirde alınan tedbirlerden sonra 1911 yılı Ocak ayında kolera temizlenmiş ve karantina kaldırılmıştır.⁴²² Bitlis valiliği bir daha böyle bir salgının yaşanmaması ve kolera salgınını önlemek için çeşitli tedbirler alma yoluna gitti. Bu konuda Bitlis Valiliğinin cihaz ve ilaç talebine Dâhiliye Nezareti 30 Eylül 1911 tarihinde gönderdiği cevabi yazıda, Avrupa'dan getirilecek etüv polvarizatörlerden (ilaç püskürtme aletlerinden) gerekli miktarının Bitlis'e gönderileceğini ifade etmişti. Ancak 31 Mart 1912 de Bitlis'e henüz bir alet gelmemiş bu durum üzerine vali tekrar Dâhiliye Nezareti'ne

⁴²⁰ MMZC. D. I, İçtima Senesi:3, Cilt: I, İnikad:18 (13 Kanun-ievvel 1326), s. 637.

⁴²¹BOA. DH. İD. 142/3.

⁴²²Tanın, 27 Kanun-ievvel 1326/9 Ocak 1911, No:844.

müracaat ederek, özellikle kolera gibi bir bulaşıcı hastalığın ortaya çıkması ve çıktığı takdirde yayılmasının önlenmesi için gerekli cihazların gönderilmesinin vilayet için gerekli olduğunu bildirmişti. Verilen cevapta (20 Mayıs 1912) ulaşım imkânsızlıklarından dolayı Bitlis'e etüv makinesi gönderilmesi mümkün olamayacağı, polvarizatörlerin kolera görülen mahallere gönderildiği, şimdilik beş polvarizatörün Trabzon yoluyla gönderildiği, kâfi tahsisat alındığında yeteri kadar polvarizatör ve formül cihazı gönderileceği Sıhhiye Nezaretinden bildiriliyordu.⁴²³

Şehirdeki sıhhi şartlar tekrar bozulunca 11 Eylül 1912 tarihinde Dahiliye Nezareti vilayeti uyararak "Umumi hayat ve sıhhatin muhafazası için Bitlis kasabasında bazı tedabir-i sıhhiyeninalınması lüzumunu" ihtar ediyordu.⁴²⁴ Şehrin ve vilayetin bu hastalıklı çevresini değiştirmek için Bitlis için bir sıhhiye komisyonu görevlendirilmiş ve vilayetten bu komisyonun çalışması için belediye dairesinde münasip bir mekân istenmişti.⁴²⁵ Ancak komisyon çalışmaları ile hazırlanan beş raporda belirtilen konular maddi imkânsızlıklardan dolayı yerine getirilememiş, kanalizasyonlar, içme suyu kanalları inşası, özellikle köylerde ahırlarla bitişik olmayan bir hayat imkânı sağlanamamıştır. Dahiliye Nezareti kendisine gelen şikayetler üzerine vilayeti uyararak komisyonun raporlarında belirtilen kararların imkan dahilinde yerine getirilmesini istemiştir.⁴²⁶ Sıhhiye müfettişliği ayrıca belediye eczanesinde diplomasız eczacı çalıştırılmasına son verilerek belediye reisi hakkında da kanuni takibat yapılmasını istemiştir.⁴²⁷

Şehirde kolera ve tifonun kol gezdiği bir dönemde Bitlis vali vekili Hakkı Bey de bir sağlık problemi yaşamış, 20 Kasım 1910 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne müracaat ederek, iki haftadan beri kulaklarından rahatsız olduğunu, işitme yeteneğini kaybettiğini, Bitlis'te tedavi için doktor ve vasıta bulunmadığını belirterek tedavi için Viyana'ya gitmeye müsaade istemiştir. Bir gün sonra Dahiliye Nezareti Trabzon'dan ya da İstanbul'dan kulak doktoru gönderebileceğini yazmış, vali de Trabzon'da kulak

⁴²³ BOA. DH. İD. 7-2/33.

⁴²⁴BOA. DH. İD. 46/69.

⁴²⁵BOA. DH. İD. 46/72.

⁴²⁶ Bitlis şehrinin sıhhi durumunun ıslahı hakkında Sıhhiye komisyonu kararıyla valiliğe 1912 Eylül ayı içinde verilen beş raporun dikkate alınmadığı, yapılması istenen işlerden ve alınması gereken tedbirlerden sonuç alınmadığı Bitlis Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği tarafından İstanbul'a bildirilmişti. Dâhiliye Nezareti de 8 Ekim 1912 de valiliği uyararak imkân dâhilinde memleketin sağlığının korunması için istenen tedbirlerin alınmasını talep ediyordu. (BOA. DH. İD. 46/73).

⁴²⁷ BOA. DH. İD. 48-2/54.

mütehassısı bulunacağını zannetmediğini sağır olmak üzere olduğunu bunun üzerine ne söyleyeceğini bilmediğini bildirmiştir(22 Kasım 1910). Nihayet 25 Kasım'da Bitlis'te askeriyeden üç doktor gelerek valiyi muayene etmişlerdi. Bu muayeneden sonra vali, "... şimdilik oraca bir tedbire gerek yoktur, tedaviden fayda gördüm, İstanbul'dan doktor gönderilmesine gerek kalmamıştır." cevabını İstanbul'a bildirmiştir(27 Kasım 1910).⁴²⁸

Bu yazışmalar birkaç açıdan ele alınabilir. Vali de bu bahane ile diğer memurlar gibi bölgeden hemen ayrılmak istemektedir. Vali de muayene olabilmek için doktor bulamamaktadır. Askeri makamların sahip olduğu imkânlar valiliğin sahip olduğu imkânlardan daha fazladır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Erzurum'dan sonra Bitlis Askeri Hastanesi de ikinci derece öneme sahip birmenzil hastanesi durumuna getirildi. Muş, Elazığ ve Diyarbakır Hastaneleri ise daha çok sevkiyat askerlerini kabul edebilecek kapasitedeydi.

Birinci Dünya Savaşı'na kadar vilayetin sıhhi açıdan kötü durumu, doktor ve ilaç talebi devam etmiş, bu şartlar altında savaşa giren bölge daha büyük sağlık felaketleri ve bulaşıcı hastalıklarla karşı karşıya kalmıştır.⁴²⁹ Umumi harp bölge halkı için salgın hastalıkların kol gezdiği ve bir türlü çare bulunamadığı, binlerce insanın hayatını kaybettiği bir sonuç doğurmuştur.⁴³⁰

2.4 Ulaşım

2.4.1 Karayolu Ulaşımı

Ulaşım, bir ülkenin siyasî, sosyal, kültürel ve iktisadî hayatını etkileyen önemli bir unsurdur. İktisadî kaynakların işletilmesi, tarım, ticaret ve sanayiinin gelişmesi düzenli bir ulaşım ağıyla mümkündür. Ayrıca sosyal ve kültürel bütünlüğün kurulması bakımından da ulaşımın rolü büyüktür. Bir ülkedeki yolların gelişmişliği tabiat şartlarına bağlı olmakla beraber, milletlerin erişmiş oldukları iktisadî, sosyal ve kültürel seviyenin göstergesi durumundadır. Osmanlı Devleti XIX. ve XX.

⁴²⁸ BOA. DH. MTV. 7/6.

⁴²⁹ BOA. DH. İD. 164 -2/2; DH. İD. 164 -2/3

⁴³⁰ Harp sırasında salgın hastalıklar ile ilgili olarak bakınız Hikmet Özdemir, Salgın Hastalıklar, Ankara, 2010.

yüzyıllarda siyasî bakımdan olduğu gibi ekonomik bakımdan da geri kalmış bir ülke durumundaydı. Temel sanayi kurulamamış, mevcut yeraltı ve yerüstü doğal zenginlikleri değerlendirilememişti. Bu şartlar altındaki bir ülkede Bitlis ve çevresi bu genel görünüm içerisinde daha geri kalmış bir durumdaydı. Bu geri kalmışlığa rağmen karayolları başta olmak üzere ülkenin ulaşım imkânlarının iyileştirilmesi için çeşitli çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bu genel çalışmalar içinde Bitlis ve çevresinin de ulaşım ağının iyileştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır.

Tanzimat döneminde bütün alanlarda olduğu gibi ulaşım alanında da bir takım çalışmalar yapılmıştı. 1864 Vilayet Nizamnamesiyle yol yapımı düzenli olarak ele alınmış, özellikle Mithat Paşa'nın Tuna Vilayetinde bu alanda sağladığı başarılar üzerine diğer valilerden de kendi vilayetleri sınırları içindeki ana yolların yapım-onarım ve bakımı istenmişti. 1869 tarihli Turuk ve Meabir (Yollar ve Geçitler) Nizamnamesi ile de ülkedeki karayolları dört gruba ayrılıyordu: Devlet yolu, sancak yolu, kaza ve köy yolları.⁴³¹ Bu yolların yapılması için paraya ve düzenli bir çalışmaya ihtiyaç vardı. Öncelikle paranın temini gerekliydi. Bu amaçla ahaliye yol inşaatında çalışmak mecburiyeti getirildi. 16 ile 60 yaş arasındaki erkek nüfus, yk ve araba hayvanları bir yılda 20 gün yol inşaatında çalışacaklardı. alışmak istemeyenler yol bedeli (bedel-i turuk) verecekti.

Bu erevede Doğu Anadolu bölgesinde bir geçiş noktasında olan, doğuyu ve güneyi birbirine bağlayan Bitlis Sancağının yollarının yapılması için de çalışmalar başlatıldı. Bitlis ve çevresinin yolları sancak yollarından başlayarak sınıflandırılmıştı. Bitlis için Mersin, Trabzon ıkış iskelesi mesabesindeydi. Çoğunluğunu Van, Bitlis ve Muşlu tütün tüccarlarının oluşturduğu ve Harputlu tütün tüccarlarının da bulunduğu kafileler, mallarını Erzurum'a getirirlerdi. Duhan Gümrüğü Emini tarafından satın alınan bu tütün Karadeniz kıyılarındaki tütün merkezlerine kervanlarla ulaştırılarak, oradan da İstanbul ve diğer noktalara deniz yolu ile aktarılırdı. Van ise daha çok İran ve Rusya için ticaret yolu durumundaydı. Bu yüzden Bitlis için ulaşım Van, Erzurum, Diyarbakır yönünde önem kazanıyordu. Bu yönlerde Bitlis Sancağının yol yapım çalışmaları coğrafyanın elverişsiz olmasından dolayı pahalı ve çok zor olmuştur. 1892 yılı salnamesinde vilâyetin teşkilinden itibaren yol inşaatının sınırlı

⁴³¹ Musa adırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara, 1991, s. 299-300.

kaldığı belirtilmekle beraber Vali Tahsin Paşa zamanında yol, köprü ve çarşı yapımında büyük çalışmalar olmuştur. Vali Tahsin Paşa, vilayet merkezinden çevreye doğru yol ve köprü yapımına gitmiş, Menteş Ağa, Demirciler, Arasaaltı Çarşıları yeniden düzenlenmiş, Muş'a doğru giden büyük cadde, Menteş Ağa Çarşısı ve Çarşı Başı'ndan Mahallebaşı'na kadar olan üç-dört bin metre karelik yol parke taşlarıyla döşenmiştir.⁴³²

Cuinet'in iç yolların durumuna ilişkin tespitlerinde, ulaşım ve iletişimin düz ovalar, dağlar ve çokça emek sarf edilerek rastgele ezilmiş yollar kanalıyla yapıldığını belirtmektedir. 1881 yılında hazırlanan bir taslak ile üç güzergâhtan yol yapılması planlanmaktadır. Ancak bu yollar, 1888 yılında Nafia Nezaretinin yerel hükümete teknik personel göndermesine kadar yapılamamıştır. 1888 yılında Nafia Nezareti tarafından bölgeye gönderilen uzmanlar çok kıt imkânlarla sahip olan Bitlis için şu projenin uygulamaya konulmasını istediler:

Mamahatun üzerinden Bitlis-Erzurum yolu: 170 km.

Veysel Karani Geçidi üzerinden Bitlis-Diyarbakır Yolu: 150 km.

Veysel Karani-Siirt Yolu: 18 km.

Üç yıl içinde yani 1891 yılında bu yolların ancak şu kadarı yapılmıştı:

Bitlis-Diyarbakır Yolu: 16 km.

Muş-Bitlis Yolu: 20 km.

Bitlis-Erzurum Yolu: 16 km.⁴³³

1888 yılından itibaren Bitlis Vilayetinde 543 kilometrelik yol inşasına başlanmışsa da Meşrutiyetin ilanından bir yıl önce, 1907 yılına kadar farklı noktalarda bu miktardan 49 kilometre şose ve 64 kilometrelik tesviye edilmiş toprak yol

⁴³² Sâlnâme-i Vilayet-i Bitlis, H. 1310 (M. 1892), s. 148.

⁴³³ Vital Cuinet, La Turquie D'Asie, c. II, Paris, 1891, s. 548.

yapılabilmiştir. Üç yılda yapılan yol miktarı ancak 52 km'dir. Bitlis Vilayeti için toplanan bedelât-ı nakdiye 2.000 lira tutmaktadır.⁴³⁴

Bitlis Vilayeti, uzak pazarlara açılmak için öncelikle kendi vilayet sınırları içerisinde bulunan ulaşım ağını düzenlemek zorundaydı. XIX. yüzyılın sonuna doğru yol inşaatı için Bitlis vilayeti Nafia Mühendisliği ve Ticaret Nezareti gerekli çalışmaları birlikte yapmaktaydı. Uygun şartlara sahip yolların yapılması, güvenli güzergâhların olması ticaretin yapılmasını da kolaylaştırıyordu. Dağlık arazi şartları bir ticari koridor üzerinde bulunan bölgenin geçiş yollarının yapılmasını zorunlu hale getiriyordu.

Tarihi kervan yolu ticaretinin güzergâhı üzerinde bulunan Bitlis'e bağlı Ahlat kazası; İran'dan gelen tüccarların Güney'e, Suriye ve Cezire düzlüklerine giderken mutlaka uğramak zorunda oldukları iktisadi bir merkezi konuma da sahipti. Ahlat'ta demircilik ve çilingir zanaatındaki gelişkin ticari faaliyetlerin yanında, göl kıyısında yer alan Van, Tatvan ve Gevaş limanları ile birlikte Karadeniz'e bir aktarma merkezi konumunda olduğu görülmektedir. Bağdat, Musul, Mardin ve Diyarbakır'dan Tiflis ile İran'ın kuzeyine giden kervanların yol güzergâhında bulunulması bu bölgedeki şehirlere büyük bir gelir sağlamıştır. Bitlis Vilayetine çevre ülkelerden ticaret amacıyla gelen tüccarlar şehrin ekonomik gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Komşu vilayetler ile yapılan ticaret, karayolu ulaşımının yanı sıra göl üzerinden de gerçekleşmektedir. Özellikle İranlı tüccar gruplar, Van ve Bitlis'te ticaret yapmaktadırlar.⁴³⁵

Bunlardan başka Siirt ve Muş'a doğru iki noktadan başlayan yolların her birinden birer saatlik mesafenin şosesi döşenmiş, gayet taşlık olan Arap Köprüsü tarafı onarılmıştır. Sefer Bey, Alemdar ve Arap Köprüleri de yeniden inşa edilmiş ve birçok menfez yapılmıştır. Tahsin Paşa'nın çalışmalarıyla, Halep, Musul ve Diyarbakır Vilayetleri havalisi kervanlarının güzergâhı olan idare meclisinin kararıyla amele-i mükellefe gönderildiği gibi, Muş üzerinden Erzurum'a doğru olan

⁴³⁴Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, İstanbul, 1323, s. 213. Aynı yıl Van Vilayetindeki yolların durumu şu şekildedir: Van'dan itibaren Erciş, Erceksaray, Bitlis, Hakkâri, Şatak istikametlerinde şose yolları açılmasına ve inşasına teşebbüs edilmiş ve 561 kilometrelik muhtelif yollardan 107 kilometre uzunluğunda şose ve 98 kilometrelik tesviye edilmiş toprak yol yapılmıştır. Vilayetin yol bedelat-ı nakdiyesi 100 lira kadardır. (a.g.y.)

⁴³⁵ Cihan Yapıştıran, 19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013, s. 79.

yolun inşası da başlatılmıştır. Bir yıl içerisinde ortalama 6 km şose yol, 3 km de toprak yol yapılabilmiş, 3 km yolun da tamiri yapılmıştır. Bu oran bir vilayet için çok az bir miktardır. Üstelik bu yolların tamamı Bitlis şehri etrafında yapılmıştır.

Yine Meşrutiyetten önce Bitlis Vilayetini kaza ve vilayetlere bağlayan yollar üzerinde konaklama amacıyla hükümet tarafından hanlar yapılmıştır. Bitlis-Ahlat arasında inşa edilen Papsen, Halkalı, Başhan, Elaman, Tatvan, Han Dağı ve Mescid Hanları Meşrutiyet döneminde de kullanılan hanlardandır. Hanların varlığı ulaşımın katır, deve ve at kervanlarıyla yapıldığını da göstermektedir. Ocak ayından Mart ayı sonuna kadar yollarda don ve kar olduğu için hayvanlarla ulaşım sağlanamazdı. Kışın çok kar yağdığından bütün yollar kapanır, seyahat etmek isteyen bazı tüccarlar soğuktan donarak hayatlarını kaybederlerdi.⁴³⁶

Bu dönemde yol ve ulaşımına ait en mühim ve kârlı bir teşebbüs Van Gölü'nde vapur işletmek düşüncesidir. Bitlis'ten Van'a karadan bir haftada gidileceğine göl aracılığı ile bir günde gitmek, Erzurum-Trabzon yolunun aşılmasının gereken zamandan pek çok istifade etmek ve gölün etrafındaki meskûn mahallere ulaşmak için birkaç istibot ile 8-10 mavnaya ihtiyaç vardı.⁴³⁷ Van vilayeti ihtiyacı olan kışlık yakacağı, Kardigan kazası ve Bitlis'in çevresinden temin ederek, Göl'de bulunan yelkenliler vasıtasıyla taşımacılığı yapılırdı. Reji şirketi de, sattığı tütünün nakliyatını daha güvenli ve daha hızlı olan Göl taşımacılığıyla yapabilecek buharlı bir gemiye sahipti.⁴³⁸ Nihayet 1913 yılında Meclis-i Vükela, Van gölünde vapur işletmek için Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'ne imtiyaz vermiş ve beş yüz bin liranın borç olarak şirkete verilmesi kararlaştırılmıştır. Adilcevaz'dan Erzurum-Trabzon yoluna bağlanacak şose ile Diyarbakır, Bitlis ve Harput yollarının incelenmesi de Meclis-i Vükela kararları içinde yer almıştır.⁴³⁹

⁴³⁶Mayevski, Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askeri İstatistiki, s. 44. 1908 yılı Aralık ayında Bitlis'ten Ahlat'a gitmek için yola çıkan üç kişi ve yirmi baş hayvanı yolda donarak ölmüştü. (Tanin, 28 Kanun-ı evvel, 1324, No: 159).

⁴³⁷Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, İstanbul, 1323, s. 216. Göl ulaşımı çok ilkel sallarla yapılıyordu ve her mevsimde kullanılması imkânsızdı. Özellikle kışın bu salların kullanılması imkânsız hale geliyordu. 1900 yılında bu bölgeyi gezen ve Van Gölü'nden kışın kayıklarla Tatvan'dan Van'a gitmek isteyen Mark Sykes çok zor anlar yaşamış, ölümden dönmüş ve bir Kürt köyünde günlerce beklemek zorunda kalmıştı (Mark Sykes, Beş Türk Eyaletine Doğru, s. 71-80).

⁴³⁸Vital Cuinet, La Turquie D'Asie, c. II, s. 670.

⁴³⁹BOA. BEO. 4168/312582

Meşrutiyetin ilanının önce bölgede taşımacılık daha çok hayvanlarla gerçekleştirilmekteydi.⁴⁴⁰ Buna rağmen hayvanla taşımacılık için bile yollar çok uygun değildi. Meşrutiyetten sonra her alanda olduğu gibi karayolu ulaşımında da bir takım kararlar alındı. Ana ulaşım hatları “turuk-ı umumiyye”ye dönüştürüldü. Sonra turuk-ı umumiyye üç sınıfa ayrıldı; birinci, ikinci, üçüncü derecede turuk-ı umumiyye denildi. Bir de turuk-ı hususiyye-i vilayat denilen vilayetin kendi iç ulaşım yolları vardı. Vilayetler kendi dairesi dahilinde bulunan kendi hususi yollarını tamire veya yeniden inşaya uğraşmaya başladı. Zaten mevcut olan yolları merkezi hükümet yapacaktı. Böylece Tanzimat döneminde getirilmiş olan devlet yolu, sancak yolu, kaza ve köy yolları düzenlemesi Meşrutiyetle beraber yeni bir sınıflandırmaya gidiyordu. Ancak bu sınıflandırmaların uygulamaya pek etkisi olmadı, zira bütçeler bu yolların yapımına cevap verecek oranda değildi.

1909 yılına ait Nafia Nezareti bütçelerinin Meclis-i Mebusan’da görüşülmesi sırasında nezaretin programı ele alındı. Bu programa göre, Osmanlı ülkesinin genelinde sekiz sene içinde 30.000 km. yol yapılması öngörülmüyordu, bunun için tahmin edilen masraf 1.200.000 liraydı. Ancak bütçeden bu pay ayrılamadığından yollar yapılamıyordu. Görüşmelerde de bu konu gündeme gelmiş, Bitlis için 936 lira, İstanbul ve mülhakatı için 1.518 lira, Van Vilayeti için 588 lira yol ve köprü memurlarına maaş ayrılmıştı. Oysa Bitlis’e 505 lira, İstanbul’a 1.500 lira, Van’a 20 lira yollar için tamirat ve inşaat masrafı ayrılmıştı. Şu halde memur maaşları yapılacak masrafları aşmış oluyordu. Burada dikkat çeken şey Bitlis Vilayeti için ayrılan meblağın hemen hemen bütün vilayetlerden fazla olmasıydı. Bu rakamlar bize Bitlis’in yol durumunun çok kötü olduğunu göstermektedir. Ayrıca iş yapmayacak memur sayısı da hayli fazladır. Bu sayı fazlalığı memur kadrolarında tensikati gündeme getirecektir.⁴⁴¹

Mecliste bu görüşmelerin yapılacağı günlerde, 8 Haziran 1909’da, Bitlis Valisi Hüsnü Bey, vilayette en önemli sorun olan asayiş meselesinin halledilebilmesi ve Meşrutî yönetimin halk üzerinde etkisinin görülebilmesi için Bitlis vilayeti dahilinde yapılacak olan yol ve köprüler hakkında vilayet umumi meclisinin hazırladığı mazbatayı Dahiliye Nezaretine gönderdi. Bu mazbata ayrıca Ticaret ve Nafia

⁴⁴⁰Armenia and Kurdistan, s. 32

⁴⁴¹MMZC. D:I, Cilt 6, İçtima Senesi: 1, 126. İnikad (25 Temmuz 1325), s. 172-175.

Nezaretine de iletildi.⁴⁴² Bu mazbatadan sonra vali tekrar 27 Haziran 1909'da Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek, vilayet dahilindeki yolların sekiz senede tamamlanabilmesi için yıllık yirmi bin lira tahsis gerektiğini söylemiş, ancak Ticaret ve Nafia Nezareti yıllık bin lira verilebileceğini ifade etmiş, “şimdilik eldeki imkânlarla bu işin sürdürülmesi” tavsiye edilmiş, bu da vilayetteki yolların yapımını imkânsız hale getirmiştir.⁴⁴³ Bitlis Valisi Hüsni Bey 16 Temmuz 1909'da bu tavsiyeye verdiği cevapta, “Eldeki imkânlarla hiçbir yol yapılmaz.” diyerek durumu özetlemiştir.⁴⁴⁴ Dahiliye Nezareti 1910 yılında bütün vilayetlere ve müstakil livalara gönderdiği bir yazı ile yol, köprü yapımı ve diğer bayındırlık işlerine hız verilmesi, tahsisat ayrılması, görevli memur tayini vesaire gerekli çalışmaların yapılması ikazında bulunmuştu.⁴⁴⁵ Bitlis Vilayeti dahilinde umumi yollar üzerindeki köprülerin 1910 yılı içinde derhal inşası ile önemi ikinci ve üçüncü derecede bulunanların gelecek sene inşasına, Bitlis vilayeti umumi meclisince karar verilmişti.⁴⁴⁶ Meclis-i Mebusan görüşmelerinin 15 Mayıs 1911 tarihli oturumunda Muş Mebusu Keygam Efendi'nin Bitlis-Erzurum-Muş arasında yeniden umumi yol açılması için temizlik yapılması teklifi reddedildi. Ancak Muş ovasının düzenlenmesi için bütçeye 150 lira ilave edildi.⁴⁴⁷

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere doğuvilayetlerinde Birinci Dünya Savaşı öncesi yolların durumu tamire ve yeniden yapıma muhtaçtır. Meşrutiyetin ilanından sonra birçok alanda ekonomik gelişmeleri sağlayacak tedbirler alındığı ve plan hazırlandığı görülmüştür. 1911 yılı Nafia Nezareti Bütçesinin görüşülmesi sırasında bütçeyi savunan Nafia Nazırı Bedros Hallacyan Efendi mecliste yaptığı konuşmada, yolların inşası için gerekli olan şartlardan bahsederken, “...Anadolu'nun zavallı vilayat-ı şarkiyyesi, Sivas, Erzurum, Bitlis vilayeti gibi vilayetlerde vesait pek az bulunduğundan o vilayetlerdeki yollar için talipler yoktu, bu yüzden yollar yapılamıyor” diyordu.⁴⁴⁸ Aslında Doğu Anadolu'nun yol inşası için bazı şirketler tekliflerde bulunmuşlardı. 1910 yılında Fransız Entreprisedes Routesd'Etat şirketi 2

⁴⁴² BOA. DH. MKT.2867/103.

⁴⁴³ BOA. BEO. 3588/269034.

⁴⁴⁴ BOA. BEO. 3595/269568.

⁴⁴⁵ BOA. DH. MUİ. 115/54

⁴⁴⁶ BOA. DH. MKT. 2871/94

⁴⁴⁷ MMZC. D:I, Cilt 6, İçtima Senesi: 3, 98. İnikad (2 Mayıs 1327), s. 510.

⁴⁴⁸ MMZC. D:I, Cilt 6, İçtima Senesi: 3, 96. İnikad (28 Nisan 1327), s. 403.

milyon sterline Doğu Anadolu'daki yolların tamirini ve yeni yolların yapımını üzerine almıştı. Bu proje ile inşa edilecek yollar şu hatlardaydı:

1- Trabzon-Erzurum (1913'te başladı). 2- Erzurum-Erzincan-Sivas-Samsun. 3- Erzurum-Van. 4- Erzurum-Bitlis. 5- Erzurum-Rize. 6- Karahisar-Erzincan. 7- Erzincan-Harput. Birinci Dünya Savaşı başladığında planın ancak küçük bir kısmı tamamlanmış⁴⁴⁹, savaşın başlaması üzerine projenin uygulanmasına sını verilmiştir. Projenin sonlandırılmasının sebeplerinden birisi savaş ortamı diğeri Fransız şirketlerinin işlerine Osmanlı Devleti içerisinde son verilmiş olmasıydı.⁴⁵⁰

1912 yılı Nafia Nezareti Bütçesinin görüşülmesi sırasında Doğu Anadolu yolları tekrar gündeme geldi. Bitlis Mebusu Sadullah Bey, Meclis-i Mebusan Riyasetine verdiği bir takrirle, Dördüncü, Beşinci, Altıncı Orduları birbirine bağlayan Diyarbakır-Bitlis yolunun siyasi ve iktisadi öneminden dolayı turuk-ı umumiyeye ithal edilerek inşası gerektiğinin kararlaştırıldığını, bu kararın Mecliste hızla tasdik edilerek bu seneden itibaren başlanmasını Hükümete teklif etti. Teklif 29 Temmuz tarihli oturumda kabul edildi.⁴⁵¹ Ancak bu oturumda söz alan Muş Mebusu Keygam Efendi, "...Teessüf ederim ki, Anadolu tarafında yolların yapılması için katiyen icraat yoktur. Fukara-yı ahaliden daha fazla para alıyorlar fakat hiç yol yoktur. Erzurum'dan Bitlis'e ve Van'a, Diyarbakır'a kadar katiyen yol yoktur. Dağlarda ahali kendi ihtiyaçlarını sırtında sevk ediyor. Erzurum-Bitlis-Van yolları turuk-ı umumiyeyedahlken, hiç inşaat yapılmadı, ahali her tarafta intizar ediyor, yol yapılmayacak ise ahaliden neden para alıyorlar. Rica ederim bu yollar yapılsın, bütün Anadolu'ya 60 bin lira tahsis olunuyor. Halbuki bir vilayet için 50 bin lira tahsisat verilmiş. Bu 60 bin lira yirmi vilayete nasıl taksim olunacak. Rica ederim yalnız kararla iktifa etmeyelim icraat yapalım." diyerek doğu vilayetlerinin ulaşım durumunu ortaya koymuştu.⁴⁵² Yine bu bütçe görüşmelerinde söz alarak Hükümetin yol politikalarını eleştiren Erzurum Mebusu Şaban Efendi, Doğu Anadolu yollarına dikkat çekerek şu ilginç bilgileri vermişti:

⁴⁴⁹Armenia and Kurdistan, 32-33.

⁴⁵⁰ Ergani-Bitlis-Van Demiryolu Fransız Planı-1913 yılı Eylülünden itibaren Bitlis'ten Van'a uzanacak demiryolları üzerinde tartışmalar başladı. Almanların Bağdat Demiryolu projesi bu süreçte hala devam ediyor. Bu hattın Diyarbakır-Bitlis-Van demiryolu ağlarını güçlendireceği ifade ediliyordu. (The Times 25 October 1913, Issue: 40352).

⁴⁵¹MMZC. D: 2, Cilt. 2, İçtima Senesi 1, İnikad: 42 (16 Temmuz 1328 (1912), s. 507.

⁴⁵²MMZC. D: 2, Cilt. 2, İçtima Senesi 1, İnikad: 42 (16 Temmuz 1328 (1912), s. 523.

“Efendiler! Bendeniz de Erzurum Vilayetinden bahsedeceğim. Fakat ekseriniz hariçte gezdiniz, en edna bir hana gittiğiniz vakit kendinizi muhafaza için mutlaka o hanın kapısına iki taş korsunuz, buna emin olun ki altı yüz seneden beri Erzurum Vilayetine hiçbir şey yapmamışlardır. Hazreti Nuh zamanında nasıl ise öyle kalmış... Ta bizim hududumuzun gerisine kadar muntazam şimendiferi vardır. (Rusya’yı kastediyor). Bizim bir şeyimiz yok. Burada 35 sene evvelisi Gazi Muhtar Paşa Hazretleri ne kadar sıkıntıya uğradıklarını bizzat takdir ettilerse de, o zaman nasıl bıraktılar ise bugün öylece duruyor. O bedbaht ahali, o zavallı askerler bir çuval un alıp da mevki-i askeriye götürünceye kadar biçare, bataktan, gedikten geçeceğim diye üç gün, üç gece çalışır, ya öküzünün ya kendinin bacağı kırılır. Bunlar nazar-ı dikkate alınacak bir şeydir. Burada öyle on bin lira ile yirmi bin lira ile yol yapılmaz. Eğer yapacaksanız, adamakıllı yol yapın. Memalik-i Mahruse-i Şahanenin aksa-yı Şark-i itlakına seza olan Erzurum, Van, Bitlis, hepsi bu deritten büryan oluyor, burada ne yol var, ne bir şey var. Eğer siz keçiboynuzu yiyip de bal yiyorum diyorsanız, aklınıza yanarım. (Handeler) Çünkü on bin lira ile orada ne yolu yapıyorsun? Ben, bu hudutta o yolları gezdim, hepsini biliyorum, zaten meşhur Zivan ve gediklerden, o bizim Tahir Gediginde bulunan yollar, nasılsa, eski halinde duruyor. Allah için düşününüz, Mayısın başında orada yol açılır. Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos deyince, Ağustos'un on beşinde ahali soğuktan içeri girerler.”⁴⁵³

Fakat ne Keygam Efendi'nin ne de Şaban Efendi'nin durumu tasvir eden bu konuşmalarının bütçenin kabulüne bir etkisi olmamış, bütçe nezaretin istediği şekilde kabul edilmiştir. Ancak bu görüşmeler sırasında gündeme gelen umumi yollar meselesi 1914 yılına kadar uzanacak bir tartışmayı da peşinden getirmiştir. İlk defa 1912 yılında meclis gündemine gelerek, Siverek Mebusu İsmail Vasfi Efendi ve arkadaşlarının Diyarbakır-Bitlis-Van yollarının umumi yollar arasına alınması teklifi 8 Temmuz 1912 günü meclis tarafından kabul edilerek encümene havale edilmişti.⁴⁵⁴ Diyarbakır-Bitlis umumi yolu ile Erzurum-Kiğı umumi yolunun Erzurum Vilayeti hududundan Harput'a olan kısmının da umumi yollar arasına alınmasına dair kanun layihası 1914 yılı Mayıs ayında meclis gündemine gelmiş ve 87 numaralı kanunla

⁴⁵³MMZC. D: 2, Cilt. 2, İctima Senesi 1, İnikad: 41 (14 Temmuz 1328 (1912), s. 480.

⁴⁵⁴MMZC. D:2, Cilt. 2, İctima Senesi: 1, İnikad: 28 (25 Haziran 1328), s. 117.

kabul edilmiştir.⁴⁵⁵ Mecliste bu kanunun görüşülmesi sırasında Bitlis ve çevresindeki yol çalışmaları tekrar gündeme gelmiş, bölge milletvekilleri geçen dört yıla rağmen bölge yollarının umumi yollar arasına alınmasının bir şey ifade etmediğini söyleyerek icraat olmadığını, hangi kanun kabul edilirse edilsin icraat olmadan kanunun bir anlam ifade etmediğini söylemişlerdir.⁴⁵⁶

Bu eleştiriler üzerine Nafia Nazırı adına söz alan Süleyman Sami Bey, Diyarbakır-Bitlis yolunun askeri ve iktisadi öneminden bahsederek, tahsisat verildiği takdirde yolların yapılacağını, umumi yolların on bin kilometreyi aştığını, bu yolların şirketle yapılan anlaşma ile ancak 2.5 milyon liralık kısmının yapılabileceğini, geri kalan kısmının tahsisat verilirse o zaman yapılabileceğini, Diyarbakır-Bitlis yolunun doğu bölgelerini hükümet merkezine bağlayan en önemli yol olduğunu, özellikle Diyarbakır'ı bir şimendiferle Bağdat hattına bağlamak Hükümetçe düşünüldüğünden, bu suretle Diyarbakır, Bitlis, Van gibi havaliyi bu yolu inşa etmek suretiyle merkeze en kısa ve en az bir zamanda az bir masrafla bağlamak mümkün olabileceğinin anlaşıldığını, bunun için turuk-ı umumiye arasına alınması gerektiğini söyleyerek Diyarbakır-Bitlis yolunun yapılmasına başlandığını ifade etmiştir. Bu cevabı tatmin edici bulmayan Mamuretülaziz Mebusu Mehmet Sait Efendi söz alarak,

⁴⁵⁵BOA. MV. 229/46. Diyarbakır Bitlis tarihiyle Erzurum, Kığı tarihinin Erzurum vilayeti hududundan Harput'a kadarki olan kısmının tarik-i umumiye dahil edilmesine dair tanzim olunan kanun maddesinin yürürlüğe konulması.

⁴⁵⁶ Meclisteki tartışmalarda söz alan bölge mebuslarının ifadelerinden alıntılar şu şekilde verebiliriz: İlyas Sami Efendi (Muş) —...Reis Beyefendi ve Rûfeka-i Kiram Hazeratı, sizin ve milletin ve Hükümetin nazarını ehemmiyetle celbetmek istediğim bir nokta budur ki, turuk-u umumiyyeye ithal edilen yollar akamete mahkûm ediliyor, yapılmıyor. Bize Hükümet, vazifemi ifa ettim diyor, biz de müsterih oluyoruz. Turuk-u umumiyyeye ithal ile yapılacak diyor. Maatteessüf hepinizi şahit ederek söylüyorum, turuk-u umumiyyeye hangi yol ithal edildi? Şimdi Diyarbakır-Bitlis turuk-u umumiyyeye ithal edildi. Yol yapımına para zammı reddedildi. Aman, bizim yolumuzu turuk-u umumiyyeye ithal edelim diye kemal derecede ateşin mütalaalarıyla arzu ettikleri halde, bendeniz işte bunun aleyhinde bulunuyorum. Turuk-u umumiyyeye ithal edilen yollardan birisi bizim yollarımızdır. Ebediyyen yapılmamaya mahkûmdur. Trabzon'dan Erzurum'a kadar olan yolu ehemmiyetli görüyorum. 20-30 senelik eski bir şose halindedir. Şimdi iki sene vardır, yapılmaya başlanmıştır. 10 saatlik bir yoldur. O muntazam yerde 10 saatlik yolu yapamayan bu şirket, turuk-u umumiyyeyi deruhte eden şirket, acaba her şeyden mahrum ve yalnız yoldan değil, ümran-ı terakkiden de mahrum olan hücre mahallere ne vakit yetişecek ve bize hangi zamanda ateşlerle yapılmasını söylediğimiz bu yolu gösterecektir? Kati olarak söylüyorum ki, turuk-u umumiyye Muş'a, Bitlis'e, Van'a, Erzurum'a ve Diyarbakır'a bundan 6-7 sene sonra varacaktır. Hâlbuki acil siyasi ve askeri ihtiyaçlarımız buna müsait olmadığı gibi, bunların tesri edilmemesinden milletin ve hükümetin göreceği zararların pek büyük olacağını arz ile iktifa ederim.

Feyzi Bey (Diyarbakır) — Turuk-u Umumiyyedahil olmakla yollar yapılmıyor. 1326 senesinde yine Musul Vilayetinin turuk-u umumiyyesinden iki tarik buna dahil oluyor. Hâlbuki vaktiyle mürur ve ubur imkânı var iken, bugün yollarımızda dört seneden beri bir metre yapılmadı. Memlekete gelen emvali ticariyye Halep tarihiyle geliyor, bugün o tarik yapılmadı. Vaktiyle bu tarike yine başlanmış idi. Hali aslisi üzerine ipka edildi. Bu yol yine ciheti askeriyenin ısrarı üzerine turuk-u umumiyyeye ithal edildi. Hükümet bize bir şey söylesin; başladım, başlayacağım, başlıyorum desin. Bugün dört senedir bir metre yol yapılmıyor. Turuk-u umumiyyedahil olmazsa hiç olmazsa ufak tamirat yapılıyor, ahali, yüklerini arabalarını getiriyor. Nafia bedelinden sarf edilmiyor, edilmediğinden dolayı hali aslisi üzerine yapılıyor. (MMZC. D: 3, Cilt. 1, içtima senesi 1, İnikad: 8 (19 Mayıs 1330 (1914), s. 78).

Mamuretülaziz Vilayetinde üç resmi yol olduğunu, nizamnamede okunan yolun epeyce yapıldığını, onun da valilerin kuvvetiyle olduğunu, yollar turuk-ı umumiyeye ithal olunalı bir karış yol yapılmadığını ve yapılmayacağını, bunun için “dağdar ve mecruh” olduklarını ifade etmiştir.⁴⁵⁷

Süleyman Sami Bey, eleştirilere yeterince cevap veremeyince Meclis reisi görüşmelerin farklı bir mecraya gittiğini görerek konuyu tekrar Diyarbakır-Bitlis yoluna getirmiş ve kanun teklifini oylamaya koyarak eleştirilere cevabı nazırın vereceğini ifade etmiştir. Yapılan oylama sonunda Diyarbakır-Bitlis yolu ile Erzurum-Kiğı umumi yolunun Erzurum Vilayeti hududundan Harput'a olan kısmı da umumi yollar arasına alınmıştır.⁴⁵⁸ Bu kararın alınması üzerine Diyarbakır Mebusu Feyzi ve Zülfi, Genç Mebusu Mehmet Emin, Siirt Mebusu Nasrettin tarafından meclis başkanlığına bir teklifte bulunularak, Bitlis ile Diyarbakır arasındaki yolun umumi yollar arasına dahil olup bir heyeti fenniye tarafından bugün inşaatına başlandığını ve hızla devam ettiğini, ancak, verilen tahsisat dört aylık ameliyata kifayet edip, senenin diğer aylarında bu fen heyeti işsiz kalacağı gibi, ameliyatta ilerlemeyeceğini, bu yola ayrılan tahsistata 10 bin liranın ilave edilmesini istemişlerdi, fakat teklifleri reddedilmişti.⁴⁵⁹

Nafia Nezareti 1913 yılında Sadarete müracaat ederek, Diyarbakır-Bitlis, Erzurum-Kiğı yolları inşası için talep edilen gerekli meblağın nezaretin bütçe sıkıntısı sebebiyle karşılanamadığını, işlemin tehirinin zaruri bulunduğunu bildirerek bahsedilen yolların inşaatının yapılamayacağını bildiriyordu.⁴⁶⁰ Ancak bu ikazdan bir ay sonra Nafia Nezareti tekrar Sadarete müracaat ederek bu tehirin doğru olmayacağını, en azından Diyarbakır, Bitlis, Erzurum ve Kiğı yolları inşaatı gelecek

⁴⁵⁷ Mamuretülaziz Mebusu Mehmet Sait Efendi sözlerine şu şekilde devam etmiştir: Mühendisler verilen maaşların bir kısmı yola sarf olursa, şimdiye kadar pek çok yollar yapılmış olacaktı. Mühendisler senetleri yalan yere tasdik ettirirler ve hem de o senedi tasdik mecburidir ve hem de tasdike mecbursun diyorlar, paraları çekiyorlar, paralarını alıyorlar. Zavallı ahali yine yoldan mahrum kalıyor. Ticareti Anadolu yapıyor, tekâlifli Anadolu veriyor, askeri Anadolu veriyor, her şeyi Anadolu veriyor, malını, canını veriyor. Anadolu yine nimeti maariften, nimeti medeniyetten mahrum kalıyor illallah. (Alkışlar) Yol nerede yapılıyor rüfekaa-i kirama sorarım? Zannedirim ki görmemişlerdir. Allah aşkına hiçbir yol yapılmıyor ve yapılmaz da. Rûfekaa-i kiramanın nazarı dikkatini celbediyorum. Turukuumumiyyeyi kaldırmalı, valilere vermeli. Yine valiler bir şey yapar. Bu işleri valilere vermeli ki, valiler yaptırınsınlar. Yoksa iş mühendisler kalırsa dad-u feryat, vay bunlara. Sefahata verdikleri paraları da aldılar. Efendim, gidip gelip maaş senetlerini tasdik için icbar ediyorlar. (Eliyle vücudunu göstererek) Buranın etini yiyorlar, yine masraf senedi veriyorlar, maaş ayrı, harcirah ayrı, sefahat ayrı, gündelik ayrı, her şey ayrı, insaf yahu.” MMZC. D: 3, Cilt. 2, içtima senesi 1, İnikad: 38 (6 Temmuz 1330 (1914),s. 440.

⁴⁵⁸MMZC. D: 3, Cilt. 1, içtima senesi 1, İnikad: 8 (19 Mayıs 1330 (1914), s. 78-81.

⁴⁵⁹MMZC. D: 3, Cilt. 2, içtima senesi 1, İnikad: 38 (6 Temmuz 1330 (1914),s. 440.

⁴⁶⁰BOA. BEO 4206/315437.

seneye tehir edilmek üzere turuk-ı umumiye üzerinde acilen yapılacak tamirat ve inşaata mahsus olmak üzere hiç olmazsa iki milyon kuruşluk tahsisat verilmesini istemiştir.⁴⁶¹

Maddi imkânsızlıklar arttıkça tamiri ve inşası zorunlu olan yolların yapımı için daha farklı yollara başvuruluyordu. Tanzimat'la beraber kabul edilen ve uygulanan halkın bu işlerde kullanılması yoluna gidiliyordu. Tarik bedeline mukabil halkın çalıştırılması da yetmediğinden Dahiliye Nezareti Bitlis ve Van Valiliklerine bir yazı göndererek Van ve Bitlis vilayetlerinin muhtaç olduğu yolların hususi bütçe ile yapılması çok zaman alacağından ahalinin mükellefiyet-i nakdiyeleri haricinde istihdamlarının temini için teşvik edilmesini istiyordu.⁴⁶² Bu işlerde valilikler ileri gidince halkın yollar dışında başka işlerde çalıştıramayacakları, suyolları ve bataklıkların temizlenmesinde kullanılamayacakları ikazı geliyordu.⁴⁶³

Böylece meşrutiyetin ilanıyla başlayan Bitlis yollarının macerası umumi harple neticesiz bir halde bakımsız ve perişan kalmıştır. Askeri gereklilikler arttıkça yollara olan ihtiyaç kendini daha çok hissettirmiş⁴⁶⁴, amale taburlarında görevlendirilen askerler bu yolların yapımında çalıştırılmışlardır. Ancak bu taburların çalışabilmeleri için gerekli olan aletlerin temininde de güçlük çekildiğinden bu taburlardan da yeteri kadar istifade edilememiştir.⁴⁶⁵ Tabii ki harp sırasında Rusya ile mücadele alanı olan bu bölgede Rus askeri harekâtına karşı başarısızlığın en önemli sebeplerinden birisi de yolların ulaşım imkân sağlayacak nitelikte olmamasıydı. En azından bir örnek vermek gerekirse, savaş sonunda bir ikaz durumu ortaya koyar niteliktedir: Bitlis Polis Müdüriyetince talep olunan elbiselerin uzun müddet yollarda kalması sebebiyle kullanılmaz hale geldikleri bildirilmişti.⁴⁶⁶

2.4.2 Demiryolu Ulaşımı

Karayolu ulaşımının bu şartlar altında olduğu Doğu Anadolu Bölgesinde demiryolu ulaşımının pek parlak olması beklenemezdi. Ancak her alanda olduğu gibi Meşrutiyet idaresinin bölgedeki demiryolu ağının geliştirilmesi ile ilgili olarak da

⁴⁶¹BOA. BEO. 4213/315933.

⁴⁶²BOA. DH. İD. 178/13.

⁴⁶³BOA. DH. MKT. 2897/37.

⁴⁶⁴BOA. DH. D. 178/12.

⁴⁶⁵BOA. BEO. 4308/323053.

⁴⁶⁶BOA. DH. EUM. LVZ. 47/144.

çalışmaları oldu. Avrupa ve Amerika’da büyük bir gelişme gösteren ve yeni bir ulaştırma sisteminin doğmasına sebep olan demiryolları XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bütün dünyada en önemli ulaşım aracı olma özelliğini kazanmaya başlamıştı. Dönemin en hızlı ve en güvenilir ulaşım aracı olan demiryolları, Osmanlı yöneticileri tarafından da yol sorununu çözecek bir çare olarak görülmüştü. Çünkü demiryolları Osmanlı Devleti için hem ekonomik hem askerî, hem de siyasal yönden büyük önem taşımaktaydı. Ancak devlet kendi demiryollarını yapacak ne maddi imkâna sahipti ne de teknolojiye.⁴⁶⁷ Bu yüzden demiryolu uygulamalarını Avrupalı şirketlere vermek zorunda kaldı. Hem bu yollara olan ihtiyaç hem yabancı şirketlerin imtiyaz talepleri ve baskıları Osmanlı Devleti’ni tam bir ikilem içerisinde bırakmıştı. Avrupa ülkelerinin amacı Osmanlı Devleti’nde demiryolu yapımına girişerek nüfuz bölgelerini oluşturmaktı. Avrupalı şirketler için Osmanlı Devleti’nde demiryolu yapımına sahip olmak her yönüyle kârlı bir yatırımdı.⁴⁶⁸ Sanayi devrimi sonrası, emperyal devletlerin hammadde ve tarım ürünleri ihtiyacında kolay bir pazar olarak, Osmanlı Devletinde, onun kıyı kesimleri ile iç kesimlerinin bağlantısını yapacak demiryolları inşası için bir seferberlik başlamıştır. Yapılan demiryolları ile Anadolu’da başta tahıl üretimi olmak üzere, üretilen malların nakliyesi için daha hızlı ve daha geçerli alternatif yollar getirilmiş oluyordu. Bitlis’i Erzurum üzerinden Trabzon’a ve Karadeniz’e ulaştıracak olan bir demiryolu projesi, birçok defa düşünülmüş ama coğrafi ve siyasi nedenlerden dolayı transit ticaret geleneksel taşımacılık yöntemleri ile devam etmiş ve Erzurum merkezli kervan ticareti, 20. yüzyılın başlarında yok olmuştur.

Meşrutiyetin ilanından sonra kurulan hükümetler ulaşım sorununu demiryolu yapımı ile çözmek istemişlerdi. Anadolu hattının Birinci Dünya Savaşı’ndan önce Erzurum istikametine uzatılamamış olmasının doğu cephesinin yıkılmasında çok büyük etkisi olmuştur. İngiltere’nin Osmanlı Demiryolu imtiyazının elinden alınarak Almanlara devredilmesi, İngilizleri telaşlandırmış “garantili kâr” kapsamındaki demiryolu projesi, siyasî, ekonomik ve askerî amaçlı olduğundan özellikle Ortadoğu üzerinde

⁴⁶⁷ Askerî açıdan demiryollarının önemini vurgulayan Mehmed Arif Bey, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nde Bitlis’e ulaşım hakkında şunları ifade ediyor: “... Altıncı Ordunun iki taburu, henüz dün Musul’dan hareket ettiğinden, bunların Bitlis’e ancak yirmi günde gelebileceklerini zannedirim. Ah şimedifer ah! Görüyor musun senin noksanlığın devlet ve milletin başına ne büyük belalar getiriyor.” (Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, İstanbul, 2006, s. 679).

⁴⁶⁸ Durdu Mehmet Burak, “İngiliz J.R. Pilling’in Osmanlı Demiryolu İmtiyazını Ele Geçirme Mücadelesi”, Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi, Sayı: 17 (2005), s. 110-111.

Alman-İngiliz mücadelesi kızıışmıştır. Bunun bir sonucu olarak 1870'te devlet, bilâhare Anadolu demiryolu şirketine "Societe Ottomanedes Chemins de fer d'Anatolie" havale ettiği Haydarpaşa-İzmit hattını bizzat inşaya teşebbüs etmiştir. İkinci bir devlet teşebbüsü 1900 tarihinde Hicaz demiryolu için yapılmıştır. Halkın bağışları ile finanse edilen bu hat istisna edilecek olursa Osmanlı idaresinde bütün hatların inşa ve işletilmesi imtiyazla ecnebi şirketlerine verilmiştir. Bu şirketlere yatırdıkları sermayeye mukabil devletçe faiz veya km. garantisi sağlanıyordu. 1900-1909 arasında devletin yabancı şirketlere ödediği yıllık garanti miktarı 700-800 bin Türk lirası tutarındadır ki bu rakamlar o zamanki devlet maliyesi için küçümsenmeyecek bir meblağdır. Birinci Dünya Savaşından önce Osmanlı demiryollarına yatırılan sermaye 935.130.000 Fransız frangı olarak tahmin edilmektedir. Bunun yüzde doksanı yabancı sermayedarlar tarafından yüzde onu ise devlet tarafından tesviye edilmiştir. Birinci Dünya Harbi içinde Ruslar da, harp ihtiyacını göz önünde tutarak, işgalleri altına düşen doğu illerinde demiryolu inşasına başlamışlar ve Transkafkas demiryollarını dar bir hatla Erzurum'a kadar uzatmışlardır.⁴⁶⁹

Bitlis'e bir demiryolu hattı döşenmesi fikri Meşrutiyetin ilanından sonra ilk defa 10 Mart 1909'da Erzincan Mebusu Osman Fevzi, Muş Mebusu İlyas Sami, Bitlis Mebusu Arif, Muş Mebusu Keygam ve diğer 24 Doğu Anadolu mebusunun meclis başkanlığına sunduğu tavrile gündeme gelmiştir. Bu tavrile, Doğu Anadolu vilayetlerinin her türlü fedakârlığa ve devlete olan bağlılığına rağmen sefalet ve zaruret içinde kıvrandığı ifade edilerek, "... Bu müessif ahvalin tek çaresi Trabzon, Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Mamurâtülaziz, Diyarbakır vilayetlerini Karadeniz sahiline bağlamak için Nazır Beyefendi tarafından inşası düşünüldüğü beyan olunan demiryolu hududunun bir an evveli inşası hususundan ibaret olmakla, işbu tavrili âcizanemiz Heyeti Umumiyede okunduktan sonra gerekli tetkikatın icrası ve neticesinin tavrile imhası hususunun Nafia Encümenine havalesi rica olunur efendim." deniliyor Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilâyetlerini Karadeniz sahiline bağlayacak demiryolu inşasının bir an evvel hayata

⁴⁶⁹Avni Zarakolu, "Memleketimizde Demiryolu Politikası", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 57, Sayı: 2 (2008).

geçirilmesi isteniyordu. Teklifin Nafia encümenine havalesi kabul edilmiş, ancak bu durum yeni bir tartışmanın çıkmasına sebep olmuştur.⁴⁷⁰

Aynı gün (10 Mart 1909) Muş Mebusu İlyas Sami Bey, Muş ve Genç sancaklarına demiryolu ve bu sancaklara Silvan ve Lice'den şose yapılmasına dair bir takrir Meclis başkanlığına sunmuştur. Bu teklifin görüşülmesi sırasında söz alan Muş Mebusu Hacı İlyas Efendi, "Müessif ahvalimizi ve mevcut yaralarımızı arz edeyim. Verilen takrirlerin kabul ve havalesiyle kanaat ettiğimiz halde kabul edilmemesi epeyce şayanı ehemmiyettir ve nazarı dikkati celb edecektir. Mevcut yaralar şifâ-yı merhametsâzi âcil olmayacak bir havaleyi çok görmek usulü Meşrutiyetimiz için şâyân-ı dikkat bir şeydir. Geçende Muş arazisi ki, sair araziye kıyas edilmeyeceği herkesçe malum ve müsellemdir, irva ve iskası için arz etmiştim. Müzayaka-i hazıra pek ziyadedir. Şu anda yolsuzluk ve yolların bulunmaması ve geçit ve köprülerin durumu bizim vilâyetimiz olan Bitlis'te ve sancağımız olan Muş'ta ve Genç'te buğdayın kilesi 50 kuruşa veriliyor. 300 haneden ibaret olan köyler, her biri 300 haneden ibaret 300 pare köyümüz vardı, 10 köy kalmıştır. Bu 10 köyde de açlıktan ölünecek bir dereceye gelinmiştir. Hep bunlar yolsuzluktandır. Malûmu semahatiniz ve malûmu âlilerinizdir ki, yol hayat-ı bedendeki mecrayı dem gibidir. Vilayete 12 saatlik yolumuz var. Orada bile yol yoktur. Onun için müzayakada kalıyorlar. Herhalde bunu nazarı insaf ve mâdeletinize arz ederim..." diyerek vilayetin durumunu ortaya koymuş ve daha önce yaptıkları müracaatlardan bir sonuç alamadıklarından bu teklifin encümene havale edilmesini istemiştir.⁴⁷¹

Bu teklif üzerine söz alan Muş Mebusu Keygam Efendi de, bölgenin iktisadi açıdan mahvolduğunu ifade ederek, bölgenin 1899 yılında 80 bin altın aşar varidatı varken, şimdi 10 bin lira varidat geldiğini, burada 70 bini bir senede kaybolduğunu, Genç ve Muş ile muhaberede bulunulamadığını ve zahire nakil olunamadığını, orada 100 bin ahali bulunduğunu, bunların tohumdan, her şeyden mahrum olduklarını ve çare beklediklerini ifade etti. Teklif nazarı itibara alınarak Nafia Encümenine havale

⁴⁷⁰ TBMM. ZC. D: I, cilt: 2, (25 Şubat 1324) İçtima: 39, s. 225.

⁴⁷¹ TBMM. ZC. D: I, cilt: 2, (25 Şubat 1324) İ. 39, s. 234.

edildi. Ancak, encümeden meclise herhangi bir teklif yapılmadığı gibi yolların ve şimendifer hattının inşası için de bir gelişme olmadı.⁴⁷²

Osmanlı Devleti'nde demiryollarının yapımı ve işletilmesi konusundaki siyasi ve iktisadi mücadeleler Osmanlı-Rus ilişkilerini de zaman zaman etkileyen olgulardan biri olarak kendini göstermişti. Osmanlı-Alman ilişkileri Rusların endişelerini giderek arttırıyor, özellikle Rusya sınırlarına yakın bölgelerde demiryolu inşasına engel olmaya çalışıyordu. Bu engelleme çabası Osmanlı'dan duyulan endişeden çok, Batı emperyalizminin Rus İmparatorluğu coğrafyasına yönelebileceği kuşkusundan kaynaklanıyordu. Rusya böylesi çalışmaların aynı zamanda siyasi gücü pekiştiren bir etki taşıdığını da biliyordu. Erzurum'a göz diken Rusya Osmanlı birliklerinin kısa sürede Doğu Anadolu'da yığınak yapmasını sağlayacak bir Alman hattı projesini hoş görmemekteydi. Bu tehlikeyi uzaklaştırmak için baskı yolunu deneyerek 1900 Nisan'ında Berlin Antlaşmasıyla (13 Temmuz 1878) saptanan 57 milyon franklık “savaş tazminatı”nın gecikmiş olan taksitlerinin hemen ödenmesini istedi. Bu baskı Ruslara Karadeniz'de her türlü ulaşım yolunun yapımını ve işletmesini ayrıcalık olarak getirdi.⁴⁷³ Ruslar Doğu Anadolu'da gelişmeyi istemiyorlar, bunu kendi hakimiyet alanlarına vurulan bir darbe olarak değerlendiriyorlardı.

Meşrutiyet döneminde Rusya'nın Doğu Anadolu bölgesi için endişelendiği önemli projelerden birisi Bitlis'i de içerisine alan Chester Projesi'dir.⁴⁷⁴ Bazı büyük Amerikan petrol şirketlerinin ve Amerikan Hükümeti'nin desteğini kazanan Chester, 1909'da Osmanlı Nafia Vekâleti ile bir ön sözleşme imzaladı. Bu sözleşmeye göre, Sivas ile Van arasında Harput, Ergani, Diyarbakır, Siirt ve Bitlis'ten geçen geniş bir demiryolu hattı ile bunu bir yandan Musul, Kerkük ve Süleymaniye'ye diğer yandan Adana yöresindeki Yumurtalık ya da Süveydiye'de Akdeniz'e bağlayacak yan hatların ve Yumurtalık veya Süveydiye'de bir limanının yapımı öngörülüyordu. Proje üzerinde yapılan çalışmalardan sonra onaylanmak üzere Meclis-i Mebusana gönderildi. Projenin son durumuna göre yapımı öngörülen hatların uzunluğu 2.000 km kadardı. 1909 yılında Amerika'da The Ottoman-American Development

⁴⁷² TBMM. ZC. D: I, cilt: 2, (25 Şubat 1324) İ. 39, s. 235.

⁴⁷³ İlknur Haydaroglu, İsmail Pehlivan, “Rus Sermayedarlarının Osmanlı Demiryolları Üzerine Bazı Yazışmaları” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt: 23, Sayı: 36 (2004), ss. 151-174.

⁴⁷⁴ Proje hakkında bakınız: Erdal Açıkşes, Rahmi Doğanay, Amerika'nın Yüz Yıllık Ortadoğu Hayali Chester Projesi, Elazığ, 2010.

Company (OADC)'i kuran Chester, her ne kadar bir ön sözleşme imzalamayı başarmış olsa bile yine de projesini sonuçlandıramayacaktı.

Chester projesi ile bir taraftan da 21 seneliğine Osmanlı Devleti kendi elindeki maden işletmelerini vergi karşılığı Amerikan şirketine devrediyordu. Amerikalıların menfaatine böyle bir anlaşma imzalanabilir mi? Bu anlaşma Osmanlı Devleti menfaatine midir? Bu sorulara cevap bulmak üzere bir komisyon kuruldu. Adliye Müsteşarı Kont Oşevuruğ, Nafia Hukuk Müsteşarı Pedros Bey, Orman ve Ziraat Hukuk Müşaviri Kirkor Efendi'den müteşekkil komisyon mütalaasını 16 Haziran 1910'da hazırladı ve nezarete sundu. Buna göre, yeni birkaç şart eklenerek anlaşma Osmanlı Devleti menfaatine göre düzenlenebilirdi.⁴⁷⁵ Bu görüş ve tartışmalardan sonra teklif meclise sunuldu. 27 Mayıs 1911'de mecliste Çester Projesi görüşüldü. Proje teklifinde, bölgenin iktisadi ve sosyal durumu düzelmiş, asayiş sorunu çözülmüş olacaktır deniliyordu. Konu 27 Kasım 1911'de de meclis gündemine getirildi. Nafia Nazırı Hulusi Bey, KarekinPastırmacıyan'ın sorularını cevapladı. Demiryolu projesi Çester'a mı yoksa Bağdat Demiryolu Kampanyasına mı verilmeliydi? Bu tartışmadan bir sonuç alınamadı.⁴⁷⁶

Reddedilen proje, beraberinde tepki ve tedirginlikleri de getirdi, Musul'un Amerikan sermayesinin denetimine geçmesi olasılığının yanı sıra projenin Bağdat Demiryolu Projesi'ni tehdit etmesi İngiliz ve Alman çevrelerinin karşı koymalarına neden olurken, Rusya da Sivas-Samsun hattının kendi imtiyaz alanı olduğunu savunarak karşı çıkmıştı. Bu rahatsızlıkların yanı sıra Osmanlı Hükümeti'nin kapitülasyonların kaldırılması konusunda Amerikan Hükümeti'ni ikna etme arzusu, imtiyaz sözleşmesinin Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında görüşülmesini geciktiren nedenlerdendi. Ne var ki ancak 1911 Haziranı'nda Meclis-i Mebusan'a gönderilen proje, zaman sıkışıklığından ötürü incelenemeyeceği gerekçesiyle başka bir zamana ertelendi.

Fransızlara göre, 1910 yılında Amerikalı sermayedarların Osmanlı Hükümeti nezdindeki etkin girişimlerinin hedefi olan, ancak sonuçlandırılmayan bir projede üç hattın yapımı öngörülüyordu. Birinci hat, Sivas'tan başlayarak Keban Maden,

⁴⁷⁵BOA. HR. HMŞ. İŞO. (Hariciye Müşavirliği İstişare Odası Evrakı), 51/15

⁴⁷⁶MMZC. D:I, C. 7, İçtima Senesi: 3, 108. İnikad (14 Mayıs 1327), s. 245; MMZC. D:I, C. 2, İçtima Senesi: 4, 27. İnikad (12 Teşrin-isani 1327), s. 57

Harput, Palu, Muş ve Bitlis üzerinden Van'a gidecek, Keban Maden'den önce ise bir yan hatla Malatya'ya bağlanacaktı. Bu hattın toplam uzunluğu 850 kilometre olarak hesaplanmıştı. Ancak projede bir değişiklik yapılarak Diyarbakır'dan Bitlis'e bir hat döşenmesine karar verilmişti. İkinci hat, Harput'tan başlayarak Diyarbakır, Cizre, Musul, Kerkük üzerinden Süleymaniye'ye ulaşacak ve yaklaşık 900 km uzunluğunda olacaktı. Üçüncü hat ise, Keban Madeni'nin doğusunda bir noktadan başlayacak ve Malatya Ovası'ndan geçerek Elbistan, Maraş üzerinden İskenderun Körfezi'nde Yumurtalık'a ulaşacak ve yaklaşık 350 km uzunluğunda olacaktı.⁴⁷⁷ Ancak bu Fransız projesi de Amerikalıların projesi gibi neticesiz kalacaktı.

Bu proje tekliflerinin mecliste görüşülmesinde ve 1910 yılı bütçe görüşmeleri sırasında Meclis-i Mebusan'da konuşan Muş Mebusu İlyas Sami Efendi demiryolu hakkında şöyle diyordu:

“Efendiler, bu milletin ruhu Anadolu'da şimendiferdir. İşte mehakimi seyyare odur, maarif odur. Her bir vagonuyla medeniyeti getiren yine şimendiferdir. Her zaman bunu tekrar ediyorum, bunu bir an evvel yapmaya muvaffak olalım. Heyet-i Vükelâmızın hepsi buradadır, hepsinden rica ediyorum; âmâl ve ümniyemiz, bir an evvel bunun hayyiz-i fiille çıkması ile milleti mesrur etmek, irşat etmektir. Bunu yaparsak, o vakit bahtiyar oluruz. Nazır Beyefendi tezyi-i servet hususunda bir iki söz söylediler; heyeti tahsiliyyeyi islah etmeye inanırım, emin olunuz ki, oralarda, hücrâbilâdda daha hiçbir hüsnü tesir gösterilmemiştir. Yüzde 5 nisbetinde belki kesbi salah etmiştir.

İkinci sebep; şimdi biz zirai bir memleket olduğumuz ve gayet kesretle buğday yetiştirdiğimiz halde, ekmek yapacak unları dahi ecnebiden allıyoruz. Artık buna tahammül edilir mi?.. Ne için bunu alıyoruz?.. İşte şimendifer vesaiti nakliye olmadığından bugün Diyarbakır, Van, Bitlis'te mevcut olan ziraata emin olunuz vesaiti nakliye de hizmet ederse, memleketimizin, baştanbaşa, her tarafını ihya etmiş olur. Bunların yapılmasını Heyeti Vükelâdan rica ederim. Ümidimiz, bilfiil istidatı fitrî! memalikimizden istifadeye bir an evvel koşmamız, şitap etmemizdir. Başka türlü çare yoktur. Onun için tasarruf taraftarı da değilim. Neden tasarruf edelim?..

⁴⁷⁷ Bülent Can Bilmez, Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s.136; Bige Sükan Yavuz, Fransız Arşiv Belgelerinin Işığında Chester Demiryolu Projesi”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 24, (Kasım 1999-2003), s. 527-561.

Tasarruf edeceğimiz yerimiz yok, çünkü bizim memleketimizde tütün ziraatı kesretle vardır. En ziyade nazarı dikkati celp eden ve Heyeti kiramın da nazarı ehemmiyetlerini celp ederim. Bugün hepimiz müttehiden Heyeti Vükelâ hazır olduğu halde teklif ederim. Bunun müddeti yaklaşmıştır. Şimdiden bunun ademitemdine karar vermek için noktai nazarlarını şu kürsüden beyan etmezlerse millet perişan olur, hem de birçok masarrif olur. Hükümet, şu kürsüde nokta-i nazarlarını beyan edip ademi temdidini, rica ederiz, bize beyan etsinler. (Umumumuz temenni ederiz sadaları) Millet şu hususta mahvoluyor, bunu da kemali ehemmiyetle rica ederim.”⁴⁷⁸

1912 yılı Temmuzunda da demiryolu yapımı meclis gündemine gelmiş, Demiryolları Müdürü Muhtar Bey mecliste yaptığı konuşmada, Harput'tan Diyarbakır yoluyla Bitlis'e ve Van'a kadar olan hattın yapılmasının düşünüldüğünü, önce Harput-Diyarbakır, sonra da Harput-Bitlis-Van yolunun yapılması gerektiğini ifade etmişti.⁴⁷⁹ Ancak bu çalışmalardan da olumlu bir sonuç çıkmamıştı. Doğu Anadolu için demiryolu planı Nisan 1914'te Fransız Regie Generale de Chemins de Fer et de Travaux Publics Şirketi tarafından teklif edildi. Proje Fransız bankalarından alınacak 800 milyon frank borçla yapılacaktı. Şirketin yapacağı hat şu şekildeydi:

- 1- Samsun-Sivas-Harput-Ergani
- 2- Ergani-Bitlis-Van
- 3- Erzurum-Trabzon
- 4- Erzurum-Erzincan-Sivas

Plan on yılda tamamlanacaktı. Savaş çıktığında proje tam olarak hayata geçirilememişti.⁴⁸⁰ Bu yüzden savaşa şimendifersiz giren Bitlis ve çevresi umudunu Cumhuriyet Türkiye'sinde tekrar arayacaktır. Bitlis üzerinde bölgede bir demiryolu inşası Cumhuriyet Türkiye'sinde de gündeme gelmiştir. 1940 yılında yapılması planlanan Kurtalan-Bitlis-Tatvan güzergâhı yerine daha uzun olmasına rağmen Elâzığ-Palu-Muş-Tatvan güzergâhı tercih edilmiştir. Bu tercihte bu hattın kışın daha güvenli ulaşım sağlaması ve inşasının az masrafla yapılacak olması etken

⁴⁷⁸MMZC. D:I, Cilt: 4, İnikad: 78 (12 Nisan 1326),s. 365-366.

⁴⁷⁹MMZC. D: 2, Cilt: 2, İnikad: 42 (16 Temmuz 1328, s. 497.

⁴⁸⁰Armenia and Kurdistan, s. 36

olmuştur.⁴⁸¹ Böylece cumhuriyet döneminde de Bitlis'te tren yolu hayata geçirilememiştir.

2.5 Haberleşme

İkinci Meşrutiyet döneminde Bitlis Sancağında haberleşme imkânları Osmanlı Devleti içinde sahip olunan genel imkânlarla aynı seviyedeydi denilebilir. Dönemin haberleşme araçları postalar ve telgraftı ve Bitlis'te ve Ahlat'ta telgraf hattı vardı. Osmanlı Devletinde modern posta teşkilatı Tanzimat döneminde 1840 yılında Posta Nezaretinin kurulmasından sonra örgütlenmişti. Özellikle Tanzimat'tan sonra telgraf üzerinde çok yoğun bir şekilde duran Osmanlı Devleti yöneticileri Kırım Savaşı sırasında İngiltere'nin desteğiyle daha sonra da Fransa'nın teşvikleriyle ülkenin farklı bölgelerine telgraf hattı çekmeyi başarmışlardı. Savaş sonrası İngiltere'nin Hindistan'la Londra arasında kurmayı planladığı telgraf hatlarının da yardımıyla telgrafın Osmanlı topraklarındaki yayılması hızlandı. İstanbul-Edirne hattı, 1855'te Edirne telgrafhanesinin faaliyete geçmesiyle haberleşmeye açılmış ve ilk telgraf çekilmişti. Telgraf hatları hem Osmanlı hükümeti tarafından hem de halk tarafından büyük bir heves ve özveri ile inşa ediliyordu. Bu nedenle belki de Osmanlı Devleti'nde hiçbir yenilik bu kadar kısa zamanda benimsenmemiş ve hayata geçirilmemişti. Üsküdar'dan başlayıp, İzmit, Ankara, Yozgat, Sivas, Diyarbakır, Musul, Bağdat, Basra ve oradan Fao Adası'nda İngilizlerin Hindistan hatları ile birleşmiş olan hat, kısa zamanda tüm Anadolu'nun telgrafla tanışmasına aracı olmuştur. Üsküdar'dan çekilmeye başlanan hat 1859'da İzmit, Ankara ve Yozgat'a, 1860'da Sivas, Harput ve Diyarbakır'a ulaştı, oradan da Bitlis'e kadar uzatıldı. Böylece 1860 yılında Muş ve Bitlis'e telgraf hattı gelmiş oluyordu. Halkın telgraf tesislerinin yapımına gösterdiği yakın alâka, Osmanlı idarecilerine büyük cesaret vermişti. Hatların yapımında devlet, koordinatör rolü oynamış, planlamayı, tel, fincan, makine ithalatını gerçekleştirmiş, halk ise çoğu defa Müslim-gayrimüslim ayrımı olmadan dağlardan direkleri kesmiş, telgrafhane yapılmak üzere para

⁴⁸¹ İsmail Yıldırım, Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950), Ankara, 2001, s. 106-107.

toplamaş, bina yaptırmıştır.⁴⁸² Bitlisliiler de bu dűřüncelerle bölgelerine gelecek olan telgraf hattı için var güçleriyle çalışmışlardır.⁴⁸³

Sultan Abdűlhamid zamanında haberleřemeye sıkı bir kontrol getirilmiř, űlkede faaliyet gösteren yabancı postalar da kontrol edilmeye çalıřılmıřtı. Balkanlarda ve Doęu Anadolu'da görűlen etnik hareketlenmeler ve muhaliflerin çalıřmaları hem mektupla hem de telgrafla haberleřmeyi önemli bir hale getirmiřti. Bu sebeplerden dolayı űlkede 1890-1908 yılları arasında resmi haberleřmeler dıřında posta ve telgraf teřkilatı ile iletiřimin çok ilerledięini söylemek pek mümkün deęildi. Sultan Abdűlhamid döneminde postanelerde kurulan Sansűr Heyetleri, postanelere gelen her türlü evrak ve paketi incelemek ve eęer içinde "muzır" bir unsur görűlürse alıkoymak yetkisine sahiptiler. Osmanlı İmparatorluęu'nun tüm büyük ve önemli řehirlerinde kurulu bulunan yabancı postaneleri, her türlü yayını sorgusuz, sualsiz alıp daęıtmakta, űlkenin karasularında tařımacılık yapan irili ufaklı yabancı gemicilik řirketleri her türlü posta iřlemini kolaylıkla yürütmekte olduklarından böyle bir kontrolűn başarılı olması beklenemezdi. Yurtdıřından gönderilen mektupların, basılan muhalif süreli yayınların űlkeye girmesini kesin olarak önleyemeyen Sultan Abdűlhamid, kapatamadıęı yabancı posta örgütlerini deęiřik yollarla denetlemeye çalıřtı. Postanelerin çevresine nöbetçiler, hafiyeler konuldu, buralarda çalıřan Osmanlı tebaasından olanlar çeřitli gerekçelerle tutuklandı, sürgűne gönderildi. Ne var ki, Ermeni mektupları ve Jön Türk yayınları bu kez de yabancı uyruklular aracılıęıyla űlkeye girmeye bařladı.⁴⁸⁴

Osmanlı haberleşmesinin en önemli sorunlarından birinin mektup kaçakçılığı olduğu görűlüyordu. Buna rağmen Osmanlı sahillerinde seyreden yerli-yabancı gemilerin kontrolden geçmeden mektup taşımaları çok sık görűlen bir durumdu. Hatta bazı vapur şirketleri telgraf kaçakçılığı bile yapmaktan geri kalmıyorlardı.⁴⁸⁵ Sultan Abdűlhamit döneminin Ermenileri kontrol altında tutuma çalışmaları, 1908 yılında kanun-ı esasinin resmen ilanından sonra, telgraf ve posta taşımacılığı ve matbuatın tamamının sansűr muamelesinden muaf tutulmasından dolayı gevşedi. Ancak yine de

⁴⁸²Uęur Akbulut, "Suriye'ye İlk Telgraf Hatlarının Çekilmesi", *History Studies*, Ortadoğu Özel sayısı, 2010, s. 2-8; Nesimi Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı" OTAM, III, 1990, s. 345.

⁴⁸³ BOA. DH. MKT. 2785/91.

⁴⁸⁴ Haluk Selvi, *Millet-i Sadıkada İsyân: Ermeni Komitacılarının Gizli Mektupları*, İstanbul, 2011, s. 10-12.

⁴⁸⁵ Tanju Demir, *Türkiye'de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi (1840-1920)*, Ankara, 2005, s. 79.

devletin güvenliğini ilgilendirecek konularda denetleme hakkı saklı tutuldu. Bitlis ve çevresindeki vilayetlerde bu dönemde haberleşmenin kontrolü çok daha önemliydi. 1892-1898 yılları arasında yaşanan Ermeni olaylarında yakalanan mektuplar posta teşkilatını ve haberleşmelerin kontrolünün önemini açıkça göstermişti.

Ermeni komitecilerinin para, silah ve talimatları daha çok yurt dışından geliyor, eylemler bu mektuplaşmalardan sonra gerçekleştiriliyordu. Dünyanın önemli merkezlerinde şubeler açmış olan Ermeni ihtilal cemiyetleri, Osmanlı ülkesine mektuplarını çoğu zaman post-resitant (yabancı postası) kaydıyla, yabancı postaları vasıtasıyla göndermekteydiler. Bu tür evraklar postanede zapt edilerek sahiplerine veya hizmetçilerine veriliyordu. Şüpheli mektuplar savcılıkça verilen izin üzerine açılarak icap eden muamele yapılmakta ise de her mektup için bu tür muameleler imkânsızdı. Bu konuda yapılacak şey, posta merkezlerinde gayet mahir ve bilgili polis hafiyeleri bulundurularak mektubu almak için müracaat eden kişilerden şüpheyi çekenlerin mektuplarını alıp muayene ederek muzır bir şey çıktığında mahkemeye tesliminden ibaretti.⁴⁸⁶ 1890-1895 yılları arasında Tiflis'teki Ermeni komitelerinin İstanbul ve özellikle Bitlis ile olan haberleşmeleri Batum'da gaz fabrikatörlerinden Mantaşof isminde bir tüccarın vapurlarıyla ve acentesiyle yapılıyordu. Bu vapurlar yalnızca mektupların değil komite üyelerinin ve kaçak silahların da Osmanlı Devletine girişini sağlıyordu. Kafkasya'da şöhret sahibi bir tüccar olan Mantaşof'un üç gemisi, iki vapuru ve İstanbul'da, İzmir'de İskenderiye'de üç acente memuru vardı. Mektuplar kaptanlar aracılığı ile acentelere elden ele veriliyor, böylece herhangi bir kontrolden de geçmeden rahatlıkla alıcıya ulaşıyordu.⁴⁸⁷

1890-1896 yılları arasında hareketlilikleri son derece yüksek olan Ermeni komiteleri haberleşmelerini yalnızca postalar aracılığı ile yapmıyorlardı. Doğrudan kuryeleri aracılığı ile taşınan mektuplar, hem yurtiçi hem de yurt dışı haberleşmeyi sağlıyordu. Hınçak Cemiyeti'nin hizmetinde bulunan Avukat Karol'un Paris'te bir hafiyeye memuruna gönderdiği paket içerisindeki mektuplar Paris'ten İran'a ve oradan da özel memurlar vasıtasıyla Bitlis ve Sasun'a gönderiliyordu. İran'da bulunan Sıraçyan ismindeki bir Ermeni Amerika'dan gönderilen mektupları adamları aracılığı ile Osmanlı Devleti'ne gönderiyordu. Osmanlı Devleti'nin hem Washington elçisi hem

⁴⁸⁶ BOA. A.MKT. MHM. 713/32 lef. 10-11.

⁴⁸⁷ BOA. A. MKT. MHM. 713/24.

de Tahran elçisi haberleşmeleri yakın takibe alıyorlardı. Bitlis bu haberleşmelerde bir üs olarak kullanılıyordu.⁴⁸⁸

1895 yılında Bitlis'te bulunan Amerikalı misyoner George Knapp isimdeki papaz Ermeni işleri ile yakından ilgilenenlerden birisi idi. Erzurum Ermenileri Knapp'a gönderdikleri bir mektupta, Osmanlı Hükümetinin teklif ettiği memuriyetleri kabul etmeyip reddettiklerini ve meclislerde bulunan Ermeni azasının göreve devamdan vazgeçtiklerini bildiriyorlardı. Knapp, bu mektubu Bitlis'te bulunan Ermenilere okuyor ve onların da böyle davranmaları gerektiğini söylüyordu. Knapp'ın bu ve buna benzer diğer davranışları onun bölgeden uzaklaştırılması sonucunu doğurdu. 1895 yılı Mayısında Muş'a gitmek üzere Bitlis'ten hareket eden bir Ermeni'nin şüphe üzerine kasaba dışında üzeri arandığında, elbisesinin gizli bir yerinde, Bitlis'teki Protestan Mektebi Müdürü Amerikalı "G. B. Knapp" imzasıyla Muş'taki İngiliz memuruna hitaben yazılmış ve bez üzerine basılmış iki ayrı İngilizce mektup bulundu. Söz konusu mektupların muhtevalarında Osmanlı Devleti'nin memurları hakkında olumsuz ifadeler ve soruşturma komisyonunda Ermeniler aleyhinde yapılacak şahadetlere güvenilmemesi tavsiyesi gibi bazı kötü niyetli düşünceler yer almaktaydı. Knapp, bu mektuplardan sonra Bitlis'ten uzaklaştırıldı ancak Amerikalı misyonerler Bitlis ve çevresindeki çalışmalarını devam ettirdiler. 1905 yılında yine Bitlis'te görevli Cole isimdeki Amerikalı misyoner, Ermenileri tahrik ve teşvik ederek Osmanlı Devleti'ne karşı onları cesaretlendirmiş, Ermeni komitecileri arasındaki haberleşmeyi sağlamaya devam etmişti. Bitlis'te Fakirlere Yardım Cemiyeti'nin faaliyetlerini yürüten Amerikalı Cole'ün aslında bir kolu İskenderiye'de Bünyamin Helenatyan'a, diğer kolu İzmir'e, bir diğer kolu da Bitlis Hapishanesi'ne uzanan bir Ermeni fesat örgütünün başlıca haberleşme vasıtası olduğu anlaşıldığından kendisinin daha az Ermeni'nin bulunduğu bir bölgeye naklinin sağlanması için çalışmalar başlatılmıştı.⁴⁸⁹

Bitlis'te yabancı konsoloslukların çalışanları arasında, genellikle batı kültüründe eğitim almış olan Ermeniler yer alıyordu, ağırlıklı olarak tercüman olarak çalıştırılan bu şahıslar içinde komite üyesi olanlar da bulunmaktaydı. Bu gibi kişilerin faaliyetleri genel olarak görevleri vasıtasıyla, ilgili ülkeleri yanlış bilgilendirerek

⁴⁸⁸ BOA. A. MKT. MHM. 534/23.

⁴⁸⁹ BOA. A. MKT. MHM. 625/18.

uluslararası kamuoyunu aldatmak şeklinde ortaya çıkmaktaydı. Yabancı ülke konsolosluklarının bilinen bu tür işlevleri dışında, Ermeni Patrikhanesinin gizli yazışmalarını da türlü yöntemlerle gerçekleştirmek gibi farklı bir işlevi de vardı. Ermeniler, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne gönderecekleri postalar için İngiliz, Fransız ve Rus Konsolosluklarına müracaat ediyorlardı. İlgili konsolosluk da kendi zarf ve mührünü kullanarak bu evrakı postaya veriyordu. Postanın alıcısı durumunda olan İstanbul'daki konsolosluk ise zarfın içinden gizlenen zarfı alıp patrikhaneye iletliyordu. Büyük olasılıkla yasa dışı bir nitelik taşıyan bu mektupların konsolosluk evrakı olarak her hangi bir incelemeye girmesi olanaksız olduğundan bu yöntem Ermeniler için en güvenli yol haline geliyordu⁴⁹⁰. Bitlis murahhası da hem Meşrutiyetten önce hem Meşrutiyetten sonra bölgede yaşanan olaylar abartılı bir şekilde bu araçlarla Patrikhaneye ve yabancı konsolosluklara ulaştırmış, bu durum Bitlis ile ilgili birçok olumsuz haberin hem İstanbul Ermeni basınında hem de Avrupa basınında yer almasına sebep olmuştu. Ermeniler böylece seslerinin bütün dünyaya duyurduklarını ve haklarının büyük devletlerce iade edileceğinin bekliyorlardı.

Altı vilayette (Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Sivas, Erzurum, Diyarbakır) bulunan Ermeni piskoposları ile Patrikhane'nin bu tarz haberleşmesi Osmanlı Devleti'nin gerek emniyeti ve gerekse dışişleri açısından son derece dikkate değer bulunduğundan bahsi geçen vilayetlerin valilerine ve polis müdürlerine Ermeni piskoposların bölgedeki konsoloslarla olan ilişkilerini sıkı bir şekilde gözlemeleri ve bu şekilde haberleşmelere kesinlikle fırsat tanınamaları için etkili emirler vermişti.⁴⁹¹

Meşrutiyetin ilanından sonra tüm ülke genelinde haberleşme oranında bir artış göze çarpıyordu. Ülkenin her yerinden İstanbul'a mektuplar gönderiliyor, telgraflar çekiliyor, memurlar ve halk herhangi bir konuda görüşlerini yeni yöneticilere ulaştırmak istiyorlardı. Meşrutiyetin ilanından sonra birçok devlet kadrosunda olduğu gibi Posta ve Telgraf Nezareti kadrolarında da değişikliklere ve yeni atamalara gidildi. Sultan Abdülhamit döneminin son Posta ve Telgraf Nazırı Hasip Efendi, Meşrutiyetin ilanından sonra Temmuz sonunda başlayan ve kısa sürede tüm

⁴⁹⁰ BOA. Y. PRK. AZJ. 52 / 60.

⁴⁹¹BOA. Y. PRK. ASK. 193 / 73.

bürokrasiyi etkisi altına alan tensikat sırasında görevinden el çektiler, yerine önce Ata Bey hemen sonrasında da Galip Bey atanmıştı (8 Ağustos 1908). Bu dönemin en önemli işi olan memur kadrolarında tensikat sorunu Galip Bey'in üzerinde durduğu en önemli konu oldu. Nezarete gerçekleştirilecek reform için öncelikle Avrupa'daki teşkilat metinlerini inceleyen nezaret yetkilileri, kurumun zamanın ihtiyaçlarına göre tensikini sağlamak amacıyla ayrıntılı bir yol haritası çizmişlerdi. Posta bürokratları bir an evvel memur sayısının artırılmasını ve ulaşım yollarının iyileştirilmesini istiyorlardı. Öncelikle devr-i istibdad da su-i şöhret yapmış memurları daireden uzaklaştıran Galip Bey'in memur seçimlerinde de son derece hakkaniyetli bir tutum izlediğine dair basında çıkan haberler vardı. Bu azil işlerinden dolayı nazır odasında silahlı saldırıya da uğramıştı. Bu karışıklıklar ve hakkındaki şikâyetlerden dolayı Galip Bey 22 Şubat 1909'da nazırlıktan istifa etti. Posta nazırı, istifa gerekçesinde, bu göreve getirildiğinde hazırladığı bir raporda *"muktedir memurların adem-i kifayeti"*ne dikkat çektiğini ve yapılacak reformlardan kısa zamanda büyük sonuçlar beklenilmemesi gerektiğini dile getirmiş ve sabırsız çevrelerin bu durumu anlayışla karşılamaması nedeniyle kendisine karşı bayrak açtıklarını ifade etmişti. Galip Bey'in istifasının ardından nazır vekili Fuad Bey tarafından idare edilmeye başlanılan Posta ve Telgraf Nezareti, tüm bu tartışmaların ortasında memur seçim ve tayinlerini yapacak yeni bir komisyon toplamıştı. Bu dönemde posta memur maaşları çok düşüktü, ehil olmayan kimseler kadroları doldurmuştu, posta ve telgraf memurları umutsuzdu ve bu nedenle çalışma istekleri yoktu, Meşrutiyetin ilanından beri işlerin tahminlerin ötesinde artması yüzünden teşkilatın tam bir açmaz içinde bulunduğu görülüyordu. Meşrutiyetin ilanından beri haberleşmenin özgür bir hale gelmesinden dolayı posta şubelerindeki işler artmış, taşradaki memur talepleri çoğalmıştı. Tensikatın yanlış bir şekilde yapıldığını bunun ise istihdam fazlalığını eritmek bir yana daha da kabarttığını iddia eden muhalifler, hükümet programlarındaki parlak vaatlere karşı *"posta ve telgrafta hiç bir terakki görülmediğini"* ifade etmişlerdi (1910). İç karışıklıkların askeri harcamaları artırması, bütçe dengelerini yerinden oynatırken, nezaretlere düşen payların da her sene biraz daha azalmasına yol açmaktaydı. Bu ise nezaretlerin hareket alanını kısıtlamıştı. 1911 yılı bütçe görüşmeleri sırasında mebuslar meşrutiyetin ilanından beri posta memurlarının niteliksizliğinin devam ettiğini, dağıtım hizmetleri eksik

yürütüldüğü gibi muhabere hizmetlerinde Fransızca bilen personel olmaması nedeniyle büyük sorunların yaşandığı dile getirilmişlerdi.⁴⁹² 1912 Ocak ayında yaşanan siyasi gelişmeler, Sadrazam Said Paşa'yı kabinede revizyon yapmaya sürüklemiş ve bu nedenle de Posta Nazırlığına İttihat ve Terakkinin önde gelen isimlerinden Talat Bey tayin edilmiştir.⁴⁹³ Trablusgarp ve Balkan savaşlarının hemen ardından Posta ve Telgraf Nezaretine getirilen Oskan Efendi, posta ve telgraf teşkilatının modernleştirilmesinde önemli isimlerden birisi sayılabilir.

Bu karmaşanın yaşandığı dönemde Bitlis Posta teşkilatı şu kadrolardan oluşuyordu:

Bitlis Vilayet merkezinde merkez telgraf ve posta idaresinde 1 müfettiş, 1 müdür, 4 muhabere memuru, 1 lisan-ı ecnebiye memuru ve bir posta kâtibi; Bitlis (Merkez) Sancağına bağlı Ahlat Kazasında telgraf dairesinde 1 komiser, 2 polis, Muş Sancağında telgraf ve posta dairesinde 1 müdür, 1 ser memuru, 3 muhabere memuru, Muş Sancağına bağlı Varto Kazasında telgraf dairesinde 1 memur, 2 çavuş, 1 kavvas, Muş Sancağının Malazgirt Kazası telgraf dairesinde 1 Müdür, 1 Muhabere memuru, 2 çavuş Siirt Sancağı Telgraf ve posta dairesinde 1 müdür, 2 muhabere memuru, Siirt Sancağının Garzan Kazası Telgraf ve posta şubesinde 1 memur, 2 çavuş olduğu görülmektedir.⁴⁹⁴ Bu bilgilerden de anlaşıldığı kadarıyla Bitlis Vilayeti posta teşkilatında toplam 30 memur, Bitlis Sancağında 11 memur görevlidir. Merkezden başlayan yeniden yapılanma süreci 1914 yılına gelindiğinde hâlâ tamamlanamadığından Bitlis gibi bir vilayette Posta ve Telgraf Müdüriyetinde değişikliklerin ve reformların yapılmasını beklemek pek mümkün değildi.

Bitli Vilayetinde postalar hayvanlarla taşınıyordu, özel posta yoktu. Posta paketlerini taşıyan kafileler zaptiye refakatinde saatte yaklaşık on kilometre giderlerdi. Bitlis-Siirt 10 saat sürerdi. Posta bölgede haftada bir gün vardı. Posta Petersburg'dan Van'a ve Bitlis'e 16 günde ulaşırdı. Telgraf hattı gayet sınırlıydı. İstanbul-Bitlis telgrafı 6-7 saatte geliyordu. Güneş batınca her telgrafhanede paydos veriliyordu.⁴⁹⁵ 1914 yılında Doğu Anadolu'da özel haberleşme için telefon hattı yoktu, fakat önemli merkezler

⁴⁹²MMZC. İ: 76 28 Mart 1327 (9 Nisan 1911) C: 1, ss.153-160.

⁴⁹³Erkan Tural, "Osmanlı Posta Bürokrasisi 1908-1914", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 28, Sayı: 46 (2009), s. 205-220.

⁴⁹⁴ Bitlis Vilayeti Salnamesi, H. 1316.1317.1318 (M. 1898.1899.1900), Bitlis, 1319, s. 121, 146, 162, 177, 204.

⁴⁹⁵Mayevski, Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askeri İstatistiki, Rusçadan Mütercimi: Mehmed Sadık, İstanbul, 1330/1914, s. 77.

telgraf hattına sahipti. Başkale İran ile telgraf haberleşmesinin merkezi durumundaydı.⁴⁹⁶ Meşrutiyetin ilk yıllarında Bitlis'in en mühim kazalarından olan Hizan'da telgraf hattı yoktu. Bu yüzden valilik buraya bir telgraf hattı çekilmesini 4 Nisan 1909'da Dahiliye Nezareti'nden talep etti. Haberleşme posta memurları aracılığı ile atlarla yapılıyordu. Hizan ahalişi telgraf direklerinin teminini, dikilmesini ve hattın çekilmesini kendilerinin yapacağını taahhüt etmişler, ancak Posta ve Telgraf Nezareti buraya verilecek makine, teller ve telgrafhane teşrifatı için para olamadığını beyan ederek bu isteği geri çevirmişti.⁴⁹⁷ Ancak daha sonraki gelişmelerden Hizan-Bitlis arasına telgraf hattının çekildiği anlaşılmaktadır.

Mevcut imkânlarla rağmen Bitlis telgraf hattında memurlara bağlı problemler de yaşanıyordu. Adana olaylarının yaşandığı sırada Bitlis Ermenilerinden de endişe verici telgrafların İstanbul'a çekilmesi Dahiliye Nezareti'ni endişelendirmiş hemen tedbir alınıp acele cevap yazılması valilikten istenmişti. Bitlis Valisi Hüsnü Bey bir taraftan şikâyetleri inceleyip durumu kontrol altına almaya çalışırken bir taraftan da Dahiliye Nezareti'ne günü gününe cevap gönderiyordu. Valinin birkaç defa Posta ve Telgraf Nezareti'ne müracaatından bir sonuç alınamamış, Dahiliye Nezareti bu konuda Posta ve Telgraf Nezareti'ni sert bir şekilde uyararak, "... muhaberatınteehurata düşürülmesi müsebbipleri hakkında mucib-i mesuliyet olacağından icap edenlere tebligat-ı şedide ve müessire icrasıyla" haberleşmenin süratle yapılmasının temini isteniyordu. (16 Mayıs 1909).⁴⁹⁸

Bu dönemde uzun yıllardan beri kurulmaya çalışılan telgraf hatları ya terk edilen topraklarda kalmış ya da saldırılarla büyük hasara uğramış durumdaydı. Telgraf hatlarının tahrip edilmesi sadece savaşlar sırasında olmuyordu. Devlet otoritesinin zayıf olduğu doğu ve güney bölgelerinde yerel aşiretler telleri kesiyor, ağaçtan yapılmış telgraf direklerini söküyor, yakıyorlardı. Bitlis ve Van vilayetlerinde telgraf hatları üzerindeki izolatörler (fincanlar- yalıtım araçları) köylüler tarafından hayvan yaralarına ilaç olarak kullanılmak üzere çalınıyor, teller izolatör demirlerine bağlı kaldığından haberleşme kesintiye uğruyordu. Telgraf tellerinin bu gibi saldırılardan korunması için bu işi yapanların halk önünde cezalandırılması ve gerekli tedbirlerin

⁴⁹⁶ Armenia and Kurdistan, British Government Foreign Offices, London, 1920, s. 37.

⁴⁹⁷ BOA. DH. MKT. 2785/91; 2777/79

⁴⁹⁸ BOA. DH. MKT. 2813/51.

alınması Posta ve Telgraf ve Telefon Umum Müdürlüğü'nden talep ediliyor, durum valiliklere iletiliyordu.⁴⁹⁹ 1914 yılında meydana gelen Bitlis İsyanı sırasında da Bitlis-Hizan arasındaki telgraf hattı tamamıyla tahrip edilmişti.⁵⁰⁰

Bu olaylar sırasında meydana gelen gelişmeler Meclis-i Mebusan görüşmelerine de konu olmuş, posta memurlarının durumu ilgi çekici konuşmalara sahne olmuştur. 1914 senesi Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti bütçesi görüşmeleri sırasında 1914 Bitlis Olaylarında fedakâr çalışan posta memurlarının durumu gündeme gelmiş, çalışma şartları ele alınmış ve taltifleri istenmiştir. Posta, Telgraf ve Telefon Nazırı Oskan Efendi bu konuda şöyle konuşmuştur:

“Geçende Bitlis vakasında telgrafımızın yaptığı hidemat da pek mühimdir. Dahiliye Nazırı Beyefendi Hazretleri buyurdular ki, telgrafınız, telefon gibi işlemiştir. Tel iyidir, tel işlemiştir, fakat bunu işleten kimdir? Bitlis'te bulunan fedai memurlar. O karışıklıklarda birçok memurlar, iş bu kadar velveleye verilecek derecede değil iken, kaçıp evlerine gitmişlerdi. Ancak bu bizim iki memur birbirinden ayrılmadılar, yerlerinden kaçmadılar, makineyi bırakmadılar. Bu muhabereyi temin ettiler. Dahiliye Nazırı Beyefendi Hazretleri buyuruyorlar ki, telgrafınız telefon vazifesini ifa etmiştir. İşte bu iki memuru bendeniz taltif ediyorum. Bu iki memura birer mükâfatı nakdiye veriyorum. Ve memurlarımızı temin ediyorum ki, kendi hizmetleri hatve be hatve bizim nazarı takibimizden uzak kalmıyor. Ne yapıyorlar, nereye gidiyorlar, ne iş görüyorlarsa, bunlar her gün bu Nezarete bir dürbün aletiyle görülüyor, hepsi takdir olunuyor, işte müfettişlerimizin gitmediği, bendenizin gitmediğim yerlere bile, İstanbul'dan memur göndermediğim yerlerde salah tasdik olunuyor. Bu neyle olmuştur? Bu, memurları irşad ile teşvik ile olmuştur. Bu memurların hakları mahfuz kaldığına itimad ile iman ile yaptıkları bir hizmeti müfthiredir.”

Nazırın konuşmasından sonra söz alan Sivas Mebusu Rahmi Bey de posta ve telgraf memurlarının yaptıkları işin zorluğuna rağmen karşılığını alamadıklarını, gözlerini, gençliklerini kaybeden, gerek Meşrutiyetin ilanı vakasında, gerek 31 Mart vakasında ve gerek Bitlis Vakasında ve diğer vakalarda posta ve telgraf memurlarının

⁴⁹⁹BOA. DH. İD. 119-1/21.

⁵⁰⁰ BOA. BEO 4302/322595.

hizmetlerinin şayanı takdir olduğunu belirtip bu memurlara zam yapılmasını istemişti.⁵⁰¹

Telgraf hatlarının ve memurların bu görünüşü yanında postanın durumu pekiyi değildi. Ülkenin birçok yerinde karayolu ulaşımı hâlâ çok ilkel şartlar altındaydı, önemli merkezler dışındaki alanlarda posta ancak jandarmaların nezaretinde yapılabilirdi. Eşkıyalar postaların vazgeçilmez saldırıcılarıydı. Bitlis gibi asayişin çok bozuk olduğu bir vilayette posta işleri çok kolay yerine getirilemiyordu. Kış aylarında ise ulaşım imkânlarının kesintiye uğramasından sonra haberleşme de tamamen duruyordu. Bitlis'te Ocak ayından Mart ayı sonuna kadar yollarda don ve kar olduğu için hayvanlarla ulaşım sağlanamazdı. Kışın çok kar yağdığından bütün yollar kapanır, seyahat etmek isteyen bazı tüccarlar soğuktan donarak hayatlarını kaybederlerdi.

Posta memurları özellikle doğu vilayetlerinde bir boşluk içindeydiler, işlerin oranına göre maaşları azdı, savaş ve olağanüstü hallerde onlardan çok fedakârlık bekleniyordu ve sık sık görev yerleri değişiyordu. Ayrıca yabancı postalar ülkenin her yerinde Osmanlı postasının bir adım önünde yürüyordu. Bu sebeplerden dolayı Nazır Oskan Efendi hem merkez hem de taşra teşkilatında önemli değişiklikler yapmak arzusundaydı. Bu sebeple taşra teşkilatındaki memurlara yayınladığı 9 Şubat 1912 tarihli bir tebligatta, görev yerinden alınarak başka mahallere gönderilen memurların buldukları şehir eşrafını araya sokarak yerlerinde kalmayı istemelerinin doğru olmadığını, gerçekten görevinde başarılı olmanın bunu sağlayacağını bu tür telgrafları merkeze çektirenlerin hemen cezalandırılacağını ifade ediyordu. Bu dönemin en sorunu şehirlerde görev değişikliğine giden memurların halkı harekete geçirerek bu tayinden merkezi vazgeçirmek istemeleriydi. Nazır böylece postanelerin ve telgraf hatlarının boş yere meşgul edilmesinin de önüne geçmek istiyordu.⁵⁰² Nazır ile Bitlis Valiliği arasında bu telgraf çekme ve hatları meşgul etme konusunda bir anlaşmazlık da yaşanmıştı.

⁵⁰¹ MMZC. D. 3, Cilt. 2, İctima Senesi 1, 5 Temmuz 1330, inikad 37, s. 365-371.

⁵⁰²Tanju Demir, "Söylev-Demeç ve Çalışmalarıyla Başarılı Bir Osmanlı PTT Nazırı: Oskan Efendi", Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C.4, sayı:11 (2005), ss. 65-75.

Hükümet memurlarının resmen çektikleri telgrafların önemli ve acil olmadıkları ortaya çıktığı takdirde ücretleri imza sahiplerinden alınacaktı, bu karar 13 Şubat 1911 tarihli Meclis-i Vükela kararıydı. Balkan savaşları sırasında askeri hareket dolayısıyla telgraf hatları çok meşguldü, bu sırada Bitlis Vali Vekâleti acele olduğu iddiası ile posta ile gönderilebilecek 2 telgrafi postaneden ısrarla İstanbul'a çektimişti. Telgrafların ücreti olan 100 kuruş, 30 para Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti'nden tarafından valilikten istendi. Nezaret paranın imza sahibinden alınmasını istiyordu. Bitlis Valiliği 21 Aralık 1912 tarihinde bu telgraflarda imzası bulunan şahsın İstanbul'a gittiğini ücretin Bitlis'ten ödenemeyeceğini ifade etmiş ancak posta nazırı bu paranın tahsilini, imza sahibinin mahkemeye verilmesini istemiştir. Dâhiliye Nezareti durumu yatıştırmaya çalışmış, "...telgraf içerikleri acil sayılarak Bitlis Vali Vekâletinden çekilmiş ve nezaretçe de o şekilde kabul edilmiş olduğundan ücretlerintalebine lüzum görülmemiştir." diyerek konuyu kapatmıştır (29 Ocak 1913).⁵⁰³

Bitlis Valisi Mazhar Bey 20 Temmuz 1913 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafla, vilayetin öncelikli ihtiyaçları arasında nahiyelere telgraf direkleri dikilerek haberleşmenin sağlanmasının da bulunduğunu, halkın bu direklerin dikilmesinde yardımcı olacağını bildirdiğini yazmıştı. Mevki ve iklim itibariyle kışın bir şey yapılamayacağını düşünen Vali Mazhar Bey 26 Temmuz 1913'te bu isteğine bir cevap alamadığından tekrar bir telgrafla işin hangi aşamada olduğunu sorarak hızlandırılmasını istemişti. (Telgraf metni şöyleydi: Bitlis'e merbut nevahide (Bitlis'e bağlı nahiyelerde) tesis olunacak telgraf hatlarına ait müsaadenin ehemmiyet-i mesaline teşri-i i'tası tekrar rica olunur). Bu telgrafi alan Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı, işin takip edilmekte olduğunu, vilayetin on beş gün geçmeden böyle tekid etmesinin yersizliğini belirterek telgraf ücretinin ödenmesini (masraf 35 kuruştur) Dahiliye Nezareti'ne yazdı. (29 Temmuz 1913)

Aynı şekilde başka bir problem Kasım ayında yaşandı. Vali Mazhar Bey, Ahlat kazasınınPerhus köyü Protestan Mektebi muallimi Melkon Efendi'nin öldürülmesini ve meydana gelen olayları teferruatıyla telgrafla Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti. Posta Nezareti bu telgraftan da ücret talep etmişti. Nezarete göre, bu tür haberlerin

⁵⁰³ BOA. DH. İD. 81-2/43.

mektupla İstanbul'a gönderilmesi daha uygundu. 24 Kasım 1913 tarihinde bu iddiaları cevaplayan vali, olayın siyasi bir mahiyete dönüşerek basına düşmeden halledilmesi için telgrafla yazdığını, Posta Nezareti'nin bu gibi işlerden dolayı vilayeti tenkit etmesinin uygun olamayacağını Dahiliye Nezareti'ne bildiriyordu. Posta, Telgraf, Telefon Nezareti, işin "umur-ı mühime ve müsta'celeden" olduğunun anlaşıldığını ifade ederek ücret talebinden vazgeçiyordu.⁵⁰⁴

Meşrutiyet Döneminde, posta teşkilatında kurumsallaşma yolunda atılan adımlar imparatorluğun sonuna kadar eksik kaldı ve parlamenterlerce eleştirilmekten kurtulamadı. Ödenek yetersizlikleri, esas kanunların çıkarılmayışı, siyasi ve askeri müdahaleler reform düşüncelerini en asgari seviyeye çekti. Meşrutiyet dönemi, ülke içinde ve dışında zararlı yazışmaların sayısını bir anda çoğalttı, fakat özgürlük ortamı devlete bağlılığı değil ayrışmayı artırmıştı. Bu ayrışma Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bir çatışmaya dönüştü. Osmanlı Devleti'nin Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte 1 Ekim 1914'te yabancı imtiyazlarının (Kapitülasyonların) kaldırılmasıyla, yabancı posta örgütleri kesin olarak kapatıldı, posta ve telgraf gönderilerinde sansür uygulaması başladı. Olağanüstü koşulların yaşandığı bu yıllarda Posta ve Telgraf Nezareti, öncelikle İngiliz ve Fransız memurların görevlerine son verdi. Nazır Oskan Efendi de istifa etmek zorunda kaldı. Savaş yıllarındaki casusluk yöntemleri genellikle, papazların haberleşmeleri, İtilaf Devletlerine mensup olanların tarafsız ya da dost ülkelerden gelen mektuplara ayrıca varakalar iliştilmesi, asıl metindeki yazılar arasına limon suyuyla yazılar eklenmesi, zarfın üzerindeki pulların altına yazılar gizlenmesi, zarfın içinde tam orta kısmında ya da görünmeyen ek yerlerine mesajlar yazılması, Ermenilerin birçok hile geliştirerek Rusya ile haberleşmeye yönelmeleri şekillerinde ortaya çıkmaktaydı. Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşı'na girdiği ilk günlerde mektup ve telgrafların postanelere açık olarak verilmesi, Türkçe, Arapça, Fransızca ve Almanca dillerinden başka bir dille yazılmaması ve bu şekilde verilmemiş olan mektup ve telgrafların alıkonulacağı Başkumandanlık'tan Posta ve Telgraf Nezaretine bildirilmiş, posta ve telgraf merkezlerinin ona göre önlem almaları istenmiştir.⁵⁰⁵ Bitlis vilayeti cephe hattında ve işgal tehlikesiyle karşı karşıya olan bir bölge

⁵⁰⁴ BOA. DH. İD. 81-1/37.

⁵⁰⁵ Tanju Demir, Türkiye'de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi, s.196-197.

olduğundan haberleşme ve telgraflaşmalar sıkı bir kontrol altına alındı ve bu işlerle görevli olanlar ordu içinde çalışmaya başladılar. Bitlis'te Amerikalı misyonerlerin çalışmaları devam ettiği için bunların haberleşmelerinin de kontrol altına alınması gerekiyordu. Misyoner Knapp, kız kardeşi Grace ve Misyoner Cole hâlâ bu bölgede faaliyet içindeydiler. Ermeniler savaş dolayısıyla para ve mektup gönderilmek üzere Amerika konsolosluğunu adres göstermekteydiler.⁵⁰⁶

Meşrutiyet döneminin haberleşme imkânlarını iyileştirme ve taşrada modernleştirme çabaları Bitlis ve çevresinde uygulanamamış, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması bu alanda yapılması planlanan çalışmaları yarım bırakmıştır.

2.6 Doğal Afetler

Doğal afetler, insanlık tarihi boyunca toplumları etkileyen, bazıları büyük zararlara yol açan ve genellikle etkisi kısa sürede görülen doğal çevre faktörleridir. Bu faktörlerin meydana gelişinde, çoğu kez insanın rolü olmadığı gibi, engelleme olanağı da bulunmamaktadır.⁵⁰⁷ Bitlis bölge iklimine göre nemli bir ortamdır ve bu iklim bahar mevsiminde bol yağışa sebep olmaktadır. Bazen 30-35 saat süren yağışlar şehri olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle şehir merkezinden geçen Bitlis Çayı'nın taşması sık sık sel felaketine sebep olmuştur. Bu sel felaketinden şehrin bütün mahalleleri ve bahçeleri, ekili alanlar etkilenmiştir. Bitlis ve çevresinin konumu stratejik açıdan bazı avantajlar sağlasa da aynı şartlar bazen şehrin çığ, heyelan ve sel gibi doğal afetler yaşamasına sebep olmuştur. Bitlis Çayı'nın yan kolları durumundaki Kömüs, Rahva, Saray ve Hersan dereleri Bitlis şehir merkezinde birleşmektedir. Adeta bir yıldız gibi farklı noktalardan gelen akarsular Bitlis Çayı Vadisini oluştururlar. Bu vadi yağışın çok olduğu dönemlerde şehrin sular altında kalmasına sebep olmuş, meydana gelen selden şehir olumsuz

⁵⁰⁶ BOA. DH. EUM. 2. Şb. 73/42.

⁵⁰⁷ Hayati Doğanay, Coğrafyaya Giriş, Ankara, 1993, s. 21.

etkilenmiştir.⁵⁰⁸ Böyle bir sel felaketi 1910 yılı Nisan ayında meydana gelmiş, şehir ve tarlalar zarar görmüştür.⁵⁰⁹

Yağış dışında iklim olarak Bitlis Sancağını etkileyen diğer bir olumsuzluk da kışın çok sert geçmesi ve bunun sebep olduğu olumsuzluklardır. Vilayette Kasım-Aralık ayından itibaren köy yolları kapanır Nisan ayına kadar açılmazdı. Birçok kaza ve şehir merkezlerinin de ulaşımı olumsuz hava şartlarından dolayı aksardı. Böyle şiddetli bir kış 1911 yılında yaşanmıştı. Gazetelerin haberine göre bölgede böyle bir kış daha önce hiç görülmemişti. İki gün önce yola çıkarılmış Desaadet postasına muhafız olarak verilen jandarmaların elleri soğuktan şişmiş ve yine Bitlis'ten Siirt'e ve Hizan Kazasına çıkarılan postalarla beraber bulundurulan jandarmalar da ileri gidemeyerek dönmeye mecbur olmuşlardı. Ocak ayı başından beri yağmakta olan karların hasıl ettiği fırtınaların ve yüksekliklerin etrafa savurduğu kar yolları kapamıştı.⁵¹⁰ Soğuklar ve karın çokluğundan haftada bir toplanması gereken vilayet umumi meclisi toplanamamış ve ancak bir hafta sonra toplanabilmişti.⁵¹¹

Bitlis Polis Müdürü Ruhi Bey, 2 Şubat 1911'de Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderdiği telgrafta, karın çokluğundan Dideban Dağından kopan çığın dağın eteğinde bulunan Saykur Mahallesinden dört evi tahrip ettiğini, on beş kişinin öldüğünü ve on dört kişinin de enkaz altından canlı olarak çıkarıldığını bildiriyordu.⁵¹² Sadaret, Maliye Nezareti'nde ölenlerin ailelerine yardım için 15.000 kuruşun hemen gönderilmesini, Bitlis vilayetinde devam eden şiddetli kıştan dolayı bölgeye yiyecek ve yakacak yardımının zorunlu olduğunu ve bunun için yüz bin kuruşun gönderilmesini istiyordu (Şubat 1911). Şiddetli kış Diyarbakır ve Aksaray'da da hâkimdi.⁵¹³ Vali vekili Hakkı Bey ölenlerin defni ve halkın ihtiyaçlarının karşılanması için belediyenin gerekli tedbirleri almasını istedi. Vali 9 Şubat 1911'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta da, bir haftadan beri yağan kardan dolayı yolların kapandığını, yollarda iki metreden fazla kar olduğunu, hatta bazı yerlerde üç-beş metreye kadar ulaştığını, Bitlis kasabası dar bir vadi

⁵⁰⁸ Kenan Arınç, "Bitlis'te Taşkın ve Sel Felaketi (01-02 Mayıs 1995)", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:25, 1999, s. 103.

⁵⁰⁹Tanin, 4 Nisan 1326/17 Nisan 1910, No: 583.

⁵¹⁰Tanin, 24 Kanun-ısanı 1326/6 Şubat 1911, No: 872.

⁵¹¹Tanin, 21 Şubat 1326/6 Mart 1911, No: 900.

⁵¹² BOA. DH. EUM. MTK. 7/37

⁵¹³ BOA. BEO. 3856/28926

içinde bulunduğundan dik yamaç eteklerindeki evlerin çığ tehlikesi ile karşı karşıya kaldığını, şimdiye kadar üç-dört çığ düştüğünü ancak o gece Sayfur mahallesindeki çığın tahribatının çok olduğunu, askerden ve belediyeden yardım alındığını ve arama-kurtarma çalışmalarının sürdüğünü bildiriyordu.⁵¹⁴

Bölgeyi tehdit eden diğer bir tehlike de bütün Anadolu'da olduğu gibi deprem riskidir. Bitlis volkanik bir bölgede yer almakta olup deprem riskini devamlı yaşayan bir hat üzerindedir. Şehir II. Meşrutiyet döneminde iki deprem yaşamış, bunlardan 1908 yılı başında meydana gelen ve Bitlis ve çevresini etkileyen büyük depremde, tarihi yapılar ve hayır müesseseleri ciddi zarar görmüştü. Bu binaların tamiri için ilgili makamlar İstanbul'a müracaatta bulunmuşlardı.⁵¹⁵ 1909 yılında meydana gelen şiddetli depremdeyse herhangi bir hasar meydana gelmemişti.⁵¹⁶ Her iki depremde de zarar gören ailelere yardımda bulunulmuş, ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır.⁵¹⁷ 1912 yılında meydana gelen depremde hasar gören binaların ve kiliselerin tamiri için çalışmalar başlatılmıştır.⁵¹⁸

2.7 Balkan Savaşlarının Şehir Hayatına Etkisi

İttihat ve Terakki hükümetlerinin en talihsiz yönleri şüphesiz ki iktidarları boyunca yaşadıkları savaşıdır. Ülkeyi yeni bir idari anlayışla her alanda kalkındırmayı ve yeni bir model etrafında yapılandırmayı düşünen İttihat ve Terakki liderleri ilk dönem tespitlerinden sonra çözüm politikaları üretmeye başlamışlar ancak 1909 Trablusgarp Savaşı, 1912-1913 Balkan Savaşları sebebiyle ne iktisadi yönden ne de sosyal yönden kalkınma politikalarını uygulayamamışlardır. Doğu Anadolu vilayetlerinin yeniden inşasına büyük önem veren ve ülkenin bütünlüğü için bu inşayı şart olarak gören İttihat ve Terakki liderleri Balkan savaşlarından sonra bu gerçeğe daha çok yönelmişler Anadolu'ya, şarka doğru açılmak ve halkla

⁵¹⁴ BOA. DH. MTV. 521/29.

⁵¹⁵ Tanin, 10 Eylül 1324, No: 54.

⁵¹⁶ Tanin, 19 Haziran 1325/2 Temmuz 1909, No: 299.

⁵¹⁷ Depremden evi yıkılan ve fakir bir halde bulunan, hayvanları ölen Bitlisli Mehmet bin Cuma isminde bir şahıs memleketine dönmek zorunda kalmış ve Sadarettin bir çift öküz parası istemişti. (15 Eylül 1908. BOA. DH. MKT. 1295/75). 1907 yılında Bitlis'te meydana gelen depremden dolayı hayır müesseseleri ve binalar hasar görmüştür. Eylül ayında bu hasarlar için hala nakdi yardım gönderilmemişti. (26 Eylül 1908. BOA. DH. MKT. 2616/4)

⁵¹⁸BOA. DH. İD. 124 -2/85.

bütünleşmek politikalarını uygulamak istemişlerdir. Balkan savaşları sırasında ve hemen sonrasında Doğu Anadolu vilayetleri ile ilgili Ermeni istekleri ile karşı karşıya kalan İttihat ve Terakki liderleri Anadolu'nun Müslüman halkına daha çok yaklaşmak ve onların desteğinden istifade etmek ihtiyacı hissetmişlerdir. 1912 yılında Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmesi, 1914 yılında savaştan hemen önce Bitlis merkezli Kürt ayaklanmaları onları doğu ile daha yakından ilgilenmek, Anadolu'nun Müslüman halkını bir bütün halinde tutmak politikasına yönlendirmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 yılından itibaren uyguladığı Osmanlılık politikasının savaşlar ve ihtilaflar sebebiyle uygulanamaması İslamcılığı peşinden de Türkçülüğü getirmiştir. Balkanlarda reformların gerçekleştirilememesinin sonucunda elden çıktığına inanan İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri 1913 yılından itibaren Şark Vilayetlerinde yapılacak toplumsal reformun bir an evvel gerçekleştirilmesi ve bu reformlara yabancıların müdahale etmemesi düşüncesini benimsemişlerdir. Bu çerçevede Ermenilerle Kürtler arasındaki arazi meselelerinin halledilmesini ve asayiş sorunlarının çözülmesini şark ıslahatının temeli olarak görmüşlerdir. Doğu Anadolu vilayetlerinde jandarma sayısının artırılması, adliye memurlarının tayini, memur ihtiyaçlarının giderilmeye çalışılması gibi teşebbüsler Balkan Savaşının kaybedilmesinin hükümetlerin Doğu Anadolu'ya yönelmelerinin delilleri olarak gösterilebilir.⁵¹⁹

Genelde Doğu Anadolu bölgesi özelde ise Bitlis ve çevresi savaşlardan olumsuz etkilendi. “Şark Meselesi”, “Şarkta Islahat” konuları dönemin en önemli gazete ve dergilerinde hep ön planda yer almış, 1913 yılında Balkanlardaki çözüştan sonra bütün dikkatler bu bölgeye çevrilmiştir. Balkan Savaşı'nın Bitlis Müslümanlarında yalnız Slavlara ya da Hristiyanlara karşı değil bütün dünyaya karşı bir kızgınlık doğurdu. Savaşın sonuçları Ermenileri de heyecanlandırarak onlarda daha mutlu ve aydınlık bir gelecek ve Türk hakimiyetinden kurtulmak fikirlerini uyandırdı. İki taraf kamuoyunun bu halde bulunması ve özellikle Rusya'nın Van, Bitlis ve Erzurum'u işgal edeceği yolunda Ermenilerin yaydıkları haberler sonucunda, en küçük olaylar için alevlenmesine yol açabilecek duruma gelmişti Bu Ermeni-Müslüman gerginliği, Londra barış görüşmelerinden önce Bulgarların İstanbul'a girmek üzere olduklarına dair haberlerin alındığı sıralarda son haddine ulaşmıştı. Çarşı ve pazarda,

⁵¹⁹Tanin, 19 Haziran 1329/2 Temmuz 1913, No: 1649.

İstanbul'dan gelen telgrafları okuyan Müslümanlar, Hristiyanlara karşı kızgınlık ve öfkelerini güçlkle zapt ediyorlardı. Ermenilerde ise bunun büsbütün tersi bir hal görölüyordu. Ermeniler geceleri evlerinde toplantılar düzenlemekte ve Bitlis Müslümanlarının evlerini, topraklarını kendi aralarında paylaşmaktaydılar. Çünkü Ermeniler, Rus askerlerinin gelmesi üzerine Müslümanların taşınmaz mallarını bırakarak güneye doğru çekileceklerini düşünüyorlardı. Bundan dolayı savaş sırasında Bitlis'te Ermenilerle Müslümanlar arasında gerginlik yaşanmaktaydı. Ermeni kamuoyunun bu duruma gelmesinde Taşnaksütyun Cemiyetinin faaliyetlerinin büyük etkisi vardı. Bu cemiyet, Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar çıkarmaya, Ermeniler için burada meydana gelecek kötü olaylar sonucunda Rusya'nın işe karışmasına ve memleketin Rus askerlerinin eline geçmesine çalışmaktaydı. Bir süre önce Muş'un yakınlarındaki Surp Karabet Manastırında komite üyeleri tarafından bir toplantı yapılarak yukarıda açıklandığı gibi karar alınmış ve İstanbul ya da Cenevre'de toplanacak olan genel kongreye de bir delege seçilip gönderilmişti.

Taşnaklar, Ermenilerin felaket ve sefaletinden başka bir şeye yaramadıkları beyanıyla daha önceleri onlara tamamen kızgın olan huzur yanlısı Ermeni halkın karşısında namuslarını aklamak ve kendi deyimleriyle "Rusya'yı buraya getirmek" kararına uyuyorlardı. Bu amaçla Taşnaklar türlü yollara başvurarak genellikle Müslümanlarla, özellikle de Osmanlı askerleriyle Ermenilerin çatışmaları için uğraşıyorlardı. Örneğin Bitlis ve Muş'taki Taşnak Komitesi korku ve heyecan yaratmak için çarşıdaki Ermenilere iş yerlerini kapattırmışlardı. Yine bir Ermeni çetesini silahlandırmışlar ve bu çete Hizan'da Ekim ve Kasım aylarında uzun uzadıya dolaştıktan sonra, Ermeni Okulu Müfettişi ve Taşnaksutyun yanlısı Rafael'in öldürülmesinin öcünü almak için birkaç Müslüman'ı öldürmüştü. Bütün bunların amacı, Müslümanları Taşnaklarla çatışmaya kışkırtmaktı. Doğal olarak, sonra Müslümanlar Ermeni köylerine hücum edecekler ve bu da umdukları gibi Rusya'nın silahlı müdahalesiyle sonuçlanacaktı.⁵²⁰ Bu amaçlarını elde etmek için, Bitlis Taşnaklarının ileri gelenleri, eğer Türkiye'nin bugünkü durumundan yararlanarak

⁵²⁰ Bitlis ve Muş'ta ilk Ermeni olayları da aynı yöntemlerle başlatılmıştı. Bu konuda geniş bilgi için bakınız Haluk Selvi, Bir Ermeni Komitecinin İtirafı, İstanbul, 2011.

Rusları buraya getiremeyecek olurlarsa büyük bir yanlışlığa düşmüş olacaklarını bildiriyorlardı.

Haliyle Balkan Savaşlarının sonunda yapılacak barış görüşmeleri anlaşmayla sonuçlanmayacak olursa, bu olayları Osmanlı başkentinin düşüşünün yaklaşmasına götürebilecek, yeni durum Bitlis Müslümanlarıyla Ermenilerin ilişkilerini etkileyecekti. Gerek şehirli gerekse köylü Ermeniler din görevlileriyle birlikte her zaman Rusya'ya karşı yakınlık göstermiş ve Osmanlı Hükümetinin gücünün, burada güvenlik ve huzuru sağlamaya yetmediğini söylemişlerdi. Birçok Ermeni, Ortodoks kiliselerine çevrilmek üzere kendi kiliselerini Rus askerlerine açmayı vadediyorlardı. Ermenilerin ve Bitlis ve civarındaki Hristiyanların tüm umutları Rusya'daydı.⁵²¹

Savaş şartları çok kritik bir durumda olan Bitlis ve çevresindeki asayiş problemlerini artırmıştır. Dahiliye Nezareti'nin 31 Mart 1913 tarihli sorularına 1 Nisan'da cevap veren Bitlis Valisi Ali Paşa şu hususlar üzerinde durmuştur:

“Zaman ve mekânın nezaket ve ehemmiyeti göz önünde bulundurularak sükûn ve asayişin muhafazasına geceli-gündüzlü çalışılmakta ve başarı elde edilmektedir. Ekim ayı başında vilayet dâhilinde meydana gelen olayların etkisiyle her tarafta inzibat ve emniyet ortadan kalkmıştı, o sırada Balkan muharebesinin başlamasıyla kamuoyu heyecana kapılmış, vilayet asayişinin bozulmasına sebep olmuştu. Buralarda eskiden bulunduğumdan, vilayetin durumuna vakıf olduğumdan, mahalli reisleri tanıdığımdan başarı elde edilmiş ve olayların çıkmasının önüne geçilmiştir. 21 Ekim, 4 Kasım 1912 ve 13 Ocak 1913 yazılarla arz olunduğu üzere vilayet jandarmasıyla asayişi sağlamak mümkün değildir. Bu ihtiyaçtan dolayı Bedirhanilerin etkisi altındaki Siirt livasında ve vilayet içine asker gönderilmelidir. Daha önce Van ve Muş vilayetlerine bu konuda emir verilmişken Musul Kolordu Komutanlığı bu işe önem vermemiş, Bitlis'ten Eruh'a elli mevcutlu bir tabur gönderilmiştir. Bitlis'te bir tabur varsa da bunun mevcudu nokсандır. Mayıstan itibaren Taşnakların geçiş güzergâhı olan Van- Bitlis hududunu teşkil eden Hizan kaza merkezinde bulundurulmak üzere 500 mevcutlu kuvvet gereklidir. Bendeniz asker olduğumdan bu bölgedeki askeri hareketler ve asker sevkleri için bunlara emir

⁵²¹ Bitlis'teki Rusya Konsolosluğu tarafından İstanbul'daki Rus Elçisine gönderilen 24 Aralık 1912 tarihli genel rapor, Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekat-ı İhtilaliyesi, Haz: H. Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983, s.98-100.

verebilmenin temini gereklidir.”⁵²² Valinin askerlere emir verme konusunda talepleri kabul edilmemekle beraber asayiş konusundaki uyarıları dikkate alınacak, ancak asker ve jandarma yetersizliğinden dolayı bu talep de yerine getirilemeyecektir.

Balkan savaşları sırasında bazı Ermeni çetelerinin Bulgar ordusu içerisinde yer alması ve Trakya’daki Türk şehirlerinde katliam yapmaları Doğu Anadolu halkını Ermenilere karşı harekete geçirmişti. Özellikle bölge halkının İkinci Sason İsyanında yakından tanıdığı Andranik’in Tekirdağ ve Malkara’da gerçekleştirdiği katliamlar Bitlis ve halkında Ermenilerle birlikte yaşama duygusunun yok olmasına sebep oluyordu. Vali Ali Paşa, Balkan savaşlarının devam ettiği sırada askeri yardım istiyor ancak bu istekleri savaş koşulları sebebiyle kabul edilmiyordu.

Balkan savaşları günlerinde Garzan ve Sason’a bir teftiş gezisi düzenleyen Bitlis Valisi Ali Paşa, 1 Aralık 1913 tarihli idari raporunda, Balkan savaşları günlerinde Bitlis ve çevresinde nelerle uğraşıldığını açıkça yazıyor, önemli konular üzerinde duruyordu. Bitlis Valisi 1913 yılı Ekiminin 23. günü Sason kazasının merkezi olan Kablıcuz’dan hareketle bu kazaya tabi Hato nahiyesine vardı. Hato kasabası kaza merkezine göre daha mamur ve birkaç camisiyle birkaç sanat ve ticaret erbabının bulunduğu bir mahaldi. Sason merkezine 7 ve Garzan kazasına 4 saat mesafede idi. Ahalinin bütün işleri Garzan kazası ahalisi ileydi. Bu kasabanın Muş livası ile hiçbir irtibat yoktu ve buradan ayrılarak Bitlis sancağına bağlanmak istiyorlardı. Bu iş için vilayet meclisinin toplanarak karar vermesi gerekiyordu. 1912 yılı yaz mevsiminde mahalli öneminden dolayı Sason merkezinde bulunan bir tabur asker güz mevsimini gelmesiyle peyderpey tabur merkezine çekilmişti. Askeri lüzum üzerine yapılan bu celp Sason mıntıkasının askerden boşaltılması sonucunu doğurmuştu ki bu doğru bir yaklaşım değildi. Sason da askeri barındıracak kışlık yer yok ise de Hato’da kış çok sert geçmediğinden burada bir bölük askerin bulundurulması zorunluydu. Hato’da bir gün kalan vali Garzan kazası merkezi olan Zevk köyüne geldi. Garzan kazası 13.836 Müslüman, 3.169 Ermeni, 725 Süryani, 67 Keldani ve 104 Protestan olmak üzere 17.901 nüfuslu bir yerken kaza merkezi Zevk’te ümran ve düzen yoktu, belediye geliri 1.430 kuruş gibi çok cüzi bir miktardı (vali maaşı 1.500 kuruş) ve bunlar ancak zorunlu masraflara harcanırdı. Bölgenin gelişmesi ahalinin çalışmasına bağlı olup

⁵²² BOA. DH. SYS. 118/2 lef.2

ahalide de bu anlayış gelişmemişti. Ayrıca bu kazaya gelen kaymakamlarda gerekli özeni göstermeyen, yetersiz kimseler olduğundan bu kaza gelişmemiştir. Vali gereken emirleri uyarıları yapmıştı. Garzan kazasının 1913 yılı vergiye tabi emlakı 1.041.673 kuruştur, bu verginin Eylül ayına kadar 576.755 kuruşu toplanabilmişti. Ağnam resminin %96'sı, emlak ve temettuat vergisinin %60'ı, tarık bedelinin %52'si toplanabilmişti. Geri kalanın toplanabilmesi için gerekenler emir verilmişti. Garzan kazasında herhangi bir suçtan dolayı aranan 735 kişiden 1913 yılında 255'i yakalanmış gerekenler vilayet merkezine gönderilmiş geri kalanlar kaza hapishanesine konulmuşlardır. Hapishanede bir izdiham vardır, yeni yakalananların yatırılması için cezası kısa olanlar salınmıştır ve hapishane bitişiğindeki jandarma koğuşu hapishaneye verilmiştir. Garzan bidayet mahkemesinde 84, hukuk kısmında 29, icra dairesinde 41, istimlak dairesinde 39, davaya bakılmakta idi, bunlar henüz devam eden davalardı. Kazadaki nüfus memuru ve nahiye müdürlerinden bazıları kötü hallerinden dolayı görevden alındı. Memurların ahlaki durumları kötüydü.⁵²³ Savaşa rağmen Bitlis ve çevresinde hayat devam ediyor, asayişsizlikler de devam ediyordu.

Devlet politikaları dışında Bitlis halkı da hem Trablusgarp'taki hem de Balkanlardaki savaşları yakından takip ederek bu cephelere destek vermeye gayret etmişlerdi. 24 Şubat 1913'te Balkan savaşları sebebiyle Nakşibendî Tarikatı Şeyhlerinden Abdullah ve Genç eski mebusu Mehmet, Genç Müftüsü Hasan ve diğer eşraf tarafından Bitlis Valiliğine Genç'ten çekilen telgrafta, gönüllü taburlar teşkil edilerek cepheye göndermeye hazır oldukları bildiriliyordu. Dâhiliye Nezareti halkın bu vatanperver hamiyetine teşekkür ediyor, yolun uzunluğu ve gönüllü taburların teşkilatından vazgeçildiği ile ilgili karar gereği bunun mümkün olmadığı, maddeten yardımın daha yararlı olacağı yönünde cevap veriyordu (24 Mart 1912).⁵²⁴

Yine Balkan savaşları günlerinde bütün yoksulluklarına ve kıtlığa rağmen Bitlis Vilayetinde ordu için milli bir yardım kampanyası düzenlenmiş ve toplanan paralar İstanbul'a gönderilmiştir.⁵²⁵ Balkan Savaşları sırasında orduya yardım için kurulan

⁵²³ BOA. DH. İD. 192-1/32

⁵²⁴ BOA. DH. MB. HPS. 71/54

⁵²⁵ BOA. DH. MUİ. 28-1/42

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Bitlis'te faal olan bir şubesi vardı.⁵²⁶ Ayrıca 1911 yılında Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti'nin merkez şubelerinden birisi Bitlis'te açılmıştı. Bu şube merkezi altında Ahlat, Hizan ve Gevaş şubeleri vardı.⁵²⁷

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Bitlis bizzat savaşın içinde yer alacak, Bitlisliler hem maddi hem manevi açıdan Osmanlı ordusuna destek vermişlerdir.⁵²⁸ Bitlis ordunun erzakını karşılanmış, kızaklar vasıtasıyla Erzurum'a sevk edilen erzakları taşımıştır.⁵²⁹ Böylece 1908-1915 yılları Bitlis ve çevresi için olumsuzluklarla, savaşlarla ve kargaşa ile geçen yıllar olmuştur.

⁵²⁶ Nazım H. Polat, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Ankara, 1991, s. 84.

⁵²⁷ Selahattin Özçelik, Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti, Ankara, 2000, s. 88.

⁵²⁸BOA. DH. İ. UM. EK. 6/3

⁵²⁹ BOA. DH. ŞFR. 458/43

III. BÖLÜM: BİTLİS’TE İKTİSADİ HAYAT

3.1 İktisadi Durum

Meşrutiyet yıllarında Osmanlı doğu vilayetleri zirai açıdan gelişmemiş durumdadır. Kafkasya ve Erzurum arasındaki hafif ve dar tren yolu ile güney batı bölgesindeki Anadolu Demiryolunun dışında demiryolu yoktur. Eski kervan yolları ana yol olarak kullanılmaktadır. Bölge ticarî açıdan az gelişmiştir ve bakirdir. Madenlerin pek azı gözden geçirilmiş ya da analiz edilmiştir. Tarım sınırlı bölgelerde mümkün olmakla birlikte aslında ülkeye gerçek anlamda dokunulmamıştır ve büyük miktarda üretim için sermayeye ihtiyaç vardır. Tarımın önem kazanabilmesi için gerekli ulaşım ve pazarların oluşturulması zorunluluk teşkil etmektedir. Hayvan yetiştiriciliği, yün ve hayvan derisi ihracatı ihtimali umut vericidir.⁵³⁰ Bitlis ve çevresi hem ticari açıdan hem de zirai açıdan işlenmeye ve ilgilenmeye muhtaçtır.

Bitlis Vilayeti, Tanzimat’tan sonra kurulan ve ülkenin iktisadi durumunu iyileştirmeyi hedefleyen Maliye Islah Komisyonlarının hazırladığı, halkın gelir durumuna göre yapılan derecelendirmeye göre Van, Diyarbakır, Musul ve Bağdat vilayeti ile birlikte düşük gelirli grupta yer alıyordu. Vilayetler gelir seviyelerine göre yüksek, orta ve düşük olmak üzere üç kısma ayrılmıştı. Mali açıdan ülkede gerekli tedbirleri almayı hedefleyen komisyonlar durum tespitinden ileri gidememişlerdi. Geçim kaynağı daha çok hayvancılık olan şehrin iktisadi durumu Meşrutiyetin ilanına kadar hemen hemen aynı şekilde gelmişti.⁵³¹ 1890 yılından sonra ihracatı yapılan ve Bitlis için önemli bir gelir kaynağı olan tiftik, mazı, kitre ve kökboyanın Avrupa’da çoğalması, vilayetin ihracat gelirinde olumsuz bir etki meydana getirmiştir. Onda bire düşen talep oranı yüzünden ticaret durma noktasına gelmiştir. Bitlis merkez kazası, iç ticaret faaliyetlerinde Menteş Ağa, Timurcular (Demirciler) ve Arasaltı çarşılarının bulunduğu pazarlama işlerinin merkeziydi. Bu ticari faaliyetlerin belli bir intizam içerisinde devamını sağlayacak olan altyapı

⁵³⁰The National Archives, “General Records of the American Commission to Negotiate Peace 1918-1931, Roll 234, Volume 208, American delegation, Field Missions of the American Delegation, Harbord Military Mission to Armenia (pt.), Bullitt Mission to Russia, No. 184.02102 – 184.02202.

⁵³¹ Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, 1994, s. 8

çalışmaları, yollar ve çeşmelerin yapımı gibi dış etkiler de ticari hayatı desteklemiştir.⁵³²

Van, Diyarbakır ve Musul vilayetleri ile çevrili olan Bitlis Vilayeti, pamuklu kumaşlar, ipek, şeker, kahve, yağ, demir ve hırdavatı şehir dışından getirmekte ve tahıl, balmumu, kuru üzüm, hayvan derisi satmaktadır. Tarımsal üretim daha ziyade tahıl ve arpadan oluşmaktadır. Meyve üretimi düşüktür. Vilayet yıllık şehir dışı alımlara yaklaşık 500.000 dolar verirken, ihracat maddelerinden 326.000 dolar kazanmaktadır. Vilayetin ticaret bazında yıllık 174.000 dolar açığı vardır. Vilayet genelinde gümüş, kurşun, kömür, demir, bakır ve sülfür izlerine rastlanmış olsa da incelemeler yapılmamıştır ve bunlar hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Ayrıca çeşitli madensuyu kaynakları mevcuttur. Pamuklu kumaş, ateşli silah, mobilya ve halı üretimi yapılan birkaç adet imalathane vardır, ancak bunlar çok önemli üretim yerleri değildir.⁵³³

Vilayete İstanbul, Halep, Van, Erzurum ve çeşitli yerlerden ceviz, tütün, kuru üzüm, çay, şeker ve kahve ithal olunur. 1890 yılı Bitlis Vilâyetinin umumi gelirleri: 14.138.912 kuruştur. Bu gelirler içerisinde en büyük payı aşar vergisi oluşturmaktadır. Toplam aşar geliri 4.572.796 kuruştur. Aşar rüsumunda en büyük pay 2.141.083 kuruşla Muş Sancağınınadır, bunu sırasıyla Siirt, Bitlis, Genç sancakları takip eder. Bitlis Vilayetinde elde edilen tarım ürünleri ekseriyetle iç tüketimi karşılamaktadır. Daha çok hayvansal ürünler ve boyacılıkta kullanılan tarım ürünleri ihraç edilmektedir. Bitlis'in kendi vilayet sınırları dâhilinde olmasına rağmen, Erzurum sınırına yakın yerlerin sahip olduğu maden yataklarının idari denetimi, Erzurum vilayeti idarelerine bırakılmıştır. Malazgirt ve Sason'daki tuzlaların idaresi Erzurum vilayetine aittir.⁵³⁴ 1892 yılında Siirt sancağında Düyun-ı Umumiye Nezareti kurularak, burada görev yapan bir nazır, bir müfettiş ve diğer çalışanların da olduğu görülmektedir. Düyun-ı Umumiye İdaresi, Bitlis ve Diyarbakır'da bir bölge idaresi (nezaret) açmıştır. Diyarbakır vilayeti için Mardin Sancağı, Bitlis vilayeti için de Muş Sancağı bu vilayetlerin alt birimlerini

⁵³² Bitlis Vilayeti Salnamesi, H. 1310 (M. 1892), s. 148, 172; Cihan Yapıştıran, 19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013, s. 28.

⁵³³The National Archives, Roll 234, Volume 208, No. 184.02102 – 184.02202.

⁵³⁴ Bitlis Vilayeti Salnamesi, H. 1310 (M. 1892), s. 207, 224

oluşturmaktadır. Nezaretin merkezi Siirt'tir. Siirt'in merkez seçilmesinin nedeni önemli oranda tuz yataklarına sahip olmasıdır. 1900 yılında şehirde bir kolcu ve memur görev yapmaktadır. 1898 yılında Hükümet ayrı bir ordusu bulunan (6. 000 kişilik kolcu kuvvet) Rejiye ait Trabzon ve Bitlis'te bulunan kolcu kuvvetlerini dağıtarak kontrolü kendisi sağlamak istemiştir.⁵³⁵

İdarenin Siirt'te ülke borçlarına karşılık tahsilatını yapmış olduğu 1889 ve 1890 yıllarına ait gösterge aşağıdadır:⁵³⁶

Tablo 26: Duyun-ı Umumiye İdaresinin 1889 ve 1890 yıllarına ait Bitlis'ten topladığı vergiler

Bitlis Vilayeti Siirt Düyun-ı Umumiye İdaresinin Tahsilat Tutarı Vergiler	1889	1890
Tuz Vergisi	2.031.141	2.777.859
Alkol Vergisi	92.561	103.122
Damga Vergisi	289.930	286.031
Tütün Vergisi	118.099	104.502
Toplam (Kuruş)	2.531.731	3.271.514

Bitlis Vilayetinin 1906 senesi gelirleri 13.700 liradır. Düyun-ı Umûmiye'nin Siirtnezareti, 1905 senesinde bir sene evveline nazaran 2.371 lira fazlasıyla (%6) 40.866 lira tahsil etmiştir.(Diyarbakır 1906 varidatı 16.100.000 kuruştur).⁵³⁷

Meşrutiyetin ilanından hemen önce vilayetin iktisadi durumu hiç de iyi bir durumda değildir. 21 Mayıs 1908'de Bitlis'teki darlık sebebi ile zorunlu masrafların karşılanamadığı, Muş'a gelen taburların idaresi de mahalli yönetime ait olduğu için idaresi zorlaştığı, Muş sancağının ova olmasına rağmen gelirleri askeri masrafları karşılamadığı, gerekli meblağın Ziraat Bankası'ndan ödenmesi gerektiği Bitlis Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafla talep edilmişti.⁵³⁸ Meşrutiyetin ilanından sonra da vilayetlerde maddi imkânsızlıklar sebebiyle problemler yaşanmaya başlamıştı. Valilikler bu maddi problemleri aşmak için

⁵³⁵ Donald Quataert, Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908), Çevirenler: Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İstanbul, 2008, s. 223.

⁵³⁶ Bitlis Vilayeti Salnamesi, H. 1310 (M. 1892), s. 229; H. 1316.137.1318 (M. 1898.1899.1900), s. 198.

⁵³⁷ Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, İstanbul, 1323, s. 213. Bitlis'i mukayese edebilmek için Van Vilayetinde bu rakamlar şu şekildedir: 1906 senesi gelirleri 11.600.000 kuruştur. Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, s. 215.

⁵³⁸ BOA. DH. ŞFR. 398/82. 1324 My 08

normal bütçelerinin dışında Maliye Nezareti'nden maddi destek talep etmişlerdi. Dahiliye Nezareti Bitlis vilayetindeki muhtaçlara Meclis-i Mebusan'dan tahsisat istemiş, yardım gelene kadar bunlara belediyeler tarafından destekte bulunulmasını, inşaatlarda iş verilmesini Bitlis Valiliğine tavsiye etmişti.⁵³⁹ Bu tavsiyeden iki hafta sonra Meclis-i Mebusan'da konuşan Maliye Nazırı Cavid Bey, vilayetlerin isteklerine bütçe dışından karşılık verdiklerini ifade ederek şu rakamları vermiştir:

“Çatalca 5.000 bin kuruş, Halep 150.000 kuruş istemiş, 105.000 kuruş verilmiş, Ankara 650.000 bin kuruş istemiş, 450.000 bin kuruş verilmiş, Trablusgarp 100.000 bin kuruş istemiş, 70.000 bin kuruş verilmiş, Aydın 4.000 bin kuruş istemiş, 2.800 kuruş verilmiş, Hüdavendiğâr 228.000 bin kuruş istemiş, 219.000 bin kuruş verilmiş, Bitlis 300.000 istemiş, verilmiş, Konya 15.000 ve daha sonra da 31.000 bin kuruş istemiş, verilmiş, Van 178.500 kuruş istemiş, İzmit 66.000 bin kuruş istemiş, 46.000 bin kuruş gönderilmiş, Mamuretülâziz 170.000 bin kuruş istemiş, 100.000 bin kuruş gönderilmiş.”⁵⁴⁰

Bu listeden anlaşıldığı kadarıyla vilayetler içinde en çok maddi desteğe ihtiyacı olanlardan birisi de Bitlis vilayetidir. Maliye Nezareti'nin verdiği bilgilere göre bu talepler yerine getirilmiş, 1909 yılında Bitlis'e 300.000 kuruş gönderilmiştir. Ancak Bitlis Valisi Hüsnü Bey Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek, daha önce vilayetin mali borçlarına dair yaptığı müracaatlara bir sonuç alamadığını bildirip şöyle diyordu: “...Defterdarlığa gelen bir telgrafta dört yüz bin kuruşun gönderileceği beyan ediliyor, bu para Muş'tan istenen miktarı bile karşılamaz. Vilayetin bir senelik mahalli masrafı 9.429.414 kuruştur. 1.571.000 kuruş şu günlerde yetiştirilmezse idarenin temini katiyen mümkün olamayacaktır. Memurlara Mart maaşları dahi ödenmemiştir.”⁵⁴¹

Bu maddi zorluklar 1909 yılı boyunca devam etmiştir. Dahiliye Nezareti ancak tavsiyelerle Bitlis vilayetinin isteklerine karşılık vermiştir. Bitlis Vilayeti Umum Meclisi de almış olduğu kararlarda maddi imkansızlıklardan kurtulmak için çeşitli kararlar alıyordu: Vilayet dahilindeki muhtaç ziraatçılara verilecek paranın ihtiyaçları oranında dağıtılması, Tuz Kazası muhtaçlarına verilen zahirenin yardım

⁵³⁹ 11 Mayıs 1909 BOA. DH. MKT. 2791/102

⁵⁴⁰ MMZC. D:I, CİLT 4, İ:86 (23 Mayıs 1325) s. 138.

⁵⁴¹ BOA. DH. MKT. 2818/59.

suretiyle hesaplanması,⁵⁴² muhtaç çiftçilere tohumluk zahire için verilecek borcun iki taksitle tahsili⁵⁴³, Bitlis vilâyeti dahilindeki bir kısım arazi ve evlerin ihtiyaç sahibi köylülere dağıtılması, memurların görevlerine dikkat etmeleri, öldürücü ve yaralayıcı silahların taşınmaması.⁵⁴⁴ Ancak meclisin aldığı bu kararlar ancak tavsiye niteliğinde kalmıştır.

1908 yılı kurak geçtiğinden üretim çok düşmüş, Bitlis ve Mamuretülaziz vilayetlerine tabi bazı mahallerde halk yemeklik ve tohumluk zahire bulamamıştır. Ziraat Bankası bu bölgelere kredi sağlamıştır.⁵⁴⁵ Ziraat Bankasının Bitlis Vilayeti için verdiği kredi miktarı diğer vilayetlerle mukayese edildiğinde çok düşük miktardaydı, kredi oranı 577 kuruşla % 1'di.⁵⁴⁶ Aynı problemlerin 1909 yılında da devam ettiğini görmekteyiz. 4 Nisan 1909'da Bitlis Valiliği halkın tohumluk ve yiyecek ihtiyacının karşılanması için Dahiliye Nezareti'ne müracaat etmişti. Ahali de Meclis-i Mebusan'a müracaat ederek perişan durumlarından bahsedip acilen tohumluk ve iaşe istiyorlardı. Ziraat Bankası tarafından yalnız tohumluk için her haneye 300'er kuruş veriliyordu. Dahiliye Nezareti, yemeklik ihtiyacının belediye tarafından karşılanmasını, çalışmaya gücü yetenlerin yol ve belediye inşaatlarında görevlendirilmelerini ve böylece istihdamlarını istiyordu. Bitlis'te halkın belediye tarafından istihdam ve iaşesi de mümkün değildi.⁵⁴⁷ Neyse ki 1910 yılında işler iyi gitmişti, rekor bir hasat oldu, bu da köylülerin durumunu geçici olarak iyileştirdi.⁵⁴⁸

Doğu Anadolu'nun bu iktisadi durumuna değinen Ali Kemal Bey, bir yazısında durumu şöyle tasvir ediyordu:

“Vilayetlerimizin ekserisinin maddeten, manen sefaleti, fakrı, yürekler acısıdır. Anadolu'nun birçok noktalarında, alelhusus Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır cihetlerinde kaht u gala yüz gösterdi. Böyle afet içindeyken imar-ı memleket nasıl

⁵⁴² BOA. DH. MUİ. 1-4/ 4

⁵⁴³ BOA. DH. MUİ. 1-4/21

⁵⁴⁴ BOA. DH. ŞFR. 416/86

⁵⁴⁵ BOA. DH. MKT. 1238/72.

⁵⁴⁶ Donald Quataert, Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908), s. 302. Vali Vekili Süleyman Efendi, 4 Nisan 1909'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telde, vilayetin bazı mahallerinde noksan varsa da bura Ziraat Bankaları vasıtasıyla karşılandığı mahallerinden bildirilmiştir diyordu. (BOA. DH. MKT. 2795/32).

⁵⁴⁷ BOA. DH. MKT. 2791/102.

⁵⁴⁸ F.O. 424-224/5143, s. 135

mümkün olabilir? İdare-i sabıka vatani milleti düşünmedi, meşrutiyet adil bir hükümetle mümkün olabilir.”⁵⁴⁹

Bu sırada Bitlis Sancağına Kafkasya’dan gelmiş olan muhacirlerin de durumu pekiyi değildi. Rusya’dan Bitlis civarına gelen muhacirler için Sivas ve Trabzon vilayetlerinden gönderilen paralar Muş Mutasarrıflığı muhasebecisi ve sandık emini tarafından usul hilafına sarf olunmuştu. Ayrıca Rusya’dan gelen birkaç casusun bu muhacirleri geri dönmek için teşvik ettiği anlaşılmıştı. Muhacirlerin perişanlığının giderilerek propagandaların önüne geçilmesi Dahiliye Nezaretinden talep ediliyordu.⁵⁵⁰ Bu kritik gelişmelere rağmen Rusya’nın Karabağ muhacirlerinden olup Van yoluyla Bitlis Vilayetine gelen 105 hanede 317 nüfus muhacirin, bu bölgenin ikliminin Karabağ’a bezmesinden dolayı buraya yerleştirilmesi kararlaştırıldı. Bunların masrafları belediyece karşılanacaktı. (19 Kasım 1908)⁵⁵¹.

Ermeni patrikhanesi de 23 Mart 1908’de Sadarete müracaat ederek, Van-Bitlis Vilayetleri dahilinde birçok Ermeni mahallerinde yardıma muhtaç Ermenilerin bulunduğunu, gereğinin yapılmasını istiyordu.⁵⁵² Siirt merkezinden Ermeni murahhası Goryok, Mebus Varteks, Zohrab ve Kegyam Efendilere gönderdiği telgrafta, Meşrutiyete her zaman hizmetçi olan Ermenilerin bu kanuni döneme rağmen Siirt mutasarrıfı tarafından ezildiklerini, askerlik bedeli karşılığında mallarının yağma edildiğini söyleyip, çarşıların kapalı, milletin acı içinde olduğunu ifade ile imdat diyordu. Sadaret, Bitlis Vilayetine gönderdiği telgrafta Meclis-i Mebusanda bedel-i askeri konusunda görüşmelerin devam ettiğini ve on beş güne kadar bu konunun çözüleceğini belirterek şimdilik askerlik bedelinin alınmamasını isteniyordu.⁵⁵³

Beklenmeyen masraflardan dolayı Bitlis vilayetinin 1908 yılı bütçesi açık vermişti. Sandık açığının mahallinde tertibi ya da askeriye hesabından ödenmesi vali vekâletinden istenmiştir.⁵⁵⁴ Ancak askeri kalemlerde de büyük sıkıntılar doğmuş, Bitlis vilayeti jandarmalarının maaşları düzenli ödenemediğinden vazifelerini iyi ifa

⁵⁴⁹ Ali Kemal, “Meyus Değiliz. Fakat...”, İkdam, 29 Kanun-ievvel 1908, No: 5243.

⁵⁵⁰ BOA. BEO. 3309/248131.

⁵⁵¹ BOA. DH. MKT. 2664/53.

⁵⁵² BOA. BEO. 3275/245577.

⁵⁵³ BOA. BEO. 3591/269286.

⁵⁵⁴ BOA. BEO. 3305/247823.

etmedikleri Sadarete ve Dahiliye Nezaretine bildirilmişti.⁵⁵⁵ Bitlis vilayetinde günden güne artan borçlanma maliye memurlarının vazifelerini yerine getirmelerinde problemler yaşamalarına sebep olmuştur.⁵⁵⁶ Muş'un askeri yükü arttığından vilayete maddi yardımda bulunamıyordu, hem askeriye hem de maliye memurları çok güç durumdaydı.⁵⁵⁷

Bu yoğun yazışma trafiği ele aldığımız dönem boyunca devam etmiş, Muş'tan ve Bitlis'ten Sadarete gönderilen telgraflarda, gönderilen paralarla askeri idarenin yürütülmesinin mümkün olmadığı, bu yüzden asayişsizliğin bu haliyle devam etmesinin tabii olduğu ifade edilmiştir.⁵⁵⁸ Bitlis vilayeti dahilinde alınan tedbirler ve askeri sevkler için fevkalade masraflar dolayısıyla mahalli ihtiyaçlar artmakta ve işleri yürütmek bir kat daha zorlaşmaktaydı. Aynı şikâyetler Erzurum ve Van vilayetlerinden de geliyordu. Maliye komisyonu hazinenin zor durumundan dolayı yardımda bulunulamayacağını belirterek mahalli tahsilat ve gelirlerle iş görülmesini Bitlis valiliğine ve diğer vilayetlere bildiriyordu.⁵⁵⁹

Aynı tarihlerde vilayette ekmek ve yiyecek sıkıntısı da baş gösteriyordu. Bitlis tüccarından üç-beş kişi vilayet dâhilinde üretilen yağları toplayarak vilayet dışına çıkarıp özellikle Erzurum gümrüğüne teslim ediyorlar böylelikle daha çok para kazanıyorlardı. Ancak bu durum Bitlis'te yağ fiyatlarının iki misli artmasına ve ahalinin ihtiyacını karşılayamamasına sebep oluyordu. Valiliğe göre, vilayet merkezinde muhtekirler elinde 40.000 kilo kadar yağ vardı. Oysa mahsul zamanına kadar 110.000 kilo yağa halkın ihtiyacı vardır, bu yüzden valilik yağın vilayet dışına çıkarılmasının yasaklanmasını Dâhiliye Nezareti'nden talep etmiştir. Bu talebi ele alan Meclis-i Vükela, “yağ ihracının men'i caiz değildir” diyerek talebi reddetmiştir. Bu yüzden vilayetteki yağ sıkıntısı ve fiyat artışı devam etmiş, bu da halkın şikâyetine ve hükümete karşı nefrete sebep olmuştur.⁵⁶⁰ Ancak Valinin bu karara uymayarak yağın Bitlis dışına çıkarılmasına engel olduğu anlaşılıyor. Van Valisi Hakkı Bey 14 Mart 1912 de Dâhiliye Nezaretine müracaat ederek askeri erzak müteahhidi Hanyan'ın askeri idare için iki ay önce topladığı ve Bitlis'ten satın aldığı

⁵⁵⁵ BOA. BEO. 3308/248086.

⁵⁵⁶ BOA. BEO. 3312/248365.

⁵⁵⁷ BOA. BEO. 3319/248901.

⁵⁵⁸ BOA. BEO. 3338/250334.

⁵⁵⁹ BOA. BEO. 3345/250855

⁵⁶⁰ BOA. BEO. 4010/300718.

250 batman yağın (revganın) sevkine Bitlis'te engel olunduğunu söylüyordu. Bu yüzden Nezaret 16 Mart'ta Vali Vekili Ulvi Beyi tekrar ihtar etti.⁵⁶¹

Bu gelişmelerden de anlaşıldığı kadarıyla Bitlis Vilayeti gelirleri Meşrutiyet döneminden önce de sonra da kendisine yetmemektedir. 1895-1896 yıllarında vilayet genelinde yaşanan Ermeni olaylarından dolayı meydana gelen asayiş hadiselerinden dolayı da vergi toplamakta güçlüklerle karşılaşmaktadır. 1899'da büyük bir kıtlık baş göstermiş Trabzon, Bitlis, Van ve Diyarbakır vilayetlerinde ekmek sıkıntısı çekilmiş, askerin ve halkın yağmalarından korkulmuştu.⁵⁶² Meşrutiyetin ilk yıllarında yaşanan maddi krizin giderilmesi için valiliklerin izinsiz harcama yapması yasaklanmıştır. Meşrutiyetin birinci yıldönümünde Milli Bayram kutlaması için (23 Temmuz) vilayette para yoktu ve merkezden bu paranın talep edilmesi gerekiyordu. Bu masraflar için tahsisat gelmemesinden ve izin dışında para harcanması yasaklandığından yapılacak işlemin bildirilmesi Bitlis Vali Vekili Naib Seyyid Halil Esad tarafından Dâhiliye Nezaretine soruluyordu. Dâhiliye Nezareti 30 Ağustos 1909'da bu soruya verdiği cevapta, bu masrafın vilayet merkezi ile geliri müsait olan diğer kazalardan, belediye gelirlerinden karşılanması icap eder deniyordu.⁵⁶³

Bitlis halkının ve köylülerin iktisadi durumu Meclis-i Mebusanın da gündemine gelmiştir. 21 Şubat 1909'da Meclis-i Mebusan'da konuşan Muş Mebusu Hacı İlyas Efendi, doğu vilayetlerindeki karışıklıkların iktisadi durumu çok zorlaştırdığından bahsederek bir an evvel buralara yardımda bulunulması gerektiğini ifade ediyordu. Hacı İlyas Efendi sözlerini şöyle tamamlıyordu: "Erzurum, Van ve Bitlis buraları sadece ziraatla geçinmektedirler. Bu çiftçiler için canlarına hayat verilmezse hakikaten fena olacak. Bunlara verilecek para hakikaten elzemdir. Fevkalade acınacak bir haldedirler."⁵⁶⁴ Yine Meclis-i Mebusan'da 5 Temmuz 1909'da bedel-i askeri hakkında yapılan görüşmeler sırasında söz alan Muş Mebusu Keygam Efendi, askerlik bedelinin alınmasına itiraz ederek, "Anadolu cihetinde ve hususiyle Van, Diyarbakır, Muş, Bitlis vilâyetlerinde ahali, Devri İstibdadın yüzünden ne kadar mutazarrır olmuş ve zannetmeyiniz ki bu vergi her bir nüfusu ahali üzerine 53 kuruştur. Çünkü bu vergi tenzilât ile alınır, ahalinin 4 kısmından yalnız bir kısmı

⁵⁶¹ BOA. DH. İD. 103/10.

⁵⁶² Abdülhamit Kırmızı, Abdülhamid'in Valileri, İstanbul, 2008, s. 210.

⁵⁶³ BOA. DH. MKT. 1314/53.

⁵⁶⁴ MMZC. D:İ, Cilt 1, İçtima Senesi: 1, 37. İnikad (18 Şubat 1324), s. 132.

verir. Bir nüfusa 20 kuruşa mal olur. Bendeniz de vermişim, biliyorum ve şu da bilinsin ki fakir halkta hiç para yoktur. Bu paraları daim, ilelebet alıyoruz. Yani 50 kuruş verecek olan 20 kuruş kadar verir. Buğday 100 kuruşa satılırsa 40 kuruşa verir. Bu suretle bedel parasını tedarik eder. Böylece, emin olunuz ki, bu bedeli nakdî fukaraya 300 kuruşa gelir. Hâlbuki ahaliye 300 para yoktur. Bendeniz o vilâyetlerden gelmişim, belki başka arkadaşlarım da bilirler. Yüzlerce köyler vardır ki harap haldedir. Evvelce 100 haneden ibaret bir köyde şimdi 40 hane kalmıştır. Nakli hane etmişler, şimdi avdet etmişler, sokaklarda kalıyorlar. Öyle ki kendi haneleri de yoktur. Evvelce 3.000 koyun yetiştirilen bir köyde şimdi hiçbir koyun yoktur. 1.000, 1.500 hayvanat sahibinin şimdi 100, 150'den ziyade hayvanatı yoktur. Bendeniz biliyorum, yüzlerce köyde, ki her köyde 200 çift çıkardı, şimdi ya 10, ya 15 ya 20 çift kalmıştır.

“Efendim, ahalinin, emin olunuz ki, % 95'i fukaradır, her köyde muhtaçlar vardır. Evvelce de müracaat olundu ve 100 bin lira tahsis edildi. Yiyecek ekmekleri bile yoktur. Ne hal ve ne de mal kalmıştır. Herkes, çoluk çocuğunun idaresinden âciz iken, şimdi böyle mâdeletin tasdik olunması esasen mümkün değildir. Rica ederim ki oradaki haller tahkik olunsun ve ona göre nazarı dikkate alınsın. Binaenaleyh bendenizin Meclisten ricam budur ki, bu fukaranın hali nazarı dikkate alınarak ona göre bir karar verilsin. Çünkü imkânsızdır, ahali veremiyor. Başka bir şey için değil, ahalinin iktidarı yoktur. Onun için bedeli askerî alınmasın.” diyor, Doğu Anadolu ve Bitlis halkının iktisadi durumunu ortaya koyarak askerliğe alınmaya karşı olmadığını ancak askerlik bedelinin alınmamasını istiyordu. Ancak bu istek kabul edilmeyerek ülke genelinde olduğu gibi Bitlis ve doğunun diğer vilayetlerinden de askerlik bedelinin alınması kararlaştırılıyordu.⁵⁶⁵

Bitlis ahalisinden fakir olanların bir kısmı mevsimlik olarak rençberlik ve hamallık yapmak üzere Rusya'ya gidip-geliyorlardı. Özellikle Ahlat kazası ahali bu işe başlamışlardı. Erzurum ve Trabzon vilayeti ahalisinden de bu şekilde Batum'a giden köylüler vardı. Bu mevsimlik işçilere on kuruşluk ucuz pasaportlardan verilmesi Şura-yı Devlet tarafından 3 Ocak 1910 tarihinde kararlaştırılmıştı.⁵⁶⁶ 1913 yılında Bitlis'te tarım işçisinin günlüğü 5-7 kuruştı. En yüksek ücret Aydın, Adana ve

⁵⁶⁵ MMZC. D.I, Cilt: 5, İ: 106 (22 Haziran 1325/5 Temmuz 1909), s. 192-193.

⁵⁶⁶ BOA. BEO. 3588/276561.

İzmit'teydi (yaklaşık 9-14 kuruş)⁵⁶⁷, bu yüzden insanlar mevsimlik işçi olarak başka vilayetlere gidiyorlardı. Bölgeden mevsimlik işçi en çok Adana ve çevresine gidiyordu, bazen bunların yıllık sayısı 100.000'i buluyordu.⁵⁶⁸

Bitlisliler çalışmak için başka vilayetlere giderken Kafkasya'dan kaçmak zorunda olan Müslümanlar da bazen Bitlis üzerinden Suriye bölgesine göçmek zorunda kalıyorlardı bazen de bu vilayete yerleştiriliyorlardı. 1885'te Siirt ve Bitlis sancaklarına 1500 hane muhacirin yerleştirilmesi kararlaştırılmıştı. 1901 yılında bölgeye gelen 700 hane Çerkez muhacir Bitlis'e yerleştirilmek istenmiş, muhacirler Suriye'ye gitmeyi tercih ettiklerini hükümete bildirmişlerdir. Kafkasyalı muhacirlerin daha güneye inmek istemelerinin temel sebebi Bitlis ve çevresinin iktisadi yönden geri kalmış olması ve iklim koşullarıdır. Bitlis'in yaşadığı iktisadi zorluklara rağmen İkinci Meşrutiyet döneminde gelen muhacirlerin masrafları valilik tarafından karşılanmıştır. Bitlis vilayetine iskân edilen Çeçen Kabilesinin Karaboyun kavminden 39 muhacirin sekiz aylık işleriyle çift hayvanı, zirai aletleri ve tohum ücreti olan 7.800 kuruş valilikçe ödenmişti.⁵⁶⁹

Bütün bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Meşrutiyet döneminde Bitlis Valiliği ve Bitlis halkı iktisadi açıdan zor durumdadır. Halk açlıkla karşı karşıyadır. Valilik maaşları dahi ödeyemez duruma gelmiştir. İstanbul, şehirden gelen isteklere karşılık verememekte, bu ihtiyaçların bölgesinden giderilmesini isteyerek tavsiyelerde bulunmaktadır. İktisadi problemler asayiş ve halkın Meşruti yönetime olan güvenini ortadan kaldırmaktadır.

3.2. Ticaret ve Sanayi

XVIII. yüzyılda önemli bir ticaret merkezi olan Bitlis ve çevresi XIX. yüzyılın ortalarından itibaren üretim şartlarının ve ulaşım yollarının değişmesinden sonra bu önemini kaybetmeye başladı. Bu yüzden Meşrutiyet dönemi Bitlis Sancağında ticari hayat bölgesel bir hale geldi. Bitlis vilayetinde tarım ve hayvancılık sahalarına dayalı

⁵⁶⁷ Zafer Toprak, İttihat ve Terakki ve Cihan Harbi (1914-1918), İstanbul, 2003, s. 157.

⁵⁶⁸ Donald Quataert, Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908), Çevirenler: Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İstanbul, 2008, s. 148.

⁵⁶⁹ Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2012, I, s. 220, 391, 525, 532, c. II, s. 183.

sanayi kuruluşları oluşturulmuştu. Küçük tezgâhlar ve evlerde el ile üretim hâlâ devam ediyordu. Daha ucuz ve kaliteli Avrupa ürünlerinin bölge pazarına girmesi bu yüzyılın sonunda bölge insanını ticaret yerine kendi ihtiyaçlarını giderecek teşebbüslerle sınırlı bıraktı. Ev dışındaki üretim yerleri, imalathaneler genellikle küçüktü, bir ya da iki kişi çalışan yerlerdi. İmalathaneler kasaba ve şehirlerde çok yaygındı. Van şehrinde, 1830'larda, ticari tezgâhlar iplik eğirip, kaba bir basma dokuyor, daha sonra bu basma boyanması için Bitlis şehrine gönderiliyordu. Ayrıca, yine Van şehrinde, keçi kılından özel bir kaba yün kumaş dokunuyordu, bu kumaş sağlam ve hemen hemen hiç su geçirmeyen bir giysinin üretiminde kullanılıyordu.⁵⁷⁰

Yolların azlığı ve kışın şiddetinden ulaşımın büsbütün kesilmesi ticaretin ileri gitmemesine tesir eden önemli sebeplerdendi. Bitlis'te çarşı ve dükkânlar ticaretin yapılabilmesi için tarihi bir geçmişe sahipti ve ihtiyaçlara cevap verecek adetteydi. Ancak bunların zaman içinde bakımları ve tadilleri gerçekleştirilmediğinden kötü bir görünümdeydiler. Bitlis önemli bir merkez olmasına rağmen asayiş ve karışıklıklardan dolayı az bir ticari öneme sahiptir. Eskiden buğday, arpa, meyve pazarı olan şehir Meşrutiyet döneminde bu avantajını kaybetmiştir.⁵⁷¹

Vilayetteki ticaret hacmini gösteren en ilginç rakamlar dokuma alanındaki yıllık verilerle elde edilebilir. Aşağıdaki tablo vilayetin en önemli üretim alanı olan dokumacılıkta yıllar içindeki gerilemesini göstermektedir:⁵⁷²

Tablo 27: Bitlis şehrinden tekstil satışı, 1896-1905 (kuruş)

Yıl	Kırmızı pamuk kumaş	Doğal
1896	108.000	Bilgi yok
1901	982.800	982.800
1903	756.000	756.000
1905	216.000	356.000

Vilayetin çoğu bölgesinde halı, kilim dokunduğu gibi Bitlis, Muş ve Siirt'te pamuk bez dokunmaktadır. Vilayette oba, setre, pantolonluk, zarif ve her renkten şallar,

⁵⁷⁰ Donald Quataert, Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, Çeviren: Tansel Güney, İstanbul, 1993, s. 153.

⁵⁷¹ Armenia and Kurdistan, s. 65.

⁵⁷² Donald Quataert, Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, s. 117.

kırmızı mavi ve beyaz bez, halı, kilim, keçe, çuval, heybe, çorap, külah, seccade, ihram, havlu, eldiven, oda döşemesi, şalvarlık kuşak ve ipekten at takımları dokunur ve imal olunurdu. Tüfekçilik, marangozluk oldukça ilerlemiştir. Fildişinden veya abanozdan tabaka, baston, çubuklar gibi şeyler imal olunur. Muş sancağının çömlekçileri oldukça iyice şeyler yaparlar. Senede 120.000 liralık ithalat ve 75.000 liralık ihracat olur. Başlıca ithalat şunlardır: Pamuk mensucat, Halep'in ipekli kumaşları (30.000 liralık), hırdavat, pamuk, kahve, şeker, petrol. İhracat ise, canlı hayvan, mazi, cehri, kitre, cülûd, kürk, kuru bağırsak, bal ve balmumu gibi şeylerdir. Civar vilayetlerle dahili ticaret, İngiltere, Fransa, Rusya ve İran ile de harici ticaret yapılmaktadır.⁵⁷³ Bölge vilayetleri içinde Van'dan sonra en düşük ticaret hacmine sahip vilayet Bitlis'tir.

Bitlis şehir merkezinde Attârlar Çarşısı, Bezâzlar Çarşısı, Sakson Fabrikası, Papuçcular Çarşısı, Kasap Esnafı, Pineciler Çarşısı, Debbâğhane, Terziler Çarşısı, Değirmen, Bakkal Esnafı, Çuvalcı Esnafı, Berber Dükkânı, Manav Dükkânı, Bezâz Esnafı vardır.⁵⁷⁴ Bitlis sancağında 1892 yılında 1334 dükkân, 133 değirmen, 14 fırın, 8 debbâğhane, 50 boyanhane, 76 bezir-hane, 1.000 bez ve kilim tezgâhı vardı.⁵⁷⁵ Bunlardan başka vilayet dahilinde altın ve gümüşten kara kalem işlemeli ziynet eşyaları, baston, koltuk, kanepeler, masa, sandalye, soba, boru, mangal, hasır, mum, sabun, toprak testiler ve mermerden mezar taşları imal edilirdi.⁵⁷⁶ Bitlis Sancağında pazarlama yeri Bitlis merkezidir. Bu bilgiler Bitlis'teki tarihi ticari hareketliliği gösteren verilerdendir. Meşrutiyet döneminde şehirdeki ticaret merkezleri eskimiş olduğundan yıkılacak duruma gelmiştir.

Bitlis'te deri esnafları özellikle gayrimüslimlerden oluşuyordu. Uzun yıllar devlete ait dükkânlarda kiracı olarak üretim yapan deri esnafı iş yaptıkları dükkânların Hüsrev Paşa Vakfı mütevellisi tarafından mahkeme kararı ile alınması ve vilayet

⁵⁷³Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, s. 212- 213. Bitlis'i mukayese edebilmek için Van Vilayetinde bu rakamlar şu şekildedir: Genel ticareti 350.000 Osmanlı lirası civarındadır. Bu miktarın 180.000 lirası ithalata ve mütebakisi ihracata aittir. İhracat başlıca şunlardır: Canlı hayvanat (120.000 lira kıymetinde 150 bin baş), hayvansal ürünler (15 bin liralık) yün, tiftik, deri, tütün, buğday ve çavdar (10 bin liralık), halı, kürk, kuyumculuğa ait şeyler. (a. g. e., s. 215).

⁵⁷⁴ Saadet Güler, 411 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1311-1321 / M.1893-1903), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2011, s. 385

⁵⁷⁵ Bitlis Vilayeti Sâlnâmesi, H. 1310 (M.1892), s. 172.

⁵⁷⁶ Ebru Polat, Bitlis Vilâyeti Sâlnâmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2006, s. 384

idare meclisi kararıyla yıkımının kararlaştırılması üzere Sadarete müracaat ederek, Bitlis Vilayet Meclisinin böyle bir karar vermeye yetkili olmadığını, yüz nüfus ailelerinin yüz yıldır bu işle uğraştığını, haylice işlenmemiş postlarının sokağa atılarak yıkımın yapılacağını, Sultan Hamid zamanlarında bile böyle zulüm görülmediğini, meşruti idarenin bu duruma müsaade etmeyeceğinin beklendiğini belirtiyorlardı. Bu iddialara Bitlis Vali Vekili Defterdar Yahya Galip Bey'in verdiği cevapta, (15 Temmuz 1912) tarihi kayıtlarla ve Şura-yı Devlet kararı ile bu debbağhanenin Hüsrev Paşa vakfiyesine ait olduğu ve boşaltılması kararının da yine orada verildiği bildirilerek şikâyet sahiplerinin mahkemeye müracaatta serbest oldukları ifade ediliyordu.⁵⁷⁷

Meşrutiyet yıllarına gelindiğinde Bitlis Sancağı ticari ve sanayi ağırlığını kaybetmiş bir görünümdeydi. Bu yüzden nüfus hızla azalmaktadır ve dış göç artmıştır. Rusya ve Avrupalı devletler için Bitlis ve çevresi bakir, işletilecek maden kaynaklarının bulunduğu, üretim yapacak genç nüfusa sahip, stratejik konumu ile önem arz eden bir durumdadır. Savaş yılları bu sebeple Bitlis'i dikkat merkezi haline getirecektir.

3.3 Ziraat, Hayvancılık ve Madenler

3.3.1 Tarım

Meşrutiyet yıllarında Bitlis Sancağının arazisi aslında bereketli ve her çeşit mahsulü yetiştirmeye müsaitti, ancak iskelelerin uzaklığı sebebiyle ahali ihtiyacından fazla bir şey hemen hemen yetiştirmezdi. Buğday, arpa, bilhassa darı, çavdar, pirinç ile tütün, üzüm, pamuk yetiştirildiği gibi meyveleri de boldu.⁵⁷⁸Kökboyası özellikle Muş ve Bitlis'te önemli bir üretimdi ve yerli boyamalar için kullanılmaktaydı. Keten özellikle Muş ve Bitlis'te bu kökboyasıyla kırmızıya boyanmaktaydı.⁵⁷⁹ Bitlis Sancağının toplam 13.000 km² olan arazisinden 7.500 km²si tarıma elverişli, 5.500 km²si dağlık, orman, otlak ve bozkır araziydi. Doğu vilayetleri içinde Trabzon'dan

⁵⁷⁷ BOA. DH. H. 15/ 37.

⁵⁷⁸Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, s.211; Ali Cevad, Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati, Kısım-ı Evvel-Lügat-ı Coğrafiyye, İstanbul, 1313/1907, s. 155.

⁵⁷⁹Armenia and Kurdistan, s. 48 ve 62

sonra en düşük ekilebilir arazi Bitlis vilayetindeydi,⁵⁸⁰ özellikle Diyarbakır ve Bitlis'te geniş mülk arazileri vardı. Ancak büyük mülklerin çoğu boş bırakıldıkları ya da mera olarak kullanıldıkları için sadece kısmen ekilip biçiliyordu.⁵⁸¹ Muş ve Bulanık ovalarını içine alan Bitlis Vilayeti, ulaşım imkânlarının kıtlığından beklenen gelişmeyi göstermemişti. Buna rağmen küçük bir gayretle üretim artırılabilir durumdaydı.

Tarım hâlâ ilkel metotlarla yapılmaktadır, aletler ağaçtandır, öküz ve sığırlar tarımda kullanılmaktadır. Tarımın geliştirilmesi için Erzurum yakınlarına Ziraat Nezareti tarafından 1911'de örnek çiftlikler kurulmuştur. Bitlis ve Diyarbakır'da Birinci Dünya Savaşından önce tarım alanında küçük gelişmeler görülmüş, Erzurum, Muş ve Bulanık ovalarında sulama kanalları açılmış (1911), bölgede iyi bir tarımın yapılabilmesi için mühendisler araştırmalar yapmışlardır.⁵⁸² 1883 yılından itibaren vilayetlere ziraat müfettişleri atanmıştır. Ancak doğuda bulunan vilayetlerden Van, Diyarbakır ve Bitlis bu çalışmalara dahil edilmemiştir. Ziraatın geliştirilmesi için bölgede 1908'e kadar hiçbir çalışma olmamıştır denilebilir.⁵⁸³ 1916 yılında Bitlis Vilayetinde 55 ziraat memuru bulunuyordu. Bu oran ülkedeki en düşük sayıydı.⁵⁸⁴ Bu memurlar ellerindeki imkanlar dahilinde bir şeyler yapamaya çalışıyorlardı, ancak merkezden maddi ve teknik yardım olmayınca onlar da ziraat alanında eski usullerin dışına çıkamıyorlardı.

Bitlis ve Ahlat kazalarında yaklaşık 642.367 dönüm arazinin 282.327 sulu ve susuz tarıma, 200.400 dönümünün ise bağ ve bahçe ziraatına ayrıldığı görülmektedir. Bu dönemde Bitlis Vilayetinde kendi kendine sulanabilen su meralarına yakın topraklar dışında, sulama amaçlı projeler uygulanmamıştır. Bu nedenle susuz arazide tarımın verimi yağmurun mevsiminde yağmasına bağlıydı. Kuraklık nedeniyle ekilen ürün ya alınamamakta ya da çok az alınmaktaydı. Araziler nadasa bırakılıyordu. Ziraat ve hasat usulleri geleneksel ve eski aletlerle yapılıyor yalnız vilayet dahiline birkaç

⁵⁸⁰ Armenia and Kurdistan, s. 45

⁵⁸¹ Zafer Toprak, İttihat ve Terakki ve Cihan Harbi (1914-1918), İstanbul, 2003, s. 62.

⁵⁸² Armenia and Kurdistan, s. 52.

⁵⁸³ Donald Quataert, Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908), s. 92.

⁵⁸⁴ Zafer Toprak, İttihat ve Terakki ve Cihan Harbi, s. 433.

harman kalburu Amerika ve İstanbul'dan getirilmiştir. Nakliyat kısmen öküz arabaları ve ekseriyetle beygir, katır, öküz ve merkep vasıtasıyladır.⁵⁸⁵

Muş Sancağı, Ahlat ve Garzan kazaları en çok buğday yetişen mahallelerdir. Hizan Kazasında yıllık 1.500 kile (1 kile yaklaşık 25 kg.) hububat elde edilmektedir. Ahlat Kazasının tarım ürünleri; buğday, çavdar, arpa, mercimek, nohut, kendir tohumu, kayısı, zerdali, vişne, elma, armut, kiraz, ceviz, üzüm, badem, kavun, karpuz, hıyar, şalgam, patates, domates, lahana, turp, pancar, bakla ve yoncadır. Hizan Kazasının tarım ürünleri; buğday, arpa, darı, pirinç, ceviz, elma, fındık, armut, vişne, kiraz, erik, kayısı, zerdali, tut, üzüm, incir, nar, kestane ve çeşitli sebzelerdir. Bölgeye fazla gelen meyveler Bitlis, Ahlat ve Bulanık cihetlerine sevk ve sonradan kullanılmak üzere ambara çekilirdi. Mutki Kazasının tarım ürünleri; buğday, çavdar, darı, şalgam, kendir ve tütünden ibarettir.⁵⁸⁶ Mutki küçük bir yerleşim birimi olmasına karşın, ekonomik etkinliği itibariyle Bitlis sancağının genel tarımsal işleyişine önemli oranda katkı sunmaktadır. Bu kazanın yıllık tarımsal üretimi, üzüm 140.000 kg, şarap 70.000 kg, darı 90.000 kg, buğday 70.000 kg, tütün 75.000 kg, bal 3.000 kg, balmumu 3.000 kg, mazı 6.000 kg ve kitre 5.000 kg, toplamda 462.000 kg'lık bir miktardır.⁵⁸⁷

1913 yılı itibariyle Bitlis vilayetinin yüzölçümü 34.459 km² dir. Aynı yıl Halep Vilayeti 77.000 km², Sivas 58.000 km², Van 16.000 km² alana sahiptir. Bitlis vilayeti bu alan ölçüleri ile bölgede küçük bir vilayet konumundadır. 1913 yılında Bitlis Sancağı kazalarında yetişen ürünler resmi rakamlara göre aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.⁵⁸⁸

Tablo 28: 1913 Yılında Bitlis Sancağı Kazalarında Yetişen Buğday Miktarı

Kaza İsmi	Ekilen arazi dönüm	Ekilen miktar (1kile yaklaşık 25 kg)	Alınan mahsul kile	Fiyatı-kuruş
Bitlis	2.300	1.300	6.300	23
Ahlat	-	-	-	-
Hizan	5.000	2.500	15.000	31

⁵⁸⁵ Bitlis Vilayeti Sâlnâmesi, H. 1310 (M.1892), s. 167.

⁵⁸⁶ Bitlis Vilayeti Sâlnâmesi, H. 1310 (M.1892), s. 164, 185, 188, 193.

⁵⁸⁷ Cihan Yapıştıran, 19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün, s. 74

⁵⁸⁸ Ticaret ve Ziraat Nezareti 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiki, Dersaadet, 1332, s. 48-50.

Tablo 28 Devamı

Mutki	-	-	-	-
Bitlis Sancağı Toplamı	7.300	3.800	21.500	54
Bitlis Vilayeti Toplamı	149.300	92.800	413.000	2.700

Tablo 29: 1913 Yılında Bitlis Sancağı Kazalarında Yetişen Arpa Miktarı

Kaza İsmi	Ekilen arazi dönüm	Ekilen miktar kile	Alınan mahsul kile	Fiyatı-kuruş
Bitlis	1.300	1.300	2.900	18
Ahlat	-	-	-	-
Hizan	200	50	250	16
Mutki	-	-	-	-
Bitlis Sancağı Toplamı	1.500	1.350	3.150	34
Bitlis Vilayeti Toplamı	8.388	12.917	47.850	1.500

Tablo 30: 1913 Yılında Bitlis Sancağı Kazalarında Yetişen Pirinç Miktarı

Kaza İsmi	Ekilen arazi dönüm	Ekilen miktar kile	Alınan mahsul kile	Fiyatı kuruş
Bitlis	500	50	3.000	40
Hizan	100	10	100	10
Bitlis Vilayeti Toplamı	700	650	2500	2.800

Tablo 31: 1913 Yılında Bitlis Sancağı Kazalarında Yetişen Darı Miktarı

Kaza İsmi	Ekilen arazi dönüm	Ekilen miktar kile	Alınan mahsul kile	Fiyatı kuruş
Bitlis	10	2	3	30
Hizan	300	50	500	1400
Bitlis Vilayeti Toplamı	15.934	7.008	33.520	2.600

Tablolardan anlaşıldığı kadarıyla Meşrutiyet yıllarında Hizan buğday, darı merkezi, Bitlis arpa, pirinç merkezidir. Bitlis vilayeti içinde 34.459 km² yüz ölçümden sancağın ancak 9.700 dönüm arazisi ekilmektedir.

Tablo- 32 Bitlis Sancağında 1914 yılı zirai üretim⁵⁸⁹

Buğday	354.000 kg.
Arpa	354.000 kg.
Darı	416.800 kg.
Pirinç	6.800 kg.
Mısır	-----

1916 yılında Bitlis vilayetinde 273.346 dönüm arazi ekiliyordu. Bu oran ülkedeki en düşük miktardı.⁵⁹⁰ Ancak Meşrutiyet döneminde üretimde artış göze çarpmaktadır. Bu artışta hükümetin ziraatı ilerletmek için yaptığı teşvikler etkili olmuş olabilir. Zira Dahiliye Nezareti 13 Nisan 1909'da Erzurum, Mamuretülaziz, Van ve Bitlis vilayetlerindeki muhtaç çiftçilerin ihtiyaçlarının tahkik edilerek bildirilmesini,⁵⁹¹ Aydın Vilayetince pelit ve pamuk tohumlarının Bitlis'e gönderilmesi hususlarında gerekenin yapılmasını istemişti.⁵⁹² Bütün bu iyileştirme çalışmalarına rağmen bölgede tarım üretimi halkın kendi ihtiyaçlarını karşılayacak orandadır, şehir dışına çok büyük oranda bir ihracat yoktur.

3.3.2 Tütün Üretimi

Bitlis'in Hizan ve Mutki kazalarının tarım ürünleri arasında tütün bitkisi de yer almaktadır. Bitlis vilayetinde tütün bitkisinin yetiştirildiği diğer kazalar; Muş sancağına bağlı Sason kazası, Siirt sancağına bağlı Şirvan kazası ve Genç sancağına bağlı Kulp kazası olarak geçmektedir. Tütün tarımı, Balkanlarda ve Osmanlı Devletinin batı bölgelerinde daha yoğun yapılırken, XIX. yüzyılda doğuya doğru kaymış ve Anadolu'da birçok kazada yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Anadolu'nun doğusunda yer alan Bitlis ve Muş kazaları da tütün tarımının yapıldığı

⁵⁸⁹Mayevski, Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askeri İstatistiki, s. 109, 115.

⁵⁹⁰ Zafer Toprak, İttihat ve Terakki ve Cihan Harbi, s. 450.

⁵⁹¹ BOA. DH. MKT. 2810/69

⁵⁹² BOA. DH. MKT. 2893/17.

önemli merkezler haline gelmiştir. Tütün üretiminde, bölgenin kendine has şartlarının da etkisi görülmüştür. Bölgenin ileri gelen aşiretleri ve tarikat liderlerinin etkinliği, İran sınırına yakın olmanın verdiği avantajlarla tütün üretimi Bitlis ve çevresinde yayılmıştır. Özellikle ücret karşılığı satın alınan sınır köylerinin gelirleri arasında tütün gelirlerinin de bulunması aşiretlerin tütün üretiminde önemli bir denetime de sahip olmalarına neden olmuştur. Bölgenin gelirleri arasında tütün ziraatı önemli bir kaynak oluşturmuştur.⁵⁹³

Tütün tarımı Bitlis ve Muş sancaklarında oldukça yaygındır. 1888 yılında sadece Muş sancağında 1.350 dönüm arazide tütün tarımı yapılmaktadır. 1.050 dönüm alanda toplamda 100.000 kilogramdan fazla bir üretim yapılabiliyordu. Memalik-i Mahruse-i Şahane Duhânları Müşterekü'l Menfa'a Reji Şirketi, tütün denetimini ele aldıktan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün tarımının yapıldığı bütün yerleşim yerlerinde kısa sürede teşkilatlanmıştır. Genel merkezi İstanbul'da bulunan şirket, taşrada bulunan merkezlerinde tesis ettiği müdürlükler, memuriyetler ve acenteler vasıtasıyla işlemlerini yürütmektedir. Şirket Bitlis Vilayetinde de bu organizasyonu yaparak, tütünün kontrolünü sağlamaya çalışmıştır. Reji Şirketi yapılanmasına, tütünün tarlaya ekiminden pazara ulaştırılması sürecine, üretimin her aşamasında gerekli gördüğü müdahaleyi yapacak bir sistemi kurarak başlamıştır. 1892 yılında Bitlis'te Reji'nin bir müdür, bir muhasebeci ve bir ambar memuru ile idare edildiği anlaşılmaktadır. Aynı dönemde vilayetin diğer sancak ve kazalarından Muş, Bulanık ve Siirt'te de görevlilerin bulunduğu görülmektedir.⁵⁹⁴

1900 yılında Muş Sancağı ve Bulanık Kazası, Bitlis Sancağı, merkez ve Ahlat Kazası, özellikle Siirt Sancağı ve kazalarının hepsinde, idarenin memurları ve kolcuları bulunmaktadır. Düyun-ı Umumiye İdaresi, tuzlalar ve tütünden toplanan vergiler üzerindeki kontrolünü kaybetmek istemediğinden, Reji Şirketinin kaçakçılık ile mücadelesine destek olarak kolcu zabitleriyle önlemler almaya çalışmıştır.⁵⁹⁵

Hem devletin, hem de halkın gözünde Reji İdaresi, kolcu kuvvetleriyle korku salan, getirdiği yeni düzenlemeler ve nizamnameler yüzünden kendisine iyi bakılmayan, ülkenin sahip olduğu kıt kaynakları kurutan yabancı bir birim olarak algılanıyordu.

⁵⁹³ Cihan Yapıştıran, 19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün, s. 71.

⁵⁹⁴ Bitlis Vilayeti Salnamesi, H. 1310 (M. 1892), s. 119.

⁵⁹⁵ Bitlis Vilayeti Salnamesi, H. 1316, 17, 18, (M. 1898, 1899, 1900), s. 122.

Reji Şirketi ülkenin her tarafında olduğu gibi, Bitlis'te de halkla iyi ilişkiler geliştirilmesi konusunda sıkıntılar yaşamaktadır. Bitlis Vilayeti genelinin arazi koşulları, tütün üretiminin yaygınlaşmasını desteklemiş ve vilayetin sınıra yakın olması ise kaçakçılığı Bitlis için olağan hale getirmiştir. Ekonomik değeri yüksek olan tütün bitkisinin yetiştirilmesi hem köylüler ve hem de küçük çiftçi grupları için daha cazip hale gelen bir uğraştı. Vilayette yetişen ürünlerin pazara sunulması sırasında maliyeti arttıran iki unsur olarak yol güvenliği ve arazi şartlarının yetersiz olması öne çıkmaktadır. Bunların yanında Reji'nin uyguladığı katı kurallar, çiftçilerin tütünlerini Reji ambarlarına kadar taşıma zorunluluğu gibi prosedürler, üreticilerin alternatif yollar aramalarına sebebiyet vermiştir.⁵⁹⁶

Rejinin vermiş olduğu fiyatlar, çoğu zaman çiftçilerin yüklendikleri maliyeti bile karşılayamamaktaydı. Reji memurları sıklıkla keyfi davranarak şartnamede yer alan fiyatlara bakmadan daha düşük fiyatla tütün alımı yaparak halkın şikâyet konusu olmuşlardır. Tütünde kaçakçılığa neden olan diğer unsurlar; Rejinin üreticilerden tütün satın alırken zor kullanması ve üretime başlarken vaat ettiği finansman desteğini esirgemesidir. Çiftçiler, Reji ile ilişkilerinde karşılaştıkları bu muamelelere karşı hem tepki olarak hem de daha yüksek fiyat verdikleri için kaçakçıları tercih etmişlerdir. Bitlisli tütün yetiştiricileri Reji ile birlikte gelen yeni yöntemden memnun kalmamışlar ve başka bir uygulamanın yapılmasını yöneticilerden talep etmişlerdir. Tütün üretimine kota konulması, depolama ve nakliye masrafları, özellikle fakir çiftçileri zor durumda bırakmıştır. Buna karşılık üreticiler, tütünlerden sabit bir verginin alınarak satışının serbest bırakılmasını istemişlerdir. Şirket, kendisine iletilen tüm bu taleplere, komisyonlarında görüşmesine rağmen olumlu bir yanıt vermemiştir. Çiftçilerin fiyat tespitinde bir istikrarın sağlanmasına dönük istekleri ve Bitlis Reji acentesi tarafından tütün mahsulünün satın alımı sırasında muhammin tayin edilmemesi, mahsulün düşük fiyattan alınmak istenmesi gibi konular idari mekanizmalara şikâyet edilmiştir. Daha sonraki yıllarda muhammin memurlarının Bitlis Reji idaresine tayinlerinin gerçekleştirilmesi yönünde talepler olmuştur. Tütünün fiyatının belirlenmesi konusunda yaşanan bu anlaşmazlıklara çözüm bulmak için arayışlar hep devam etmiştir.

⁵⁹⁶ Cihan Yapıştıran, 19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün, s. 86.

Vilayetin Reji komiserliği, Bitlis ve Muş'ta yapılan tütün ziraatının duhân nizamnamesine uygun yapılmadığını, kaçakçılığın önlenmesinde mahalli idarenin gereken desteği vermediğini merkezi hükümete defalarca şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine hükümet bölgeye en yakın idari birim olan Erzurum vilayetine yazı yazarak gerekenin yapılmasını istemiştir. Bitlis vilayetinin küçük ve dağlık bir alanı kapsamı, yerel yöneticilerin zengin eşrafla olan ilişkilerinden dolayı, bölgenin tarım politikalarına çok fazla müdahale edilememiştir. Bitlis vilayet merkezinde, özellikle Muş sancağında Reji kolcuları ve yerel idareciler arasında sık sık sürtüşmeler yaşanmıştır. Ülke genelinde yaşanan buna benzer çatışmalarda çok sayıda ölüm olayına rastlanmaktadır. Rejinin sahip olduğu 6.000 kişiden fazla kolcu kuvveti, toplumsal bir kargaşa döneminde Osmanlı hükümeti için bir tehdit arz etmekteydi. Hükümet buna çözüm olarak, kolcu kuvvetlerini silahsızlandırmayı uygun görmüştür. 1895 yılının son aylarında Trabzon, Halep, Harput, Konya, İzmir, Bursa ve Bitlis'te kolcuların silahları ellerinden alınmıştır. Bu geçiş sürecinde kolcuların yerine kaçakçılığı önleme görevi orduya verilmiştir. Gergin geçen tütün imtiyazı süresi boyunca Devlet ile Reji arasındaki istişareler sözleşme bitene kadar devam etmiştir.⁵⁹⁷

Bitlis ve çevresinde tütün ekilerek bu tütünler her yıl Nisan ayı sonuna kadar reji idaresine teslim edilirdi. 1913 yılı Nisanın da dört köy ahalisi tütünün teslimini geciktirince reji bu tütünleri almamıştı. Bu bölgeye tüccarda uğramadığından ziraatla uğraşan çiftçiler mağdur olacaktı. Vali Mazhar Bey 15 Mayıs 1913 de Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek bu tütünlerin alınmasını istemişti. Teslim edilen 40 bin, elde kalan 50 bin kilo tütündü. Reji idaresi ise bu bölgede kaçakçılığın çok yaygın olması sebebiyle 1913 yılında gelirlerinin hiç mesabesine indiğini, gerekli tedbirlerin alınmasını istiyor adeta bir pazarlık konusu gündeme getiriyordu. Ancak tütünler de satın alınıyordu.⁵⁹⁸

Bitlis ve tütün tarih boyunca Anadolu için ayrılmaz iki kavram olmuştur. 1986 yılında özelleştirilmesi gerçekleştirilene kadar Bitlis'te tütün Bitlis Sigara Fabrikası etrafında şekillenmiştir. 81 yıl boyunca Bitlis ekonomisinin lokomotifi olan Sigara

⁵⁹⁷ Cihan Yapıştıran, 19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün, s. 87-88.

⁵⁹⁸ BOA. DH. İD 91/7.

Fabrikası ve Yaprak Tütün İşletmesinin kapatılması bölge ve tütün üreticileri için iyi sonuçlar doğurmadı.

3.3.3 Meyve Yetiştiriciliği

Bitlis Sancağı bölgede meyveciliğin en yaygın şekilde yapıldığı yerlerden birisiydi. Üzüm, elma, armut, erik ve kayısı yetiştirilen meyvelerdendi. Hizan kazasının temel iktisadi faaliyeti bağcılıktı. Bitlis vilayetinde 11.065 dönüm bağlık arazi vardı. Bu bağlarda 446.750 kıyye (1 kıyye=1.28 kg.) üzüm üretiliyor, bunların 100.300 kıyyesi kurutuluyor, 500 kıyyesinden şarap üretiliyordu. Ülkenin en az bağlık ve en az üzüm üretilen yeri Bitlis vilayeti idi.

Şarap ve üzüm yakın kaza ve vilayetlere satılmaktaydı. Bitlis'te bağcılığın geliştirilmesi için çaba harcayan İttihat ve Terakki Hükümeti, burada yeniden dikilecek bağların on dört sene öşürden muaf tutulmasını ve boş arazide kurulacak bağlara ücretsiz tapu verilmesi için bir kanunu 3 Ağustos 1910'da kabul etmişti.⁵⁹⁹ 1913 yılında Bitlis kazasında 120 dönüm bağda 600 kıyye üzüm, Hizan Kazasında 5.000 dönümde 30.000 kıyye üzüm üretiliyordu. Üzümün yıllık ortalama üretim miktarları 160.000 kg'dır, şarap ise 80.000 kg. üretilmektedir.⁶⁰⁰

Üzüm dışında diğer meyvelerden elma, Bitlis şehrinde 10 dönüm bahçede 2.000 kıyye üretilmekte olup, kıyye fiyatı yaklaşık bir kuruştur. Hizan Kazasında 300 dönümde 6.000 kıyye elma alınıyor, bunun 1.000 kıyyesi kurutuluyordu. Bitlis Vilayetinde 10.900 kıyye elma elde ediliyordu. Bitlis'te 6 dönümde 900 kıyye armut üretiliyordu, sancakta 106 dönümde 3.900 kıyye armut üretiliyordu. 15 dönümde 1.100 kıyye erik, 15 dönümde 1.450 kıyye kayısı üretiliyordu. Sancakta 106 dönümde 3.900 kıyye armut üretiliyordu.⁶⁰¹ Genel itibariyle Bitlis Sancağında meyve üretimi kendi ihtiyaçlarını karşılayacak oranda olup ancak çok az bir miktarı ülke içine satılmaktadır.

⁵⁹⁹ BOA. MV. 142/64; Ş. D. 82/28.

⁶⁰⁰ Ticaret ve Ziraat Nezareti 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiki, s. 363 ve 505.

⁶⁰¹ Ticaret ve Ziraat Nezareti 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiki, s. 398-399.

3.3.4 Hayvancılık

Vilayet içinde beslenen hayvan açısından ilk sırayı keçi ve koyun almaktadır. Daha çok tarımın yapıldığı merkez kazanın kuzeyinde ve Ahlat'ta öküz, dağlık alanların çok olduğu Muş'ta keçi, bozkır ve meraların olduğu Bitlis, Siirt ve Genç'te ise koyun beslenmektedir. Bitlis Kazası ve Siirt'te de tiftik keçisi beslenmektedir. Koyun ve keçiden elde edilen yapağı ve tiftik, mahallinde kullanıldığı gibi İstanbul, Halep, Erzurum ve Van'a ihraç edilmektedir. Ayrıca 1890'lı yıllarda Halep, Şam ve Beyrut'a koyun, Fransa'ya keçi derisi, Harput'a manda derisi, İngiltere'ye kuru bağırsak ihracı yapılarak 23.200 lira gelir sağlanmıştır. Kümes hayvancılığının aile içi tüketimi karşılamak için yapıldığı görülmektedir. Dağ ve ormanlarda kaplan, ayı, kurt, sansar, tilki, tavşan, karaca, domuz, vaşak, geyik, dağ koyunu ve dağ sığırı gibi yaban hayvanlar bulunuyordu ve bu hayvanlar avcılık bakımından önem taşırlardı. Bu hayvanların kürkünden yararlanılırdı. 1890'larda Rusya'ya 4.000 liralık kürk ihracı yapılmıştı.⁶⁰²

Meşrutiyetin ilk yıllarında vilayet halkının başlıca meşguliyeti geniş meralardan ve sulak araziden istifade ile hayvan yetiştirmektir. Senede 2 milyon koyun ve tiftik keçisi, 800 bin sığır, 60 bin merkep, 6 bin ester yetiştirildiği gibi bilhassa Kürt aşiretler elinde külliyyetli beygir bulunduğundan beygirin yıllık hasılatı 100 binden aşağı değildi. Hayvan mahsullerinden olan peynir, yağ içeride tüketilip yapağı, tiftik, deriler yabancı memleketlere gönderilmekteydi.⁶⁰³

1913 yılında vilayetteki hayvanlar çoğunlukla Bitlis ve Hizan kazalarında yetiştirilmektedir. Aynı yıl Bitlis Sancağında yetiştirilen hayvan adedi aşağıdaki tabloda verilmiştir.⁶⁰⁴

Tablo 33: 1913 yılında vilayetteki hayvan sayısı

İnek	8.800
Öküz	9.300
Dana	4.000
Koyun	25.595

⁶⁰² Ebru Polat, Bitlis VilâyetiSâlnâmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, s. 386.

⁶⁰³ Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, s. 212. Bitlis'i mukayese edebilmek için Van Vilayetinde bu rakamlar şu şekildedir: Senelik 75.000 öküz ve inek, 25.000 manda, 50.000 beygir, 30.000 merkep, 20.000 ester, 180.000 koyun, 20.000 keçi yetiştirilmektedir. (a.g.e., s. 214).

⁶⁰⁴ Ticaret ve Ziraat Nezareti 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiki, s. 562-570.

Tablo 33 Devamı

Koç	1.541
Kuzu	42.750
Malak	550
Boğa	2.053
Manda	1.570
Manda boğası	667
Manda dişisi	1.235
Aygır	625
Bargir	1.030
Kısrak	6.160
Burma	9.900
Teke	1.635
Dişi teke	158.834
Oğlak	2.800
Tay	830

Bu rakamlar diğer vilayetlere göre çok düşük seviyededir. 1913 yılında 4.413.300 kıyye koyun sütü, 8.157.250 kıyye keçi sütü, 1.135.550 kıyye inek sütü, 185.000 kıyye manda sütü, 570.563 kıyye tereyağı elde edilmiştir. Bu rakamlar diğer vilayetler içinde en düşük olanlardandır.⁶⁰⁵

3.3.4.1 Arıcılık

Bitlis vilayetinde çok kaliteli bal yetiştirilmekteydi. 1892 yılında vilayet dahilinde 20.890 arı kovanı bulunmaktaydı.⁶⁰⁶ Bitlis Vilayetinde bir yıl içinde 70.000 kg. bal, 25.000 kg. balmumu elde edilmekteydi.⁶⁰⁷ Sancakta 1907 yılında 800 kg. balmumu ve 80.000 kg. bal elde edilmişti, bu bal 10.000 kadar arı kovanından üretilmişti.⁶⁰⁸ 1913 yılında Bitlis'te 8.560 kovandan 42.500 kg bal elde ediliyordu ve fiyatı 575 kuruştı. 7.500 kg. balmumu üretiliyordu ve fiyatı 100 kuruştı. Bitlis Kazasında 900 kovanda 2.000 kg. bal üretilmekteydi. Hizan Kazasında 1.000 kovanda 3.500 kg. bal

⁶⁰⁵ Ticaret ve Ziraat Nezareti 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiki, s. 578-579; Bitlis vilayetinde 1914 yılında 2 milyon koyun, 800.000 öküz ve manda, 90.000 bargir ve 20.000 merkep yetiştirilmektedir. Mayevski, Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askeri İstatistiki, s. 109, 115.

⁶⁰⁶ Bitlis Vilayeti Salnamesi, H. 1310 (M. 1892), s. 167.

⁶⁰⁷ Bitlis Vilayeti Salnamesi, H. 1317 (M. 1899), s. 236.

⁶⁰⁸ Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, s. 212.

üretiliyordu.⁶⁰⁹ Bitlis Vilayeti bal üretiminde iyi bir seviyede olmakla beraber Bitlis Sancağı vilayet içinde daha düşük bir üretim miktarına sahiptir. 1890 yılından 1913 yılına gelindiğinde bal üretiminde bir düşüş göze çarpmaktadır. İnsanların ilgi alanları gittikçe ticari üretimden kendine yetecek oranda üretime doğru küçülmektedir.

3.3.4.2 İpekböcekçiliği

1888-1905 yılları arasında Bursa İpekböcekçiliği Enstitüsünden mezun olan 1.234 öğrenciden 2'si Bitlis Vilayetinden gelmişti.⁶¹⁰ Bu durum bölgede ipekböcekçiliğine ilginin başladığını, en azından daha gelişmiş yöntemlerle ipekböceği yetiştiriciliğinin yapılmaya çalışıldığını göstermektedir. Ancak binde 2'lik bir oran bölgenin ipekböcekçiliği açısından zayıf olduğunun da delilidir. Meşrutiyetin ilanından sonra, 1909 yılında da Bitlis vilayeti dahilinde ipekçilik sanatının yaygınlaşması için bu sanatı öğretmek üzere bölgeye bir ziraat müdürüyle bir ziraat mualliminin gönderilmesine karar verilmişti.⁶¹¹

Bitlis Vilayeti umumi meclisi 26 Mayıs 1909 tarihli toplantısında şu kararı almıştı: “İpekçiliğin iktisadi önemi açıktır. Vilayetin arazisinde her çeşit ağaç yetiştirilebilir. Ziraatın geliştirebilmesi için her türlü sebebi kullanmak gerekir. Bunun için dut ağaçlarının çoğaltılması gerektiğinden gerekli dut filizlerinin sağlam cinsinden dut tohumunun temini ve gönderilmesine Duyun-ı Umumiye İdaresi mecburdur. (Duyun-ı Umumiye kanunu gereği Osmanlı ülkesinde ipek işi ile ilgili sadece Duyun-ı Umumiye ilgilenebilirdi.) Hiç olmazsa başlangıç olarak Kulp, Sason ve Çapakçur kazalarında olduğu kadar böcek ve ipek üretimini temin için gerekli filizlerin ve ipek üretimini sağlayacak araç-gerecin, talimatların ve tarifnamelerin gönderilmesi hususunun Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne iletilmesi. Ayrıca bu konudaki talimname ve tarifnamelerin belediyeler ve ticaret odaları aracılığıyla vilayet genelinde herkesin anlayabileceği lisanda yayınlanması.”

⁶⁰⁹ Ticaret ve Ziraat Nezareti 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiki, s. 364 ve 527. 1913 yılında Edirne'de 26.000 kg., Sivas'ta 325.000 kg, Van'da 14.000 kg. bal üretiliyordu. (a.g.e. s. 365).

⁶¹⁰ Donald Quataert, Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, s. 211

⁶¹¹BOA. DH. MKT. 2893/38.

Bu talebe Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti ile Maliye Nezareti'nden gelen 17 Ağustos tarihli cevapta, Bitlis uzak olduğundan filiz yerine tohum gönderileceği, Türkçe ve Ermenice talimatname ve tarifname gönderileceği bildiriliyor, kaç dönüm arazi için tohum istendiği soruluyordu.⁶¹² Bu çalışmalara rağmen savaşlar ve maddi imkânsızlıklardan dolayı Bitlis ve çevresinde ipekböceği konusunda herhangi bir ilerleme kaydedilememişti.

3.3.4.3 Hayvan Hastalıkları

Bitlis'te hayvancılığı en olumsuz etkileyen faktörlerin başında Meşrutiyet yıllarında bütün Anadolu'da görülen hayvan vebası gelmektedir.⁶¹³ Bitlis Vilayeti dâhilinde Bulanık, Ahlat ve Malazgirt kazalarıyla Muş vadisinde inek, öküz ve mandalarda ortaya çıkan hastalıktan dolayı çok fazla hayvan ölmekteydi. Ancak bu hastalığın ne olduğu baytar yokluğundan anlaşılamıyordu. Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti 1910 yılında baytar mektebinden mezun olacak iki kişinin bu vilayete gönderileceğini söylüyordu. Sıhhiye Nezareti Bitlis'te her gün yüz elli hayvanın öldüğünden bahsedip bunların sokak ortalarındaki leşlerinin kötü kokuya sebep olduğunu söyleyip mahalli idarenin hemen tedbir almasını istiyordu. Bu ikaz üzerine Dâhiliye Nezareti bu konularda Bitlis Valiliğini uyardı.⁶¹⁴

Bu ikazı alan Bitlis Vali Vekili Hakkı Bey, 19 Ekim 1910 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek, bir müddetten beri vilayet dâhilinde hüküm süren hayvan vebasının sınırlandırılmasına çalışılmakta ise de Bitlis, Muş ve Genç'te hastalığa karşı vilayette bir baytar müfettişinin bu işlere yetişemeyeceğini ve hastalığı iyileştirmesi için seruma ihtiyaç olduğunu bildiriyordu. Nezaret, şehre iki baytar ve serum gönderecekti. Muş Ermeni Murahhası Piskopos Nersis de 2 Kasım 1910'da Patrikhaneye ve Dâhiliye Nezareti'ne müracaat ederek, yörede hayvanların üçte birinin vebadan öldüğünü, hükümet yardım etmezse ziraatın tamamen biteceğini bildiriyordu, zira tarım bu hayvanlarla yapılıyordu. Orman ve Maden Nezareti

⁶¹² BOA. DH. MKT. 2893/38; 2908/59

⁶¹³ 1912-1913 yıllarında Anadolu'yu dolaşan Ahmet Şerif Bey hayvan hastalıkları hakkında şu bilgileri vermektedir: "Sığır vebası Bitlis Vilayeti gibi bütün Anadolu'yu kavurmakta, çiftçinin elini bögüründe bırakarak açlık ve sefaletle mahkûm etmektedir." (Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanın, I. Cilt, Hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, Ankara, 1993, s. 113-114.)

⁶¹⁴ BOA. DH. İD. 102/1.

göndereceği para ve iki baytarla görevinin sona erdiğine, geriye kalan için bu bölgede çalışacakların gayretine ve tavsiyelerine kaldığına inanıyordu (7 Kasım1910).

Dâhiliye Nezareti'nin yapılanlarla ilgili sorularını cevaplayan Bitlis Vali Vekili Hakkı Bey, vilayetin her yerinde ortaya çıkan vebanın bertaraf edilmesi için vilayette baytar ve ilaç bulunmadığından Erzurum'dan bir baytar istendiğini ve bir baytar bu işi yapamadığından hastalığın yayıldığını, Ziraat Nezareti'nden gönderilen iki baytarın ilaçsız geldiğinden bir netice alınmadığını belirtiyor ve bir kıtlık çıkmaması için gerekli tedbirlerin alındığını ifade ediyordu. Dâhiliye Nezareti ise ülke genelinde, özellikle Bitlis'te görülen bu salgın için serum yetiştirilemediğinden ve kışın serumlar donacağından, sevkini imkânsız olduğundan bahsederek karantina ile hastalığın yayılmasının engellenmesini istiyordu (7 Aralık1910). Hükümetin bu şartlar altında olan çiftçilerden amele vergisi toplamak istemesi Ermeni murahhasını rahatsız etmiş, 2 Ocak 1911 de patrikhaneye müracaat ederek bu durumdan kurtarılmalarını istemiştir.

Bitlis Vali Vekili 1910 yılı veba salgını raporunu şu şekilde hazırladı: 6.608.270 kuruş değerinde, 29.367 baş hayvan telef olmuş, kendini iktisadi yönden toplamaya çalışan ahali için bu çok büyük bir kayıptır ve çift hayvanlarının ölmesi ziraatı da vurmuştur. Baytar olmamasından hastalık yayılmış, gönderilen baytarlar gelene kadar iş işten geçmiştir. Bir daha böyle bir felakete uğramamak için baytar gönderilmesi ve Erzincan da yer alan serum üretim merkezinden serum gönderilmesi lazımdır.⁶¹⁵

Bu konuyu Meclis-i Mebusan gündemine taşıyan Muş Mebusu Keygam Efendi, meclis başkanlığına 30 Kasım 1910'da, Erzurum ve Bitlis vilâyetleri ile Hınıs ve Muş Sancaklarında ortaya çıkan hayvan hastalıklarının halkı perişan ettiğini belirterek ne gibi tedbirler alındığına dair Ziraat Nezareti hakkında bir sual tavriri verdi. Tavriri kabul edilerek gün tayini için Nezaretlere malumat verilmesine karar verildi.⁶¹⁶ 1911 yılı başında da Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, Siirt Mebusu

⁶¹⁵ BOA. DH. İD. 106/7.(lef-1-10).

⁶¹⁶Keygam Efendi'nin tavriri şu şekildeydi: "Meclisi Mebusan Riyaset-i Celilesine Anadolu cihetinde, hususiyle Erzurum ve Bitlis Vilâyetlerinin Hınıs ve Muş Sancaklarında, bir müddetten beri hayvanat hastalığı zuhur etmiş, bu yüzden fukarayı zürra ahalsinin binlerce hayvanatı telef ve o nispette hasârat-ı nakdiyeyi azîmeyi bâdi olmuş

Abdürrezzak Efendi, Muş Mebusu Keygam Efendi, İstanbul Mebusu Zöhrap Efendi tarafından, Bitlis Vilâyetinde veba-yıbakari ve kışın şiddetinden zarar görenlere Ziraat Bankasınca faizsiz borç verilmesi dair kanun teklifi Layiha Encümenine ve oradan da Muvazene-i Maliye ve Ziraat Encümenine havale edildi.⁶¹⁷

Bu konuda mecliste yapılan tartışma konunun önemini ortaya koyacak niteliktedir. Ziraat ve Ticaret Nazırı Mavrokordato Efendi'ye hitap eden Van Mebusu Tevfik Efendi, "...vebayı bakari Van, Bitlis ve Erzurum'u kastı kavurdu. Şimdi, Musul'a da sirayet etti. Bu bir ahvali fevkaladedir. Binaenaleyh, bu sene ne yapılmak lâzımdır? Bu sene orası için fevkalade bir tahsisat talep edin ki, orada bir şey yapabilesiniz." diyerek hükümetten olağanüstü tedbirler istemiştir. Bu soru üzerine söz alan Nazır Mavrokordato Efendi, bir hayvan için yıllık 67 lira masraf edildiğini, Musul vilayeti için İstanbul'dan serum göndermek mümkün olmadığını, hatta bu sene Van, Bitlis vilayetlerine, gönderilen serum şişelerinden birçoğunun yolda kırıldığını, büyük bir kısmının donduğunu, yerine ulaşmadığını, bu sebepten dolayı, Erzincan'da bir serum hazırlama merkezi tesis edileceğini ifade etti.⁶¹⁸

1 Mayıs 1911'de Meclis-i Mebusan toplantısında Orman ve Maden Nezareti'nin bütçesi ele alındı. Bütçe görüşmelerinde söz alan Genç Mebusu Mehmed Emin Efendi, taşrada ziraatın gelişmesi için asayişe ve yola ihtiyaç olduğunu, bunlar yapılmadıkça ne kadar memur gönderilirse gönderilsin ziraatın ilerlemeyeceğini, Bitlis vilayetinde hayvan hastalığından dolayı 100 bin liralık zarar meydana geldiğini söyledi. Hayvan salgını sırasında Erzurum'dan baytar istendiğini, bir baytar geldiğini o gelene kadar iş işten geçtiğini ifade etti. Ayrıca buralara yeteri kadar baytarla serum ve aletin de gönderilmesi gerektiğini söyledi. Nazır Mavrokordato Efendi elde baytar olmadığını söylemekle yetindi.⁶¹⁹

Bu şartlar altında veba salgının önüne geçmek mümkün değildi. 1913 yılında ülkede hastalığın en yoğun görüldüğü Bitlis Vilayetinde 1.664 sığır hastalanmış, 979 şifa

ve bundan Hazine-i Devletin dâhi zarardide olacağı tabii olduğundan, bunun menba-ı tevessup ve esbab-ı izâlesinin çaresine bakmak için şimdiye kadar ne gibi teşebbüsât ve muamelat cerayan ettiğinin Ziraat Nezareti canibinden sual buyurulmasını talep ederim. 17 Teşrinisani sene 1326 Muş Mebusu Keygam (MMZC. Devre:I, Cilt:3, İnikad: 42, (3 Şubat 1326), s. 41).

⁶¹⁷ MMZC. Devre:I, Cilt:4, içtima senesi 3, 21 Mart 1327 (1911) İnikad: 21, (3 Şubat 1326), s.558; MMZC. Devre:I, Cilt:5, içtima senesi 3, 24 Mart 1327 (1911) İnikad: 74, s. 79.

⁶¹⁸ MMZC. Devre:I, Cilt:6, İçtima Senesi 3, 16 Nisan 1327 (1911) İnikad: 87, s. 9.

⁶¹⁹ MMZC. Devre:I, Cilt:6, içtima senesi 3, 18 Nisan 1327 (1911) İnikad: 88, s. 77-78.

bulmuş, 685'i telef olmuştur.⁶²⁰ 1914 senesi Ziraat Nezareti bütçesi görüşmeleri sırasında da ele alınan hayvan hastalıkları konusu bölgenin imkânsızlıklarının gündeme gelmesine sebep oldu. Bu konuda söz alan Bitlis Vilayeti Mebusu Mehmet Hilmi Efendi şu dikkat çekici konuşmayı yapmıştır:

“Bitlis, Van Vilayetlerinin her tarafında ziraatı tahrip eden esbaptan birisi de hayvan hastalıklarıdır. Oralarda ikide bir zuhur eden hastalıklardan dolayı hayvanat mahvolmaktadır, hatta bazen çobanların, değneklerini alıp, eve geldikleri vaki oluyor. 1329/1913 senesinde bu hastalık Van ve Bitlis vilayetlerinin her tarafında zuhur etti. Vilayet hastalığın zuhuruyla muhaberata başladı, ilamaşaallah iki ay zarfında muhaberat neticelendi ve iki ay sonra ancak fen memurları yetiştiler, koşullar ve bunlardan bir fayda da hasıl olmadı. Çünkü hastalık her tarafa sirayet etmiş, lazım gelen tahribatı yapmıştı. Vaktiyle serum gönderilmemişti. Serum gelince, kuvvetini zayı ettiğİ anlaşılmıştı. Çünkü yollar yok, şose yok, böyle yolu olmayan, şosesi olmayan bir vilayete hariçten serum getirtmek kabil olmayacağından, orada bir darü-listihzar vücuda getirilmesi için bütçeye bir karşılık bulunsa, o civarın ziraatına pek çok hizmet edilmiş olur.”

Bu ifadelere cevap veren Ziraat ve Ticaret Nezareti Müsteşarı Ethem Bey, hayvan vebası için İstanbul'da ve Erzinçan 'da bir serum hazırlama merkezi yapıldığını, ancak bunları ihtiyaca cevap vermediğini, mesafe pek uzak olduğundan, buradan gönderilen serum gidinceye kadar bozulduğunu, bunun için, hiç olmazsa daha dört mahalde birer bakteriyolojihane tesisi gerektiğini, fakat Maliye Nazırının bu senelik yalnız bir adedine müsaade ettiğini söyleyerek Nezareti savunmuştur. Bu savunmadan sonra nezaret bütçesine 25.200 kuruş ilave edilmesi kabul edilmiştir.⁶²¹

3.3.5 Ziraatı Modernleştirme Çalışmaları

Bitlis'te tarımın düzenli ve modern bir şekilde yapılabilmesi için zirai aletlere her zaman ihtiyaç duyuldu. Birçok batılı seyyahın ve kaynağın verdiği bilgilerde bölgede ziraatın çok ilkel yöntemlerle yapıldığı ifade ediliyordu. 1908 yılı itibariyle Bitlis ve

⁶²⁰ Ticaret ve Ziraat Nezareti 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiki, s. 574.

⁶²¹ MMZC. D:3, Cilt:2, içtima senesi 1, 4 Temmuz 1330-1914 İnikad: 36, s. 346.

çevresinde bu durum hâlâ geçerliydi. Ülkedeki modernleşme çalışmaları bu konularda Bitlis'e ulaşmamıştı.⁶²²

Osmanlı İmparatorluğu genelinde çiftçilerin kullandığı tarım araçları daha çok tahtadan yapılmış saban, el orağı, tırpan, çapa, sürgü gibi ilkel ve basit aletlerdir. Bitlis vilayetinin dağlık arazi yapısı nedeniyle, 19. yüzyıl sonlarında bile tarımsal faaliyetlerde daha modern yöntemler ve makineler kullanılmamış, ilkel metotlar ile üretime devam edilmiştir. Teknolojik altyapının yetersiz ve verimliliğin düşük olması vilayette yaşayan halkı da olumsuz etkilemiştir. Anadolu'nun diğer yörelerinde tarım ürünlerinin hasat zamanı gelince emek gücüne duyulan ihtiyaç nedeniyle, bölgede mevsimlik emek göçüne rastlanmaktadır. Bundan dolayı vilayette yaşayan yerel halk dışarıya göç etmek zorunda kalmıştır.⁶²³ Teknolojik gelişmelerin paralelinde, üretim araçlarını dönüştüremeyen üreticilerin göç etmesi, vilayet nüfusunun azalmasına da neden olmuştur.

Ziraat ve tarım eğitimi konusunda Tanzimat döneminde yapılan çalışmalarda, İstanbul'dan vilayetlere ziraat müfettişleri atanmasına rağmen, Diyarbakır, Van ve Bitlis'te bu uygulamalara rastlanılmamaktadır. Bitlis Merkez Sancağında bir reis ve iki üyeden oluşan Ziraat ve Sanayi Komisyonu vardır. XIX. yüzyıl ikinci yarısından sonra İzmir ve Adana bölgelerinde modern ziraat teknikleri uygulanıp teknoloji yoğun tarım yapılmaya başlanırken, Konya ovasında da yeni teknolojiye sahip aletlerin denemeleri yapılmıştır. Karadeniz kıyılarında Samsun'da tarımsal üretimde artışlar bazı teknik gelişmelerle gözlenirken Van, Bitlis ve Trabzon vilayetlerinde herhangi bir yenilik ya da modernleşmeye dair kayda rastlanmamıştır. Sanayi devrimi sonrası Avrupa'da gerçekleşen teknolojik sıçrama, Osmanlı'ya gecikmeli olarak gelmiştir. Öküz, at ve katır gibi hayvanların gücünden faydalanılarak toprak sürülürken, bazı bölgelerde halen insan emeği tek seçenek olarak devam etmektedir. Bitlis'te tarım ürünlerinin harman işlerinde; başakların at, eşek gibi hayvanlara çığnetilerek taneleri saplarından ayırıyorlardı. Bu gayet ilkel bir yöntem olarak uygulanıyordu.⁶²⁴

⁶²² Donald Quataert, Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, s. 149.

⁶²³ Donald Quataert, Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, s. 148.

⁶²⁴ Cihan Yapıştıran, 19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün, s. 90-94.

Bu ihtiyacı gidermek isteyen Bitlis Vali Vekili Hakkı Bey 17 Ekim 1910 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Bitlis'in Muş ovası en ziyade zirai gelişmeye muktedir olduğu halde Hazreti Nuh devrinden daha eski zamanlardan kalma iptidai ve adi şeylerle ziraat edildiğinden, bunların yerine modern ziraat aletlerinin kullanılmasının birçok faydayı getireceğinden, bu konuda Ziraat Nezareti'ne müracaat ettiğinden fakat hiçbir cevap alamadığından bahsederek hayati öneme sahip olan yeni zirai aletlerin bir an evvel göndererek bir depo kurulmasını istiyordu. Dâhiliye Nezareti bu durumu Orman ve Maden ve Ziraat Nezaretine yazdı. Aldığı cevapta (24 Ekim) Bitlis'e gönderilecek aletler için ihaleye çıkıldığı, aletlerin Avrupa'ya sipariş edildiği, peyderpey gelecek aletlerin Trabzon yoluyla gönderileceği, bu yüzden Bitlis'e ayrıca tahsisat verilmesine lüzum olmadığı bildiriliyordu. Bitlis Vali Vekili İsmail Hakkı Bey 26 Kasım 1910'da tekrar Dahiliye Nezareti'ne bir yazı göndererek, gönderilebileceği bildirilen aletlerin bir an evvel gönderilmesinin aksi taktirde ekim zamanının geçireceğinden bahsediyordu. Aletler Ocak ayında ancak Trabzon'a geldi ve ancak baharda (Nisan 1911) Bitlis'e gönderilebildi.⁶²⁵

Orman ve Ziraat ve Maden Nazırı Mavrokordato Efendi, 29 Nisan 1911'de mecliste verdiği izahatta, Erzurum, Diyarbakır, Van, Mamuretülaziz ve Bitlis'te ziraat aletleri depoları kurduklarını bunların her vilayet ve sancak merkezinde kurulacağını ifade ediyordu.⁶²⁶ Ancak 2 Mayıs 1911'de Orman ve Maden Nezareti bütçesinin görüşülmesinde söz alan Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, ziraatla uğraşan Bitlis, Siirt ve Muş için vilayet merkeziyle sancakları için bir ziraat aletleri deposu olmadığını belirterek bu depoların açılmasını teklif etti. Yapılan teklif için 30.000 kuruş masraf konulmuştu. Ancak Muş Mebusu İlyas Sami Efendi ve Genç Mebusu Mehmed Emin Bey'in ortak yaptıkları bu teklif kabul edilmemişti.⁶²⁷

Bölgede ziraatın geri kalmasının en önemli sebeplerinden birisi de sulama imkânlarının kıtlığıydı. Muş ovası arazisinin verimli bir yapıya sahip olmasına rağmen susuzluk problemi yaşıyordu. Bitlis vilayet meclisi birkaç yıl bu konu üzerine kararlar alarak Dahiliye Nezaretine bildirmiş, Karasu ve Murat nehirlerinin

⁶²⁵ BOA. DH. İD. 106/1.

⁶²⁶MMZC. D:I, Cilt 5, İçtima Senesi: 3, 89. İnikad (13 Nisan 1327), s. 7.

⁶²⁷MMZC. D:I, Cilt 6, İçtima Senesi: 3, 89. İnikad (19 Nisan 1327), s. 102.

fenni ıslahı ile ovaya akıtılmaları, Ahlat dahilindeki Nazik suyunun da Van gölüne bağlanarak köyleri basmasının önlenmesi istenmişti. 1911 yılında Dâhiliye Nezareti Uncuyan isimli bir mühendisi Bitlis vilayetine bu konuda araştırma yapması için görevlendirdi. Uncuyan Efendinin hazırladığı rapora göre, yaklaşık yüz on bin hektar alanın sulanması için gereken işlemlerin 41.000 liraya mal olacağı, bu meblağın karşılanmasının imkânsız olduğundan şimdilik basit işlemlerle işin geçirilebileceği, ancak bölgedeki zirai terakki için bu işin yapılmasının şart olduğu ifade edilerek bölgedeki müteşebbis kişilerin bir şirket kurarak bu işi yapmaları tavsiye ediliyordu. Van Vali Vekili namına Faik Bey 16 Kasım 1912'de Dahiliye Nezaretine müracaat ederek 500 lira maaş ile göreve başlayan Uncuyan Efendinin keşiflerinin uygulamaya geçirilemeyeceğini, bu yüzden işsiz kalan insanların Rusya'ya göçmeye başladığını söyleyerek hemen çözüm istiyordu.⁶²⁸

Maddi imkânsızlıklar ve savaşlar Bitlis için hayati olan bu projenin neticesiz kalmasına sebep oldu. Her alanda olduğu gibi ziraatın ilerlemesine engel problemler tespit edilmiş, ancak maddi imkânsızlıklardan dolayı çözüm önerileri hayata geçirilememiştir.

3.4 Madenler ve Ormanlar

3.4.1 Madenler

Bitlis Vilayeti taş çeşitleri ve ocakları bakımından önemlidir. Özellikle Muş Sancağı taş ve madenler açısından zengindir. Bitlis Sancağında Kibrit, Zac, Engisor ve Kultik Karyeleri civarında demir madeni vardır. Van ile Bitlis arasında Nemrut Dağı eteklerinde kömür madeni vardır. Hizan Kazası Tatvan Köyü dağlarında zengin bir kömür madeni vardır. İspayırNahiyesi'ninSenkeristan ve Haylan Köyleri civarında vaktiyle işletilmiş, sonraları kapatılmış demir madeni ocakları, Kulp Kazası'na bağlı Talori Köyü yakınlarında zengin ve geniş bir demir madeni bulunmaktadır. Bitlis

⁶²⁸ BOA. DH. İD. 6 /227.

merkez kazaya bağlı Huyut Nahiyesinin Ziyvi Köyü'nde gümüş madeni olduğu rivayet edilmektedir⁶²⁹ ve Meşrutiyet yıllarında işletilmemektedir.

Yine Meşrutiyet yıllarında var olan birçok maden ocağının işletilmediği bilinmektedir. Bitlis sancağında kükürt, demir, kömür madenleri vardır. Ciddi bir araştırma ile daha pek çok maden ortaya çıkacak ise de vilayet d hiline lokomotif girmediğinden bu tür teşebbüslerin sonu daima akim kalmıştır. Tuzlaları pek çoktur. Ancak altı tanesinden senede 7 milyon kıyye tuz elde edilmekte olup diğerleri ve on yedi adet kaya tuzu madeni sarfiyatın sınırlı olması sebebiyle boş durmaktadır. Soğuk ve sıcak maden suları sınırsız olup ahali tarafından kullanılmaktadır ve herhangi bir işletme mevcut değildir.⁶³⁰

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce vilayette var olan mineral zenginlikleri az bilinmektedir. Sasun dağlarında demir madeni, ilkel yöntemlerle işletilmektedir. Bakır, kalay ve sülfür Sasunlular tarafından işletilmektedir. Siirt'te gümüş ve altın bulunmuştur. Vilayet tuz deposudur, bu kaynak sadece Bitlis vilayetinin değil, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Van ve Musul'un da ihtiyaını karşılamaktadır. En zengin tuz ocağı Muş'tadır.⁶³¹

3.4.2 Ormanlar

Bitlis Vilayeti orman bakımından pek zengin değildir. Vilayetin her tarafında ahaliye yetecek derecede orman, baltalık ve yapraklık vardır. Siirt ile Bitlis arasındaki baltalıklarla Bitlis ile Muş sınırındaki Haeres ve emsali bir iki orman önemli baltalıklardandır. Vilayetteki ormanlarda meşe ağaçlarının çeşidinden başka her tarafta pek çok kavak ve söğüt ağaçları vardır ki bunlar inşaat ve sair alanda kullanılır ve tahta şekline getirilirlerdi. Bitlis'in güneyindeki dağlık alanlar kuzeyine oranla orman bakımından daha zengin olup, bölgede meşe, ardı ormanlarının yanında sulak vadilerde ınar, söğüt, kavak ve ceviz ağaçları gibi çeşitli ağaç türleri

⁶²⁹ Ebru Polat, Bitlis Vilâyeti Sâlnâmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, s. 385.

⁶³⁰ Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, s.212.

⁶³¹ Armenia and Kurdistan, s. 57. Günümüzde Bitlis'e yapılan yatırımlar bu vilayetin tarihi potansiyeli ile uyum göstermektedir.

vardı. Bitlis vilayetinde keresteden çok mazû ve kitre gibi orman ürünlerinden gelir elde edilmekteydi.⁶³²

Bütün bu bilgiler ormanların yetersizliğini de göstermektedir. Orman imkânsızlıklarından dolayı Bitlis, Van ve Diyarbakır'da evler genellikle çamurdandı.⁶³³ Bu imkânsızlıkların temel sebebi, doğu vilayetleri için ormanlaştırma çalışması olmamasıydı. Bilinçsizce kesilen ormanlar hemen hemen yok olmuştu. Ormanların yokluğundan halk ısınmak için tezek yakmaktaydı.⁶³⁴ Bitlis Valiliği, 14 Ekim 1908'de Bitlis Vilayetindeki ormanlarla madenlerin tahripten korunması ve idareleri için, ayrıca Bitlis vilayetinde var olan madenlerin keşfi için iki fen memuru istemişti. Şura-yı Devlette görüşülen konu üzerine, Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti'nin Bitlis vilayeti dahilinde bulunan ormanlar ve madenler hakkında gerekli bilgiye sahip olmadığı, vilayetin çoğu yerlerinde odunluk ve kömürlük halinde ormanlar bulunduğu, mazı ormanlarından toplanan mazılardan yıllık 500-1.500 liraya kadar öşür alındığı görülmüştü. Bu haliyle iki fen memurunun altı aylık masrafının ancak on yılda bu öşürlerden kazanılacağı hesap edilmiş iş daha sonraya ertelenmişti.⁶³⁵

Ormanlardaki tahribatın önüne geçmek isteyen Bitlis Vilayet Umumi Meclisi 1909 yılı Haziran ayında aldığı kararla, hayvanların zirai alanlarda ve bağlarda otlatılmasının menedilmesini, meşe ormanlarının tahribinin önlenmesi için gereken cezai işlemlerin yapılmasını kararlaştırmıştı.⁶³⁶ Dahiliye Nezaret, 6 Ağustos 1909'da vilayetlerdeki ormanların muhafazası için alınacak tedbirler uygulamaya konuluncaya kadar ahalinin tahribatta bulunmasına müsaade edilmemesini istemişti.⁶³⁷ Bitlis'te ormanlar odun olarak kullanıldığından ve ihtiyatsızlıktan yok olmaya başlamıştı. Bir taraftan da Van vilayetinin yakacak odun ihtiyacı, Bitlis ve çevresinde bulunan ormanlık alanlardan karşılanmaktaydı.⁶³⁸

⁶³² Ebru Polat, H. 1310 (M. 1892) ve H. 1316.1317.1318 (M. 1898.1899.1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnâmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, s. 382.

⁶³³ Armenia and Kurdistan, s. 54.

⁶³⁴ Armenia and Kurdistan, s. 53.

⁶³⁵ BOA. BEO. 3414/256006.

⁶³⁶ BOA. DH. MKT. 2871/

⁶³⁷ BOA. DH. MKT. 2893/17.

⁶³⁸ Binbaşı Hüseyin, Memalik-i Osmaniyenin Ziraat Coğrafyası, İstanbul, 1303/1897, s. 152-155.

Genç Mebusu Mehmed Emin Bey, Meclis-i Mebusan Riyasetine verdiği bir takrirdede, Bitlis vilayetinin çoğu sarp dağlardan olduğuundan bölgenin orman yetiştirmeye uygun olduğunu belirterek her sancağa özellikle Genç'e birer orman memuru tayin edilmesini istedi. Bu teklif kabul edilmedi.⁶³⁹ Bitlis'teki ormanların iyileştirilmesi için alınan kararlar Meşrutiyet döneminde uygulanamadığı gibi savaşın başlaması, ordu ihtiyaçları ve işgaller tahribatı daha çok artırmış, Cumhuriyet dönemine kırıaç bir arazi kalmıştır.

⁶³⁹MMZC. D:I, Cilt 6, İçtima Senesi: 3, 89. İnikad (19 Nisan 1327), s. 105.

IV. BÖLÜM: BİTLİS'TE ASAYİŞ SORUNU

4.1 Meşrutiyetin İlanına Kadar Vilâyât-ı Şarkıye'de ve Bitlis'te Asayiş

Tanzimat'ın sosyal hayata dair getirdiği en önemli yenilik insanın can ve mal güvenliğinin sağlanmasıydı. Gülhane Hatt-ı Hümayununa göre, dünyada candan, ırzdan ve namustan daha aziz bir şey yoktu. Bu anlayışla işe girişen Tanzimat dönemi yöneticileri bir dizi önlemlerle can ve mal güvenliğini sağlamaya çaba göstermişlerdi. Can ve mal güvenliğinin sağlanması sorunu Tanzimat'la ortaya çıkmış değildi. Hemen hemen bütün Osmanlı padişahları ve yöneticileri konuyla yakından ilgilenmişler, çözüm yolları aramışlardı. Tanzimat'ın ilanı sıralarında Anadolu'da iç güvenliği sık sık bozan gruplar vardı. Bunların başında göçebe aşiretler geliyordu. Osmanlı Devleti'nin kurulduğu dönemin öncelerine uzanan geçmişleri bulunan Anadolu'daki göçebe aşiretler, cumhuriyetin ilanına kadar giderek azalmakla birlikte yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Tanzimat'ın ilanı sıralarında da çeşitli etkenlerle iç güvenlik iyice bozulduğundan, göçebe aşiretler dilediklerinde hareket ederek ortaya büyük sorunlar çıkarmışlardır. Bunlar sürüleriyle yaylalara çıktıklarında çoğu kez kendilerine resmi güzergâh olarak gösterilmiş yollardan geçme yerine, yerleşik halkın ekin, bağ ve bahçelerinden yahut ekili arazinin yakınlarındaki yollardan gitmeyi tercih etmişlerdir. Yayla dönemi bitince kışlaklara döndüklerinde ikinci kez halkın ekin ve ürününe zarar vermekteydiler. Hem bu tarz hayattan hem de etnik ihtilaflardan dolayı Güney ve Doğu Anadolu'da bu dönemde iç güvenlik daha da sarsılmış bulunuyordu. Birçok aşiret, nüfus sayımını yaptırmak istememiş, yenilik hareketlerinden kuşkulanan derebeyleri II. Mahmut döneminden itibaren devleti uzun yıllar uğraştırmışlardır.

Tanzimat mal ve can güvenliğini sağlamayı amaç edindiğinden aşiretler sorununu çözmeye büyük özen göstermiştir. Özellikle göçebe aşiretleri yerleştirme girişimleri 1839'dan başlayarak hızla gelişme göstermiş ve birçok aşiret toprağa bağlanarak, halkın huzuru kısmen de olsa sağlanmıştır. Büyük ayaklanmaların bastırılmasında nizami askerler önemli başarılar elde etmişler ancak, eşkıyalık, hırsızlık, soygunculuk olaylarının önünü bir türlü alamamışlardır. Redif askeri teşkilatı

kurulunca da bu askerlere böylesi olayları önleme görevleri verilmiştir. Redif askerleri önemli kavşaklar ve derbentlerde nöbet tutmaya başladılar, şehir merkezlerinde devriye gezdiler. Ayrıca Tanzimat'ın ilanıyla bugünkü jandarma teşkilatının başlangıcı olan zaptiye kuvvetleri oluşturuldu. Böylelikle kısmen de olsa iç güvenlik sağlanmaya çalışıldı. Hükümetin aldığı tedbirlerin yanı sıra şehir ve kaza halkı da güvenlikleri için bazı önlemler almışlardı. Özellikle esnaf yiğitbaşları, bedesten bekçileri ve mahalle bekçilerinin, korucuların hizmetlerini belirtmek gerekir. Ancak iyi niyetli çalışmalar olumlu sonuç vermemiş, Tanzimat yönetimi bilinenlere yeni önlemler eklemekle birlikte ülkede uzun süre iç güvenliği sağlayamamıştır.⁶⁴⁰

Sultan II. Abdülhamid döneminde de ülkede asayiş önemli bir problemdir. Bu problemin çözülebilmesi için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. 1879 yılında taşrada olup bitenlerin öğrenilmesi, 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesinin uygulamaya konulmasıyla ortaya çıkan sorunların saptanması ve özellikle kurulmakta olan jandarma teşkilâtı ile ilgili araştırmalarda bulunmak amacıyla Teftiş Komisyonları oluşturulmuştur. Komisyonların, Halep, Erzurum ve Diyarbakır bölgelerine gönderilmesi kararlaştırılmış, görevleri ve uyacakları kuralları belirleyen yönergeler hazırlanmıştır. On maddeden oluşan, kapsamı aynı olmakla birlikte bölgelerin özelliklerine uygun hükümleri de kapsayan üç ayrı talimat padişahın onayına sunulmuş, tasdikten sonra birer örneği de komisyon başkanlarına verilmiştir. Talimatın dokuzuncu maddesinde, gerek görülen yerlerde "Tahkik Komisyonu" kurulabileceği, komisyonun suçluları belirleyerek mahkemeye sevk edebileceği hükme bağlanmıştır. Talimat ayrıca Cizre, Midyat, Silvan, Nusaybin kazalarıyla civarlarındaki Kürtlerin ve Siirt Sancağına bağlı Garzan ve Bitlis taraflarındaki aşiretlerin Hıristiyan halka baskı yaptıklarından, kilise eşya ve malzemesinin Siirt'te açıkça satıldığından, Kürt ileri gelenlerinin birkaç köyü denetimlerine alarak vergi aldıklarından, Hıristiyanlardan bazılarının da birbirleri aleyhine çalıştıkları

⁶⁴⁰ Musa Çadrcı, "Tanzimat'ın İlanı Sırasında Anadolu'da İç Güvenlik", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 24 (1980), s. 45-58.

hususlarında şikâyetlerin olduğundan bahsederek bunların araştırılmasını ve suçluların mahkemelere sevkini öngörmekteydi.⁶⁴¹

Osmanlı Devleti Vilâyât-ı Şarkıye'nin çoğu bölümünde etkin bir egemenlik kuramamıştı. Devlet, doğu nüfusunun yalnızca bir bölümü için, özellikle de kentlerin, kentler yakınındaki kırsal yörelerin ve sınır bölgelerinin nüfusu için önemli bir etkendi. Kırsal yörelerin çoğunda, Osmanlılık adına, fırsat buldukça, vergi toplayıcı mültezimler iş görüyordu, bir de pek kesin zorunluluk olduğu zaman, kendisine son aşamada başvurulacak bir askerî güç kullanımı devreye giriyordu. Osmanlı Devletinin doğusunda asıl tehlike, hesaba katılacak siyasal etken, ceza ile karşılaşmadan iş becerebilecekleri ortamların kendini göstermesi için sinmiş bekleyen çapulcu öğelerin sürekli varlığıydı. Bunlar, özellikle göçebe ya da yarı göçebe Kürt aşiretleriydi ve Osmanlı Hükümetinin kamu güvenliğini sağlamak açısından esas görevi bu aşiretleri denetim altında tutmaktı. Osmanlı Devleti, bu Kürtlerin etkinliklerini sürekli olarak dizginlemeye imkân verecek ne insan gücüne, yeterli sayıda askere ne de maddi kaynağa sahipti. Bu nedenle onlar üzerinde denetim kurmak için pek tipik biçimde Osmanlıya özgü olan bir yöntemden, güç kullanımıyla desteklenmiş rüşvet sisteminden yararlanıyorlardı. Aşiret reislerinin Osmanlı düzenine bağlılığı onlara onurlu unvanlar, makamlar ve para verilmesiyle sağlanıyordu. Az çok durgun zamanlarda Kürtlerin kendi aralarındaki sorunları kendilerinin çözmesine göz yumuluyordu. Bu aşiret reisleri, sahip oldukları arazileri ortakçı durumundaki Müslüman ve Hristiyan çiftçilere işletiyor pek çok sayıda hayvan içeren sürüler besletiyorlardı, bunların hiçbirine devlet karışmıyordu. Ancak Kürt aşiretlerinin fiilen ayaklanması ya da talan akınlarına girişmesi durumunda onların üzerine Osmanlı birlikleri gönderiliyordu. Doğu'daki bu yapısal durum, değişmeden süregidiyordu. Gerçek anlamda değişiklikleri sağlayabilmek için, ordunun, sürekli biçimde Kürtleri denetim altında tutarak, doğu illerinde kalması gerekirdi. Tabii ki bütün Kürtler karışıklık çıkarıcı bir unsur değildi.

Bölgede aşiretler yanında Ermenileri de asayiş etkileyen bir unsur olarak saymak gerekir. Doğu vilayetlerinin Ermenileri, çoğu kez, kırsal alanda Kürtlerin, yerel Kürt

⁶⁴¹Musa Çadırcı, II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Lâyiha "Heyet-i Teftişîye'nin Geşt ü Güzâr Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvâliyle Heyet-i Mezkûr'un Harekâtı", OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi) Dergisi, Sayı: 3, 1992, s. s. 414-415.

beylerinin ve Osmanlı Hükümetinin egemenliği altında olmakla birlikte, fiili bir özerklik elde etmek için devletin güçsüzlüğünden yararlanmaya başlamışlardı. Doğunun dağlık bölgelerindeki Ermeni köyleri genellikle herhangi bir dış denetime gerçekte tâbi bulunmuyorlardı. Bu karmaşada dış faktörler de devreye girmeye başladı. Özellikle Rusya'nın bölge üzerindeki etlisi göz ardı edilemez bir gerçektir. Konsololar, misyonerler bölgenin idari ve soysal düzeni üzerinde etkili olmaya başlamışlardı. Kürtlerin ve Ermenilerin yarı özerkliğine Osmanlı Devletinin gösterdiği hoşgörü, devletin güçsüzlüğünün belirtilerinden biriydi.

Osmanlı Devletinin doğu vilayetleri üzerindeki etkinliği XIX. yüzyıl sonundan itibaren bozuldu. Bu durum doğudaki güç dengelerini yıkan savaşların doğrudan doğruya ortaya koyduğu bir sonuç olmuştu. Yoksullaşmış olan ve gelir getiren birçok Balkan şehri yitirmiş bulunan Osmanlı Devleti, doğuda güvenliğin sağlanması için gerekli giderleri karşılayacak para bulamıyordu. Olağan durumda yörede güvenliği kolayca sağlayabilecek olan askerlerin, jandarmaların birçoğu savaşta ölmüşlerdi. 1879 yılında, savaştan hemen sonra, Bitlis'te Müslüman olsun Hristiyan olsun herkes, Kaymakam Râşit Efendi hakkında iyi konuşuyordu ve onun, haklı olan neyse onu yapmak için, kargaşalığı bastırmak ve taraf tutmadan adaletin gereğini yerine getirmek konusunda, her zaman özen gösterdiğini söylüyordu. Bu hayırlı işlerinde kendisine Meclis üyelerinden Ahmet Efendi de yardımcı oluyordu. Ne yazık ki, kaymakamın gücü pek az etkili olabilmekteydi, yolcuların ve postanın güvenliğini sağlamak, vergi toplamak ve düzeni korumak için yararlanabileceği yalnız 40 zaptiyesi vardı. Sonuçta, Kürtler kentin içinde bile soygun suçları işliyorlar ve kaymakam, onları ne engelleyebiliyor, ne de cezalandırabiliyordu. Osmanlı hükümeti için, iyi zamanlarda bile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kolluk güvenliğini sağlamak zor olmuştu. Bu iyi zamanlarda, Osmanlılar, göçebe Kürtlerin tehdidi altında bulunan bölgelere düzenli ordu birlikleri ve jandarma yerleştirerek orada garnizon kurabiliyorlardı. Osmanlı birlikleri 1877-78 savaşında çarpışmak üzere doğu illerinden çekildikçe, Osmanlı sivil hükümetinin doğudaki etkinliği yok olmağa başladı. Bitlis gibi belli başlı kentlerde bile, Kürtler akıllarına eseni yapıyorlardı. Bitlis'te, 1877 yılında, Monkanlı aşireti Kürtleri düpedüz hapisaneyi basıp, bir Ermeni'yi öldürdüğü için yargılanmakta bulunan bir aşiret mensubunu serbest bırakmışlardı. Bir de şehri talan edeceklerdi; ama başka bir Kürt aşireti şehir halkının

yardımına koşmuştu. Kurtarıcıların harekete geçmesi de, aşiretin elde ettiği ve kentteki tacirlere sattığı hayvansal ürünlerin pazarlanmasını sağlayacak tek çıkış yolu bu şehir olduğu içindi. Kürtler aşiretleri, silahlı ve yer değiştiren, dağlarda iyi gizlenen bir güç niteliğindediler. Osmanlı Devletinin bir ilinden, dolayısıyla bir yargı çevresinden diğerine, sınırın bir yanından ötekine, İran içine, kolayca geçiyorlardı. Eşkîyalık olaylarında ve toplumun bölünmesinde yalnız Müslümanlar etkin değildi. 1879 yılında bir araştırma gezisine çıkan İngiliz Konsolosu Biliotti, Müslümanlar üzerine Ermeni saldırılarının hiç görülmedik bir şey olmadığını, raporunda bildirmişti.⁶⁴²

Doğuda asayiş sorunu 1877-1878 Rus savaşından sonra daha da arttı, Padişah II. Abdülhamid bölge problemlerini çözmek için aşiretleri yeni bir sitem içinde örgütlemeye yoluna gitti. Hamidiye Mektepleri ve Hamidiye Alayları bu örgütün ana yapısını oluşturuyordu. Aşiretler böylece temelden devlete bağlı silahlı örgütler haline getiriliyor ve parasal açıdan, teçhizat açısından destekleniyorlardı. Bu tedbir Bitlis ve çevresinde görece bir sükûnu sağladı diyebiliriz. Yeni düzene Ermeniler ve büyük devletler hariç herkes alışmış görünüyordu, gelişmeler Ermenileri Tanzimat ile elde edilen avantajların dışına itmiş, onları daha çok siyasallaştırmıştı. Bu sistemin uygulanmaya çalışıldığı yaklaşık yirmi yılın sonunda doğuda kaos yeniden başlayacaktı.

4.2 Meşrutiyetin İlanının Asayiş Üzerindeki Etkileri

Eşkîyalık hareketleri ile coğrafi yapının yakın bir ilişkisi olduğu bilinmektedir. Bu gerçekten hareketle doğu vilayetlerinin hem coğrafi yapısı hem de etnik durumu itibariyle bu tür hareketlere uygun bir ortam hazırladığı görülmektedir. Arazinin engebeli ve etnik yapının karmaşık olması, eşkıyalık hareketleri için bir fırsat olmuştur. Bu iki unsura, göç olgusunu da eklediğimizde bölgede düzeni ve asayiş sağlamanın ne kadar güç olduğu ortaya çıkar. XIX. yüzyılda cereyan eden savaşlar ve bu savaşlar sonunda Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya cereyan eden göçler, bölgeyi asayiş ve düzenin korunması açısından olumsuz etkilemiştir. Bu etkilerin dışında

⁶⁴²Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, İstanbul, 1998, ss. 40-49.

bölgede milli ayaklanmalarla varlıklarını gösteren silahlı Ermeni komitelerini de saymak gerekir. Bu komiteler Sultan Abdülhamid döneminden beri bölgede hem Müslümanlar hem de Ermeniler için bir tehdit unsuru olmuşlardır.

Bütün bu olumsuzlukların yol açtığı asayiş sorunu, XX. yüzyılın başından itibaren çalışmamızın konusu olan Bitlis Sancağı için geçerli olmakla beraber sıkı bir idare tarzı ve askeri tedbirlerle az çok giderilebiliyordu. Jandarma sayısının yetersiz olması askeri tedbirleri gerekli kılıyordu. Bölgenin asayiş açısından bu kritik durumunu olumsuz etkileyen şey, 1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilanı ve onu izleyen olaylar olmuştur. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle Türk siyasi hayatında yeni bir dönem başlamıştır. 1908 yılı Temmuz ayının son günleri ve Ağustos ayının başlarında yeni anayasal düzen için yapılan kutlamalar, gündelik hayatın bir parçası olmuştur. Başlangıçta kansız, anarşisiz bir coşku halinde devam eden halkın tepkisi, yapılan mitinglerle artarak devam etmiştir. Meşrutiyetin ilanıyla beraber gerek İstanbul'da ve gerek taşrada durum ve kamuoyu düşünceleri değişmiş, bakanlar ve çoğu memurlar tebeddül etmiş, basın çok cesur yazılar yazmaya başlamış, ahalinin devlete müracaat tarzları büsbütün başka başka şekle girmiştir. 28 Temmuz'da yayınlanan siyasi af genelgesi ile Meşrutiyet kendisine yer edinme yolunda bir adım atmış, adi suçlular da isyan ederek affedilmelerini sağlamışlardır. Basın, af ve hükümet değişiklikleri, Meşrutiyet'in ciddiliğine halkı inandırmıştır. İstanbul'da başlayan Meşrutiyet kutlamaları, sokak gösterilerine dönüşmüş ve geniş katılımı günlerce, dışarıdan müdahale gerektirecek biçimde sürmüştür. Hemen her yerde hapisanelerdeki siyasi suçluların serbest bırakılması, ülke dışına kaçmış olanların geri dönmeleri bir kargaşa ortamı oluşturmuştur. Bu durumu kontrol altına almak isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, merkezde ve vilayetlerde bürokratik kademelerde yapabildiğince temizliğe girişmiştir.

Meşrutiyet idaresinin Sultan Abdülhamid tarafından, daha önce olduğu gibi, bir olupbitti ile tekrar ortadan kaldırılmamasını hedefleyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, bütün halkı sokaklara dökerek bu harekete genel bir görünüm kazandırmayı başarmıştır. Ancak asayiş ve devlet düzeni bu başarıya feda edilmiştir. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte, ülke genelinde oluşan serbestlik ve hoşgörü ortamı Anadolu'daki şehirlerde de kısa süre içerisinde kendisini göstermeye başlamıştır.

Türkler, Ermeniler ve Rumlar, “Yaşasın hürriyet, yaşasın meşrutiyet” nidaları ile gösteriler yapmışlar, kutlamalar sırasında Ermeniler, “Ey velinimetimiz Türkler, sevgili kardeşlerimiz, muazzez vatandaşlarımız” şeklinde nutuklar atmışlardır. Bu dönemde hükümetin karşılaştığı asayiş problemleri İngiliz The Times gazetesine de konu olmuş, gazete bu konu ile ilgili olarak şunları yazmıştır:

“Önerilen Baskı Önlemleri-Eşkîyalık, Türkiye'nin genç parlamentosunun son vermeye kararlı olduğu çok eski belalardan biridir. Hükümet sert önemler alınmasına karar verdi, vilayet yetkilileri fidye ödemeyi tamamen ortadan kaldıracak, kendilerinin takibini engellemek için ellerinde bulunanları öldürme adına eşkıyaların tehditlerine izin vermeyecek. Bir kaç zavallı şanssız bu karardan ötürü kurban edildi. Fakat eşkıyalığa öldürücü bir darbe vurulması için bunun bir iştilgal olmaktan çıkarılması gerekiyordu.”⁶⁴³

Jandarma sayısı yetersiz, mahkemelerinde yargılama güçlükleri çekilen, iktisadi yönden sıkıntılı bir ülke için özgürlüklerin artırılması ve her türlü suçlular için afların çıkarılması, problemleri çözmek yerine durumun daha da kötüleşmesine sebep olmuştur. Başkent İstanbul'un çevresindeki bölgelerde durumun nezaketi açıkça görülmektedir. Bu yüzden asayişin temini ya da iadesi maddesi Meşrutiyetin ilanından sonra bütün hükümet programlarında yer almıştır.⁶⁴⁴ Bir taraftan eşkıyalık hareketlerinin önlenmesi için tedbirler almaya çalışan hükümetler bir yandan da genel af sebebiyle ortaya çıkan karmaşa ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. Meşrutiyet'in ilânı nedeniyle çıkarılan afla ilgili The Times Gazetesi'ndeki 31 Temmuz 1908 tarihli haberde, aftan rahatsız olanları temsil eden 2.000 kişilik bir grubun protestosu ve sadrazamla görüşme isteği yer alıyordu:

“Dün gece suçları ne olursa olsun cezalarının üçte ikisini tamamlayan bütün mahkûmların serbest bırakılmasını emreden bir irade yayınlandı. Diğer mahkûmlar genel aftan yararlanamadıkları için büyük bir çabayla ve başarılı bir şekilde durumu protesto ettiler. Bunun üzerine kısa sürede bütün hapisaneler boşaldı. Bu sabah 2.000 kişiden oluşan bir temsilciler grubu bu tehlikeli hoşgörüyü protesto etmek için Babıali'ye gitti. Ancak sadrazam tarafından kendilerine “iradeye karşı hiçbir şey

⁶⁴³The Times, 8 October 1909.

⁶⁴⁴ İhsan Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) Sayı: 1, 1990, s. 171-269.

yapılamayacağı” yanıtı verildi. Mahkûmların bu zamansız tahliyesi eşraf çevrelerinde gerginlik yarattı.”⁶⁴⁵

Bu noktadan hareketle ülkenin diğer bölgelerinin özellikle Bitlis ve çevresinin durumunu tahmin etmek güç değildir. Meşrutiyet döneminde Bitlis ve çevresinde asayişin sağlanamadığı ve bölgenin genel probleminin asayişsizlik olduğu görülmektedir. Bu yüzden dönemin basınında Bitlis ile ilgili haberlerin önemli bir kısmı asayiş ve aşiretlerin eşkıyalık hareketleri ile ilgilidir.⁶⁴⁶ Bu karışıklıklar içerisinde bulunan bir ülkenin savaşlar silsilesine girecek olması da ayrıca düşünülmesi gereken bir konudur. Sadece asayişsizlik ve eşkıyalık değil hizipçilik de Osmanlı ülkesini kaosa sürükleyen etkenlerden olmuştur. Savaşlar sırasındaki asker firarları, jandarma ve polis eksikliği asayiş ve eşkıyalık hareketlerini daha da artırmıştır.

4.3 Bitlis ve Çevresinde Asayiş Olayları

Meşrutiyetin ilanı üzerine Bitlis ve çevresinde asayiş olaylarında kısa süreli bir durulma yaşandıysa da bir müddet sonra olaylar eski seviyesine hatta daha da üstüne çıkmıştır. Bitlis Sancağında Meşrutiyetin ilanından önce 1908 yılı Ocak ayında meydana gelen vukuat şu şekilde rapor edilmişti: Bitlis merkezde bir hırsızlık, bir yakma olayı yaşanmış, bu suçların zanlıları tüm evrakları ile adliyeye sevk edilmiştir. Hizan’da 2 darp ve yaralama olayı olmuş, suçluların evrakları adliyeye verilmiştir. Ahlat’ta bir teşhir-i silah olmuştur. Bu olaylardaki suçlular ve şikâyetçiler Müslümandır. Ocak ayı içinde vilayet dahilinde en fazla olay Siirt’te meydana gelmiştir. (7 yaralama, 4 teşhir-i silah, 1 hırsızlık).⁶⁴⁷

⁶⁴⁵The Times, 31 July 1908. 21 Ağustos 1908 tarihli başka bir haberde “Ermenilerin Serbest Bırakılması” başlığıyla yayınlanmıştı: “Suçluların serbest bırakılma işlemi devam etmektedir. Van’daki Ermeni piskoposundan gelen bir telgrafa göre, 260 siyasi Ermeni mahkûmdan 220’si 13 Ağustos’ta serbest bırakıldı”.

⁶⁴⁶Bkz. Tanin, 15 Eylül 1324, No: 54; 23 Teşrin-ievvel 1324, No: 95; 2 Mayıs 1326/15 Mayıs 1910, No: 611; 6 Mayıs 1326/19 Mayıs 1910, No: 615; 16 Mayıs 1326, No: 625; 10 Temmuz 1327/23 Temmuz 1911, No: 1039; 4 Haziran 1329/17 Haziran 1913, No:1634; 19 Haziran 1329/ Temmuz 1913, No: 1649; 14 Temmuz 1329/27 Temmuz 1913, No: 1673 vd.

⁶⁴⁷BOA. ZB. 709/49.

Meşrutiyetin ilanından sonra bu olaylar devam etmiştir. 1909 yılında Garzan Kazasında bir yangın çıkmış on beş ev yanmıştır.⁶⁴⁸ Erzurum'dan Bitlis yoluyla Diyarbakır'a giden bir kervana saldırarak bir kervancıyı yaralayan, iki hayvanı öldürerek kaçan eşkıyanın nüfuzlularından Şemseddin'in adamlarından olduğu anlaşılan suçlular yakalanmışlardır.⁶⁴⁹ Hizan'da bir kişiyi öldüren ve bir kişiyi yaralayan katil yakalanmıştır.⁶⁵⁰ Ancak bu katillerin yargılanmalarında da problemlerle karşılaşmıştır. Vali Vekili Süleyman Bey, 4 Nisan 1909'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Hizanlı Seyyid Ali Efendi ve Kasım Bey hakkında yapılan incelemeler devam ettiğinden, Hesnanlı Binbaşı Rıza Ağa ve adamları hakkında çok fazla şikayet olduğundan, bunların mahkemelerinin başka vilayette yapılmasının daha münasip olacağından bahsetmiştir. Dahiliye Nezareti Adliye Nezareti'ne durumu arz ederek bu talebin bazı mebuslar tarafından da istendiğini ifade etmiştir (17 Nisan 1909).⁶⁵¹ Bitlis İstinaf Müdde-i Umumisi Mehmed Feyzullah Efendi'nin raporuna göre 1909 yılı Mart-Mayıs aylarında Bitlis Vilayetinde Bitlis Sancağında üç ayda üç katl (suçlular yakalandı), 12 darp ve cerh, 5 kötü muamele ve 3 hırsızlık olayı (suçlular yakalandılar), Hizan'da 6 darp ve cerh (suçlular yakalandılar), Ahlat Kazasında 9 darp ve cerh, 3 hırsızlık olayı (suçlular yakalandı) yaşanmıştır.⁶⁵²

Bitlis Kasabasında 1910 yılı Mart başından 1911 yılı Şubat sonuna kadar bir yılda meydana gelen asayiş olayları Polis Müdürlüğü tarafından şu şekilde rapor edilmiştir: 250 darp ve yaralama hadisesi, 3 kötü fiil, 3 ıskat-ı cenin, 48 adi hırsızlık, 6 belediye tembihlerine muhalefet, 16 silah atmak, 9 serserilik, 2 rüşvet almak, 4 haneye tecavüz, 2 kaza sonucu yangın, 19 şetm ve tahkir, 4 el koyma, 4 silah taşımak, 1 sarkıntılık, 1 silah satmak. Bu suçları işleyenlerin tamamı yakalanmıştır.⁶⁵³

1910 yılı Ekim-Kasım-Aralık aylarında Bitlis Vilayeti dahilinde cinayet olarak 72 farklı suçun 176 faillerinden 97'si ve 260 cünha maddesinin 467 faillerinden 441'i, 11 kabahat meselesinin 3 kişiden ibaret olan failleri yakalanmış, geri kalanları takibe

⁶⁴⁸Tanin, 8 Eylül 1325/21 Eylül 1909, No: 379.

⁶⁴⁹Tanin, 22 Eylül 1325/5 Ekim 1909, No: 393.

⁶⁵⁰Tanin, 17 Mart 1325/30 Mart 1909, No: 238.

⁶⁵¹BOA. DH. MKT. 2795/32.

⁶⁵²BOA. DH. EUM. THR. 92/64.

⁶⁵³BOA. DH. EUM. THR. 101/44.

alınmıştır.⁶⁵⁴ Aynı dönemde CibranlıDerbooğlu Said ve çetesinden on beş kişi yaptıkları katillerden dolayı takip edilerek yakalanmışlardır.⁶⁵⁵ Bitlis Maarif Müdürü Haşım Bey ile Ergani Redif Mülazımı Suruç yakınlarında ve Siverek İdadi Müdürü Hilmi Bey Halep'e yakın bir yerde soyulduklarından Halep yolu emniyetsiz bir hale gelmiş, gerekli tedbirlerin alınması için gerekli mercilere talimatlar verilmiştir.⁶⁵⁶

Sınıra yakın olması sebebiyle Rusya ve İran'dan getirilen kaçak silahlar Bitlis ve çevresinde satılıyordu. 1912 yılı başında Bitlis Merkez Mahallesi Karakolhanesi önünden geçmekte olan Çukurlu Derviş ve Veli isimli şahıslar üzerinde yapılan aramalarda 6 martini, 17 fişek, iki hançer, yüz dirhem barut, yüz dirhem kurşun bulunmuştu. Dâhiliye Nezareti bu kaçakçılara meydan verilmemesini Bitlis Valiliğine bildirmişti.⁶⁵⁷

Bitlis Sancağına bağlı Hizan Kazasında 23 Temmuz 1908-10 Ocak 1912 tarihleri arasında vuku bulan cinayetler Bitlis Valiliği tarafından şu şeklide rapor edilmiştir: 21 katl ve adam öldürme, 11 koyun ve hayvan hırsızlığı, 12 ev hırsızlığı, 9 samanlık ve ot yakma, silah teşhiri, CacumBetros'un rüşvet talebi. 51 olayın 35'ini işleyenler firardadır, yakalanamamıştır, bunların çoğu çete mensubudur. Aynı tarihlerde Ahlat Kazasında vuku bulan olaylar, 6 hırsızlık (3'ü yakalandı),4 yakma ev ve samanlık (3'ü yakalandı), 3 fiil-i şeni (2'si firarda), 1 öldürme kastı ile silah teşhiridir. Firariler nizamiye askerleri ve jandarma tarafından takip edilmektedir.⁶⁵⁸ Yine aynı tarihlerde su meselesinden dolayı Bitlis Kazasında kabileler arasında tartışma çıkmış iki kişi ölmüştür.⁶⁵⁹

1912 Haziran ayında, AhlatKazasında, 5 öküz çalınmış, faili firar etmiştir, öldürme kastıyla silah teşhiri olayının faili firardadır. Mutki kazasında, 1 katl, 1 değirmen yakma, 1 kız kaçırma, 1 rüşvet hadisesi (Huyut Mahallesi Müdürü Reşit ve Polis Ali rüşvet aldılar), 1 sirkat, 1 gasp, failer rüşvet alanlar hariç firardadır. Hizan

⁶⁵⁴Tanin, 4 Kanun-ısanı 1326/17 Ocak 1911, No: 852.

⁶⁵⁵Tanin, 2 Eylül 1325/15 Eylül 1909, No: 373.

⁶⁵⁶BOA. DH. H. 25/7.

⁶⁵⁷ BOA. DH. İD. 94-1/38.

⁶⁵⁸ BOA. DH. EUM. EMN. 93/9.

⁶⁵⁹Tanin, 24 Haziran 1327/7Temmuz 1911, No:1023.

Kazasında, 1 gasp, 1 sirkat, 1 katl, 1 derdest, 2 firar. Bu ayı içinde Bitlis merkez kazada vukuat yoktur, vilayette cinayet vakası yılbaşından beri 61'e ulaşmıştır.⁶⁶⁰

1912 Ağustos-Eylül ayı içinde Bitlis Sancağı ve kazalarındaki vukuatlar şu şekilde rapor edilmiştir: Mutki kazasında, 4 cerh, Eylül ayında 1 kadın kaçırma, 2 gasp, 1 katl ve cerh, 1 darp, 2 adam kaçırma. Ahlat kazasında, 17 katl, cerh ve darp, 1 ıskat-ı cenin, 1 meyve fidanı koparmak, 3 sirkat, ekin bozmak, 1 hükümet emrine muhalif ev inşa etmek, 1 kötü fiile teşebbüs. Hizan kazasında, 10 katl ve cerh, 3 gasp, 1 sirkat, Bitlis dâhilinde 8 gasp, 5 cerh ve katl, Bitlis nahiyelerinde 2 gasp, 3 katl ve cerh. Bu olayların yüzde seksenini Müslümanlar işlemiştir. 1912 Ağustos ayı ve Eylül ayında 1.200 suç failinden ancak 324'ü yakalanmıştır. Yakalananların sayısı çok azdır, Dâhiliye Nezareti Bitlis Valiliğini bu konuda uyarmıştır. 29 Ağustos 1913 tarihli valilik raporuna göre firarda 183 kişi kalmıştır ve asayiş sağlaması için azami süratte çalışılmaktadır.⁶⁶¹

1912 yılı Ekim ayında 326 suçludan 311'i yakalanmıştır. Aynı ayda Hizan'da olay yoktur, Ahlat'ta 2 yakma, 1 hırsızlık, Bitlis merkez kazada 1 katl, Mutki'de 2 gasp, 1 katl ve cerh olayı yaşanmış, vilayet genelinde 6 ayda elli sekiz cinai olay olmuştur.⁶⁶²

Bitlis Sancağında, 1912 yılı Kasım ayında Bitlis merkezde herhangi bir vukuat olmamıştır, Mutki Kazasında bir yakma olayı yaşanmış faili firar etmiştir. Hizan Kazasında, Günciş Köyünde koyunların çalınması, çobanın yaralanması hadisesi yaşanmıştır ve failleri firardadır, failler Kebaslı Şaki Mahmi ile oğlu İbrahim ve 10 adamıdır. Ahlat Kazasında yakma olayının faili meçhuldür. Bu olaylarla Bitlis Vilayetindeki cinayetler 45'e ulaşmıştır.⁶⁶³

1913 yılı Ocak ayında 393 kişinin firarda olduğu görülmüştür. Vilayet kaza ve livalarında toplam 26 olay yaşanmıştır. Aynı ay içinde Bitlis merkez kazada vukuat yoktur. Hizan Kazasında, 2 katl kastıyla silah teşhiri yaşanmış ve bir kişi kaybolmuştur. Ahlat'ta 1 katl kastıyla saldırı ve silah çekmek, Mutki'de 2 darp ve cerh olayı yaşanmıştır. 1913 yılı Şubat ayına ait cürm sahiplerinden 16 kişi

⁶⁶⁰ BOA. DH. EUM. EMN. 12/6.

⁶⁶¹ BOA. DH. EUM. EMN. 24/2.

⁶⁶² BOA. DH. EUM. EMN. 23/8.

⁶⁶³ BOA. DH. EUM. EMN. 18/21

firardadır. Şubat ayında vilayet liva ve kazalarında 15 cinayet olayı olmuştur. Bitlis ve Hizan'da vukuat yoktur. Ahlat'ta bir katl olayı yaşanmıştır.⁶⁶⁴

1913 yılı Mart ayında Bitlis merkez kazada 2 katl olayı olmuştur, Hizan Kazasında vukuat yoktur, Mutki Kazasında, 1 katl olayı olmuş suçlular yakalanmıştır. Mart boyunca vilayette 35 adet suç işlenmiştir.⁶⁶⁵ 1913 yılı Mayıs ayında AhlatKazasında, 1 fiil-i seni işlenmiş suçlu yakalanmıştır. Hizan Kazasında 3 cerh ve katl olayı olmuş, suçlular firar etmiştir. Mutki Kazasında 1 cerh, 1 sirkat olmuş, suçlular firar etmiştir. Bitlis Kazasında 4 katl olayı olmuş, 1 katil firar etmiştir, faillerden biri Ermeni'dir. Olayların %25'i Ermeniler tarafından işlenmiştir. Mayıs 1913'te Bitlis Vilayeti genelinde 66 adet suç işlenmiştir.⁶⁶⁶ 1913 Haziran ayında Bitlis Sancağında, 1 yakma, 3 cerh ve katl olayı yaşanmış, bir suçlu firar etmiş diğeri yakalanmıştır. Ahlat Kazasında 2 katl olayı yaşanmış, suçlular derdest edilmiştir, suçlulardan biri Ermeni'dir. Mutki Kazasında, 1 katl olayı olmuş, failleri yakalanmıştır. Hizan Kazasında, hahiye müdürü rüşvet almış ve yakalanmıştır, ayrıca 1 hırsızlık, 1 katl olayı olmuş failler yakalanmıştır. Bütün vilayet dahilinde Haziran ayında 59 adet suç işlenmiştir.⁶⁶⁷ 1913 Yılı Ağustos ayında Mutki Kazasında, 2 katl olayı yaşanmış, suçlular firar etmiştir. Hizan Kazasında, 2 yakma, Ahlat Kazasında 1 yakma olayı olmuş, Bitlis Kazasında, 1 fiil-i seni işlenmiş, suçlular yakalanmıştır. Ağustos 1913'te Bitlis vilayetinde 74 suç işlenmiştir.⁶⁶⁸ 1913 yılı Ekim ayında Ahlat Kazasında, katl kastıyla teşhir-i silah olayı olmuş, suçlu yakalanmıştır. Hizan kazasında, 1 yakma, 1 katl ve cerh, 1 eşkıyaya yataklık olayı olmuş, 2 kişi firar etmiştir. Mutki Kazasında, 2 katl, 1 yakma olayı olmuş, 2 kişi firar etmiş,1 suçlu yakalanmıştır. Bitlis kazasında, 2 gasp ve cerh, 1 katl olayı yaşanmıştır. Bu suçlarda ne failler ne de mağdurlar gayrimüslim değildir. 1913 yılı Ekiminde Bitlis vilayeti genelinde 48 adet vukuat olmuştur.⁶⁶⁹

1913 yılı Eylül ve Ekim aylarında, cinayetten aranan Cuman köyünden Süleyman, Resul, Derbaz, Abdullah ve Ali yakalanmışlardır. Bunlara ilaveten cinayet ve

⁶⁶⁴ BOA. DH. EUM. EMN. 25/27; 24/4.

⁶⁶⁵ BOA. DH. EUM. EMN. 57/3.

⁶⁶⁶ BOA. DH. EUM. EMN. 62/15.

⁶⁶⁷ BOA. DH. EUM. EMN. 40/29.

⁶⁶⁸ BOA. DH. EUM. EMN. 40/21.

⁶⁶⁹ BOA. DH. EUM. EMN. 57/1.

hırsızlık suçundan zanlı 9 firari de yakalanmıştır.⁶⁷⁰ Bitlis Vilayeti Defterdarı Asım Efendi'nin evine giren ve bir şey çalmadan firar eden hırsızlar yakalanmışlardır.⁶⁷¹ Bitlis şehrinde gece çarşıda hırsızlık yapanları yakalayan polis memurları İbrahim ve Mustafa takdirname ile taltif edilmiştir.⁶⁷²

Bitlis Valiliğinin Dahiliye Nezaretine her ay sonunda ve yıl sonunda gönderdiği bu raporlardan ortaya çıkan sonuca göre, Bitlis Sancağı asayiş olayları açısından çok yoğun bir bölgedir. Bu durumdan en çok şikâyetçi olanlar Ermeniler ve onların hamisi olan İngiliz ve Rus temsilcilerdir. İngiliz Gazetesi The Times doğu vilayetlerindeki olaylarla yakından ilgileniyor, asayişsizlik haberleri sık sık okuyucularına duyuruyordu. 1913 yılı Nisan ayındaki haberlere göre, dokuz Ermeni bir Türk'ü Bitlis'te öldürdü. Nisan ayındaki raporlara göre asayişsizlik sürmektedir.⁶⁷³ Huyut ve çevresindeki olaylar ve Musa Bey ile ilgili olarak Konsolos Yardımcısı vekili Safrastian'dan Erzurum Konsolosu McGregor'a 25 Mayıs 1911 tarihli gönderilen raporda, Bitlis'te asayişin yerinde olmadığından bahsedilerek şu bilgiler veriliyordu:

“Burada işlerin daha da kötüleştiğini, yerel otoritelerin itibarını kaybettiğini ve Huyut'taki Ermeni köylülerin menfaatlerinin çiğnendiğini rapor ederim. Buradaki sivil mahkemeler tarafından geçenlerde bölge Ermenilerine verilen toprakların ekilmesini engelleyen kanunsuz Kürtlere gözdağı vermek için bu ayın başlangıcında askeri yetkililer tarafından Huyut'a askeri bir sefer söylentisi vardı. Bu seferin gerçekleşip gerçekleşmediğini tam olarak bilmiyorum, ama görünen o ki, Huyut'taki suçlu Kürtler bu kasabadaki yüksek rütbeli sempatizanları tarafından bu sefer konusunda bilgilendirilip ciddi rahatsız olmuş. Geçen yıl asker ve zaptiyelerin cinayetine karışan suçlu gruplar dağlara kaçtı. Büyük ve küçükbaş sürüler Muş ovasına taşındı ve evlerine saldıracaklarını düşündükleri askerler tarafından yağmalanması korkusundan orada ucuzca satıldı. İki hafta geçti ve söylenen sefer başlamadı. Meğer bütün olay uydurmaymış. Bütün bu Kürt kanunsuzluğunun arkasında olduğu inanılan kötü nam salmış Musa Bey eskisi kadar küstah; geçenlerde Muş ağır ceza mahkemesi tarafından alınması için jandarmalar gönderilmiş, ama bu

⁶⁷⁰ BOA. DH. EUM. EMN. 33/29; 33/32.

⁶⁷¹ BOA. DH. MKT. 1258/73.

⁶⁷² BOA. DH. EUM. EMN. 29/48.

⁶⁷³ The Times 17 April 1913.

şahıs, bu emri kendisine iletmesi için gelen jandarmalara böyle bir emirle bir daha evine gelmemesini söylemiş. Dahası Musa Bey, geçen yıl Muş ovasında Ardonk adında bir Ermeni'yi öldürüp ölüm cezasına çarptırılmış olan bir Kürt katili alenen evinde tutuyor. Hükümetin, kanunun pervasızca ihlali durumunda bile, bariz umursamazlığının sonucu buradaki bazı Kürt nüfusu Hristiyanlara karşı eski zulümlerine geri döndü; yeni rejimin ilk günlerinde onlara karşı yaptıkları protestonun hıncını almak için zulmediyorlar. Üç hafta kadar önce, iki Kürt düzü, Djindo ve Shimo, Siirt sancağı Garzan'daki Selend Ermeni köyüne saldırdı, köy okulunu yaktı ve kiliseyi soymaya çalıştı. Korkan köylüler Garzan kaymakamına başvurdu. Güvenilir bir kaynağa göre, kaymakam olayı yerinde incelemesi için birkaç jandarma gönderdi. Şu ana kadar suçluların tutuklanmasına dair bir şey duymadım. Dahası, güney Sasun'dakiKabeljoz'da küçük yaşta bir Ermeni kızı kaçırılmış ve yetkililer kızı bulamamış, ya da bulmaya çalışmamış. Hizan ve Huyut'ta ve bu vilayetin diğer bazı yerlerinde bu şekilde oluşan olaylar bir çıkmaza girmiş. Genel duruma ve olayların bu talihsiz gidişine bakılırsa, yerel otoriteler ya kendi inisiyatifleriyle ya da merkezi hükümetin üstü kapalı ihmaliyle Hamidi siyasetine dönüş yapıp Kürtlere serbest hareket imkânı sağlıyor. Kürtler alenen kanun ve düzeni görmezden geliyor ve eğer yetkililer bu atalete devam ederse Kürtler işi daha da azdırabilir.”⁶⁷⁴

Huyut ve çevresinde 1911 yılı Ocak ayında bir takım karışıklıklar çıktı. Musa Bey bölgede hükümetin emirlerine riayet etmiyor, istediği gibi hareket ediyordu. Hükümet ancak Nisan-Haziran aylarında buraya müdahale edebilecekti.⁶⁷⁵ Erzurum'daki İngiliz Konsolosu McGregor 3 Haziran 1911'de İstanbul'a gönderdiği raporda, Bitlis valisinin sıklıkla vurguladığı iyi niyetin durumda bir gelişme sağlamadığını, hükümetin Kürtlere müsamahakâr tavrı sadece Huyut'ta değil ayrıca Hizan ve Garzan'da da Ermeni köylülerin artan bir şekilde zulüm görmesi şeklinde meyvesini verdiğini ifade ediyordu.⁶⁷⁶ Bitlis Valiliği Huyut'a bir askeri hareket düzenleyerek Kürtleri cezalandırmak istemiş, 1911 Temmuzunda planlanan bu askeri hareket başarısızlıkla sonuçlanmıştı. İngilizlere göre bu sonuç bir sürpriz değildi, çünkü hükümet Kürtleri daha fazla kendinden uzaklaştırmak niyetinde değildi. Müşir

⁶⁷⁴F.O. 424-227/5421, s. 62.

⁶⁷⁵ F.O. 424-226/5242-15.

⁶⁷⁶ F.O. 424-227/5420, s. 113.

Osman Paşa Muş ziyareti esnasında buradaki Ermeni eşrafi Müslümanların mülkiyet haklarını sorgulamaya kalkışmalarından dolayı azarlamıştı. Müşir Osman Paşa'ya göre, Müslümanların ataları bu toprakları kanlarını bedel ödeyerek elde etmişlerdi. Bu samimi ifade sadece Osman Paşa'nın değil, bütün Müslüman nüfusun fikri ve hükümet Musa Bey ve Hizan Şeyhi gibi görünen Muş bölgesinin yerel otoritelerinin görüşlerinin aksi davranmaya ne gönüllü ne de muktediri.⁶⁷⁷ Safrastian'ın Musa Bey ve Mutki çevresinde olan olaylarla ilgili haberleri çok abartılı görünüyordu. Safrastian'a göre, 3 Aralık'ta hepsi Hristiyan olan bir kadın ve iki adam öldürülmüş ve üç tanesi de ciddi yaralanmıştı. Mutki'deki Müslüman topluluk tarafından büyük miktarda paraya el konmuş ve bunlar ayrıca büyük ve küçükbaş hayvanları zapt etmişti. Muş'taki durum bir o kadar kötüydü, yeni vali düzensizliği bastırmak için önlemler almak yerine köylüleri korumak için birkaç jandarma göndermiş ve bu jandarmalar da Müslüman topluluk tarafından etkisizleştirilmişti. Hükümet birlik göndermiş ve 70 Kürt iş üstünde öldürülmüştü, o bölgedeki Kürtler arasında Ruslar propaganda yapıyormuş.⁶⁷⁸ Bütün bu abartılı olaylar ve valilerin olayları sakladıkları iddiaları Safrastian'ın kendi haberlerinin doğru olduğunu vurgulamak içindi. Osmanlı kayıtlarında Musa Bey'in devlete sadakat bildirdiği açıkça görülecekti.

Bu tür raporlar dönem boyunca İstanbul'a oradan da İngiltere Dışişleri Bakanlığına iletildi. Safrastian'ın bir Ermeni olduğu da unutulmayarak verdiği bilgiler bir süzgeçten geçirilerek abartılardan ayıklanıp ele alınmaya çalışılıyordu. 20 Aralık 1911'de Safrastian'ın raporlarını Dışişleri Bakanı Edward Grey'e ileten İstanbul'daki Büyükelçi Gerard Lowther, "Farkında olduğunuz üzere, M. Safrastian bir Ermeni'dir ve onun görüşleri bu yüzden biraz da olsa taraflı ve abartılıdır." diyordu.⁶⁷⁹

⁶⁷⁷Bitlis'te bulunan İngiliz Hükümeti temsilcisi Safrastian 29 Temmuz 1911 tarihli raporunda bu askeri hareketi şu şekilde açıklıyordu: "Bu vilayette özellikle geçen ki Huyut Kürtlerinin isyanından beri olup bitenle ilgili raporlarımın devamı olarak, rapor ediyorum ki Huyut'taki birliklere kumandanlık etmesi için atanan buranın valisi İsmail Hakki Bey sonunda buraya geri döndü. Huyut'ta onun yerini Muş'un yeni mutasarrıfı Cevdet Bey aldı. Valinin Huyut'tan geri gelmesi şu anlama geliyor: Hükümet ya şu ana kadar olup bitenle yetinecek ya da Huyut dağlarına kaçmış gibi görünen gerçek katilleri yakalamak için güçlerini kullanacak. Görünüşe göre hükümet Yemen ve Arnavutluk'ta sıkıntı içinde ve birinci olasılığı tercih ediyor gibi görünüyor. Toprak meselesi yüzünden Kürtler tarafından 8 Taghavank Ermeni'sinin öldürüldüğü geçen Hazirandan beri oluşan olaylara baktığımızda, üç piyade taburu ve topçuların gönderilmesi yeterli olmamış. 75 kadar Kürt eşkiyayı tutukladılar ama iki önemli elebaşı Hacı Amare ve Hacı Sefere bunlara dâhil değil ve gerçek suçlular hala kayıp. Mevcut koşullar altında bulunma olasılıkları da yok. Üzülerek bildiriyorum ki anayasal hükümetin ahlaki görüntüsü ve prestiji, en azından sıradan insanlar arasında, bu kadar kötü olmamıştı ve bunun bölgede zaten kötü durumda olan Kürt meselesini ne şekilde ve ne ölçüde etkileyeceğini göreceğiz. (F.O. 424-228/5505 s. 82).

⁶⁷⁸ F.O. 424-229 (6022).

⁶⁷⁹ F. O. 424-230/6035-6036.

Safrastian'ın raporlarının gerçekliğini ispatlamak için bölgedeki Ermeni ileri gelenleri de İstanbul'a telgraflar gönderiyorlardı.

Siyasi cinayetlerin çok yoğun yaşandığı Meşrutiyet döneminde Bitlis Sancağında herhangi bir siyasi cinayet olmamıştır.⁶⁸⁰ Ancak bazı İttihat ve Terakki taraftarlarının siyasi nüfuz elde etmek amacıyla yolsuzluklarına ve baskılarına rastlanmıştır. Böyle bir olay bir hırsızlık sebebiyle ortaya çıkmıştır. Bitlis'in Kızılmescid mahallesinde oturan İbrahim Bin Hacı Hüseyin'in evine hırsızlar girerek 50 lira parasını çalmışlardı (22 Ağustos 1911). İbrahim'in iddiasına göre hırsızlar Adliyece beraat ettirilmiştir. Zanlı İbrahim'in oğlunun yolunu kesip dövmüş, ancak bir hafta mahkûmiyetten sonra serbest bırakılmıştır. Yine bir akşam İbrahim'in yolu kesilerek 3 kişi tarafından dövülmüş ve cebindeki 8 lira alınmıştır. İbrahim'in iddiasına göre, bu olaylardan dolayı, hem İbrahim hem de faillerinden biri bir hafta hapis yatmışlardı. İbrahim'in çocukları korkularından okula gidememekteydiler. "Adliye memurları bu meşrutiyet zamanında da tarafsız davranmıyorlar hakkımı yiyorlar, dağ başında değil böyle kasaba içinde türeyen çetelerin bu hallerine son verilmesini isterim" diyen İbrahim, Sadaret'ten yardım istiyordu (2 Ekim 1912). İbrahim'in iddiasına göre, kendisi bidayet mahkemesi azasından Abdulmecid Efendi tarafından İttihat ve Terakki kulübüne üye olması teklifini reddettiği için böyle davranılmıştı. Durumu inceleyen Bitlis Adliye Müdürü, İbrahim'in evine girdiğini iddia ettiği kişilerle ilgili yeterli delil olmadığını, oğlunun dövülmesi meselesinin çocuklar arasında bir kavgadan ibaret olduğunu, İbrahim Ağa'nın da adamları darp ettiğini, bir senedir bu adamın işleri ile adliyenin boş yere meşgul edildiğini Nezarete yazmış, böylece İbrahim'in hırsızlıkla başlayan davası sona ermiş, olayın içinden particilik iddiaları çıkmıştır. (2 Ocak 1912).⁶⁸¹

Yukarıdaki verilerden anlaşıldığı üzere 1908 yılından itibaren suç oranları hemen hemen her başlıkta artış göstermiş, faillerin firarda olanların sayısı her yıl artmıştır. Suçlar artmakta, suçlular yakalanamamaktadır. Bitlis Vilayetini diğer vilayetlerle kıyaslayacak olursak, Van ve Mamüretülaziz vilayeti ile hemen hemen aynı suç oranları varsa da Orta ve Batı Anadolu ile mukayese edildiğinde her alandaki suç oranları neredeyse % 50-% 100 oranında fazladır. Asayiş, Doğu Anadolu Bölgesinde

⁶⁸⁰ BOA. DH. EHM. EMN. 92/34; 17/3; 26/31; 31/17; 29/13; 26/24; 32/13; 112/37; 41/24.

⁶⁸¹ BOA. DH. MTV. 19/50.

Orta ve Batı Anadolu'ya göre daha kötüdür ve bu durum her geçen gün daha da kötüleşmektedir. Suçlarda herhangi bir millet ön plana çıkmamaktadır. Suçu işleyenler özellikle başka bir etnik unsura karşı harekete geçmiş değillerdir. Adam yaralama ve hırsızlık olayları diğer suçlara göre daha fazladır ve neredeyse % 60 oranında daha yoğundur. Bu durum Bitlis ve çevresinde kişisel kavgaların çokluğunu ve ihtilafların genellikle silah yoluyla halledilmek istendiğini göstermektedir. Suçlar ağırlıklı olarak Nisan-Ekim aralığında daha yoğun işlenmektedir, mevsim şartları, ticari artış, hasat mevsimi bu dönemi daha hareketli bir hale getirdiğinden suçlarda bu aylarda artış görülmektedir. Meşrutiyet bütün doğu vilayetleri için olduğu gibi Bitlis için de huzur ve kardeşlik ortamını getirememiştir.

4.4 Asayiş İle İlgili Alınan Tedbirler

Asayiş olaylarına karşı bölgede alınan en önemli tedbirler askeri alandır. Meşrutiyetin ilan edildiği yıllarda Bitlis Vilayeti IV. Ordu mıntkasında yer alıyordu. Bitlis, Siirt ve Muş'ta muvazzaf kıtalar vardı ve 60. redif alayı merkezleri, 1. Tabur Bitlis, 2. Tabur Genç, 3. Tabur Siirt, 4. Tabur Malazgirt'te bulunmaktaydı.⁶⁸² Ayrıca vilayet merkezi olan Bitlis'te vilayet jandarma dairesi ve burada görevli bir miralay, Birinci Merkez Taburu amir ve subayları ve vilayet polis dairesi yer almaktaydı. Bu teşkilattan anlaşıldığı kadarıyla vilayette asayişin sağlanması için gerekli olan idari ve askeri yapı tamamlanmış görünmektedir. Ancak bu yapı içinde birçok eksikliklerin olduğu ve asayiş açısından yetersiz kaldığı 1896-1908 yılları arasında açıkça görülmeye başlandı. Özellikle Meşrutiyetten önce Ermeni olaylarında ve vergi ayaklanmalarında askeri tedbirler bu olaylara yönelik olmuştu. 1892-1896 yıllarındaki Ermeni komitelerinin faaliyetleri ve 1906'da valiyi işbaşından alacak kadar halk ayaklanmalarının görülmesi vilayetin askeri açıdan güçlendirilmesi sonucunu doğurmuştu. Vilayetteki asayiş işinin ele alınması için 1908 yılı başında bir komisyon kurulmuş, bu komisyonun çalışmaları sonunda jandarma sayısının azaltılması, askeri tedbirlerin artırılması yoluna gidilmiştir. Ferik Ali Paşa ile Şura-yı Devlet Azasından Mustafa Bey, bölgedeki asayiş olaylarının yirmi iki taburluk askeri

⁶⁸²Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, İstanbul, 1323, s. 213.

kuvvete rağmen önlenememesinden dolayı bölgede teftiş yapmak üzere görevlendirilmişti. Bitlis Heyet-i Teftişiyesi böylece oluşturulmuştu.⁶⁸³

Bitlis Vali Vekili Feyyaz Bey, Siirt ve Sason'da 7 seyyar jandarmayı Eruh kazasına çağırması, bu emir uygulanmayarak erler firar etmiş, Hıristiyan köylerini yağmalamışlardı. Firarilerin yakalanmaları için çalışmalar başlatılmış, Sadaret valiyi ve Seraskerlik makamını uyararak gayrimüslimlere yapılan tecavüzlere hemen nihayet verilmesini istemiştir⁶⁸⁴ Sadrazamlıktan Bitlis ve Diyarbakır valiliklerine gönderilen 3 Ocak 1908 tarihli yazıda bölgede bulunan bazı aşiretlerin Keldani köylerine saldırdıkları haber verilerek böyle durumlara meydan verilmemesi, suçluların cezalandırılması isteniyordu.⁶⁸⁵ Bitlis Vali Vekili Feyyaz Bey 13 Ocak 1908'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, Ermenilerin yortusu münasebetiyle her tarafta gerekli tedbirlerin alındığını ve kanuna aykırı bir durum meydana gelmediğini bildiriyordu.⁶⁸⁶ Bitlis ve Muş taraflarında dolaşan Ermeni çetelerinin olay çıkardıkları, bunların faaliyetlerinin önlenmesi ve yakalanmaları için hemen harekete geçilmesi istenmiştir. Bunu için Bitlis, Genç ve Siirt'te üç tabur nizamiye kuvveti mevcuttu. Bölgede asayişin temini için her türlü tedbir alınmıştı, valiye göre şikâyetler yersizdi.⁶⁸⁷ Ermeni meselesi özellikle Muş ve havalisinde devam ettiğinden çeteler ve toplanmalara karşı tabur mevcudunun artırılması askeri idarenin temini, tecrübesizliğinden dolayı Siirt Mutasarrıfının değiştirilmesi Bitlis Valisi tarafından Sadarete gönderilen yazı ile isteniyordu.⁶⁸⁸

Meşrutiyetin ilanından sonra da jandarmanın bir düzene sokulması işi ele alınmış, Dahiliye Nezareti 18 Ekim 1908'de Bitlis Valiliğini uyararak, vilayet dahilinde intizamın temini için jandarma tensikatının bir an evvel icrasını istemiştir.⁶⁸⁹ Jandarma tensikatı bir yıl geçmesine rağmen 1909 yılında hâlâ çözülmemiştir. 2 Haziran 1909'da Bitlis'e gelen postaları ve Muş Hapishanesi'ni koruyan jandarmaların vazifelerini yapmadıklarına ve jandarmanın tensikatının bir an evvel gerçekleştirilmesine dair Bitlis Vilayetinden gelen telgraf Dahiliye Nezareti

⁶⁸³Tanin, 28 Ağustos 1324/10 Eylül 1908, No: 41.

⁶⁸⁴ BEO.3335/13250081; BEO.3335/250080.

⁶⁸⁵ BEO. 3223/241661.

⁶⁸⁶ DH. TMIK- M.261/16.

⁶⁸⁷ BEO.3242/243140.

⁶⁸⁸ BEO.3240/242929.

⁶⁸⁹ BOA. DH. ŞFR. 402/122.

tarafından Harbiye Nezareti'ne iletilmişti.⁶⁹⁰ 19 Kasım 1908'de alınan bir kararla mahalli asayişin temin edilmesi için askeri kuvvetler ufak müfrezeler halinde köylere kadar dağıtılmış, IV. Ordu Kumandanlığı böylece askeri kuvvetleri belirli merkezlerde toplayarak olay çıktığında hemen müdahale edebilmesini sağlamak istemiştir.⁶⁹¹

1911 yılında Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'da alınan kararlar gereği jandarma bütçesinde indirimle gidilmiş bu da vilayetlerdeki jandarma sayısının azaltılması sonucunu doğurmuştur. Bu karar özellikle Bitlis ve Erzurum vilayetlerince uygun bulunmamış, Bitlis Vali Vekili Naib Nureddin Efendi, 15 Haziran 1911'de Dahiliye Nezaretine müracaat ederek "167 neferin azaltılması şimdiden karışıklıkların artmasına sebep olmuştur, vilayetin nezaketi itibariyle tenzilden vazgeçilerek jandarma sayısının artırılması" istenmiştir. Dahiliye Nezareti bu talebi yerine getirmenin imkânsız olduğunu belirterek çok ilginç bir noktaya dikkat çekmiş, "... Jandarmanın vazifesi haricinde işlerle ve hususi hizmetlerde istihdamından külliye sarf-ı nazar olunup..." inzibat işlerinde kullanılmalarını beyan etmiştir.⁶⁹²

Askeri birlikler yanında polis gücü de bölgede asayiş olaylarına karşı yetersizdir. 1912 yılı Ağustos ayı itibariyle Bitlis Vilayeti Polis Kadrosu şu sayılardan oluşmaktadır: Bitlis Vilayet merkezinde, Müdür Hüseyin Bey, 4 komiser, 4 komiser muavini, 12 polis memuru, Garzan kazasında, 1 komiser muavini, 5 polis memuru, Mutki kazasında, 2 üçüncü komiser, 11 polis memuru, Malazgirt kazasında, 1 üçüncü komiser, 2 polis memuru, Bulanık kazasında, 1 üçüncü komiser, 2 polis memuru, Varto kazasında, 1 komiser muavini, 2 polis memuru, Sason kazasında, 1 komiser muavini, 2 polis memuru, Siirt Sancağında, 1 ikinci komiser, 1 üçüncü komiser, 2 komiser muavini, 6 polis memuru, 6 namzed, Hizan kazasında, 1 komiser muavini, 1 polis memuru, Ahlat kazasında yok, Genç sancağında, 1 üçüncü komiser, 4 polis memuru, Şirvan kazasında, 2 polis memuru, Eruh kazasında, 3 polis memuru, Pervari kazasında, 2 polis memuru.⁶⁹³

⁶⁹⁰ BOA. DH. MKT. 2828/37.

⁶⁹¹ BOA. DH. MKT. 2662/92.

⁶⁹² BOA. DH. İD. 69-1/22.

⁶⁹³ BOA. DH. EUM. MEM. 19/51.

Bu bilgilere göre, Bitlis Sancağında komiserlerle birlikte toplam 36 polis görevlidir. Bitlis merkez ve Mutki kazaları polislerin en çok bulunduğu yerleşim yerleridir. Bitlis vilayetinde toplam 76 polis memuru ve 6 polis adayı vardır. Muş ve Siirt sancaklarının asayişinin de çok bozuk olduğu düşünüldüğünde Mutki ve Bitlis'in bunlardan daha kötü şartlarda olduğunu polis sayılarından anlayabiliriz.

Bitlis'te asayişin temini için çalışan polis memurlarından birisi de Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Bitlis'ten milletvekili olan Arif Hikmet Bey'dir. İlk ve orta öğrenimini Bitlis'te tamamlayan Arif Hikmet Bey, üç sene Bitlis Askeri Rüştiyesinde okumuştur. Arif Hikmet Bey 17 yıl Bitlis Vilayetinin farklı nahiyelerinde, kazalarında polis memurluğu yapmış, 1905'te terfi ettirilerek Merkez Polis Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir. Öldürülen Mutki Telgraf Memuru Mehmet Efendi'nin meçhul olan katillerinin ortaya çıkarılmasında gösterdiği gayret ve faaliyetten ötürü kendisine ve diğer polis mürettebatına 1 Haziran 1913'de takdirname verilmiştir. Ahlat Kazasının "Tiğut" karyesi sınırında öldürülen "Pirhüs" karyesi Protestan mektebi muallimi Melkun Efendi'nin katillerinin yakalanmaları ve maktulün na'sının saklandığı yerden meydana çıkarılması hususunda gösterdiği gayretten ötürü takdir edilmiş ve kendisine de iki buçuk lira nakdi mükafatta bulunulmuştur. Komiser Yardımcısı Arif Hikmet Bey, 7 Haziran 1916'da Bitlis Polis Müdüriyeti Vekâletine tayin edilmiştir. Aynı yıl içerisinde harp madalyası ile taltif edilmiş, ikinci komiserlikte de sorumluluğunu bilip gereğini hakkıyla yerine getirmesinden dolayı baş komiserliğe yükseltilmiştir.⁶⁹⁴

Bölgede asayişin temin edilememesinin önemli sebeplerinden birisi de maddi imkânsızlıklar, maaşların ödenememesidir. Sadaret'ten 20 Kasım 1908'de Maliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, askeri idarenin masrafları için istenilen 3.000 liranın her ne vasıta ile olursa olsun gönderilmesi isteniyordu.⁶⁹⁵

Asayiş olaylarının artması üzerine başvurulmuş tedbirlerden birisi de sıkıyönetim uygulamaları ile bölgeye gönderilen tahkik heyetleridir. Özellikler Bitlis ve çevresine

⁶⁹⁴ BOA. DH. SAİD, 192/134 naklen Sedat Işık, Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Bitlis Milletvekilleri (Biyografileri ve Faaliyetleri), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2011, S. 47-48. Yine bu dönemde Komiser muavini Şükrü Bey, polis memurları İzzet ve Abdülhamit efendiler cinayet zanlıların yakalanmasındaki gayretlerinden dolayı takdirname almışlardı. (BOA. DH. EUM. MEM. 23/83).

⁶⁹⁵ BOA. BEO.3437/257743.

sık sık gönderilen tahkik heyetleri olağanüstü mahkemelerin sahip olduğu yetkilere sahip olarak sıkıyönetim idaresini sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nde Birinci Meşrutiyet'in hemen sonrasında başlayan sıkıyönetim müessesesi ilerleyen süreçte istenmese bile bir yerde Meşrutiyetle özdeşleşmiş ve devletin sona ermesine kadar devam etmiştir. Bu uzun devrede söz konusu müesseseye ilişkin birbirini "zeyl", "tadil", ya da "ilga" eder nitelikte çıkarılan hukuki mevzuat hatırı sayılır bir yekûn teşkil etmektedir. İkinci Meşrutiyet yönetimleri sık sık bu rejime başvurdu. Rumeli başta olmak üzere Osmanlı coğrafyasının değişik kesimlerindeki karışıklıklar, Balkan Savaşları, arkasından Birinci Dünya Harbi süreci hep sıkıyönetimi zaruri kılan nedenler olarak varlığını korudu ve devletin tarih sahnesinden çekilişine kadar aralıklarla sürdü. Nitekim kararnameye ilk zeyil 3 Temmuz 1909 tarihli kanunla yapıldı. Zira kararnamenin dördüncü maddesi "devletin dahili ve harici emniyetini ihlal edecek bi'l-cümle cünha ve cinayetlerin asıl faileri ile medhaldarolanlar"ın sıfat ve haysiyetlerine bakılmaksızın istisnasız Divan-ı Harb huzurunda mahkemesini öngörüyordu. Kanunla kurulması öngörülen ve orijinal ifadesiyle "Hey'et-i Tahkikiye" olarak adlandırılan soruşturma komisyonları ise doğrudan sıkıyönetim mahkemelerine bağlı olarak kurulacak ve üçer kişilik adliye memurundan oluşacaktı.⁶⁹⁶ Bitlis'e tayin edilen valilerin hemen hemen tamamı bölgede birer tahkik heyeti gibi çalışarak sık sık vilayeti dolaşmışlar ve kendilerine verilen olağanüstü yetkilerden faydalanmışlardır.

Meşrutiyetin ilanından sonra tahkik heyetleri ve sıkıyönetimle birlikte yürürlüğe konulmak istenen uygulamalardan biri de bekçi teşkilatıdır. Bitlis vilayeti içinde Sultan Abdülhamid devrinde, ücreti ahali tarafından karşılanmak üzere, her köyde bir bekçi bulundurulmuştu. Ancak ücretlerini alamayan bekçiler kısa süre sonra görevlerini terk etmişlerdi. Bu yüzden Bitlis vilayetinde esaslı bir şekilde köy bekçisi istihdam edilmemişti. Fakir olan köy ahali bekçilere para vermek istemiyorlardı. Meşrutiyetin ilanından sonra bekçi teşkilatının yeniden kurularak her köyde bir bekçi bulundurulması kararı Bitlis ve çevresinde uygulanamadı. Halkın bunlara para

⁶⁹⁶Osman Köksal, Osmanlı Devletinde Sıkıyönetim İle İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı: 12, (2001), s.167-168.

vermek konusundaki isteksizliği ve yerel güçlere karşı bekçilerin yetersizliği bu başarısızlığın sebeplerinden sayılabilir.⁶⁹⁷

Bitlis'te bulunan askeri birlikler bazen çevre vilayetlerdeki olaylar nedeniyle yer değiştirmişlerdi. 1909 yılı başında cereyan eden Musul Vakasından dolayı Bitlis'teki Otuz Yedinci Alayın Birinci Taburu bu bölgeye sevk edilmişti.⁶⁹⁸ Bu sevkten altı ay sonra bölgede asayişin temini için Van ve Bitlis vilayetlerine hükümet tarafından önceden gönderilmesi kararlaştırılan askeri müfrezelerin gönderilmek üzere olduğu basında yer almıştı.⁶⁹⁹ Bitlis bir taraftan askeri desteğe ihtiyaç duyarken bir taraftan da diğer şehirlere askeri kuvvet göndermek zorunda kalıyordu.

Bitlis Valiliği bölgede asayişin ancak askeri kuvvetlerle sağlanabileceğine inanmaktaydı. Askeri makamlar valilerin bu konudaki isteklerine pek olumlu cevap vermemişler, bu durum asker-sivil çekişmesine dönmüştür. On Birinci Kolordu Kumandanlığı 4 Ağustos 1912'de Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, vilayetin genel durumuna göre Bitlis ve Siirt'e asker sevkine ihtiyaç olmadığını bildirmişti. Bu yazı üzerine Bitlis valiliği (Ahmet Nedim Bey) 21 Ağustos ve 31 Ağustos tarihli iki yazı ile vilayetin asayiş durumunu ve askeri desteğe olan ihtiyacı şöyle açıklıyordu:

“Valiliğin asker talebindeki amacı, huzuru ve emniyeti ortadan kaldıracak hareketlere meydan vermemek, bir olay çıktığında hemen suçluları yakalamak ve suçluların cüretini kırmak içindir. Garzan kazasında Beşar Çeto'nun şekaveti, aşar ve ağnam işlerine müdahalesi hâlâ devam ediyor. Eruh ve Pervari kazalarındaki Batum ve Şırnak aşiretleri arasında bir hadise çıkmasına meydan vermemek, Mutki'de meydana gelen cinayet olaylarının suçlularını yakalamak için, Gevaş'ta meydana gelen asayiş olayları ve Ermenilerin tehdit edildiği ile ilgili iddiaların önünü almak için askeri desteğe ihtiyaç vardır. Vilayetin idaresi valiliğe aittir, kumandan hiçbir mesuliyeti daha sonra kabul etmeyecektir. Muş Fırka kumandanı da bir neferin bile bölgeden ayrılmasını kabul etmemektedir. Bulanık ve Hizan kazasında eşkıyanın ve aşiretlerin köylere baskınları ve jandarma ile müsademe devam etmektedir. Hizan-Mutki'den istenilen 30 nefer gönderilememiştir, çünkü vilayet merkezi ufak

⁶⁹⁷BOA. DH. HMS. 29/105.

⁶⁹⁸BEO. 3500/262481.

⁶⁹⁹Tanin, 19 Temmuz 1325/1 Ağustos 1909, No: 328.

kuvvetlerle iş görememektedir. Bu sebeplerden Bitlis'e ve Siirt'e iki tabur asker hemen gönderilmelidir.

“Bir Ermeni'nin öldürülmesinden dolayı zanlı olan Çerkez Sinan köyünden Mahmud'un yakalanması için gönderilen askeri kuvvet köylüler tarafından silahlı olarak geri çevrilmişlerdir. Devletin gücü yok sayılıyor, bunlar cezalandırılmazsa işler daha karışık hale gelecektir. Hınıs ve Malazgirt'ten gönderilen kuvvetlerle Mahmud ancak yakalanabilmiştir. (19 Temmuz 1912)”⁷⁰⁰

1913 yılı Nisanında Bitlis Vilayetinde askeri kuvvetlerin yer ve miktarının yeniden düzenlenmesi isteniyordu. Buna göre, Eruh ve Siirt taburlarının sayısının 500'e artırılması, bunların sevki için bir alay kumandanıyla yeterli subayın tayini, yollar açılınca Muş'tan Siirt'e cebel toplarının sevki, Bitlis'teki taburun Van-Bitlis hududunda önemli mevkiye bulunan Hizan'a nakli ve sayısının 500'e çıkarılması fırka merkezi olan Muş'taki taburların mevcudunu yeterli miktara çıkarmak gerekiyordu.⁷⁰¹ Bitlis Valisi Ali Paşa da 2 Nisan 1913 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Bedirhanilerin durumundan dolayı Eruh ve Bohtan cihetinde kanuna aykırı bir hal gelmemesi için Siirt ve Eruh'taki askeri kuvvetlerin arttırılmasını istiyordu.⁷⁰² 26 Haziran 1913'de Şaki Mahme'nin yakalanması üzerine Bitlis ve Van vilayetleri arasındaki kaza ve köylerde asayiş sağlanmışsa da Kuluhan çetesiyle özellikle Ermenilere zarar veren Mir Mahi çetesi yakalanamadığından olaylar sona ermemişti. Bu çetelerin yakalanması için 50 jandarma, 50 asker, 50 gönüllü paralı adama ihtiyaç duyulmuştu. Gönüllüler bu şakilere düşman kişilerden seçilecekti. Bu iş için Van ve Bitlis vilayetlerine acilen bin liralık tahsisat gönderilmesi kararlaştırılmıştı.⁷⁰³

Harbiye Nazırı 27 Mart 1912'de Dahiliye Nezareti'ne yaptığı müracaatta şu andaki nazik durumdan ve askeri kıtaların toplu olarak bir yerde görevleri ile iştilal etmeleri gerektiğinden Bitlis ve Siirt'te otuzuncu nizamiye fırkasının ait oldukları Erzincan'a gönderilmelerinin gereğinden bahsetmiş, mahalli asayişin, tahsilât ve takibat gibi işlerin jandarma ile yapılarak bunların sayısının artırılmasının daha doğru olacağını

⁷⁰⁰ BOA. DH. SYS.104/106-18.

⁷⁰¹ BOA. DH. SYS. 118/2.lef.1

⁷⁰² BOA. DH. SYS. 118/2, lef.3

⁷⁰³ BOA. BEO. 4186/313945.

mülki idarecilere bildirilmesini istemiştir. Bitlis Valisi Ahmet Nedim Bey, 3 Nisan 1912’de bu talebe verdiği cevapta, vilayetin özel durumu icabında bu sıralarda bu bölgedeki askeri kıtaların sayılarının artırılmasına lüzum varken bunların kaldırılarak askerden boş bırakılmasının doğru olmayacağını önemle bildirmiştir.⁷⁰⁴

1912 yılı Eylül ayında Bitlis Valiliğine atanan Ferik Ali Paşa’nın bu göreve atanmasındaki en önemli sebep, bölgedeki aşiret reisleri ile olan yakınlığıydı. Ali Paşa göreve başlayınca bu reislerle görüşmüş ve asayişini temine çalışmıştır. 1913 yılı Mart ayına kadar kısa bir süre bu görevde kalacak olan Ali Paşa da asayiş konusunda istediği sonuçları elde edememişti. Ali Paşa’nın raporlarına göre, “Geçen Ağustos başından beri Siirt sancağında vukuat olmayıp Bitlis merkez, Ahlat ve Mutki kazalarıyla Genç sancağında meydana gelen 13 katl, 12 cerh, 8 gasp, 4 hırsızlık, 1 kız kaçırma ki toplam 38 vukuatın suçlularından 15i yakalanarak adliyeye sevk edildi, diğer 23 vukuatın failleri de takip edilmekte olup asayişsizlik ve Ermenilerde heyecan olmadığı cevabı bildirildi (12 Ekim 1912). Bugün vilayet dâhilinde asayişsizlik yoktur, Musa ve Kasım Beylerin valiliğim zamanında bir tecavüzleri olmamıştır, bunlar iyi idare edilirse hükümete faydaları dahi olur. Beşar Çeto, Pençenar Aşireti reisi Garzan’dadır. Hakkında şikâyetler var ise de şikâyet hareketine dair malumat yoktur. Bitlis’te eski İttihat komitesi üyesi Diyarbakırlı Tahir isminde birisi var ise de bu kişi adi ehemmiyetsiz bir adamdır. Kasım Beylerle Beşar Çeto’yu takip etmek memlekete hizmet değil maraz getirir (21 Aralık 1912).”⁷⁰⁵

Bitlis Valisi Ali Paşa’nın 5 Kasım 1912 tarihli bir telgrafla Dahiliye Nezareti’ne vilayetteki durumu değerlendiriyordu. Ali Bey on iki sene önce Bitlis de bulunduğu için vilayetin durumuna vakıftı. Yaptığı araştırmalarda son birkaç sene içinde meydana gelen değişikliklerden dolayı ahalinin mizacı dikkate alınmadan yapılan uygulamalar sebebiyle idarede zaaf olduğu ve her işte birer yolsuzluk meydana geldiği anlaşılmıştı. Bunların başında meşrutiyetin ilanını müteakip ortaya çıkan hürriyet neticesi ve Taşnak komitesinin bu halden faydalanarak kendilerini kuvvetlendirmek için yaptığı eylemler gelmekteydi. Komite Ermenilerin tamamını silahlandırmıştı, bu hali hisseden Kürtler de aynı yolu tutmuşlar bu hal memleketin

⁷⁰⁴ BOA. DH. SYS. 90/1-2.

⁷⁰⁵ BOA. DH. SYS. 106-1/1-4.

inzibatına kötü tesir etmişti. Bu durum ahalinin birbirlerine karşı kötü niyet beslemelerine ve bazı cinayetlerin işlenmesine sebep olmuştu. Ermeniler özellikle Taşnaklarkendi fikirlerine uygun bulmadıkları hem mezheplerini öldürerek suçlu Kürtlere atılmaktaydılar, bazı Kürtlerde alacak verecek işlerinden arazi ihtilafından dolayı Ermenileri katle cesaret etmişlerdi. Valiye göre vilayete geldikten sonra halkın eskiden beri kendisine gösterdikleri sevgi ve saygı sebebiyle olaylar birden bire kesilmiştir, bazı köylerden gasp edilen hayvanlar geri getirilmektedir, bütün bunlara rağmen kötü durum eğer tedbirler alınmazsa uzun süre devam edecektir. Bu yüzden şu üç tedbirin hemen alınması gereklidir: 1- Bu vilayette önceleri bir piyade livası, iki batarya cebel topu ve bir alay süvari vardı, bugün üç-dört nefer ancak var, bu vilayette asayiş için toplu bir kuvvetin merkezde bulundurulması gerekir. Bitlis'te hiç olmazsa tam mevcutlu bir tabura ihtiyaç vardır, 34. Nizamiye Fırkasının vilayet merkezinde bulundurulması gerekir. 2- Mevcut jandarmaların yaşları ve şahısları itibariyle iş görmeleri imkânsızdır, bunların bir takibat için bir mahalle sevklerine dahi cesaret edilememektedir. Mevkiin ehemmiyet ve seknesinin aşiretlerden ve kabilelerden oluşmasından dolayı bu vilayette cesur jandarmalar gereklidir. Daha önce hizmetleri görülen Çerkezlerden ve Kürtlerden jandarma kaydetmek bir çözüm olabilirdi, ancak mevcut nizamiyeye kabiliyetsizliğinin giderilmesi için alaydan bir kısım askerlerin eşkıya takibi için jandarmaya kaydırılması doğru olabilir. 3- Bitlis Vilayeti dâhilindeki kazalara tayin edilen kaymakamlar mahalli mizaca vakıf değiller, bu yüzden başarılı olamıyorlar, özellikle inzibatı muhafaza işinde hiç yararlılık gösteremiyorlar, burada kaymakamlık yapabilecek birkaç zat mevcuttur, kaymakamlıklar boşaldığında buradan bildirecek kişilerin kaymakam atanması daha uygun olacaktır.

Ali Paşa'nın asayişini sağlamak konusunda yaptığı bu teklifler Dahiliye Nezareti tarafından inceleniyor, 34. Nizamiye Fırkasının vilayet merkezine taşınması reddediliyor, jandarma ihtiyacının karşılanması için geçici tedbir olmak üzere gerekli şartlar aranmayarak gerekli vasıflara sahip olanların kaydedilebileceği ayrıca kaymakamlarla ilgili teklifin de göz önünde bulundurulacağı cevap olarak bildiriliyordu.⁷⁰⁶

⁷⁰⁶ BOA. DH. SYS. 106-1/1-4, lef.5-6.

Vali Ali Paşa'nın aldığı tedbirler ıslahat projesi nedeniyle rafa kaldırılınca Bitlis Vilayeti ve diğer doğu vilayetlerinde dolaşarak jandarma eksikliğini araştırmak üzere bir heyet görevlendirildi. Bu heyet 1913 Ekiminde Bitlis'in Kulp bölgesindeydi. Vali Mazhar Bey bu heyetin on beş gün daha bu bölgede kalmasını Dâhiliye Nezareti'nden talep etti (30 Ekim 1913).⁷⁰⁷ Böylece durumun daha iyi tespiti ve alınması gerekli tedbirlerin İstanbul'a daha iyi anlatılması mümkün olacak, en azından askeri tedbirlerin alınması konusunda askeri makamların sivil yönetime destek vermesi sağlanacaktı.

Bitlis ve çevresinin asayiş olaylarını sık sık ele aldığımız bahsettiğimiz Türk ve Ermeni gazeteleri aynı zamanda halkı teskin etmek için de haberlere sütunlarında yer vermişlerdir. Bu haberlere göre, Bitlis vilayetini dolaşarak halkı dehşete düşüren çetelerin yakalanması için Dahiliye Nezareti tarafından vilayete “evamir-i şedide” ita olunmuştur.⁷⁰⁸ Bölgede devriye gezen Bitlis Valisi Varto'dan gönderdiği telgrafta, bölgede asayişin mükemmel olduğunu, 6 zanlının takip edildiğini, burada arazi ihtilafının Malazgirt ve Bulanık'taki gibi çok olmadığını, mahkemeye müslim ve gayrimüslimlerden 53 müracaat olduğunu, bunların mahkemelerinin görülmeye başlandığını ifade etmiştir.⁷⁰⁹ Yine bu haberlerden birisinde, Muş ovasında bulunan Çanlı Manastırında kurulan panayırdaki altı bin ziyaretçi bulunup dört günlük şenlik yapılmış ve asayiş bozacak bir şey yaşanmamıştır. Geçen yıllarda olduğu gibi bu sene de Muş dahilindeki yaylalarına gelmiş olan aşiretlerden Bükran, Zeylan ve Karagan aşiretleri kışlaklarına dönmüşlerdir. Geliş gidişlerinde ve yaylada sükûnu bozucu bir olay olmamıştır.⁷¹⁰

Birinci Dünya Savaşı'nın başlayacağı günlerde Bitlis ve çevresindeki asayiş sorunları hâlâ halledilememişti ve vilayetin asker isteği devam ediyordu. Bitlis asayiş olaylarının çok yaşandığı bir sancaktı ve savaş bu asayiş olaylarının sayısını iki kat daha artıracaktı.⁷¹¹

⁷⁰⁷ BOA. DH. EUM. EMN. 33/24.

⁷⁰⁸ Tanin, 12 Mayıs 1326/25 Mayıs 1910, No: 621.

⁷⁰⁹ Tanin, 23 Temmuz 1328/5 Ağustos 1912, No: 1412.

⁷¹⁰ Tanin, 30 Ağustos 1325/2 Eylül 1909, No: 360.

⁷¹¹ BOA. DH. ŞFR. 420/25.

4.5 Vilâyât-ı Şarkıye’de Nasihat Heyetleri

Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ısrarları sonucu, Doğu Anadolu’ya bir teftiş heyeti göndermeğe razı olmuştu. İkisi Türk ve ikisi Ermeni olmak üzere toplam dört kişiden oluşan teftiş heyetinin başkanlığına Meclis-i Ayan üyelerinden Adliye Müfettişi Galip Bey tayin edilmişti. Türk üyelerden birincisi, Avrupa’da bulunduğu sırada Ermeni Taşnaksütyun Cemiyeti liderleriyle iyi ilişkiler kurmuş olan Kurmay Binbaşı Zeki Bey, ikincisi ise Kaymakam Cemal Beydi. Cemal Beyin üye olması için en büyük istek Taşnaksütyun üyelerinden gelmiştir. Doğu vilayetleri mebusları böyle bir teftiş heyetinin gönderilmesine itiraz etmişler, gerekçe olarak da valilerin kânun-i esasîde belirtilen hak ve yetkilerinin çiğnenmesini göstermişlerdir. Dönemin Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa, Meclis’teki görüşmelerde hükümetin amaçlarını tam olarak anlatamayınca, heyet gönderme işi üç ay sürüncemede kalmıştı.⁷¹²

Bu konu ile ilgili olarak Meclis-i Mebusan’da ilk hükümet tezkeresi 8 Şubat 1909’da okunmuştu. Tezkerede, “Trabzon, Erzurum Van, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakir ve Bitlis vilayetleri dahilinde inzibat ve emniyeti ortadan kaldıran ve farklı sınıflar arasında tartışma ve nefreti doğuran her türlü harekât ve tecavüzün men’i için bu vilayetlere bir ıslah heyeti gönderilmesine, bu heyete problemlerin sebeplerinin araştırılmasına ve alınacak tedbirlere dair gerekli yetkilerin verilmesi...” ifadeleri yer alıyordu. Meclis-i Vükelâ bu heyetin Ayandan Galip Bey’in riyaseti altında eski mutasarrıflardan Mustafa Zihni Paşa ve Dâva Vekillerinden Şâhı Nazar Efendi ile Erkânı Harbiye Kaymakamlarından Cemal ve Binbaşı Zeki Beylerden oluşmasına karar vermişti.

Bu teklif üzerine söz alan Erzurum Mebusu Vartkes Efendi, “Evet, valilerimiz var, mutasarrıflarımız, kaymakamlarımız var, fakat bu valilerin, bu mutasarrıfların eski adamlar olduklarını, eski rejimi tutup, eski kanlarıyla, damarlarıyla yoğurulmuş olduğunu biz hepsinden iyi biliriz. Bir vali, bir mutasarrıf, bir kaymakam 24 sene, 20 sene sıkıca talimatlar almış ve hiç kabil değildi 5-6 ay içinde Meşrutiyete mutabakatan bir görsün. (Gürültü). Bu heyetten ben talep edeceğim ki, Meclis-i Mebusan tarafından bir heyet tertip olunsun, (olamaz sadaları) şimdi Anadolu,

⁷¹² Nevzat Artuç, Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı, Ankara, 2008, s. 65.

Rumeli taraflarına da göndermeli. Rica ederim söz dinleyelim.” diyerek heyetin mebuslardan seçilmesini istemiştir. Muş Mebusu İlyas Efendi de bu konuda söz alarak böyle bir heyetin gönderilmesini valilere, mutasarrıflara güvensizlik olarak nitelendirmiştir. Ayrıca bu kadar masrafa lüzum olmadığını, her sene bu heyetleri göndermek gerekeceğini ifade etmiştir.

Bitlis Mebusu Arif Efendi her ne sebeple olursa olsun, bu gibi tahkikat komisyonlarının Anadolu cihetine gitmesi gerektiğini beyan ederek, “...Bitlis'ten Diyarbakır'a doğru geldiğimiz zaman esna-yı rahta Arzan Kazasına tabi elliyi mütecaviz Müslim, gayrimüslim köylerinin harap ve viran olduğunu maatteessüf işittik. İşbu harabiyete sebebiyet veren biçare ahaliye ve hazine-i devlete gûnagûn zararları bâdi olan ve gûnagûnharabiyete sebebiyet veren asayiş bu işten kaçıyor, yalnız bir kazada 50-60 tane, diğerlerinde de hâkezâ. Yalnız Muş'ta 20 binden ziyade muhtacın var efendim. Ahali her şeyden mahrum. Bir komisyona bakıyor. Her taraftan ahali diyor ki, bizim halimizi, bizim bu biçare halimizi Meclisi Mebusana halimizi bildiriniz, irae ediniz. Bu ahali gûnagûn bu komisyonun o tarafa gönderilmesine bakıyoruz. Şimdi ben o fukara, o mazlum ahali namına bir komisyonun Anadolu cihetine gönderilmesini talep ediyorum.” şeklinde konuşmuştur.

Bu konuşmalardan sonra Anadolu'ya gönderilmek istenen teftiş heyetinin gönderilmesini icap ettiren sebeplerin açıklanarak gönderilmesiyle beraber, önce bu heyetin vazife ve görevi hakkında bir kanun tanzimi kararlaştırıldı.⁷¹³ Yaşanan bu olumsuzluklara ek olarak, 13 Nisan 1909'da patlak veren 31 Mart Olayı nedeniyle Anadolu'ya teftiş heyeti gönderme işi tamamen rafa kaldırılmıştır.

Adana olaylarının sürekli gündem maddesi olması ve benzeri olayların Müslümanlarla gayrimüslimler arasında Anadolu'nun diğer yerlerinde de çıkabilme olasılığını göz önüne alan bazı mebuslar Meclise bir takrir vererek tedbir alınmasını istemişlerdir. 8 Mayıs 1909'da aralarında H. Muradyan, Zöhrab, Dagavaryan, A. Babikyan, Keygam, gibi Ermenilerin de bulunduğu 29 mebus tarafından verilen bu takrirden, “...alınan bazı haberlere göre Anadolu'nun bazı yerlerinde Müslim ve gayrimüslim Osmanlılar arasında varlığı elzem olan ittihat ve uhuvvetin bozulmak

⁷¹³ MMZC. D. I, (26 Kanun- Sani 1324-8 Şubat 1909), İ: 24, s. 494-508.

üzere olduğu” ifade ediliyordu. Takirde: “Her ne kadar hükümetin asayişini sağlamak için gerekli tedbirleri almış olduğu düşünülüyorsa da, meselenin sadece asayiş meselesi olmayıp Osmanlı birliği meselesi olduğu ve bu birliğin muhafaza ve müdafaasının öncelikle Meclisi Mebusan’ın görevi olduğu, ileride meydana gelebilecek her türlü elim olayların önüne geçebilmek için Müslim ve gayrimüslim Osmanlıların her zamandan daha fazla birbirine kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma göstererek Osmanlı vatanseverliğini korumasına gayret göstermeleri”, hakkında gerekli yerlere telgrafla nasihat edilmesi istenmekteydi. Meclis başkanlığı bu konuyla ilgili olarak 30 Mayıs’ta, hazırladığı beyannameyi mebusların görüşüne sundu. Beyannamede : “Anadolu’nun çeşitli yerlerinde her nasılsa hâsıl olan yanlış anlamalar ve teşvikler neticesinde Müslim ve gayrimüslim Osmanlılar arasında bekası elzem olan, ittihat ve kardeşliğe hâle geldiği Osmanlı Meclisi Mebusan’ı tarafından istihbar kılınmıştır” deniliyor ihtilafli konularda kanunlara sık sık sıkıya mutabakat isteniyordu.⁷¹⁴

Resmi olarak tahkik ve nasihat heyetlerinin Anadolu’ya gönderilmesi gerçekleşmeyince, İttihat ve Terakki liderlerinden bazıları Doğu Anadolu’ya gayri resmi seyahate çıkarak bölge hakkında bilgi sahibi olmaya çalışmışlardır. Eski Maliye Nazırı Cavid Bey’in Doğu Anadolu gezisi ve Bitlis’te yaptığı asayiş ile ilgili konuşma dönemin basının da epey yer almıştır. 1911 yılı yazında Vilâyat-ı Şarkiyede bir geziye çıkan Cavid Bey, Bitlis’e de uğramış, burada bin kişilik bir gruba belediye meydanında hitap etmiştir. Cavid Bey buradaki konuşmasında arazi meselelerine değinerek bu problemin farkında olduklarını söylemiş ve bunun dışında konuşmasını şöyle sürdürmüştür:

"Memleketinizi tanımadığım zamanlarda, Kürdistan, bana, başka türlü gelir ve bu halkı başka türlü zannedirdim. Fakat aldandığımı anladım, çünkü Erzurum'dan buraya kadar gördüğümüz güvenlik ve asayiş, en medeni memleketler derecesindedir. Vaktiyle dağları, tepeleri, yüksek yerleri eşkıyanın sığınma yeri olan bu memleketlerde, şimdi, herkes serbestçe çalışmaktadır. Bu, meşrutiyetin en büyük bir sonucu değil midir? Güvenlik ve asayiş, ilerlemenin ruhu, kaynağıdır. Evvelce, bu memlekette, tarlalarda çalışmak mümkün değildi, oraları, devamlı birbirini

⁷¹⁴MMZC, D.I, Cilt 3, İçtima:1, ss.128–131.

öldürme yeri idi. O vakit, hiç kimse, saldırının cezasını görmez, aksine, çoğunlukla bu ceza da, haksızlığa uğrayanların omuzuna yüklenirdi. Bu şartlar altında, işletilemeyen topraklarda, şimdi, çalışma, gayret başlamış, genel verim ilerlemiştir. Bu güven ve asayişin bazı küçük bozma araçları varsa da, yakında, o da ortadan kalkacaktır. Biliyoruz ki, en büyük derdiniz, daireleri en çok uğraştıran mesele, arazi anlaşmazlıkları ve kavgalarıdır ve bu geçmişten mirastır".⁷¹⁵

İstanbul'da yayınlanan Ermeni Gazetesi Aravelk, "Cavid Bey'in Seyahati ve Dönüşü" başlığı ile verdiği haberde Cavid Bey'in bu seyahatini ve mahiyetini eleştirmiş, gittiği Anadolu şehirlerinde kendisine herhangi bir görevi olmadığı halde gösterilen resmi karşılamaların uygun olmadığını ifade etmiş, "Acaba, bunlar mebusluk için mi, yoksa eski bakan olduğundan mı yahudİttihad ve Terakki'ye mensup bulunmak meziyyetinden dolayı mı?" diyerek, en önemlisi de Bitlis'teki nutkuna atfen Anadolu'da asayiş olmadığı halde asayişin mükemmel olduğunu ifade etmesine sert tepki göstermiştir.⁷¹⁶

Bütün bu tartışmalar ve teşebbüsler Bitlis ve çevresindeki asayiş olaylarının ve Ermenilerle Müslümanlar arasındaki gerginliğin artmasını önleyemedi. Taşnak Cemiyeti hiç ara vermeden bölgedeki teşkilatını genişletti ve savaştan önce Ermeni köylüsünü istediği gibi yönlendireceği bir hale getirdi. İstanbul'un Ermeni gazetelerinde Doğu Anadolu'da durumu pek ağır gösteren iri başlıklı çok şişirilmiş haberler çıkmaya devam etti. Etkin bir netice elde edemediği için görevinden çekilen Patrik Arşaruni yerine yeni patrik Zaven Yagyayan Efendi Diyarbakır'dan Bitlis, Muş, Erzurum, Trabzon yolu ile 20 Kasım 1913'de İstanbul'a varacak ve bütün geçtiği kentlerde hükümet memurları ve askeri komutanlarca parlak bir biçimde karşılanacaktır. 12 Kasım 1913 tarihli Osmanîşer Loyt Gazetesine göre:

"Ermeni Patriki Zaven Efendi'nin Erzurum'a muvasalatında hakkında icra olunan rasime-i istikbal pek parlak olmuştur. Vali Reşid ve kumandan Paşalar hazeratiyle rical-i mülkiye ve askeriye ve hakim efendi ile eşrafi memleket kendilerini istikbal için istihkamlara kadar çıkmışlardır. Patrik şunları söylemiştir: "Erzurum şehrinde ve Diyarbakır'da asayiş o kadar fena değil, fakat Bitlis ve Van'da vaziyet çok fenadır.

⁷¹⁵Ahmed Şerif, "Galat-ı His ve Rü'yet", Tanin, 22 Eylül 1911, No: 1099; 24 Eylül 1911, No: 1101; Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, Hazırlayan: Mehmed Çetin Börekçi, Ankara, 1999, s. 334-336.

⁷¹⁶Aynı yer.

Şarki Anadolu vilayetinde ıslahat-ı cedide icra edilecektir. Müdiran-ı umur hazeratı bu vilayette ıslahat icra edilmediği takdirde harabi ve perişani hüküm ferma olacağına kanaat hasıl etmişlerdir."

Ermeni Patrikliğine tayin edilen Diyarbakır murahhası Zaven Efendi'nin bu yolculuğu ile ilgili olarak Dahiliye Nezareti 18 Eylül 1913 tarihli bir yazı ile Diyarbakır, Bitlis, Erzurum ve Trabzon valiliklerini uyararak Patrik Zaven'in uğrayacağı yerlerde yanına özel memur verilerek gerekli saygının gösterilmesini istemiştir. Bitlis Valisi Mazhar Bey de vilayetine gelen patriği belediye heyeti ve vilayet erkânından münasip kişilerle karşılatmış ve gerekli saygıyı göstermiştir (5 Ekim 1913). Patriğin Bitlis'ten ayrılması üzerine Vali Mazhar Bey şu telgrafi Dahiliye Nezareti'ne çekmiştir:

"Ermeni Patriği Efendi bugün Bitlis'ten Muş'a müteveccihen hareket etmiştir. Kendisi oldukça merasim-perest olduğundan Bitlis'e hin-i vürudunda münasib bir mesafeye kadar çıkarıldığı arz olunan heyet-i istikbaliyemiyânında bulunmadığını görünce müteessir olduğunu hissettim. Buna mahal bırakmamak için te'ati-i ziyafet olunarak ve münasib bir surette teşyi' edilerek husul-i memnuniyeti te'min edilmiştir. Tasvip buyrulduğu takdirde bu babda Erzurum ve Trabzon valilerine talimat ita buyurulması. 9 Ekim 1913.⁷¹⁷

Bu iyi muameleye rağmen 4 Nisan 1914 tarihinde Bitlis ve Hizan havalisinde ortaya çıkan olayları değerlendiren Zaven Efendi, Dersaadet'e gelmek üzere bu havaliden geçtiği esnada ahvalin gayr-ı tabii bir surette olduğunu görmüş ve durumu Talat Bey'e bildirdiğini ifade etmiştir. Çıkan olaylarda sorumlunun Bitlis Valisi Mazhar Bey olduğunu ve bu şahsın yerine başkasının tayininin lüzumunu da Talat Bey'e bildirmiş, nitekim hükümet Bitlis valisini azl ederek yerine Siirt Mutasarrıfı Ayda Bey'i tayin etmiştir⁷¹⁸.

İttihat ve Terakki Hükümeti Ermenilerle ilişkilerini iyi tutmaya ve bu sebeple Ermeni liderlerin bu tür eylemlerine müsaade etmeye çalışsa da Ermeniler 1913 yılında itibaren, görüldüğü üzere, çok üst perdeden Osmanlı Devleti'ne bir ders vermeye ve kayıtsız bir şekilde hükümetin artık ıslahat meselesini mecburen ele almaya

⁷¹⁷ BOA. DH. İD. 113/53.

⁷¹⁸ Tercüman-ı Hakikat, 22 Mart 1330/4 Nisan 1914, No: 11846.

başlayacağına dikkat çekiyorlardı.⁷¹⁹ Asayiş sorunu Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Devleti açısından tam bir uluslararası sorun olmuş, Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından hazırlanan reform paketi nihai bir çözüm olarak Osmanlı Devleti'ne dikte ettirilmiştir.

4.6 Arazi İhtilafları

1890-1908 yılları arasında Doğu Anadolu bölgesinde yaşanan olaylar, ekonomik güçlükler ve gönüllü göçler dolayısıyla Rusya'ya ve diğer ülkelere gitmiş olan Ermenilere ait olan araziler meselesi bu dönemin en çok tartışılan ve Ermeni mebusları, gazeteleri, patrikhanesi ve Rus konsolosluğu tarafından gündeme getirilen bir mesele olmuştur. Bir sebeple ülkeyi terk etmiş, tabiiyet değiştirmiş ya da değiştirmemiş, yurt dışına ruhsatlı çıkmış ya da çıkmamış olan bu Ermenilere ait olan araziler bazen mahalli idarenin müsaadesiyle bazen de gidenlerin satışı ile el değiştirmiş, doğu vilayetlerinde arazi işlemleri açısından bir karmaşanın meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu araziler mahalli hükümetler tarafından bazen aşiret mensuplarına bazen de Rusya'dan sürülen Müslümanlara tahsis edilmiştir. Satış işlemlerinin, tapu işlemlerinin tam anlamıyla kaydedilmediği bir dönemin sonunda arazilerin eski sahiplerinin geri dönecek olması karmaşayı bir kat daha artırmış, Bitlis ve çevresindeki etnik ihtilafları, Kürt-Ermeni çatışmasını daha da alevlendirmiştir.

Bu sebeplerden dolayı Meşrutiyetin ilanından sonra Doğu Anadolu vilayetlerindeki en önemli sorunlardan birisi arazi ihtilaflarıydı. Meşrutiyetten önce yurt dışına bir şekilde gitmiş ya da kaçmış olanların geri dönmeleri hükümetin aldığı bir kararla uygulanmaya konulmuştu. Kabul edilen bir kanunla dönenlere bütün hukuki hakları iade edilmiş, farklı unsurlar tarafından el konulan arazilerinin iadesi kararlaştırılmıştır.⁷²⁰ Aslında konu daha Meşrutiyetin ilanından önce gündeme gelmiştir. Bu yüzden arazi ihtilaflarının başlangıç noktasını meşrutiyet olarak

⁷¹⁹ Tanin, 13 Kasım 1913; Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, cilt: II, Kısım: III, Ankara, 1991, s. 150.

⁷²⁰ Osmanlı tabiiyetini terk ve bir daha avdet etmemek şartıyla pasaport alarak, ailesiyle birlikte Amerika'ya gittiği halde iki sene sonra geri dönerek, Bitlis'e giden ve Dersaadet Ermeni Patrikhanesi'nden kendilerine hilaf-ı hakikat ilmühaber verilen Bitlisli Garibcanveled-i Ağa Can ile ailesi kabul yazısı Bitlis Vilayetine gönderilmişti (1909). (DH. MKT. 2896/61)

görmek yanlış olacaktır. Şöyle ki, 11 Ocak 1908'de Bitlis vilayetindeki yolsuzluklar, arazi ve emlak işlerindeki haksızlıklar şehirdeki konsoloslar tarafından İstanbul'daki elçiliklere bildirilmişti. Bunun üzerine vilayet yöneticilerinden oluşan bir komisyon kurulmuş ve şikâyetler araştırılmıştır. 9 Nisan 1908'de Bitlis vilayetinde tahkikat yapmak üzere Hamidiye Kumandanı Ferit Ahmet Paşa görevlendirilmişti.⁷²¹ Aynı tarihte Ahlat ve Bulanık'ta tahkikatı Bitlis istinaf müdde-i umumisi yürütüyordu.⁷²² Bu araştırmalar sonunda vilayet dahilinde bulunan emlak ve arazinin düzenli bir şekilde öteden beri tapu muamelelerinin yapılmadığı, tapu muamelelerinin henüz tamamıyla teşhis edilmediği anlaşılmıştır. Kayıtsız araziler başkaları tarafından zorla tasarruf edildiğinden bu şikâyetler ortaya çıkmıştı. Bitlis valiliği bu durumu çözmek için arazilerin gerçek sahiplerinin tespit edilmesi ile vilayet merkezinde ve Ahlat, Mutki, Hizan kazalarında tapu katipleri görevlendirmiş böylece şikayetlerin ortadan kaldırılması hedeflenmişti. Arazi problemlerinin çözülmesi için yeniden kaydedilmesi, eskiden beri bu araziye kullananlara tapu verilmesi kararlaştırılmıştır.⁷²³ Bu ilk çalışmalardan sonra 13 Haziran 1910 tarihinde Bitlis vilayetinde Tasnaksütyun ileri gelenleri ile bir Kürt ağa arasındaki arazi meselesi giderilmeye çalışılmış ve bu hususta valilik araya girerek meseleyi çözüştür.⁷²⁴ 1910 yılı Nisan ayı itibariyle bölgedeki çalıntı arazileri Ermeni sahiplerine geri verme konusunda otoriteler bazı sıkıntılar yaşıyordu. Büyük sayıda Ermeni, bölgeye geri dönmeleri için teşvik ediliyor ve mülkiyetlerinin hâlâ Kürtler ve Çerkezler tarafından işgal edilmiş olmasından hoşnut değillerdi.⁷²⁵

Çoğunlukla Ermenilere ve bazı durumlarda da Kürtlere ait topraklara hükümet himayesi altında Çerkez göçmenlerin yerleştirilmesinin bölgede hoşnutsuzluk meydana getirmiş, Bitlis'teki viskonsül vekili Safrastian da bu durumdan rahatsız olarak düşüncelerini Erzurum'daki Konsolos McGregor'a iletmiştir.⁷²⁶ Arazi meselesi konusunda İngiltere'nin Konsolos Yardımcısı Vekili Safrastian'dan Erzurum'da Konsolos McGregor'a gönderilen 25 Temmuz 1910 tarihli raporda arazi meselesi üzerinde duruluyordu:

⁷²¹ BOA. BEO. 3290/246699

⁷²² BOA. BEO.3294/247008.

⁷²³BOA. BEO.3229/242143.

⁷²⁴ BOA. DH. ŞFR. 663/54

⁷²⁵ F.O. 424-223/4827, s. 60.

⁷²⁶F.O. 424-228 /5475, s. 20.

“Bu vilayetteki toprak zapt etme meselesi ile ilgili Nisan ayından beri otoriteler toprakları ellerinden alınmış köylülere 1908 Temmuz öncesi için sıradan sivil mahkemelere başvurmalarını söylüyor. Anayasanın ilanından sonra zapt edilen topraklar içinse, eğer iddia sahibi toprakların kendine ait olduğuna dair yeterince kanıtla sahipse bunların yasal sahiplerine idari bir yolla geri verileceğini söylüyorlar. Toprak zapt etme problemini bu şekilde halletme girişimi sonucunda anlıyorum ki baskıcı Kürt reisler adına yerel mahkemeler tarafından caiz olmayan haksızlıklar işleniyor ve buradaki sivil mahkeme Ermeni ve Kürt köylülerin protestolarına rağmen birçok tartışmalı arazi davasını bunlara havale ediyor. Ermeniler ile ilgili bu çok karmaşık toprak zapt etme problemini daha iyi anlamak için, Kürtler nasıl ve hangi koşullarda bu topraklara el koydu açıklamak gerekli, bu konuyu birkaç paragrafa böleceğim. Aşağıdaki gerçeklerden anlayacaksınız ki eski rejimdeki hükümet Hristiyanları toprak ve mülkiyetten mahrum etmek için elinden geleni yapmıştı, ama sadece Hristiyanlar niyet edilerek yapılan bu zulümlerden ziraatla uğraşan yerleşik Kürtler de mustarip olmuştu:

- 1- Vergi karşılığında en düşük fiyata Hükümet tarafından Müslümanlara satılan Ermeni toprakları.
- 2- Bu tür vakalar özellikle Bitlis ve Muş sancaklarında oluyor. Bitlis civarındaki Kultig, Parkant, Hargorg, vs. gibi Ermeni köylerinde Ermeniler 1904-8 arası çok düşük fiyata Kürtlere satılan yerlerini geri almaya çalışıyor.
- 3- Ermenilerin bankaya borcu karşılığında Ziraat Bankası tarafından düşük fiyata kendilerinden alınıp Kürtlere satılan araziler. Bulanık ve Malazgirt bölgeleri de dâhil olmak üzere bütün Muş ovasında, halk yöneticilerinin çok güçlü adı çıkmış şeflerle akraba olan yerel adamların olduğu Ziraat Bankasının entrikalarına kurban oluyor. Ermeni cahil köylüler eski rejimde bu bankadan kredi aldılar ve koşulları yerine getiremeyince banka arazilerini onların elinden alıp Kürtlere satıyor.
- 4- Küçük borçları yüzünden mahkeme yoluyla Kürt ağalara ve beylere verilen Ermeni toprakları.

- 5- Mahkemeye yalan kanıt sunarak aslında ortada olmayan bir ödünç para karşılığında Kürt tefeciler tarafından zapt edilen Ermeni toprakları.
- 6- Küçük borçları karşılığında Kürt beylere transfer edilmeye zorlanılan Ermeni toprakları.
- 7- Buradaki Tapu Kadastro tarafından “mahlul” (sahipsiz) olarak kabul edilen göç etmiş ya da kaçak Ermenilerin Müslümanlara verilen ya da satılan arazileri.
- 8- Tapu senetleri hala Ermenilerin elinde olan ve hala vergilerini ödedikleri ama zorla zapt edilenler.
- 9- Kürtler tarafından kanunsuzca ele geçirilmiş Ermeni arazileri. Bunların tapuları bir şekilde cahil mülk sahibi tarafından kaybedilmiş ya da 1859’daki arazi kanunundan beri, Sasun ve Genç’teki çoğu köyde olduğu gibi, bu vilayetlerin bazı parçalarındaki Ermeniler arazilerini kendi adlarında kaydettirmemiş, ancak yasal sahipliği kanıtlayacak ilk resmi dokümanlar kadastroda mevcut.
- 10- Tapuların rüşvet, tehdit gibi yollarla Kürt şefler tarafından ele geçirildiği ve vergilerin de bu şefler tarafından ödendiği Kürtlerin ele geçirdiği Ermeni toprakları.
- 11- Meşru müteveli heyetinin itirazlarına bakmaksızın Ermeni kilise ve manastırlarına ait arazi ve mülkiyetine “mahlul” (sahipsiz) diye el konulması.
- 12- Eski hükümet zamanında Müslüman göçmenler arasında köyleri dağıtılmış olan belirli vakalar ve Ermeni arazileri. Bulanık’taki Yoncalu, Abri, Hannaşeyhli, vs. köylerdeki, Muş’daki Vartenis, Dormerd, vs. deki vakalar şu ana kadar çözülmedi.
- 13- Müslüman fanatikler tarafından Ermeni kiliseleri, manastırları, mezarlıkları ve evlerinin yapımı için kullanılan malzeme yok edildi. Bu tür birkaç vaka Genç, Huyut ve Hizan’da oldu.

14- Bu vilayetin her yerinden buna benzer araziye el koyma vaka ve gerçeklerini daha da uzatabilirim, ama yukarıda bahsettiklerim size bir fikir vermesi için yeterli sanırım. **Bu vilayette Ermenilerden şu veya bu şekilde el konulan çoğu arazi son iki yılda zaten geri verildi. Ancak anladığım kadarıyla, Ermenilere ait 700 kadar arazi parçası hâlâ Kürt ağalar ve beyler tarafından zapt edilmiş durumda.**¹² Eylül’de İstanbul’daki merkezi hükümetin “buradaki tapu ve kadastroda arazi kime kayıtlı ise ona verilmesi” emriyle bu tür arazi tartışmaları bir şekilde halledildi. Bu emirler maalesef Nisan’da geri çekildi ve bu raporun başında bahsettiğim yeni emirler geldi ve bu da işlerin düzelmesine engel oldu.

Son zamanlarda Hristiyanlar, mahkemelerin tahkim muamelesinde kaybedeceklerinden neredeyse emin oldukları için, toprak meselesi için yerel mahkemelere başvurmayı bıraktı. Bir süre önce Erzurum’a ulaştığı söylenen Ali Seyyid Bey başkanlığındaki komisyonun gelmesini ve Ermeni Piskoposluğu tarafından Babıali’ye yapılan şikâyetin sonucunu bekliyorlar. Türkiye gibi bir tarım ülkesinde arazi sahibi olmak için böyle şiddetli mücadelelerin olmasına şaşmamak gerek. Bu vilayette Hristiyanlarla Müslümanlar arasında gelecekteki karşılıklı ilişkiler ve anayasal bir rejimin oturması açısından bahsettiğim toprak meselesinin her iki tarafı da memnun edecek şekilde halledilmesi şarttır.”⁷²⁷ Bu teşebbüslerden sonra Huyut’taki Taghavank ve Lordentzor Ermeni köyleri uzun bir mücadeleden sonra arazi meselesindeki davalarını kazandılar.⁷²⁸

Eski rejimde Ermenilerin arazilerine el koymadaki metotları detaylı bir şekilde saydıktan sonra, Safrastian ele geçirilen arazilerin çoğunun son iki yıl hak sahiplerine geri verildiğini; bu tatmin edici sonucu doğuran yönetsel metotlar geçen Nisan sıradan mahkemelere başvurular sonucu terk edildiği için geri verme süreci duraklamış ve mahkemelerin kararı da, beklendiği gibi, Hristiyan toplum arasında çok fazla hoşnutsuzluğa sebep olmuştu. İngiliz Konsolos yardımcısı Safrastian’a göre, toprak zapt etme probleminin hızla halledilmesi hayati önem taşıyordu. Bu problem Tahir Paşa’nın talihsiz bir şekilde Bitlis valisi olarak atanmasından beri çok

⁷²⁷ F.O. 424-224 (5133, S. 114-115).

⁷²⁸ F.O. 424-227 (5421) S. 62.

kötü durumdaydı ve merkezi hükümetin harekete geçmemesi durumu daha da kötüleşecekti.

Arazi meselelerinin en çok gündeme geldiği yer Meclis-i Mebusan olmuş, konu hükümet, Ermeniler ve Kürtler arasında bir tartışmaya dönmüştür. 1912 yılında Defteri Hakani (Tapu Kadastro) bütçesi görüşmeleri sırasında arazi meselesi Muş Mebusu Keygam Efendi tarafından gündeme getirilmiştir. Keygam Efendi'ye göre, Bitlis Vilayetinde yüz bin muhtaç bulunmaktadır, tapu memurları boş arazileri başkalarına dağıtmıştır, Meşrutiyetin ilanından sonra birtakım fakirlerin arazisi, boş arazi sayılarak kendilerine teslim edilmemiştir. Bitlis'te bir an evvel arazi kayıtlarının yapılmasını isteyen Keygam Efendi, bütün vilayetler içinde en çok arazi kaydına muhtaç olanının Bitlis olduğunu, arazi kaydının yapılmasının devlete de faydası olacağını, arazi meselesinden dolayı her gün Bitlis ve çevresinde olaylar yaşandığını, gerek Kürt ve gerek Ermenilerin arazisinin Bitlis eşrafından birisine verildiğini, Hazbin Ermenilerinin evlerinin ve iki çiftliği Zeylanî Kürtlere verildiğini, bu suiistimallerin yalnız devr-i sabıkta değil halen devam ettiğini, şimdiye kadar yüzlerce insanın bu meseleden öldüğünü ifade etmiştir.

“Efendim, bu babda geçen sene Bitlis Valisi Hakkı Beyin bir raporu vardı, bu ahalinin elinden alınan arazinin kıymet-i asliyyeleri dahi indirilmiştir. Çukur Nahiyesinde bulunan on yedi parça köy arazisinin kıymet-i asliyyesi 3.500.000 kuruş iken, 300 kuruşa indirilmiş. Bendeniz şunu arz ederim ki, Devlet-i Aliyye vatan ve memleket menfaatlerini nazar-ı dikkate alarak çiftçi ahaliyi daima müdafaa etmiştir ve hatta ahaliyi arazi almaya, arazisinde ziraat etmeye teşvik etmiştir. Çünkü çiftçi elinde arazi bulunursa, hem vergi verir, hem çoluk çocuğunu da muhafaza ediyor. Hali araziye gelince: Bunlar bütün çiftlik sahiplerinin elindedir. Çünkü onlar yalnız on tarla, elli tarla ile iktifa etmiyorlar. İçlerinden üç, dört, hatta kırk çiftlik sahibi olanlar vardır. Bendeniz son defa olarak teklif ediyorum. Defter-i Hakani Nezaretinden rica ediyorum ki, kanuna aykırı suiistimallere meydan verilmesin. Ondan sonra da Bitlis Vilayetinde bu sene de tahrir-i arazi icrası için 75.000 kuruşun ilâve edilmesini teklif ediyorum.”

Keygam Efendi'den sonra söz alan Bitlis Vilayetinin Genç Mebusu Mehmed Emin Efendi, vilayette bahsedilen olaylarda Kürtlerin de haklı yönlerinin bulunduğunu

ifade etti. Erzurum Vilayetinin Bayezit Mebusu Süleyman Sudi Efendi de söz alarak arazi meselesine değindi. Süleyman Sudi Efendi'nin konuşması Ermenilerin tarihen bölgedeki varlıklarını da göstermesi açısından önemliydi:

“Şimdi hakikaten, bir adam bir cürüm işlerse namında bir akrabasına satmış. Şimdi o tasarruf ediyor. Geçen sene aynı dâva geldiği zaman, köylü dedi ki, hayır, biz bundan elli sene evvel Bıdık'ın sattığını bilmeyiz. Biz burada işleyeceğiz. Bu suretle mahkemeye müracaat ettiler, dâva epey zaman uzadı. Nihayet müddeilerin bu bapta dâvası haksız olduğu hükmen sabit olarak hak, Selim Ağanın olduğu ilâm ile temin edildi ki, mesele işte bundan ibarettir. Sonra Sason Kazası dahilinde bir araziden bahsettiler. Tarihe nazaran Sason Kazası, eskiden beri zaten Kürtlerin elindeymiş. Orada yalnız birkaç tane Ermeni köyü varmış. Ermenilere taarruz etmek değil. O arazi üzerinde Ermenilerin gerek hukukunun, gerek arazisinin müdafaası uğrunda Kürtler halâ, hatta yekdiğerini öldürürler. Hatta bazı aşiret beyleri, olan filan Ermeniyeye kim ilişir ise, arazisine kim taarruz ve tecavüz ederse, kendi aşiretinden on adam, yirmi adam öldürüyor. Fakat Kürtlerin kendi arazileri de vardır. Meselâ birisinin on dönüm arazisi var veyahut bir köyü vardır. Kürtler, yekdiğeriyle daima hâli münazaada oldukları için kendileri bizzat arazilerini tasarruf edemiyorlar. Kendi arazilerine tasarruf edebilmek için bir çiftçi tedarik ediyorlar. O çiftçiyi ekseriya Diyarbekir cihetinden, Süleymaniye'den getiriyorlar. Para veriyorlar. Kendi arazileri üzerinde bulunduruyorlar.

“İlân-ı Meşrutiyetten sonra ellerinde böyle koçanlar olanlar getirsinler diye ilân ettiler. İbrâz eden adamlar kendileri de bilirler ve bütün âlem bilir. Halbuki o arazi öteden beri Kürtlerin elindeki arazi imiş. Yekdiğeri ile olan münazaa ve husumet nokta-i nazarından kendileri o araziye tasarrufa cesaret edememişler. Hatta evleri içinde mahsur kalmışlar. O araziye çiftçi olanların ellerine vermişler, onun hâsılatını taksim etmişler. Elbette o verdikleri hisseye Kâfırlık namını vermişler. Ondan dolayı da birtakım deâvi vücuda gelmiş. Halbuki Hükümet, ilân-ı Meşrutiyetten sonra zuhur eden bu gibi deâvîyi mahkemelerde hak ve adi dairesinde fasletmeye bütün kuvvetiyle onu mücâzât etmeli. Tabîî hepimiz bu fikirdeyiz, lâkin Keygam Efendi o kadar ifrat ile tefrit gösterdiler ki, az kaldı ki, bendeniz de inanmış olayım. Hakikat noktasından tahkik olunur ise katiyen öyle değildir. Şimdi, zaten Meclis-i Vükelâca

oraya bir heyetin gönderilmesi mevzuu bahis olmuş ve karar da verilmiştir. Biz de arzu ediyoruz ki, aşâirin aleyhinde bulunanlar her kim ise memuren o heyete terfîk edilsin, gelsin görsün ki bu aşâir kime zulüm ve hakaret ediyor. Masum olan aşâir pak bir nâsiye ile Meşrutiyete çıktığı gibi Hükümete itaat ve inkıyadları hasebiyle şimdiye kadar kimseye de zulüm etmedikleri Hükümetçe anlaşılmıştır ve bu hakikat, birçok defa dahi inkişaf etmiştir. Onun için komisyon, bir ân evvel gönderilsin ve tahkikat âdilâne icra edilsin. Bu misulluisnadât ve erâcifler bir kat daha anlaşılın ve nihayet bu arazi meselesi de bu suretle nihayet bulsun.”

Bu konuşmalar sırasında söz alan Van Mebusu Mithat Bey de Keygam Efendi'nin iddialarının doğru olmadığını ifade ederek arazi meselesini çözecek olan yerlerin vilayet idare meclisleri ya da mahkemeler olduğunu, ellerinde tapu senedi olmayanların, mahkemeye müracaat edip hak iddia edebileceklerini söyleyerek bu meselenin artık kapatılmasını istetmiştir.⁷²⁹ Mesele o gün kapatılmıştır. Ancak bu tartışmalardan iki gün sonra İstanbul Mebusu KirkorZöhrap ve Keygam Efendi Meclise bir tahrir vererek, Bitlis Vilayetinde tahrir-i arazi için bütçeye 85.000 kuruş ilâvesini talep etmişlerdir. Böylece mesele Bitlis'te yaşananlardan ve arazi kaydı için bütçeye ilave edilecek bir meblağdan çıkmış Kürtlerle Ermeniler arasındaki bir tartışmaya dönüşmüştür.

İstanbul Mebusu KirkorZöhrap ile Muş Mebusu Keygam Efendi'nin tahrirlerinde, “Bitlis Vilâyetinde meşru olmayan ihlallerin ve asıl kayıtlarına aykırı olarak yapılan suiistimallerin hakkaniyetle tashih ve tesviyesi için beşinci faslın Masarif-i Müteferrika maddesine seksen beş bin kuruşun zam buyrulmasını teklif ederiz.” Deniliyordu. Bu tahrirden sonra söz alan Zöhrap Efendi, Doğu Anadolu vilayetlerindeki arazi meselesinin Ermeniler için bir yara olduğunu, önceki hükümetlerin Ermenilerle bir harp içinde olarak onları maddi manevi ezdiğini, sürdürdüğünü, Arazi Kanunnamesinin yetmiş ikinci maddesinde, “Bir karye ve kasaba ahalisi umûmen veyahut bazısı bir özr-i sahiha mebni terki vatan ettikleri halde, mutasarrıf oldukları arazisi müstahikkı tapu olmaz” hükmünün bulunduğunu, Ermenilerin de özürlü olarak, “muhafaza-i nefis için”, “muhafaza-i mal” için

⁷²⁹MMZC. D: 2, Cilt. 2, içtima senesi 1, İnikad: 31 (28 Haziran 1328 (1912), s. 253-255, 260-262.

göçtüklerini ifade ederek Meşruti hükümetlerin bu sorunu çözmeleri gerekirken sessiz kaldıklarını söyleyerek şu cümlelerle konuşmasını tamamlamıştır:

“...Halbuki, Anadolu-yı Şarki vilayetlerinin birçoklarında, bilhassa Bitlis Vilayetinde Ermenilerle meskûn olan birçok karyeler, bugün viran ve harap bir haldedir. Bunların arazisi mahlul denilerek öteye beriye dağıtılmıştır. Biz bugün bu cerihayı tamam iltiyam teşkil edecek bir tedbir istemiyoruz. Memlekette hakkı, adaleti tesis etmekle mükellef olan bir Fırka-i siyasiyyeyeden - ki, İttihat ve Terakki Fırkasıdır - biz bugün tamamıyla icrayı adalet istemiyoruz. İcraı adalet bir başlangıç, bir mukaddime istiyoruz. Atı için – arz ettiğim gibi - ümit istiyoruz. Bu seksen beş bin kuruş ile ne olur? Yalnız, bir gayret, bir arzu izhar edilir. Bunun izharını bendeniz temenni ediyorum.”

Bu eleştirilere ve isteğe cevap veren Defteri Hakani Nazırı Mahmut Esat Efendi, bu konuda çalışmalar yapıldığını ifade etti, seksen beş bin kuruşun nasıl sarf edileceğini anlayamadığını, bu paranın ne yapılacağını sordu. Kirkor Zöhrap bu tutumu ilgisizlik olarak, hükümetin Ermenilere karşı kayıtsızlığı olarak değerlendirdi ve sert bir dille eleştirdi ve şu suçlamalarda bulundu:

“...Zira görüyorum ki, bir Hükümet ki, her icraatta mesaili en ufak noktada muhakeme ediyor. Hiçbir vakitte meselenin ne büyüklüğünü ve ne şumulünü ve ne de netayicini muhakeme etmiyor... Ne müzayede var, ne senet var. Keyfi muamelattan bahsediyoruz. Siyasî bir zulümden bahsediyoruz.”

Defteri Hakani Nazırı Mahmut Esat Efendi de bu suçlamalar üzerine kendilerine müracaat edildiği takdirde meselenin çözüleceğini söylemiş Keygam Efendi, binlerce arzuhal verildiğini, şimdiye kadar müracaat edilmedi denmesine hayret ettiğini, Bitlis'ten de bizzat İstanbul'a gelerek nezarete müracaatlar olduğunu, binlerce arzuhal verildiğini ifade etmiştir. İttihat ve Terakki Fırkası adına duruma el koyan İzmir Mebusu Seyyti Efendi, arazi meselesinin Defter-i Hâkanî Nâzırı tarafından halledecek bir mesele olmadığını, hükümetin bu mesele ile ilgilendiğini, yeni düzenlemelerin yapılarak meclise gönderilmek üzere olduğunu, bu yüzden seksen

beş bin kuruştan şimdilik vazgeçilmesini istemiştir. Seyyit Bey tarafından verilen teminat üzerine Ermeni mebuslar tavrılarını geri aldılar.⁷³⁰

Arazi meselelerinin iyice karmaşık hale geldiğini gören hükümet durum tespiti ile işe başlamak istemiş, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Van ve Erzurum vilayetlerine komisyonlar göndermiştir. Bu komisyonlara mülki, askeri memurların yanında bir Kürt, bir Ermeni temsilcinin de katılması kararlaştırılmıştı. Komisyon meseleleri tespit edecek, çözüm yolları önerecekti. (Eylül 1912)⁷³¹

Arazi meselesinde yurtdışına çıkmış olan Ermenilerin malları önemli bir yekûn tutuyordu. Bu yüzden bu konu Sultan Abdülhamit döneminde de gündeme gelmiş, tabiiyet meselesi birçok uluslararası tartışmaya da konu olmuştur.⁷³² Osmanlı Devleti kendisinden izin almadan yurtdışına çıkan ve başka devletlerin tabiiyetine geçen kimseleri bütün haklarından mahrum etmiştir. Meşrutiyetin ilanından sonra hayat korkusuyla, baskı ve zulüm sebebiyle yurtdışına firar edenlerin geri dönmeleri ve bütün haklarının iadesi kararlaştırıldığından bir şekilde yurt dışına çıkmış olan Ermeniler geri dönmeye başlamışlar ve eski haklarının iadesini istemişlerdir. Bunlar döndüklerinde eski arazilerinin bazen devlet tarafından bazen de vatandaşlar tarafından işgal edilmiş olduğunu gördüler. 1910 yılında hükümetin aldığı karara göre, araziler devlet tarafından resmen satılmışsa bedeli ya da muadil bir arazi hak sahibine verilecekti, arazi üzerinde herhangi bir işlem yapılmamışsa sahibi üzerinde hak sahibi olarak işlemlerine devam edecekti. Ancak en önemli problem arazinin devlet tarafından başka birine verildiği zaman ortaya çıkıyordu.⁷³³

Bu şartlar altında hak sahibi iki ay içinde tapusunu gösterdiği takdirde arazisi kendisine iade edilecekti. 4 Şubat 1912 tarihinde Meclis-i Vükela aldığı bir kararla, taşınmaz malların tasarrufunda ortaya çıkan ihtilafların halli hakkında tarafların mahkemeye müracaatlarının belli süre ile sınırlanmaması kararını aldı.⁷³⁴ Ancak bu şartlarda yeni arazi sahibi bu duruma razı olmayacak ya da hak sahibi tapu gösteremeyerek şikâyetlerde bulunacaktır. Bitlis vilayeti bu karmaşanın en yoğun

⁷³⁰MMZC. D: 2, Cilt. 2, içtima senesi 1, İnikad: 32 (30 Haziran 1328 (1912), s. 283-288.

⁷³¹ Erdal Aydoğın, İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918), İstanbul, 2007, s. 329.

⁷³² Haluk Selvi, Kurtuluş Demirkol, "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Vatandaşlarının Hukuku", History Studies, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağani, 2012, ss. 327-349.

⁷³³ Erdal Aydoğın, İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918), s. 330.

⁷³⁴ BOA. MV. 226/98.

yaşandığı yer olduğundan meşruti idare bu bölgeye huzur ve asayişten ziyade karmaşa ve kaos getirmiştir. İhtilafların halli için zamana ihtiyaç vardır, ancak genel harbin başlaması, tehcir ve savaş sonunda geri dönüşler arazi meselesini bugüne kadar devam eden bir problem olarak devam ettirmiştir.

4.7 Hapishaneler

Tanzimat dönemi ile birlikte modern bir hale getirilmeye çalışılan Osmanlı hapishaneleri Meşrutiyetin ilan edildiği dönemde hiçte iyi bir durumda değildi. Çoğu vilayet hapishaneleri kiralanmış hanelerden ya da hükümet konaklarının altındaki bodrumlardan ibaretti. Sağlık şartları bozuk, bakımsız ve kötü bir haldeki bu hapishanelerin durumunu düzeltmek için harekete geçen İttihat ve Terakki Fırkası yöneticileri, işe başkent merkezli başlamışlar ve bir daire şeklinde ülkenin her tarafındaki hapishanelerin durumunu tespit ederek yapılacak işleri belirlemişlerdir.⁷³⁵

Elimizdeki verilere göre II. Meşrutiyet döneminde Bitlis vilayetinde şu merkezlerde hapishane bulunmaktadır: Bitlis, Ahlat, Mutki, Genç, Kulp, Siirt, Pervari, Erüh, Muş, Malazgirt, Varto, Bulanık, Sason. Bu verilere göre Bitlis Sancağında Bitlis, Ahlat ve Mutki'de birer hapishane bulunmaktadır. Vilayette herhangi bir kadın hapishanesi bulunmamaktadır. 1919 yılına gelindiğinde kadınlar için düzenlenmiş bir hapishane Bitlis Vilayetinde yoktu ve açılması isteniyordu.⁷³⁶ Kadınlar uygun olan evlerde cezalarını çekiyorlardı. Bitlis Vilayeti hapishanelerinde 1911 yılında bulunan tutuklu ve mahkûm sayılarını şu şekildedir:⁷³⁷

Bitlis hapishanesinde, 46 cinayet, 5 cünha (cinayetten hafif suç) olmak üzere 51 mahkûm, 103 cinayetten zanlı tutuklu.

Ahlat hapishanesinde, on kişi cinayet suçlamasıyla tutuklu.

Mutki Kazası Hapishane 13 kişi cünhandan mahkûm olmuştur. Mutki Kazasında zabıta dairesi yoktur, hapishane de bulunmamaktadır. Mahkeme ise 1911 yılı

⁷³⁵ Bu dönemde Osmanlı hapishaneleri hakkında geniş bilgi için bakınız: Kurtuluş Demirkol, İkinci Meşrutiyet Dönemi Edirne Vilayeti Hapishaneleri, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2010.

⁷³⁶ BOA. DH. MB. HPS. 49/39.

⁷³⁷ BOA. DH. MB. HPS. 143/70.

Kasımında kurulmuştur, bu yüzden hapishane ve tutuklularla ilgili yapılanma 1911 yılı sonundan itibaren başlamıştır.⁷³⁸

Genç hapishanesinde, 4 cinayet, 1 cünha beş mahkûm

Kulp hapishanesinde, 2 cünha mahkûm

Siirt hapishanesinde, 79 cinayet, 10 cünha toplam 89 mahkûm

Pervari hapishanesinde, 4 cünha mahkûmu

Eruh hapishanesinde, 4 cinayet ve 1 cünha zanlısı

Muş hapishanesinde, 71 cinayet, 21 cünha mahkûmu

Malazgirt hapishanesinde, 3 cünha mahkûmu

Varto hapishanesinde, 13 cinayet, 2 cünha zanlısı

Bulanık hapishanesinde, 21 cinayet, 11 cünha zanlısı

Sason hapishanesinde, 11 cinayet zanlısı bulunmaktadır.

Doğu Anadolu bölgesi hapishaneleri içinde doluluk oranı en yüksek olanlardan birisi Bitlis'teki hapishanelerdir. Asayişsizliğin ve eşkıyalık olaylarının çok olması hapishanelerdeki izdihamı artırmıştır. Bitlis hapishanelerinin durumunun pek iç açıcı olmadığı ve her yıl tadil ve tamirat istendiği valilerin Dahiliye Nezaretine gönderdiği raporlardan anlaşılmaktadır. Valilerin en çok şikâyet ettikleri konu hapishanelerin tutukluları ve mahkûmları alamayacak oranda yetersiz olmasıdır. Bu sebeple 1907-1914 yılları arasında valiler devamlı olarak vilayet hapishanelerindeki mahkûmların başka merkezlere nakledilmelerini talep etmişlerdir. 1907 yılında Bitlis ve Siird Hapishanelerinde mahkûmların fazlalığı ve koğuşların tamirata ihtiyacı müşkülata sebep olduğundan vilayet dahilindeki hapishanelerde mahkûmiyetleri kararlaştırılan mahpusların umumi hapishanelerden birine nakil olunması talep edilmişti.⁷³⁹ Bitlis vali vekili Feyyaz Bey 22 Kasım 1907'de Sadarete gönderdiği bir yazısında, Bitlis hapishanesinin hapis ve tutukluları alamayacak derecede küçük olmasından dolayı

⁷³⁸ BOA. DH. MB. HPS. 145/14.

⁷³⁹ BOA. DH. TMIK. S. 72/25.

tutukluların mecburi düzensiz yerlerde kalarak defalarca firar olaylarının yaşandığını, izdihamdan dolayı hastalık gibi olayların meydana geldiğini, bu yüzden otuz beş mahkûmun Diyarbakır Hapishanesine sevk edileceğini bildırıyordu. Ancak 250 kişilik Diyarbakır Hapishanesinde de 400 kişi kaldığı için bu talep uygun bulunmamıştı. Adliye Nezaretinden otuz beş kişinin Bitlis'te uygun yerlere yerleştirilmesi çözüm olarak gösterilmişti.⁷⁴⁰ 1909 yılında Bitlis ve mülhakatı hapishanelerinin izdihamını hafifletmek için mahpusların gönderilmek istendiği Beyrut, Aydın, Kastamonu ve Cezair-i Bahr-i Sefid vilayetlerindeki kürek mahallerinin haddinden fazla dolu olduğu bildirilmişti.⁷⁴¹ 1913 yılında Muş Hapishanesi'nden başka vilayetlere nakilleri istenen bazı mahkûmların, başka yerlerde boş yer olmadığından Bitlis Merkez Hapishanesi'ne nakillerinin münasip olacağı Dahiliye Nezaretinden bildirilmişti.⁷⁴² Oysa zaten merkezdeki mahkûmlar aşırı doluluktan dolayı başka yerlere nakledilmek istendiğinden bu talep yerine getirilememişti.

Mahkûmların başka merkezlere nakilleri mümkün olmayınca yerinde çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Bu çözüm yollarının başında yeniden inşa, tadiller ve tamirler gelmektedir. 1911 yılında Bitlis'te hapishanenin yeniden yapılması kararlaştırılmış, yeniden inşa olunacak hapishanenin tahsisatının verilebilmesi için keşif evrakının tanzim edilerek gönderilmesi Dahiliye Nezareti tarafından talep edilmiştir.⁷⁴³ Bitlis dışında Ahlat'ta da yeni bir hapishanenin inşa edilmesi kararlaştırılmış, böylece Bitlis, Van, Erzurum, Diyarbakır, Mamuretulaziz vilayetleri cinayet mahkumları için Ahlat Kazasında Van Gölü kenarında inşa edilecek olan umumi hapishaneye tahsisat verilmesi talep edilmiştir.⁷⁴⁴ 1912 ve 1913 yılında da Bitlis Hapishanesi'nin sağlık şartlarına uygun bir şekilde tadil ve tamiri için tahsisat talep edilmiştir.⁷⁴⁵

Ahlat Kazası hapishanesinde 1908 yılında cinayete mahkum her hangi bir tutuklu bulunmamasına rağmen 1911'de bu sayının on ikiye çıkması cinayet olaylarının artış gösterdiğinin bir delili sayılabilir. Aynı yılın sonunda toplam 50 mahkûm

⁷⁴⁰ BOA. BEO. 3239/242913.

⁷⁴¹ BOA. DH. MKT. 2906/75.

⁷⁴² BOA. DH. MB. HPS. 103/19.

⁷⁴³ BOA. DH. MB. HPS. 34/25.

⁷⁴⁴ BOA. DH. MB. HPS. 35/7.

⁷⁴⁵ BOA. DH. MB. HPS. 2/15; 4/19.

hapishaneye dâhil olmuştur. 12 kişi de borcundan dolayı mahkûm olmuştur. 62 kişi için yıllık 1.832 kuruş tayinat masrafı yapılmıştır. Hapishanede herhangi bir imalat yapılmamaktadır. Her mahpus için 3 para masraf edilmektedir. 1908 yılı Ocak ayında vilayete gelen tahkikat komisyonu raporunda, Ahlat kazası hükümet dairesinin zemin katında ancak on kişiyi alabilecek bir halde olan bir odanın hapishane yapıldığını Bitlis Vilayetine bildirmişti. Bu rapor Adliye Nazırı tarafından Dahiliye Nezareti'ne bildirilerek hastalanan tutuklu ve mahkumların tedavi edilmesini, hapishanenin genişletilerek mahkumların tedavisinin yapılmasını istenmişti. (2 Ocak 1908)⁷⁴⁶. 12 kişilik hapishanede 62 kişinin yatırılması sancaktaki kötü durumu açıkça göstermektedir.

1913 yılı Nisan ayında Bitlis Vilayeti Sıhhiye Müdürü hapishaneyi kontrol edip bir rapor hazırlayarak Sıhhiye Nezareti'ne sunmuştu. Kendisini hafife alarak aşağılayan hapishane müdürünün cezalandırılmasını isteyen sıhhiye müdürü raporunda şu bilgileri veriyordu: Hapishane hükümet binası seviyesinden 5 metre aşağıda rutubetli bir zeminde inşa edilmiş olup on koğuşundan sadece doğu ve batı cephelerinde bulunan bir pencereden ışık almaktadır. Koğuşlarda fazla mahpus bulunmaktadır, koğuşlarda kömür yakılmakta, yemek pişirilmekte, temizlik ve nezafete katiyen riayet edilmediğinden sıhhate aykırı durumlar ortaya çıkmaktadır. Başka bir mahalde yeni bir hapishane yapılana kadar bu hapishanede gerekli tedbirler alınmalı, sık sık badana yapılmalı, yerler muşamba döşenmeli, dışarıdan kontrolsüz yiyecek, içecek getirilmemelidir. Bu raporlardan sonra hapishanenin tamiri için gerekli paranın gönderilmesi Maliye Nezareti'nden talep edilmiştir.⁷⁴⁷

Alınmaya çalışılan ve kâğıt üzerinde istenen ödeneklerin bir türlü ayrılmadığı ve vilayet hapishanelerinin durumunun 1914 yılında da aynı şekilde olduğu görülmektedir. Nitekim Bitlis mülhakatındaki hapishanelerdeki izdihamın hafifletilmesi ve hastaların tecridi maksadıyla Bitlis Merkez ve Muş Sancağınca kiralanıp, geçici olarak hapishane yapılan mahallerin kira bedeli tahsisatlarının senelik olarak istenmesi⁷⁴⁸ kararlaştırılmış, yeniden inşa mümkün olmayınca başka binaları kiralama yoluna gidilmiştir. 1914 yılında Bitlis hapishanesi ihtiyaca cevap

⁷⁴⁶ BOA. DH. TMIK. S 71/19.

⁷⁴⁷ BOA. DH. MB. HPS. 4/19.

⁷⁴⁸ BOA. DH. MB. HPS. 44/22.

vermediğinden bir ev kiralanarak hapisane olarak kullanılmak istenmiş, ancak kira bedeli ödenemeyeceğinden kiralama gerçekleştirilememiştir.⁷⁴⁹ Bu sebeple Bitlis'teki mahkûmlar Sivas ve Ankara'ya sevk edilmeye başlanmıştır.⁷⁵⁰ Ayrıca kiralamak için Bitlis merkezi ile Varto, Sason, Şirvan, Pervari, Eruh, Garzan ve Kulp kazalarında hapisaneye uygun bina olmadığı görülmüştür.⁷⁵¹

Maddi imkânsızlıklar hapisanelerin yeniden yapılmasının, tamir ve tadilinin ya da kiralanmasının önündeki en önemli engel olarak görülmektedir. Bu maddi imkânsızlıklar ve bütçe meselesi Meclis-i Mebusan'daki görüşmelere de yansımış 1910 yılı Adliye Nezareti bütçesinin görüşmeleri sırasında Bitlis hapisaneleri gündeme gelmiştir. Bu görüşmeler sırasında söz alan Sivas Mebusu Nazaret Dagavaryan Efendi, hapisaneler için ayrılan 70.000 liranın çok az olduğunu, İstanbul'daki hapisanelerin bile tamire muhtaç olduğunu, “Hapis cezası, mahpus edilen eşhasa terbiye vermek içindir, onun sıhhatini muhtel etmek için değildir. Muş, Bitlis, Van taraflarındaki hapisaneleri de yapmak istersek hiç değilse bu 70 bin liranın iki mislini koymalıyız.” demiştir. Bu tartışmalar sırasında söz alan Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, “Vilayetteki ve ülkedeki hapisaneler inşaatı için 1 milyon kuruş konmuş, bu meblağ yetişmez demeyeceğim, zaten o meydandadır; fakat onun dağıtımında eğer hüsnü idare, hüsnü tevzii nazarı itibara alınmazsa matlup hasıl olmaz, en hücre yerler mezaristan gibidir. İnsanların ölmesine göz göre göre razı olursak o başka, daima verilen paralar bütün devlet daireleri için konuyor. Bu paralar bir dereceye kadar iyi olanlar için sarf ediliyor. En harabazar olan yerler bırakılıyor, bunu ispat için askerî koğuşlarına bir kere gidip bakacak olsak, pek acınacak bir halde olduğu görülüyor. Her halde hüsnü tevziie riayet edilmesini rica ederim.” diyerek Bitlis vilayeti adliye binalarının ve hapisanelerinin unutulmamasını ve bütçenin vilayetlere eşit dağıtılmasını istemiştir.⁷⁵²

Meşrutiyet döneminde Bitlis vilayeti ve sancağı hapisanelerinin durumunun iyi olmadığı hükümet tarafından bilinmektedir. Alınması gereken tedbirler de tespit edilmiştir. Ancak bütün bu tedbirler ve yeniden inşa süreci paraya ihtiyaç duymaktadır. Bütçe sınırlıdır ve hapisaneler bu bütçeler içinde belki de en son

⁷⁴⁹BOA. DH. MB. HPS. 56/44.

⁷⁵⁰BOA. DH. MB. HPS. 56/16.

⁷⁵¹BOA. DH. MB. HPS. 143/18.

⁷⁵²MMZC. D:I, CİLT: 5, İNİKAD: 90, (3 Mayıs 1326), S. 230.

sırada gelecek konulardan görülmektedir. Bu sebeple altı yıl içinde Bitlis hapishanelerinde iyi yönde herhangi bir değişiklik olmadığı gibi bölgenin asayiş yönünden karışık bir hale gelmesi hapishanelerin bütün yönleriyle daha kötü bir duruma düşmesine sebep olmuştur. Harbin başlaması ve şehrin işgali hapishanelerin boşalmasına ve mahkûmların firarına sebep olacaktır.

V. BÖLÜM: BİTLİS VE ÇEVRESİNDE ERMENİ OLAYLARI ve YABANCILAR

5.1 Meşrutiyetin İlanına Kadar Bitlis'te Ermeni Olayları

Bitlis ve çevresindeki Ermeniler, Türklerin bölgeye gelmesiyle varlıklarını sürdürdüler ve XIX. yüzyıla kadar bir problemle karşılaşmadılar. Kürt emirliği zamanında Jesuitler 1685'de Bitlis'te bir misyon istasyonu kurdular. Kürt hükümdarlığı yerel Ermeniler için pek de ağır ve meşakkatli değildi. Ermeniler bu dönemde yöneticilerle iyi geçiniyor görünüyordular ve emirin hükümdarlığı altında yerel manastırlardan bazıları kültürel merkez olmuştu. Özellikle Amrdolu bir eğitim merkeziydi, Surp Karapet ise Doğu Anadolu'daki en önemli tapınaktı. Müslümanlar ona "Chengelli Kilisesi" (Çan Kilisesi) diyordu çünkü özel müsaade ile sadece bu kilisenin çan çalmasına izin veriliyordu. Bu imtiyaz Osmanlı imparatorluğundaki diğer kiliselerde normalde yoktu.⁷⁵³ Muş'ta bulunan Karabet Manastırı Kürtlerle Ermenilerin birlikte çalıştığı bir alandı. Burası Ermeniler için mukaddes bir merkezdi.⁷⁵⁴ Sasun Kazası Ermenilerin bölgede en yoğun nüfus oranına sahip oldukları bir merkezdi.

XIX. yüzyılın sonunda Bitlis Sancağında, Bitlis, Mutki, Ahlat ve Hizan kazalarında Ermenilerin nüfusu Müslümanlara oranla % 40 civarındadır. Bu yüzden Ermeni komiteleri kuruluşlarından itibaren en yoğun çalışmalarını Bitlis Vilayetinde gerçekleştirmişlerdir. Vilayetteki Ermeniler şehirli ve köylü olmak üzere iki gruba ayrılıyordu. Şehir ve kasabalarda yaşayanlar sanat ve ticaretle uğraşıp Müslümanlarla iyi geçinmekteydiler. Ancak yaşadıkları vilayetlerin yol, köprü ve ulaşım vasıtaları bakımından İzmir, Adana ve diğer vilayetlerdeki kadar elverişli olmadığından

⁷⁵³ Robert H. Hewsen, *The Historical Geography of Baghes/Bitlis and Taron/Mush, Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, Edit by Richard G. Hovannisian, California, 2001, s. 52-53.

⁷⁵⁴Polonyalı Simeon, *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye'si*, Sadeleştiren: Resul Bozyer, İstanbul, 2007, s. 112-113. 1900 yılında Doğu Anadolu'ya bir seyahat düzenleyen ve Bitlis'e de uğrayan şarkiyatçı ve 1916 İngiliz-Fransız Sykes Picot Anlaşmasını İngilizler adına imzalayanlardan Mark Sykes, Ermeniler hakkında çok ilginç iddialarda ve görüşlerde bulunuyor. Sykes'a göre Ermeniler, çok karakersiz, Yahudilerin bile sahip olmadığı özelliklere sahip olan, korkak, mantıksız ve fitri olarak hain bir millettir. Bu özelliklerinin oluşması bazıların iddia ettikleri gibi Türklerin baskısından değil Ermenilerin kendi yapılarındandı. Sykes Amerikan eğitim kurumlarının bu milleti değiştirmesini umuyor, şu değerlendirme de bulunuyordu: "Bir Ermeni önyargısız bir insanda bile kendini alıkoymadığı bir nefret uyandırır." (Mark Sykes, *Beş Türk Eyaletine Doğru, Çevirenler: Hilal Sağdıç, Büşra Aycibin*, İstanbul, 2013, s. 68-69).

ticaretleri gelişmedi, ihtiyaçlarının bir kısmını kendileri sağlamakta, kalanını da hariçten almaktaydılar, dolayısıyla şehir ve kasabadaki Ermenilerin diğer halk üzerinde iktisadi bir egemenlikleri yoktu. Aile hayatlarının uygunluğu ve kavmiyetçilik, kentlerdeki okulların da etkisiyle Ermenilerde bazı şair ve ediplerin de telkiniyle ulusal bir duygu ve Ermenistanfikir ve hayali uyandırmıştı. Bu kesim siyasetle de uğraştıklarından yönetim biçimini daha iyi bildiklerini ve medeni olduklarını göstermeyi başarmışlardı. Köylerde yaşayan Ermeniler, Bitlis, Erzurum, Muş, Van ovalarına dağınıktılar, göçebe değillerdi, kendi topraklarında ve Kürt beylerinin arazilerinde çalışırlardı. Ermenistan hayalleri yoktu, ne var ki bunlar Kürtlerin ve göçebe aşiretlerin saldırılarına hedef olmaktadır. Gerçi bu tür taarruzlar Türk-İslam köylerine de yapılmaktaydı. Dolayısıyla şark vilayetlerinde asayişsizlik ve emniyetsizlik din ve mezhep farklılığından değil belki çalışmayan Kürtlerin, çalışanları gasp etmelerinden idi. Bölgede genel bir asayişsizlik söz konusuydu. Ermenistan ıslahatı adı altında Osmanlı hükümetine dayatılan sorun aslında asayişsizlikten başka bir şey değildi.⁷⁵⁵

Ermeni halkı arasında bölgede ilk eylemleri gerçekleştirenler Hınçak Cemiyetine mensup olan komitecilerdir. Atina'da İngiltere'nin yönlendirmesi⁷⁵⁶ ile harekete geçen Mihran Damadyan ve Hamparsum Boyacıyan Sasun'da Ermenilerle Müslümanlar arasında 1893 yılında bir karışıklık çıkarmayı başardılar. Avrupa'da geniş yankı bulan Sasun olayları, 20 Kasım 1894 tarihli The Times'da ele alınmış "Ermenistan'da Huzursuzluklar" başlığı altında Lynch'in The Times Editörüne gönderdiği mektup yayınlanmıştır. Anadolu coğrafyasını yakından tanıyan Lynch, Sasun'un coğrafi konumunu açıkladıktan sonra bölgenin etnik durumundan bahsettiği mektubuna şöyle devam etmiştir:

"Başlangıç döneminde bu hareketin lideri, Kumkapı olayı ile ilişkilendirilen ve yarı eğitilmiş olan Damadyan'dır. Geçen yıl bu adam yetkililerin eline düşmüştü-kendi halkı tarafından ihanete uğramıştı- ve 1893'te Bitlis'i ziyarete gittiğimde orada hapisteydi. Ermenistan partisinin sol kanadı, Sasun'daki huzursuzlukları destekleme

⁷⁵⁵Tülay Ercoşkun, İsmail Fazıl Paşa'nın (Cebesoy) Islahata Dair Görüşleri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt: 26, Sayı: 42, 2007, ss. 182-199.

⁷⁵⁶ 1894-1897 yılları arasında Doğu Anadolu'da yaşanan olaylara İngiltere'nin tepkisi ve ilgisi ile ilgili olarak bkz. Roy Douglas, "Britain and Armenian Question, 1894-7", The Historical Journal, vol. 19, No. 1 (Mar. 1976), pp. 113-133.

ve kışkırtmaları yapma sorumluluğundan kaçamazlar. Diğer taraftan Türk memurlarının bu olaylarda sorumluluğu vardır. Ermenilerle ilgili reform gerçekleştirilmezse Ermeniler Doğu Anadolu’da kendi mezarlarını kazmış olacaklar ve biz de bu sorumluluktan kurtulamayacağız.”⁷⁵⁷

Lynch bu yazısında, Gladstone Hükümeti’nin görüşünü ve ıslahat düşüncesini yansıtmakla beraber Ermenilerin bu olayları başlattıklarını ve Damadyan’ın bunda rolü olduğunu açıklamıştır. Bitlis Valisi Tahsin Paşa, Dahiliye Nezareti’ne 13 Haziran 1893 tarihinde gönderdiği bir yazıda “Avrupa’da Hınçakyan İhtilal Komitesi’nin dördüncü reisi unvanını alan Mihran Damadyan arkadaşlarıyla beraber ele geçirildi.” diyordu⁷⁵⁸.

1893 yılında gerçekleştirilen Sasun olaylarından sonra bölgedeki ikinci en büyük olay Bitlis şehrinde gerçekleştirilen Cuma Baskını Olayıdır. Komite mensubu Ermenilerin Bitlis’e bağlı Muş ve Sason-Talori gibi bölgeler ile birlikte vilâyet merkezinde meydana getirdikleri çok sayıda kanlı eylemlerin en büyüğü bu olaydır. Cuma hutbesinin devam ettiği esnada Bitlis’te bulunan Protestan Mektebi’nden çalınan ilk çan ile Ermeniler harekete geçmişler, Müslümanlar hutbenin bitmesini beklemeden camiden dışarıya çıkmaya başlayarak Ermenilerin kurşunlarına hedef olmuşlardır.⁷⁵⁹ 25 Ekim 1895 tarihinde meydana gelen olay üzerine kendilerini korumak amacıyla harekete geçen İslâm ahali, Ermeni çetecilerinin ellerinden alabildikleri silahlarla kendilerini müdafaa etmeye başlamışlar, olayların daha da büyümesine ve sokaklara taşmak suretiyle karşılıklı bir çatışmaya dönüşmesine sebep olmuşlardır. Daha fazla kan dökülmesini engellemek ve asayışı yeniden temin etmek amacıyla Bitlis’te bulunan ve yalnızca bir taburdan oluşan askeri birlikler ile zaptiye kuvvetleri derhal duruma müdahale etmişler, Müslümanlar ve galeyana gelen aşiretler ile Ermeniler arasında daha şiddetli bir çatışmanın yaşanmasını ve olayların tüm Bitlis vilâyetine yayılmasını önlemek suretiyle isyanı bastırmayı başarmışlardır. Vilâyet merkezinde büyük bir dehşet ve korkunun yaşanmasına sebep olan ve güçlkle yatıştırılan olaylar esnasında Müslümanlardan toplam 38 kişi öldürülmüş, 137 kişi yaralanmıştır. Ermenilerden ise 139 kişinin öldüğü ve 40 kişinin yaralandığı

⁷⁵⁷ The Times, 20 November, 1894; pg. 11.

⁷⁵⁸ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, c: 12, Belge no: 144.

⁷⁵⁹ Mevlüt Yüksel, Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyancıları (1890-1905)”, Ermeni Araştırmaları, 2012, Sayı 43, s. 174-176.

kaydedilmiştir. Bitlis Ermeni Murahhasa Vekili Agop Efendi'nin Müslümanlar tarafından başlatıldığını iddia ettiği hadiselerde bir kısmı zamanında müdahale ile kurtarılmasına rağmen Müslümanlara ait çok sayıda ev çete mensupları tarafından yakılmış, birçok dükkân da yağma edilmiştir. Bitlis hadisesini Amerikalı misyoner George Knapp idare etmiş ve bu olaydan sonra Osmanlı Devleti tarafından sınır dışı edilmek istenmiştir.⁷⁶⁰

Bitlis ve çevresinde Ermenilerin ikinci en büyük olayları çete reisi Antranik'in⁷⁶¹ Arak Manastırı'na çekilmesidir. Antranik 3 Kasım 1901'de adamlarıyla ve halktan da bazı kişilerle Sasun yakınlarında dağlık bir bölgede bulunan Arak Manastırı'na çekildi. Manastırda yetim çocuklar, öğretmenler ve diğer çalışanlar vardı. Ermeniler, yetimleri buradan almak için teşebbüste bulundularsa da Antranik bu talebi reddetti. Dört tabur Osmanlı askeri kaleyi kuşattı⁷⁶². Ermeni kaynaklarına göre kale 8.000 Türk askeri tarafından kuşatılmıştı⁷⁶³. 22 Kasım'da iki Osmanlı elçisi kaleye gönderildi, Antranik taleplerini şu şekilde dile getirdi: 1- Siyasi suçlular serbest bırakılmalı, 2- Kürtlere dağıtılan silahlar toplatılmalı ve suçlular cezalandırılmalı, 3- Ermenilerden alınan köyler ve topraklar iade edilmeli.⁷⁶⁴

Antranik bu taleplerin yerine getirilmeyeceğinden emindi, fakat esas amacı Avrupa'nın dikkatini bu bölgeye çekerek gerekli reformların yapılmasını temin etmekte. Gerçekten de Van'da bulunan Rus Konsolosu hemen Muş'a gelerek olayı yakından takibe başlamıştı. Bu sebeple Osmanlı askeri manastıra müdahalede bulunamadı. Bitlis Valisi Hüsnü Bey ve Muş Komutanı Ferik Mehmed Ali Paşa 22 Kasım 1901'de İstanbul'a gönderdikleri raporda, Antranik'in eşkıyasıyla birlikte iki yıldır bu bölgede birçok Müslümanı katlettiği, Sasun Ermeni köylerine girerek Ermenilere çeşitli işkenceler yaptığı, böylece avane topladığı ve ovada sıkıştırıldığı için dağda bulunan manastıra çekildiği, bu kadar ele girmiş iken yakalanmazlarsa Ermenilerin cüretlerinin daha da artacağı, fikirleri pek bozuk olan Muş Ermenilerinin

⁷⁶⁰Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, I, Ankara, 1993, s. 164; Mevlüt Yüksel, Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyânları (1890-1905, s.179

⁷⁶¹ Antranik Ozanyan'ın faaliyetleri ile ilgili olarak bakınız: Haluk Selvi, "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan, VIII. Askeri Tarih Semineri Bildirileri, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, C.I, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003. ss. 459-473.

⁷⁶² BOA. Y. Mtv. 223/84.

⁷⁶³ Andranik Chalabian, Antranik Paşa, İstanbul, 2004, s.125.

⁷⁶⁴ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1976, s.522; Andranik Chalabian, Antranik Paşa, s.128-129.

bir yabancı görür görmez türlü türlü yalanlarla hükümet aleyhine konuştukları, Rus konsolosunun Muş'ta beklediği bildiriliyordu. Osmanlı askerinin müdahale edememesinden yararlanan Antranik bir gece adamları ile birlikte manastırdan kaçmayı başarmıştır. Bu olayın Ermeniler arasında dilden dile dolaşması sonucu Antranik şöhret bulmuştur. Yine bu tarihlerde Rusların bölgeye müdahalesini isteyen Muş Ermenileri bunu kolaylaştırmak ve Rusların sempatisini kazanmak için Rus konsolosuna müracaat ederek Ortodoksluğa geçeceklerini bildirmişlerdir. Osmanlı Hükümeti, Antranik ile birlikte Ermeni köylerini dolaşan Rus konsolosuna onun bir katil olduğunu, Ermeni köylerini dolaşarak para, erzak ve elbise topladığını, vermeyenlerin katledildiğini bildirmiş ise de bu teşebbüsten bir netice alamamıştı.⁷⁶⁵ Ruslar Antranik'in bu bölgedeki çalışmalarını yakından takip etmiş, ona silah ve mühimmat yardımında bulunmuşlardır.⁷⁶⁶

1902 baharında Taşnaksütyun Komitesi Sasun bölgesinde yeniden yapılanmaya gitti. Çetelerin bütün çalışmaları durduruldu ve 1902-1903 yılı propaganda ve yeniden oluşumla geçirildi; Sasun bölgesine silah ve insan yığınağı yapıldı. Antranik'e göre, başlatılacak isyan çok geniş bir bölgeyi, Van, Bitlis ve Muş'u içerisine almalıydı. Ermeni çetesinin sayısı 1.000 kadardı. Osmanlı birliklerinin sayısı 10.000 civarındaydı. 1904 yılı Nisan ayında başlayan ikinci Sasun isyanının askeri idarecisi Antranik idi ve Osmanlı kuvvetleri isyanı şiddetle bastırdı. Ermenilerin bu isyanda kayıpları en fazla 700 kişi idi. Fakat yabancı temsilcilere bu rakam kasıtlı bir şekilde 7.000 olarak verildi.⁷⁶⁷ İsyandan sonra Antranik ve çetesi Muş civarındaki dağlara çekildiler. Çeteler bu isyan sırasında bütün Ermeni köylerini boşaltarak, sakinlerini Muş ovasına gönderdiler. Avrupa Devletleri'nin Osmanlı Devleti üzerine baskısını çeken bu çalışmalara Muş Merkez Komitesi son verme kararı aldı ve fedailerin Ahlat yoluyla Kafkasya'ya gitmeleri istendi. Antranik Van yoluyla Ahtamar adasından Kafkasya'ya geçti.⁷⁶⁸

1904 yılında Bitlis ve çevresinde Ermeni olayları yaşanmış, Fransız kamuoyu olayları Türklerin Ermenileri katlettiği şeklinde duyurunca Paris Büyükelçiliği bazı gazetelere olayların Hınçaklar tarafından uzun zamandan beri planlandığını ve

⁷⁶⁵ BOA. Y. Mtv. 87/67; 223/37; 225/18; 221/18.

⁷⁶⁶ Mehmet Törehan Serdar, Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi, Bitlis, 2006, s. 186.

⁷⁶⁷ Andranik Chalabian, Antranik Paşa, s.146.

⁷⁶⁸ BOA. Y. Mtv. 285/146.

Osmanlı askerlerine karşı silah kullanıldığını yazmıştır.⁷⁶⁹ Bitlis ve çevresindeki Ermeni olayları Taşnakların planı gereği 1904-1908 yılları arasında bir durgunluk devresine girmiştir. Taşnaklar 1904 kongresinde daha çok propagandaya ve Ermeni halkını teşkilatlandırıp örgütlü bir hale getirmeye karar vermişlerdir. Onlara göre halkın desteği sağlanmadan başarılı bir ihtilali gerçekleştirmek mümkün değildi. Bitlis ve çevresi 1890-1904 yılları arasında Ermeni olaylarına sahne olmuş, yaşanan olaylar Müslümanlarla Ermeniler arasında bir arada yaşama duygusunu büyük oranda ortadan kaldırmıştır. Meşrutiyetin ilanından hemen önce bir kısım Ermeni eşkıyasının silahlarıyla Rusya'dan Muş ovasına geldikleri, komite talimatına göre Ermeni eşkıyasının Kürtlerle dostane münasebet içinde olarak ihtilal gerçekleştirmeye ve vukuatlar çıkarmaya çalışacakları, hatta hudutta bulunan otuz kişilik bir çetenin Haydaranlı Hüseyin Paşa'nın hizmetkârı tarafından memlekete sokulmakta olduğu Bitlis Valiliğine yazılarak tedbirler alması istenmişti.⁷⁷⁰

5.2 Meşrutiyetin İlanından Sonra Bitlis'te Ermeni Olayları

5.2.1 Taşnaksütyun Cemiyetinin Bitlis'teki Faaliyetleri

1890 yılında Tiflis'te kurulduktan sonra Anadolu'da teşkilatlanmaya başlayan Taşnaksütyun Cemiyeti'nin hareket noktalarından birisi de Bitlis olmuştur. Kendisine yöntem olarak terörü ve halk yığınlarının harekete geçirilmesini seçen cemiyet, Bitlis'te sürekli bir çalışma içerisindeydi. Cahil, fakat çalışkan Ermeniler, önceki yıllarda Taşnaksütyunun direktifiyle hareket eden fedailerin eylemlerinden dolayı katlanmak zorunda kaldıkları zahmetlere ve "Ermenilerin kurtarıcısı" unvanını takınan kışkırtıcılara karşı, özellikle Meşrutiyet sonrası isteksizliklerini açıkça göstermekteydiler. Buna rağmen Taşnaksütyun Cemiyetinin üyeleri, Bitlis'te varlıklarını sürdürdüler ve doğal olarak eski amaçlarından vazgeçmemekle beraber, sessizce bekleyip silahları bir yana bırakarak gizli faaliyetlere başladılar, özellikle eğitim alanına el attılar.⁷⁷¹ Muş Vadisi'nin ileri gelen eski fedai avcıları, bir değişiklikle, vilayetteki Ermeni okullarında pedagog oldular. 1903-1904 yıllarında

⁷⁶⁹ BOA. HR. SYS. 2865/11.

⁷⁷⁰ BOA. DH. ŞFR. 391/74.

⁷⁷¹ BOA. DH. ŞFR. 413/102.

Sason'da Osmanlı askerleriyle çarpışan fedailerin reisleri de 1909-1910'da Ermeniler arasındaki anlaşmazlıkların çözümü için hakim sıfatıyla Bitlis'e geldiler.⁷⁷² Meşrutiyetin ilanından hemen sonra Bitlis Protestan vaizlerinden Haçık Efendi ve Bitlis'in muteber Hıristiyanlarından birisi valiliğe müracaat ederek şu bilgileri vermişti:

“Bitlis’e bağlı Nuğ (?) köyündeki Protestan okulu talebeleri Ermeni fedailer tarafından açılan okula devam ettirilerek silah kullanmaya dair dersler almaktadırlar. Bulanık taraflarında Taşnak komitesine mensup Ermeniler silah almak ve dağıtmak maksadıyla köyleri dolaşmakta ve Protestan cemaatinden bunlara meyletmeyenler ve para vermeyenler tehdit edilmektedir. Ahlat dahilindeki Ermeniler silah satın almak için para toplayarak teşkilat yapmakta ve mektep adıyla da para toplanmaktadır. Bu durum Bitlis’te de yaşanmaktadır. Bitlis’teki Taşnak komitesinin adamları çarşı ve pazardaki esnafı tek tek murahhashaneye çağırarak bazılarını zorla bazılarını da rıza ile para toplamaktadır. Halk buna razı değildir, ancak hükümetçe bir şey yapılmadığından baskılara boyun eğmektedirler.”

Bitlis Valisi bu durumu 31 Aralık 1908’de Dahiliye Nezareti’ne bildirmiş, nezaret verdiği cevapta, Protestanlarla Ortodokslar arasındaki ilişkilerden dolayı şikayetlerin dikkatle incelenmesini, gerekli tedbirlerin alınmasını, sonuçların bildirilmesini istemiştir.⁷⁷³

Eğitim faaliyetleri dışında Taşnaklar, Ermeniler kendilerine hiçbir vekillik vermediği halde "Ermeni Milleti" adına görüşmelere giriştiler. Muş'un köylerinde, sözde okullar için para toplayan Ermeni isyancısı Karnik hakkında soruşturma yapmakla görevlendirilen bir Osmanlı adliye memuru pek haklı olarak “Bu Karnikler şimdi kendilerini Ermenilerin Türkiye'deki başkonsolosları sayıyorlar” diyordu. Taşnaksüyun Komitesi Bitlis çarşı ve pazarında esnaftan zorla para topluyor ve vermeyenleri tehdidi ediyordu. Bu sebeple cemiyet, tüccar Mosih hakkında ahaliyi boykota davet etmiş, bu tür hareketlerin emniyetsizliğe sebep olacağından boykota karşı hükümetçe tedbir alınması yoluna gidilmişti.⁷⁷⁴

⁷⁷² BOA. DH. ŞFR. 662/41.

⁷⁷³ BOA. DH. MKT. 2700/59.

⁷⁷⁴ BOA. DH. ŞFR. 408/18, DH. ŞFR. 408/20.

Meşrutiyet'in ilanından sonra bölgede isyancıların eylemleri azalmış ve sakin bir döneme girilmişti. Bu değişikliğin ne kadar süreceği ve ne kadar içten olduğu şüpheliydi. Ermeni komiteleri şimdiye kadar Ermeni milletinin cahilliğinden pek ustaca yararlanmışlardı. Rus kaynaklarına göre Taşnaksütyun cemiyetinin 1912 yılı itibariyle Bitlis Vilayetindeki üye sayısı 100.000'e ulaşmıştı, ancak bu sayı abartılı görünüyor. Bu teşkilatın vilayet dahilindeki reisi Karmen, diğer adıyla Karnik'ti. Karnik, Taşnaksütyun Cemiyetine girmeden önce bir papazdı, asıl adı Dacad Vartabet'ti. Dini sıfatını bırakarak Taşnaksütyun Cemiyetine girdikten sonra diğer Ermeni isyancıları gibi o da bir takma ad almıştı. Karnik'in bölgeden uzaklaştırılması için Bitlis Valiliği Dahiliye Nezaretine 25 Haziran 1910'da müracaatta bulunmuş, ancak bundan bir sonuç alınamamıştı.⁷⁷⁵ Taşnaksütyunun Bitlis'teki işlerini Osep Parsihyan idare ediyordu. Tam yetkiye sahip olan Osep, Bitlis'teki Osmanlı görevlilerini ziyaretten de geri kalmıyor, buna rağmen güvenlik görevlileri Osep'in evinde kimi zaman arama yapmaktan çekinmiyorlardı. Bu cemiyetin vilayetteki yönetim merkezi Muş'taydı ve cemiyet 20 komiteye, 100 alt komiteye ve 8.000 gruba ayrılmıştı. Buna göre her grupta 10-12 üye bulunmaktaydı. 100 ila 1.000 kişi bir alt komiteyi, 1.000 ila 5.000 kişi de bir komiteyi oluşturuyordu. Büyük merkez komitesi sürekli olarak Muş'ta bulunmaktaydı. Taşnaksütyun Cemiyetinin üyelerinden her biri, her ay cemiyet kasasına 10 para ile 1 kuruş arasında bir meblağ ödemek zorundaydı. Bundan dolayı bu cemiyetin yalnız Bitlis'te yılda 1.000-1.500 liralık bir geliri vardı. Bitlis halkından olan Ermeni isyancıları, yani Taşnaksütyun üyeleri resmi olarak komitelerden ya da bürodan hiçbir mükâfat ya da maaş almıyorlardı. Karmen gibi yerli halktan olmayan yabancı isyancıların geçimleri de bu komiteler tarafından sağlanmaktaydı. Komite ve alt komitelerin reisleriyle, Osmanlı askerleriyle çarpışmış eski isyancılarda çok miktarda tüfek vardı. Bu tüfekler önceleri köylerde toprak altında saklanıyordu. Meşrutiyetin ilanından sonra Ermeniler açıkça bunları taşımaktaydılar. Taşnaklar, özellikle 1910 yılı içinde, vilayette silahlı eylemlerden vazgeçmiş gibi görünüyorlar, merkeze bağlı olmadan yönetilme usulünü getirmeye ve Ermeni kültürünü geliştirmeye çalışıyorlardı. Taşnaksütyun Cemiyetinin çalışmaları sayesinde Muş Vadisi'ndeki Ermeni köyleriyle, Sason'da Ermeni çocukları için okullar açılmıştı, Ermeni toplumu ve dini

⁷⁷⁵ BOA. DH. ŞFR. 663/84.

liderleri tarafından ayakta tutulan bu okullara, Taşnaklar, Bitlis'te Karmen'in yaptığı gibi yüksek müfettiş sıfatıyla gelmekteydiler.⁷⁷⁶

Taşnaksütyun Cemiyeti üyelerinin Ermenilerin dini işlerine karışması, 1911-1912 yıllarında önemli bir dereceye varmıştı. Önceki yıllarda olduğu gibi, Bitlis'te Ermeni piskoposu ya da vekili bulunmaması da bunu kolaylaştırmıştı. Dini işler, Kültün köyünün cahil papazı tarafından idare edilmekteydi. Bu papaz, yerli yersiz her türlü etkiye kolayca kapılmaktaydı. Bundan dolayı bu papazı elde ederek işleri kendi çıkarlarına uygun şekilde idare etmek, Taşnaklar için hiç zor olmamıştı. 1912 yılının sonuna doğru Bitlis'teki Ermenilerin, Taşnaksütyun Cemiyetinin yöneticilerine karşı nefret duymaları sonucunda nüfuzları hızla azalmıştı. Ermenilerin ileri gelenlerinden birçoğu, Karmen gibi reislerin, şimdiye kadar Ermenilerin zarar ve sefaletine sebep olmaktan başka bir işe yaramadığını söylemeye başlamışlardı. Bitlislilerin, Taşnaklara karşı bu tutum ve davranışları, cemiyetin üyelerinden bazılarının şehre gelerek varlıklı görünen Ermenilerden tehditle önemli miktarda para almalarından beri daha çok artmıştı. Bu Ermenilerden biri dayak da yemiş ve uzunca bir süre evinden çıkamamıştı. Bundan anlaşılacağı gibi Taşnaklar, buranın halkından para istediklerinde bilinen yolları kullanıyor, yani mektupla tehditten ve dayağa başvurmadan geri kalmıyorlardı. Taşnaksütyun Cemiyetinin büyük merkezinin Muş'ta olması da bu şehrin halkının komiteye eğilimini ve hoşgörüsünü gösterir nitelikteydi. Muş'taki Ermeni çevreleri Taşnaksütyun düşüncelerinin aşılması açısından daha uygundu. Ayrıca Taşnakların çalışmaları Bitlis'teki memurların gözü önünde cereyan etmiyordu. Muş Piskoposu nereye giderse, Karmen de onunla birlikte gitmiş; yalnız Piskopos ve yanındaki papazlar birkaç kez Rus Konsoloslughuna gittikleri halde Karmen kendilerine eşlik etmemiştir.

Meşrutiyetin ilanından sonra Bitlis'teki devlet memurları, Taşnaklara karşı tam bir ihtiyatla hareket etmekte ve onların bütün eylemlerini dikkatle izlemekteydiler. 1911 yılındaki Bitlis valileri, yasa ve asayişe muhalif hareket etmemek koşuluyla bütün Taşnak fedailerinin Bitlis'e gelebileceklerini söylemişlerdi.⁷⁷⁷ Taşnaksütyun komitesinin Bitlis'te 38, Muş'ta 190, Genç'te beş, Siirt'te iki üyesi vardı. Taşnak

⁷⁷⁶ Bitlis'teki Rusya Konsoloslughunun 3 Aralık 1910 tarih ve 602 sayılı raporu, naklen Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilaliyesi, Haz: H. Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983, s. 100-101.

⁷⁷⁷ Aynı rapor, s. 102-103.

Komitesi İttihat ve Terakki Partisinin düşmesinden sonra Türk çıkarlarının savunmasının sonuçsuz olduğu kanısına vararak Osmanlı Hükümetine karşı harekâta bulunmak için karar almıştı. Komite tarafından bu şekilde karar alınmasının sebebi; güya tüm vilayette ardı arkası gelmeyen öldürme ve hırsızlık olaylarıyla, son olarak Van ve Bitlis sınırında bulunan Karkar mevkiinde bir Ermeni papazıyla, Okul Müfettişi Rafael'in öldürülmesiydi. Bu nedenle Taşnaksütyun Komitesi tarafından Van'da hükümete karşı yapılan gösterinin haberi Bitlis'e de gelmiş ve buradaki Taşnaklar da kendilerini göstermeye karar vererek bunun için uygun bir fırsat bulmuşlardır. Balkan Savaşı'ndaki Osmanlı yenilgileri, Müslümanların Hristiyanlara karşı davranışları ve Ermenilerin genel durumu Taşnakları kızdırmış ve onlar da başarısız şekilde eylemlere başlamışlardır. 9 Ekim Cuma günü birkaç kunduracı Ermeni, Ermenilerin namazdan çıkacak olan Müslümanlar tarafından öldürüleceklerini söyleyerek dükkânlarını kapatmış, fakat hiç kimse onlara uymadığı için yalnız kalmışlardı. Güvenlik kuvvetlerince alınan önlemler sayesinde hiçbir taşkınlık olmamış ve suçlular tutuklanmıştı. Soruşturmalar sonucunda, bunların Bitlis Taşnaksütyun Cemiyetinden olduklarının ve cemiyetin etkili diğer üyelerinin kızdırtmalarıyla bu yolda hareket ettiklerinin anlaşılması üzerine o üyeler de tutuklanmışlardı.

Taşnaksütyun Cemiyeti, Karkar'da öldürülen iki Ermeni'nin intikamını Müslümanlardan almak ve memlekette karışıklık çıkarmak için fırsat kolluyordu. Bu iki Ermeni'nin ölümünden sonra komitenin giriştiği hareketlerden biri de Karkar ve Hizan'da yirmişer kişilik silahlı iki çete kurmak oldu. Bunlar Müslümanları kızdırtmak için bir Kürt'ü öldürdükten ve birkaç gün dağlarda gezindikten sonra gizlenmişlerdi. Bu çetecilerden bir kısmının Van'a geçtiği, bir kısmının da 1903-1906 yıllarında Bitlis'te Ermeni fedaileriyile Osmanlı askerleri arasındaki çarpışmalardan sonra olduğu gibi Muş Vadisi'ndeki Ermeni köylerine çekildikleri biliniyordu. Muş Vadisi'ne 1911 sonbaharında gizlice silah nakledilmişti. Van'dan çıkarılan müfrezelerle Hizan Kazasının Eklis Nahiyesine gönderilen memurların aramalarında yedi adet sürmeli ve bir martini, beş şeşhane tüfek, dört yüz kırk üç fişek, dinamit yapımına mahsus bir takım alet ve edevat elde edilmiş ve Ermeni hanelerinden üç

kişi yakalanmıştı.⁷⁷⁸ Tuğ karyesinde açılan mektepte talebelere silah imalinin öğretildiği haber alınmıştı.⁷⁷⁹

Taşnaksutyun Cemiyeti, sözcüsü F. Varandyan tarafından 1910'da Cenevre'de düzenlenen Uluslararası Sosyalist Kongresi toplantısına hitaben yazılmış, Bitlis ve Van bölgelerinde Kürt ve Türk köylere karşı başlamış olan devrimci faaliyetleri anlatan resmi bir raporda durum şöyle tasvir ediliyordu:

“... Türkiye Ermenistanı'nda (yani Doğu Anadolu) 1908'e kadar Taşnak bayrağı altındaki iki büyük Ermeni vilayeti, Bitlis ve Van illerinde, Ermeni kır ve kent nüfusunun tamamı, azalan sayıda olsa da günümüze kadar çalışmaya devam eden siyasi gruplar şeklinde örgütlendi. Bu gruplar hem saldırı hem de savunma için eğitildi. Her bir köyde, Taşnak partisi özellikle güvenilir, en deneyimli ve en cesur, genellikle 45-50 yaşlarında, fedailerin çeşitli çabalarını destekleme, onları bir yerden başka bir yere taşıma, onları izleyenlerden kurtulmalarını sağlamak ve Kürtlerin tehdidi altında olabilecek komşu köylere yardım etmek görevlerine sahip olan hareketli grubun genel denetiminden sorumlu beş ila sekiz kişi seçti. Bu hareketli gruba ek olarak her bir köyde başka gruplar vardır:

1. Saldırı halinde savunmak için her zaman köyde bulunmakla görevli olan 30 ila 50 kişilik bir militan grup.
2. Maddi kaynakları korumakla görevli olan yardımcı veya mali grup.
3. Silahları korumakla görevli askeri grup.
4. Farklı yerler arasında iletişimi temin etmekle görevli kadınlar grubu.

Sasun, Van ve ötesi dahil yaklaşık 100 köyde, engin Muş ovasındaki Ermeni nüfusun tamamı bu şekilde örgütlenmiştir.”⁷⁸⁰

Bitlis ve çevresinde bu şekilde teşkilatlanmış olan Taşnak Komitesi'nin yayın organlarından birisi olan Orizon Gazetesi'nde 1912 yılında yayınlanan bir yazıdaki,“... Türk devlet yetkilileri ve iktidar sahipleri bilsinler ki, ne bir Türk ne de

⁷⁷⁸ BOA. HR. SYS.2799/13.

⁷⁷⁹ BOA. DH. ŞFR. 408/30.

⁷⁸⁰ Stanford J. Shaw, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu, Savaşa Giriş, Ankara, 2014, s. 83-84.

Türk devleti bundan böyle herhangi bir Ermeni için değer taşımaktadır. Varlıklarını korumak için başka yollar düşünsünler...” şeklindeki ifadeler Ermeni komitelerinin gerçekleştirecekleri kanlı eylemlerinin yöntem ve amacını kanıtlar niteliktedir.⁷⁸¹

Ermeniler Meşrutiyetin ilanından sonra siyasetle yakından ilgilenmeye başlamışlar, şehirli Ermeniler ve özellikle de gençler her türlü politikayla uğraşır olmuşlardı. Bunlarda politikanın bütün inceliklerini bilir görünmek merakı vardı. Ermenilerin yeni nesilleri bütünüyle güzel söz söyleyebilmek hastalığına tutulmuşlardı. Ermeni isyancılarının pek çoğu, milletin gerçek isteklerini bilmediklerinden, parlak söz söyleyenlerle onları dinleyenlerden çok çekmişlerdi. Gerek çiftçilik gerekse sulama işlerini bilmeleri sayesinde Türkiye'deki köylü Ermenilerin durumu Rusya'dakilerden daha iyiydi. Ermeni köylülerinin, sürekli olarak Kürt saldırılarına maruz kaldığı doru değildi. Çünkü gerçek böyle olsaydı, bu bölgede Meşrutiyete kadar hiçbir Ermeni köyünün kalmamış olması gerekirdi. Hâlbuki Ermeni köyleri her zaman Kürt köylerinden daha zengin olmuş ve daha çok gelir elde etmiştir. Ermeni komiteleri, 1895-1896 yıllarında Kürtlerle Ermeniler arasına öyle bir soğukluk soktular ki hiçbir ıslahat, artık bunu gideremezdi. Ermeni dini liderlerinin din konusunda hemen hemen hiçbir çalışmaları yoktu; buna karşılık, milli duyguların geliştirilmesi konusunda pek çok çalışmalarda bulunmaktaydılar. Okullar ve kilise okulları da bu konuda din adamlarına çok yardım etmişlerdi. Zaman geçtikçe dini bağnazlık, yerini milli duygulara bırakmıştı. Ermenilerin kalbinde din duygusu pek az yer tutuyordu. Onun için Ermeni komitecileri, papazları pek çabuk kendi daireleri içine almayı başardılar. Türk ve Kürtlere karşı büyük bir nefret beslemeye başladılar. Batılı diplomatlar da kendi görüşlerine göre bu milliyet kavgasından pek acımasızca yararlanmaya kalkmışlar, Ermenilerin milli duygularını kışkırtarak hiç sıkılmadan Türkiye'de bir Ermeni meselesi yaratmışlardır. Hâlbuki bunların hepsi, Türkiye'nin göz kamaştırıcı mirasından pay almaya yönelikti. Hristiyanları korumak, insanlığı savunmak, bunların hepsi, utanmayı gizlemek için birer maskeydi.⁷⁸²

⁷⁸¹ Mehmet Perinçek, Rus Devlet Arşivinden 100 Belgede Ermeni Meselesi, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2007, s. 49 (Belge 8).

⁷⁸² Bitlis'teki Rusya Konsolosluğunun 19 Kasım 1912 tarih ve 63 sayılı diğer raporu Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi, s.110-118; Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Emelleri, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Melike Gürler, Çiğdem Aksu, Ankara, 2008, s. 57-59.

Muş'tan Erzincan'da 4. Ordu Kumandanı Zeki Paşa'ya oradan da Sadarete gönderilen bir yazıda Taşnakların örgütlenmeleri hakkında bilgiler veriliyordu: Ermenilerin 10 bin kadar toplanıp Hoy ve Selmas'tan geçerek ülkeye girecekleri, elde edilen bir telgrafta Rusların gizlice memur göndererek bu Ermenileri ihtilale sevk ettikleri, Taşnak komitesinin Bingöl, Hınıs ihtilalcilerinin haberleşerek ortak hareketle bir ihtilal çıkarıp Avrupa'da ses getirmek istedikleri, “sefil memlekette mukaddes kurtuluş bayraklarının dalgalanacağını” yazdıkları ifade ediliyordu. Muş Kumandanı Salih Paşa bu bilgilerin altına, bu gibi mühim işler Bitlis Vali Vekili ile olmaz diyordu. Serasker Rıza Bey ise 4. Ordudan Salih Paşanın yerine kimin atanabileceğini soruyordu. Vali Vekili Feyyaz Bey, Ermeni ihtilalcilerin yakalanarak (Kegork ve Serop) 8 Ermeni ile mahkemeye verildiğini yazıyordu.(20 Nisan 1908).⁷⁸³ Bitlis Valiliğine göre Muş ve Erzurum taraflarında Ermenilere silahlı saldırıda bulunulacağına dair iddialar Taşnak mensuplarınca propaganda için çıkarılıyordu.⁷⁸⁴ Ermeni komiteler maksatlarını uygulamak için Bitlis ve çevresinde bulunan Ermenileri tahrikten de geri durmuyorlardı.⁷⁸⁵

Taşnakların bölgedeki faaliyetleri genel harbin çıkmasına kadar artarak devam etti. Bu tarih aralığında her olayda onların parmağı vardı. Taşnaklar nihayet Ruslarla anlaşarak Ermenileri büyük bir maceraya soktular, savaşı bağımsız Ermenistan'ı kurulması için bir fırsat saydılar.

5.2.2 1909 Adana Olaylarının Bitlis'teki Etkileri

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Taşnaksütyun arasındaki ilk önemli kriz Adana olayları ile ortaya çıktı. 1909 yılında Adana'da meydana gelen ve yüzlerce insanın ölümüne sebep olan Ermeni olayları üzerine, Doğu Anadolu'daki çeşitli Ermeni siyasi gruplar, başlangıçta köyleri için meşru müdafaa sağlamayı amaçlayan ama aslında savunma kavramını kusursuz güvenlik sağlamak için Müslüman köylüleri yok etmeye genişleten kendi gerilla ordularını örgütlediler. Müslümanlar bu Ermeni gönüllü gerilla saldırıları karşısında boş durmadılar ve katliam ile karşı katliam

⁷⁸³ BOA. BEO. 3295/247082.

⁷⁸⁴ BOA. DH. ŞFR. 662/95.

⁷⁸⁵ BOA. DH. MKT. 2763/34.

birbirini izledi. Taşnaklar silahlı örgütlenmelerini güçlendirmek ve yaygın bir hale getirmek için bu olayları bir fırsat saydılar. Adana'da Ermeni olaylarının yaşandığı dönemde Bitlis ve çevresinde de Ermenilerle ilgili rahatsızlıkların yaşanabileceği düşünülerek çeşitli tedbirler alınma yoluna gidildi. Bitlis Valisi Hüsnü Bey'in 1909 yılı baharında bölge ile ilgili raporlarında şu bilgiler yer alıyordu: Bitlis vilayetinde İslam ahali ile Ermeniler arasında asayiş ihlal edecek bir şey olmadığı ahalinin zihinlerinin karıştırılmaması konusunda gereken uyarıların yapıldığı,⁷⁸⁶ Muş'taki Şeyh Fethullah'ın Tekkesinde toplanan kalabalığın dağıldığı, Ermenilerin son zamanlarda her yerde asayişin olmadığı hissini uyandırmak için ellerinden geleni yaptıkları, iki kasabın katledildiği haberinin de böyle olabileceği fakat yine de olayın tahkik edileceği, Ermenilerin asıl gayesinin askerlik bedelini vermemek olduğu,⁷⁸⁷ Muş'a gitmesinin bir vukuatın takibi için geldiği gibi anlaşıldığı, Bitlis'teki Ermenilerin korkudan dükkânlarını kapatıp çarşıdan çıkmalarının ahaliyi telaşlandırdığı,⁷⁸⁸ Ahtamar Manastırı katogikos vekilininin Van'a gelip Kürtlerin tavırlarından emin olmadıkları ve Bitlis'te iki Ermeni köyündeki vukuat sebebi ile manastır mektebini kapatıp Van'a geldiğini bildirdiği, Van Ermeni murahhasasının vilayete gelerek katogikos vekilinin beyanatının Taşnak Komitesi'nce hazırlandığı, Taşnak Komitesi'nin Van'da yaptığı içtimada ihtilal faaliyetinin programı ve Hıristiyan ahalinin silahlandırılıp muharebe için cesaretlendirilmesini istedikleri.⁷⁸⁹

Bu raporlar dışında Sadarete sunulan 27 Nisan 1909 tarihli başka bir raporda, Bitlis Vilayetinde Ermenilerin, Müslümanlardan birtakım kötü niyetlileri kendi taraflarına çekerek para ve güzel kadınlarla kandırarak Hıristiyanlaştırdıkları ve bunların Müslümanmış gibi davranmaya devam ederek ordu içinde saklandıkları ve casusluk yapacakları bildiriliyor, bunlara karşı tedbirler alındığı ifade ediliyordu.⁷⁹⁰ Adana'da olayların devam ettiği sırada, Taşnak Fırkası Van merkez komitesi 1-4 Nisan tarihleri arasında bir toplantı yaptı. Toplantıda, ihtilal faaliyetinde bulunulmasını programına dahil etti, bütün gayrimüslimlerin silahlanmasını sağlamak için silah alım satımı konusunda Ermenilerin cesaretlendirilmesi istendi, talimler yapılması, kendilerine

⁷⁸⁶ BOA. DH. ŞFR. 412/7.

⁷⁸⁷ BOA. DH. ŞFR. 412/101.

⁷⁸⁸ BOA. DH. ŞFR. 413/5 .

⁷⁸⁹ BOA. DH. ŞFR. 413/102.

⁷⁹⁰ Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri, Başbakanlık devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010, s. 415.

hususî dairelerde adımlar temin etmeleri, millî taburlar kurulması hakkında kararlar alındı. Bu bilgileri Bitlis, Sivas, Erzurum, Trabzon, Halep ve Diyarbakır valilerine ileten Dahiliye Nezareti, vilayet dahilinde bulunan Taşnak mensuplarının isimlerini, çalışmalarını, düşüncelerini soruyor asayişî bozacak hiçbir çalışmaya müsaade edilmemesini, peyderpey mükemmel malumat gönderilmesini istiyordu.⁷⁹¹ Adana'daki gerginlikler üzerine doğu vilayetlerinde meydana gelen olaylar daha sıkı bir takibe uğradı. Bu İttihat ve Terakki Fırkası ile Taşnaklar arasındaki ilk önemli krizdi. İstanbul'daki Ermeni basını da olaylara ilgi gösteriyordu. Hizan kasabasında emniyetin olmadığı, Şeyh Seyyid Ali'nin dört Ermeni'yi öldürdüğü, Yaylacı ve Alikanlı aşiretlerinin bazı köyleri yağma ettikleri Manzume-i Efkâr Gazetesi'nde yazıyordu.⁷⁹²

Dahiliye Nezaretinin Adana olayları dolayısıyla endişelenmesi haklıydı. Zira Muş murahhasa vekili 9 Mayıs 1909 tarihli bir telgrafla Patrikhaneye müracaat etmişti. Bu telgrafta, "Meşhur eşkıyalardan olup umumi af ile salıverilen Kürt Musa ve Kasım Beylerin Balaklı Hacı Kıro, Hamidiye'den Hasenanlı Fethullah, Rıza Beyler, Bulanıklı Şeyh Seylo, Şeyh Kamil ve çocukları, Tel Karyeli Şeyh Şehabettin, Şeyh Mehmed Emin tekkelerinde, Muş ileri gelenlerinden Hacı Niyazi, Hacı Abdurrahman, Hacı Halitzade İbrahim, idare azalarından Hacı Derviş, Hacı Ali, Yüzbaşı Süleyman Ağa, Şeyh Fethullah'ın tekkesinde toplanarak şeriatın gölgesi altında aleni bir fesat şirketi kurmuşlardır. Kürtler ile Muş'un Müslüman ahalisini silahlandırıp teşvik ederek, askerleri de işin içine katıp katliam yapmak düşüncesindedirler. Ermeni ahali heyecan içinde üç gündür dükkânlarını kapatıp hanelerine sığınmak çiftçi ahali ziraattan geri kalmıştır, mutasarrıfa ve kumandana müracaatınız üzerine bunlara nasihat edildiyse de bir sonuç alınamamıştır. Allah

⁷⁹¹ BOA. DH. MVİ. 2-2/76.

⁷⁹² BOA. DH. MKT. 2824/4. Manzûme-i Efkâr gazetesinin 4 Şubat 1909 tarihli nüshasında "Bitlis Vak'ası" başlıklı haberinde şunları yazıyordu: "Biz idâre-i müstebidede bulunuyoruz. El-ân yağma-kerlikler ve ef'âl-i nâlâyika Bitlis'de hüküm-fermâdır ve Türklerden bir kısm-ı a'zamı sûret-i aleniyyede Ermenileri tahkîr etmekden ve hattâ "Siz çok şımarдыңız ma'a-mâ-fih ağzınızdan yüzünüzden getiririz" demekden çekinmiyorlar. Geçen gün Şerefiye Câmî'-i şerîfi ittisâlindeki arsada bir Ermeninin cesedi bulundu. Buna karşı belediye tabîbi aslâ vicdânına mürâca'at etmeyerek bunun füc'eten vefât etmiş olduğuna hüküm etdi. Hükûmet-i mahalliyeye tarafından arayan soran olmadı. Kezâ saman bey'iyle ta'ayyüş eden bir Ermeni kadının da memeleri kesilerek itlâf edilmiş ve bu da meskûtün-anh kalmışdır. Vergi tahsîli meselesi zaman-i istibdâdı aratacak bir sûrette devam ediyor. Geçenlerde Ahlat karyesinde vergi tahsildârları iki kadını öldürecek derecede döğmüşler ve bu da kırk gurus mukâbilinde icrâ edilmişdir. İşte böyle vak'aların, fecâyî'lerin devâmı ahâlîyi heyecândan kurtarmıyor. Vâlîye gelince: o da gâyet lâ-kaydî gösteriyor. Me'mûrlar ise esâsen bakiyye-i istibdâd olan kimselerdir ki hâdisât-ı fecî'a-i mezbûreyi o me'mûrlarla müteneffizân-ı memleketden olan Türkler tertîb ediyorlar." (BOA. DH. MKT. 2748/28)

aşkına Adana’da olduğu gibi burada da bir kıtale meydan verilmemesi” isteniyordu. Bu telgrafı Bitlis valiliğine gönderen Dahiliye Nezareti, acilen durumun incelenmesini ve Adana olayları gibi olaylara meydan verilmemesini, gerekli tedbirlerin alınmasını istiyordu. Bitlis Valisi Hüsni Bey bu telgrafta verdiği cevapta, Bitlis ve mülhakatında sükûn ve asayişin berkemal olduğunu, Muş’a ait verilen bilgilerin şikâyetlerin hep mübalağadan ibaret olduğunu, endişe edecek bir durum olmadığını bildiriyordu.⁷⁹³

Muş’taki murahhas gibi Bitlis Murahhası da İstanbul’da patrikhaneye çeşitli raporlar gönderiyordu. Bitlis Ermeni Murahhası Bedros, Patrikhaneye gönderdiği mektupta, Ermenilerin mal ve eşyasını çalan Kürtlerin gasp edilen malları iade etmediklerini ve Seyyid Ali ile arkadaşlarının tutuklanmayıp serbestçe dolaşmakta olduğunu yazıyordu. Bu mektup 9 Aralık 1908 tarihli Aravelk Gazetesi’nde de yayınlanmıştı.⁷⁹⁴

Bitlis valiliğinin aldığı tedbirler ve Dahiliye Nezareti’nin sık sık uyarıları sayesinde Ermenilerin bölgede Adana olayları gibi bir olay çıkarmalarına meydan verilmemişti. Ancak yapılan hazırlıklar Ermenilerin her an büyük bir eylem gerçekleştirebileceklerini de gösteriyordu.

5.2.3 Göçen Ermenilerin Bitlis’teki Etkileri

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti’nden Avrupa’ya, ABD’ye ve Rusya’ya göçler artmıştır. Göçlerdeki ana sebep iktisadi zorluklardır. Bitlis ve çevresinden de Meşrutiyet dönemine kadar ve Meşrutiyetten sonra özellikle Ermenilerin göçleri devam etmiştir. Osmanlı Devleti bu göçleri kontrol altında tutmaya çalışmış, özellikle tabiiyet değişikliklerine müsaade etmemiştir. Meşrutiyetin ilanından sonra bu işlemler daha rahat yapılmaya başlanmış, Ermeniler için göç kolaylaştırılmıştır. Bitlis’in Kızılmescid mahallesinden Vagarşak ve Hersan Mahallesi ahalisinden Ohannes Osmanlı tabiiyetini terk ederek aileleriyle birlikte Amerika’ya gitmek için valiliğe müracaat etmişler, Osmanlı tezkereleri alınıp

⁷⁹³ BOA. DH. MKT. 2808/70; 2813/51

⁷⁹⁴ BOA. DH. MKT. 2683/14.

nüfusları silinerek bir daha Osmanlı Devletine gelmemek üzere kefalet alınarak gitmelerine müsaade edilmiştir. 10 Ağustos 1908'de Bitlis'in Taş mahallesinden altı kişi, Kızılmescid Mahallesinden 3 kişi aileleriyle birlikte Amerika'ya tabiiyet değiştirerek gitmek için pasaport istemişlerdi. Valilik bunlar adına kayıtlı emlak, arazi olmadığı, gidişlerini engelleyecek bir durum bulunmadığını bildirerek, bir daha Osmanlı ülkesine gelememek üzere kefalet alınıp sicil ve nüfuslarının silinmesinin ve pasaport verilmesinin uygun olduğunu bildirdi.⁷⁹⁵

Göç etmiş olan Ermeniler şehirdeki tanıdıklarına gönderdikleri evraklarla etkili oluyorlardı. 1908 Mayıs'ında Bitlis'te yakalanan Ermenilerden üç şahsın evlerinde yapılan aramalarda Taşnak cemiyetinin zararlı neşriyatı ele geçirilmişti.⁷⁹⁶ Bitlis'te tüccar hanlarından birinde, eşya yükleri arasında görülerek polis dairesine getirilen bir torba içinden Ermenice on beş cilt kitap çıkmıştı. Kitaplardan altısı ruhsatsızdı ve bu altı kitaptan dördü heyecan dolu şarkıları ve hayali tarihi olayları anlatan zararlı şeylerdi.⁷⁹⁷ Bitlisli Ermenilere ABD'de yayınlanan ve Osmanlı devletine girişi yasak olan Hayrenik Gazetesi de gelmekteydi. Amerika'nın Boston Şehrinde yayınlanan gazete, Van İngiltere Konsolosu adına geliyordu. Bu gazetelerin 11 Nisan 1908 tarihli nüshası Bitlis postanesinde ele geçirilmiş ve tercüme edilmişti. Gazete Van olaylarından, Van'da öldürülen bir hain Ermeni'nin hıyanetinden, ahalinin ihtilale teşvik edildiğinden, Amerika'daki Ermeni komitelerinden İstanbul'da yakalanan Ermenak Karagözyan'ın nasıl ihanet ettiğinden ve öldürüldüğünden, Bitlis ve çevresindeki ahalinin sefaletinden, Bitlis'te bulunan Rus konsolosu Sirkof'un halkı ifal ederek ihtilale teşvik ettiğinden, Osmanlı askerlerinin sayısının arttırılmasının Ermeni ihtilalcilerini yakalamak gayesini bağlı olduğundan bahsediyordu. Vali vekili Feyzi Bey bu gazetelerin Beyrut Postanesi aracılığı ile geldiğini bildiriyordu.⁷⁹⁸

⁷⁹⁵ BOA. DH. TMİK-M. 274/26.

⁷⁹⁶ BOA. DH. ŞFR. 397/124.

⁷⁹⁷ BOA. DH. TMİK-M. 268/21.

⁷⁹⁸ BOA. DH. TMİK-M. 270/41. ABD'ye ilk Ermeni göçleri XIX. yüzyılın sonunda başlamıştı. 1890'dan sonra ikinci defa göç başlamıştır ve daha geniş hacimli olmuştur. Amerika'nın Anadolu'daki etkisi Harput'tan Sivas'a, Van, Erzurum, Trabzon, Bitlis, Kilikya'ya kadar yayılmıştı. Sadece 1891'de 800'ün üzerinde göçmen Ermenistan'dan Amerika'ya gelmişti, 1892'de ise bu sayı 1.000'i geçmişti. Bu iki yıldaki toplam göçmen önceki yarım yüzyıldaki toplam göçmenden daha fazla idi. 1908 yılına kadar Genç Türklerin göç sınırlamalarını biraz hafifletene kadar Türkiye'den göç için izin almak oldukça zordu. Tezkereler (pasaport) genelde çok pahalıydı ve yerel memurlar tarafından da çok zor veriliyordu. Bunun yanında yolculukta çok uzundu. Bitlis'ten New York'a gidiş bazen 2 yıl kadar sürüyordu. Bunun yanında yollarda her türlü bulaşıcı hastalık ortaya çıkmıştı. Bunlardan torchama en önemlisi idi. Bunu önlemek için çeşitli tedbirler alınmıştı. Avrupa ve Amerika'daki önemli limanlarda tıbbi önlemler alınmıştı. Amerika'daki göçmen Ermeniler yıllığına 200 \$'a kiralanırken, Amerikalılar

13 Ağustos 1908’de Bitlis Vilayetine civar Güzel Dere Kazasının Nil Köyünden olup Batum’a göçmüş olan Ermeni amaleler emval ve şahsi hukuklarının korunması için Batum Başşehbenderliğine müracaat etmişlerdi.⁷⁹⁹ Müsaadesiz göçenlerin Osmanlı Devletinde sahip oldukları hukuk zarar görüyor, bunların telafisi pek mümkün olmuyordu. Ermeni patrikhanesi Bitlis vilayetinin Koltik (?) köyünde ahalisinden başka ülkelere göçen Ermenilere ait olup akrabalarının ektiği arazilere Osmanlı hükümetinin miri arazi sayıp satışı çıkarmasından dolayı 19 Mayıs 1908’de sadarete şikâyette bulunmuştu. Köydeki Ermenilerden 56 kişi yurt dışına izin almadan çıkmış, başka ülke vatandaşlığına geçmişti. Bunlardan 20 kişi Rusya’ya, 16 kişi Bulgaristan’a, 13 kişi Romanya’ya, 7 kişi Amerika’ya göç etmişti. Bitlis vali vekili Siirt Mutasarrıfı Mehmed Feyyaz Bey 14 Temmuz 1908 tarihli Sadarete gönderdiği yazısında, Bitlis’te müzayedeye çıkarılan arazinin kanunen boş kabul edilen kısmından olduğu anlaşılmış, emirlere ve kanunlara aykırı herhangi bir muamelede bulunulmayacağı hatırlatılmıştır. Osmanlı Devleti kanunlarına göre, resmi izin almadan tabiyet değiştirip vatandaşlıkları düşürülen kişiler Osmanlı Devletindeki gayrimakul mallarından mahrum olarak kâr getiren malları Osmanlı tebaasından bulunan varisleri arasında paylaşılırdı. Tabiiyet değişikliğinden önce de uhdelerine geçen miri ve vakıf arazileri varislerine intikal etmeyip beytülmalâ geçeceği ifade ediliyordu. Firar edenlere verilen iki ay sonunda bu kanun uygulanıyordu.⁸⁰⁰

Bitlis ve çevresinde göçmüş olan Ermenilerin çoğu komiteye üye olarak yabancı bir ülkede varlıklarını koruyabilmişlerdir. Memleketlerindeki akrabalarına yazdıkları ile onları da heyecanlandırıp geleceğe dair umutlandırmışlardır. Osmanlı tabiiyetiyle Amerika’nın Fresno şehrinde bulunan Bitlisli Varat Basmacıyan tarafından pederi Aroşat Basmacıyan’a yazılan 30 Mart 1908 tarihli Ermenice mektupta bulunan bir varakta bir şarkı yazılmıştır:

500 \$’a kiralanırdı. 1899’dan 1915’e kadar toplam 2.356 Ermeni yani toplam göç edenlerin %4’ü Amerika’ya kabul edilmemiştir. Amerika’da Sasun haberleri Ermeni lehine bir dönüş yaptı. Çeşitli kurum ve kuruluşlar (National Armenia, India Relief Association, National Armenian Relief Association) Sasun ve Muş’taki yardıma muhtaç Ermeniler için harekete geçmişti. Ermeni Amerikan toplumunda Sasun için tepkiler çıg gibi büyümüştü. Taşnaksütyan Türk diktatörlüğüne karşı bağımsız Ermenistan’ın kurulması için ayaklanma çağrısında bulundu. Toplumun çoğunluğu ise Taşnaksütyan’ın görüşlerine sempati duysa da yine de eleştiriyorlardı. Çünkü bu türden bir hareket binlerce suçsuz Ermeni’nin kurban olması demektir. Buna işaret etmek için Tzain Haireneats Gazetesi 1904 Temmuz ayında “savaş olmalı ama hazır olduğumuzda yoksa koyunlar gibi bizi doğrarlar” ifadesini kullanmıştı. Sasun için kalabalık toplantılar düzenleniyordu, Şubat 1905 soğuga rağmen New York’ta böyle bir toplantı düzenlenmişti. (Robert Mirak, Torn Between Two Lands: Armenians in America, 1890 to World War I, Cambridge, 1983, s. 44, 60, 265.)

⁷⁹⁹ BOA. DH. TMIK-M. 274/7.

⁸⁰⁰ BOA. BEO. 3317/248766.

“Sevgili kardaşlar bir bölük teşkil ediniz

Valide ve pederimizin kederini ref ediniz

Derbeder olan biraderiniz in?

Gelecek bir gün, bir zaman

Anın mahsulünü görüp mesrur olacaksınız

Düşmanın gözleri kr olacaktır

Ermeni kardaşlar şad olacaktır

Nazlı valide ağlama

Sevgili valide ağlama

Sahipsiz yabancının hanesi altında

Gece gündüz uykusuz kalma

Beyhude yere eşkin dökme

Esef ve kederini tecdid etme

Sevgili ebeveyn ve muhabbetli kardaşlar

Göreceksiniz bir gün bir zaman

Evladınız şad ve mesrurunu göreceksiniz. Garip”⁸⁰¹

Savaş ıktığında Bitlisli Ermenileri tahrik eden, Osmanlı Devleti’ne karşı savaşa davet eden ülke dışına göç etmiş olan Ermeniler vardı. Bu komiteci Ermeniler tahriki yazdıkları mektuplarla da ortaya koyuyorlardı. Bitlis'te Karaoğlanyan Kardeşlere, 17 Kasım 1914’de ABD’nin Fresno şehrinden Nivart’dan gönderilen mektupta, “Kardeşlerim, Milletimizin yeni hayatını bir hafta önce gazetelerde okudum. Ruslar Bayezit ve Eleşkirt'e girmişler. Zaten Türk’ bitirecekler; benim de o zaman vatanıma dönüşüm kararlaştırılmıştır.” deniliyordu. Yine ABD’nin Detroit şehrinden

⁸⁰¹ BOA. DH. TMİK-M. 271/78.

Bitlis'te Vartar Harutunyan'a gönderilen 20 Kasım 1914 tarihli mektupta, “Sevgili Babam, Bu mektup son mektubumdur. Çünkü ben de artık vatan borcumu ödemek ve Türk'ün başını ezmek üzere, Ermeni gönüllülerine katılmaya gidiyorum. Rusya, İngiltere ve Fransa, Türklerden ve Almanlardan intikam almak için kesin karar vermişlerdir. Ermeni, özgür ve bağımsız olacaktır, inanınız, kurtuluş pek yakındır. Oğlun Bedros Harutunyan” diyordu.⁸⁰²

Yurtdışına göçmüş olan Ermenilerin en tehlikelileri şüphesiz ki Rusya tarafına giden ve onlar tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı devamlı olarak kışkırtılan Ermenilerdi. Ruslar birgün bu Ermenilerden faydalanacağını düşünerek onlar üzerinde siyasi ve dini kontrolü hiç bırakmıyordu.

5.2.4 Bitlis ve Çevresinde Ermeni Çete Faaliyetleri

Bitlis ve çevresinde gerek Taşnakların gerekse diğer grupların Meşrutiyetin ilanından hemen önce ve sonra gerçekleştirdikleri eylemler arasında pek fark görülmemektedir. Gerçi Taşnaksütyun Cemiyeti Meşrutiyetin ilanından sonra silah bırakma kararı olsa da bu karara Antranik başta olmak üzere çetelerin çoğu uymamış, eski alışkanlıklarını, silahlanma ve Müslüman köylerini basma eylemelerini sürdürmüşlerdir. Çünkü bunlara göre, bağımsız Ermenistan ancak silahla kurulabilecektir.

26 Şubat 1908'de Bitlis Valiliği, Ermeni eşkıyasının bir bölgeye toplanarak karışıklık çıkartmak istediklerini ve hazırlık içerisinde olduklarını Sadaret'e yazarak bunların önüne geçmek için gıyaben mahkûm olan, hıyaneti sabit olanların on bin kişilik iki tabur, iki top ile yakalanmasını istemiş ancak 4. Ordu Müşirliği hem ordu sevklerinin mümkün olmadığını hem de bunların yakalanmasının problem doğuracağını bildirmiştir. Bu sebeple bu işten vazgeçilmiştir.⁸⁰³ 11 Mart 1908'de Muş ovasındaki Ardonk köyünde Ermeni eşkıya ile çatışmaya girilmiş, eşkıyalardan sekizi sağ olarak teslim alınmış, Ova Seyyar Dairesi Komitesi Reisi Avoavo takma adlı Kesişoğlu Andon ile iki adamı ölü ele geçirilmiştir. Bitlis'e bağlı Çukur Nahiyesinde bulunan

⁸⁰² Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi, Haz: H. Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983, s. 230.

⁸⁰³ BOA. BEO. 3257/244268.

Mişakşin köyünde de Rusya Sürmeli tüfekleri ile 14 fedai yakalanmıştır. Mart ayı başında şaki Rupen'in başkanlığında Muş'un Ervan köyünde bir toplantı yapan eşkiyalar Muş Mutasarrıfını ve kumandanı öldürme kararı almışlardır. Dinamit ve patlayıcı madde getiren komiteler İstanbul'daki mutasarrıfın ailesinin izine bile ulaşmışlardır. Van valisinin ailesi için de aynı Şeyi uygulamışlardır. Bu baskılardan dolayı Muş Mutasarrıfı Safvet Bey Ermenilerin yaşamadığı bir Şehre tayinini talep etmiştir.⁸⁰⁴ İki seneden beri Muş ovasında Hıristiyan köylerde dolaşan Ermeni şaki Rupen'in talebi zerine Rusya'dan Toprakkale-Eleşkird yoluyla yüz on yedi Ermeni çetesinin geleceği haber alınmıştır.⁸⁰⁵

Sadaret 27 Nisan 1908'de Erzurum, Bitlis, Van valiliklerini uyararak Tiflis Başşehbenderinden Ermeni çetelerinin mütemadiyen Osmanlı ülkesine geçtiğini bildirmiş, buna karşı tedbir alınmasını istemiştir.⁸⁰⁶ Bitlis vilayetinde Bulanık Kazasının Kop köyünden Zorbek isimli kadın Müslüman olmak istediğini söyleyince kocası tarafından dövülerek ldrlmştir.⁸⁰⁷

Bitlis Valisi Reşid Bey, 23 Kasım 1908'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Hizan Kazası dahilinde Matyos adlı Ermeni'nin altı arkadaşıyla dolaşarak Ermenilere zorla borç senedi imzalatıp hkmete müracaatlarını men ettiğini bildiriyordu. Hugo isimli Ermeni ile bir arkadaşı da Ahlat Kazası dahilinde dolaşarak Taşnaksütyun Komitesinin programını ahaliye dağıtmakta ve bazı köylerde para toplamaktaydılar. Meşrutiyete göre bu gibi hareketlerde bir beis yoktu, Şikâyet olursa gereğinin yapılması ilgili makamlardan bildiriliyordu. Dahiliye Nezareti Ermenilerden zorla borç senedi almanın suç olduğunu bildirdi, ancak propaganda artık serbestti.⁸⁰⁸

Taşnak komitesine mensup Bitlis'te oturan Marzabet, Bitlis tüccarından Mşih Efendi'den alışveriş yapılmamasının, selam verilmemesinin, boykot edilmesinin komite kararının gereği olduğunu sokaklara yapıştırttığı yaftalarda duyurmuştu. Yaftalar valilikçe toplattırılmıştı. Ertesi gün yapıştırılan başka bir yafta ile de Mşih hakkındaki kararın kaldırıldığını komite duyurmuştu. Taşnaksütyun Cemiyeti

⁸⁰⁴ BOA. BEO.3269/245104.

⁸⁰⁵ BOA. DH. ŞFR. 392/27.

⁸⁰⁶ BOA. BEO. 3300/247495.

⁸⁰⁷ Tanin, 14 Mart 1326/27 Mart 1910, No: 562.

⁸⁰⁸ BOA. DH. MKT. 2666/40.

emellerine ve düşüncelerine aykırı hareket edenleri tehditle yola getirmeye çalışıyor, emirlerine uyulunca affediyordu. Bitlis Valisi Reşit Bey, bu durumu Dahiliye Nezareti'ne bildirerek, herhangi bir şikayet olmamasına rağmen bu tür davranışların devleti ve emniyeti yok edeceğinden nasıl hareket edilmesi gerektiğini soruyordu. Nezaret, bu işi yapanların bir an evvel tutuklanarak mahkemeye verilmesini ve asayiş bozacak olayların meydana gelmesine müsaade edilmemesini istiyordu (4 Ocak 1909).⁸⁰⁹

Taşnaksütyun namına Marzabet ve arkadaşı Arşak, 30 Ocak 1909 tarihinde Dahiliye Nezaretine müracaat ederek, valinin yeterli delile sahip olmadan evlerini arayıp tutuklandıklarını, “Ermeni meselesinin zuhuruna ve Ermenilerin mahvına sebep olan Musa, Kasım, Rıza ve Seyyid Ali gibileri” hakkında şikayetlerinin sonuçsuz kaldığını bildiriyorlar, adaletin iadesi için vali ve diğer memurların azillerini istiyorlardı. Vali Reşit Bey bu durumu kendisinden soran Dahiliye Nezareti'ne 6 Şubat 1909 tarihli cevabında, daha önce üç telgraflarda belirtildiği gibi bunların kanun hilafına adam darp ve hapis gibi eylemleri için ilgili kanun hükmü gereği mahkemece altı ay mahkum edildiklerini, bu muameleye uğrayan Ermenilerin şikayette bulunamadıklarını belirtip şöyle diyordu: “... Bu adalet devrinde kanun hilafına muamele yapılmayacağını anlayınca şikâyete ve hatta kendi başlarına adam darp ve hapsi gibi harekâta cesaret etmektedirler. Kanuna muhalif hiç bir muamele yapılmamıştır. Bunların iğfaliyle kapalı tutulan Ermeni dükkânları tamamen açıktır, herkes iş ve gücüyle meşguldür.” Vali bu yazıyı yazdığında Musul bölgesindeki olaylar sebebiyle oraya tayin edilmiş bulunuyordu.⁸¹⁰

Taşnaksütyun Cemiyeti Azası Marzabat ve Arşak'ın evlerinin aranarak tutuklanmaları üzerine Bitlis Murahhasa Vekili Haçator, Murahhas Haçanik Şefikyan ve Bitlis memur ve tüccarlarından kırk altı Ermeni imzalı bir telgraf 25 Ocak 1909'da Meclis-i Mebusan'a gönderildi. Bu telgrafta, insanların bu şekilde tutuklanmalarının kanun-i esasiye aykırı olduğu, hafiyeliğin yasaklanmasına rağmen istibdad devri kaidelerinin hala geçerli olduğu ifade edilerek, “Kanun-i Esasi'nin bahsettiği hürriyetten külliyyen mahrum ve memalik-i Osmaniye'yi tesvir eden şems-i adalet karabulutlar altında mestur kalıyor” deniyor bu duruma bir son verilmesi

⁸⁰⁹ BOA. DH. MKT. 2700/59.

⁸¹⁰ BOA. DH. MKT. 2727/3.

isteniyordu. Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey bu telgrafı Dahiliye Nezareti'ne o da 20 Şubat'ta Bitlis Vilayetine yazarak durumun incelenmesini ve gereğinin yapılmasını istiyordu.⁸¹¹ Böylece bölgede görev yapan idareciler üzerinde siyasi bir baskı oluşturulmuş oluyordu. Bu baskılar vali ve mutasarrıfların bundan sonraki Ermeni eylemlerine bakışlarında etkili olacaktı. Bu tutum Ermenilerin daha rahat hareket etmesine sebep olacaktı.

Adana olaylarından sonra Balkan Savaşları günlerinde de bölgede Ermenilerin hareketlendiği görülüyordu. 9 Eylül 1912'de Sofya'daki Ermeniler kilise avlusunda toplanarak Van ve Bitlis'te yapılan zulmü kınamışlar ve mağazalarına siyah bayrak asarak matem gösterisinde bulunmuşlardı.⁸¹² Bu sırada Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan ile harp halinde olduğu düşünüldüğünde bu toplantının Bulgar Hükümetinin yönlendirmesi ile gerçekleştirildiğini anlamak zor olmasa gerektir. Yine savaş günlerinde Rusya'nın da Bulgarlar gibi Ermenileri yönlendirdiği birçok olayla sabit olmuştu. Trabzon Ermeni murahhası patrikhaneden aldığı izinle bazı konuları görüşmek üzere 1912 Eylülünde Eçmiyazin'e gitmişti. Bu sıralarda diğer bazı murahhasların da yine Eçmiyazin'e gidip gelmekte oldukları ve bu seyahatlerin pekiyi sonuçlar doğurmayacağı hükümet tarafından anlaşılıyordu. Murahhasların ülke dışına seyahatleri patrikhaneden ve onun da hükümetten alacağı izne tâbi idi. Adliye ve Mezahib Nezareti bu seyahatlerin sıklaştığını görünce bu hükme dikkat çekmiş bu konuda valilerin uyarılmasını istemişti. Dâhiliye Nezareti Ermeni murahhası bulunan bütün vilayet ve livalara gönderdiği bir yazı ile durumu izah ederek izin olmadan kimsenin çıkışına müsaade edilmemesini istemiştir. Çok aktif olan Bitlis Ermeni murahhası için de böyle bir ikaz yapılmıştır (7 Ekim 1912).⁸¹³

Bitlis Ermeni murahhası Süren'in Azadamard Gazetesine gönderdiği 14 Eylül 1912 tarihli telgraf gazetede yayınlanmıştı. Bu telgrafta, Ermenilerin öldürüldüğü, Huyut vakasından şüpheli olan tutukluların beraat ettikleri, Ermenilere kötü muamelede bulunanların cezalandırılmadığı yazılı idi. Bitlis Valiliği bu iddialara verdiği cevapta, Huyut'ta itham edilenlerin kimler olduğunun anlaşılmadığı, ancak Tağunik köyü ahalisinden geçen sene öldürülenlerle ilgili olan şüphelilerden iki kişinin idama, iki

⁸¹¹ BOA. DH. MKT. 2745/45.

⁸¹² BOA. HR. SYS. 2799/27.

⁸¹³ BOA. DH. İD. 113/32.

kişinin de beşer sene hapse mahkûm edildiği, Ermenilerin toplanmaları üzerine bunlara karşı Mutki’de yürüyen Nadir’in de beraat ettiği bildirilmişti. Murahhasın beraat dediği olay bu idi. Valilik, murahhasın kararların tamamından söz etmeyerek sadece beraatlardan söz etmesini iyi niyet olarak kabul etmiyor, karışıklıkları kışkırtmak olarak değerlendiriyordu ⁸¹⁴ Dersaadet ve Tevabii Ermeni Patrik Kaymakamı Serpiskopes Vahram Efendi, 2 Aralık 1911’de Adliye ve Nezareti’ne yaptığı müracaatta, 1911 yılı Mayısının 17. günü Bitlis’in Huyut Nahiyesinde Papas Serkis Efendi ile oğlunu ve altı Ermeni arkadaşını öldüren Kürtlerin hala yakalanmadığını, yapılan müracaatların bir sonuç vermediğini, Bitlis’te Ermenilere yapılan saldırıların Meşrutiyetin ilanından beri arttığını, Bitlis’te Ermenilere yapılan saldırıların altmış maddeden fazla olduğunu, hiçbirinin failinin yakalanıp cezalandırılmadığını ifade ederek memleketin ittihat ve terakkisi için hiçbir cins ve mezhep ayrımı yapmadan kanunun uygulanması ile memleketin meşrutiyet idaresi altında yürümesini istiyordu. Sadaret 4 Aralık 1911’de durumu nezaretlere ileterek iddiaların araştırılmasını ve gerekli tedbirlerinin alınmasını istiyordu.⁸¹⁵

Bitlis Ermeni murahhasası Patrikhaneye yaptığı başka bir müracaatta, Bitlis şehrinde Moşeg ve Vartan isminde iki Ermeni’nin vahşi bir şekilde katledildiğini, şehirde yaşayan Ermenilerin cinayet nedeniyle fevkalade heyecan içinde bulduklarını ve kötü durumların doğmasından korkulduğunu yazıyordu. Bu ihbarlar üzerine uluslararası alanda yayın yapan Ermeni gazeteleri de Bitlis ve Van vilayetleri dâhilinde Ermenilerin yaşadığı yerlerde birkaç cinayet hadisesi olduğunu, Kürt çetelerinin katl ve yaralama eylemlerinden sonra yakalanamadıklarını yazıyordu. Bitlis Valisi Ahmet Nedim Bey bu iddialara cevap vererek (8 Eylül 1912) patrikhaneden verilen bilgilerin tamamen asılsız ve esassız olduğunu, Bitlis’in Sancak (?) nahiyesinin Par köyünden iki Ermeni’nin odun kesmek için gittikleri dağda bilinmeyen kişiler tarafından öldürüldüğünü, katillerin arandığını yazıyordu.⁸¹⁶ 13 Eylül’de tekrar Dâhiliye Nezareti’ne durumu yazan Vali Bey, şehirde geçen günlerde meydana gelen olayların istenilen kuvvetlerin verilmemesinden kaynaklandığını, bundan sonra kaynakları yetersiz, ahalisi cahil ve zaptiye kuvvetleri az olan bu vilayette hiçbir olay olmamasının mümkün olmadığını,

⁸¹⁴ BOA. DH. SYS. 104/106-18.

⁸¹⁵ BOA. BEO. 3977/298217.

⁸¹⁶ BOA. BEO. 4083/306189; HR. SYS. 2799/28.

diğer vilayetlerde meydana gelen olaylara bakılmazken Patrikhanenin yazdıkları ile bu bölgeye dikkat edilmesinin maksatsız olmayacağını ifade ediyordu. Sadaret de bu telgraf üzerine Dâhiliye Nezareti'ne Vilâyât-ı Şarkiyenin inzibatına bir kat daha dikkat edilmesini, istenilen askeri kuvvetlerin hemen gönderilmesini istiyordu.⁸¹⁷

Uluslararası propagandanın önlenmesi için Londra matbuatında çıkan Bitlis ve Van olayları ile ilgili haberlerin tekzibi için Hariciye Nezareti'ne valilerden gelen telgraflar gönderiliyor ve gerekli tedbirlerin alınması için valilere emir verildiğinin basına iletilmesi isteniyordu.⁸¹⁸ Van, Bitlis, Erzurum, Harput, Diyarbakır Vilayetlerine Dâhiliye Nezareti'nden gönderilen 6 Kasım 1912 tarihli bir yazı ile Ermeniler aleyhine işlenen suçlardan dolayı mahalli hükümetlerine yapacakları müracaatlarda her türlü mübalağa, hilaftan uzak, hakikati anlatan müracaatlarda bulunulmasının patrikhaneden murahhaslara tebliğ edildiği, memurlar tarafından da murahhasların bu konuda yapacakları müracaatlara karşı iyi muamelede bulunmaları, suçların örtülmeden Ermenilerin emniyetinin sağlanması ve gerekli tedbirlerin alınması isteniyordu.

Siirt'te Osmanlı kuvvetlerinin Balkan harbi başarıları haberi üzerine gösteriler düzenlenmiş, hem Ermeniler hem de Müslümanlar silah atarak sevinç gösterilerinde bulunmuşlardı. Bu durumu patrikhaneye bildiren Siirt Ermeni murahhası memlekette asayiş olmadığını yazmıştı. Siirt murahhasının Müslümanlarla Ermeniler arasındaki problemleri abartarak iki unsuru birbirine karşı kışkırttığını ifade eden mutasarrıflık murahhasın başka yere naklini talep etmişti. Ermeni Patrikhanesi Muş ve çevresinde Ermenilere ait evlerin yakıldığını malların yağma edildiğini ifade ediyor valilik vilayet dâhilinde gazetelerde yazıldığı şekilde endişe edilecek bir hal olmadığını, Vali Ali Paşa, kendisinin gelmesiyle olayların kesildiğini ve birçok suçlunun yakalandığını yazarak şöyle diyordu: "Ermenilerin iddiaları hakikat değildir Kürtlerin cehaletinden dolayı Ermenilerle-Kürtler arasında olaylar çıkmaktadır Hizan taraflarındaki olayları velveleye vererek abartan, bundan menfaat uman Taşnak komitesidir. Ahtamar Katagikosu da buradaki Ermenileri organize etmektedir. Ermenilerin amacı burada örfü idare ilan ettirerek Müslümanlara zarar vermektedir.

⁸¹⁷ BOA. BEO. 4083/ 306206.

⁸¹⁸ BOA. BEO. 4085/306358.

Patrikhane Bitlis murahhaslığına müracaat ederek gerçek durumu öğrenebilir, bunların mübalağalı müracaatlarının önü alınmalıdır.”⁸¹⁹

1912 yılı Eylül ayında Bitlis Ermeni murahhaslığı patrikhaneye çok sık telgraf göndererek Bitlis ve Van vilayetlerinde Ermenilerin emniyet içerisinde olmadıklarını, Bitlis’te iki Ermeni’nin çok vahşi bir şekilde katledilmelerinden dolayı Ermenilerin fevkalade heyecanda olduklarını, Kürtlerin Ermeniler hakkında uyguladıkları katl, gasp ve yağma eylemlerinin çok artmış olduğunu, Ermeni ahalinin evlerine kapanarak tarlalarına gidemediklerinin mahsullerinin çürümüş olduğunu, bu yüzden Amerika’ya Mısır’a ve Bulgaristan’a göç etmek zorunda kaldıklarını söyleyerek Hizan Ermenilerinin Seyyid Ali’den çok çektiklerini ve şikâyete dahi cesaret edemediklerini, bu yaşananların Meşrutiyete uymadığını ifade ediyordu. Sosyal Demokrat Hınçak Cemiyeti Türkiye İdare Heyeti de Sadarete müracaat ederek (5 Eylül), Vilâyât-ı Şarkıyede son zamanlarda meydana gelen olaylar üzerine şubelerden birçok üzücü olay yaşandığına dair telgraflar aldıklarını, Osmanlı ülkesinde bir an evvel asayişin sağlanması gerektiğini yazıyordu. Ermeni Patrikhanesi bir şikâyet telgrafında Hizan’dan, Van’a gelen iki bin Ermeni köylü Kürt eşkıyaların korkusundan köyüne dönememekteydi diyordu. Bütün bu şikâyetleri araştıran ve Bitlis ve Van Valiliğine durumu soran Sadaret, bu iddiaların tamamen yalan olduğunu, Van’dan köyüne dönemeyen bir Ermeni bulunduğunu, Bitlis’te Müslümanların silahlı ve ahalinin heyecan içinde olduğunu aslı ve esası olmadığını, Hizan ve Simek’te meydana gelen üç cinayetin faillerinden ikisinin yakalandığını ve diğerleri hakkında takibatın devam ettiğini yazıyordu.

Garzan’da Beşar Çeto ve Şirvan’da Mehmet Emin isimli çeteler hâlâ aktiftir, bunların takip ve tenkili için kuvvete ihtiyaç vardır. Bitlis ve Siirt’e yeterli asker gönderilememiştir. Bu gibilerin bölgelerinde işledikleri kötülüklerinden dolayı Mutki, Sason, Hizan, Malazgirt, Eruh, Pervari kazalarındaki ve Muş ovasındaki çeteler de cesur davranmaktadırlar. Vali vekili Galip Bey’e göre bu gibi şahıslar hakkında kati tedip hareketleri icra edilmediği takdirde inzibat ve sükûnun temini, müracaatların kesilmesi mümkün değildir.⁸²⁰

⁸¹⁹ BOA. DH. SYS. 106-2/1-2, lef. 7-10.

⁸²⁰ BOA. DH. SYS. 106-2/1-1.

Bütün bu yaşananlar Balkan savaşlarından sonra gerçekleştirilecek reform çalışmaları için birer bahane olarak kullanıldı ve böylece 1913 yılında karara bağlanarak 1914 yılı başından itibaren uygulamaya konulan Doğu Anadolu reform paketi uygulamaya konuldu. Hıristiyan müfettişler, masum ve sahipsiz Ermenilerin bölgede korunmasını ve iktisadi, siyasi her yönüyle gelişmelerini sağlayacaklardı. Bu şartlar altında Birinci Dünya Savaşına girecek olan Osmanlı Devleti savaşa dahil olmaz bölgede görev yapan müfettişlerin faaliyetlerine son verecekti. Birinci Dünya Savaşı başlar başlamaz, daha Osmanlı Devleti savaşa girmeden Ermeniler Rusya'ya il ilişkilerini sıklaştırmışlardı.

5.2.5 Rusya'nın Bölgedeki Etkisi ve Ermeniler

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ni uluslararası alanda en çok meşgul eden konu Rusya'nın Balkanlarda ve Doğu Anadolu'da takip ettiği politikalar oldu. Rusya bir taraftan Balkanlarda nüfuzunu güçlendirmek ve bunun için bağımsızlık hareketlerini körüklemek isterken diğer taraftan doğu vilayetlerinde de aynı yönde çalışmalarda bulunuyordu. Balkanlarda Rum, Bulgar ve Sırp milliyetçilik hareketleri için yaptığını bu bölgede Ermeniler için yapan Rusya bölgedeki konsolosları ve askeri casusları aracılığı ile bu işlevi gerçekleştiriyor, bir taraftan da Ermeni komitelerini yani Hınçak ve Taşnak mensuplarını kullanıyordu. Özellikle 1905 Japon savaşından sonra bütün enerjisini tekrar Balkanlara ve doğu vilayetlerine çeviren Rusya, Balkan Savaşlarından sonra Ermenilerle ilgili reform projesini hayata geçirmek istiyordu.

Rusya'nın 1878 Berlin Anlaşmasından beri hayata geçirmek istediği bu proje doğu vilayetlerini Avrupalı devletlerin vesayetine bırakıyor, kontrol Osmanlı Devleti'nin elinden çıkıyordu. Rusya bu hedeflerini uygulamak için devamlı olarak Doğu Anadolu'da karışıklıkçıkması için çalışmış bunun için Bitlis ve Van çevresindeki aşiretlerle Ermeniler arasındaki ilişkileri yönlendirmiştir. Rusya'nın üzerlerindeki yardım elini gören Ermeniler, büyük bir devletin yardımı olmadan özerklik olmayacağını düşündüklerinden bu eli sıkı sıkıya tutmuşlar ve Rusya'nın seline akmışlardır.

Bu yüzden Ermenilerin Rusya'ya eğilimleri Meşrutiyetten önce başlamıştı. 1907 yılında Bitlis, Diyarbakır ve Elazığ Ermenileri, 200.000'in üstünde imzayla Rus uyruğuna kabul edilmeleri konusunda Bitlis'teki Rusya Konsolosluğu'na dilekçe ile müracaat etmişlerdi. 1904-1905 yıllarında Süryanilerin Ortodoksluğa kabulü için Rus papazları gönderilmesi isteğine dair girişimler olmuştu. Bu müracaatlar bölgedeki Hıristiyanların Rusya'ya karşı eğilimlerini göstermektedir. Ruslar Bitlis'teki Ermeniler arasında da başka illerde olduğu gibi bazı ikiyüzlü zenginlerin olduğunun farkındaydılar. Halkın gözünden düşmüş olan Taşnaksütyun Cemiyeti, Ermenilerin güvenini yeniden kazanmaya çalışıyor ve Ermenilerle Kürtler ve bütün Müslümanlar arasında çatışmalar çıkararak ortalığı karıştırmak ve Rusya'nın silahlı müdahalesine yol açmak istiyordu. Van sınırı yakınındaki Karçikan ve Karkar'da türeyen silahlı Ermeni çetelerinin, Meşrutiyet dönemindeki girişimlerinin bu çerçevede düşünülmesi gerekir, bunlar dağlarda gezerek Kürtlerle çarpışma fırsatını aramışlardır. Taşnaksütyun Cemiyeti üyelerinin tutum ve davranışlarıyla, Rusya'ya bağlıları İstanbul'daki genel merkezin direktifine bağlıydı. Üye sayısı az olmakla beraber, Bitlis'te iki Ermeni partisi daha vardı bunlar da Hınçak ve Sahmana Taragan Partileriydi. Hınçakların Muş'ta dört, Bitlis'te bir, Harput'ta 100 üyesi vardı. Sahmana Taragan Partisinin Bitlis'te yalnız iki ya da üç üyesi vardı. Az çok eğitim görmüş Bitlis Ermenileri, Sahmana Taragan Partisini tutuyorlardı. Bu iki partinin, üyesinin az olması nedeniyle Rusya'ya dost mu düşman mı oldukları konusu özel bir önem taşııyordu. Hınçak Partisi, Rusya aleyhtarı değildi. Sahmana Taragan Partisi de Rusya'ya eğilimliydi ve Osmanlı Devleti'nin geleceği ve her yönden gelişimi hakkında kötümserdiler.⁸²¹

Komitelerin tertibiyle hazırlanan ve Ermeni köylülerinin uyruk değiştirme isteklerini içerip yüzlerce mühür ve imzayla Bitlis'teki Rusya Konsolosuna verilen çok sayıdaki dilekçeden biri şöyledir:

"Yukarıda imzaları bulunan bizler, köyümüzde ne kadar mal ve toprak varsa, tamamının, çevremizde bulunan Müslüman Kürtler tarafından zapt edilerek ekilip biçilmekte olduğunu arz ederiz. Perkard ve Kanisatı Kürtleri de düşman olduklarından bize zarar vermekten çekinmiyorlar. Bundan dolayı, yüce

⁸²¹ Bitlis'teki Rusya Konsolosluğu tarafından İstanbul'daki Rus Elçisine gönderilen 24 Aralık 1912 tarihli genel raporu, Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilaliyesi, Haz: H. Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983, s. 99-100.

hükümetinizin uyruğuna girmeyi uygun gördük; bundan sonra ancak bu şekilde rahat yaşayabileceğiz. Bu durumda ve Osmanlı yönetimi altında kalacak olursak kesinlikle can güvenliğimiz olmadığından artık burada yaşamımızı sürdüremeyeceğiz. Bundan dolayı, umutsuz ve her şeyden yoksun olan bizler, güçlü Rus Hükümetinin merhametine sığınarak bu konuda gerekli işlemlerin yapılıp yapılmayacağı hakkındaki değerli görüşlerinizin bildirilmesini dileriz."⁸²²

Meşrutiyetin ilanından sonra 1908 yılı Temmuz ayında Bitlis Rus Konsolosu Bitlis'e civar Ermeni köylerine giderek sadece Ermenilerden her nüfusa beşer kuruş para dağıtmıştır. Bu konuda harekete geçen Bitlis Vali Vekili Feyzi Bey bir yazı ile konsolosu uyararak bu gibi yardım dağıtımlarının hükümetin bilgisi dahilinde yapılmasını istemiştir. Ayrıca yanına sadece Ermeni tercümanı olarak böyle köyleri dolaşması da mahzurlu bulunmuştur. Konsolos, Ahlat kazası köylerine giderek bu yardımları dağıtmış, Bitlis'e dönmüştür. Valiye verdiği cevapta bundan sonra bu kaideye uyacağını bildirmiş 24 Temmuz'da yanına jandarma alarak Muş Ermeni köylerine yardım dağıtmak üzere tekrar gitmiştir.⁸²³

Konsolosların bu seyahat ve yardım dağıtma çalışmalarının ardından Erzurum ve Bitlis konsoloslarının Ermeni köylülerini Osmanlı vatandaşlığından çıkmaları konusunda teşvik ettikleri Ermenileri kaydedip hane başına para verdikleri ve Vilayet Umur-ı Ecnebiye Müdürü Hekimyan'ın da bu işlerle uğraştığı ortaya çıkmıştı.⁸²⁴ Meşrutiyetin ilanı ile gelen genel affın ilanından sonra Rusya vatandaşı olan bazı Ermeni Taşnak Komitesi reislerinin, Van'a gelip Müslümanlarla Ermenilerin arasını açmak suretiyle asayiş bozmaya çalıştıkları bildirilerek büyükelçilikleri aracılığıyla geldikleri yerlere iade edilmeleri Osmanlı Hükümeti tarafından istenmişti.⁸²⁵ Muş'tan Kafkasya'ya geçen Ermeni komitelerinin Rusya'dan çok sayıda tüfek getirdikleri de ortaya çıkmıştı.⁸²⁶

Rusların Kafkasya'ya komşu Osmanlı vilayetlerini ele geçirmek amacıyla Erzurum, Van, Bitlis ve Bayezid'deki Rus konsoloslukları ve fennî araştırmalar

⁸²² Bitlis'teki Rusya Konsolosluğunun 19 Kasım 1912 tarih ve 63 sayılı diğer raporu, Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilaliyesi, s.105-108.

⁸²³ BOA. DH. TMİK-M. 273/68.

⁸²⁴ BOA. A. MKT. MHM, 644/11.

⁸²⁵ BOA. HR. SYS. 2799/16.

⁸²⁶ BOA. DH. SYS. 71-2/4.

yapmak bahanesiyle Bayezid'e gelen üç Rus profesör aracılığıyla bu vilayetlerde karışıklık çıkarmaya çalıştıkları ve askerî hazırlıklarda buldukları, Van'daki Ermenilerin Ruslar tarafından ihtilâl tesvik edildiği, bu bahaneyle Van vilayetine asker sevk edilmek istendiği, Rusya'nın Van, Hoy ve Rumiye konsoloslarının Ermenileri kışkırtarak Osmanlı sınırı civarında karışıklık çıkarmak için onlarla birlikte çalıştıkları, Van ile Rumiye arasında ticaret maksadıyla gidip gelen Vanlı Ermenak'ın Ruslara hizmet ettiğinin anlaşıldığı 22 Şubat 1913'te Kars Şehbenderi tarafından Hariciye Nezareti'ne bildiriliyordu.⁸²⁷

Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce bölgede teşkilatını tamamlayan Rusya, Meşrutiyetin sağladığı özgür ortamdan tam anlamıyla istifade etti. Aynı ortamdan faydalanan farklı gruplara mensup Ermeni komiteleri de silahlanma ve teşkilatlanma açısından Müslümanlardan ve hatta devlet örgütlerinden daha güçlü bir durumdaydılar. Eldeki belgeler ve deliller açıkça bu teşkilatlanmayı gösteriyordu. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin bölgede gerçekleştireceği bir reform projesi tek başına bir sonuç doğuramayacak duruma gelmişti. Bu yüzden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden Talat Paşa'nın defalarca Taşnak yöneticilerine yaptığı, reformun hükümet ve Ermeniler arasında başka bir devletin müdahalesi olmadan gerçekleştirilmesi teklifi hep karşılıksız kalmıştır. Bitlis ve çevresindeki idareciler Rusların baskılarında bıkmışlar, onların önüne geçemez olmuşlardır.

5.3.Doğu Anadolu'da Islahat Çalışmaları ve Bitlis

5.3.1 İkinci Meşrutiyete Kadar Islahat Meselesi

Doğu Anadolu'da ıslahat teşebbüsleri ilk olarak Berlin Anlaşmasının 61. maddesinde uluslararası bir konu olmuştur. Buna göre, Osmanlı Devleti Ermenilerle ilgili reform yapmayı ve bu bölgede meydana gelecek saldırılardan Ermenileri korumayı kabul ediyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra yönetimde kontrolü sağlayan II. Abdülhamid, bu reform çalışmalarının Balkanlarda olduğu gibi bağımsız bir Ermeni Devleti ortaya çıkaracağını düşünerek işi ağırdan alma yoluna gitti. İngiltere ve

⁸²⁷ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921), III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006, ss. 81-83.

Rusya'nın bu konudaki baskıları karşısında reform çalışmaları konusunda birkaç teşebbüs de oldu.⁸²⁸ Sultan, Doğu Anadolu'da bir reform yapılmasının şart olduğunu bilerek bunun büyük devletlerin kontrolünde değil kendi istediği şekilde yapılmasını daha uygun görüyordu. Bu yüzden Padişah, devletlerin ıslahat konusundaki tekliflerine karşı, devletin istiklal ve toprak bütünlüğüne zarar vermeyecek şekilde cevaplar vermeye çalışmıştır. Mali güçlükler içinde bulunan devletin istediği reformları yapmasına da imkân yoktu.

Bu şartlar altında, eldeki imkânlar çerçevesinde Kafkasya'dan gelen göçleri şekillendirerek asayiş ve saldırıları önlemeye çalışan II. Abdülhamid, bölgedeki aşiretler üzerinde reform çalışmalarına yön vermeye gayret etti. Ancak bu çalışmaların istenen sonucu vermediğini gören Rusya ve İngiltere Ermenilerin silahlanarak güya kendilerini korumalarına komiteler halinde teşkilatlanmalarına yardımcı oldular. 1888 yılında kurulmaya başlayan bu Ermeni örgütleri Osmanlı Devleti'ne karşı kanlı eylemler gerçekleştirerek bölgede reform çalışmalarından ziyade büyük devletlerin desteğinde bir otonomi hedeflemeye başladılar. Hem Rusya hem de İngiltere için bu yaklaşımlar hem maddi açıdan hem de silah açısından desteklendi.

Osmanlı Devleti idaresinde Berlin Anlaşmasına kadar uluslararası alanda açıktan herhangi bir siyasi faaliyette bulunmayan Ermeniler, Rusların Ayastefanos'a yaklaştıkları sırada İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian ve diğer Ermeni liderleri aracılığı ile Rus Elçisi İgnatıyef ile görüşerek Bitlis, Sivas, Van ve Erzurum vilayetlerine özerklik verilmesini istediler. İgnatıyef, Ermeni sorununun Ayastefanos Antlaşması içerisinde yer alacağına dair Ermenilere söz vermişti. İngiltere, Ermenilerle ilgili reformlar üzerine en fazla yoğunlaşan devlet olmuştur. Berlin Antlaşması'nın ardından İngiltere, antlaşmanın Ermenilere ilgili maddelerinin sıkı bir takipçisi olmuş ve Osmanlı Devleti'ne vaat edilen ıslahatların yapılması için baskılarda bulunmaya başlamıştır. Ayrıca bölgedeki ıslahatları yakından takip etmek için bölgeye konsoloslar atamıştır. İngiltere bu doğrultuda 1878'in sonbaharında, Sivas'a Albay Wilson, Erzurum'a Binbaşı Trotter, Van'a Yüzbaşı Clayton,

⁸²⁸ Bu reform çalışmaları hakkında geniş bilgi için bakınız Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897), İstanbul, 1986; Ali Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899), İstanbul, 1993.

Kayseri'ye Yüzbaşı Cooper'i konsolos olarak atamıştı. İngiliz asker-konsoloslarının Anadolu'ya gelişleri, Osmanlı Ermenileri arasında dalgalanmalara sebep oldu. Militan Ermeniler halkı kışkırtmak için bunu fırsat saydılar. Gelenler yeni idareciler olarak görüldü ve kurtarıcılar olarak karşılandı. 1878 yılında Doğu Anadolu' da uzun bir inceleme gezisi yapan İngiliz Generali Baker Paşa bu konuda İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda şunları yazıyordu:

“Birçok ileri gelen Ermeni ile yaptığım konuşmalardan şunu anladım ki, Ermeniler gelecek için büyük emeller beslemektedirler. Bu emelleri uygulanabilir olmadıktan başka, kendileri için de tehlikelidir. Ermeni özerkliği planının ne kadar aptalca bir şey olduğunu anlayabilmek için bu ülkeyi tanımak gerek. Ermeniler her yerde azınlıktadırlar. Genel olarak nüfusun üçte biriyle beşte birini oluşturuyorlar. Bütün araştırmalarım şunu kanıtlıyor ki, bu vilayetlerin yönetilişi pekiyi olmamakla birlikte, Hıristiyanlar Müslümanlardan çok daha iyi durumdadırlar.”⁸²⁹

İngiltere'nin Ermenilere yönelik politikalarının temelinde bağımsız bir Ermenistan Devleti kurma fikri vardır. Fakat Ermenilerin bağımsız bir devlet kurabilecek bir olgunluğa sahip olmadığını ve bu devletin uzun ömürlü olmayacağını düşünen İngiltere, bunun çözümü olarak da kurulacak olan devletin kendi himayesi altında olması gerektiği tezini savunuyordu. Böylece İngiltere'nin koruması altında kurulacak olan Ermeni Devleti'nin sayesinde Rusya'nın güneye sarkmasını önleyecek bir tampon bölge oluşturulabilirdi.

Van'da bulunan İngiliz Konsolosu Clayton, 29 Kasım 1879 tarihli raporunda, reformlar ve sonuçları ile ilgili düşüncelerini şöyle açıklıyordu:

“Doğu Anadolu'da huzur ve refah sağlanınca dışarıdan buraya Ermeniler akın edeceklerdir. Nüfusları artan Ermeniler, Doğu Anadolu'da bağımsız bir devlet kurmaya çalışacaklardır. Ama böyle bağımsız bir Ermeni devleti, Rusya'nın güneye yayılmasına engel olabileceğinden Ruslar bunu yaşatmazlardı. Rusya, ya Ermenilerin sürekli huzursuzluk içerisinde kalmalarını ve bir gün Rusya'dan yardım isteyebilecek duruma düşmelerini yeğleyecekti; ya da kurulacak Ermeni devletini yutmak için yollar arayacaktı. Buna fırsat vermemek için İngiltere Doğu Anadolu'da yapılacak

⁸²⁹ Bilal Şimşir, Osmanlı Ermenileri, Ankara, 1986, Belge No: 340, s. 421.

reformlara öyle bir yön vermeliydi ki, bağımsız Ermeni devleti ya hiç kurulmamalı, ya da kurulursa Rusya'ya yem olmayacak biçimde kurulmalıydı.”⁸³⁰

Clayton'un tespitleri doğru çıktı ve Rusya, Osmanlı Ermenilerini kendisine muhtaç olacak bir duruma getirdi, onlara silah desteği vererek ve kendi toprakları içerisinde örgüt çalışmalarına imkân sağlayarak bunu başardı. Osmanlı Ermenilerini devlete karşı kıskırttı ve onların bir bakıma huzurunu ve rahatını bozarak kendisine muhtaç hale getirdi. İngiltere de kendi amacına ulaştı: Ermenistan devletinin hiç kurulmaması için, ama kendisine muhtaç bir Ermeni topluluğunun bulunması için çaba harcadı. En azından bu politikasını 1914 yılına kadar sürdürdü. Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşmasınının 61. maddesinde istenilen ıslahatları yapamadı. Ancak Doğu Anadolu bölgesine müfettişler göndererek halkın durumu ile ilgili raporlar hazırlattı. İşin doğrusu, Ermenilerin azınlıkta bulunduğu yerlerde onların yararına ve Müslümanların zararına sonuçlar doğuracak önlemleri almaya da imkân yoktu. Rusya'nın ve İngiltere'nin XIX. yüzyıl sonunda doğu politikalarındaki derin değişiklikler, 1880-1890 yıllarında kurulan Ermeni ihtilal örgütleri ve 1890-1896 yıllarında Anadolu'da ve devletin başkenti İstanbul'da meydana gelen Ermeni olayları, bu olaylar sonucunda Avrupa'da başlayan propagandalar Osmanlı Devleti'nin baş edemeyeceği nitelikte idi. Osmanlı Devleti'nde bu dönemde meydana gelen olaylar “Ermeni Katliamı” olarak isimlendirilmişti. Avrupa devletleri reformlarla ilgili düşüncelerini uzun bir süre içerisinde gerçekleştirebileceklerine inanıyorlardı. Bu sebeple reform konusunda Osmanlı Devleti'ni en uygun ortama çekmeye çalışıyorlardı. Misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı Devleti'ndeki milliyetçilik hareketlerinin yönlendirilmesi, ekonomik girişimler ve Sultan Abdülhamid'in düşürülmesi bu düşüncenin sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Ermeni komitelerinin en ağır yükünü üzerinde hisseden Bitlis vilayeti bir taraftan yeni idari kadrolarını tamamlamaya çalışırken bir taraftan da meydana gelen olayların etkisinden kurtulmaya ve asayişini sağlamaya çalışmıştır. Ancak 1890-1896 yılları arasında Bitlis ve çevresinde meydana gelen karışıklıklar Müslüman ve Ermeni nüfus arasında bir arada yaşama duygusuna büyük bir darbe vurmuş, komiteler ve Avrupalı devletler bu duyguları tamamen yok etmek için ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir. 1908

⁸³⁰ Şimşir, Osmanlı Ermenileri, Belge No: 326/9, s. 383-384.

yılında Meşrutiyetin ilanı bu duyguların tekrar yeşermesi için bir fırsat ortamı meydana getirmiştir diyebiliriz.

Osmanlı Devleti'nde Ermenilerle ilgili ikinci dönem reform girişimleri Sultan II. Abdülhamid tahttan indirildikten sonra II. Meşrutiyetle birlikte yeniden başladı. Rusya özellikle Doğu Anadolu için Balkan Savaşlarının sona ermesini beklemiş bu sırada yürüttüğü uluslararası propaganda ile de sorunun ele alınması için uygun ortamı hazırlamıştır. Bu propagandanın ve ıslahat çalışmalarının temelinde bölgede yaşanan asayiş sorunu vardır.

5.3.2 İkinci Meşrutiyetin İlanından Sonra Islahat Çalışmalarını Hazırlayan Ortam

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyetin ilanı, Türk siyasi tarihi açısından dönüm noktalarından birisidir. Ancak dönemin Osmanlı Devleti için çok önemli problemleri içerisine aldığı da bir gerçektir. Başkente yakın bölgelerde, Bursa, Bolu, İzmit, Adapazarı ve Yalova'da asayiş açısından esas problem jandarma eksikliğinden ve mevcut jandarmaların da bu şehirlerde çok uzun zamandan beri görevlerini sürdürmelerinden kaynaklanıyordu. Jandarma görevlileri buldukları yerlerde mal ve mülk elde etmişler, bölge insanına zarar vermeye başlamışlardı. Hemen hemen bütün şehirlerde de mahkeme binası ve hâkim sıkıntısı çekiliyordu. Adaletin gecikmesi ülkedeki asayişsizliğin önemli sebeplerindendi.⁸³¹ İstanbul'un yanı başında asayiş problemleri yaşanırken Doğu Anadolu'da durum daha da karmaşıktı. Bir taraftan aşiretler, bir taraftan Ermeniler meşruti idareden birçok yeni reform bekliyordu. II. Abdülhamid döneminde Aşiret Mektepleri ve Hamidiye Alayları teşkiliyle Doğu Anadolu'da asayiş nispeten sağlanmıştı. 1909 yılından sonra iktidarı büyük ölçüde eline geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hamidiye Süvari Alaylarını tasfiye yoluna gidince, aşiret reisleri küstürülmüş oldu. Bölgede asayişin ancak güçlü jandarma kuvvetine sahip olmakla mümkün olabileceğini anlayan Osmanlı Hükûmeti jandarma teşkilatını günün şartlarına göre düzenleyerek bu bölgelerde jandarmanın sayı olarak azaltılması ile yeniden görevlendirmeler yoluna gitti. İngiliz Yüzbaşı

⁸³¹ Haluk Selvi, "II. Meşrutiyetin Başlarında Kuzeybatı Anadolu'da Asayiş, İlkadım Belediyesi II. Uluslararası İlkadım Sempozyumu, (19-22 Mayıs Samsun, 2008), Samsun, 2009.

Hawker, Türk jandarmasının durumunu incelemek üzere özel bir görevle Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Samsun ve Harput bölgesine gitti. Hawker 7.000 kişilik bir yabancı jandarma gücünün gönderilebileceğini, her vilayetin bir bölge olabileceğini rapor etti.⁸³²

Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da 1910-1913 yılları arasında yaşadığı gelişmeler hem İstanbul'daki hem de Avrupa'daki siyasi ortamla doğrudan ilişkilidir. Bu dönemde Osmanlı yönetim sisteminde meşruti idarenin getirdiklerini yerleştirmek için yapılan çalışmalardan dolayı istikrarsızlık hâkimdir. Bu kısa sürede altı hükümet kurulmuştur; İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti (12 Ocak 1910-29 Eylül 1911), (Küçük) Sait Paşa Hükümeti-iki kez (30 Eylül 1911-17 Temmuz 1912), Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükümeti (22 Temmuz 1912-29 Ekim 1912) ve Mehmed Kâmil Paşa Hükümeti (29 Ekim 1912-23 Ocak 1913). 1911 ara seçimi ve 1912 genel seçimleri bu dönemde yapılmış ve tarihe sopalı seçim olarak da geçen bu seçimler sonunda, Meclis'e 264 İttihatçı ve 6 muhalif mebus girmiştir. Artan huzursuzluk ve siyasal çalkantılar, Trablusgarp Savaşı ve Rumeli'deki Arnavutluk ayaklanması hem hükümetleri hem de İttihat Terakki Fırkasını oldukça yıprattı. Ordu içinde oluşan "Halaskar Zabitan Grubu" adlı muhalefetin hükümetlere istifa çağrısı, ordunun siyasetten uzaklaştırılması, adil ve dürüst seçimler yapılması yönündeki talepleri karşısında hükümetler çok zor günler yaşadı. Ermenilerin ülkedeki en iyi örgütlenmiş grubu olan Taşnaksütyun Cemiyeti bu süreçte İttihat ve Terakki Fırkası ile birlikte hareket etti, seçimlere birlikte girdi. Ancak diğer gruplar Hınçaklar ve Ramgavarlar daha çok muhalefetle birlikte hareket ettiler.⁸³³

Padişah V. Mehmed, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'ya hitaplı 12 Ocak 1910 tarihli hatt-ı hümayununda kabinesinin üyelerini seçmesini, devlet işlerini şeriat ve anayasa ilkelerine göre yürütmesini emrettikten sonra çeşitli halk toplulukları arasında iyi geçim sağlamasını, memleketin ilerlemesini ve halkın refahını sağlayacak yeni kanunlar çıkarmasını öğütlemekte idi. Bu tavsiyelerde öne çıkan konu ülkede etnik unsurlar arasında adaletin sağlanması ve huzur vurgusuydu. İbrahim Hakkı Paşa kabinesi döneminde asayiş sağlama için çeşitli tedbirler alma yoluna gidildi. Söz

⁸³² The Times 24 November 1913, Issue: 40377.

⁸³³ Cemiyet ile Ermenilerin ilişkileri hakkında bakınız Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya, İstanbul 2005; Aykut Kansu, 1908 Devrimi, İstanbul, 2011.

konusu tedbirler içerisinde en fazla üzerinde durulan şey Harbiye Nezareti'nin denetlenmesi meselesiydi. Maliye Nazırı Cavit Bey Harbiye Nezareti'nin harcamalarının denetlenmesi gerektiği üzerinde ısrarla duruyor, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa ise buna müsaade etmiyordu. Harbiye Nezareti ile Maliye Nezareti arasındaki uzlaşmazlığın yarattığı gerilim 1911 Ağustosunda en üst seviyeye tırmanmıştı. Bu gerilim ülkede asayiş ile ilgili bir problemi ortaya çıkarıyordu, zira yerel anlamda ordu-siyaset çatışmasının temelinde var olan gerilim İstanbul'dan başlıyordu.

1911 yılı Mayıs ve Haziran aylarında Arnavutluk isyanının genişlemesi, Miralay Sadık Bey'in orduda ve siyasette yeni yapılanmaya giderek muhalefetini güçlendirmesi, 29 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne nota veren İtalya'nın Trablusgarp'ın kendilerine bırakılmasını istemesi İbrahim Hakkı Paşa'nın istifasına sebep oldu. İttihat ve Terakki'ye muhalif bütün grupları bir çatı altında birleştirmeyi amaç edinen Hürriyet ve İtilâf Fırkasının kurulduğu bir sırada Gazi Ahmed Muhtar Paşa sadrazam olarak atandı. Hükümetin kurulduğu günlerde Osmanlı Devleti aleyhine Balkanlarda ittifaklar zinciri oluşuyordu. Fransa ve İngiltere Balkanlar'daki ittifakları Rusya aracılığıyla öğrenirken Almanya ve Avusturya-Macaristan istihbarat faaliyetleri ile antlaşmalardan haberdar olmuştu. Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin Balkanlar'daki ittifakların muhtevassından haberi yoktu. Bu ortamda göreve gelen hükümetin ilk icraatı üç yıllık askerlik süreleri dolmuş olan 100.000 kadar askerin terhis edilmesi olmuştu. 15 Eylül 1912'de Sofya Ateşemiliterliğinden hükümete gönderilen bir telgrafta, Bulgarların Osmanlı Devleti ile bir savaşa niyetli oldukları ve bu yönde çalışmalar yaptıkları bilgisi ulaştırıldı. Bu şartlar altında başlayan Balkan Savaşları Osmanlı Hükümeti'nin yenilgisi ile sonuçlanacaktı.⁸³⁴

Osmanlı Devleti'nin hiçte iç açıcı olmayan bu gelişmeleri yaşadığı sırada Avrupa siyasetinde de köklü değişiklikler yaşanıyordu. 1910'lu yılların başında Avrupalı devletler iki bloğa ayrılmış bulunuyordu. 1894'de Fransa ile Rusya arasında yapılan ittifak, 1904 İngiltere-Fransa ittifakı ve 1907'de İngiltere'nin Rusya ile anlaşması Üçlü İtilafın meydana gelmesini sağlamış, buna karşı Almanya, Avusturya-

⁸³⁴ Bu dönemin hükümetleri ve siyasi gelişmelerle ilgili olarak bakınız. Feroz Ahmad, İttihat Terakki 1908-1914, İstanbul, 1995; Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Ankara, 2000; Ali Birinci, Hürriyet ve İtilâf Fırkası, I. Meşrutiyet Devri'nde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar, İstanbul, 1990; Bayram Kodaman "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)" Türkler Ansiklopedisi, c. XXIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 165-192.

Macaristan ve İtalya aralarında Üçlü İttifak kurulmuştu. Bu ittifaklar sebebiyle büyük devletlerin doğu politikalarında derin değişiklikler bekleniyordu. Bu politikaların temelinde Osmanlı Devleti içerisindeki karışıklıklar ve hükümetlerin bu konudaki yetersizlikleri geliyordu. Başta Rusya olmak üzere İngiltere, Fransa ve İtalya'nın doğu politikalarında artık Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi esas hareket noktası olarak görülüyordu. Bosna-Hersek'in Avusturya Macaristan tarafından işgali, Arnavutluk isyanlarının Avrupa'ya etkileri ve nihayet bu girişimlere karşı Osmanlı Hükümeti'nin gerekli tedbirleri alamaması Doğu Anadolu üzerinde Rusya'nın ve Ermenilerin yeni politikalar uygulamaları sonucunu doğurdu.⁸³⁵

Rusya Uzak Doğu'da genişleme siyaseti uyguluyor, 1905 Japon Savaşı'nda aldığı yenilgiden sonra Balkanlarda Slavları birleştirmeye, Kafkaslarda Ermenileri Ruslaştırmaya gayret ediyordu. Bütün bu olaylar 1878 yılından beri devam eden Balkan krizinin ve Doğu Sorununun Avrupa açısından çözüm zamanının gelmiş olduğunu gösteriyordu. 1910 yılından itibaren uluslararası alanda Doğu Anadolu için de bazı girişimler olmuş ve bu konuda Rusya ön plana çıkmıştı. Zira Berlin Anlaşması'nda yarım kalan meselelerden birisi de Ermeniler lehine Doğu Anadolu'da reform yapmak maddesi idi. Rusya artık Balkan meselesini çözdüğünü düşünüp İngiltere ve Fransa'yı da müttefiki olarak yanına çekerek Ermeni sorununu çözmek istiyordu. Bunun için uluslararası kamuoyunun ikna edilmesi gerekiyordu ki siyasi ortam bunun için çok elverişliydi. Bu hareket tarzı Doğu Anadolu'da asayişsizliğin ve Ermenilerin katledildiğinin dünyaya duyurulması idi. 1890 yılından beri Avrupa kamuoyu Ermeniler lehine yazılanlardan dolayı bu duruma zaten hazırды. Ermenilerle ilgili siyasi gelişmelerde 1908-1911 yılları arasında kısmi bir sessizlik olsa da 1911 yılından itibaren Avrupa kamuoyunun eski halini aldığı görüldü. Bu yönüde Rusya'ya yakın Osmanlı topraklarındaki gelişmeler önemli bir etkiye sahipti.

Siyasi, iktisadi ve askeri yönden karışıklık içerisinde bulunan Doğu Anadolu için meşrutiyet idaresinin ıslahat hedeflerinden en önemlisi, nüfuzlu ailelerin ve zorba ağaların halk üzerindeki nüfuzunu tesirsiz bırakarak halkın meşruti idareyi tek otorite olarak tanımasını sağlamaktı. Bölgede Ermenilerin şikâyetlerini dile getirebileceği

⁸³⁵ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995) İstanbul, 2011, ss. 55-85.

kurumları mevcuttu, vilayetlerde yer alan dini temsilcilikler yani Murahhashaneler ve merkezde Patrikhane onların sorunlarıyla yakından ilgileniyordu. Şikâyetlerini bu kurumlar vasıtasıyla gerek hükümete gerekse hamileri olan yabancı devletlere duyurabiliyorlardı. Ermeniler üzerinde yabancı devletlerin doğrudan hamiliği ve bu sayede müdahalelerinin önünü kesebilmek için meşruti hükümet Kürt ahaliden daha çok Ermenilerin sorunlarına öncelik tanımak zorunda kaldı. Ancak Kürtler için böyle bir şikâyet makamı ancak hükümet olabilirdi. 1911 yılına gelindiğinde halkın meşrutiyeti idareden beklentilerinin cevaplanamadığı görülüyordu. Ermenilere ait olduğu iddia edilen araziler meselesi halledilememiş, eğitime gereken yatırımlar yapılamamış, Ermeni örgütlerinin bölgedeki faaliyetleri engellenememişti. Bütün bunlar İttihat ve Terakki hükümetine güvensizliği daha da artırdı. Bu güvensizliğe Rusya'nın günden güne artan faaliyetleri de eklenince halk mahalli nüfuz odaklarına yönelmeye başladı; Ermeni Murahhaslar, konsoloslar ve ağalar. Bu şartlar altında sorunlar çözülemediği gibi artarak devam etti.⁸³⁶

İttihat ve Terakki hükümetlerinin Ermenilere yaklaşımı ve bu yaklaşımın Doğu illerindeki algılanışı bölgede çok uzun zamandan beri faaliyet gösteren çetelerin daha rahat hareket etmelerine sebep oldu. Bazı Kürt aşiretleri ellerindeki malların ve itibarlarının kaybından dolayı 1910 yılından itibaren harekete geçerek İttihat ve Terakki ve meşrutiyet aleyhinde faaliyetlere başladı. Bunlardan biri meşhur Bedirhanlı sülalesine mensup Eyüphan'ın oğlu Said'ti. Said, Rus elçisinin yardımıyla Rusya'ya kaçmış, Rusların direktifleriyle Güney Azerbaycan'ın Kürtlerle meskûn bölgelerinde faaliyetlere başlamıştı.⁸³⁷ Yine aynı aşiretten Abdürrezzak, Şemdinanlı Seyyid Taha, İran'a bağlı olan Simko ve diğer çeteler daha çok sınır ötesi çalışıyorlar, Osmanlı topraklarına baskınlar yapıyorlardı.⁸³⁸ Bu çetelerin baskıları ve hükümetin kayıtsızlığı karşısında nasıl davranılacağı ile ilgili olarak Ermeniler arasında çok farklı görüşler vardı. Ermeni terör örgütleri meşrutiyetin sağladığı özgürlük ortamından yararlanarak bütün Doğu Anadolu şehirlerinde rahatlıkla teşkilatlanıp silahlandılar. Bölgede yeni şubeler açarak, yerel kongreler ve

⁸³⁶ İttihat ve Terakki Fırkasının Doğu Anadolu politikaları ile ilgili olarak bakınız Erdal Aydoğan, İttihat ve Terakki'nin Doğu Anadolu Politikası (1908-1918), Ankara, 2005.

⁸³⁷ Fatih Ünal, "II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri", Ermeni Araştırmaları, Sayı: 20-21, Kış 2005 - İlkbahar 2006, s. 95 v.d.

⁸³⁸ Bu Kürt aşiretlerinin faaliyetleri ile ilgili olarak bakınız Fatih Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", Karadeniz Araştırmaları, cilt: V, sayı: 17, Bahar 2008, ss. 141-150.

konferanslar düzenleyerek taraftar bulmaya çalıştılar. Meşrutiyetin başında bu örgütlerin Osmanlı Devleti içinde reformları gerçekleştirmek gayesinde oldukları görüldü, ancak Osmanlı hükümetlerinin bu reformları gerçekleştirememeleri ve savaşlar nedeniyle asayişin bozulması onları yeni arayışlar içine itti. Ermeniler bir taraftan Batı ülkelerinin dikkatini reformlar konusuna çekerken bir taraftan da Rusya'nın yakında geleceğine ve Van, Bitlis ve Erzurum'u işgal edeceğine inanıyorlardı. Özellikle komite mensupları işgali hızlandırmak için müdahaleye zemin oluşturacak olaylar tertipleme peşindeydi. Bu yüzden Ermeni komiteleri Kürt ahaliyi üzerlerine çekebilmek için olanca imkânlarıyla çalışıyorlardı. Sultan Abdülhamit döneminde yaşanan olayların başlangıç sürecine dönülmek üzereydi.⁸³⁹

Rusya'nın Bitlis konsolosu İstanbul büyükelçisine gönderdiği 24 Aralık 1912 tarihli raporunda, Müslümanlar arasında huzursuzluğun giderek artmakta olduğundan, Ermenilerin ise Rusya'nın bölgeyi işgal ettikten sonra Müslümanların çekileceğini ve onlardan kalan mal ve mülkün paylaşımını planlamakla meşgul olduklarından bahsediyordu. Ermenilerin bu faaliyetlerinde Taşnak Cemiyetinin büyük rolü oldu. Bu cemiyet Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar çıkarmaya ve Ermeniler için meşrutiyete tepkilerin yoğunlaştığı yerlerden biri olan Bitlis ve civarında meydana gelebilecek bir olayı bahane ederek Rusya'nın müdahalesini ve memleketin Rus kuvvetleri tarafından işgalini sağlamaya gayret ediyordu. Hınçak ve Sahmanas Taragan Ermeni örgütleri de Bitlis'te isyan hazırlığını yoğunlaştırdı. Hınçaklar Köstence'deki kongrelerinde açıktan açığa Türk düşmanlığına sarıldılar.⁸⁴⁰ Ermeni çeteleri silahlı fedai çeteleri oluşturarak Kürtlere karşı küçük çaplı saldırılar düzenlemeye başladılar. Örgütler Ermeni ahaliyi uyruk değiştirmeye zorluyordu. Komitelerin tertibiyle Ermeni köylüleri tarafından Kürt zulmüne maruz kaldıkları gerekçesiyle yüzlerce mühür ve imza ile tabiiyet değiştirmek için Bitlis Rus konsolosluğuna müracaatlar oldu.⁸⁴¹ Osmanlı Hükümeti bu müracaatların kendisine dönüşünün ağırlığı altında kaldı. Verdiği cevaplar ve asayişini sağlamak için almaya çalıştığı tedbirler Rusya'yı ve Avrupa devletlerini artık ilgilendirmiyordu.

⁸³⁹ Doğu Anadolu'da 1890'larda ilk Ermeni olaylarının nasıl başladığı ilgili ilginç bir örnek için bakınız: Bir Ermeni Komitecinin İtirafı: Mihran Damadyan, Yayına Hazırlayan: Haluk Selvi, İstanbul, 2010.

⁸⁴⁰ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1987, s. 580.

⁸⁴¹ Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilaliyesi, Yayına Hazırlayan: Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983, s. 60-62.

Osmanlı Devleti'nin Balkan Harbi'nde aldığı mağlubiyet üzerine, İstanbul'daki Rus Büyükelçisi De Giers, 9 Aralık 1912'de hükümetine gönderdiği bir raporda, şimdilik Doğu Anadolu'da Ermenilerle ilgili ıslahat yapılmasını sağlamaya çalışılmasını, fakat ıslahatın başarısız kalması halinde, Rus ordusunun adı geçen bölgeyi işgale hazır bulundurulmasını teklif etmişti.⁸⁴² Rusya bu amacına ulaşabilmek için Balkan Savaşları sırasında Doğu Anadolu'daki olaylarla yakından ilgilenmeye başladı. Bu ilginin odağında Doğu Anadolu şehirlerinde Ermenilere yapıldığı iddia edilen baskı ve öldürme olayları vardı. Rusya böylece Doğu Anadolu'daki olayları öne sürerek reformların gerçekleştirilmesini sağlayacaktı. Bu yöndeki ilk girişim, Ermeniler tarafından gerçekleştirilmiştir. Dönemin Ermeni cemaati liderlerinden Patrik Zaven Efendi, 29 Nisan 1911'de Babıali'ye Ermenilerin istekleri doğrultusunda hazırlanmış bir muhtıra sunmuştur. Bu sırada Taşnak Partisi yöneticilerinden Dr. Zavriev ise, Rus Elçisi Giers'i ziyaret ederek Ermeni ıslahatı konusunda Rusya'nın desteğini almak amacıyla bir takım diplomatik faaliyetlerde bulunmuştur.⁸⁴³ Böylece Doğu Anadolu'da 1910 yılından itibaren başlayan ve giderek artan asayiş olayları ve bunlarla ilgili yayınlanan haberler hedefine ulaşmaya başlıyordu.

Balkan Savaşları sonrasında ıslahat meselesi ile ilgili diplomatik faaliyetler bu şekilde devam ederken Türk-Ermeni ilişkileri, tamamen bozulmuş, başta Vilâyât-ı Şarkıye olmak üzere tüm Osmanlı ülkesindeki Ermeni isyanları artmıştır. Özellikle Hınçak komitesi tarafından oluşturulan gönüllü birlikleri, bağımsızlık hedefini silahlı eylemlerle gerçekleştirmek gayesiyle hemen her yerde örgütlenmişlerdir. Rusya'nın da desteğini alan Ermeni komiteleri, bilhassa Vilâyât-ı Şarkıye'de büyük bir Müslüman-Ermeni çatışması yaratmak amacıyla Müslüman kıyafetleri giyerek gittikleri Ermeni köylerinde; *“Osmanlı'ya yardım etmeyiniz... Ne zaman Osmanlı*

⁸⁴² Roderic H. Davison, “The Armenian Crisis, 1912-1914”, The American Historical Review, Vol. 53, No. 3 (Apr., 1948), s. 495; Ercüment Kuran, “Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)”, Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi, Sayı 5, 1994, s. 228.

⁸⁴³ Erdal Aydoğan, İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası s. 152 ve 291. Hüseyin Cahid Yalçın, yabancı basını da takip etmek suretiyle konu hakkında önemli yazılar kaleme almıştır. Mesela, 12 Eylül 1912 tarihli Senin gazetesinde yayınladığı “Şarkî Anadolu Ahvâli” başlıklı bir yazısında; “Şarkî Anadolu ahvâli, i'lân-ı Meşrûtiyyet'ten sonra şüphesiz ki en ziyade düzelmiş yerlerden biri addolunabilirdi. Vâkıa merkez-i Saltanat'tan ve aşâir ve kabâil ile meskûn bütün yerler gibi oranın da âsâyîşi asr-dîde bir tezebzüb içinde bulunuyordu. Meşrûtiyyet şâyân-ı esef hadisâtın kâffesini men' edememişti. Fakat şurası gayr-i kabil-i inkârdır ki İttihat ve Terakki Hükûmeti şimdiye kadar oralarda hiçbir zaman görülmemiş denecek derecede nisbî ve mükemmel bir âsâyîş te'mîn edebilmişti. Ve günden güne bunun takviyesine çalışıyordu...” şeklindeki ifadelerle İttihat ve Terakki yönetiminin ıslahat işine verdiği önemi ve Ermeni faaliyetleriyle neticesinde bozulan asayişin yeniden tesis edildiğini vurgulamıştır. (Fahri Taş, Osmanlı-Ermeni İlişkileri 1912-1914 (Vilâyât-ı Şarkıyye Islâhâtı), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2006, s. 112-113; Hüseyin Cahid (Yalçın)'den Seçmeler II. Meşrutiyyet'ten Cumhuriyet'e (Haz. Erdal Aydoğan-Asaf Özkan), Ankara 2011, s. 178-179).

harbe başlarsa siz o sırada ihtilâl çıkarınız... Savaş esnasında Rusya'ya destekleyiniz...” şeklindeki propagandalarla Ermenileri topyekûn bir silahlı mücadeleye davet etmişlerdir. Bilhassa Taşnak Ermenileri tarafından yürütülen bu propaganda çalışmaları daha çok Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerinde yoğunlaşmıştır. Taşnakların bu faaliyetleriyle de Rusya'nın Vilâyât-ı Şarkıye'yi işgal etmesini kolaylaştırmayı hedeflemişlerdir.⁸⁴⁴

1910 yılından itibaren Rusların sınır ötesindeki hazırlıklarına ve askeri faaliyetlerine yoğunluk verdikleri gibi Osmanlı vilayetlerinde unsurlar arasında karışıklık çıkarmağa ve askerlik açısından bir takım tetkiklerde bulunmağa çalıştıkları her çeşit durumdan anlaşılmaktaydı.⁸⁴⁵ Rusya'nın Erzurum başkonsolosunun bazı Ermeni köylülerini Osmanlı vatandaşlığından çıkararak Rusya vatandaşlığına geçmeleri konusunda teşvik ettiği, Bitlis vilayetindeki Rusya konsolosunun vatandaşlık talebinde bulunan Ermenileri kaydedip hane başına para verdiği, ayrıca bu Ermenileri Fransız ve İngiliz konsoloslarına da müracaat ettirerek zulüm gördüklerini beyan etmelerini istedikleri Erzurum ve Bitlis Valilerinin müracaatlarından anlaşılmıştı. Bu durum Hariciye Nezareti tarafından Rusya'ya iletilmişse de Rusya bu iddiaları reddetmişti.⁸⁴⁶ Bu sırada doğu vilayetlerinde şikâyetlere sebep olan, asayiş bozan Ermeni faaliyetlerini Rusya'nın desteklediği konusunda, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İstanbul Büyükelçisi Pallavicini'nin hazırladığı rapor çok dikkat çekicidir. Raporda; Fransa ve Rusya'nın Küçük Asya'dan pay koparabilmek için kendi menfaatlerinin peşinde olduklarından, Rusya'nın son zamanlarda Ermenistan'da artık doğrudan ve sistematik bir şekilde hareket ettiğinden, Ermeni Patriği'nin, Ermeni vilayetlerine dair Ruslara haftalık rapor gönderdiğinden, çıkan olayların planlı hazırlanmış olabileceğinden bahsedilmiştir.⁸⁴⁷

⁸⁴⁴Mevlüt Yüksel, Vilâyât-ı Şarkıye Ermenilerine Yönelik Sevk ve İskân Uygulamaları (1915-1917), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013.

⁸⁴⁵Kars Başşehbenderi tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda, “Bu cümleden olarak yirmi, yirmi beş gün kadar önce Anadolu Vilâyât-ı Osmaniyyesi'nde geşt ü güzâr ile güya tedkikât-ı fenniye de bulunmak üzere profesör nâmı altında üç Rus'un Bayezid'e gitmiş oldukları istihbar kılınmış olduğu gibi zaten Erzurum ve Van ve Bitlis ve Bayezid'deki Rus konsoloshâneleri maiyyetlerinde yalnız memleketlerimizde anâsır-ı Osmanıyye arasına tohum-ı fesad ekmek vazifesiyle muvazzaf bir takım eşhas-ı mel'ûne ve müfside istihdam etmekde ve bu hususda birçok fedakârlıkda bulunmakda oldukları da daima işitilmektedir.” (BOA. DH. SYS. 23/16)

⁸⁴⁶Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri, III (1907-1921), Ankara, 2006, s. 70.

⁸⁴⁷Erdem Karaca, “Ahmet Ağaoğlu'nun Kaleminden Şarki Anadolu Islahatı (1913-1914)”, Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi, c.3, sayı:6, Yaz 2010, s. 19.

Osmanlı Hükümeti uluslararası alanda reform girişimlerinden haberdar olunca kendisi işin kontrolünü ele almak istedi. 1909 yılı Ocak ayında Bitlis'te Ermenilerle İttihat ve Terakki Cemiyeti temsilcileri arasında bir görüşme yapılarak Doğu Anadolu'daki çözüm süreci ele alındı. İngilizler bu görüşmenin önemli olduğunu belirtiyorlardı.⁸⁴⁸ 1909 yılında reform teşebbüsleri oldu ve bu teşebbüsler bölgedeki Kürt aşiret reisleri Hüseyin Paşa ve Bedirhani Abdürrezzak beyleri rahatsız ediyordu. Hüseyin Paşa Haydaranlı Aşireti reisiydi.⁸⁴⁹ Diğer taraftan Osmanlı Devleti, Rusya'nın Avrupa devletleri nezdindeki diplomatik teşebbüsleri neticesinde yeniden uluslararası bir boyut kazanacağı endişesiyle derhal ıslahat meselesi ile ilgili çalışmalara başlamıştır. Bu amaç doğrultusunda Sadrazam Mahmut Şevket Paşa başkanlığında toplanan Hükümet tarafından ilk olarak 24 Mart 1913'te vilâyetlerin umumi meclislerine yapılacak mahalli işler için karar alma yetkisi veren, memurların görev ve yetkilerini belirleyen geçici bir kanunname hazırlanmıştır. İslahatlar konusundaki proje kapsamında hükümet tarafından yapılan çalışmalar neticesinde hazırlanan bu geçici kanunnameden sonra, 24 Nisan 1913'te ise vilâyetlerdeki adli teşkilatlar için yeni düzenlemeler yapıldı. Eski Ermeni Patriği Ormanyan'ın görüşleri de alınarak hazırlanan ıslahat projesi kapsamında ayrıca Vilâyât-ı Şarkıyye'deki jandarma ve polis teşkilatlarında yabancı memurların görevlendirilmesini öngören bir kanunname de hazırlanmıştır.

İngiliz Hükümeti'nin bu projeden oldukça memnun olduğunun bilinmesine rağmen 4 Haziran 1913'de Osmanlı Devleti'ne gönderdiği bir cevapta, yapılacak ıslahat çalışmaları dâhilinde İngiliz subaylarının görevlendirilmesinin uygun olmadığını ancak bölgedeki jandarma teşkilatını düzenlemek için kısa süreliğine birkaç subayın gönderilebileceğini bildirmiştir. Osmanlı Hükümeti'nin İngiltere'ye güvendiği bir dönemde alınan cevap, kamuoyu tarafından da oldukça büyük bir hayal kırıklığına neden olmuş, basın-yayın organlarında konuyu bir Avrupa kontrolü altına almaya çalışmak suretiyle ıslahat meselesinin çözümü yolundaki en büyük engelin Rusya

⁸⁴⁸ Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918), Ankara, 2002, s. 496.

⁸⁴⁹ Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918), s. 536.

olduğuna dair yazılar yayınlanmıştır. İngiltere Rusya'ya rağmen bölgede bir ıslahat çalışmasını desteklememiştir.⁸⁵⁰

Oysa Ermeniler ıslahat teşebbüslerinden tamamen umutlarını kesmişlerdi. Eski milletvekili, Taşnakların Van'daki lideri Vramyan 1912 Aralık ayında Rusya'ya gitti. Ayrılmadan nce Van'daki Rusya Konsolos Yardımcısı S. P. Olferyev'i ziyaret etti ve ona şunları söyledi: "Ermeniler, artık kesinlikle Türklere güvenmiyorlar. Bir zamanlar inandığımız Türk Meşrutiyet'i, maalesef boş vaatlerden ibaretti. Biz ne olursa olsun Rusya ve Avrupa'nın Ermenilerin sorunlarına müdahale etmelerini sağlamaya karar verdik. Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerin Avrupa'nın kontrolüne geçmesini isteyeceğiz. Taleplerimizi gerekli bir şekilde formüle edip patriğe ilettik. O da İstanbul'daki büyükelçilikleri bundan haberdar etti. Biz köylüleri silahlandırmaya uğraştık. Ayrıca Ermeniler, bir Ermeni'nin öldürülmesine düşmandan onlarca kişiye öldürerek cevap verecektir. Bizim programımız böyledir. şimdi ben Rusya'ya gidiyorum ve her şeyi Katolikos'a arz edeceğim. Onun aracılığıyla da Rusya'nın bizim sorunlarımıza müdahil olmasını isteyeceğiz. Aynı zamanda Rusya'daki Ermenilerden bize maddi yardımda bulunacaklarına dair söz almalıyım. Bu paralara biz silah satın almak için ihtiyaç duyuyoruz. Ermeni halkı, Rusya'nın bir şekilde kendilerini Türk tahakkümünden kurtaracağına inanmaktadır..."

İran'daki Ermeni hareketinin de başkanı olan Vramyan hakkında S. P. Olferyev şu yorumu da yapıyordu: "şimdi bu devrimci, daha dn lanetlediği ve nefret ettiği Rusya'dan yardım istemektedir. Taşnakların maceracılığı ve arsızlığı insanı hayrete düşürmektedir. Buna rağmen bu devrimcilerin kişisel çıkarlarının olmadığına dair söylenen sözlere ve ebedi hakikat ile sağlam prensipler hakkında söylediklerine içtenlikle inanan çok sayıda insan vardır."⁸⁵¹

⁸⁵⁰ Zekeriya Türkmen, Vilâyat-ı şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği (1913-1914), TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 33-34; Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, C. II/3, TTK Yayınları, Ankara 1983, s. 54.

⁸⁵¹ Türkiye'de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri), Hazırlayan: Mihail Bashanov, eviren: İlyas Kemalğlu, Ankara, 2013, s. 247.

5.3.3 1913 Islahatı Öncesi Bitlis'te Meydana Gelen Olaylar ve İddialar

Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk problemleri ile uğraştığı bir sırada, hükümete müracaat eden İstanbul Ermeni Patrikhanesi; derebeylerinin kaldırılmasını, arazi meselesinin hallini, memurların düzene sokulmasını, asayiş ve güvenin sağlanması için Anadolu'ya yeterli askeri birliklerin gönderilmesini talep etti.⁸⁵² Bu isteklerinin haklılığını göstermek ve büyük devletlerin müdahalesini sağlamak isteyen Patrikhane 11 Ağustos 1911 tarihinde Sadarete verdiği bir takrir ile Doğu Anadolu'da Ermeniler aleyhine yapılan cinayetleri ve zorbalıkları şikâyet edip buna bir çare bulunmasını istedi. İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti zamanında meydana geldiği iddia edilen bu olaylara Dahiliye Nazırı Talat Bey tarafından bir cevap olmak üzere hazırlıklar yapıldı, ilgili vilayetlere patrikhanenin iddiaları gönderilip cevaplar istendi. Dahiliye Nezareti Patrikhanenin yüzden fazla maddede sıralanan iddialarına cevap olmak üzere bir tablo hazırlayarak ilgili valiliklerden gelen raporları hem Patrikhaneye hem de Rusya Sefaretine gönderdi. Patrikhanenin iddialarına göre, 1908-1911 yılları arasında Van, Mamuretülaziz, Bitlis, Halep, Sivas, Erzurum, Diyarbakır ve Adana vilayetleri dahilinde Ermenilere karşı şu cinayetler işlenmiştir⁸⁵³:

Van Vilayetinde Ermenilerden 12 kişi katledilmiş, 2 kişi yaralanmış ve 1 ev yakılmıştır. Van Şitak'ta 1 kişi katledilmiş, 5 gasp olayı yaşanmıştır. Muş mülhakatında 28 kişi katledilmiş, 5 kişi yaralanmıştır, Ermenilere ait mallar gasp edilmiştir. Bulanık'ta 3 kişi katledilmiş, 11 Ermeni yaralanmıştır. Çemişkezek'te 1 Ermeni kadına tecavüz edilmiştir. Malazgirt'te 1 kişi katledilmiş, 1 kişi yaralanmış ve Ermenilere ait eşyalar gasp edilmiştir. Siirt Pervari'de 8 kişi katledilmiş ve Ermenilerin malları gasp edilmiştir. Siirt'te 1 kişi katledilmiş, köylerin bazılarında kilise malları gasp edilerek kiliselerin bazıları kapatılmıştır, 1 kadına tecavüz edilmiştir. Bitlis'in Hizan Kazasında, 4 kişi katledilmiş, bir köye ait manastırın malları gasp edilmiştir. Bitlis merkez köylerinde 1 kişi katledilmiştir. Sivas'ta 2 kişi, Zara'da 2 kişi katledilmiştir. Erzurum Kemah'ta Ermenilere ait hayvanlar gasp edilmiştir. Garzan'da Ermeni mektebi yakılmıştır. Palu'da 2 Ermeni katledilmiştir. Sasun'da 6 kişi katledilmiş, Ermenilerden bazılarının hayvanları gasp edilmiştir. Mamuretülaziz'de 1 kişi katledilmiş, 1 kız kaçırılmıştır. Diyarbakır'da tabur ağası

⁸⁵² Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, c. II, kısım I, Ankara, 1991, s. 50

⁸⁵³ İddialar ve cevaplarla ilgili teferruatlı tablo Ek II'de verilmiştir.

çetelerle Ermeni mallarını gasp etmektedir. Burada 1 kadın kaçırılmıştır. Silvan'da 3 Ermeni öldürülmüştür. Farsin kasabasındaki kilise yakılmıştır. Tokat'ta 1 Ermeni katledilmiştir. Adana'da ve Karahisar-ı Sahip'te 2 kız kaçırılmıştır. Kürtlerin de mahsullerine zarar verilmiş, hayvanları gasp edilmiştir.⁸⁵⁴

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Patrikhanenin iddialarına göre, yoğunluğu 1910-1911 yıllarında olmak üzere bölgede yaklaşık 90 kişi çeteler tarafından öldürülmüş, yine bir o kadarı da yaralanmıştır. Birçok ev yakılmış, hayvanlar gasp edilmiştir. Ayrıca askerlik şubelerinde Ermenilere kanuna aykırı bir şekilde kötü davranılmaktadır. Bahsedilen vilayetlerdeki cinayetleri Mutki Aşireti reisi Hacı Musa ve kardeşi Kasım, Genco, Said, Mir Muhi ve Simko işlemektedir. Hükümet bunlara karşı herhangi bir tedbir almadığı gibi birçok yerel yönetici suçluları serbest bırakmaktadır.

Patrikhanenin bu iddialarına karşı vilayetlerden gelen cevaplara göre, olayların bir kısmı hiç yaşanmamıştır, bahsedilen köylerden bazıları uydurmadır. Suçluların yüzde sekseni yakalanmıştır ve mahkemeleri gerçekleştirilmiştir, suçlulardan yüzde otuzu Ermeni'dir. Olaylar milli ve dini bir kinden değil adi asayiş olaylarından ibarettir. Doğuda Müslümanların yaşadığı asayiş sorununu Ermeniler de yaşamaktadır. Hacı Musa Bey hükümete müracaat ederek meşrutiyete bağlı kalacağını bildirip hiçbir olay çıkarmayacağını vaat etmiştir, bu yüzden Muş'ta ikametine müsaade edilmiştir.⁸⁵⁵ Simko, Mir Muhi ve Said çeteleri firarda olup takipleri devam etmektedir. Ancak bunlar sık sık İran'a ve Rusya'ya geçtiklerinden ve bu devlet tarafından desteklendiklerinden yakalanmalarında zorluklar çekilmektedir.⁸⁵⁶ Bitlis ve çevresinde bazı Kürt aşiretlerinin toplanarak Ermenileri tehdit ettikleri ve bu konuda bazı kararlar aldıkları hakkında şikâyetler yalandır. Bulanık'ta Koruyan ve

⁸⁵⁴ BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108), lef. 25-32.

⁸⁵⁵ 1912-1913 yılında Ermenilerin doğu Anadolu'da en çok şikâyette buldukları kişilerden birisi, Meşrutiyetin ilanı ile birlikte sürgünde olduğu Mekke'den Bitlis'e dönen Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa Bey ve adamlarıydı. 1886 yılında Bitlis'te ABD misyoneri George Knapp'a yaptığı kötü muameleden dolayı uluslararası bir krize sebep olarak sürülen Musa Bey bu dönemde de Ermeni patrikhanesinin şikâyetlerine sebep olmuştur. Bölgede Ermenilere yapılan hemen hemen her kötülüğün arkasında Musa Bey ve adamları aranmıştır. Osmanlı hükümetine ve meşrutiyet yönetimine sadakatini defalarca dile getiren Hacı Musa Bey, Bitlis Valiliği ve Dahiliye Nezareti tarafından başka bir şehirde ikamet etmeye davet edilmişse de o bunu kabul etmeyerek bölgedeki Ermeni çeteleri ile mücadeleye devam etmiştir. Hükümet 1913 yılı Temmuz ayında Musa Bey'den asayişsizliğe sebep olmayacağına dair bir teminat alarak onu bu bölgede bırakmıştır. İttihat ve Terakki Hükümeti Musa Bey ve adamlarını Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu'da Rusya'ya karşı gönüllü birlikler halinde savunma amaçlı kullanacaktır. (BOA. DH. H. 16/3).

⁸⁵⁶ BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108), lef. 35-40.

Muş'ta Sarıgöze namlarıyla köy yoktur. Malazgirt'te Sarıgez namıyla bir mezra ve Muryan namıyla bir köy vardır. Bu yüzden yapılan ihbarlara ihtiyatla yaklaşmak lazımdır. Bulanık ve Malazgirt taraflarında bulunan Hamidiye Alayları subaylarından bazıları eskiden olduğu gibi askeri elbise giymek istemektedirler.⁸⁵⁷

Hükümet, vilayetlerden gelen bu raporlardan sonra, Rusya'nın İstanbul Sefirine de sunulan bu tür şikâyet dosyalarının propaganda amacına yönelik olduğunu düşünmeye başladı. Çünkü doğuda asayişin sağlamak için meşrutiyetin ilanından beri gayret sarf edilmekte olup henüz sosyalproblemler tam anlamıyla çözülememişti. Bu tür şikâyetlerin artması ve Arnavutluk'taki çetelerle başa çıkılamaması üzerine hükümet bütün ülke genelinde çeteciliğin şiddetle cezalandırılacağı ile ilgili yeni bir kararname kabul etti. Bu kararname bir taraftan da çetelerin silahlarını teslim etmelerine ve aflarına yönelikti. Ancak Arnavutlar ellerindeki silahları, Bulgarlar ve Sırpların kendilerinin silahsız kalmasından faydalanarak saldıracakları düşüncesiyle teslim etmeye yanaşmadılar.⁸⁵⁸ Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren Ermeni ve Kürt çeteleri de birbirlerine karşı duydukları endişeden dolayı silahlarını teslim etmeye yanaşmıyorlardı. Bütün çabalarına rağmen asayiş olaylarını çözemeyen İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti Trablusgarp Savaşı nedeniyle 29 Eylül 1911'de istifa etmek zorunda kaldı. Bu dönemin en önemli sorunu bütçe meselesi olarak ortaya çıkıyordu ki Doğu Anadolu ıslahatı için gerekli olan asayişin sağlanmasında en önemli mesele jandarma ve adliye memurlarının eksikliğiydi. Maddi imkânsızlıklar yeni jandarma ve memur kaydını imkânsız kılıyordu. Görev başındakilerin çoğu aylarca maaş alamıyorlardı.

Yeni kurulan Sait Paşa Hükümeti'nde, Hacı Adil Bey Dahiliye Nazırı, Talat Bey Posta ve Telgraf Nazırı, Cavit Bey Nafia Nazırı, Mahmut Şevket Paşa Harbiye Nazırı olarak görev yapıyordu. Önceki hükümetten farklı bir siyasi yapıya sahip olmayan bu hükümet zamanında da, Doğu Anadolu ile ilgili şikâyetler Patrikhane ve Rusya Sefareti tarafından Osmanlı Hükümeti'ne iletildi. Bu şikâyetlerden en önemlisi Ermeni mebusları tarafından hazırlanarak hükümete sunulan 9 Aralık 1911 tarihli muhtıradır. İstanbul Mebusu Hallaçyan, Kozan Mebusu Hamparsum, Muş Mebusu Kigam, Sivas Mebusu Doktor Dagavaryan, Van Mebusu Papaysan, Erzurum Mebusu

⁸⁵⁷ BOA. DH. SYS. 71-1/1.

⁸⁵⁸ Enver Ziya Karal, Büyük Osmanlı Tarihi, c. V, Ankara, 1990, s. 136-137.

Varnakis, İstanbul Mebusu Zohrab, Erzurum Mebusu Pastırmacıyan, Tekfurdağı Mebusu Agob Boyacıyan, Haleb Mebusu Artin tarafından müştereken ve İstanbul Mebusu Zohrab Efendi tarafından münferiden verilen iki muhtıra Meclis-i Vükela görüşülmüştür. Meclis-i Vükela, birinci muhtırada belirtilen maddelerden bir ikisinin dışında diğerlerini kabul etmiş, özel bir komisyonun bu muhtıraları inceleyerek alınması gereken tedbirlerin bildirilmesini emretmiştir.6 Haziran 1912 tarihinde toplanan özel komisyon aşağıdaki kararlar almıştır:

1- Bitlis ve Mamuretülaziz vilayetlerine görevini hakkıyla yerine getiren güçlü valilerin bir an önce atanıp gönderilmesi gerektiği ve söz konusu vilayetlere uygun kişilerin seçilmesi Dahiliye Nezareti'ne ait olduğundan gereğinin yapılmasının adı geçen nezarete havalesi. 2- Daha önceki Bağdat Valisi Nâzım Paşa ile şu andaki Vali Cemal Bey'e verilen özel yetkinin Van, Erzurum, Mamuretülaziz ve Bitlis valilerine de verilmesi, memurların görevinin sona erdirilmesi ile ilgili yetkinin (irade ile atanmış memurlar hariç olmak ve adaleti sağlamakla görevli mahkemelerde görevli irade ile atanmamış memurların sadece karışıklığı önlemek amacıyla görevlerine son verilme sebepleri ispatlanmış olarak Adliye Nezareti'ne bildirilmek şartıyla) verilmesi, valilerin şikâyeti üzerine şikâyet edilen memurlar hakkında ilgili nezaret tarafından hızlı bir şekilde inceleme yapılması ve valilerin görevlerini sona erdirmeye yetkisine sahip olmadıkları memurlara işin doğruluğu açısından merkezden görevlerinin sona erdirildiğine dair emir gelinceye kadar işten el çektirilmesi için valilere yetki verilmesi kararlaştırılmıştır.3- Meşrutiyetin ilânından sonra yaralama ve öldürme gibi çeşitli suçları işleyenlerin sıkı bir şekilde takip edilerek ne şekilde olursa olsun yakalanmaları için söz konusu vilayetlerin kesin olarak uyarılması, gerek tutuklu olanlar gerekse bundan sonra takip edilecekler ile ilgili kanun hükmünün bir an önce yerine getirilmesi kabul edilmiştir. 4- Nahiye müdürlüğü ve kalem kâtipliği gibi görevlere maaşının azlığından dolayı dışarıdan talep olmayacağından, ister istemez bu gibi görevlerde yerli olanların istihdamı, mahkeme üyeliklerine ise yerlilerden kimse tayin edilmeyerek bu üyeliklerin maaşlarının artırılması ve taraf tutup zorbalık yaptığı görülen görevlilerin hemen değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. 5- Çetelerin ve eşkıya başlarının yakalanması için mükâfat verilmesi ve bunun için bütçeden pay ayrılması gereklidir. 6- Zohrap Efendi'nin teklifinde yer alan vilayetlerden bir ikisine Ermeni vali atanması şimdilik uygun

görülmemiştir. Bahsedilen vilayetlerde bir iki şimendifer hattının inşası ve arazi ve emlakın tahriri gibi hususlar umumi surette yapılacak ıslahat arasında düşünülecek konulardandır.⁸⁵⁹

Meşruti yönetimin esasında yer alan konuların tekrar bu şekilde Meclis-i Vükelânın gündemine gelmesi doğu vilayetleri reformlarının gecikmesi ile ilgili olarak görülebilir. Aslında hükümetler problemleri ve çözümlerini açıkça görmüşler ancak bunlara karşı tedbirler almayı, problemlerin çokluğundan ve önem sırasından dolayı gerçekleştirememişlerdir. Zira Ermeni mebuslarının muhtırası şu cümlelerle başlamaktaydı:

“...Sultan Hamid zamanında çok zulüm görmüş olan Vilâyât-ı Şarkıye Ermenileri, kanun-ı esasinin sonucu olmak üzere artık mahalli asayişe kavuşmayı, geçen zalim hükümetin zulümlerinden olan gasp olunan arazinin iadesini, devlet işlerinin vazifesini seven ve vatanperver memurlara verilmesini ve bu şekilde hukuk düzenine kavuşacaklarını ümit etmişlerdi. Üç seneyi geçen bir müddetten beri kurulan meşruti idare, bahsedilen vilayetlerde hüküm süren asayişsizliğe ve kanunsuzluğa layığı veçhile çare olamamıştır. Bu vilâyetlerde, özellikle Van ve Bitlis vilayetlerinde, katiller, cebrî ihtidalar ve çeşit çeşit şekavet icra olunmakta olduğu gibi suç işleyenler, ciddiyetsizlikle takip edildiklerinden veyahut katiyen takip edilmediklerinden eşkıya çetelerini teşkil eylemektedir...”⁸⁶⁰

Hükümetin aldığı kararlar Ermeni mebuslarını tatmin etmemekle beraber onlar için İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden başka bir parti ile hareket etme imkânı da görünmüyordu. Buna rağmen başta Hınçaklar olmak üzere artık Taşnaklar da yavaş yavaş İttihat ve Terakki ile yollarını ayırmaya başladılar. Bazı muhalif Ermeniler gazeteler aracılığı ile İttihat ve Terakki Fırkasına saldırmaya, doğu olaylarının onların tertipleri olduğunu iddia etmeye devam ettiler. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise basın yoluyla bu haberleri yalanlıyor ve muhaliflerin parti hakkında yeni oyunlarından birisi olarak yorumluyorlardı. Bu iddialar Birinci Dünya Savaşı sırasındaki soykırım iddialarının başlangıcını oluşturması açısından ilginçtir.

⁸⁵⁹ BOA. BEO. 3997/299747.

⁸⁶⁰ BOA. BEO. 3997/299747, 1ef. 5.

Sait Paşa Hükümeti zamanında ortaya atılan diğer bir iddia da Doğu Anadolu’da meydana gelen olaylar sebebiyle Ermenilerin Osmanlı ülkesi dışına özellikle Amerika Birleşik Devletlerine göç ettikleri ile ilgili iddialardı. Patrikhanenin bu iddialarını 15 Haziran 1912’de Sivas, Erzurum, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Adana ve Halep vilâyetlerine gönderdiği bir yazı ile duyuran Dahiliye Nezareti, “Vilayet dahilinde sakin Ermeni unsuru hakkında son zamanlarda katl ve cerh gibi cinayetlerin çoğalmasından dolayı Ermenilerin Abdülhamit devrinde olduğu gibi Amerika'ya ve diğer yerlere kaçmaya mecbur olduklarından bahisle şikâyet ediliyor ve Ermeni mebusları tarafından bu konuda da durumun sorulmak üzere taktir verilmesi de kaviyyen düşünülüyor. Ermenilerin cinayetlerinin miktarı hakkındaki iddiaların ne derece mübalağalı olduğu nezaret ile vilâyetler arasındaki haberleşmelerden anlaşılmış ise de sorulduğunda ikna edici ve gerekli açıklamalarda bulunmak için bu cinayetler hakkında nezaretçe yeterli bilgi elde etmek gereklidir.” deniyor 1912 yılının Mart ayı başından Mayıs ayı sonuna kadar üç ay içerisinde Ermeniler hakkında vilayetlerde ne kadar katl ve yaralama olayı olduğu, bu cinayetlerin hangi kazada, hangi köyde olduğu, sebepleri, cinayetleri işleyenlerin yakalanıp yakalanmadığı ve bunlar hakkında ne gibi tedbirler alındığı sorulup bu suallere birer birer açık bir şekilde cevap verilmesi isteniyordu.⁸⁶¹ İlgili valilikler zaten aylık olarak gönderdikleri asayiş raporlarını tekrar toplayarak Dahiliye Nezareti’ne bildirdiler.

Bitlis’ten bu talebe verilen Vali Ahmet Nedim imzalı, 27 Haziran tarihli cevapta yer alan olaylar hakkındaki bilgileri tablo halinde verebiliriz:

Tablo 34: 1912 yılının ilk altı ayında Bitlis Vilayetinde meydana gelen asayiş olayları

Katl	28
Katle yeltenme	4
Yaralama	5
İşkence	1
Saldırı ve silah kullanma	5
Kız kaçırma	1
Yakma	4
Hırsızlık	6

⁸⁶¹BOA. DH. SYS. 104/106-18, lef. 20.

Tablo 34 Devamı

Gasp	11
Rüşvet	2
Silah taşıma	2
Tecavüz	2
Toplam	71

Bu cinayet fillerinin üçü Bitlis, üçü Ahlat, yedisi Hizan, dördü Mutki, yirmi ikisi Siirt, yedisi Genç, yirmi altısı Muş dâhilinde meydana gelmiştir. Bu cinayetlerin failleri olan iki yüz on dört kişiden müslim ve gayr-i müslim doksan sekizi yakalanarak adliyeye teslim edilmiş ve diğerleri vilâyetin her tarafı dağlık ve taşlık olması ve zabıta kuvvetinin yetersiz olması dolayısıyla henüz yakalanmamıştır. Bu olaylardan zarar görenlerin kırk dördü müslim, yirmi yedisi gayrimüslimdir.

Bitlis vilayeti dahilinde 1911 yılında 125'i katl olmak üzere aynı cinayetler 485'e ulaşmıştı. Valiye göre, 1912 senesinin üç ayında olan olayların dokuz ayda da meydana geleceği düşünülürse üç aydaki kayıtlı vukuata ilâvesi hâlinde toplam vukuatın yarısından daha aşağı bir sayıya indiği açıkça görülmektedir.

1904 senesine ait istatistiğine göre Bitlis Vilayetinde şu asayiş olayları yaşanmıştır:

Tablo 35: 1904 senesine ait istatistiğine göre Bitlis Vilayetinde asayiş olayları

Katl	545
Katle yeltenme	100
Yaralama	9
İşkence	12
Saldırı ve silah kullanma	5
Kız kaçırma	1
Yakma	4
Hırsızlık	279
Gasp	11
Yol kesme	123
Silah taşıma	2
Tecavüz	4
Canilere yataklık etme	1414
Toplam	2505

Bitlis Valisi 1904 yılının istatistiğini vererek meşrutiyet idaresinin asayışı sağlamak konusundaki başarısını göstermiş oluyordu. Yine ona göre, 1912 yılının ilk üç ayında amelelik ve ticaretle yabancı ülkelere gidenlerin elli ikisi müslim, yüz doksan ikisi gayrimüslimdir, arada dikkat çekici bir fark yoktur, saldırı veya tecavüz yüzünden pasaportsuz olarak bir cemiyetle bir tarafa hicret hakkında vilâyete bir çeşit müracaat ve şikâyet olmamıştır. Göçler maişet temini maksadıyladır. Gidenleri kaçmak şeklinde göstermekteki maksat kasıtlıdır ve amaç doğuda asayişin olmadığını ispat etmek içindir.⁸⁶²

Bitlis Valiliği olaylara sebep olan suçluların yakalanması için 1912 yılı Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında askeri kuvvet talebinde bulundu. Ancak merkezi Muş'ta bulunan IV. Ordu Komutanlığı bu taleplere verdiği cevapta, “Kolordunun bazı emirlerinin icrası için şimdilik bir neferin bile Muş'tan ayrılması mümkün değildir. Ahvâlin müsait bulunmasında icap eden askeri yardımın imkân dâhilinde yapılacağı maruzdur.” diyordu.⁸⁶³ Valilik Ekim ayında da Bitlis ve Siirt'te kuvvetlerin üç-dört yüz nefere indiğini bildirerek olayların önünün alınması için bu iki merkezde iki tabur ile iki bölük süvarinin yerleştirilmesini talep ediyor,⁸⁶⁴ bu istekler de gerçekleştirilmiyordu. Bu durum ordu ile mülki idarenin bölgede ayrı ayrı ve birbirinden bağımsız olarak hareket ettiğini gösteriyordu. Erzurum, Van, Bitlis ve Mamuretülaziz'de meydana gelen olaylarda askeri makamlarla vilayetlerin devamlı olarak birbirlerini dirayetsizlikle suçladıkları ve askeri makamların valiliklerin isteklerini yerine getirmediği görülüyordu. İstanbul'daki ordu-siyaset çatışması doğuya bu şekilde sirayet etmişti.

Vilayetlerden gelen raporlardan anlaşıldığı kadarıyla Doğu Anadolu'da bir karmaşanın olduğu açıktır. Ancak bu karmaşanın sebebi Ermenilere karşı Müslümanların ya da hükümetin bilinçli ve kasıtlı bir saldırısı olmayıp genel asayişsizlikle ilgilidir. Ermeniler kadar en az Müslümanlar da bu çete saldırılarından zarar görmektedirler. Yurt dışına göçün temel sebebi, iktisadi güçlükler ve Ermenilerin askerlikten kurtulma düşünceleridir, asayişsizliğin sebebi ise askeri ve idari tedbirlerin yetersizliğidir. Zira bölgede yaşayan Müslümanların şikâyetleri de

⁸⁶² BOA. DH. SYS. 104/106-18, lef. 2.

⁸⁶³ BOA. DH. SYS. 104/106-18, lef. 4.

⁸⁶⁴ BOA. DH. SYS. 106-1/1-3, lef. 5.

bu sırada valiliklere iletiliyor, asayişin temin edilerek Ermenilerle Müslümanların bir arada barış içinde yaşamaları gerektiği ifade ediliyordu. Bu telgraflardan birisi Bediüzzaman Said-i Kürdi ve eşraf, ulema imzalarıyla Gevaş'tan Van Vilayetine 4 Ekim 1912'de çekilmişti. Bu telgrafta, "...gerek Kürtlerden gerek Ermenilerden birkaç uygunsuz kimsenin şahsi hareketlerinden dolayı bütün herkesin mesul tutulması ve o gibi hareketlerden dolayı bir vatan evlâdı olan Kürt ve Ermenilerin birbirlerine düşmanlık beslemesi icap etmeyeceğinden şekavete cüret edenlerin tedip ve terbiyesiyle beraber iki tarafın iyi geçinmesine hizmet edecek tedbirlerin alınması, etkili nasihatlerin yapılması ve icrasına itina buyurulması" talep ediliyordu. Hükümet yöneticilerden bu dini liderlerin halka nasihatte bulunmasının teminini istiyordu.⁸⁶⁵

Vilayetlerden gelen cevaplardan yaklaşık olarak bir ay sonra, 1912 yılı Ağustos ayında hükümete müracaat eden Patrikhane Bitlis'teki Kürt çetelerinin zulümlerinden şikâyet ediyordu.⁸⁶⁶ Bitlis Vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 7 Ekim 1912 tarihli ve Vali Vekili Yahya imzalı telgrafta, Bitlis'te 1912 yılı Ağustos ve Eylül ayında meydana gelen olaylar hakkında bilgiler veriliyor, bölgede asayişin sağlanabilmesi ve meşruti idarenin tesis edilebilmesi için Muş'ta Hacı Musa Bey, Garzan'da Beşar Çeto, Malazgirt'te Hasnanlı aşireti kaymakamı Fethullah Bey'in bu bölgeden uzaklaştırılması gerektiği, Seyyid Ali hakkında Ermeni şikâyetlerinin doğru olmadığı ifade ediliyordu. Şakî Said ve Mir Muhi çetelerine yataklık eden aşiret subaylarından Mukuri Aşireti Reisi Binbaşı Necip Ağa ile Nakuri Reisi Kaymakam Hüseyin Bey tevkif edilip Van'a gönderilmişler ve divan-ı harbe verilmişlerdi. Çetelerin İran'a gidiş-gelişlerini önlemek için Başkale Mutasarrıfı Cevdet Bey görevlendirilmişti.⁸⁶⁷

Bölgede asayişsizliğin temel sebeplerinden birisi de bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Kürt aşiretleri reislerinin hâkimiyetlerini sürdürme endişeleri ve Ermenilerin bunlardan kurtulmak için yaptıkları şikâyetlerden ileri geliyordu. Bu şikâyet haberlerinin çoğu abartılı olduğu için aşiret reisleri Ermenileri bu şikâyetlerinden

⁸⁶⁵ Telgraftaki isimler şöyleydi: Eşraftan Ahmed, ulemadan Said, Abdülcelil, Mehmed, Mecid, Mahmud, Encümen-i İlmîye namına Bediüzzaman Said-i Kürdi, eşraftan Hurşid, eşraftan Ömer, eşraftan Derbaz, Hüseyin, Arif, eşraftan Süleyman, eşraftan Hacı Mehmed, eşraftan Cündi, eşraftan Hasan, eşraftan Ata, ulemadan Alaeddin, eşraftan Salih, İlyas, Derviş, eşraftan Mustafâ, eşraftan Bahri, eşraftan Osman). (BOA. DH. SYS. 106-1/1-3, lef. 3).

⁸⁶⁶ BOA. BEO. 4086/306437.

⁸⁶⁷ BOA. DH. SYS. 106-1/1-3, lef. 17.

dolayı cezalandırmak istiyorlardı. Bölge ahalisi kendilerine sığınan suçluları teslim etmiyorlar, çoğu zaman jandarma ve askeri kuvvetlerle çatışmalara giriyorlardı. Bu şartlar altında asayişin sağlanması imkânsız hale geliyordu.⁸⁶⁸ Hükümet hem doğuda asayişin sağlanmasını istiyor hem de valilerin isteklerini yerine getirmekte Harbiye nazırlarının istekleri dışına çıkamıyordu. Bu şartlar altında bölgede valilik yapmak istemeyen mülki amirler sık sık istifa etmek yoluna gidiyorlardı. Bölgedeki problemlerden birisi de bu vilayetlere kimsenin vali ya da kaymakam olarak gelmek istememesi idi. Bitlis, Van ve Erzurum valilerinin sık sık değiştiği ve İstanbul'daki siyasi değişikliklerin de bu atamalarda etkili olduğu görülüyordu. Valilerin ve kaymakamların altı ay, en fazla bir yıl görev yapabildikleri görülüyordu. Bu da tabii olarak bölgede istikrarlı çalışmaların yapılmasını önlüyordu.

Bütün bu cevaplara ve tedbirlerin alınmaya çalışıldığının bildirilmesine rağmen Patrikhanenin 1912-1913 yılları içindeki şikâyetleri bitmemiştir. Ayrıca bu şikâyetlerin etkisiyle hem yurt içinde hem de yurt dışında Osmanlı Devleti aleyhindeki yayınlar ve faaliyetler artarak devam etmiştir.

5.3.4 Kamuoyunda Yer Alan Haberler ve Cevaplar

Doğu Anadolu'da Ermenilere yapıldığı iddia edilen katliam haberleri Sultan Abdülhamid döneminde Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri basınında çok yoğun bir şekilde yer almıştı. 1908 yılından 1910 yılına kadar basında Ermenilerin mağduriyeti ile ilgili haberlerin sayısında bir azalma görülmekle beraber 1911 yılından itibaren bir artış gözlenmektedir. Ayrıca bu tür haberler sadece yurtdışı gazetelerinde değil Osmanlı Devleti içerisindeki gazetelerde de artık yer almaya başlamıştır. Özellikle İstanbul'da yayınlanan Ermenice gazeteler Anadolu'dan gelen haberlere geniş olarak yer vermişlerdir. Ermeni murahhasları, itibarlı kişiler veya sıradan bir Ermeni vatandaş buldukları yerlerle ilgili şikâyetlerini bu gazetelere göndermişlerdir. Ermenice gazeteler Doğu Anadolu ile ilgili haberlerin doğruluğunu incelemeyen, hatta çoğu zaman abartarak yayınlıyorlar, doğu vilayetlerinde ihtilâflardan, kıtâllerden, kanlı çatışmalardan bahsediyorlar, bölgede asayişten eser

⁸⁶⁸ BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108), lef. 80-85.

bulunmadığı yolunda Avrupa kamuoyuna mesaj vermeye çalışıyorlardı. Adliye Nezareti, Ermeni Patriğine bir yazı göndererek Bitlis murahhasının şikâyetlerini örnek gösterip, bu yerel temsilcilerin şikâyetlerini Patrikhane yerine yerel idarecilere yapmasını istedi. Patrikhane buna verdiği cevapta, papazların sadece kendi görevlerini yaptığını, bu şikâyetlerini kendilerine ilelebet iletceklerini söyledi.⁸⁶⁹

İstanbul'da yayınlanan Ermenice gazetelerden Aravelk ve Azadamard her gün doğu ile ilgili birer Türkçe başmakale yayınlıyor, Aravelk gazetesi, Ermenilerin o bölgede her zaman tasalluta, gasp ve yağmaya, ölüm ve işkencelere hedef olduklarını, vilayetlerde emniyetsizliğin Müslümanlar için değil Ermeniler için olduğunu, Ermenilerin aklını başına toplamaları gerektiğini yazıyordu. Bu gazeteler olayları mahiyetinden büyük gösteriyorlar, olaylarla ilgili mübalağalı ve ifrata kaçan değerlendirmelerde bulunuyorlardı. 1912 yılının sonlarına doğru Ermeni basınında İttihat ve Terakki aleyhine çok şiddetli yazılar çıkmaya başlamıştı. Özellikle Jamanak ve Nor Aşklor'da çıkan yazılar oldukça ağır suçlamalar içeriyordu. 11 Eylül 1912 tarihli Jamanak gazetesinde "Ermeniler Kimin İçin Kırılıyor" başlıklı yazıda "İttihat, Ermeni seknesini havi olan Anadolu vilâyetlerine bu günlerde adamlar yollamıştır. Bunların vazifesi mahalli komiteler vasıtasıyla bugünkü hükümete karşı karışıklıklar çıkarmaktır. Anadolu'da karışıklık çıkarmak Ermenileri kırdırmak demektir. Bu haberi Şeyhülislam dahi Anadolu'ya yolladığı beyannamede açıktan açığa söylüyor. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki bu defa dahi İttihat'a kurban gideceğiz. Son mebusan seçimlerinde de korkutulan Ermeniler seçimleri düşünmemiş ve siyasetten uzak durmuşlardır" deniyordu.⁸⁷⁰

İttihat ve Terakki Fırkası bu iddialara karşı Tanin Gazetesi aracılığı ile cevaplar veriyor, Fırkanın esas gayesinin unsurlar arasında huzur ve sükûnun sağlanması olduğunu yazıyordu.⁸⁷¹ Ancak fırkanın cevapları kamuoyunu tatmin etmediği gibi İstanbul'daki hareket tarzı ve baskıları bu açıklamaların doğru olmadığı düşüncesini vermeye yetiyordu. Fırkanın Doğu Anadolu'da unsurlar arasında karışıklıklar çıkarmak için adam gönderdiği iddiası tamamen Ermenilere ve

⁸⁶⁹ The Times, 4 June 1913, Issue: 40229.

⁸⁷⁰ Yusuf Sarınoy, "İstanbul'da Ermeni Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XXIII, (Mart-Temmuz-Kasım 2007), Sayı: 67-68-69, s. 104-105.

⁸⁷¹ Tanin, 20 Eylül, 22 Eylül 1912; Recep Karacakaya, Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923), İstanbul, 2005, s. 172-179.

muhaliflere ait asılsız bir iddiaydı. Zira Ermeniler böylece kendi ırkdaşlarının ayıplarını örtmeye çalışıyorlardı. İstanbul'da hangi hükümet iş başına gelirse gelsin Ermenilerin şikâyetlerindeki tarz hiç değişmemişti. Patrikhane ve Ermeni taraftarı basın bu şikâyetlerin hiç birisinde doğuda dolaşan ve asayişsizliğin sebeplerinden birisi olan Ermeni çetelerden bahsetmemiş ya da Ermenileri kendilerini savunan insanlar olarak göstermiştir. Oysa Doğu Anadolu'da Müslüman köylerini dolaşan ve onları tehdit eden Ermeni çetelerinin sayısı hiçte azımsanacak oranda değildi.⁸⁷²

Erzincan'da bu çetelerden birisi olan Kazancıyan Serkis adlı Ermeni'nin evinde, bomba yapılırken patlama olmuş ve bir kaç kişi ölmüş ve yaralanmıştı. Bu haberi veren İstanbul'da yayınlanmakta olan Ermenice Azadamard (Özgürlük Savaşı) Gazetesi, "Daima asayıştan mahrum olduğunu hisseden bir kavmin, o kavme mensup bütün fertlerin ellerinden geldiği kadar, ellerine geçirebilecekleri bütün vasıtalarla kendi mevcudiyetlerini muhafazaya ve kendi insanlık hukuklarının müdafaasını sağlayacak çareleri düşünmeğe mecburiyetleri neden düşünülüyor"? diyordu ve gayet açık bir şekilde Ermenilerin silahlanmasını hoş görüyor, kendilerini müdafaa amacıyla bu tarz hareket ettiklerini, buna da hakları olduğunu iddia ediyor ve Ermenilerin başına gelenleri oldukça abartıyordu. Aynı gazete 27 Eylül 1912 tarihli nüshasında, Bitlis Ermeni Murahhası Süren'in çektiği telgrafı yayınlıyordu. Süren bu telgrafında, Huyut'ta tutuklanan canilerin tahliye edildiğini, Ahlat'ta bir Ermeni'nin yaralandığını ve mallarının yağma edildiğini iddia ediyordu. Bitlis Valisi Yahya Galib Bey, bu iddiaları yalanlıyor, olayla ilgili suçluların cezalandırıldığını, tahliye haberinin başka bir hadise ile karıştırılmasından kaynaklandığını ifade ediyordu.⁸⁷³ Ancak valinin cevabı tabii ki Ermenice gazetelerde yayınlanmıyordu, iddialar gerçek olarak kamuoyundaki izini bırakıyordu.

⁸⁷² Van'da Pelli Köyü civarında yirmi kişilik bir Ermeni çetesi dağlarda dolaşmaktaydı. Pelli Köyünde jandarma ile çatışma sırasında ölen Ermenilerin üzerinde Van Valisine ve bütün memurlara hitaben yazılmış bir mektup çıkmıştı. Van Valisi Hakkı Bey, 1 Ağustos'ta Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telde, mektubun içeriği açıklanıyordu: İslamlardan Ermenilere karşı bir tecavüz olursa bir Ermeni'ye bedel on İslam'ın katledileceği, Pelli civarında katledilen üç Ermeni'nin 28 Mart 1328 tarihinde Van kasabası dahilinde Bulgaryalı Serkis namında bir Ermeni tarafından katledilen jandarmanın intikamını almak üzere olduğunu muhtevirdir. (BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108) lef. 86-88). Hizan ahalisinden on silahlı Ermeni çetesi ile orada pusuda beklemekte olan askerler arasında müsademe çıkmış, iki asker ölmüş, daha sonra ahaliden de bu çete tarafından öldürülenler olmuştu. Ermeni murahhası bazı suçlu Ermenilerin masum olduğunu söylediyse de durumun incelenmesi için bir heyet oluşturulmuştu. (BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108), lef. 88-91).

⁸⁷³ BOA. DH. SYS. 104/106-18, lef. 19.

Karşılıklı talepler, yerine getirilmeyen önlem tavsiyeleri asayişin sağlama konusunda neticeye götürmüyordu. Bölge valileri ne Dahiliye Nezareti'nden ne de askeri makamlardan destek göremeyince bazen çareyi kendi bildikleri yoldan çözmeye çalışıyorlar bu da karışıklıkların ve şikâyetlerin daha da artmasına sebep oluyordu. Valiler bölgede etkin olan aşiret liderlerini kullanarak asiler üzerinde baskı kurmaya çalışıyorlardı. Dahiliye Nezareti suçluların yakalanmamasını ve olayların önüne geçilememesini valilerin dirayetsizliğinden kaynaklandığını düşünmeye başlamıştı. Nezaret, Balkan savaşlarının başlayacağı günlerde doğu vilayetleri valilerini şu şekilde uyarıyordu:

“Kırk gün zarfında meydana geldiği bildirilen vukuat adet ve mahiyetleri itibariyle önemli görülmeyle beraber suçluların çoğunun yakalanamaması takibatın kötülüğüne hamledilebileceğinden her taraftan devam eden şikâyetlere karşı hükümeti zor bir vaziyette bırakabiliyor. Vilâyât-ı Şarkıye asayişinin tamamıyla muhafazası ve en küçük bir şikâyete bile mahal verilmemesi bilhassa şu sıralarda en ziyade nazar-ı dikkatte tutulacak mühim maddelerdendir. Vukuat mütecasirlerinin bilhassa Mir Muhi ve Mahmi Kıyas çetelerinin behemehal tenkili için her ne yapılması lazımsa icrası ve huzur ve sükunun tamamen iadesi gereklidir.”⁸⁷⁴

Hükümetin sorumluluğu bölgedeki yöneticilere yıkmaya çalıştığı ve İstanbul Ermeni basınının iddia edilen olayları sayfalarına taşıdığı bu dönemde Vilâyât-ı Şarkıye'deki asayiş problemleri İngiliz The Times Gazetesine de konu oluyordu. Osmanlı Hükümetinin asayişin sağlamak için aldığı tedbirler hakkında, “Eşkıyalık Türkiye'nin genç parlamentosunun son vermeye kararlı olduğu çok eski belalardan biridir. Sert önemler alınıyor: Vilayet yetkilileri fidye ödemeyi tamamen ortadan kaldıracak, kendilerinin takibini engellemek için ellerinde bulunanları öldürme adına eşkıyaların tehditlerine izin vermeyecekler”⁸⁷⁵ diyordu. Meşrutiyetin ilk yıllarında Avrupa basınının İttihat ve Terakki hükümetlerini cesaretlendirmeye çalıştıkları görülüyordu. Osmanlı Hükümeti'nin doğuya yatırım için aldığı kararlar hakkında gazetede şunlar yazılıyordu: “Hükümet Doğu Anadolu'da Ermenilerin yerleşmeleri için 100.000 lira kredi açtı. Erzurum ve Bitlis valilerine verilen talimatla Kürtlerle Ermenilerin arasındaki problemlerin çözülmesi ve reform için çalışmaların başlatılması istendi.

⁸⁷⁴ BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108), lef. 44.

⁸⁷⁵ The Times, 8 October 1909. Issue 37851.

Bu gelişmeler gelecek seçimlerde Taşnakların İttihat ve Terakki'yi desteklemesi için bir adım olarak değerlendiriliyor.”⁸⁷⁶ 1912 yılı seçimlerine de sayfalarında yer ayıran The Times Gazetesi, Taşnaksütyun ve İttihat ve Terakki'nin seçimlerde ortak hareket etmek için bir anlaşma imzaladıklarını,⁸⁷⁷ seçimlerde Ermenilerin ikiye bölündüğünü Taşnakların hükümeti destekleyeceklerini, Hınçakların muhalefeti destekleyeceklerini yazıyordu.⁸⁷⁸

Balkan Savaşlarının başladığı gün, “Crime At Bitlis” başlığı altında bir haber yayınlayan The Times Gazetesi, Bitlis'te meydana gelen olaylara değinerek şu haberi veriyordu: “Bitlis bölgesinde geçen on iki ay boyunca Ermeni köylerinin durumu daha kötüye gitti. Katiller, eşkıyalar ve diğer çete grupları Ermenilere karşı Kürtlerle birlikte çok kötü davrandılar. Şikâyetler Ermeni Patrikhanesi tarafından hükümete iletildi. Kürt Musa bölgede en aktif çalışan çetelerdendir ve bunun eylemlerinin önü alınamamaktadır. Hükümet vali olarak Çerkez Ali Paşa'yı buraya gönderdi, Kürtler ondan çok korkuyorlar, Musa'nın eylemlerinin yakında duracağı bekleniyor.”⁸⁷⁹ Bu haberden üç gün sonra “Condition of Armenian Christians-Protected Promised” başlığını atan gazete, Ermeni Patrikhanesinin şikâyetleri üzerine Sadrazam Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın ve Hariciye Nazırı Nazım Paşa'nın gerekli tedbirleri alacaklarını duyurarak nazırların Van Valisinden suçluların 48 saat içinde yakalanmasını istediklerini yazıyordu.⁸⁸⁰ Patrikhanenin Hükümete ve Rusya Sefaretine gönderdiği bütün muhtıralar The Times'ta da yer alıyordu. Gazete, 21 Ekim 1912 tarihli nüshasında “Ermeni Millet Meclisi 20 Eylül'de toplanarak Bitlis'te, Diyarbakır'da ve Silvan'da yapılanları protesto etti. Patrik Arsharuni istifa etti. Toplantıda hükümet şiddetle eleştirildi, Ermeni Millet Meclisi de istifa etti.” haberini vererek Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin huzurunun kalmadığını yazıyordu.⁸⁸¹ Balkan cephelerindeki gelişmelerden de sık sık haber veren gazetenin en ilginç haberlerinden birisi, Bulgar ordusu içinde yer alan ve Türklere karşı katliam

⁸⁷⁶ The Times, 14 February 1912, Issue 39821.

⁸⁷⁷ The Times, 1 March 1912, Issue 39835.

⁸⁷⁸ The Times 9 April 1912, Issue 39868.

⁸⁷⁹ The Times, 3 September 1912, Issue 39994.

⁸⁸⁰ The Times, 6 September 1912, Issue 39997.

⁸⁸¹ Ermeni Millet Meclisi-Patriğin İstifası- Ermeni Millet meclisi bugün topladı. Patrik Arsharuni hükümeti Ermenilere yapılanları durdurmadığında, onları korumadığından istifa ettiğini açıkladı. Bitlis'te iki Ermeni'nin öldürülmesi, Diyarbakır'da Ermeniler aleyhine ilanlar, Silvan Müftüsünün açıklamaları ile ilgili mektubu okundu, hükümete sert eleştiriler yapıldı. (The Times 21 September 1912, Issue: 40010).

gerçekleştiren Ermenilerle ilgili olanıydı. Gazete 2 Kasım tarihli nüshasında şu haberi geçiyordu:

“Bulgar ordusu içindeki Ermeniler Kavala katliamını gerçekleştirdi. Bu Ermenilerin lideri Adana katliamında bütün ailesi Türkler tarafından öldürülen birisi idi.”⁸⁸²

Bu haberle Ermeni vahşetleri bir şekilde örtülerek onların da Türklerden çok çektikleri vurgulanmak isteniyordu. Bu haber açıkça Avrupa kamuoyunun tutumunu gösteriyordu. Daha sonra Ermeni Patriğinin Sadrazamı ziyaret ettiğini haber veren gazete, Patriğin İstanbul gazetelerinin Ermeniler aleyhine yazılar yazarak halkı onlara karşı kışkırttığını bildirerek bu durumu protesto ettiğini yazıyordu. Patriğe göre, Ermeniler bu savaşta en az Türkler kadar kan dökmüşlerdi ve onlar hükümete Kürt derebeylerinden daha sadıktılar.⁸⁸³

Abartılı haberlerin kamuoyunda yer aldığı günlerde Van, Bitlis, Erzurum, Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerine 6 Kasım 1912’de bir yazı gönderen Dahiliye Nezareti, Ermeniler aleyhine işlenen suçlardan dolayı mahalli hükümetlerine yapacakları müracaatta her türlü mübalağa ve yalandan uzak olarak gerçeklerin beyan edilmesi için patrikhanenin murahhasları uyardığı, memurların da murahhasların bu konuda yapacakları müracaatları iyi bir şekilde kabul ederek, durumun araştırılıp gerçeğin ortaya çıkarıldıktan sonra Dahiliye Nezareti’ne yazılmasını istedi.⁸⁸⁴ Ancak bun uyarılardan bir sonuç alınamadığı gibi Dünya Savaşının yaklaştığı bir sırada ilişkiler gerildi.⁸⁸⁵

Avrupa kamuoyunun bilgilendirilmesinde bölgede görev yapan İngiliz ve Rus konsoloslarının raporları da etkili oluyordu. Doğu vilayetlerinde görev yapan İngiliz

⁸⁸² The Times, 2 December 1912, Issue 40071.

⁸⁸³ The Times, 20 December 1912, Issue 40087.

⁸⁸⁴ BOA. DH. SYS. 106-2/1-2, lef. 7.

⁸⁸⁵ Bitlis Adliye Müdürü Faik Bey tarafından 29 Eylül 1912 tarihli Adliye ve Mezâhib Nezâreti’ne gönderilentelegrafta, asayışsizlik ve karmaşanın sebepleri açıklanarak çeşitli çözüm yolları gösteriliyordu: Faik Bey’e göre, vilayetler hakkında harici düşmanlar tarafından bir takım yalan haberler neşir olunmaktadır. Bu haberler lisana alınacak şeyler değildir. Kürtler ile Ermeniler arasında çıkan olaylar sükûn ve asayışı ihlâl etmiş ve adi olayların çıkmasına, artmasına ve kamuoyunda birçok makalelerin yayınlanmasına sebep olmuştur. Ancak olaylar hiçbir zaman bu neşriyat derecesine varmak mahiyetinde olmayıp kurulacak iyi idare ile iki tarafın ananelerine ve adetlerine vâkıf ve aşına memurlar istihdamı suretiyle tamir edilebilir bir orandadır. Bu olayların çözülebilmesi için sınırın öbür tarafında yani Rusya’da olduğu gibi yollar, şimendifer, büyük kışla depolar inşası ve o nispette memleketin imarı gereklidir. Bu yatırımlar devletin siyasi faydasına ve özellikle ahalinin ticari ve iktisadi menfaatlerini temine yönelik olacağından mülkün imarına serhatten başlanması tabiidir. Bugünkü durum umumi zihinlerde “devletimiz bu havaliye niçin bakmıyor” gibi dedikoduların çıkmasına sebebiyet vermekte olduğundan bu tarafta da o gibi imar tedbirleri almak ve inşaatlara başlamak sükûn ve asayişin iadesi için etkili amiller olacağı açıktır. (BOA. DH. SYS. 106-1/1-3, lef. 16).

konsolosları, aşiretlerin Ermenilere karşı sert tutumlarını Osmanlı yöneticileri nezdinde şiddetle protesto ediyorlardı. Hatta Hıristiyan halka karşı yapılan bu saldırılarda Bitlis ve Van dolaylarındaki yerel yöneticilerin de işbirliğinin olduğu iddiasını ileri sürdüler. Ancak konsoloslar tarafından 1912 yılından itibaren Doğu Anadolu'daki aşiretlerin bir kısmının Rusya'dan silah ve yardım aldıklarına dair gönderilen raporlar İngilizleri büyük bir endişeye sevk ediyordu.⁸⁸⁶ Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Sivas, Erzurum ve Diyarbakır'da bulunan Ermeni piskoposları Patrikhane ile gizlice haberleşmek için bölgelerindeki Rus, İngiliz ve Fransız konsoloslarına başvurmaktaydılar. Konsoloslar da piskoposların mektuplarını kendi resmi zarflarının içine koyup İstanbul'da oturan elçilere gönderdiklerinden bunlar da zarfları açtıklarında içlerinden çıkan Patrikhane'ye hitaben yazılmış bu mektupları Patrikhane'ye göndermekteydiler. Patrikhane'nin bu tarz haberleşmesi Osmanlı Devleti'nin gerek emniyeti ve gerekse dışişleri açısından son derece dikkate değer olduğundan bahsi geçen vilayetlerin valilerine ve polis müdürlerine Ermeni piskoposların bölgedeki konsoloslarla olan ilişkilerini sıkı bir şekilde gözlemeleri ve bu şekilde haberleşmelere kesinlikle fırsat tanınamaları için etkili emirler verildi.⁸⁸⁷

İngiliz konsoloslarından Erzurum'da Monohan, Bitlis'te Knapp ve Van'da Molyneux-Seel 1910-1913 yılları arasında bölgede birçok seyahat yaparak Ermenilerin durumu ile ilgili raporlar hazırlayıp İstanbul'da bulunan İngiltere Büyükelçiliğine gönderdiler. Bu dönemde Rusya'nın bölgede daha çok ön plana çıktığı ve İngilizlerin bölgedeki beklentilerini erteledikleri görülmektedir. Osmanlı Devleti'ne karşı tavırlarıyla ön plana çıkan Amerikalı misyoner Knapp aynı zamanda İngiltere'nin Bitlis konsolosluğu görevini yerine getiriyordu. Knapp, 1896 yılında Ermenileri isyana teşvik ettiği için sınır dışı edilmiş bir misyonerdi. Meşrutiyetin ilanından sonra tekrar bölgede görevlendirilmesine müsaade edilen Knapp, burada doğup büyüyen ve kırk yıldır Türk düşmanlığını bölgede yayarak Ermenileri kışkırtan bir ailenin oğluydu. Knapp'a göre, Ermenilerin refahı için Ruslar bir an önce bölgeyi işgal etmeliydiler. İngilizleri ve Amerika'da yayınlanan Misyonerri Herald Gazetesini verdiği yalan haberlerle yönlendiren daha çok Knapp'tı.

⁸⁸⁶ Zekeriya Türkmen, Vilâyat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği, s. 15.

⁸⁸⁷ Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri, I, (1879-1918), Ankara, 2002, s. 181.

Ermeniler büyük oranda Rus ve İngiliz konsoloslarının teşviki ve yönlendirmesi ile bölgelerinde meydana gelen olayları kamuoyuna onların istedikleri şekilde yansıtıyorlar, propaganda konusunda adeta eğitiliyorlardı. İngiliz konsoloslarının raporları bazen bölgedeki Ermeni komitelerinin eylemlerine de yer vererek asayişsizliğin sebeplerini onlara bağlıyorlar, Ermenilerin meşrutiyetin özgürlük ortamından yararlanarak örgütlendiklerinden bahsediyorlardı. Konsolosların haber kaynakları bölgedeki Ermeni gazeteleri ve Ermeni dini liderleriydi. Misyoner Knapp, Bitlis ve civarıyla ilgili raporlarında söz ettiği bilgilerin çoğunu, Bitlis'te yayınlanan "Haraç" isimli bir Ermeni gazetesinden iktibas etmekteydi. Bu gazetede yayınlanan haberlerden kendisine göre önemli olanlarını raporuna dahil ediyor ve bunu da Erzurum'daki Konsolos Monahan'a iletliyordu.⁸⁸⁸

Balkan Savaşları sırasında uluslararası kamuoyu Doğu Anadolu hakkında hiçte iyi olmayan bu haberlerle ve mitinglerle besleniyordu. Savaş sırasında Rusya çok uygun olan bu ortamı kullanarak Doğu Anadolu hakkında yapılması gereken reformları gündeme getirdi. Rusya reformların Avrupalı uzmanların gözetiminde yapılmasını istiyordu. Konsolosların raporlarından da anlaşılacağı üzere İngiltere ve Fransa da bu tekliflere hazır bir durumdaydı. Müttefikleri Rusya için Doğu Anadolu'daki reformların onun istediği şekilde uygulanması gerekiyordu.

Asayiş olaylarının Ermenilerin katli şeklinde ele alınması Doğu Anadolu'da reformların gerçekleştirilmesi için bir aşamaydı. İttihat ve Terakki hükümetleri ilk iş olarak bu sorunun üzerine gittiler. Hükümetler, Ermeni ıslahatının yeniden uluslararası nitelik kazandığı, Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden ayrılma eğilimlerinin güçlendiği, komitelerin faaliyetlerinin yoğunlaştığı meşrutiyet yıllarında, onların masum görünen şikâyetlerini ciddiyetle ele alarak çözüm yolları bulmaya çalıştılar. Hükümetler bölgede inzibat tedbirlerinin artırılması, önemli noktalarda karakolların kurularak yaygınlaştırılması, jandarma sayısını artırıp jandarma ve adliye teşkilatı arasındaki bağı kuvvetlendirerek bölgeye adliye şubelerinin açılması, halledilememiş olan arazi meselelerinin çözümü için heyetlerin bölgeye sevk edilmesi, buralara tayin edilecek memurların mahalli yapıya vakıf kimselerden seçilmesi ve aynı vasıfları taşıyan gayrimüslim vatandaşların tayinine

⁸⁸⁸ Musa Şaşmaz İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914), Ankara, 2013, ss. 265-309.

özen gösterilmesi, Ermeni şikâyetlerine sebep olan aşiret alaylarının tanzim ve ıslahına ait işlemlerin yerine getirilmesini karara bağlamıştı.

1910-1913 yılları ertelenen yüz yıllık problemlerin çözüm noktasına geldiği bir dönemdi. Rusya Balkanlarda ve Doğu Anadolu’da “ya anatomi ya da otonomi” istemekteydi ve böylece doğu sorununun son halkasını çözmüş olacaktı. Bölge ile ilgili kamuoyuna aktarılan bilgiler bu hedefe yönelik görülüyordu. Bu bilgilendirmelere karşı valilerin gönderdikleri cevaplar kamuoyunda yeteri kadar değerlendirmeye tabii tutulmuyor, hükümetlerin sesi bu konuda yeterince çıkmıyordu. Birinci Dünya Savaşı’ndan önce bölgedeki en önemli gelişme olan doğu için reform çalışmaları, geçen üç yılın propaganda çalışmalarından sonra başlatılmış oluyordu. Reformlara sebep olan Patrikhanenin, konsolosların ve Avrupa basının doğuda meydana geldiğini iddia ettikleri olaylar bölgede görev yapan resmi görevlilerden gelen raporlardan da anlaşıldığı üzere abartılmıştır. Bu abartı 1915 olaylarının kamuoyuna taşınma şeklinin bir ön hazırlığı olmuştur.

5.3.5 1913 Doğu Anadolu Islahatı ve Bitlis

1913 yılında bir proje olarak Osmanlı Hükümeti’ne dikte ettirilen ve Doğu Anadolu’da kısa bir süre için uygulama alanına konularak Birinci Dünya Savaşı’nın çıkması üzerine uygulamadan kaldırılan Ermenilerle ilgili reformların birçok sebebi vardır. Bu reform çalışmalarının ilk sebebi, 1878 Berlin Anlaşmasının 61. maddesinde kabul edilen ve bir türlü uygulama alanına konulamayan Doğu Anadolu’da Ermenilerle ilgili reform çalışmalarının yapılacağı maddesidir. Reform çalışmalarının ikinci sebebi, İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra ortaya çıkan, Osmanlı Devleti’nde yaşayan bütün unsurlar için eşitlik ve adalet düsturlarının Ermeniler, Rumlar ve Arnavutlar gibi farklı etnik unsurlar tarafından bir dönüşüm beklentisi ortaya çıkarmasıdır. Doğu Anadolu için de birçok farklı uygulamayı hedefleyen meşrutiyet idaresini elinde tutan İttihat ve Terakki idarecileri hiç beklenmedik olaylarla karşılaşınca reformlar da gecikti. 1910-1913 yıllarında diğer unsurlar gibi Ermeniler de kendileri için meşrutiyet idaresinin gerçekleştireceği şeylerin hemen uygulanmasını istediler. Bu isteklerine destek olarak da bütün

Osmanlı unsurlarını ve Avrupalı devletleri yanlarına alabilmek için yoğun bir propaganda çalışmasına giriştiler. Bu propaganda çalışmalarının hareket noktası Bitlis ve çevresinde yaşanan olaylar olmuştur.

Jön Türkler meşrutiyeti Avrupalı devletlerin yardımıyla başarabilmişlerdi. Meşrutiyet döneminin kendileri için istenilen özerklik ortamını oluşturmadığını gören Taşnaklar ve Hınçaklar eski yöntemlerine devam ettiler. İngiltere, Fransa ve Rusya da İttihatçıların kendilerinden yüz çevirerek Almanya'ya yakınlaştıklarını görünce yeniden reform konusunu gündeme getirdiler. Bu dönemde Ermeni örgütleri, büyük bir devletin desteği olmadan bağımsız Ermenistan devletinin kurulamayacağını kesin bir şekilde anlamış bulunuyorlardı. 1912-1914 yılına ait Osmanlı Devleti ile ilgili İngiliz kaynakları ve yazışmaları daha çok reform konusuna odaklanmış durumdaydı. 1887'den 1914 yılına kadar geçen dönem, Osmanlı Devleti'nin en felaketli dönemiydi, gerek içerde, gerek dışarıda her gün yeni bir olay oluyordu. 1912 yılının son günü İstanbul'daki İngiliz sefirinin İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği rapor, bu reform döneminin nasıl başladığını göstermektedir:

“Berlin Anlaşmasının 23. maddesi, nihayet Makedonyalıların kurtuluşları ile sonuçlandığı için, Ermeniler aynı anlaşmanın 61. maddesine konu olan eyaletlerle ilgilenme zamanının geldiği hissine kapılmış görülmüyorlar. Majestelerinin Erzurum, Van, Bitlis gibi yerlerdeki konsolosluklarının son raporları Ermenilerin bu konudaki beklentilerine işaret etmektedir... Bununla beraber Ermeni çevrelerinde gittikçe kuvvetlenen bir kanaat vardır, son 30 yılın acı tecrübelerine dayanan bu kanaate göre, Osmanlı İmparatorluğu Türk olmayan Osmanlı vilayetlerinde hakiki bir ıslahatı gerçekleştirmekten acizdir, bir Avrupa garantisi, hatta Lübnan'inkine benzer bir garanti, milletlerarası menfaat ayrılıkları ve rekabet sebebiyle tesirli olamaz. Bugünün ihtiyaçlarını ancak bir otonomi veya bu vilayetlerdeki Türk idaresine son verilmesi karşılayabilir”⁸⁸⁹.

Görüldüğü üzere Ermeni sorununun geleceği “büyük güçlerin ihtiyaçlarının karşılanması” şeklinde halledilecekti ve bunun birinci yolu ya nüfuz bölgeleri oluşturulması ya da bağımsız Ermenistan'dı. İngiltere için görünen ilk çözüm yolu

⁸⁸⁹Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara, 1983, s. 178-179.

reform olacaktı. Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşlarından yenik çıkması Ermeniler konusunda istenilendeğişikliklerin İngiltere, Rusya ve Fransa tarafından daha kolay bir şekilde ele alınması sonucunu doğurdu. Reform tartışmalarının olduğu günlerde İstanbul basını adeta sindirilmişti, Ermeniler gazetelerinde her istediklerini yazmaktaydılar. Doğu Anadolu'da meydana gelen olaylar da aynı şekilde bu basın tarafından ele alınıyordu. 11 Nisan 1913'te, Bitlis'te Bir Ermeni, bir Müslümanı öldürdü; az sonra Müslümanlar da bir kaç Ermeni'yi yaraladılar; Bitlis'te büyük bir kaygı ve korku görüldü, dükkânlar kapatıldı. Bunlara benzer olayların tesiri altında ve kısmen olsun Ermeni komitecilerin ortaya çıkardığı durumu her yönden sömürmek amacıyla Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Umumisindeki Ermeni partilerinin mümessilleri 17 Nisan 1913'te, Galata Ermeni kilisesinin özel dairesinde toplandı ve kendi iddialarına göre taşralarda Ermenilere karşı yapılmakta olan "zulüm" üzerinde uzun uzadıya görüştü ve sonunda Meclis-i Umumice bu sorunu incelemek üzere bir komisyon kurulmasına karar verildi. Rusya Büyükelçisi Giers'in 11 Mart 1913'de Dışişleri Bakanı Sazanof'a yazdığına göre, "Bu sırada ola gelen zorbalıklar Türkiye'nin doğu illerinde görenek olan olayları aşmamaktadır; dolayısıyla bunlar duyguların coştuğunun bir delili sayılamaz ve Ermenilerin muttarit olarak toptan bir öldürmeye uğradıklarını göstermemektedir." Alman Büyükelçisi Vangenhaym ise, 12 Nisan 1913 tarihiyle İstanbul'dan Alman Başbakanı Betman-Holveg'e yolladığı bir raporda, Türk Ermenistan'ındaki Rus propagandasının doğru veya yanlışlığı hakkında güvenilir haberler almanın olağanüstü güç olduğunu yazmaktadır.

Genel olarak denilebilir ki 1913 yılının ilk üç buçuk ayında Doğu Anadolu ve Ermeniler sorunu bir hazırlanma ile karışık bekleme devresindedir. Balkan Savaşı sona erince onun ele alınması düşünülmektedir ve Ermeni komite ve partileri de buna razı olmuşlardır. Taşnakların 18 Mart 1913 tarihli gizli bir genelgesi bu düşünceleri kanıtlamaktadır. Bunda Ermeni sorununun siyasal bakımdan nasıl gelişeceği ayrı ayrı üç madde olarak iyice anlatılmaktadır. Propaganda yolundan nasıl gidileceğini ve komitenin bir yandan Doğu Anadolu'da, öbür yandan da Ermeni grupları arasında nasıl çalışmakta olduğunu açık olarak anlatılmaktadır. Balkan Harbinin yeniden başlamasının siyasi muhiti tekrar karıştırdığı, heyetlerin ve bilhassa Taşnakların, Ermeni meselesini ileride diplomasi masasına koymak ve faydalı bir şekilde hallini

temin etmek konusunda zemin hazırlamak için müracaatlarda ve siyasi teşebbüslerde buldukları genelgede üzerinde durulan diğer konulardı.⁸⁹⁰

Reform konularının ele alındığı Yeniköy Konferansı sırasında Bitlis Ermenileri de aktif bir şekilde talimatlar doğrultusunda çalışmışlardır. Özellikle dini liderler halkı ve kamuoyunu yönlendirmek için ellerinden gelen çabayı göstermişlerdir. Muş piskoposu Nerses Harkarunyan, yerel olaylar dolayısıyla Patrikhaneye şişirilmiş haberler yollamaktadır, siyaset ile uğraşıp bu amaçla Rus konsolosu ile çok görüşmektedir. Siirt murahhasası Kigork Nalbandyan aynı şekilde İstanbul'a şişirilmiş haberler yollamaktadır. Bitlis murahhasası Kalemian Efendi ise, telgraflarında Osmanlı Hükümeti hakkında uygunsuz sözler kullanmakta ve hakaretler etmektedir. Hükümet bu üç Ermeni papazından patrikhaneye şikâyette bulunmuştur, ilk ikisinin görevden alınmasını ve üçüncüsünün de cezalandırılmasını istemiştir. Adliye Nezaretinin tezkiresini alan patrik, konuyu Ermeni Meclisine, o da bunu Ermeni genel meclisinin asayiş komisyonuna havale etmiştir. Bu görüşmeler sonunda Ermeni Meclisi 10 Temmuz 1913'te İstanbul'daki Ermenice gazetelerde bir bildiri yayınlarak mübalağalı haberlere dair görüşlerin bildirilmesini makamlarından istemiş, Osmanlı Hükümetinin verdiği bilgilerin dışında durum geçiştirilmiştir.⁸⁹¹ Ermeniler artık hukuki açıdan da bağımsız çalışmaktadırlar. Böyle bir ortamda aslında reforma da ihtiyaçları yoktu aslında, zira reformla isteyecekleri her şeyi zaten yapıyorlardı.

Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşı'nı kaybetmesi ayrılıkçı Ermenileri çok memnun etmiştir. Bitlis Rus Konsolosu General Mayewski, İstanbul Rus Elçiliği'ne gönderdiği raporda, bu savaşın Ermeniler arasında Türk hakimiyetinden kurtulabilecekleri fikrini uyandırdığını, Rusya'nın Van, Bitlis ve Erzurum'u işgal edeceği hakkında Ermenilerin yaydığı haberler sonunda, bunun için bir sebebin yeterli olacağını belirtmiş, hatta Ermenilerin, geceleri evlerinde sık sık toplantılar yaptıklarını ve Bitlis Müslümanlarının ev ve topraklarını aralarında bölüşüklerini ileri sürmüştür. Öte yandan, Balkan Savaşlarının sonunda toplanan Londra Konferansı'na Ermeni davasının da alınmasını isteyen Taşnaksutyan ve Bogos Nubar Paşa, bekledikleri ilgiyi tam olarak bulamamışlardır. İngiliz Edward Grey, Rus

⁸⁹⁰ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, cilt: II, Kısım: III, ss. 46-49.

⁸⁹¹A. g. e., s. 149.

Sazanof ve Fransız Poincare, o an için biraz daha beklenmesi ve diğer devletlerin de bu meseleye katılımlarının ya da hiç değilse muhalefet etmemelerinin sağlanması için çaba harcanması gerektiğini söylemişlerdir. Oysa Ahmet Ağaoğlu'na göre; Ermenilerden beklenen, yabancıların, Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalelerini mümkün kılacak müracaatlarda bulunmamaları ve beklentilerini öncelikle Osmanlı Hükümeti'ne bildirmeleri yönünde olmuştur. Avrupa'da Ermenilerin temsilciliğine soyunan Bogos Nubar Paşa'nın hem Londra Konferansı'na bir muhtıra vermeyi başarmış olması hem de Balkan Komitesi Başkanı Buxton'un koruma ve yardımını istemesi doğru bulunmamıştır.⁸⁹²

Londra Konferansından sonra Taşnaksütyun idarecileri tarafından Osmanlı Hükümeti'ne iletilen ve daha sonra İngiltere hükümetine sunulan, Fransa ve Rusya kamuoyuna taşınan mesele ile ilgili ilk toplantı Yeniköy'de 1913 yılında yapıldı. Bu amaçla Ermeni Milli Meclisi tarafından hazırlanan bir reform programı Ermeni yanlısı Rus elçisi Andre Mandelstam'a verilmişti. Daha sonra Rusya'nın hazırlamış olduğu şema ile son şeklini alan bu program İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya elçiliklerine sunulmuştu. Alman Büyükelçisi Hans von Wangenheim'in karşı çıkışına rağmen İstanbul'daki altı elçi bu taslağın müzakere edilmesine karar vermişlerdi. Birkaç ay süren müzakerelerin ardından İtilaf Devletleri adına Rus elçisi M. N. de Giers ve İttifak devletleri adına da Wangenheim bir plan üzerinde karara varmışlardı. 8 Şubat 1914 tarihinde ise Osmanlı Devleti bu ıslahat projesini kabul etmek durumunda kalmıştı. Islahat Projesi Ermenileri tam anlamıyla tatmin etmemişti, ancak bu durum meselenin tekrar Avrupa'nın gündemine taşınması anlamına geliyordu. Birçok Ermeni lideri bu durumdan memnun olmuştu. Öte yandan Taşnaksütyun'un Cenova'daki yayın organı alınan önlemlere karşı çıkmamasına rağmen, şu uyarılarda bulunuyordu:

“Diplomatik reformlara güvenmeden önce, ulusun kendisi temel yenilikler yapmalıdır, bu ürkek pasiflik lanetinin kökünü kazımalı, kendi muavenetinin sağlam ve kurtarıcı ilkelerinden ilham almalı, silahlanmalı ve hazır olmalı”. Öte yandan, Ermeni Katogikosu V. Kevork Rusya Dışişleri Bakanlığı'na, “Kurtarıcı Çar'a”, doğuda Hıristiyanları koruyan II. Nikola'ya tüm Ermeni halkı adına teşekkür

⁸⁹² Zekeriya Türkmen, Vilâyat-ı Şarkiye Islahat Müfettişliği, s. 37-38.

mektubu göndermişti. İslahat için yoğun faaliyetlerde bulunan Bogos Nubar Paşa ise, anlaşma için Ermenilerin Rusya'ya iki kere teşekkür etmeleri gerektiğini dile getiriyordu.⁸⁹³

Anlaşma sonucu ortaya çıkan ıslahat projesine göre; altı doğu vilayeti iki müfettişlik bölgesine ayrılmış ve buralara, bir Norveçli ve bir de Hollandalı müfettiş tayin edilmişti⁸⁹⁴. Müfettişlerin Rus Hükümetinin teklif ettiği adaylar arasından seçilmesi dikkat çekicidir. Buna göre Erzurum, Trabzon ve Sivas'ta Hollandalı Westenek, Van, Harput, Bitlis ve Diyarbakır'da Norveç Ordusundan Binbaşı Hoff görev yapacaktı. Seçilen bu iki müfettişin bölge hakkında bilgi sahibi olmamalarının yanı sıra ana dilleri dışında herhangi bir dil bilmemeleri de dikkat çekiciydi. Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinin reform tekliflerini 8 Şubat 1914 tarihinde kabul etmek zorunda kaldı. Ermenilere göre bu reform, beklentileri karşılamamakla beraber şimdiye kadar ortaya konulan ve uygulanabilir olan en iyi teklifti. Bu müfettişler, buldukları bölgelerde tam bir bağımsız idareye sahip olabileceklerdi. Müfettişler görevleri yerine getirmek konusunda askeri güçleri de kullanabileceklerdi.⁸⁹⁵ Osmanlı Hükümeti bu anlaşmayı halka açıklamaya cesaret edememişti. Bu plana göre, Bitlis ve Van vilayet meclislerinde Müslüman ve Hıristiyanlar eşit oranda temsil edileceklerdi ve doğu vilayetlerinde polis ve jandarma gücü halk hizmeti için eşit oranda görevlendirilecekti.⁸⁹⁶

Doğu Anadolu'da ıslahat kabul edildiğinde Bitlis'te vali olarak Mazhar Bey bulunuyordu. Bitlis bölgesinde reformu Norveç'li Hoffman ile uygulayacak idari kişi valiydi. 17 Ekim 1914'te Bitlis ve Van valileri müşterek bir telgrafta Müfettiş-i Umumilere karşı nasıl davranılacağını, bunlara karşı yetkilerinin neler olacağını, onların valilere karşı yetkilerinin neler olduğunu soruyorlardı.⁸⁹⁷ Bir görev ve yetki karmaşası yaşanacağına kesin gözüyle bakılıyordu. Bölgede görev yapan idareciler çoğunlukla gayrimüslimlerle çalışacak olan bu müfettişlere daha başlangıçta karşı çıkmışlardı. Bu sebepten dolayı 20 Ekim 1914'te Bitlis Valisi

⁸⁹³ Fikretin Yavuz, Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Rusya Faktörü, Ermeni Sorunu ve Avrupa, Editör Haluk Selvi, Sakarya, 2005, s. 25-30.

⁸⁹⁴ BOA. HR. SYS. 2818/3.

⁸⁹⁵ Zekeriya Türkmen, "İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Doğu Anadolu İslahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları", Ermeni Araştırmaları, sayı:9, (Bahar 2003), s. 48, 70.

⁸⁹⁶ The Times, 13 February 1914, Issue: 40446.

⁸⁹⁷ BOA. DH. ŞFR. 433/117.

Mazhar Bey ve Hakkâri Mutasarrıfı Cevdet Bey müfettiş-i umumilik müşavirliği görevini kabul etmemişlerdi.⁸⁹⁸Bu valiler, Müfettiş-i Umumilerin ele alacağı önemli konulardan birisinin arazi meselesi olacağını düşünüp bu meseleyi inceleyecek bir komisyon kurmuşlardı.⁸⁹⁹ Bitlis'te Müfettiş-i Umumi için dört odalı bir hane tahsis edilmişti.⁹⁰⁰

Vilayetlerde umumi müfettişliğin şubeleri kurulmuştu, müfettişlik bünyesinde her alanla ilgili müfettişler vardı. Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamüretulaziz vilayetleri Müfettiş-i Umumiliği Katib-i Umumiliği'ne Karesi Mutasarrıfı Reşid, müfettiş-i umumi maiyetinde bulunan Mülkiye Müfettişliğine Muş Mutasarrıfı Servet, Maarif Müfettişliğine Sinop Mutasarrıfı Müştak, Ziraat Müfettişliğine Ziraat Müdüriyet-i Umumisi Fen Şubesi Müdürü Bekyan, Nafia Müfettişliğine sabık Bağdad İdare-i Nehriye Müdürü Suyan Serab, Ermenice mütercimliğine Van Bidayet Mahkemesi Reisi Matyos, Kürtçe mütercimliğine Mekteb-i Mülkiye mezunlarından Diyarbakır Belediye Reisi Adil beyler tayin edilmişlerdi.⁹⁰¹

Bütün bu hazırlıklar daha uygulamaya konulmadan sona erdi, Osmanlı Hükümeti savaşa girdikten sonra, 31 Aralık 1914 tarihinde müfettişlerin görevlerine resmen son verdi ve Ermenilerle ilgili reform konusu da savaş sebebiyle rafa kaldırıldı⁹⁰². Reform projeleri Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Paris'teki barış görüşmelerinde yeniden ele alınmaya başlanacaktır. Birinci Dünya Savaşı hem Rusya'nın hem de İngiltere ve Fransa'nın, Ermenilere yönelik bağımsız Ermenistan'ın kurulması düşüncesini propaganda olarak en yoğun ele aldıkları dönem olmuştur. Ermeniler bu propaganda sonunda Rusya, İngiltere ve Fransa'nın yanında hevesle savaşmışlardır. Tabii savaş sonunda beklentileri de buna paralel olmuştur.

5.3.6 Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Ermenileri

1912-1914 yılları arasındaki Ermeni faaliyetlerinden ortaya çıkan sonuç, Türklerle Ermeniler arasındaki anlaşma ve reformlarla bir arada yaşama düşüncesinin yok

⁸⁹⁸ BOA. DH. ŞFR. 434/17.

⁸⁹⁹ BOA. DH. ŞFR. 433/119.

⁹⁰⁰ BOA. DH. ŞFR. 434/4.

⁹⁰¹ BOA. BEO. 4301/322560.

⁹⁰² Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, s. 192.

olduğu yönündeydi. Ayrıca bu dönemdeki olaylarla Ermeniler büyük devletlerin özellikle Rusya'nın desteğine tam güvenmiş durumdaydı. Ruslar savaşa girdikten sonra Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasını beklemeden Doğu Anadolu üzerinde tahriklere başladı. 18 Eylül 1914'te Bitlis Valisi Mustafa Bey'in, 3. Ordu Komutanlığı'na yolladığı mesajda; "Ermeni ileri gelenlerinin, son günlerde verilen karar ve yapılan telkinlerine göre, savaş çıkarsa ordudaki Ermeni askerleri silahları ile birlikte Rusya tarafına geçecekler, Osmanlı ordusu ilerlerse sakın kalacaklar, geri çekilirse çeteler kurularak cepheye gidiş ve geliş engel olunacaktır" diyordu. 22 Ekim 1914'te 2. Süvari Tümen Komutanı, Ordu komutanına, Muş, Van, Bitlis bölgelerinde gönüllü Ermenilerin toplandığını, sınır yakınlarında Ermeni eşkıyaların dolaştığını, Pertos köyünde 30-40 eşkıyanın bulunduğunu bildiriyordu.⁹⁰³

Komitelerin Van'dan sonra en çok önem verdikleri bölge Bitlis ve Muş'tu. Bu bölgeler, özellikle yılın her mevsiminde işlek bulunan ve sevkiyata en elverişli durumdaki Van-Diyarbakır-Halep-İskenderun yolu üzerinde bulunduğu ve Muş-Taluri gibi eskiden beri Ermeni ayaklanmalarında ün kazanmış yerleri kapsadığı için değerliydi. Onun için, komiteler bu bölgeye çok önem vermişler, teşkilat tertibatını belirleyip idare etmek için en yetenekli adamlarını, delegelerini buralara atamışlardı. Patrikhane, önceden olduğu gibi Meşrutiyet'in ilanından sonra da Bitlis bölgesine en seçkin papazlarını din adamlarını gönderdi. Patrikhanenin ve komitelerin Osmanlı yönetimine karşı Avrupa'ya yaptıkları şikâyet ve başvurularında da hep bu iki şehir ve çevresindeki yağmalardan, ölümlerden söz edilmiş, ıslahat sorununda yine bu şehirler öne sürülmüştü. Bu bölgeler bir gün bile ayaklanmalardan, Ermenilerin taarruzlarından kurtulamamıştı. En azılı komite reisleri bu bölgeleri dolaşarak halkı ayaklanmalar için maddi ve manevi açıdan hazırlamışlar, memleketi asayişsiz ve emniyetsiz göstermek için kendilerine faaliyet bölgesi olarak bu şehirleri seçmişlerdi. Yurtdışından desteklenen bu eylemler belirli bir plan dahilinde uygulamaya konulmuştur.⁹⁰⁴

Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilanından sonra, Taşnaksütyun Komitesi, Rusya'dan gereken talimatı almış ve Van bölgesinin idaresini tanınmış komitecilerden Van

⁹⁰³Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, s. 202, 203.

⁹⁰⁴Haluk Selvi, "Terör Eylemlerine Tarihsel Bir Yaklaşım: Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terör Eylemleri ve Yurtdışı Bağlantıları", Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi, Cilt 2 (1), 2011, ss. 39-56.

Milletvekili Viramyan'a, Muş ve Bitlis çevresini ise yine Van Milletvekili Vahan Papasyan'a bırakmıştı. Viramyan Van'da, Papasyan da Muş'ta bulunarak eylemleri hazırlamaya ve yönetmeye başladılar. Seferberlik çağrısına başlangıçta uymaya, Osmanlı Hükümeti lehine küçük çaplı gösteriler yapmaya başladılar. Fakat silahlandırılan Ermeni asker kabileleri, silahlarını aldıktan hemen sonra düşman tarafına geçmekten, doğal olarak da firardan geri kalmadılar. Çeteler yollarda, cepheye görevlerini yapmaya giden Müslümanlara taarruza başladılar. Bununla beraber bu durum, Ermenilerin öteden beri yaptıklarına göre sıradan sayılabilirdi, fakat olaylar, gittikçe önem kazanmaya başladı. Müslümanlar büyük bir istekle vatani görevlerini yaparken Ermenilerin büyük kısmı yapmaktan kaçıyor ya da silahlı olarak firar ediyorlardı. Sonunda, firari yakalamak ve asker toplamak için, 1915 yılı Ocak ayında Bitlis'e bağlı Hizan ilçesinin Ahkis tarafındaki Sekür köyüne gönderilen jandarma müfrezesine, köy halkı, Osmanlı Hükümetine asker vermeyeceklerini ve hükümeti tanıyamayacaklarını söyleyerek silahla karşı koydular ve yüzlerce mermi yağdırarak jandarmaları şehit ettiler. Öldürülen jandarmalar gözleri oyulmuş ve taşlar arasında ezilmiş durumda bulunmuşlardı. Aynı durum, kalabalık ve büyük köylerde de meydana geldi. Buralarda Ermenilerin tamamı silahlı olarak ayaklandı ve köylerine uğrayan, geçen jandarmaları, erleri öldürdüler. Van, Bitlis arasında Gevaş yolu, askeri nakliyat için en önemli yollardan, buradan geçen telgraf hattı da ordunun en önemli haberleşme araçlarından. Bundan dolayı, bu yola olağanüstü önem veren komiteler öncelikle, Gevaş telgraf hattını ve haberleşmeyi kestiler, yolu da kapattılar. Gönderilen birliklere üç gün sürekli olarak ateş yağdırdılar. Hizan ve Bitlis dolaylarında ayaklanma başlar başlamaz Muş Ovası'nda da olaylar baş gösterdi. Buradaki çarpışmalar Muş Taşnaksütyun delegeleri tarafından idare ediliyordu. Asker toplamak için Hizan'a giden Bitlis Jandarma Alayı Komutanı ile emrindeki müfrezenin, Karkar Deresi'nde yolları kesilerek üzerlerine yedi saat ateş açıldı. Jandarmadan bir kısmı şehit düştü. Üzümlü Lato da emrindeki Van fedailerinden oluşan çetesiyle Müküs ve Hizan yakınlarında faaliyette bulunuyordu. Ermenilerin bu ayaklanmalardan amacı, askeri harekâtı, ulaştırmayı, haberleşmeyi sekteye uğratmak ve askeri kuvvetleri oyalamaktı. Bu amaçla Bitlis'te ellerinden geleni yapmaktan çekinmediler.⁹⁰⁵ 27 Şubat 1915'te Muş ve Bitlis'te meydana gelen Ermeni

⁹⁰⁵ Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilaliyesi, s. 227-234; Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Emelleri,

olaylarının yayılmaması, düşman devletlerin karışıklıklar çıkarmak için Ermenileri kullanmak istedikleri, dolayısıyla gerekli önlemlerin alınması konusunda Bitlis Valiliği uyarılmıştı.⁹⁰⁶

Savaşın başlamasıyla harp sahasında kalan Bitlis Vilâyeti, meydana gelen olaylar yüzünden, Erzurum ve Van ile birlikte Ermenilere yönelik başlatılan ilk yer değiştirme ve sürgün kararlarının uygulandığı yerlerden birisi olmuştur. Bitlis Vilâyetine bu yöndeki emirleri içeren ilk tebligat, 6 Mayıs 1915'te gönderilmiştir. Vilâyet-i Şarkıye'nin tamamını kapsamak üzere hazırlanan bu tebligatla bilhassa maliyede çalışanlar başta olmak üzere komite mensubu oldukları tespit edilen vilâyet dahilindeki tüm devlet memurlarının Ermeni olmayan mahallere gönderilmesi ve sonucun hükümete bildirilmesi istenmiştir. 9 Mayıs 1915'te Van Vilâyetinin belli yerlerinde yoğun olarak bulunan Ermenilerin güneye sevklerinin kararlaştırıldığı, sevk işlemini kolaylaştırmak için ilgili birimlere tebligat yapıldığı, Erzurum'un güneyi ile Bitlis'e bağlı kazalardaki Ermenilerin de sevke dahil edileceği valiliğe bildirilmişti.⁹⁰⁷ Ayrıca Bitlis ve Muş Ermenilerinin belirlenen yerlere sevkleri Başkumandanlığa bildirildiğinden, gereğinin yapılması da isteniyordu.⁹⁰⁸

Ermenilerin güneye sevk edileceğini emreden bu tebligatlardan sonra 23 Mayıs 1915'te Dahiliye Nezareti tarafından yine aynı vilayetlerle birlikte Bitlis valiliğine gönderilen açıklayıcı bir şifreyle yazılarak Ermenilerin, can ve mal güvenliklerinin sağlanarak güneyde Musul vilâyeti ile Urfa ve Zor sancaklarına gönderilmeleri emredilmişti. Sevk ve İskân Kanunu'ndan önce gönderilen bu talimat ve tebligatlar doğrultusunda Bitlis Ermenileri güneye sevk edilmişlerdir. 15 Haziran 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir şifresinde vali vekili Mustafa Bey, bu tarihe kadar yapılan askerî harekâtlar sonucunda Garzan, Pervari, Ahlat, Mutki ve birkaç köy hariç Bitlis merkez kazasına bağlı Ermeni köylerinin hemen tamamının dağıldığını, merkezdeki Ermeni köylerinin 13 Haziran'dan itibaren boşaltıldığını bunların ilk kfilesinin ise 14 Haziran'da Diyarbakır istikametinde gönderildiğini

Yay. Haz. Ahmet Tetik, Melike Gürler, Çiğdem Aksu, Ankara, 2008, s. 185-192.

⁹⁰⁶Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, sayı: 85, Belge No: 2001.

⁹⁰⁷BOA. DH. ŞFR, 52/282.

⁹⁰⁸BOA. DH. ŞFR, 55/55.

bildirmiştir. Mustafa Bey şifresinin sonunda Ermenilerin sevk masrafları için telgraf poliçesiyle 4.000 lira talep etmiştir.⁹⁰⁹

Dahiliye Nezareti'ne Bitlis Vilayeti dahilinde yürütülen Ermeni sevkiyatı hakkında detaylı bilgileri içeren en kapsamlı rapor 27 Haziran 1915'te gönderilmiştir. Vali Mustafa Bey tarafından hazırlanan rapor şu şekildedir:

- 1- Vilayet dâhilindeki kaza ve köylerde bulunan Ermeniler tahliye olunacaktır.
- 2- Siirt sancağı tamamen tahliye edilmiştir. Buradaki Ermeni nüfusu 12.000 kişiden ibaret olup bir kısmı Diyarbakir'e diğer kısmı ise Musul'a sevk edilmiştir.
- 3- Bitlis sancağındaki Ermenilerin tamamı, Bitlis merkez kazası ile Simek nahiyesine bağlı dört köyün haricinde kalan tüm köylerdeki Ermeniler tahliye olunmuştur. Ermeni erkeklerin bir kısmı firaren Ruslara katılmış, diğer kısmı ise Kürt aşiretlerinin tecavüzlerine maruz kaldığından şimdiye kadar Bitlis'ten sevk olunan Ermenilerin hemen tamamı ailelerden ibarettir.
- 4- Bitlis kasabası yeni tahliye olunacak, buradan çıkarılacak Ermeni kabileleri, kısmen Garzan-Silvan yoluyla Diyarbakir'e kısmen de Siirt üzerinden Musul'a gönderileceklerdir.
- 5- Bitlis kazasındaki Ermeni nüfusu 18.159 olup, tüm Bitlis sancağındaki Ermeni nüfusu ise 37.000 kişiden ibarettir.
- 6- Muş ve Genç sancaklarındaki Ermenilerin sevkine henüz başlanmamıştır. Muş sancağında 51.500 ve Genç sancağında 9.400 Ermeni nüfusu kayıtlıdır. Muş'un Bulanık kazası Ermenileri, bölgenin geri alındığı esnada Ruslar tarafına geçerek firar etmişlerdir.⁹¹⁰

⁹⁰⁹Mevlüt Yüksel, Vilâyât-ı Şarkıyye Ermenilerine Yönelik Sevk ve İskân Uygulamaları (1915-1917) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013, S. 129.

⁹¹⁰ BOA. DH. ŞFR. 477/43-1-2.

Bitlis vilâyet merkezi ile buraya bağlı kaza ve köylerdeki Ermenilerin sevkıyatı Temmuz ayı başlarında tamamlanmıştır. Ancak bu sevk işlemleri yaşanırken 1915 yılının Temmuz ayının bir Ramazan gecesinde Ruslar Bitlis'i işgal etmek için Başhan mevkiine gelmişlerdir. Bu haberi alan bütün Bitlis halkı göç için yollara düşmüştür. Ancak Bitlis'teki Osmanlı askerinin ve milis kuvvetlerin savunması sonucunda Ruslar Bitlis'e giremeyerek geri çekilmiştir. Ancak bu durum fazla sürmemiş 1916 yılı Şubat sonlarında Rus askeri ve Ermeni İntikam Tugayları tekrar Bitlis'e gelmişlerdir. Bitlis'i savunan kuvvetlerin toplamı 1.400-2.000 kişi kadardır. Bu birliğin 600 kişilik kısmı milis kuvvetlerden oluşmaktadır. Piyade Yarbay Ali Bey komutasındaki Osmanlı birliği silah, cephane ve asker bakımından kendisinden çok fazla olan Rus ve Ermeni birlikleriyle savaşmak zorunda kalmıştır. Bütün direnmelere rağmen 3 Mart 1916'de Bitlis Ruslar ve onlara öncülük eden Ermeniler tarafından işgal edilmiştir.⁹¹¹

Bitlis'in işgalinde Ruslara esir düşen Osmanlı subayı Rüştü Paşa bir hatırasında şunları söylemiştir: "Bitlis'in Ruslar tarafından işgali sırasında topçu asteğmen olarak Bitlis'te bulunuyordum. Esir düştüm. Ruslar diğer esirlerle beraber bizleri Başhan'daki bir hana kapattılar. Ermeniler bizleri süngülemek istiyor fakat Ruslar bırakmıyorlardı. Bir süre sonra bir Rus subayı ile konuştum. Onlara, Ermenilere istiklal verip vermeyeceklerini sorduğumda, Rus subayı çok kızdı. Bana dönerek, Ermenilere istiklal mi? Asırlarca Osmanlının ekmeğini yediler. Sonunda ne oldu? Osmanlının en sıkışık zamanında Osmanlıya ihanet ettiler. Mensup olduğu devlete en nazik zamanda ihanet edenlerin hakkı uşaklıktır diye bana cevap verdi."⁹¹²

Bitlis'in Rus işgaline uğraması Ermenileri cesaretlendirmiştir. Bu işgal üzerine 40.000 nüfuslu Bitlis halkının büyük bir çoğunluğu 6 metreye yakın kar kalınlığına rağmen güneye doğru göçe başlamış, bu göç sırasında büyük bir kısmı ölmüştür. Halk, yanlarında götürdüğü körpe çocukları taşıyamayınca 1-5 yaş arasındaki bütün çocukları köprü altlarına bırakarak kaçmışlardır. Sadece Deliklitaş'tan Duhan Deresi'ne kadar bırakılan çocukların sayısı 1.000'i aşmıştır. Bitlis'in Rus işgaline girmesinden sonra Ermeni çetelerinin silahlanmaları sağlanmış, Kafkaslar ve

⁹¹¹ ATASE. BDH. K: 4440 G: 49, B: 001-002.

⁹¹² Serdar Törehan, "Milli Mücadelede Bitlis," Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XII, Sayı 35, Temmuz 1996.

Rusya'dan silahlı çetelerin şehre girişi sağlanmıştır. Bitlis'in işgali esnasında Ermeni çeteleri tarafından Müslüman ahaliye yapılan zulümler hakkında 29 Ağustos 1916'da Mardin Mutasarrıflığı tarafından yapılan tahkikata göre mezâlimden kurtulanların ifadelerinden Ermeni çetelerinin, teslim olmak isteyen ahali ve çocukları feci bir şekilde kesip parçaladıkları anlaşılmıştır. Ayrıca köylerde teslim olan ahaliyi katlettikleri, birçok ahaliyi ve çocuğu ekme yapımında kullanılan ve tandır tabir olunan fırınlarda yaktıkları ve Vanlı komiteci Aremek'in çetesi tarafından yetmiş seksen hanelik bir köy ahalisinin teslim oldukları halde tamamen katledildikleri bildirilmiştir. Bitlis Vilayetinde Ermenilerin Müslüman halka karşı yaptıkları katliamlar sırasında tahrip edilerek kullanılamaz hale getirilen cami sayısı on altı olarak kayıtlara geçmiştir. Bazı camiler ise hayvan barınağına çevrilmiştir. Gökmeydan, Kirafiye, Gazi Bekye ve Şerifiyye medreseleri tahrip edilmiştir. Tüccar Hanı ve Aşağı Kal'a Hamza Hanı tamamıyla tahrip edilmiştir. Şeyh Emin Efendi ve Şeyh İbadullah Bedehşani tekkeleri harabeye çevrilmiştir. Gökmeydan, Kızılmescid, Çarşubaşı ve Hersan İptidai mektepleri ile Marmut Sultani mektebi harap edilerek kullanılamaz hale getirilmiştir. Arap, Alemdar, Safer Bey, Diyadin, Şorpınar ve Hatuniyye köprüleri tahrip edilmiştir. Zeydan, Çarşı, Kurupınar, Saparkur, Kömüs ve Zeydan Karakolhaneleri yakılarak tahrip edilmiştir.⁹¹³

5 ay 5 gün düşman işgalinde kalan Bitlis 8 Ağustos 1916 tarihinde Mustafa Kemal tarafından Rus işgalinden kurtarılmıştır. Bitlis bu işgal ve kurutuluş esnasında Ermeni çetelerinin intikam alaylarından çok çekmiştir. Şehrin savunulmasında ve işgalden kurtarılmasında gönüllü milis kuvvetlerinin katkıları oldukça fazla olmuştur.⁹¹⁴

5.4 Bitlis'te Yabancılar

5.4.1 Bitlis'te Misyonerler

Bitlis'te ilk olarak misyonerlik faaliyetini Fransız Katolikler başlatmıştır. XVIII. yüzyılda bölgede faaliyet gösteren Katolikler kendilerine bölgede çalışma imkânı

⁹¹³ Yılmaz Karadeniz, "Bitlis'te Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliamlar ve Batılı Devletlerin Katliamlardaki Rolü (1913-1919)", Turkish Studies, Volume 6/1 Winter 2011, P. 1405-1420.

⁹¹⁴ ATASE. BDH. K: 5317, G:3-018, B: 01

bulmuşlardı. Ancak Meşrutiyet ilana edildiğinde çok sınırlı bir çevrede yaşayan Katolikler vardı ve bunlar Ermenilerdi. Yine aynı yıllarda Ermenilerin dini teşkilatı genişleme eğilimdeydi. Ermeni olaylarında bir türlü yönünü belirleyemeyen ancak Taşnak'ın aktiviteleri ile birlikte sahneye çıkma ihtiyacı hisseden Ermeni kilisesi Bitlis vilayetini üç piskoposluk bölgesine bölmüştü: Başpiskopos yönetiminde Muş, Bitlis ve Siirt piskoposların emrinde. Ermeni patrikliğine göre, 1910'da bu bölge 361 kilise ile 462 papaz vardı. Ancak 100 kadar papazın ibadet edecek yeri yoktu. Ermeni Katolik kilisesi içinde Van ve Bitlis vilayetleri beraberce tek bir piskoposluk bölgesi oluşturuyordu ve Piskopos Muş'ta yaşıyordu. Ancak, Ermeni Katolikliği 200 yıldan fazla zaman sonra ölmekteydi. 1914'te Muş ovası içinde 125 Ermeni Katolik ev halkının yanı sıra sadece 3 Ermeni Katolik köyü vardı. Bir zamanlar Jesuit misyonerlerinin merkezi olan Bitlis 1913'te Katolik papaz mntkasının parçalandığını gördü. Jesuitler uzun zaman önce Mezopotamya düzlüklerinin daha uzak doğusunda Musul'un daha sıhhatli iklimine misyonerlerini transfer etmişti. Bitlis'te Amerikan misyoner aktivitesi sonucunda Protestanlar vardı, ama Muş'ta sayıca çok azdılar. Chaldean Katolikleri Siirt kazasında çok sayıda bulunuyordu, en az üç piskoposluk oraya yerleştirilmişti. Bitlis kasabasına ait bir Chaldean Katolik piskoposluğu da vardı.⁹¹⁵

Bitlis'te bilinen en önemli misyonerlik faaliyetini Amerikalılar yürütmüştür. Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerini yürütebilmek için ABD'nin Massachusetts Eyaletinde Boston kentinde toplanan üç Protestan kilisenin temsilcileri, 1810 yılında "American Board of Commisioners for Foreign Missions"u (ABCFM) kurmuşlardır. Bu kuruluş 1818 yılında yaptığı yıllık toplantısında Osmanlı Devleti'ne bir misyoner heyeti göndermeyi kararlaştırmıştır. ABD misyonerleri Osmanlı Devleti'nde ilk olarak 1820'de İzmir'de bir merkez açtılar, peşinden Beyrut ve İstanbul merkezleri açıldı. İstanbul merkezi 1831'de açılmıştı ve ülkedeki misyonerlerin faaliyet merkezi oldu. Ülkenin bütün bölgelerine yapılan keşif turları bu merkezden başladı. Osmanlı Devleti'nin diğer merkezlerinin açılmasında misyonerlik merkezi aceleci davranmadı. Merkezler açılmadan ülkenin iyi bir haritası çıkarıldı ve ülke keşfedildi. 1839-1841 yıllarında doğuya geziler düzenleyen misyonerler Kayseri, Diyarbakır,

⁹¹⁵ Robert H. Hewsen, *The Historical Geography of Baghes/Bitlis and Taron/Mush, Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, Edit by Richard G. Hovannisian, California, 2001, s. 56-57.

Bitlis, Erzurum ve Trabzon hakkında teferruatlı raporlar hazırladılar. Trabzon ve Erzurum merkezlerinden sonra Bitlis'te ilk misyonerlik merkezi 1850'de kuruldu. Bu şehirlerde misyonerlerin kalıcı olduğunu göstermek için evler alındı ya da inşa edildi. Bitlis istasyonu Harput Evangelist Birliği'ne bağlı olarak açıldı. Misyonerler Osmanlı Devleti'ndeki çalışmalarını beş farklı ırk için planlamışlardı: Yahudiler, Süryaniler, Rumlar, Müslümanlar ve Ermeniler. Bunlar içinde misyonerlerin en çok üzerinde çalıştıkları millet Ermeniler oldu. Osmanlı Devleti'ndeki merkezlerin çoğu bu ırk için kuruldu. Bu sırada ABD'nin Harput Konsolosu olan Thomas H. Norton kurulan bu merkezlerde görev yapan doktorların halkla bir araya geldiğini ve onları hemen etkilediklerini söylüyor. Misyonerlik merkezleri ayrıca ABD'nin ticari girişimleri için bir ön çalışma merkezi olarak görev yapıyordu.⁹¹⁶

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda başlayan bağımsızlık hareketleri içinde bu misyoner teşkilatlarının ayrı bir yeri vardır. Yunan, Sırp, Bulgar ve Ermeni bağımsızlık hareketlerinde misyonerlerin nasıl etkili olduklarını gösteren birçok çalışma yapılmıştır.⁹¹⁷ Kendi ülkelerinde kurdukları yardım kuruluşları ile topladıkları paraları Osmanlı Devleti'nde dağıtarak gayrimüslimlerin sempatisini kazanan misyonerler, bu paralarla açtıkları okullarda dini ve milli düşüncelerle yoğrulmuş yeni bir kuşak yetiştirmeyi başardılar. Bu çalışmalar 1890'larda meyvelerini vermiş, bu durum Osmanlı Devleti'ni misyonerlere karşı tedbirler almaya sevk etmiştir. Kendi ülkesinde bağımsız bir Ermeni Devleti kurulması çalışmalarını önlemek isteyen ve bu çalışmalar sırasında sık sık Amerikalı misyonerlerle karşı karşıya gelen Osmanlı Devleti karşısında bütün Hıristiyan dünyayı bulmuş, kendini koruyamaz olmuştur.

⁹¹⁶ James L. Barton, Türkiye'de Gündoğumu, Çeviren: Zekeriya Başkal, İstanbul, 2010, s. 114-117, 145.

⁹¹⁷ Misyonerler ve misyonerlerin Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri ile ilgili olarak son yıllarda Türkiye'de birçok çalışma yapılmıştır: Erdal Açıkse, Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara, 2003; Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları, İstanbul 1989; Ömer Turan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri", Osmanlı, C. II, (edit. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayını, Ankara 1999; Erdal Açıkse, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II, (Mart-Nisan 2001), Yıl:7, Sayı: 38; Gürsoy Şahin, "Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rollerine Üzerine Bir İnceleme", Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c. VII (Haziran 2005); Mithat Aydın, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı: 19 (2006); Osman Kılıç, "Protestan Misyonerler ve Ermeni Olaylarına Etkileri", Ermen Araştırmaları, sayı:29 (2008).

Amerikan Board tarafından Bitlis'e ilk gönderilen misyonerlerden birisi George Cushing Knapp'tır. Knapp bu şehirdeki ilk misyoner teşkilatını 1858'de kurmuştur. Bitlis'te Heresan Mahallesi'nin Hristiyan kısmında 1862 yılında bir Amerikan mektebi vardı. Yine aynı mahallenin erkek mektebi yanında 1860 yılında açılmış bir Amerikan Mektebi bulunmaktaydı. Her iki okulun da kurucusu George C. Knapp'tı. 1893 yılında Bitlis'te Mahallebaşı'nda Knapp tarafından bir Amerikan mektebi daha kurulmuştu. Bu okulun müdürlüğünü yapan misyoner Cole de Bitlis'te aktif olarak çalışanlardan birisiydi. Bitlis'te İane-i Fukara Cemiyeti'nin faaliyetlerini yürüten Amerikalı Cole'ün aslında bir kolu İskenderiye'de Bünyamin Helenatyan'a, diğer kolu İzmir'e, bir diğer kolu da Bitlis Hapishanesi'ne uzanan bir Ermeni fesat örgütünün başlıca haberleşme vasıtası olduğu elde edilen mektuplardan anlaşılmıştı. Bu misyonerin daha az Ermeni'nin bulunduğu bir bölgeye naklinin sağlanması için teşebbüslerde bulunulduysa da bundan bir sonuç alınamamıştı. (23 Ekim 1905).⁹¹⁸

Misyoner okulları Protestan ve Ermeni öğrencilere hizmet vermekteydi. 1893 yılı itibariyle Bitlis Vilayetinin tamamında 24 Amerikan mektebi vardı.⁹¹⁹ Bu yabancı mektepler yanında Bitlis vilayet merkezinde İngiliz, Fransız ve Rus konsoloslar da görev yapmaktaydılar. Bu konsoloslar misyonerlerle devamlı bir ilişki içerisindeydiler ve her konuda birlikte hareket etmekteydiler. Anadolu'da ilk Ermeni olaylarının bu şehir çevresinde çıktığı düşünülürse konsolosların ve misyonerlerin varlığı ve işbirliği önemli bir sonuç ortaya çıkarır. Bitlis'i cazibe haline getiren en önemli unsur Ermeni nüfusunun yoğunluğudur. Bitlis'te 1903'te Amerikan misyonerlerine ait, kız okulu, yetimhane, sağlık evi, misyoner ikametgâhı ve arsası, Derkevank'ta ve Mogounk'ta kızlar ve erkekler için ilkokul, Muş'ta kızlar ve erkekler için okul, Toukh'ta erkekler ve kızlar için ilkokul bulunuyordu.⁹²⁰ Bitlis'te misyonerlere ait dört bina vardı. Büyük bir kilise, kızların okul binası, erkeklerin okul binası ve Maynard'ın konutu ki Knapp geldikten sonra burası onun tarafından kullanıldı. Diğer misyoner ikametgâhı çok yakın olmasına rağmen, Türk bir komşunun geçiş hakkı olduğundan buradan ayrılmıştı, o yüzden onun sakinleri okula, kiliseye ya da iş arkadaşlarının ikametgâhına gitmek için cadde boyu geçmek

⁹¹⁸ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2007, Ankara, s. 179.

⁹¹⁹ Şamil Mutlu, Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları, İstanbul, 2005, s. 341; H. F. B. Lynch, Armenia, Travels and Studies, II, London, 1901, s. 154.

⁹²⁰ List of American Educational, Religious and Charitable Institutions In The Ottoman Empire February 1903, Constantinople, p. 5-7.

durumundaydı, bu durum kriz anlarında çok zahmetli ve güvenilir bir prosedürdü. Bu ev Bitlis'teki misyonerlerin öncüsü olan George C. Knapp'a aitti. Ayrıca 47 yılın büyük kısmını bu şehirde geçiren Bayan Charlotte Ely'inin de evi oldu. 1915'te kız okulunun müdürü olan Myrtle O. Shane, Bayan McLaren ve Martha onun misafiriydi.⁹²¹

George C. Knapp Bitlis'te 47 yıl görev yaptı. Karısı Alzina M. Knapp da bir misyonerdi. Van'da görevli misyoner Dr. Reynolds da Knapp'ın arkadaşlarındandı ve birlikte çalışıyorlardı. Bunlar Kürt Musa Bey olayında aktif olarak yer almışlar, Avrupa ve ABD kamuoyunu Osmanlı Hükümeti aleyhine kışkırtmışlardı. 1883-1890 yılları arasında Osmanlı Devleti'ni uluslararası alanda bir krizin eşiğine getiren hadisenin baş aktörü olan C. Knapp, kendisini ve arkadaşını Musa Bey'in öldürmek kastıyla dövdüğünü iddia etmiş, kriz 6 yıl boyunca çözülememişti. Bu iddialar üzerine Mutki Aşireti Reisi Musa Bey Mekke'ye sürülmüştü.⁹²² 12 Mart 1895'te ölen Cusing Knapp ile ilgili övgü dolu yazılar misyonerlerin yayın organı olan The Missionary Herald da yayınlanmış, Bitlis Ermenilerinin bir kısmı dükkânlarını kapatarak, okulları üç gün tatil etmişler ve The Missionary Herald'a mektuplar göndererek onun çalışmalarını övmüşlerdir. The Missionary Herald'a göre, Knapp doğu Hıristiyanlığı içinde, halk arasında daima saygı ile anılacaktı.⁹²³

George C. Knapp'ın iki oğlu iki kızı vardı. Oğlu George P. Knapp ve kızı Grace H. Knapp Bitlis'te ve Van'da misyoner teşkilatındaydılar. Diğer çocukları ABD'de eğitim görüyorlardı. George P. Knapp 1895 Sasun Olaylarında ve Bitlis'te meydana gelen olaylarda ön planda yer almış, Ermenileri hükümet aleyhine kışkırtmıştı. Kız kardeşi Grace H. Knapp ise, soykırıma dair en sık kullanılan ve 1915 olaylarının Avrupa ve ABD vatandaşları tarafından soykırım olarak algılanmasına sebep olan "Tragedy of Bitlis, New York, 1919" kitabının yazarıdır. 1890'larda Van'da bir misyoner olarak çalışan Grace, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Bitlis'te bulunan Kızılhaç heyetinde bir hemşire olarak görev yaptı. Buradan gizlice İstanbul'daki ABD Büyükelçisi Morgenthau'ya mektuplar gönderdi. Mavi kitaptaki bazı mektuplar da yine bu kadına aittir ve çoğu yerde "Van'daki bir hemşire", "Bitlis'teki bir

⁹²¹ Grace H. Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, New York, 1919, s. 45.

⁹²² Bu olay hakkında bkz. Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı, (1883-1890)*, İstanbul, 2004.

⁹²³ *The Missionary Herald*, vol. XCI, Boston, 1895, s. 187-188.

hemşire” olarak ismi geçmektedir. Grace Knapp, Bitlis’teki kardeşi P. Knapp ile devamlı haberleşme halindeydi. Olayların en yoğun yaşandığı 1895 Ekimine ait olup Osmanlı Hükümeti’nin eline geçen bir mektupta, Grace şu konular üzerinde duruyordu: “Mümkün olduğu halde buraya geliniz. Sizi buraya şunun için çağırıyorum: B. Nişan buraya gelmekten çekiniyor. Olaylar çıkacağı ile ilgili bir takım rivayetler dolaşiyor, Nişan Bitlis’te öldürülmekten ise Van’da katledilmeyi tercih ediyor. Bir habere göre, New York’tan toplanan elli ya da yüz bin dolar Mösyö Hallward tarafından Van’da dağıtılacaktı. Bu şahıs misyonerlerden oluşan bir komite kuracağını söylüyorsa da bunu başaramaz. İstanbul’da 80 Ermeni’nin katledildiği ve cesetlerin sokak ortalarında beklediği ifade ediliyor. Bu durumu Hallward ile görüş ve para işini hallet. Oradaki derslerinizi validenize bırakarak buraya geliniz.”⁹²⁴

Temelde Türk düşmanlığı ile yetişen bu aile fertleri Türklerin kaderini de etkilemiş, Hıristiyan dünyasını onların aleyhine kışkırtmayı başarmışlardır. Babasının bu uğurda çalıştığı ve Musa Bey olayında Müslümanlar tarafından aşağılandığı, abisinin 1896 yılında tutuklanarak sınır dışı edildiği ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında Boston’da misyonerlerin başında olduğu düşünüldüğünde, böyle bir millete ve devlete karşı Bayan Knapp’ın yazdıkları ne kadar doğru ve tarafsız olabilirdi? Mavi Kitap’ın yazarı Bryce da bu sırda George P. Knapp ile görüşme halindeydi ve onunla birlikte soykırım yazımını inşa ediyorlardı. Bütün bu süreç 1893-1896 yılları arasında meydana gelen olaylar ile kin ve nefret noktasına ulaşmıştı. Bu dönemde meydana gelen olayları tahlil etmeden 1915 olaylarında Avrupa ve Amerika kamuoyunun mantığını anlamak gerçekten zordur.

Bitlis’te bir misyonerin oğlu olarak dünyaya gelen ve çocukluğunu burada geçiren George P. Knapp, yükseköğrenimini ABD’de yaptıktan sonra Bitlis’e tekrar dönmüş buradaki bir mektepte öğretmenliğe başlamıştı. Babasının uzun yıllar bu şehirde görev yapmasından dolayı bir Osmanlı vatandaşı gibi, bir Bitlisli gibi yaşadı, çocukluğunun ve gençlik yıllarının geçtiği bu bölgede arkadaşları olan Ermeniler komitacılık eylemlerine karıştı. Hem bu durum hem de 1880’lerden beri bölgede başlayan Müslüman-Ermeni çatışmasının kendilerine de sirayet etmesi, onda da

⁹²⁴ BOA. HR. SYS. 2857/78.

Osmanlı Devleti'ne ve Müslümanlara karşı bir düşmanlık hissi uyandırdı. Müslümanlar, düşmanları olarak görmeye başladıkları komitacı Ermenileri koruyan ve maddi açıdan besleyen bu Amerikalıları, misyonerleri şehirlerinde artık istemiyorlardı. Bu istememezlik misyonerleri Ermeni komitacılara daha çok yaklaştırdı, bütün Ermenilerin harekete geçirilmeleri bölgede çalışmalarına devam edebilmeleri açısından daha faydalı görülmüştü.

1893-1895 yılları arasında Sasun ve Bitlis'te meydana gelen olaylarda, birçok Müslüman ve Ermeni hayatını kaybetmiş, Ermeni komitacıların masum halkı ayağa kaldırması ile başlayan bu olaylar Avrupa kamuoyunda masum Hıristiyan Ermenilerin Müslümanlar ve Osmanlı hükümeti tarafından katli şeklinde duyurulmuştu. Bitlis Valiliği ve bölgedeki Osmanlı ordusuna bağlı birlikler (Sekizinci Fırka Kumandanlığı) olayların nasıl ve kimler tarafından başlatıldığını araştırmış ve Ermeni komitacıların yanında misyonerlerin de bölge halkını tahrik ettiğini görmüşlerdi.

Bu olaylar başlamadan önce Misyoner P. Knapp, kilise ve murahhashaneye giderek Bitlis Vilayetinde görevli Ermeni ileri gelenlerine, Erzurum'daki Ermenilerin Osmanlı hükümeti tarafından teklif edilen görevleri kabul etmediklerini, vilayet meclislerinde bulunan Ermenilerin görevlerine devam etmediklerini söyleyerek onların da Erzurumlular gibi davranmalarını tavsiye etmişti. Bitlis memurları P. Knapp'ın bu tavırlarından rahatsız olduklarını beyan eden şikâyetlerde bulunmuşlardı (15 Ekim 1895). Bu eylem P. Knapp'ın ilk eylemi değildi ve 1893 yılında başlayan olaylarda Bitlis Ermenilerini Müslümanlara karşı kışkırtmıştı. Dönemin Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa, olayların tarihine dair verdiği bilgilerde, Bitlis Komiserliğinin detaylı raporlar halinde Knapp ile ilgili bilgiler gönderdiğine değiniyor, bütün bu delillere rağmen Knapp'ın Bitlis'ten çıkarılmadığını, tutuklanmadığını bunun sebebinin kapitülasyonlar ve Sultan II. Abdülhamid'in çekingenliği olduğunu kaydediyor.⁹²⁵

Knapp'ın bu tarz hareketleri ve elde edilen deliller Bitlis Valisi tarafından kanuna aykırı ve yeni karışıklıkların çıkmasına sebep olacak nitelikte değerlendirilmişti. Özellikle olaylara karışan Hamazasp, Mampre ve Serope'nin sorgularında, bunların

⁹²⁵ Hüseyin Nazım Paşa, Hatıralarım, Ermeni Olaylarının İç Yüzü, İstanbul, 2003, ss. 127-134.

bağımsız bir Ermenistan kurulması için İngiltere'nin desteğinde Misyoner Knapp tarafından kışkırtıldıkların dair itirafları bardağı taşıran son damla olmuştu.⁹²⁶ Bitlis Valisi Ömer Paşa 7 Kasım 1895'te, "Burada Amerika Konsolosu yok, olaylardaki dehaleti kesin olan George hakkında nasıl muamele edeyim?" diye soruyor, yirmi gün sonra bu sorusunu tekrarlıyor, "Amerikan Misyoneri Doktor Raynolds ve Mister Cole Muş'tadır. George buradadır. Ne yapılacak henüz cevap gelmedi" diyordu.⁹²⁷

Hariciye Nezareti eldeki delillere dayanarak Knapp'ın sınır dışı edilmesini uygun görmüştü, ancak bu konudaki nihai kararı Padişah Abdülhamid verecekti. Padişahın bu konuda mütereddit davrandığı anlaşılıyor zira olayların gidişi ve tart işinin sürüncemede bırakılması bunu açıkça gösteriyor. Muş'taki İngiliz Konsolosu Hampson, 16 Kasım 1895 tarihli raporunda, Misyoner P. Knapp'ın Cuma günü Müslümanların Ermenileri katle başladıklarını kendisine yazdığını ifade ediyordu.⁹²⁸ Olayların başlaması ve Knapp'ın yazışmalarının ele geçirilmesinden itibaren Osmanlı Hükümeti İngiltere nezdinde teşebbüslerde bulunarak, başlayan olayların Knapp'ın kışkırtmasıyla olduğunu bildiriyor, ele geçen delilleri günü gününe İngiliz temsilcilerine iletiyordu.⁹²⁹ Hükümet, İngiltere Elçiliğini bilgilendirerek doğru bir yol izliyordu, zira Knapp Anadolu'daki Ermenilere yardım edilmesini ve misyonerlere sahip çıkılmasını İstanbul'daki İngiliz Elçiliğine yazdığı mektuplarda talep ediyordu.⁹³⁰

İran'a gitmek niyetinde olan Knapp, hakkındaki bu iddialar doğrulanmadıkça Bitlis'ten ayrılmayacağını beyan etti, ABD Büyükelçiliği de bu iddiaların doğrulanması için araştırmalara başladığını, şüpheli hakkında herhangi bir işlem yapılamamasını istedi. Amerika Büyükelçiliği Knapp'ın İstanbul'a getirilmesinin kararlaştırıldığını, bunu Osmanlı Hükümeti'nin de kabul ettiğini Hükümetine bildiriyordu (26 Ocak 1896).⁹³¹ Bundan sonra Sadaret 14 Şubat 1896'da Bitlis Vilayetine gönderdiği yazıda, "Mister George'un Bitlis'te kalmasında mahzur vardır ve Dersaadet'e gönderilmesi iyi olduğu için yanına zaptiye verilerek emniyet altında

⁹²⁶ Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, s. 131.

⁹²⁷ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919). II, s. 215-216.

⁹²⁸ British Documents on Otoman Armenians, Yay. Haz. Bilal Şimşir, Vol. IV, No: 687, Ankara, 1990, s. 631.

⁹²⁹ BOA. HR. SYS. 2850/5; 2790/38.

⁹³⁰ BOA. HR. SYS. 2850/11.

⁹³¹ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri, II, Belge No: 8, (1896-1919), ss.14-20.

İstanbul'a gönderilmesi ve evraklarının postayla havalesi tavsiye olunur.”⁹³² diyordu.

Bitlis Valisinin ikazlarından sonra George P. Knapp'ın Bitlis'ten çıkarılıp Diyarbakır'a gönderilmesi kararlaştırıldı (6 Nisan 1896). Bu sırada Bitlis'te Amerikan konsolosu bulunmadığından Halep'e gönderilmesi ve en azından orada, yapılan anlaşmalar gereği, Amerikalılara teslimi öngörülmüştü. Sadaret, Knapp'ın “incitilmeksizin” seyahat ettirilmesine önem veriyor bu konuda valilikleri uyarıyordu. İstanbul'daki ABD temsilcisi Knapp'ın tutuklandığından haberdar olunca Osmanlı Hariciye Nezareti'ne bir yazı gönderiyor, Knapp'ın Bitlis'ten zorla çıkarılarak Diyarbakır'da hapsedildiğini ifade ederek bu durumu protesto ettiğini bildiriyordu. Ayrıca Knapp'ın Diyarbakır'da münasip bir yerde ikamet etmesine müsaade edilmesini, kendisini kabul edecek olan İngiltere Konsolosu Hallward'ın hanesine gitmesine müsaade edilmesini isteyerek, “bu muamele-i zecriye ve gayr-ı meşruaya karşı protesto ve şikâyetle bulunurum” diyordu.

Bu şikâyet üzerine Sadaret, Bitlis valisinden Knapp'ın oradan nasıl ayrıldığını ve emval ve emlakçe bir ilişkisinin ve zararının olup olmadığını soruyordu. Bu arada Knapp da 7 Nisan 1896'da Diyarbakır'dan Halep'e gönderilmişti.⁹³³ Knapp'ın Halep'e gönderildiği gün ABD Sefareti Maslahatgüzarı Osmanlı Hariciye Nezareti'ne bir protesto gönderdi.⁹³⁴ Knapp Halep'e getirildi, Halep Amerikan Konsolosu Knapp'ın İskenderun'a gönderilmeden önce bir iki gün Halep'te kalarak hayvan ve eşyasını satmasına müsaade edilmesini istedi. Halep Valisi Raif Bey, Knapp'ın “memleket haricine çıkarılmak üzere gönderildiğini, ancak bunun ne şekilde olacağını bilmediğini” Sadarete yazıyordu. (15 Nisan 1896). İskenderun'da bulunan Amerikan Konsolos memuru Walker, 23 Nisan'da ABD Büyükelçiliğine gönderdiği yazıda, Knapp'ın geldiğini ve hükümetin ilk vapurla şahsı teb'id edeceğini, vapurun 24 Nisan'da geleceğini bildiriyordu. ABD Maslahatgüzarı Riddle 24 Nisan'da buna verdiği cevapta, “Knapp işinin şu anki durumundan harp sefinesi kumandanına malumat veriniz. Bir kere daha Knapp'ın teslimini talep ediniz ve derhal bana bildiriniz.” diyordu. Bu yazışmalar üzerine Mersin açıklarında

⁹³² Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919). II, s. 77-78.

⁹³³ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri, (1896-1919), II, ss. 13-20.

⁹³⁴ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919). II, s. 50-51.

demirlemiş olan ABD savaş gemisi Marblehead İskenderun açıklarına geldi. ABD Osmanlı hükümetini tehdit ediyordu. Ya Knapp serbest bırakılacaktı ya da ABD İskenderun'u bombalayacaktı. Osmanlı Hükümeti için Knapp'ı teslim etmektan başka çare görünmüyordu. Çünkü bu sırada hem İngiltere hem de Fransa hükümetleri de bu duruma bir an evvel son verilerek Knapp'ın serbest bırakılmasını istiyorlardı. Ayrıca Rusya da Osmanlı hükümetine bu konuda nasihatle bulunarak işin uzatılmamasını istiyordu. Avrupalı devletler bu hareketin bütün misyonerlere uygulanacak bir başlangıç olduğunu düşünerek hemen olayın üzerine gitmişler, Osmanlı hükümeti ise bu baskılara boyun eğerek ülkesinde binlerce insanın ölmesine sebep olan olayların kışkırtıcısını serbest bırakarak hakimiyet hakkını kullanamayacaktı.

25 Nisan'da Sadaret Halep vilayetine gönderdiği yazıda, bir adım geri çekiliyor, "Knapp'ın Bitlis'e dönmesine meydan verilmemek şartıyla talep olunduğunda konsoloshaneye teslimiyle durumun bildirilmesi" isteniyordu. Sınır dışı edilecek Knapp şimdi konsolosa teslim edilecekti. Halep Valisi Raif Bey 25 Nisan 1896'da Knapp'ın konsoloshaneye teslim edildiğini Sadarete bildirmiştir.⁹³⁵ Knapp'ın Osmanlı hükümeti tarafından yargılanmadan teslimi olayı başından beri takip eden Avrupa ve ABD kamuoyu tarafından bir zafer olarak algılandı.

Knapp'ın teslimi yetmemiş, şimdi de ona kötü muamele edildiği ile ilgili iddialar gündeme taşınmıştı. ABD, "Muhterem Knapp"a yapılan kötü muamelenin de hesabını sormak istiyordu. Osmanlı Hariciye Nezareti ABD Büyükelçisi'ne gönderdiği 28 Nisan 1896 tarihli yazıda, Knapp'ın Halep'e gönderildiğini, tutuklanmayıp, seyahatinin rahat olması için kendisine zaptiye verilmiş olduğunu, Diyarbakır'da hapis hanede tutulmayıp Vali Paşa'nın hanesinde misafir edildiğini ve İskenderun'a vardığında oradaki Amerika Konsolosuna teslim edildiğini bildirilmişti. Başlangıçta İskenderun'dan Avrupa'ya gidecek bir vapura bindirilip tard edileceği bildirilen Knapp, ABD Büyükelçiliğinin ikazları ve baskıları üzerine "bir takım müşkülât tahaddüsüne mahal bırakılmamak için" İstanbul'a gönderilmek üzere İskenderun Amerika Konsololuğu'na teslim edilmiştir. ABD İstanbul Büyükelçisi

⁹³⁵ BOA. A. MKT. MHM. 694/7; Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919). II, s. 54-55.

Terrell de Knapp hakkındaki suçlamaları incelemek üzere ABD'den hemen İstanbul'a gelmiştir.

Yaklaşık iki yıl uğraştıktan sonra yirmi gün Osmanlı Hükümeti tarafından suçlu olarak tutulan Knapp'ın durumu ABD ve İngiliz basını tarafından yakından takip edilmişti. Ermeni sorununun en önemli aşamalarından birisi olan propaganda ayağı bu şekilde inşa ediliyordu. Doğu olayları misyoner çalışmaları ile birleşince Osmanlı hükümetinin üzerindeki baskıları kaldırmaya imkânsızlaşıyordu. ABD'de bu sırada iki gazete birbiri ile çekişme halinde idi. Osmanlı Devleti Elçisi, Washington Post'ta kişisel ilişkilerini kullanarak devlet lehine yazılar yazdırıyordu. New York Times ve diğer gazeteler ise Türklerin Ermenilere zulmettiğini yazıyordu.⁹³⁶

İstanbul'da ABD Büyükelçiliğinde misafir edilen George P. Knapp buradan ABD'ye gönderildi, en azından kısa bir süre için gözlerden uzak olması gerekiyordu, öyle de oldu. Ancak Knapp'ın Anadolu ile ilgili çalışmaları bitmedi, Boston'da bir misyoner kuruluşu olan National Armenian Relief Committee'nin sekreterliğini üzerine aldı. Bu komite özellikle Türkiye'deki yetimlerin yararına faaliyetlerde bulunuyordu. Knapp, Board'un 1898 yıllık toplantısında Bitlis hakkında açıklamalar yapıp yardımın ve bu bölgede yapılacak çalışmaların öneminden bahsetti.⁹³⁷

Knapp'ın sekreterliğini yaptığı National Armenian Relief Committee tarafından ABD gazetelerine gönderilen yazılarda, (örn. Washington Post) "Türkler tarafından mahv ve yok edilmekte olan Ermenilere yardımda bulunulması" için Amerika ahalisine müracaat ediliyordu.⁹³⁸ George P. Knapp ABD'de üç yıl çalıştıktan sonra, 1899 yılında Harput'ta görevli Dr. Herman N. Barnum tarafından davet edilince, Boston'daki sekreterlik görevinden istifa ederek Harput'a geldi. Burada misyonerlik faaliyetleri, yardım toplama ve eğitim işlerine destek verdi. The Missionary Herald'a göre, 1906 yılında Knapp hala Elazığ'daydı.⁹³⁹ Dahiliye Nezareti onun çalışmalarından ve geçmişinden şüphelenmiş olacak ki valilikten durumunu soruyor,

⁹³⁶ The Missionary Herald, Vol. XCII (July 1896) No: VII, s. 211.

⁹³⁷ The Missionary Herald, Vol. XCIV, Boston, 1898, s. 257, 457.

⁹³⁸ Gazete bu yazıyı yayınladıktan sonra misyonerlerin bu çalışmalarını eleştiriyor, ABD ahalisinin Türkleri ve Ermenileri tanımadığı, bu propagandaların yanlış olduğu ifade ediliyordu. Gazete ABD'nin Osmanlı Devleti'ne zararlı müdahalelerinin sona ermesini istemekte, Ermenilerin ihtilal hareketlerinden dolayı cezalandırıldıkları belirtiliyordu. Ayrıca misyonerlerin geri çekilmesi de isteniyordu. Bu yazı tepki çekiyordu. Nisan 1899 (BOA. HR. SYS. 74/62).

⁹³⁹ The Missionary Herald, vol. XCV, 1899, s. 396; vol. CII, s. 22.

Mamüretülaziz Valiliği 30 Mart 1907 tarihinde verdiği cevapta Knapp'ın herhangi bir zararlı çalışmasına rastlanmadığını bildiriyordu.⁹⁴⁰ Birinci Dünya Savaşı yıllarında Bitlis'te misyonerlik faaliyetlerine devam eden Knapp, aynı zamanda İngiltere'nin Bitlis yardımcı konsolosluğunu da yürütüyor⁹⁴¹, Türklere karşı sert tedbirler alınarak bölgenin Rusya'nın idaresinde otonom hale dönüştürülmesini istiyordu.⁹⁴²

Meşrutiyetin ilanından sonra Bitlis'te bulunan Amerikalı misyoner George C. Knapp'ın oğlu George P. Knapp'a ait olan bir ev ve bahçe mahkemedan aldığı yetki ile Bitlis'li Kürkçiyen Serkis Efendi'ye verilmiş, misyonerler bu durumu Osmanlı Hükümeti'ne şikâyet etmişlerdi. Bitlis vali vekili Salim Efendi 2 Eylül 1909'da bu şikâyete verdiği cevapta, Serkis Efendi'nin mahkemedan aldığı tezkere ile Amerikalılardan birine müracaat ederek ölen Knapp'ın varisleri olmadığından bu evi para ile satın aldığını, daha sonra hanede oturan Amerikalılara bir yazı ile müracaat edip haneyi boşaltmalarını istediğini bildirmiş, Hariciye Nezareti bu kararı iptal etmişti.⁹⁴³

Misyonerler ellerindeki malları kaybetmek şöyle dursun bunların alanlarını genişletmek için çok yoğun bir çalışma yürütüyorlardı. Bitlis'te Amerikalı misyonerlerin satın aldıkları evlerin genişletilmesi ile yaptıkları mektebin içinde bulunan yetimhanenin tasdik edilmesi Şura-yı Devlet kararıyla uygun bulundu. Amerikan Yurt Cemiyeti adı ile kurulduğu bildirilen cemiyetin cemiyetler kanuna göre hükümete müracaat ederek gerekli ruhsatları alması yine Şura-yı Devlet tarafından kararlaştırıldı. Bu konular Amerika Elçiliğinin müracaatı üzerine Şura-yı Devlette görüşülmüş ve alınan kararlar 29 Kasım 1909'da Bitlis vilayeti vekâletine bildirilmişti.⁹⁴⁴

Misyonerlerin bölgede eğitim dışında başka bir fonksiyonu da Amerika Birleşik Devletlerine gönderdikleri Ermeni öğrenciler ve göçmenler konusunda olmuştur. Amerika'ya Osmanlı Devleti'nden ilk göçenler misyonerlerin gönderdiği öğrenciler

⁹⁴⁰ BOA. DH. ŞFR. 348/46.

⁹⁴¹ 3 Ocak 1908 tarihinde Bitlis İngiliz Konsolosluğu'nda bulunan Hollward'ın diğer bir konsolosun gelişine kadar vazifesini tercümana bırakarak memuriyet mahalli olan Diyarbakır'a hareket ettiği Bitlis Valiliğinden Dahiliye Nezaretine bildirilmişti. (BOA. DH. ŞFR. 391/96).

⁹⁴² Musa Şaşmaz, İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları, (1878-1914), Ankara, 2013, s.

⁹⁴³ BOA. DH. MKT. 2915/42.

⁹⁴⁴ BOA. BEO. 3667/275024; DH. MUİ. 38-1/16.

olmuştur. Bunları iktisadi güçlüklerden dolayı göçen Ermeniler takip etmiştir. Bitlis Ermenileri Harput üzerinden Mersin'e oradan da Kıbrıs Adasına geçerek Amerika'ya gitmişler ve orada kendilerine bir ortam hazırlamışlardır. 1885 yılında Bitlisli Vartanian ve kardeşi Reverend Avedis Vartanian ABD'ye gelmiş ve Yette'm'de "Armenian Library"i kurmuşlar, büyük bir üzüm bağı da satın almışlardır. Amerika Birleşik Devletlerinde ilk Ermeni Evangelical Presbyterian Kilisesi 25 Temmuz 1897 tarihinde kurulmuştur. İlk yöneticisi iyi Ermenice bilen eski Bitlis misyoneri L. T. Burbank'tır.⁹⁴⁵ 1904 yılından sonra Bitlis ve Van'dan ABD'ye Ermenilerin göçü artmıştır. Meşrutiyet ilan edildiğinde ABD'de Bitlis'in iki köyünden 61 ailede 326 kişi yaşıyordu.⁹⁴⁶

Birinci Dünya Savaşı başladığında Bitlis'te bulunan Gerge P. Knapp ve Van'da bulunan kız kardeşi Grace Knapp, Ermenilerin sevk ve iskânı sırasında Amerika Büyükelçisi Morgenthau'nun ve İngilizlerin bölgedeki gözü-kulağı oldular. Amerika Birleşik Devletlerinin bir an evvel İngiltere yanında savaşa girmesini isteyen Morgenthau için Amerika kamuoyunu Türkler aleyhine harekete geçirecek veriler, acıklı Ermeni hikâyeleri bu misyonerlerin kaleminden çıkmış ve bir soykırım hikâyesi inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti bu misyonerlerin zararlı faaliyetlerinden dolayı sınır dışı edilmeleri için gayret sarf etti. 1915 yılında Bitlis'te görevli Harrison A. Maynard adındaki Amerikan misyoner Beyrut yoluyla Amerika'ya gitmek üzere ailesi ile Lübnan'daki Zahle kasabasına ulaştığında orada tutuklanıp Beyrut'a gönderilmişti.⁹⁴⁷ Bitlis'te 60 yıllık misyoner hikâyeleri ancak Rusların bölgeyi işgalinden sonra bitti, Ruslar bölgede bir Ermenistan değil, Rusya inşa etmek istiyorlardı ve misyonerlerin bu bölgeden uzaklaştırılmaları gerekiyordu. Milli Mücadele yıllarında artık bölgede kalıcı bir Amerika misyoner teşkilatı kalmamıştı, fakat Sevr Anlaşması onlar için yeni bir umut ışığı olmuştu. Lozan Anlaşması ile bu misyonerlerin maceraları ancak son bulmuştu.

⁹⁴⁵ Amerika'ya Ermeni göçü hakkında bkz. Haluk Selvi, "ABD'de Ermeni Faaliyetleri (1890-1896)", ASAM I. Türkiye Ermeni Kongresi; Ahmet Akter, Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü (1834-1915), İstanbul, 2007.

⁹⁴⁶ George Byron Kooshian, Jr., The Armenian Immigrant Community of California: 1880-1935, University of California, Los Angeles, A dissertation for the Degree Doctor of Philosophy in History, 2002, s. 47, 94.

⁹⁴⁷ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri, II, s. 231.

5.4.2 İngiliz Konsolosları ve Raporları

Bitlis 1878 yılında vilayet merkezi olmasından sonra idari bir merkez haline gelmiş, bu durum bölgedeki gelişmeleri Erzurum'dan ve Diyarbakır'dan takip eden İngiltere ve Rusya'yı şehre yöneltmiştir. Özellikle 1890 yılından itibaren Rusya'nın ve İngiltere'nin Ermenilere ve bölgeye ilgisinin artması Bitlis'te durumu takip edecek bir merkeze ihtiyaç doğurmuştur. Bitlis'e bir konsolos atanana kadar bölgeye çeşitli seyahatler düzenleyen İngilizler, Ermenilerle yakın ilişkiye girerek bilgi elde etmeye çalışmışlardır. 1901 yılı Ağustos ayında Mamuretülaziz eski İngiltere konsolosunun Muş'a giderek Ermeni Mektebi'ne girdiği ve çadırda kaldığı Bitlis Vilayetinden bildirilmişti. Kendisinin Muş'a geldiğinde otelde veya tarafsız başka bir mekânda konaklaması gerekirken bu şekilde Ermeni Mektebi'ne girip Ermenilerle ilişki kurması onların şımarmalarına, bunun sonucu olarak da asayışı ihlâl cüretinde bulunmalarına yol açacağından uygun bulunmamış İngiltere Büyükelçiliği nezdinde gerekli teşebbüslerde bulunulmuştu.⁹⁴⁸

İngiltere'nin Erzurum konsolosu Graves, 1895 yılında Bitlis ve çevresinde olayların artması üzerine buraya bir yardımcı atanmasını istemiş, Hampson Bitlis yardımcı konsolosu olarak 7 Şubat 1895'te atanmıştır. 1905-1906 yıllarında Bitlis'te yardımcı konsolosluk yapan Arthur Geary'nin Bitlis'ten ayrı kaldığı süre içinde bu vilayetteki haberleri konsolosluk dragomanı Arşak Safrastıyan isimli Ermeni Erzurum'daki konsolos H. S. Shipley'e göndermiştir, Safrastıyan, Mutki taraflarındaki Kürtlerin Hürmüz Köyü'ne gelerek buradaki Ermenileri taciz edip buradan kaçırmaya çalıştıklarını rapor etmiştir. Geary, Bitlis'e geldikten sonra bu konuyu vali nezdinde gündeme getirmiş ve sonunda bu Kürtlerin tamamı bu köyden Mutki taraflarına geri gönderilmişlerdi. Geary, Ağustos ayında da Van'ı ziyaret etmek istemiş, 2 Eylül günü Bitlis'ten ayrılmış ve yaklaşık bir ay kadar Van ve civarında araştırma gezisi yaptıktan sonra 29 Eylül günü Bitlis'e dönmüştür. Ekim ayının ortasında da Bitlis'ten izne çıkmak üzere ayrılmış ve 30 Ekim günü Erzurum'a varmıştır. 1906 yılında Bitlis'ten gönderilen toplam rapor sayısı 46'dır. Geary'nin Bitlis'ten ayrılması ile birlikte, Bitlis Vilayetinde meydana gelen olayları dragoman Safrastıyan tarafından rapor edilmiştir.

⁹⁴⁸ BOA, Y. PRK. HR, 31/25.

Bu dönemde İngiliz konsolosları tarafından verilen haberlerin çoğunun gerçeği yansıtmadığı ortaya çıkıyordu. 1900 yılı Temmuz ayında Osmanlı askeri birlikleri Sıganik köyünü sığınak edinen eşkıyaya karşı bir operasyon düzenlemişler, bu olaylar 150 Ermeni köylünün öldürüldüğü şeklinde İngiltere Büyükelçiliği tarafından Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretine iletilmişti. Bu raporlarda belirtilen söylentilerin gerçeğe aykırı olduğu ve bazı kötü niyetliler tarafından bu gibi bahanelerden yararlanılarak yayılmaya çalışılan uydurma haberler cümlesinden olduğu açıktı. Ancak bazı çevrelerde gerçek gözüyle bakılması ihtimali olan bu gibi uydurma iftiraların asıl ve esasının ortaya çıkarılması için gerekli soruşturma başlatılmış, Sason Dağı Ermeni din adamları, Bitlis Ermeni Murahhasası Rahib Agıse ve diğer cismani reisler ve ileri gelenleri Türkçe ve Ermenice olarak düzenledikleri 21 Ağustos 1901 tarihli dilekçelerinde bu haberleri yalanlamışlardır.⁹⁴⁹

Bitlis'teki İngiltere Konsolosluğu Dragomanı Safrastıyan konsolos gibi hareket etmiş, Amerika'daki bazı Ermeni yardımseverleri tarafından Ermeni siyasi mahkûmlara dağıtılmak üzere gönderilen yardımlar onun aracılığı ile dağıtılmıştır.⁹⁵⁰ Safrastıyan, bu yardımları ihtiyacı olduklarını düşündüğü kişilere doğrudan mı yoksa Bitlis Ermeni Başpapazı vasıtasıyla mı ulaştırma konusunda tereddüt geçirmiş ve bunu Erzurum Konsolosuna danışma ihtiyacı hissetmiştir. Safrastıyan, Muş ve Bitlis'te Ermeni komitecileri ile Müslümanalar arasındaki çatışmalar ile komitecilere karşı girişilen askeri faaliyetler hakkında bilgiler vermiştir. Safrastıyan, konsolosluğunu yaptığı Bitlis'ten gönderdiği raporlarda bir Ermeni olarak Ermenilerden ne duyduysa, eline ne geçtiyse bunların hepsini İstanbul'da büyükelçiliğe, Erzurum ve Diyarbakır'da konsoloslara göndermiştir. Gönderdiği bilgiler kendi ırkdaşlarının pozisyonunu güçlendirecek bilgileri ihtiva etmektedir. Ermeniler için Avrupa'da güçlü kamuoyu oluşturmak adına bu bilgiler çok önemliydi.

⁹⁴⁹Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922), IV, Ankara 2005, s. 80-82.

⁹⁵⁰ İngilizler Ermenilere yardım toplamak için çeşitli komiteler kurmuşlar ve Bitlis bölgesiyle ilgilenmişlerdi. Armenian Refugees Fund Komitesi: Bu komite öldürülen Ermenilerin eşlerinin Kıbrıs adasına yerleştirilmeleri amacıyla 1896 senesinde kurulmuştu. Birkaç bin lira toplandığından Madam Sheldon Amosi 1896 senesi Eylül ayında Doktor Charlotte Hall ve Madam Rice ile Kıbrıs'a gidip Limasol'da bir düşkünler yurdu açmışlar ise de bu yurt bir süre sonra Larnaka'ya nakledilmiştir. İlk sığınmacı kafesi İstanbul'dan ve 200 sığınmacı ise 1897 senesinde Bitlis ve Antep'ten gelmiş; daha sonra bunların is bulup çalışmaları sağlanmıştır. Cambridge'de Harris Homes Komitesi: Bu komiteye yetimlere bakılması için toplam 3.849 lira verilmiştir. Komite tarafından Urfa'da Madam Shaton'un idaresi altında 33 kız, 20 erkek çocuğuna, Malatya'da 68, Bitlis Vilayetinde Mogan'ın 20, Bitlis şehrinde 30, Erzurum'da 69, Eğin'de 70 çocuğa bakılmaktaydı. (Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922), IV, s. 71-73).

Safrastıyan, bu raporlarda Bitlis ve yöresi hakkında Ermenileri etkileyen olumsuz gelişmeleri aktarmış, askeri, idari atanan yeni görevliler hakkında bilgiler vermiştir. Mutki yöresinde Ermenilerin akıbeti hakkındaki ayrıntılara yer verilmiştir. Safrastıyan 1911 yılında Bitlis'te konsolos gibi çalışmaya devam etmiştir.⁹⁵¹ 1911 yılında en fazla raporun yazıldığı konsolosluk Safrastıyan'ın görev yaptığı Bitlis Konsolosluğu'dur. Özellikle Huyut, Mutki ve Hizan Bölgesi'nde Kürtlerin çevreye verdikleri zararlar, onlar için çıkarılan genel af, Bitlis Konsolosluğunda görevli kavas Mehmet Şükrü'nün haksız yere Safrastıyan tarafından görevden uzaklaştırılması, Ermenilere yapılan bireysel haksızlıklar, Erzincan, Kemah çevresindeki kolera salgını, vali ve mutasarrıfın tayin ve azılleri, İttihat ve Terakki yönetimi zamanında Bitlis'teki Müslüman ve Ermenilerin durumu ile önceki rejim zamanı ile karşılaştırılmasına dair Safrastıyan'ın gözlemleri bu raporların bahsettiği konulardır.

6 Aralık 1911'de Safrastıyan'ın Bitlis'ten Londra'ya gitmesi üzerine boş kalan Bitlis Konsolosluğu'na, İngiliz Büyükelçiliği'nin yeni bir konsolos atamaması nedeniyle, Bitlis Yardımcı Konsolosluğu'ndan sorumlu bulunan Erzurum Konsolosu McGregor, oraya kendi imkânları ile bir kişi bulup atamak durumunda kalmıştır. Bitlis'te gayri resmi olarak beş sene İngiliz konsolosluğu yapan Türkiye Ermenisi Safrastıyan, Birinci Dünya Savaşı'nın başında İngiltere Hükümeti'ne müracaat ederek Ermeni birliklerine katılmak için Kafkasya'ya gitmek istemişti. Bunun için İngiltere Dışişleri Bakanlığı Rus Hükümeti'ne müracaat ederek Safrastıyan'a pasaport verilmesini istedi. (2 Ağustos 1915).⁹⁵² Böylece Safrastıyan'ın dragoman olarak hangi duygularla İngilizlere bilgi taşıdığı ortaya çıkmış oluyordu.

Safrastıyan'dan sonra, Doğu Anadolu'da doğup burada uzun zamandan beri Amerikan Misyoneri olarak çalışan George P. Knapp İngiltere'nin Bitlis'teki işlerinin takibine bakmıştır. Osmanlı Devleti'nin uluslararası bir mesele haline gelerek uğraştığı krizin sebeplerinden olan George C. Knapp'ın oğlu olan George P. Knapp 1894-1896 yıllarında Bitlis'te meydana gelen Ermeni olaylarının kışkırtıcısı olduğu için bölgeden uzaklaştırılan ancak Meşrutiyetten sonra bölgeye tekrar dönen

⁹⁵¹ The Times'ın "Konsolos Atamaları" 25 Mart 1911 tarihli haberinde 1 Ocak'ta Bitlis'e Mr. Reader William Bullard Vice-Konsolos olarak atandı haberi yer almakla beraber Reader'ın bu göreve başlamadığı anlaşılmaktadır. (The Times 25 March 1911, Issue: 39542).

⁹⁵² Mehmet Perinçek, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Ermenilerinin Rus Ordularına Katılımına Dair Yeni Belgeler", Karadeniz-Blacksea-Chornoye More, Issue: 10/2011, s. 29.

bir misyonerdi. Knapp şimdi de bu görev ile İngiliz makamları ile resmi bir ilişki içine girmiş oluyordu. Ermenilerle yıllarca beraber olmasından ve onlara sürekli yardım etmesinden dolayı Knapp, çok iyi Ermenice bilmekteydi. Misyoner ve Amerikan vatandaşlığı kalkını altında ait olduğu misyonerlik örgütü Amerikan Board'ın da sürdürdüğü politika çerçevesinde Ermenilere her fırsatta destek ve yardımcı olmaktan geri durmamaktaydı.⁹⁵³

Knapp, Bitlis'ten Erzurum Konsolosu McGregor ve onun halefi olacak olan Monahan'a Bitlis ve çevresindeki gelişmeler hakkında raporlar hazırlayıp göndermiştir. 1911 yılı Aralık ayında Bitlis'te konsolosluk yaptığı dönemde Bitlis'te Taşnak Partisi taraftarları ile Müslüman ahali arasında tansiyonun yükselmesi ve Amerikan menfaatlerinin himayesinin Rus Konsolosluğu'na bırakıldığı bir dönemde bölgenin Rusya'nın himayesine bırakılmasını teklif etmiştir. Bölgenin Rusya'ya terkinin teklif edilmesi, İngilizlerin hiç de tahammül edeceği bir durum değildir. En azından İngilizler açısından 1878 yılı ile 1914 yılları arasında bunca sıkıntı ile harcanan paranın miktarı çok yüksekti ve bu teklif bu yatırımları boşa çıkaracak nitelikteydi.

Knapp, 1912 ve 1913 yıllarında Bitlis Konsolosluğu'ndan sorumlu olarak çalışmalarını devam ettirmiştir. Daha önceki sorumlu konsoloslar ve dragoman gibi, Knapp da vilayet merkezi dışına çıkıp çevredeki gelişmeleri takip etmiştir. 1913 yılı Mart ayında Bitlis'in kuzey kısmına bir tur yapmıştır. Gezi sonunda Ermenilerin uğradığı haksızlıkla ilgili gözlemlerini kaleme almış, Ermenilerin aleyhinde her ne olursa olsun, bunlar Ermenilerin Batı kamuoyundaki konumunu güçlendiriyorsa, yazılmaktan çekinilmemiştir. Bu yazılanların da tabii ne kadarı doğru, ne kadarı uydurmadır pek bilinmez, ancak bu yazılanların epey bir kısmının İngiliz Hükümeti ile kamuoyunu kendi yanlarına çekmek ve onların Doğu Anadolu'ya gelerek Ermenilerin Osmanlı boyunduruğundan kurtuluşunu sağlamak için hazırlanmış uydurma haberler olduğu da bir gerçektir.⁹⁵⁴

1913 yılı yaz aylarında Knapp, Bitlis'te Ermenilere karşı yapılan irili ufaklı tüm fiilleri hemen hemen haftalık raporlarla Erzurum Konsolosu Monahan'a bildirmiştir.

⁹⁵³ Grace H. Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, New York, 1919.

⁹⁵⁴ Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermeni Katliamı İddiaları (1878-19014)*, ss. 303, 325-327.

Bitlis ve civarıyla ilgili raporunda söz ettiği bilgilerin çoğu, Bitlis'te ya "Haraç" isimli bir Ermeni gazetesinden iktibas edilmekteydi ya da Ermenilerden dinlenmekteydi. Gazetede çıkan haberlerden birinde Bitlis ile Siirt arasında kalan Hizan bölgesinde Kürt Musa Bey kadar meşhur olmasa da kendi çapında çok aktif olan ve Ermenilere zarar veren Beşari Çeto isimli bir eşkıyanın 40 kadar Ermeni'yi öldürdüğü, 200 kişilik bir askeri müfrezenin eşkıyayı yakalamak için o bölgeye gönderildiği ve çıkan çatışmada birkaç Kürt'ün öldürüldüğü beyan edilmiştir. Knapp, aynı zamanda 1912 yılında Doğu Türkiye Misyonu'nda misyon sekreterliğine getirilmiş ve bu görevi 1913 ve 1914 yıllarında da devam ettirmiştir. 1914 yılı örgüt içi görevlerine bakıldığında örgütün dini çalışmalarını kontrol etmek, Amerikan İncil Cemiyeti ile olan yazışmalarını gerçekleştirmek ve yerli Hristiyanlarla ortak sürdürülen çalışmaların koordinasyonunu sağlamak gibi görevleri üstlenmişti. Knapp, bahsi geçen dönem içerisinde bir taraftan misyonerlik çalışmalarını sürdürüp merkeze bu faaliyetlerle ilgili düzenli bilgiler gönderirken, diğer yandan İngiltere'nin Bitlis'teki konsolosluk temsilciliğini de üzerine almıştı. Konsolosluk görevine başladığında Knapp, ABD'ye gönderdiği bir raporda, konsolosluk işlerinin misyonerlik çalışmalarını aksatmadığını belirtmiş ve görevlilerle birlikte konsolosluktaki çadırlardaki iki odanın kullanımının da kendi hizmetine sunulduğunu raporuna eklemiştir.

1913 yılı Mart ve Nisan yıllarında bölgedeki Kürt eylemleri ile ilgili olarak Bitlis İngiltere Konsolos Yardımcısı Amerikalı Misyoner George Knapp'ın İngiltere Dışişleri Bakanlığına iletilen raporlarından bazıları şunlardı:

17 Mart 1913- Burada bir tabur Siirt'e gitmeye hazırlanıyor. Bohtan bölgesinde Bedirhan zade Abdürrezak'ın isyan bayrağını çektiğine dair sürekli raporlar geliyor.

3 Mart 1913- Siirt bölgesindeki Kürt kabileler arasında problem var. Bunu başlatanın Pencenarlı kabilesinden Beşar Çeto olduğu söyleniyor. Bu şahıs, diğer Kürtler için Halep'ten üç tüfek getiren bir Kürt'e silahları bıraktırmış ve bunun üzerine özellikle Aligan kabilesi olmak üzere bazı kabileler ona saldırmaya hazırlanmış. Hükümet onları uzlaştırmak için bir komisyon gönderiyormuş.

7 Nisan 1913- Yusuf Paşa, Sadullah Efendi, eski bir milletvekili ve valinin oğlundan oluşan komisyon geçen ayın 30'unda Pencenarlı'lar, Beşar Çeto'nun kabilesi ve Aliganlı'lar arasında uzlaştırma yapmak için yola çıkmış. Bohtan bölgesini içeren Siirt bölgesinde hiçbir asi Kürt hareketi yok, ama sadece kabileler arası meseleler var.

14 Nisan 1913- Kürtler arasındaki hareketliliğin korkunç seviyeye çıktığı Siirt'e gitmek için birlikler ve toplar Muş'tan yola çıktı. Viskonsül Yüzbaşı Seel'den anladığım kadarıyla Siirt'ten iki tabur ve Muş'tan bir batarya Kamil Bey ve Hassan Bey adındaki Bedirhan'ın oğulları tarafından hükümete karşı Diyarbakır vilayetinde kalkıştıkları kışkırtmayı bastırmaya gönderildi. Ne Abdürrezzak ne de herhangi bir diğer Kürt isyancı Siirt bölgesinde değildi. Bu arada 5 Kasım, 1912 tarihli 80 nolu teslimatımla ilgili bir düzeltme yapmak istiyorum. “Cabir Paşa Şeyh Abdullah'ı Türk bölgesine getirmek için ikna etme ümidiyle Şeyh Abdullah'ın bir akrabası olan Şeyh Yusuf'la birlikte gitti. Ne var ki, şu ana dek, Şeyh Abdullah gelmeyi reddetti.” Bu cümlede ki “Şeyh Abdullah” için “Şeyh Taha” okunmalı.⁹⁵⁵

25 Nisan-Kürtlerin Ermenilere “Hükümete karşı bize katılın” diye teklif ettiğine dair raporlar başka kaynaklarca da doğrulandı. Görünen o ki reform gayretleri anti-hükümet karakteri taşımayan Ermeniler, daha önce olduğu gibi, otoriteler Kürt fanatikliğini canlandırır ve bunu Ermenilere yansıtır korkusundan dolayı Kürtlerle aynı kaderi paylaşmak konusunda tereddüt içindeydi.

30 Nisan 1913- “Muş'tan Siirt'e gitmek üzere yola çıkmış iki alay asker (ama toplamda sadece 200 adam var) ve dört dağ topu geçen hafta geldi. Vali şimdilik onları burada koruma sorumluluğunu aldı; aralarında hasta olanlar var. 200 kadar asker son birkaç hafta karahummadan dolayı Muş'ta can verdi. Siirt bölgesinde Bedirhan kabilesinin topladığı Kürtlerle hükümet birlikleri arasında henüz bir çatışma yok. Bedirhan kabilesinden Hüseyin Paşa emrinde toplanmış en az 1,000 silahlı Kürt olduğu kesin olarak biliniyor. Kürt köylerinden silah ve erzak toplanıyor. Ayrıca hayvan başına 7-8 kuruş vergi toplanıyor. Hükümetin vergi toplama görevlileri kovuldu ve Kürtler kişi başına 4.5 kuruş vergi ödemeyeceklerini sadece 1.25 kuruş vergi ödeyeceklerini deklare ettiler. Ama bunu bile ödemiyorlar. Kürtler

⁹⁵⁵ F.O. 424-238/6996-141, s. 142.

Hükümete karşı onlara katılmaları için Ermenilerle görüşmeler yapıyor ve Ermeniler de zayıf olan hükümete güvenmektense onlara katılmanın daha güvenli olacağı kanaatinde.⁹⁵⁶

Bitlis'te Knapp'ın tercümanlığını yapan tercüman ve kavas kanunlara uymayarak Osmanlı Devleti memurlarına karşı gelince tutuklanmışlar, İngiltere Büyükelçiliği 20 Şubat 1912'de Hariciye Nezareti'ne müracaat ederek, İngiltere'nin Bitlis Yardımcı Konsolosluğu tercümanının ve kavasının Bitlis Bidayet Mahkemesince hapsedilmesinin ve mahkeme esnasında şebender memurunun bulundurulmamasının anlaşmalara aykırı olduğunu bildiriyordu.⁹⁵⁷ Bu telgraftan sonra tutuklular serbest bırakılmıştı.

1915 yılı Temmuz ayına kadar Bitlis'te faaliyet gösteren Knapp, bu tarihte yetkililer tarafından Diyarbakır'a sürülmüştür. Knapp'ın Diyarbakır'a gönderilmesinin başlıca nedeni evinde sakladığı Ermenilerdir. Knapp'ın evinde bulunan bir Ermeni gencin, sokaktan geçmekte olan bir jandarmaya pencereden ateş açıp öldürmesi sonucu yetkililer, Knapp' a İstanbul'a gönderilmek üzere bir kâğıt imzalatmışlardır. Daha sonra yirmi kişilik bir koruma eşliğinde Knapp, Bitlis'ten Diyarbakır' a sevk edilmiştir. Toplam 8 gün süren yolculuğun 6. günü sıtmaya yakalanan Knapp, Diyarbakır'a ulaştıktan iki gün sonra ölmüştür. Knapp buradaki Protestan Mezarlığı'na gömülmüştür.⁹⁵⁸

Knapp, 1911 yılında Bitlis'e yeniden gelişinden 1915 yılına kadar burada faaliyet göstermiştir. Bu süre içerisinde bir yandan misyonerlik çalışmalarını sıkı biçimde devam ettiren Knapp diğer yandan bölgede meydana gelen olayları, gelişmeleri ve bölgeyle ilgili hemen her türlü bilgiyi kayda geçirip İngiltere'nin Erzurum Konsolosuna ulaştırmıştır. Diğer yandan Knapp tarafından yazılan raporların söylemi, Anadolu topraklarında Hıristiyanlığı yeniden canlandırmak üzere yaklaşık bir asır boyunca durmaksızın faaliyet gösteren Amerikan Board Örgütü ile yine aynı topraklar üzerinde köklü emperyal amaçlar güden İngiltere'nin nihai çıkarlarının bir sentezi biçimde tezahür etmektedir.

⁹⁵⁶F.O. 424-238/7006-131.

⁹⁵⁷ BOA. HR. HMS. İŞO. 77/5

⁹⁵⁸ Musa Şaşmaz, İngiliz Konsolosları ve Ermeni Katliamı İddiaları, s. 756 ve 765.

Bitlis'te görev yapan İngiltere yardımcı konsolosları listesi şu şekildedir:⁹⁵⁹

Tablo 36: Bitlis'te görev yapan İngiltere yardımcı konsolosları listesi (1895-1914)

Konsolosun Adı	Atama Tarihi	Göreve Başlama	Görev Bitişi
Charles S. Hampson (YK)	1 Haziran 1895	20 Temmuz 1895	6 Eylül 1896
James Henry Monahan (YK)	1 Ağustos 1896	7 Eylül 1896	16 Mayıs 1897
Francis Edward Crow	12 Mayıs 1897	12 Mayıs 1897	26 Şubat 1898
James Henry Monahan (YK)		22 Şubat 1898	15 Ekim 1898
Agop Mirzoyan (v)		15 Ekim 1898	17 Nisan 1900
Frederick G. Freeman (YK)	27 Ekim 1901	26 Ekim 1901	18 Mayıs 1903
J. Heathcore (YK)	20 Nisan 1903	17 Mayıs 1903	29 Kasım 1905
Arthur. B. Geary	26 Kasım 1905	27 Kasım 1905	15 Ekim 1906
Erşak Safrastıyan (v)		16 Ekim 1906	4 Aralık 1908
William B. Heard (YK)		15 Temmuz 1907	30 Aralık 1907
Erşak Safrastıyan (v)		4 Haziran 1909	11 Aralık 1911
George P. Knapp (v)		15 Ocak 1912	1914

YK: Yardımcı Konsolos, v: vekil

Görüldüğü üzere İkinci Meşrutiyet döneminde Bitlis'te İngilizlerden çok Amerikalı misyonerlerin etkisi görülmektedir. George P. Knapp hem Amerika Birleşik Devletlerini hem de İngiltere'yi vilayette temsil etmiştir. Knapp'ın 1894-1896 yılları arasındaki tavırları hatırlandığında raporlarının her iki ülkeye nasıl gittiği tartışılmaz. Bu yüzden İngiltere Konsolos Yardımcılığı yapan Knapp'ın raporları aynı zamanda ABD Büyükelçiliği'ne ABD'deki misyoner merkezinde de gidiyordu. Bu raporlar Ermenilerin mağduriyetini abartılı ve tek taraflı bir şekilde anlatıyordu.

Knapp Bitlis'teyken birçok misafiri de geldi. 1913 yılında Mamüretülaziz Amerika Konsolosu olan Masterson ve arkadaşı Van, Diyarbakır ve Bitlis seyahatine çıkmışlar, bu gezi boyunca valiler tarafından, Hariciye Nezareti'nin uyarısı sonucu takip edilmişler, şüpheli bir harekette bulunmamışlardır. Bu yolculuklar sırasında konsoloslar misyonerlerin yanında kalmışlardır. Bu seyahat kavaslarla birlikte iki ay

⁹⁵⁹A. g. e.,ss. 320-332.

sürmüş, Bitlis, Garzan, Rıdvan ve Hasankeyf merkezleri gezilmiştir.⁹⁶⁰ (Bakınız fotoğraflar)

Amerikalılar gibi Bitlis'te görevli İngilizler dışında misafir İngilizler de gelip şehirde kalmışlar ve misafir olmuşlardır. İngiltere Parlamentosu üyelerinden ve parlamentoda Türklere dostluk gösterilerinde bulunan Walter Guinness 1913 yılı sonbaharında Doğu Anadolu gezisine çıkmıştır. Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis valileri Dahiliye Nezareti tarafından uyarılarak kendisine mümkün olduğu kadar iyi davranılmasını ve eğer bir nezaketsizlikle karşı karşıya kalırsa, durumun düzeltilmesine yardımcı olunmasını istemiştir. Ayrıca adı geçen şahsın seyahatinin Ermenilerin durumlarını araştırarak bir kitap yayınlamak veyahut İngiltere Parlamentosu'nda Ermeni Meselesi görüşüldüğü zaman düşüncelerini ve özel araştırmasını açıklamak maksadına yönelik olması muhtemel olduğundan kendisine misafirperverlik gösterilmesi istenmiştir. Muş'ta bulunan Bitlis Valisi Mazhar Bey 15 Ekim 1913'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgrafta İngiliz Parlamenter hakkında şu bilgileri veriyordu:

“İngiltere Parlamentosu üyelerinden Walter Guinness Muş'tan vilayetin en sarp bir bölümünde bulunan Mutki kazasına geçerek birkaç gün oralarda kaldıktan sonra Siirt'e geçmiştir. Kendisiyle konuşan memurlarla halkın anlattıklarına göre İngiltere Parlamentosu'nda Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti programını destekleyen muhalefet partisi mensubu olarak Balkan meselelerinde Osmanlı haklarını savundukları gibi İngiltere Hükümeti'nin gelecek Ocak ayında Doğu vilayetleri meselesi hakkında bazı açıklamalar yapma ihtimaline göre önceden bu demeçlerdeki gerçeğe aykırı bölümlere karşı şahitler ve delillerle savunmada bulunmak için bu seyahati yaptığını söylemiştir. Ayrıca ortada bir Ermeni ve Kürt Meselesi olmadığını söylediği, idare meclislerinde ve mahkemelerde Ermeni üyelerin olduğunu, diğer memuriyetlerde de Ermenilerin hizmet ettiklerini yakından görüp anladığını ve gurur duyduğunu, imkân dahilinde bunların memuriyete alınmalarının Osmanlı'nın menfaatine uygun olacağını iyi niyetli bir düşünce olarak belirttiği de anlaşılmıştır. Siirt taraflarında da kendisine gerekli saygı ve kolaylık gösterilmesi mutasarrıflığa yazılmıştır. Kendisi ile konuşan memurlara bu bölge hakkında mecliste Türkler

⁹⁶⁰ BOA. DH. MUİ. 17-3/3; 31-1/61.

lehine konuşmak için dolaştığını, Ermeni ve Kürt meselesi olmadığını gördüğünü, Ermenilerin mahkemelerde görevli olduğunu görerek durumu anladığını ifade etmiştir. Karısı Varto'da hastalanmış vilayet merkezinden doktor gönderilmiştir.”⁹⁶¹

Avrupalılar gündemlerini hep kötü haberlerle meşgul eden Doğu Anadolu hakkındaki haberlerini bu görevlilerden ve seyyahlardan alıyorlardı. Bu yüzden Osmanlı Hükümeti bu seyyahların pek yalnız bırakılmamasını ve mümkün olduğu kadar tarafsız kaynaklardan bilgi sahibi olmalarına çalışılmasını valilerden talep ediyordu.

5.4.3 Fransız Konsolosları

XX. yüzyılın başında Fransızların bölgedeki konsolosları Van'da bulunuyordu ve statüsü yardımcı konsolosluk seviyesindeydi. Ermeniler ABD, Rus ve İngiliz temsilcilerinin çalışmalarını yetersiz bulmuş olacaklar ki, Fransa Dışişleri Bakanını ziyaret ederek diğer devletler gibi Fransa Hükümeti tarafından da bir konsolos memurunun Bitlis'te bulundurulmasını rica etmişlerdi. Bunun üzerine adı geçen Bakan Musul konsolos memuruna Siirt, Bitlis ve Muş'a uğrayarak Van'a kadar bir seyahatte bulunma emrini vermişti. Musul konsolos memuru Bitlis ve Muş'a giderek bölgede incelemeler yapmış ve raporlar sunmuştu.⁹⁶²

Bu yönlendirmelerden sonra Fransa'nın Van konsolos yardımcısı Rupen ve Tercümanı Mihran 1905 yılı baharında Muş ve Bitlis'e bir seyahat düzenlemişlerdi. Bu seyahat esnasında Muş karakolunda tutuklu Ermenileri gören Rupen söz konusu karakola girerek nöbetçi polis Ziya Efendi'ye hiddet ve öfke ile bağırarak “ne hakla bunları yakaladınız” demiş, durumlarının araştırılması için götürdükleri cevabı verilince de Ziya Efendi'ye karşı elindeki bastonu tehdit eder bir surette kaldırıp “ekenef sen ne karışırısın” diye hakaret etmiş ve zorla bu Ermenileri yanlarına alarak

⁹⁶¹ BOA. DH. KMS. 1/23. Noel Buxton ve Harold Buxton 1913 yılında Rusya, Doğu Anadolu ve İran'a yolculuk yaparak bu bölgeler hakkında bir gezi kitabını 1914 yılında yayınladı. Kitapta Kürtlerin özellikleri, Hamidiye Alayları, aşiret reisleri, alayların lağvı ile başlayan Ermeni-Kürt olaylarından bahsediliyordu. Ermeniler modern bir eğitim sistemine sahipler ve Varag Manastırı önemli bir merkez, Ermeniler girişimci özelliklere sahipler. Jöntürk ihtilaline rağmen Kürtlerin korunması devam ediyor, Ermeni basını Türk hükümetine yüklenmeye devam ediyor. Wiscont Bryce'in girişini yazdığı kitap Ermenilerin yüceliğinden Kürtlerin ve Türklerin kabalığından bahsediyor. (Noel Buxton, Harold Buxton, Travel and Politics in Armenia, London, 1914).

⁹⁶² BOA. Y. MTV. 233/80.

götürmüşlerdi. Ayrıca konsolos yardımcısı Rupen dağ ahalisi için koyun satın alıp dağıtılmak üzere Muş Ermeni Piskopos Vekili Keşiş Arin'e üç yüz Osmanlı lirası teslim ederek Van'a dönmüştür. Rupen bu yardımları dağıtırken özellikle olay çıkan köylerin ahalisine yardım dağıtılacağını söylemiş, Muş'taki Çanlı Manastırı'ndan geri dönüşlerinde Hergüft köyüne uğramaları, Ermenilerin yardım isteğinde bulunmaları üzerine Tercüman Mihran "siz kimlerle savaştınız ki size de para verelim" diye cevap vermiştir.

Ermeni bozguncularının cüretlerinin artmasına sebep olduğundan bu halin ülke güvenliği üzerinde doğal olarak kötü etkilerinin olacağı düşünülmüş, adı geçen konsolosun bu hareketi, milletler arasında geçerli ve yürürlükte olan devletler hukuku kurallarına aykırı ve Osmanlı kanunlarına göre de yasak olduğundan bir fezleke düzenlenerek Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliğine verilmiştir.⁹⁶³ Haziran ve Temmuz 1905'te bu konu üzerine düşen Osmanlı Hükümeti Van'daki Fransız yardımcı konsolosunun görevden alınması için çaba harcadı ve sonunda Fransa'dan şu cevabı aldı: "Rupen'in seyahati ile ilgili raporu elimize ulaşmıştır. Osmanlı Hükümeti'nin iyiliğini isteyen böyle bir kişinin azlini istemek uygun değildir."⁹⁶⁴

Osmanlı Devleti Muş ve Bitlis'te memurlarını tahkir eden, Hıristiyanları aleyhine kışkırtan Fransız Rupen ve tercümanı Ermeni Mihran hakkında herhangi bir işlem yapamamıştır. Bu yüzden Ermeniler her geçen gün memurlara, askerlere, jandarmalara ve sivil halka karşı tavırlarını değiştirmişler ve onları aşağılamaya başlamışlardır. Devlet makamlarının bu durumunu gören aşiretler de artık kayıtsız davranmaya ve kendi düzenlerini kurmaya doğru yönelmişlerdir. Böylece Fransa'da bulunan komiteci Ermenilerin istekleri Bitlis'e bir konsolos atanmasa da yerine getirilmiştir.

Fransız kamuoyu bölge hakkındaki haberleri bu Ermeni tercümanlardan alırken bazen kendi gazetecileri de bölgeye seyahatler düzenlemişlerdir. 1913 yılında Fransız gazetecilerinden Mösyö Mera iki arkadaşıyla Anadolu'da seyahate çıkmış Dahiliye Nezareti Bitlis Vilayetini bu gazetecilere kolaylık gösterilmesi için

⁹⁶³ BOA. A. MKT. MHM. 549/21.

⁹⁶⁴ BOA. A. MKT. MHM. 673/25; Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri-I (1879-1918), Ankara, 2002, s. 175-185.

uyarmıştır.⁹⁶⁵ Ayrıca Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Sivas, Erzurum, Diyarbakır'da bulunan Ermeni piskoposları Patrikhane ile gizlice haberleşmek için bölgelerindeki Rus, İngiliz ve Fransız konsoloslarına başvuruydular. Konsoloslar da piskoposların mektuplarını kendi resmi zarflarının içine koyup İstanbul'da oturan elçilere gönderdiklerinden bunlar da zarfları açtıklarında içeriden çıkan Patrikhane'ye hitaben yazılmış bu mektupları Patrikhane'ye göndermekteydiler. Patrikhane'nin bu tarz haberleşmesi Osmanlı Devleti'nin gerek emniyeti ve gerekse dışişleri açısından son derece dikkate değer bulunduğundan bahsi geçen vilayetlerin valilerine ve polis müdürlerine Ermeni piskoposların bölgedeki konsoloslarla olan ilişkilerini sıkı bir şekilde gözlemeleri ve bu şekilde haberleşmelere kesinlikle fırsat tanımamaları için etkili emirler verilmişti.⁹⁶⁶

5.4.4 Rus Konsolosluğu

Bitlis'te en yoğun çalışan konsolosluk Rus Konsolosluğu'du. Özellikle 1905 yılından itibaren Rusya Doğu Anadolu'ya yönelmiş, İngiltere ile aralarındaki 1907 görüşmelerinden sonra da İngilizler kendilerini bölgeden çekmeye başlamışlardır. Bu durum Rusya'yı bölgede tek hakim durumuna getirmiş, hatta bir ara ABD bile bölgede vatandaşlarının hamiliğini Rusya'ya bırakmış, ABD'li misyoner Knapp bölgenin Rusya'nın koruması altında bir yetime bırakılmasını da istemiştir. Doğu Anadolu bölgesinde uluslararası dengeler 1908 yılından itibaren Rusya'nın lehine değişince Bitlis'te de Rusların Türklere karşı tavırlarında değişimler gözlenmiştir. Bitlis Rus Konsolosu 16 Temmuz 1908'de Bitlis'e civar Ermeni köylerine giderek sadece Ermenilere her nüfusa beşer kuruş para dağıtmıştır. Bu konuda harekete geçen Bitlis vali vekili Feyzi Bey bir yazı ile konsolosu uyararak bu gibi dağıtımların hükümetin bilgisi dahilinde yapılmasını istemiştir. Ayrıca yanına sadece Ermeni tercümanı olarak böyle köyleri dolaşması da mahzurlu bulunmuştur. Konsolos AhlatKazası köylerine giderek bu yardımları dağıtmış, 19 Temmuz'da Bitlis'e dönmüştür. Konsolos valiye verdiği cevapta bundan sonra bu kaideye uyacağını bildirmiş, 24 Temmuzda yanına jandarma olarak Muş Ermeni köylerine yardım

⁹⁶⁵ BOA. DH. KMS. 8/18.

⁹⁶⁶ BOA. Y. PRK. AZJ. 52/60; Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri-I, s. 188.

dağıtmak üzere gitmiştir.⁹⁶⁷ Rusya'nın böyle köy köy dolaşarak Ermenilere para dağıtması bölgede Osmanlı Devleti'nin statüsünü ve otoritesini sarsarken Rusya'nın nüfuzunu ve politikalarını güçlendirmiştir.

1911 yılı Aralık ayında Bitlis vilayetinde yabancı konsolos memurlarından sadece vilayet merkezinde Rus konsolosu Şirkof ve konsolos yardımcısı Longo bulunuyordu.⁹⁶⁸ Rusya'nın Bitlis Konsolosu Şirkof Rusya'ya gitmek üzere 19 Nisan 1908'da Bitlis'ten hareket etmiş, Van'ın Tatvan köyünde bazı Ermenilerle gizlice görüşmüştü.⁹⁶⁹ Konsolos askeri kıyafetlerle geziyor ve Ermenilerle görüşüyordu.⁹⁷⁰ 1910 yılı Nisanından itibaren Rusya'nın Osmanlı aşiretlerini Rusya'ya hicrete teşvik ettiği ve sınırda askeri yığınak yaptığı haberi alındığından karşı tedbir alınması hakkında Dahiliye Nezareti Bitlis Valiliği'ni uyarıyordu.⁹⁷¹ İngiltere'nin Bitlis Yardımcı Konsolosluğu Vekili A. S. Safrastıyan da bölgede Rus konsolosunun çalışmalarından rahatsızdı. Onun 17. 11. 1911 tarihli bir raporuna göre, Bitlis'teki Rus konsolosluğuna viskonsül sekreteri olarak M. P. Loiko diye biri gelmişti. Konsolos Şirkov'un, olur da aniden görevinden ayrılmak zorunda kalırsa diye M. Loiko'nun onun adına çalışacağını gizlice söylediği anlaşılıyordu. Mevcut koşullar altında, Bitlis'te bir tane daha Rus konsolosluk memurunun bulunması buradaki Müslümanlar arasında büyük heyecana sebep oluyor ve bölgede Rus aktivitesinin yakın olduğu şeklinde algılanıyordu. Buradaki Kürt temsilciler tarafından Safrastıyan'a şöyle bilgi verilmişti: Etrafta olası bir Rus istilasından söz edilmekte ciddi endişeler var. Kürtler ona göre, Büyük Britanya ile samimi bir dostluğun imparatorluğu bu krizden kurtarabileceğini düşünüyorlardı.⁹⁷²

Bitlis vali vekili olarak atanan Ulvi Bey, göreve başladıktan sonra teşrifat talimatına göre Rus konsolosun kendisini tebrik için ziyaretini bekledi. Rus konsolosu Şirkof

⁹⁶⁷ BOA. DH. TMIK-M 273/ 68.

⁹⁶⁸ BOA. HR. HMŞ. İŞO. 221/77.

⁹⁶⁹ BOA. DH. ŞFR. 396/128; 397/25; 397/27.

⁹⁷⁰ "...Me'zûnen pasaportlu olarak Rusya'ya gidiyor. Bitlis'ten iki Ermeni jandarma muhafazasıyla hareket ettiğini ve yolda konak ettiği Tatvan ve Ahlat'ın Armud ve Kızvak ve Zirekli ve Ayntab'ın Köşk karyelerindeki Ermeniler tarafından son derece i'zâz ve ikram edildiği ve kaldıkları yerlerde Ermenilerle gizlice sabahlara kadar görüşüklerini mûmâileyhi getirmiş olan mekkâreci ifade etmiştir. Eleşkird'de de bir Ermeni hanesine misafir edilmesini rica etmiş ise de bir Müslümana misafir edilmiş ve gece 3 raddelerinde birkaç Ermeni ile görüşmek arzu eylemiş ve vaktin geçtiğinden bahisle geçiştirilmiştir. Mûmâileyh, Pasin Karakilisesi'nden Rusya'ya geçmek üzere Tahir-Velibaba tarihiyle bugün Eleşkird'den hareket etmiştir. Gece Tahir'de kalacaktır. Muhafız verildiği gibi ahvâlini de tarassut etmeleri tenbih kılınmıştır. 3 Mayıs 1908 (BOA. Y. MTV, 309/7).

⁹⁷¹ BOA. DH. ŞFR. 662/97; BOA. DH. MUİ. 2-6/5 22.

⁹⁷² F. O. 424-229/3023 s. 168.

valiliğe tercümanını gönderdiği gibi bayram münasebetiyle düzenlenen merasime ne katıldı ne de vekil gönderdi. Vali, Bitlis'e geldiğinde karşılıklı tebrik ve telgraf gönderilmemişti. Rus konsolosun bu tutumu hayret verici idi ve vilayetin haysiyetini, Osmanlı Devleti'nin itibarını devam ettirmesi için konsolosun teşrifat kurallarına uyması gerekiyordu.⁹⁷³ Bitlis'te çok sık vali değişmesi, Osmanlı Devleti'nin zayıflaması bu uygulamada etkili olmuş olabilir. Rus konsolosları Balkanlarda olduğu gibi bu bölgede de istedikleri gibi hareket ediyorlar, Osmanlı devleti yöneticilerine karşı saygısızca davranıyorlardı. 1912 yılında ABD Bitlis'teki haklarının korunmasını Rusya'ya devrettiğini duyurmuştu. Bitlis Rus Konsolosu, Vali Ali Bey'e müracaat ederek Bitlis'teki Amerika tebaasının himayesinin kendileri tarafından sağlanacağını, bunu İstanbul'daki Rus büyükelçiliğinin kendisine tebliğ ettiğini bildirmişti. Vali bu durumun açıklamasını Dâhiliye Nezaretinden istemişti (2 Aralık 1912).⁹⁷⁴ Knapp, İngiltere Konsolos yardımcısı atanana kadar Ruslar ABD vatandaşlarının himayesini üstlenmişlerdi.

Vali konsolos tartışmaları haliyle Birinci Dünya Savaşı başlayıp Rus konsoloslarının Bitlis'ten ayrılmasına kadar eksik olmadı. 1914 yılından itibaren Rusya'nın bölgedeki temsilcileri cesaretle Osmanlı yetkililerine karşı hakarete varan davranışlarda bulunmuşlardı. Bu davranışlarından dolayı Bitlis Rus Konsoloshanesi kavas Vastan polis müdürünün emriyle tutuklanmıştı.⁹⁷⁵ Vastan'ın resmi yazı ile teslimini istemiş, ancak buna olumsuz cevap alınmıştı. Vastan ve İngiliz konsolosluğu kavaslığındaki Ermeniler seferberlik gereği askere alınacaklardı ve emre uymamışlardı. Ayrıca Vastan kendini askerliğe davet eden polislere dil uzatıp silah çekmişti.⁹⁷⁶

1914 yazında Bitlis'te vali ile Rus konsolosu arasında cereyan eden bu hadise üzerine Maliye Mazır Cavid Bey Rusya Sefareti'ne bir mektup yazmıştı. Sadaret bu konuda Cavid Bey'in malumatlarına müracaat ile Mösyö De Kris ile buna dair olan görüşmelerinde sefirin tahkikat yapacağını ve konsolosun yolsuzluğu tahakkuk ederse azledileceğini beyan ettiğini, bu yüzden tahkikat sonuçlanana kadar bu

⁹⁷³ BOA. DH. MTV. 50/6.

⁹⁷⁴ BOA. DH. MTV. 10/55.

⁹⁷⁵ 11 Ağustos 1914. BOA. DH. ŞFR. 43/227.

⁹⁷⁶ BOA. DH. ŞFR. 437/91; 440/21; 436/130.

konuda resmi yazışma yapılmaması kararlaştırılmıştı.⁹⁷⁷ Rusların konsoloslukta bilgi kaynakları Ermenilerdi. Rus konsolosluğundaki görevliler de Ermenilerden oluşuyordu. Rusya Hükümeti Bitlis konsoloshanesi kavaslarından Bitlisli Serkis Bekoyan ve Muşlu Agopyan'a üstün başarılarından dolayı Romanof Hanedanının üç yüzüncü yıldönümü anısına mahsus tunç madalyalar vermiş, Padişah Mehmet Reşad madalyaların verilmesine ve takılmasına müsaade etmiştir. (27 Aralık 1913)⁹⁷⁸

Konsoloslar dışında Rus casusları da çeşitli bahaneler ve isimler altında bölgede seyahat etmişler ve bilgi toplayarak fırsat bulduklarında Ermeniler ve aşiretler arasında propaganda yapmışlardır. Rusya Erkan-ı Harbiye binbaşlarından Berlis'in maiyetinde jandarma elbiseli bir Kürt ve bir Ermeni bulunduğu halde aşiretlerin içlerinde dolaşarak Van cihetine doğru gittiği ve oradan da Ahlattaraflarına geçtiği ve Berliner Tageblatt Gazetesi Muharriri Edva adlı bir Alman'ın da bir haftadan beri Bitlis'te bulunduğu ve Diyarbakır taraflarına gideceği hakkında Bitlis valiliği tarafından Dahiliye Nezaretine bilgi verilmişti.⁹⁷⁹ Yine Rusya Erkan-ı Harb binbaşlarından birisinin birkaç refikiyle Bayezid tarafından gelerek Hasenanlı ve Haydaranlı asiretleri içinde dolaşıp Van tarafına gittikleri, Malazgird'te Karakoç Karyeli Reşid Efendi'nin evinde kaldıkları ve Pasinler kazasına bağlı bir Ermeni köyünün o bölge Kürtlerinin zulmünden şikâyet ettiği haberi Bitlis valiliğine ulaşmıştı.⁹⁸⁰

Rusların II. Meşrutiyet döneminin özgür ortamından faydalanarak Kürtler ve Ermeniler arasında yaptıkları bu geziler, dağıttıkları paralar ve yaptıkları propagandalar Bitlis'te 1914 yılındaki aşiret ayaklanmasında ve genel savaş sırasındaki Ermeni desteklerinde sonuçlarını verecekti.

⁹⁷⁷ BOA. BEO. 4311/323284.

⁹⁷⁸ BOA. DH. KMS. 9/13; BEO.4242/318145.

⁹⁷⁹ 28 Aralık 1908 BOA. DH. ŞFR. 407/157.

⁹⁸⁰ 1 Şubat 1909 BOA. DH. ŞFR. 409/110.

VI. BÖLÜM: BİTLİS VE ÇEVRESİNDE KÜRTLER

6.1 Meşrutiyetin İlanına Kadar Osmanlı Devleti İdaresinde Kürtler

Kürtler, tarihte kısa süreli bağımsızlıklar elde etmekle birlikte daha çok Anadolu, İran ve Ortadoğu'da kurulan çeşitli devletlerin yönetimi altında yaşamış kalabalık Müslüman halklardan biridir. Bu nedenle Kürtlerin tarihini, Türk, İran, Arap halklarının tarihinden ayrı ve bağımsız görmek ve incelemek mümkün değildir. Osmanlı Devleti'nin Kürtlerle ilk ciddi teması XVI. yüzyıl başlarında olmuş, yaşadıkları ve yerleştikleri bölgelerde İran Safevilerinin Osmanlı Devleti ile başlayan nüfuz ve iktidar mücadelesi uzunca bir süre devam etmiştir. İran yönetimini ele geçiren Şah İsmail'in, Yavuz Sultan Selim'e mağlup olmasının ardından bölgede, Osmanlı hâkimiyetinin kurulması yolunda önemli adımlar atılmış, özellikle önemli bir Kürt âlimi ve devlet adamı olan İdris-i Bitlisi'nin faaliyetleriyle Kürt aşiret ve beyleri Osmanlı idaresini kabul etmiştir.⁹⁸¹ Böylece başka unsurları da devlet bünyesinde bir araya getirmeyi başaran Osmanlı Türkleri ile Kürtler arasında yüzyıllarca devam edecek bir beraberlik ve ittifakın temelleri atılmıştır. 1515'te "Diyarbakir Eyaleti" kurularak Osmanlı yönetiminin eyalet çerçevesi içinde yer alan ve genellikle yerel Kürt beylerin idaresinde bulunan sancaklar teşekkül etmiştir. Osmanlı padişahı tarafından atanan Kürt beyleri tarafından imtiyazlı bir statüde babadan oğula geçen şekilde yönetilen, Osmanlı kaynak ve belgelerinde bazen "Vilâyât-ı Şarkıye", bazen de coğrafi ve idari bakımdan "Kürdistan" adıyla anılan bu topraklar, hemen hemen bütünüyle Osmanlı'ya bağlanmıştır. Bitlis Sancağı ve çevresi de bu çerçevede Şerefüddin'in idaresinde bırakılmış, bölgedeki aşiretler aralarında ittifak yaparak "Rozgiri", "Rozkeri" adı altında birleşmişlerdir. Bir rivayete göre bu aşiretler aralarındaki ittifakı bir günde oluşturduklarından bu ismi almışlardır.

Osmanlı Devleti içerisindeki statüleri Tanzimat'ın ilanından sonra değişmeye başlayan Kürt aşiretleri merkezileşmeye karşı çıkarak eski düzenlerinin devam etmesini istemişlerdi. Tanzimat, öncelikle Rumeli'de Elviye-i Selâse denilen, Yanya,

⁹⁸¹Henri J. Barkey; Graham E. Fuller, Turkey's Kurdish Question, New York, 1998, s. 6.

Tırhala, Manastır eyaletlerinde, Anadolu’da ise, Diyarbakır ve Erzurum eyaletlerinde uygulanmaya konuldu. Tanzimat’ın 1845 yılında Van ve çevresinde yürürlüğe konması ile birlikte hükümete karşı bir isyan hareketi baş gösterdi. Ortaya çıkan tepkiler üzerine buradaki uygulamalar belli bir süre ertelendi. Fakat uygulamanın ertelenmesi ayaklanmaları önleyemedi. Van’ın merkezindeki bu isyan hareketini Han Mahmud yönetmiştir. Tanzimat’tan önce bölgede Müküs Emiri olarak görev yapan Han Mahmud, Tanzimat’ın Van’da uygulanması ile birlikte sahip olduğu gücünü ve nüfuzunu kaybedeceğinden korkarak bazı muhalif Kürt beylerini de yanına almış ve devlete karşı büyük bir isyan hareketine girişmiştir. Osmanlı Hükümetine göre bölgedeki beyler Tanzimat’ın getirmek istediği düzeni anlayamamışlardı. Bu yüzden Meclis-i Vâlâ üyelerinden Kâmil Paşa, olayların incelenmesi ve Tanzimat’ın asıl amacının halkın refah ve mutluluğunu sağlamak olduğunu anlatmak ile görevlendirilerek Trabzon vapuru ile yola çıkarıldı. Ayrıca vali ve defterdara, uygulamayı nasıl yapacaklarına dair ikinci bir talimatname gönderildi. Konsolos ve vekillerine karşı nasıl davranılacağı da kendilerine anlatıldı.⁹⁸² Bu gelişmelerin olduğu dönemde Bitlis, Diyarbakır vilayetine bağlı bir sancaktı.

Tanzimat ilanından sonra yaşanan ilk ciddi Kürt ayaklanması Cizre’deki Botan Emiri Bedirhan Bey’in 1847’deki ayaklanmasıdır. Bu ayaklanma merkezî devlete karşı yetki alanını genişletmek için yapılmış bir başkaldırıydı. 1847’de başlayan çatışmalar, sekiz aylık bir mücadeleden sonra merkezin galibiyeti ile sonuçlandı. Bedirhan Bey önce İstanbul’a sonra yabancı ülkelerin ricasıyla Girit’e sürgüne gönderildi. Orada Müslüman ve Hıristiyanlar arasında arabuluculuk yapması üzerine devlet tarafından affedildi ve Paşa unvanıyla ödüllendirildi. Bedirhan Bey’in yenilgisinden sonra bölgede dini, ekonomik ve siyasi anlamda en güçlü aktör Hakkâri’nin Şemdinli bölgesindeki Nehri köyünde ikamet eden Şeyh Ubeydullah olmuştu. Peygamber soyundan gelen ve Nakşibendiliğin Halidiye koluna bağlı olan Şemdinanlar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra Osmanlı Devleti ile İran arasındaki bölgenin kontrolünü tamamen eline geçirmişlerdi. Ağır vergileri ve 1879’da kötü geçen hasadı bahane eden Şeyh Ubeydullah, önce vergi sistemini değiştirmek için devletle pazarlık yapmış, ama istekleri yerine gelmeyince

⁹⁸² Cabir Doğan, “Tanzimat’ın Van’da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı”, *History Studies International Journal of History*, 2011; 3(2) ss. 147–162.

Nasturilerin de desteğini alarak 1880'de hem Osmanlı Devleti'ne, hem de İran'daki Kaçar Devleti'ne isyan ettiğini açıklamıştı. Uzun bir pazarlıktan sonra Medine'ye sürgüne gitmek zorunda kalan Ubeydullah'ın Başkale'deki İngiltere Konsolos Yardımcısı Clayton'a yazdığı mektuptaki bazı ifadeler, Kürtlük bilincinin şekillenmeye başladığını gösteriyordu, çünkü talepler arasında Kürdistan'ın bağımsız bir bölge olarak tanınması da vardı.⁹⁸³ Bitlis Sancağı bütün bu yaşananların tam ortasında kalıyordu ve sancakta yaşayan aşiretlerin bir kısmı bu olaylara karışmıştı.

Bu bölgede Tanzimat'a karşı asıl direnme topraklarını yurtluk ve ocaklık olarak tasarruf edenlerden gelmişti. Nitekim Diyarbakır'da bu biçimde toprak tasarruf edenlerden bazılarının toprakları hazineye devredilerek, kendilerine maaş bağlanmış, bir kısmına ise kaza müdürlüğü verilmiş ve burada herhangi bir sorun ortaya çıkmamıştı. Aynı durumun Erzurum eyaleti ve Van merkezde yapılıp yapılmayacağı vali ve defterdardan sorulduğunda verilen cevapta, şimdilik böyle bir girişimin sakıncalı sonuçlar doğuracağı, ancak Bayezid sancağında bulunan yurtluk ve ocaklıkların kaldırılarak sahiplerine maaş bağlanması konusunda anlaşma sağlandığı, diğer yerlerde uygulamanın gelecek yıla bırakılması kararlaştırılmıştı. Bu durum sadece Bitlis ve çevresine mahsus bir gelişme değildi. Tanzimat Döneminin getirdiği yeni yönetim anlayışı genel itibariyle ülkede uygulama alanına konulamamış ya da konulsa da başarılı neticeler elde edilememiştir.

Bölgedeki hareketlenmelerde Rusya'nın da etkileri vardı. Rusların Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu'su ile ilgilenmesi 1805 yıllarına kadar inmektedir. 1805 yılında Kürt aşiretleriyle temas kuran Ruslar 1828-1829 ve 1853-1858 Osmanlı-Rus harplerinde bu ilişkilerini daha da geliştirdiler. Ruslar 1829 Osmanlı-Rus harbinde Kürtlerden bir, Kırım Harbinde de iki alay teşkil ettirmişti. Bu gelişmelerin ardından Rusya yoğun şekilde bir "Kürt Politikası" oluşturmaya çalışmıştır. Özellikle Doğu vilayetlerinde görevlendirdikleri konsolosları ve elçilik görevlileri vasıtasıyla bir takım bilimsel ve siyasi çalışmalar yaptılar. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi başlangıcında Erzurum'daki Rus konsolosu ile irtibat kuran bazı Dersim aşiretleri" muharebe sırasında Dersim'in Ruslara yardımda bulunacağını" beyan ettiler. Ruslar,

⁹⁸³ Ayaklanmalar ve Kürtlerin milliyetçiliğe dönüşleri hakkında bakınız: Martin Van Bruniessen, Kürdistan Üzerine Yazılar, İstanbul, 2013; Martin Van Bruniessen, Ağa, Şeyh, Devlet, İstanbul, 2013, Waidieh Jwadih, Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi ve Gelişimi, İstanbul, 1999; Susan Meiselas, Kürdistan in the Shadow of History, New York, 1997, ss. 96-101.

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen bazı iç isyanlara da destek verdiler. Bunlardan Kırım harbi sırasında ve sonrasında Van, Bitlis, Siirt, Hakkâri ve Musul'da çıkan "Şir Yezdan İsyanı" ile 1880 yılında çıkan "Şeyh Ubeydullah İsyanı" Rusya tarafından teşvik ve destek görmüştü. 1904 yılında Bitlis, Sasun, Muş ve Van'da çıkan isyana Ruslar, Kürtlerle Ermenileri birleştirmek ve bir Ermeni ve Kürt devleti kurdurmak maksadıyla destek vermişti. Osmanlı Devleti'nin iki büyük düşmanı olan Rusya ve İngiltere Osmanlı Devletinin doğu sınırlarını bir çember içine almak istiyorlardı. Ruslar, Osmanlıları buradan çıkarmak için bölgedeki aşiret halkını Tebriz, Hoy, Selmas, Rumiye ve Savucbulak konsoloslukları vasıtasıyla Osmanlı Devleti aleyhine çevirmek için çeşitli tertipler düzenlediler. Bölgeye askeri birlikler göndererek Osmanlı sınırlarına bir takım tecavüzlerde bulundular. Bundan başka konsolosların gizli tertipleriyle Osmanlı ve İran aşiretlerini, Karani Ağa, Ağapetros, Simko, Abdürrezzak gibi şeyhleri, Osmanlı aleyhine kışkırtmışlardır. Bunlar vasıtasıyla Kürtleri ve Musul sınırına kadar uzanan sarp arazide yerleşmiş bulunan Nasturileri külliyetli paralar ile ayaklanmaya sevk ettiler. Ruslar kendilerine katılan aşiretleri ödüllendirip boyun eğmeyenleri tehdit ediyorlardı.⁹⁸⁴

Bu gelişmelerden dolayı Sultan II. Abdülhamid dönemine kadar Tanzimat uygulamalarına karşı bölgede asayişini sağlamak pek mümkün olmamıştı. Sultan II. Abdülhamid Hamidiye Alaylarını teşkil ederek ve Bitlis Vilayetini kurarak bölgede merkezi otoriteyi sağlamaya çalışmıştır. Hamidiye Alaylarının kurulmasının birçok sebebi vardır. Bunların başında Padişahın doğu vilayetlerinde asayişini sağlama, bölgedeki devlet otoritesini tesis etme, muhtemel bir Ermeni bağımsızlık hareketinin önüne geçme, Rusya'nın askeri taarruzlarına karşı bölgede devamlı bir askeri gücü elde bulundurma düşünceleri gelmektedir. Çoğunluğunu Sünni Kürt aşiretlerinin oluşturduğu alaylar doğu ve güneydoğu bölgelerindeki altı vilayette kurulmuştur. Bu güçlere bazen Türk ve Arap aşiretleri de dahil edilmiştir. Bölgedeki aşiretler için Hamidiye Alayları içinde yer almak zamanla bir üstünlük algısını geliştirmiş, birbirine karşı öncelik duygusuna sahip olan bu aşiretler için bu statüye sahip olmak birinci derecede önemli bir olgu haline gelmiştir. Alayların silah ve aldıkları maaş sayesinde paraya sahip olmaları da bu statüye ulaşmak için belirleyici bir etkidir.

⁹⁸⁴ İsrail Kurtcephe, Suat Akgül, "Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri", OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı: 6 (1995), s. 249-250.

Alayların kurulmasındaki en önemli sebeplerden birisi de şüphesiz ki aşiretlerin düzenli bir yerleşik hayata geçirilerek kontrollerini sağlamaktır.⁹⁸⁵

Alayların kontrol altına alınmak istenmesi bir bakıma 1890'lı yıllarda onların devlet otoritesine karşı kayıtsızlıklarını da göstermektedir. Bu kayıtsızlık Tanzimat'ın bölgede kurmak istediği merkezi otoriteye karşı ortaya çıkan hareketlenmelerle ilgiliydi. Bölgenin fethinden beri otonom bir tarzda bölgede hâkimiyetlerini devam ettiren bölgesel güçler Tanzimat'ın getirdiği yeni anlayışla, eşitlik ve verginin merkezden toplanması anlayışına karşı harekete geçmişlerdir. Bu hareketlenmelere Rusya'nın 1877-1878 harbinde ve sonrasında aşiretleri ele almak istemesi ve Osmanlı Devleti ile ihtilafı olanları himaye etmesi de sebep olmuştur. Bu uygulama ile Padişah İslam birliği politikasını Doğu Anadolu'dan başlatmış oluyordu. Aşiretlere bölgede yarı bağımsız hareket imkânı verilmesi bazı olumsuzlukların yaşanmasına da sebep olmuş, aşiret alayları hem birbirlerine hem de Ermenilere karşı yer yer şiddet kullanma yoluna götürmüştür. Başlangıçta sadece Sünni (Türkmen, Karapapak, Kürt ve Arap) aşiretlerden oluşturulması öngörülen alaylar, 1891'de 100 kadar Sünni Kürt (Kurmanç) aşiretinden oluşturulan 36 alayla başladı, sayı 1895'de 57'ye, 1910'da 66'ya kadar ulaştı. Hamidiye Alaylarından 18 alay Van'da, 6 alay Bitlis vilayetindeydi. Malazgirt'te 2, Kop'ta 1, Gümgüm'de 3 alay vardı. Bu alaylar Hasenanlı, Cibranlı ve Halaç aşiretlerine aitti.⁹⁸⁶ Meşrutiyet ilan edildiğinde Doğu Anadolu'da ve Bitlis Sancağında alaylarla ilgili birçok sıkıntının yaşanacağı, alayların adeta pamuk ipliği ile merkeze bağlı oldukları ile ilgili görüşler vardı. Ancak alayların önemli bir kısmı Sultan Abdülhamid'i "baba" lakabı ile anıyorlardı.

Meşrutiyetin ilanından hemen önce bölgede hafif süvari alayları mensuplarının halka çeşitli saldırıları yaşanıyordu.⁹⁸⁷ Ahlat ve Bulanık kazalarında Bitlis vilayeti dahilinde bulunan Hamidiye Alayları hakkında vali vekaletinden yapılan şikâyet üzerine ümera ve zabitan Erzurum'a getirilerek gözaltına alınmışlardı. 9 Mart 1908'de bunlar hakkında şikâyetlerin neler olduğu Bitlis Vilayetine soruluyordu. Ahlat ve Bulanık kazalarında inceleme yapmak üzere Hamidiye Nizamiye Süvari Fırkası Kumandanı

⁹⁸⁵ Selçuk Günay, Hamidiye Hafif Süvari Alayları (1890-1918), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1983, s. 11-12

⁹⁸⁶ Mayevski, Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askeri İstatistiki, s. 204.

⁹⁸⁷ BOA. DH. ŞFR. 400/110.

Ferit Ahmed Paşa tayin edilmişti.⁹⁸⁸ Hafif süvari ümera ve zabitanından şikâyetle bulunanlar maddi imkânsızlıklardan dolayı Erzurum'a gidemiyorlardı. Bu iş askeriye ait bir iş olduğundan divan-ı harbe ait evraklar mahallerinde tutularak Erzurum'a gönderilecekti.⁹⁸⁹ Ferik Ahmed Paşa, iddia sahiplerini ve şahitleri huzuruna çağırarak darp ve hapis gibi muamelelerde bulunmuştu. Garzan Kaymakamı Cevdet Bey ve Maarif Müdürü Aziz Efendi bu durumu Vali Vekiline yazarak şikâyetle bulunmuşlardı. Sadaret durumu Seraskerlik makamına yazarak araştırılmasını istemişti. Bitlis Jandarma Kumandanı İzzet Paşa açığa alınarak Diyarbakır Jandarma alayına misafir olarak kaydedilmiş ve Bitlis'te istenmedik olayların çıkmaması için hemen buradan ayrılması gerektiği vali vekâletinden istenmişti.⁹⁹⁰

Rusya Sefareti 7 Şubat 1908'de Osmanlı Hariciye Nezaretine müracaat ederek şu şikâyetle bulundu:

“Geçen Mayıs ayında Erzurum'da mukim Rusya tebaasında Onnik Davidof'a ait olup Bitlis vilayetine gitmekte olan petrol yüklü bir kervan Bulanık kazasına tâbi Latak köyünde Binbaşı Rezzak kumandasında bulunan Kürtler tarafından soyulmuştur. Soygunda yirmi sandık petrol ile diğer bazı eşyalar çalınmıştır. Bu soygunu haber alan Kep kaymakamı haydutları takibe teşebbüs etmemiştir. Bitlis'teki Rus konsolosunun gerek valiliğe ve gerek Muş mutasarrıflığına müracaatından bir sonuç alınamamıştır. Binbaşı Rezzak ve Binbaşı Fettah'ın yağmalarından dolayı ticaret yapılamamaktadır. Davidof'un zararlarının tazmini ve suçluların hemen yakalanarak adliye teslimi gereklidir.”

Sadaret 19 Şubat'ta durumu Bitlis Valiliğine yazarak konunun araştırılmasını ve gereğinin yapılmasını istemiştir.⁹⁹¹ Yerli ve yabancı tüccardan bazılarının naklettikleri gaz sandıklarının gasp edilmesi ile ilgili Bitli Vali Vekâletinden gelen telgrafta, gaz sandıklarının Hasenanlı Binbaşı Rıza ve Kolağası Halef Ağaların hizmetkârları tarafından gasp edildiğinden bunların bedellerinin alınması için orduyu hümayuna müracaat edildiği, gerekli tedbirlerin alındığı, bu gibi durumların Avrupa

⁹⁸⁸ BOA. BEO.3267/244983; 3273/245428

⁹⁸⁹ BOA. BEO.3284/246271.

⁹⁹⁰ BOA. BEO.3338/250343

⁹⁹¹ BOA. BEO.3245/243356.

kamuoyunda Osmanlı Devleti aleyhine kullanıldığı için bunlara meydan verilmemesi için çalışıldığı ifade edilmiştir. Daha sonra Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın hareketleri gibi başıbozuk faaliyette bulunanların cezalandırılması gerektiği belirtilmiştir.⁹⁹² Rus tüccar Davidof'un gaz sandıklarının Rıza Ağa tarafından çaldırıldığı ile ilgili yapılan araştırmalardan bir sonuç elde edilememiştir. Vali vekâletinden Hamidiye alayları idarecileri hakkında yapılan şikâyetten dolayı bunlardan on tanesi Erzurum'a getirilerek nezaret altında tutulmuştur. Eğer bir ispat ve delil var ise gönderilmesi istenmiştir (23 Nisan 1908).⁹⁹³ Ancak bu incelemelerden de bir sonuç alınamamıştır. Çünkü Ruslar da bu sırada aşiretleri Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmaktadır. Rusya tarafından Osmanlı Devleti aşiretlerine karşı Rusya'ya göç etmeleri için propaganda yapılıyordu. Tiflis ve Kars şehbenderleri Rusya'nın Revan ve Culfa'ya asker toplayarak büyük miktarda harp hazırlığı yaptığını bildiriyordu. Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerini uyarın Dâhiliye Nezareti Rusların propagandasına karşı halkın bilgilendirilmesini istiyordu.⁹⁹⁴

Bitlis'te bulunan İngiliz Konsolosunun resmi tercümanı Safratisyan da 24 Mart 1908'de Diyarbakır'da İngiliz konsolosuna gönderdiği telgrafta, "...daha vefat eden yoktur. Milerlü'de (?) sair fenalıklar az çok devam etmektedir. Evvelce olduğu gibi zalimane surette cebren para alınmaktadır. Ahali hanelerine dönmeye cesaret edemiyor, muhaceret başlamıştır." diyordu. Bu telgraf ve telgrafi yazanın kim olduğu Sadaretten Bitlis vali vekâletine soruldu. Vali vekili Feyyaz Bey verdiği cevapta, Safratisyan'ın Vanlı Ermeni Arşak olduğunu, Diyarbakır'da bulunan İngiliz konsolosu Hallward'ın daha önce Bitlis'te konsolos vekili olduğunu, Bitlis, Van ve Erzurum vilayetlerinde dolaşarak gayrimüslimlere Kürtlerin yaptıklarını İstanbul'a bildirdiğini ifade ediyor, telgrafta bahsedilen olayın Kasım Bey'in yaptıklarının takibi anlamına geldiğini, tercümanın Kasım Bey'i takibe görevlendirildiğinin anlaşıldığını, ahalinin Van taraflarına göç ettirildiğinin görüldüğünü ve gerekli tedbirlerin alınması için çalışmalar başlatıldığını bildiriliyordu.⁹⁹⁵

⁹⁹² BOA. BEO.3279/245917.

⁹⁹³ BOA. BEO.3327/249520.

⁹⁹⁴BOA. DH. MUI. 2-6/5.

⁹⁹⁵BOA. BEO.3280/245995.

Ermenilerin ve Amerikalı misyonerlerin şikâyetleri üzerine sürgünde olan Mutki Aşiretinden Musa Bey'in kardeşi olan Kasım Bey, Muş ve çevresinde toplanan Ermeni çetelerine karşı harekete geçerek polis ve jandarma sevki ile Ermeni çetelerini etkisiz hale getirmişti. Bu askeri hareketlerde Kasım Bey'in bulundurulmaması, önceki şekavetlerinden dolayı, Sadaret tarafından 4. Orduya gönderilen yazı ile istenmiştir. Bu durum Avrupalıların tepkisini çekmişti, bu harekette üç Ermeni çetesi ölü, altısı canlı olarak ele geçirilmişti. 4.Ordu Kumandanı Müşir Zeki Paşa, Kasım Bey'in bölgede Ermeni çetelerine karşı verdiği mücadeleyi başarı olarak ifade ediyor, takdirle karşılıyor, Kasım Bey hakkındaki şikâyetlerin onu sevmeyen vali vekili tarafından ileri sürüldüğünü, bunların doğru olmadığını ifade ediyordu (7 Nisan 1908). Muş Kumandanlığı, Kasım Bey'in Canyakkaryeli Mirza Bey'in oğlu olduğunu, Taşnak komitesi reisi Zavin ve arkadaşlarını öldürdüğü için Padişah tarafından affedildiğini, o günden beri ihbarlarıyla birçok Ermeni çetesinin yakalandığını, Bitlis vali vekilinin incelemeden çocukça hareketinden dolayı çalışmaların neticesiz kaldığını, valinin Kasım Bey üzerindeki baskılardan dolayı köyünden çıkamamakta olduğunu ve hayati tehlike yaşadığını Sadarete bildiriyordu. Bu meseleden istifade eden Ermeni çeteleri her yerde rahatça dolaşmaktaydılar ve Kasım Bey'i de yakında öldürmek isteyeceklerdi. Bu yüzden ordu herhangi bir mesuliyet kabul etmiyordu. Sadaret ihbarların alınmasını, Kasım Bey'in hareketlerden uzak tutulmasını istedi (10 Nisan 1908).⁹⁹⁶ Anlaşılan Sadaret, Musa Bey ile ilgili yaşadığı olayı kardeşinde de yaşamak istemiyor, Ermeni şikâyetlerine bakarak onu etkisiz hale getirmek istiyordu. 1908 ilkbaharında Sasun ve Van'daki Ermeni silahlı örgütleri ağır darbeler yiyip, Van'daki silah depolarını Osmanlılara bıraktılar ve bir yandan Aram, grubu ile tevkif edilirken, Daron'daki fedailer de sert bir şekilde takip ediliyorlardı. Böylelikle Meşrutiyet ilan edildiği anda, Ermeni silahlı hareketi Bitlis'te ve Van'da, bu iki önemli merkezde kritik bir duruma gelmişlerdi. Mütareke sayesinde Ermenilerin durumu iyileşmeye başladı, takibata uğramış olan birçokları yerlerine tekrar dönebildi ve bu hürriyet ve kişisel güvenlik döneminde Ermenilerin ekonomik ve kültürel yönden durumları hızlı bir şekilde gelişme gösterdi. Ermeniler canla başla Meşrutiyete sarılarak, ilk günden itibaren bütün güçleriyle bu elde ettikleri hürriyeti korumaya uğraştılar. Ermeniler bu hürriyet

⁹⁹⁶ BOA. BEO.3284/246662.

atmosferi içinde, kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarına öncelik tanıdıklarından, Osmanlı devletine karşı tutumlarını değiştirdiler.⁹⁹⁷ Ermeniler bu yüzden Meşrutiyetin ilanından itibaren Musa Bey ve kardeşi Kasım'ın bölgeden kaldırılmasını isteyeceklerdi.

Bu talebi yine bir Ermeni olan Bitlis'teki İngiltere Yardımcı konsolosluğu Vekili Safrastian da talep edecekti. Onun 15 Nisan 1911 tarihli raporunda durum şöyle dramatize ediliyordu: "Kürt kışkırtmasını ve huzursuzluğunu bastırmak ve Huyut'taki askerlere yapılan saldırının elebaşları gibi görünen Musa Bey ve kardeşi Kasım Bey gibi bazı adı çıkmış başları asmak için mevcut fırsatı kaçırmak merkezi hükümet için büyük bir aptallık olur. Ülkedeki genel sükûnet ve barışın tesisi için Musa Bey gibi bir lidere ölüm cezasının verilmesi şüphesiz arzu edilen etkiyi yapacaktır. Ayın 16sında İstanbul'daki majestelerinin büyükelçisine telgraf çektiğimden beri geçen hafta içinde vilayetin farklı yerlerinde iki ermeni ve bir Kürt öldürüldü: diğer Ermeniler ve Çerkezlerle birlikte kereste almak için gittiği Muş ovasındaki Musa Bey'in köyünde Khevner yakınında altı gün önce bir GopErmenisi (Bulanik) öldürüldü. İkincisi gece saldırıya uğradı, 6 öküz kaçırıldı ve bir ermeni vuruldu. Hem Ermeniler hem de Çerkezler Musa Bey'e karşı protesto etti ve katillerin onun adamları olduğunu söylediler. Sekiz gün kadar önce Muş sancağı Hazzo'dan oradaki vali vekiline bir telgraf geldi. Arazi tartışması yüzünden Kürtler tarafından bir Ermeninin orada öldürüldüğünü söylüyordu. Daha fazla detay yoktu. Beş gün önce Bitlis kazası Şatak'ta bir Kürt yine Kürtler tarafından yine arazi tartışması yüzünden öldürüldü."⁹⁹⁸

Meşrutiyetin ilanından bir hafta önce Bitlis vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda, hafif süvari alayları mensuplarının şimdiye kadar olduğu gibi her zaman silahlı dolaşarak istenmeyen hareketlere kalkıştıkları, asayiş ve inzibati ihlal ettikleri, memleket ahalisinin endişe içinde olduğu, buna karşı tedbir alınması gerektiği ifade ediliyordu.⁹⁹⁹ Yine aynı tarihlerde alaylar arasında da şiddetli çatışmalar yaşanıyordu. Cibranlı kolağası (Hamidiye kumandanlarından) İsmail Ağa'nın adamları, İz karyeli Cündi'nin kırk iki kuzusunu ve Direk Köyünün on beş

⁹⁹⁷Garos Sasuni, Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri, Tercüme: Bedros Zartaryan-Memo Yetkin, İstanbul 1992, s. 148-149.

⁹⁹⁸ F.O. 424-224 /5128, s. 109.

⁹⁹⁹ BOA. DH. MKT. 1284/33.

koyununu götürdü. Cündinin oğlu Reşid de adamlarıyla Karaköyü basıp 500 koyunu götürdü. İsmail Ağa ve Cüdi'nin adamları müsademe ederek 8 ölü ve 11 yaralı verdiler. Erüh'tan gelen askerler ancak bunları ayırıp dağıtabilmiştir.¹⁰⁰⁰ Miran Aşireti Reisi Kaymakam Abdülkerim Bey ile Tayan Aşireti Reisi Reşit Ağa arasında yaylada bir müsademe meydana gelmiş 5 kişi ölmüştü. Çatışmayı Erüh bölgesinden gelen askeri kuvvetler önleyebildi. Abdülkerim Bey'in elde edilen mektubunda Pervari Ağaları yardım ve ittihada davet ediliyordu.¹⁰⁰¹ Islahat komisyonu Bitlis vali vekilinden Miran ve Tayan aşiretleri arasından böyle bir olayın yaşanmamasını, önüne geçilmesini istiyordu.

Yine Meşrutiyetin ilanının yaklaştığı günlerde Bitlis ve çevresinde yaşanan vergi olayları yüzünden asayiş çok kötü bir haldeydi. Haliyle bu durum alaylara rahat hareket etme imkânı da sağlamıştı. Birkaç örnek olay durumu açıklayacak niteliktedir: Bitlis'in Kekerli köyünden Ömer ve 2 arkadaşı arazilerini Barak köyünden Esad Ağa'ya kiraladılar ancak Esad Ağa bu köylülerin okuma-yazma bilmemelerinden bunlara bir kâğıt imzalatarak bu araziye satın aldığını iddia etti. Perişan olan köylüler Sadarete bir telgraf gönderip şikâyetle bulundular (4 Mayıs 1908).¹⁰⁰² Diyarbakır'dan Bitlis'e gelen vilayet jandarma kumandanının eşyası Karahan mevkiinde Mutki Kürtlerinin saldırısıyla çalınmış, jandarma Resul ve Musa'yı şehit etmişlerdir. Durumu komisyona bildiren vali vekili Fevzi Bey arazinin dağlık olmasından dolayı eşkıyanın yakalanamadığını bildirmiş, komisyon bunların hemen yakalanmasını ve gasp edilen malların alınmasını istemişti.¹⁰⁰³ Pernasın Manastırı Rahibi Zakaryan'ı öldüren Sason aşiretlerinden Zübeyir, Mecid ve Yusuf sağ olarak yakalanıp Bitlis'e gönderildi. Dördüncü Ordu Kumandanlığı bu müsademede yararlılığı görülen Mülazım-ı sani Fehmi, Sami ve Çavuş Batum'lu Ali Rıza'nın birer derece terfiini istedi. Bitlis Vali Vekili Feyyaz Bey 18 Temmuz 1908'de katillerin yakalanmasında yalnızca 5 zabıt bir çavuş bulunmayıp diğer askerlerin ve ağaların da bu işte olduklarını bildirdi. "Bunların hepsinin taltifi doğru değildir. Hizmetlerinin devamında taltifleri doğrudur."¹⁰⁰⁴

¹⁰⁰⁰ BOA. DH. TMIK-M.273/54

¹⁰⁰¹ BOA. DH. TMIK-M. 273/96.

¹⁰⁰² BOA. BEO.3308/248026.

¹⁰⁰³ 31 Mayıs 1908 BOA. DH. TMIK-M. 271/1.

¹⁰⁰⁴ BOA. BEO.3355/251552.

Bitlis sancağı dahilinde alaylarla ilgili olarak yaşanan bu olaylar Meşrutiyetin ilanından sonra daha karmaşık bir hale gelerek devam edecek, bölge Kürt aşiretlerinin merkeze bağlılığını sarsacaktır.

6.2 Meşrutiyetin İlanından Sonra Bitlis Sancağında Kürtler

Meşrutiyetin sağladığı hürriyet ortamı Kürtlere de diğer etnik unsurlar gibi yeni bir takım imkânlar sundu. İstanbul'da Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti kuruldu. Seyit Abdülkadir, Said Nursi, Babanzade İsmail Hakkı, Hacı Tefvik ve diğer Kürt aydınları tarafından 1908'de kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti o tarihe kadar aralarında çekişme olan Bedirhanlar, Şemdinanlar ve Babanzadeleri ilk kez bir araya getiriyordu. Seyit Abdülkadir'e büyük saygı duyan İstanbullu hamallar da cemiyetin halk ayağını oluşturuyordu. Kürtlüğe, İslam'a, Osmanlılığa, kanun-ı esasiye bağlılığın esas olduğu bir dayanışma örgütlenmesi olan cemiyet, Kürt aşiretleri arasındaki sorunları çözmek için eğitimi, ticareti, zanaatı teşvik etmeyi hedefliyordu.¹⁰⁰⁵ Cemiyetin aynı adı taşıyan bir gazetesi, Meşrutiyet adlı bir de okulu vardı. Cemiyetin Bitlis, Diyarbakır ve Musul şubeleri kurulmuş, 1909 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti ile sürtüşmeler başlamıştı. Bitlis'te çıkan bir ayaklanmanın başında cemiyetin şehirdeki kurucusu ve arkadaşları (Molla Selim ve Ali Ağa) bulunmuşlardı. Ayaklanma bastırılınca Tanin'de bu konu ile ilgili yazı ve haberler yayımlanmıştı.¹⁰⁰⁶ Bitlis Kürt Teavün kulübünün İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhine nümayişlerde bulunduğu ile ilgili basında haberler yer alması üzerine bunun doğru olmadığını göstermek üzere iki kulübün taraftarları bir araya gelerek Bitlis'te birlikteliklerini teyit etmişlerdi.¹⁰⁰⁷ Cemiyet Doğu Anadolu'nun durumunun tahkik edilmesini Kamil Paşa hükümetinden istemiş (1909), aynı dönemde Ermeni patrikhanesi de bu istekte bulunmuştur.¹⁰⁰⁸ Meşrutiyet döneminin Kürdistan ile ilgili yayın yapan gazetelerinden Şark ve Kürdistan Gazetesi cemiyete bağlı görünüyordu ve Kürdistan'ın iki şeye ihtiyacı olduğunu yazıyordu. Bunlar dahili ihtilafları çözmek

¹⁰⁰⁵ Arshak Saffratian, *Kurds and Kurdistan*, London, 1948, s. 70.

¹⁰⁰⁶ Tanin, 16 Eylül 1325/29 Eylül 1909, No: 385; 18 Eylül 1325/1 Ekim 1909, No: 387; Edgar O'Ballance, *The Kurdish Struggle (1920-1924)*, London, 1996, s. 9-10.

¹⁰⁰⁷ Tanin, 22 Mayıs 1325/4 Haziran 1909, No: 271.

¹⁰⁰⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. I, (İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918), İstanbul, 1984, s.404-408.

ve eğitimin yaygınlaştırılması, mümkünse Kürtçe eğitim verilmesiydi. Bedirhanileri ülkeye siyaset yapmaya davet eden gazete, Bediüzzaman Molla Said Efendi'nin Mabeyne verdiği, doğuda eğitim ve Kürtçe konulu yazısını aynen yayınlıyor bununla iftihar ediyordu. İttihada ihtiyaç olduğunu vurgulayan gazete nifakın kalkmasını ve Osmanlılığın terakkisini istiyordu.¹⁰⁰⁹

İkinci Meşrutiyet döneminde ve sonrasında doğu vilayetlerinde ortaya çıkan ve içerisinde Kürt unsurun yer aldığı devlet aleyhtarı itaatsizlikler ya da ayaklanmalar, çıkış sebep ve maksatları itibariyle öncekilerden ayrılıyordu. Meşrutiyet sonrasında dinin daha çok istismar edildiği, dış mihraklarla daha yakın temas sağlandığı, ayrılıkçılığın telaffuz edilmeye başlandığı görülüyordu. Kendilerini meşruti idarenin bir parçası hatta bu zaferin ortak mimarlarından gören Ermeniler Osmanlı meşrutiyetini, Ermenileri bağımsızlığa taşıyacak önemli bir vasıta olarak değerlendiriyorlardı. Bağımsız Ermenistan'a kavuşmak için meşrutiyetin getirdiği imkânlar, yasal sınırları zorlayarak ve arkasına sığınarak onları her türlü faaliyetlerinde serbest bırakıyordu. Bilhassa doğu illerinde bir Ermeni devletinin oluşması için en büyük engel olarak gördükleri Kürt aşiretleri ve aşiretlerden oluşturulan Hamidiye Alayları ilk hedefleri arasındaydı. Onları, "feodal beylerin artıkları, Abdülhamid döneminin imtiyazlı sınıfları" olarak görüyor ve meşrutiyet düşmanı ilan ediyorlardı. Bununla İttihat ve Terakki hükümetinin güvenini kazanmaya ve doğu vilayetlerinde eski hasımlarından yani Kürt aşiretlerinden intikam alma konusunda desteğini almaya çalışıyorlardı. Bölgede nüfuzlu Kürtler aleyhine iftira kampanyaları başlatıp bölgeden göçlerini veya sürgün edilmelerini sağlayarak bölgeyi Ermeni yurdu haline getirmenin şartlarını oluşturmak istiyorlardı.¹⁰¹⁰

Meşrutiyetin ilanından sonra Hamidiye Alaylarının lağvedilmesi, Avrupa tarzı yeni bir anayasanın uygulamaya konulması ve bu harekette Müslümanlarla Ermenilerin aynı seviyede tutulmak istenmesi bölgedeki aşiretleri rahatsız etmiştir. 1908'in Eylül ayında İttihatçılar Kürtlerden oluşan Hamidiye Alaylarını dağıtma kararı aldılar. Bu, Ermeni siyasi partilerinin öncelikli taleplerinden biriydi. Ancak İttihatçılar, Kürtlerle

¹⁰⁰⁹ Şark ve Kürdistan, 7 Teşrin-isani 1327/20 Kasım 1908, No:1.

¹⁰¹⁰ Fatih Ünal, "Osmanlı Belgelerinde II. Meşrutiyet Sonrası Doğu Anadolu'da Ortaya Çıkan Eyüphanzade Said Çetesi ve Ermeniler", Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör, Editör: Osman Köse, Samsun, 2009, ss. 227-234.

ilişkilerinin keskinleşmesini istemediklerinden, Taşnak yöneticilerinden Vramyan, Aram ve İşkan'ın 1895-96 yıllarında Ermeni olaylarına katılmış olan aşiret beylerinin cezalandırılması talebini geri çevirdiler.¹⁰¹¹ Harbiye Nezareti aşiret alayları hakkında hazırladığı bir raporda, bu alayların Meşrutiyete karşı harekete geçtiği, fesat çıkardığı iddialarını reddederek Abdürrezzak gibi aşiret reislerinin bu tür fesatları çıkardığını, bölgede eğitim yoluyla bu tür eylemlerin önüne geçilebileceğini, bunun için okullar yapılması gerektiğini belirtiyordu.¹⁰¹² Bölgeye dirayetli idarecilerin atanması, ulaşım imkânlarının geliştirilerek ticaretin artırılması gerektiği yine İttihat ve Terakki politikaları içinde yer alıyordu. Zamanla alayları kaldırmanın imkânsızlığını gören hükümetler bunları başka yollarla denetleme yoluna gitmişler, kurdukları çeşitli komisyonlarla alayların problemlerini tespit etmişler, çeşitli ıslah çalışmaları yapmışlardır. Alayların ismi değiştirilerek “Hamidiye” kelimesi kaldırılmış, “Aşiret Alayları” isminin kullanılmasına karar verilmiştir. Alaylar 1913 yılında Erzurum’da bulunan III. Ordu Kumandanlığına bağlanmış, ismi Hafif Süvari Alayları olarak değiştirilmiştir. Bu çalışmalardan sonra Bitlis Vilayetinde Muş Sancağında altı aşiret alayı bırakıldı ve bunlar mutasarrıfın raporuna göre Meşrutiyete sadıktı. Bunların gelişebilmesi için yeni okulların açılması, her yirmi öğrenciye bir öğretmen atanması gerekliydi.¹⁰¹³

Meşrutiyetin ilanı sonrası İttihatçılar doğu vilayetlerinin kendine has içtimai ve siyasi durumunu yeni baştan şekillendirmeye yönelerek Abdülhamid döneminde kurulan dengeleri bir anda bozmaya başladılar. Hamidiye alayları Abdülhamid döneminde Ermeni terör örgütleri için caydırıcı bir güç olmuş, bölgenin gerek iç gerekse dış asayişinde önemli roller üstlenmişti. Meşrutiyet sonrasında hem İttihat ve Terakki'nin Doğu illeri politikası hem de Ermeni ihtilalcileri tarafından bir tehdit unsuru olarak görülen bu alayların tedricen ortadan kaldırılması ve yeni rejimin bölgede yapmak istediği ıslahlara engel teşkil edemeyecek bir hale sokulması çabaları doğudaki huzursuzluğun başlıca sebeplerinden birini oluşturdu. Ermenilerin ve Taşnak Partisi'nin bu dönemde Türk sever oldukları söylenemez ise de, onlar Meşrutiyetçi ve Meşrutiyet rejiminin sadık taraftarlarıydılar, çünkü özgürlük ortamı onların teşkilatlanmaları ve halk arasında örgütlerini genişletmeleri açısından önemli bir

¹⁰¹¹ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İstanbul, 2005, s. 38.

¹⁰¹² BOA. DH. SYS. 90/1-6, lef. 17.

¹⁰¹³ Erdal Aydoğan, İttihat ve Terakki'nin Doğu Anadolu Politikası (1908-1918), s. 138-139.

fırsat sunmuştu. Kürtler ise tam aksine Sultan Abdülhamid dönemini desteklemiş bir kavim olarak şimdi de anti-meşrutiyetçi bir güç şeklinde ortaya çıkıyor yeni idare tarzına, Osmanlı Meşrutiyet rejimine düşman oluyorlardı.

Ermenilerle Kürtlerin siyasi tutumları arasındaki gayet açık olarak görülen bu ayrılık nedeniyle bu iki unsur Meşrutiyetin ilk günlerinden itibaren ayrı ayrı cephelerde yer aldılar. Taşnak Partisi'nin temel düşüncesi Ermenistan'dı. Ermenistan'la ilgili sorun, Kürtleri Ermeni dostluğundan ayırıyor ve onları Ermeni düşmanlığına itiyordu. Meşrutiyet ilan edildiğinde, Ermeniler bu mevcut siyasi hürriyetlerden faydalanarak çok olağan bir şekilde Doğu Anadolu'nun her yerinde kaybetmiş oldukları toprak haklarını tekrar elde etmeye çalıştılar ve Meşrutiyetin bu ilk heyecanlı günlerinde, o zamana kadar bilinen fakat resmi olarak onaylanmadığı halde, şu veya bu beyin yahut aşiretin egemenliği altında bulunan topraklarını geriye alabiliyorlardı. Toprak sorununun yanında, hem ekonomik ve hem de siyasi nitelikte bir yığın karışık sorunlar vardı, fakat Meşrutiyet aynı zamanda bu sorunlara da köklü bir çözüm getirmiyordu. Gayrimüslim unsurların ve bilhassa Ermenilerin sözde meşrutiyetçi söylemler geliştirmesi, buna karşın Kürt ahali ve aşiretler arasında İttihatçılar hakkında yapılan dinsiz ve mason oldukları yolundaki propagandalar, hükümete karşı olumsuz kanaatin güçlenmesine yol açmış, her iki kesim arasındaki mevcut alelde anlaşmazlıklar iki kesimi birbirine düşman hale getirmiştir. Doğu vilayetlerinde Ermeniler ve Kürtler arasında olayların tırmanmasında, bunun sonucu olarak Kürt çetelerinin oluşmasında, Ermenilerle aralarındaki arazi ihtilafları ve yine geçmişten kalan kin ve nefret duyguları ön planda yer aldı.¹⁰¹⁴

Bitlis'te Devab, Genç'te Soğukpınar, Oğnut nahiyesinde Cafersen ve Sar, Muş arkasındaki boş dağların düzlükleri, Ahlat Kazası, Huyut ve Çukur nahiyeleri civarında bulunan geniş ve ziraata müsait, hayvan beslemeye uygun, çok geniş kullanışlı araziler kimsenin tasarrufunda bulunmuyordu. Bu arazi ve yaylalar ahaliden muhtaç olanlara verilebilecekken eski devrin müsaadesiyle aşiret reislerine veya nüfuz sahibi birinin şahsi istifadesine hiçbir karşılık alınmaksızın verilmişti. Hatta bu arazi ve yaylaların sahipleri buradan elde ettikleri otları yaylanan hayvanların paralarını dahi ahaliden almaktaydılar. Vilayet umumi meclisi 30 Mayıs

¹⁰¹⁴Garó Sasuni, Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri, s. 145-146.

1909 tarihli toplantısında, bu arazilerin haksızlık sonucu ağalara ve şeyhlere verildiğini gerekçe göstererek bu boş arazilere seyyar aşiretlerin yerleştirilmesini, böylece bunların çevreye verdikleri zararların önlenebileceğini ve bunları daha faydalı bir hale getirerek üretimin sağlanabileceğini, ayrıca köylerin fakir ahalilerinden isteyenlere de bu arazilerden verilebileceğini kararlaştırdı. Dâhiliye Nezareti boş arazilerin ancak tapu karşılığı ahaliye verilebileceğini, seyyar aşiretlerin zararlarının ortadan kaldırıldıktan sonra bu arazilerin iskâna açılmasını istedi. (31 Ekim 1909)¹⁰¹⁵.

Muş'tan Vartines köyü ahali adına Mardiros Dâhiliye Nezareti'ne müracaat ederek, tapu senetleri olan arazilerin muhacirlere verildiğini, meşrutiyetin ilanından sonra kendilerine iade edilmediğini, ziraat mevsimi geçtiği için arazilerinin kendilerine verilerek saldırıların önlenmesi için mahalli idareye gerekli emrin verilmesini istiyordu.¹⁰¹⁶

Bir taraftan "ittihad-ı anasırı" gerçekleştirme umudunu yitirmeyen, diğer taraftan batılı devletlere ve Osmanlı gayrimüslim unsurlarına bu husustaki samimiyetini ispat etmeye çalışan İttihat ve Terakki Fırkası, Ermenilerin asayiş ve topraklarını geri alma taleplerini karşılamak için çalışmalara başladı. Ancak bu arada aşiretlerin tepkisini çekmemeye de özen gösterdi. Aşiretlerin eline geçen yerler dışında, herhangi bir aşiret mensubiyeti bulunmayan sade vatandaşlar tarafından kullanılan arazilerin toplam tutarını nakit olarak ödemeyi kabul etti. Şura-yı Devlet'te bir kanun layihası hazırlandı. Ermenilerin arazi ve emlak davaları mahalli tapu kayıtları incelenmek suretiyle neticelendirilecekti. Ancak tapuda Ermenilere ait olduğuna dair kayıtların olmaması Ermenilerin itirazlarına yol açtı. Diğer taraftan konuyla doğrudan ilgili, ilgisiz veya ihtilaflardan istifade ile gelir elde etmek isteyenlerin de açtığı bu tip davaların yığılması, mahkemelerin çalışmaması ve icra makamlarının kanuni yetkilerindeki sınırlamalar devlet dairelerinde tıkanmalara sebep oldu. Arazi meselesinde bu ihtilaflar ve belirsizlikler doğu illerinde Ermeniler ve Kürtler arasında tansiyonu yükseltti. Hükümete karşı hem Ermeniler hem de arazileri ellerinden alınmak istenen Müslüman ahali tavır almaya başladı. Yaklaşık 17-18 yıl ekip biçtikleri toprakların bir anda ellerinden çıkması, en azından akıbetinin

¹⁰¹⁵ BOA. DH. MUI. 28-1/42. lef.9.

¹⁰¹⁶BOA. DH. MUI. 78/6.

belirsizliği halka ekonomik bakımdan bir darbe olduğu gibi aynı zamanda onur kırıcı da oluyordu. Mağdur duruma düşenlerin çoğunda İttihat ve Terakki'ye karşı şiddetli bir kin ve öfke duyguları günden güne kabardı. Bunlardan bir kısmı Kuzey İran'da başına buyruk yaşayan İranlı yetkililerin himayesinde çetecilik faaliyetlerine girişti.¹⁰¹⁷

6.3 Kürt Aşiretleri Reisleri ve Meydana Gelen Olaylar

Ermenilerin bölgede en çok şikâyet ettiği Kürt kuvvetleri, Musa Bey ve kardeşi Kasım, Said ve avanesi, Seyyid Ali ve taifesiydi. Hacı Musa Bey, Meşrutiyetin ilanı ile birlikte sürgünde olduğu Mekke'den Bitlis'e dönen Mutki Aşireti Reisiydi. 1886 yılında Bitlis'te ABD misyoneri George Knapp'a yaptığı kötü muameleden dolayı uluslararası bir krize sebep olarak sürülen Musa Bey bu dönemde de Ermeni patrikhanesinin şikâyetlerine sebep olmuştur. Bölgede Ermenilere yapılan hemen hemen her kötülüğün arkasında Musa Bey ve adamları aranmıştır. Osmanlı hükümetine ve meşrutiyet yönetimine sadakatini defalarca dile getiren Hacı Musa Bey, Bitlis Valiliği ve Dahiliye Nezareti tarafından başka bir şehirde ikamet etmeye davet edilmişse de o bunu kabul etmeyerek bölgedeki Ermeni çeteleri ile mücadeleden vazgeçmemiştir. Hükümet 1913 yılı Temmuz ayında Musa Bey'den asayişsizliğe sebep olmayacağına dair bir teminat alarak onu bu bölgede bırakmıştır.¹⁰¹⁸ Musa Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne 10 Ekim 1910'da yaptığı müracaat dikkat çekicidir:

“Abdülhamit zamanından beri 20 sene sürgün kaldım. İstibdat devrinin mezalimi, baskısı altında ezildim. Şükürler olsun memleketimizde adalet, meşrutiyet güneşi doğdu; vatanıma döndüm. İslam, Hıristiyan kimsenin hukukuna tecavüz fikrimizden geçmemiştir, geçmeyecektir. Fakat eskiden beri bana, eski devirde üç fedai öldüren kardeşim Kasım Bey'e Ermeniler düşman olduğundan iftira dolu davalarla hükümeti

¹⁰¹⁷ Fatih Ünal, “Osmanlı Belgelerinde II. Meşrutiyet Sonrası Doğu Anadolu'da Ortaya Çıkan Eyüphanzade Said Çetesi ve Ermeniler”, s. 229-230.

¹⁰¹⁸ BOA. DH. H. 16/3. Musa ve Kasım Beylerin müsellahan çetelerle birleşerek Ermeni karyelerinde katliam yapacaklarına dair Azadamed Gazetesi'nde görülen fikranın hilaf-ı hakikat olduğuna dair Bitlis valisi bir telgrafı Dahiliye Nezareti'ne çekmiştir. (BOA. DH. ŞFR. 433/34).

aleyhimize harekete geçirip bizi mahvetmek istiyorlar.¹⁰¹⁹ Kanun hükümlerine itaat ediyoruz, razıyız. Fakat masumiyetimi ispat için mahkemeye gitsek Ermeniler çeşit çeşit davalar icat edeceklerinden uzun sorgular, mahkemeler altında hapishanelerde çürümekten korkuyoruz, şaşırarak kaldık. Bu Ramazanda müfreze köyümüzü bastı, haksız olarak iki adamımızı öldürdü. Meşrutiyet hükümetimizin adaletine sığınırız, ferman.” Dâhiliye Nezareti bu müracaat üzerine Bitlis valisini uyararak, Musa Bey’in hukukuna dokunulmayacağına kendisine açıklanmasını istiyordu.¹⁰²⁰

Ermenilerle bölgede daima bir çatışma içinde olan Musa Bey ve kardeşi Kasım hakkında Meşrutiyetten önce olduğu gibi Meşrutiyetten sonra da şikâyetler ve uluslararası baskılar bitmedi. İndependisBlejer Gazetesi bir haberinde, Musa Bey ile biraderinin iki yüz Kürdü yanına alarak Muş Mutasarrıfına müracaat ettiklerini, şeriatın tatbikini istediklerini, red cevabı verildiği takdirde Ermenileri katledeceklerini söylediklerini, Diyarbakır’da da böyle bir nümayiş yapıldığını yazmıştı (13 Mayıs 1909). Dahiliye Nezareti bu haberi Bitlis vilayetine bildiriyor, asayişin korunması için görevlendirilen kuvvetin ne kadar olduğunun bilinmediğini, vilayetçe ne gibi tedbirlerin alındığını, gerekli tedbirlerin alınarak asayişin ve hukukun korunmasını istiyordu. Independans Romen Gazetesi de, Osmanlı Devletinin tamamında Meşrutiyet hakkında halkın bilgisiz olduğunu vurgulayarak İstanbul’daki ihtilalin (31 Mart olayı) tekrar edeceğini ifade ediyordu. Bitlis Valisi bu telgrafa verdiği cevapta, daha önce Kürt Musa Bey’in yanına gelerek kendisine her yerde ve herkesle iyi geçinmesi ihtar olunduğu, hakkında şikâyetle bulunulduğunda köyünde bulunmadığı, Muş Murahhasa Vekili Rahip Vartan’ın karışıklıktan hoşlanır bir zat olduğu, şikâyetlerin garazdan ibaret olduğu bildiriliyordu. Ayrıca Vali, Muş’ta asayişin yerinde olduğunu, iki kasabın öldürüldüğü ve Ermenilerin korkudan dükkânlarını açmadıkları iddialarının yalan ve propagandaya yönelik olduğunu, Muş’ta ve çevresinde Cemiyet-i Muhammediye adı

¹⁰¹⁹Gerçekten de Kasım Bey 1908 yılı başında, Rusya’dan Van’a ve oradan Muş’a gelen üç komiteci şahsın yardım amaçlı getirdikleri dört bin lirayı elde etmek amacıyla onları öldürmüş, şahıslardan birinin Taşnak Komitesi reislerinden olduğu, üzerlerinde ele geçirilen bazı eşya, silah, cephane ve evrakın Kürd Kasım tarafından hükümete teslim edilmiş ancak para bulunamamıştı. (2 Ocak 1908. BOA. DH. ŞFR. 393/54). Kürd Kasım Bey’in Ermenilerden aldığı para ve eşyanın geri alınması ve saldırılarının ve tecavüzünün engellenmesi Dahiliye Nezareti tarafından Bitlis Valiliğine yazılan bir yazı ile istenmişti.

¹⁰²⁰ BOA. DH. H. 15/1.

altında yapılan toplantılara son verildiği ve cemiyetin men edildiği duyulunca bu çalışmalardan vazgeçildiği anlaşılmıştır diyordu.¹⁰²¹

Bu tür şikâyetler üzerine Musa Bey ve aşireti mensupları sıkı bir takibe alınmışlardı. Musa Bey ve otuz silahlı adamı, propaganda maksadıyla Şubat 1910'da Seydan Aşireti ahalisi arasındaki ihtilaftan dolayı Akçan Nahiyesi'ne gelmiş ve üç gün sonra buradan ayrılmıştı, vefat eden aşiret süvari alayı binbaşlarından Rıza Ağa'nın taziyesi için Bulanık'a gitmiş ise de kaymakamlık tarafından kasabaya alınmamıştı. Bu seyahatler bir şikâyet olarak Dâhiliyeye bildirilmiş, Van ve Bitlis valileri gerekli incelemeleri yapmış, tedbir almıştı. (10 Mart 1910).¹⁰²²

Musa Bey'in geçmişi göz önüne alındığında Avrupa basınının da onu yakından takip etmesi şaşırtıcı değildir. Özellikle The Times Gazetesi Musa Bey ile ilgili haberlere sayfalarında sık sık yer vermiştir. 25 Mayıs 1909 tarihli sayısında gazete, "Asya Türkiye'sinde Durum" başlığı altında, "Kürdistan'da durum hala tatmin edici değildir. Muş'ta Musa Bey'in taraftarları Temmuz ihtilalinden sonra askeri güçler tarafından Maraş'a gönderildi." haberi veriliyordu.¹⁰²³ 2 Ağustos 1911'de "Türkiye'de İç Durum - Ermeni Şikâyetleri" başlığı altında, "Taşnaksütyun Cemiyeti'nin yayın organı Azadamard yeni rejimin dâhili işlerine karşı eleştiriler yayınladı, eskiden bir fark olmadığını yazdı. Van, Muş ve Bitlis'te Kürt beylerinin Ermenilere saldırısı da burada yer aldı." diyordu.¹⁰²⁴ 5 Nisan 1913 tarihli nüshasında gazete, "Türkiye'de İç Durum" başlığı altında, "Kürdistan'da durum gittikçe kötüleşiyor. Bitlis ve Diyarbakır'daki Kürt beyleri ve onların silahlı taraftarları yerel idareyi tanımıyor, yerel idare askeri güçsüzlükten dolayı yetersiz. Kürt liderler görünüşte Hristiyanlara saldırmamaları için taraftarlarına emir verdiler. Van ve çevresindeki Abdürrezzak Bedirhan Bey'in hareketi gittikçe güçleniyor." haberi yer alıyordu.¹⁰²⁵ Gazete 14 Nisan 1913 tarihli nüshasında, Bedirhan şeflerinin birisinin güvenilir kaynağından aldığı bilgiyi yayınlıyor, "Kürtler Bitlis'in kuzeyinde Dukhan'da resmi görevlileri sürdüler, düzeni sağlamak için iki piyade birliği

¹⁰²¹ BOA. DH. MKT. 2808/22.

¹⁰²² BOA. DH. MUİ. 73-1/43.

¹⁰²³The Times, 25 May 1909, Issue: 38968.

¹⁰²⁴The Times, 2 August 1911, Issue: 39653.

¹⁰²⁵The Times, 5 April 1913, Issue: 40178.

gönderildi.” haberi veriliyordu.¹⁰²⁶ Bütün bu gelişmelerden sonra Patrik Arsharuni, Doğu Anadolu’daki Ermeni topraklarının hala iade edilmediğini ifade ediyor The Times da bu iddiaları sayfalarına taşıyordu.¹⁰²⁷ Erzurum ve Bitlis vilayetlerindeki asayiş olayları ile ilgili bu haberler basında yer alınca asayişin tam olduğu, halkın sükûnet içinde yaşadığı, Londra basınında çıkan haberlerin kasıtlı olduğu ve bunların düzeltilmesi hakkında Hariciye Nezareti gerekli teşebbüslerde bulunmuştu.¹⁰²⁸

Musa Bey’in kardeşi Kasım Bey’in eli ayağı mesabesinde olup sekiz-on kişiyi katletmiş ve beş-altı sene önce nizamiye tabur binbaşı Emin Ağa’yı şehit edenler arasında bulunan meşhur şerhilerden Hasan Bin Oski (?) avanesiyle beraber Bitlis’in Ayrın köyünü geceleyin basıp köydeki dükkânın eşyalarını gasbetmek istemişler, köy ahalsinin karşı koyması üzerine şehre jandarma devriyesi gelmiş, şaki Hasan Oski itlaf edilmiş, arkadaşları kaçırmışlardı. Bitlis Vali Vekili Ulvi Bey bu durumu Dâhiliyeye bildirerek bu meşhur şakinin vücudunun ortadan kaldırılmasının nazırın başarılarına övünç kaynağı olacağını bildirmiştir.¹⁰²⁹ Yine bu sırada İttihat ve Terakki Erzurum merkezinin verdiği bilgilere göre, Kürtlerin Ermenilere karşı harekete geçeceği, Bitlis dahilinde bu işe önem verilmesini gerektiği anlaşılıyordu. Bitlis valisi, böyle bir şey olmadığını, vilayetinde duruma hakim olduğunu yazıyor, ayrıca Mutki ve Huyut eşkiyasının tenkili için ordu müfettişliğinden yardım istiyordu.¹⁰³⁰

Bütün bu olumsuz davranışlara rağmen Musa Bey hükümet tarafından hiçbir şekilde muhalefete alınmak istenmemiştir. Avrupa’da savaş çıktığında Osmanlı Devleti’nin seferberlik ilan etmesi üzerine Hacı Musa Bey bir gönüllü alayı teşkil ederek hududa gitmek istediğini Bitlis Valisine bildirdi.¹⁰³¹ İttihat ve Terakki Hükümeti Musa Bey ve adamlarını Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu’da Rusya’ya karşı gönüllü birlikler halinde savunma amaçlı kullanacaktır. Mustafa Kemal Paşa’nın Bitlis’in kurtarılmasında faydalandığı milis birliklerden birisi de Musa Bey’in kuvvetleridir.

¹⁰²⁶The Times, 14 April 1913, Issue: 40186.

¹⁰²⁷The Times, 14 May 1913, Issue: 40216.

¹⁰²⁸ BOA. HR. SYS. 84/83.

¹⁰²⁹BOA. DH. EUM. EMN. 2 /51.

¹⁰³⁰ BOA. DH. SYS.7-1-1/1.

¹⁰³¹BOA. DH. ŞFR. 441/90.

Musa Bey'den sonra bölgede bu dönemde en aktif olan aşiret gücü Eyüphanzade Said birlikleriydi. Said'in babası Eyüp Han, Hamidiye Alaylarının kurulduğu yıllarda Musul taraflarından göç ederek Van'a yerleşmiş, Ermenilerin 1894'te çıkardıkları Sason isyanı sonrasında Rusya'ya göç etmeleriyle onlardan kalan arazilerin bir kısmını tasarrufuna geçirerek arazi ve mülk sahibi olmuştu. Ancak Meşrutiyetin ilanından sonra Rusya'ya göç eden Ermenilerin Doğu Anadolu'ya gelerek bıraktıkları topraklarda hak iddia etmeleri, bu arazilerin eski ve yeni sahipleri arasında uzun bir mücadelenin başlamasına yol açtı. Eyüp Han'dan sonra ailenin başına geçen oğlu Said mal-mülk davasıyla başlayan bu mücadeleye taraftar kazanmak için, Ermenilerle ve onlarla işbirliği yaptığına inandığı İttihat ve Terakki mensuplarıyla yürütülen dini-siyasi bir mücadele hüviyeti vermeye çalıştı. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra, gerek Ermeni komitelerinin faaliyetleri gerekse Meşruti hükümetin Ermenilere yönelik tutumu dolayısıyla bölgede ciddi sorunların yaşanacağını hisseden Said, derhal silaha sarılarak 30-35 kişilik bir çete oluşturdu. Köylere baskınlar düzenlemeye, ahaliden haraç toplamaya ve Kürtleri meşrutiyet aleyhinde kışkırtmaya başladı.¹⁰³²

Bilhassa Van ve çevresinde faaliyet gösteren Said çetesi bütün bu yaptıklarını, inançsız ve Ermeni taraftarı olduğunu ilan ettiği İttihat ve Terakki hükümetiyle yürüttüğü mücadeleye bağlıyordu. Onun nazarında İttihatçılar Ermenilerle işbirliği halindeydi. Oysa Hristiyanların Osmanlı mülküne iştiraki şeriata aykırı idi. Yine Meşrutiyetin vaat ettiği hürriyet İttihatçılar tarafından sadece Ermenilere verilmişti. Said'in faaliyetleri gerek Kürt aşiretleri arasında gerekse aşiret alayları arasında tesirini göstermeye başladı. Ermenilere yönelik tavırları ise hükümeti ciddi şekilde endişeye düşürdü. Van, Bitlis ve çevresinde durumun nezaketini gören hükümet Said ve çetesini ortadan kaldırmak için derhal harekete geçti. Bir taraftan elebaşının ele geçirilmesi için yakınlarıyla temas kurulurken, diğer yandan Said'in saçtığı nifak tohumlarını bertaraf etmek için halka vaaz ve nasihatlerde bulunmaları için ulema seferber edildi. Kendisini "din hadimi, vatan nacisi" olarak tanıtan Said, bölgede en güçlü propaganda aracı olarak dini istismar ediyordu. Kürtleri Osmanlı hükümeti yöneticileriyle cihada davet eden Said'in Kürtler arasında saçtığı nifak tohumlarını

¹⁰³² Fatih Ünal, "Osmanlı Belgelerinde II. Meşrutiyet Sonrası Doğu Anadolu'da Ortaya Çıkan Eyüphanzade Said Çetesi ve Ermeniler", s. 229.

izale etmek için dolaştığı tüm yerlerde vaaz vermesi için Van vali vekili Nazım Bey Van müftüsünü de yola çıkardı. Said kısa sürede hem İran hem de Osmanlı hudutlarında yaşayan aşiretlerle bağlantı kurarak Osmanlı hükümetine karşı onların ittifakını temin etmeyi başardı. Haydaranlı, Takori, Şemsiki, Hasenanlı aşiretlerinin reisleri Said'e her türlü desteği vermeye hazır olduklarını dile getirdi. Yine Ermenilerin meşrutiyet sonrasında bölgeyi Ermeni yurdu haline getirmek için iftira atarak bölgeden uzaklaştırılmalarını istedikleri kesimler Said ile temas kurmaya başladılar. 1911 yılı Mayıs ayı içerisinde Said ve çetesi tamamen dağıtıldı, çete elebaşı Said ise yaralı halde firar ederek İran topraklarına sığındı. Ruslar da Hoy Konsolosları aracılığı ile Said'in bu hareketine destek vermişti. Zaten Bedirhanlı ailesinden bazıları Ruslarla bir süredir işbirliği halindeydi. Bunlardan biri olan Bedirhanlı Abdürrezzak Osmanlı İran hudutlarında Ruslar adına faaliyet gösteriyor, Osmanlı aşiretlerini Rus emelleri doğrultusunda işbirliği ve ittifaka davet ediyordu. Ruslarla yaptığı bu işbirliğine dini bir kılıf uyduran Abdürrezzak aşiretlere hitaben yazdığı mektuplarda, İslam'ı yaşamak için başka bir devlete sığınmanın caiz olduğunu iddia ediyordu. Bu sırada burada Ruslar adına çalışan Abdürrezzak ile irtibat kurması onun yeniden toparlanmasına ve Osmanlı topraklarına tecavüze başlamasına yol açtı. 1914 yılı ortalarında Said bilinmeyen bir sebeple, kendi adamlarından Mahmut Bey tarafından öldürüldü.¹⁰³³

Rusların 1911 yılında Kürt aşiretleri arasında yaptıkları propaganda üzerine, Kasım ayında Vali Vekili Reşid Bey Malazgirt ve Muş'u ziyaret etti. Rus propagandacıları Rus işgaline zemin sağlamak için Malazgirt ve Bulanık'taki yüzlerce tedirgin Hamidiye memurunu ele almışlardı. İngilizlerin fikirlerine göre, "adı çıkmış ve belalı Bedirhanlılardan biri olan Abdürrezak Bey" bu Rus davasına hizmet ediyordu. Abdürrezzak, Ağustos 1910'dan beri, Paris'ten Tebriz'e ve Rus-İran sınırına seyahat edip, el ilanları basıp, Bohtan'da Kürt egemenliği fikrini yayarak Rus hükümdarlığının bir nimet olacağına dair vaazlar veriyordu. Bu işlerle çok haşır neşir olurken hem akrabalarının ve Bohtan'daki diğer üç dört Bedirhanlıdan yardım ve destek görüyor hem de Van'dan ve Bitlis'in belirli yerlerinden bazı Kürt reislerinden yardım alıyordu. Bu tür Rus propagandalarının ve Kürtler arasında büyük miktarda

¹⁰³³ Fatih Ünal, "Osmanlı Belgelerinde II. Meşrutiyet Sonrası Doğu Anadolu'da Ortaya Çıkan Eyüphanzade Said Çetesi ve Ermeniler", ss. 235-240.

Rus parasının dağıtıldığıнын söylentileri Babıalı'ye ulaşmıştı. Tripoli'deki acı tecrübeden korkan Babıalı hemen valinin Malazgirt'e gidip konuyu incelemesini emretti. 4 şüpheli Hamidiye memuru tutuklandı ve Muş'ta hapsedildi ve diğer ikisi de aranıyordu.¹⁰³⁴ Bölgedeki hareketlilikten şüphelenen Hükümet Ağustos 1910'da Erzurum valisini "Kürtler arasında büyük bir ayaklanma planlanıyor" korkusu ile konuyu incelemesi için Diyarbakır ve Bitlis çevresine gönderdi. Vali bu turdan böyle bir ayaklanma planının olmadığına dair az çok tatmin olmuş bir şekilde geri döndü. Diyarbakır'daki bu hareketlenme yüzünden birkaç tutuklama oldu.¹⁰³⁵ İngiliz temsilci Safrastian bölgedeki Rus çalışmalarını överek İttihatçıların bunun önüne geçişmesini şiddetle eleştiriyor, dönüşümü yaşayan bütün milletlerin bu ruhu yaşayacağını söyleyerek, "Benim mütevazi fikrim şu ki bu tür hatalar ve yanlış anlamalar devletin geçiş sürecinin kaçınılmaz safhaları ve her bir ülke şu veya bu şekilde yenilenme sürecinde bu tür safhalardan geçer." diyordu.¹⁰³⁶

Büyükelçi G. Lowther Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderdiği 31 Aralık 1912 tarihli raporundan Ermenilerle Rusların ilişkileri içinde İngiltere'nin politikalarına değinerek, "Türkiye'de iki uzlaşmaz hareketin gelişmesi bizim adımıza şu an pek uygun olmayabilir: Bir yandan Mısır ve İngiltere'ye bel bağlamış Araplar ve Kürtler diğer yandan da Rus koruması altındaki Ermeniler. Şayet Bulgarlara karşı düşmanlığını sürdürecekse, belirli durumlarda nötrlüğünü tekrardan düşünmek zorunda kalabilir. Türkiye'ye Rus tehdidi Ermeni hareketiyle ilişkisiz olamaz."¹⁰³⁷

¹⁰³⁴ F.O. 424-229/6022.

¹⁰³⁵ F.O. 424-224/5143-135.

¹⁰³⁶Safrastian'ın 5 Nisan 1911 tarihli bu ilginç raporu şu şekildeydi: 1910 yılında Ermeni okullarının bir müfettişi olarak M. S. Zavian adındaki bir Rus Ermeni'sinin gelmesi otoritelerden itiraz aldı ama bu aynı zamanda becerikli tarım uzmanı olan şahsın Muş'a gelmesi cahil kırsal popülasyon için bir nimetti aslında. İnsanlara bilimsel metotlarla tahıl ve sebze yetiştirilmesini gösterdi ve bir yıllık tecrübe Muş sancağının devasa ovasında pamuk yetiştirilmeye başlanması ve pirinç, tütün vs. ürünlerin artması gibi harika sonuçlar doğurdu. Başka bir Rus Ermeni'si olan Dr. J. Zavrief'in görev üzere Mush'a ve buraya 1905 ziyareti büyük mesele oldu. Geçen sonbahar bir hastane açmak ve faydalı bilgi yayarak Muş gibi pis bir kasabada insanlara her şekilde yardım etmek için Muş'a gelmişti. Anlıyorum ki, 1905'de olduğu gibi, elinde büyük miktarda para vardı. Tiflis'teki Ermeni leydiler onu desteklemişti ve daha da fazlası onun emrine hazırды. Ama otoriteler onun hastane açmasını o bir Rus olduğu için yasakladı. Şu ana kadar otoriteleri onun yapacaklarının faydası konusunda ikna etme çabası meyve vermedi ve Dr. Zavrief bu ülkeye fayda verecek potansiyele sahip olmasına rağmen hiçbir şey yapamadı. Önceki teslimatımda söylediğim gibi, M. Karmen ve onun yanındakilere karşı eğitim amaçlı para toplamaları yüzünden başlatılan zulme ilaveten her ikisi de Daschnakist lider olan ve teşvik edilseler bölgeye çok faydaları dokunacak olan M. Zaverian ve Dr. Zavrief gibi şahıslara karşı Hükümetin zorluk çıkarmasının sebebini anlamak çok zor. 1908'deki devrimden beri, Genç Türk Hükümeti cahil kitlelerin aydınlatılması ve ülke gelişimi için devasa gayret ve fedakârlık yapıyor, ama öyleyse bu ülkenin menfaatlerine ateşli bir şekilde bağlı olduklarını fazlasıyla kanıtlamış olan ve devletin bu çabasını desteklemek için ellerinden geleni yapan bu tür şahısların girişimini engellemek neden? (F.O. 424-227/5373, s. 28-29).

¹⁰³⁷ F. O. 424-237/7155-8.

Yine G. Lowther 29 Kasım 1912 tarihli bir raporunda Doğu Anadolu ve Kürt-Rus ilişkileri hakkında şu bilgileri veriyordu: Doğu Anadolu'daki durum hakkında bu ayın 10undaki 957 nolu teslimatımla ilgili olarak, söylüyorum ki Van'daki viskonsüllük tercümanından alınan bilgi belirli Kürt aşiret reislerinin Rus ajanlarıyla birlikte iddia edilen entrikalarının tekrar nüksettiğini işaret ediyor. Mr. Marling'in geçen Eylülün 4ündeki 741 nolu teslimatının son paragrafında rapor edildiği gibi, bunun arkasında otonom bir Kürdistan kurmak için Türkiye'nin Avrupa kısmındaki durumdan faydalanmak isteyen Bedirhan aşiretinin elemanları var gibi görünüyor. Affedilip vali İzzet beyle Van'a geri dönen Şemdinan'ın iki tane Hakkâri Kürt şeyhinden, Şeyh Taha ve onun kuzeni Şeyh Abdullah, sadece biri, şeyh Abdullah, geri döndü. Diğeri, şeyh Taha, bu arada Tiflis'e devam etti. Orada Türk propagandası yapmak için Rus ajanı olmasıyla ünlü Bedirhanzade, Abdurrezzak Bey'i gördüğü rapor edildi. Tiflis'teki Osmanlı konsülü hükümetini uyardı ve Van vilayetine girerken sınır birlikleri tarafından şeyh Taha tutuklandı ama daha sonra Rus koruması altında olan Maku Hanı tarafından silahlandırılmış bir İranlı Kürt eşkıya tarafından kurtarıldı. Türk hükümeti tarafından onu geri alma girişimlerinin tamamı başarısız oldu. Sınırdaki bazı yerlerde, raporlara göre, Osmanlı Kürtleri hükümete karşı başkaldırdı. Hatta yerel olarak şöyle bir söylenti var: Abdurrezzak Bey bir Kürt isyanı için Ruslardan 70,000 tüfek almış. 30 Ekim'le biten haftada Van gölü yakınında Seyid Bey adındaki kötü namı Kürt eşkıyanın elemanları tarafından biri papaz diğeri bir Taşnak lideri olan iki Ermeni öldürüldü. Aynı bölgede, raporlara göre, daha sonra iki Ermeni daha öldürüldü. Taşnak liderin öldürülmesinin sonucu, eğer hükümet Kürt eşkıyalardan onları korumazsa silahlanıp kendi kendilerini koruyacaklarını söyleyen sayısız yerel Ermeni tarafından imzalanmış bir telgraf İstanbul'a çekildi. Her ne kadar Erzurum vilayetinde durum normalmiş gibi görünse de, yerel Erzurum Ermeni gazetesi düzeni ve güveni sağlamakta başarısız olmasından dolayı hükümete saldıran şiddet içeren yersiz makale bastı. Diyarbakır vilayetinde Kürt şeflerinin Chaldean köylülerinden zorla haraç kesmeleri hala devam ediyor. Hasatlarından aşar vergisini zapt etmekte yetinmeyen Şardak Kürtleri Oahsade köyünü köylüleri ölümle tehdit ederek ele geçirdi ve komşu köyler de benzer bir kaderle karşı karşıya.¹⁰³⁸

¹⁰³⁸ F. O. 424-233/6374- 83.

İstanbul'da siyasi karışıklıkların yaşandığı 1909 Nisanında Dahiliye Nezareti Bitlis Valiliğine gönderdiği bir yazıda, memleketin asayişini ve ahaliyi tehdit eden Hizan'da Şeyh Celaleddin oğlu Seyyid Ali, Muş'ta Kasım, Hazro'da Genco Babür ve Malazgirt'te Hasenanlı Binbaşı Rıza haklarında gerekli kanuni muamelenin icrasının teminini istiyordu.¹⁰³⁹ Malazgirt'te Muşih ve beş arkadaşı Meclis-i Mebusan'a gönderdikleri telgrafta, kaza kaymakamının iktidarsızlığından, hafif süvari alayları amirlerinin mezalim ve kötülüklerinden bahsederek şikâyetle bulunup adalet talep etmişlerdi.¹⁰⁴⁰ Hamidiye süvari alayları ümerasası ile aşiret reisleri aleyhinde eskiden beri bulunan davanın sonucunda olaylar çıkmasını önlemek için Erzurum ve Bitlis vilayetlerinde olduğu gibi umumi af ilan edilmesi konusunda taleplerde bulunuluyordu.¹⁰⁴¹ Yine bu sırada Kürtler tarafından vazifesinden el çektirilmiş olan Sason kaymakamı vazifesine başlattırıldığı gibi meselede alâka ve hissesi bulunan mahalli memurlar değiştirilmişti.¹⁰⁴² Bölgeden gelen haberlerde aşiret reislerinin kışkırtmasıyla Kürtlerin ayaklanmaya hazırlanmakta oldukları ve bu hususta tedbir alınması Bitlis valiliğinden isteniyordu.¹⁰⁴³

Bitlis Polis Müdürü Sadettin Bey 8 Aralık 1911 tarihli Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 'ne gönderdiği raporda Kürtlerin hareketleri ve valiliğin yetersizliği hakkında şunları yazıyordu:

“Kürtlerin cehalet ve vahşiliklerinden, reislerinin cehaletlerinden istifade eden ve Rus Hükümeti'nin menfaat karşılığında istila emellerine hizmet eden Bedirhanilerden Abdürrezzak dağıtım merkezi Van olmak üzere yüz bine yakın silahlı Siirt, Eruh, Malazgirt kazalarında dağıtmıştır. Şeyhler ve Kürt liderlerden bir çokları ittifaka dahil olarak Kürtlük meselesi adıyla Meşrutiyet hükümeti ve Ermeniler aleyhine Abdürrezzak'a tâbi olmuşlardır. Bunların her tarafta şubeler kurarak teşkilatlarını genişlettikleri mevsukan haber alınmıştır. Meşrutiyetin ilanı üzerine türlü ihtiraslarını bertaraf ederek az çok hükümetin emirlerine uyan Kürtler iki-üç aydan beri hükümetin takibatına zerre kadar önem vermeyerek sınırlara kadar kervanları soyuyorlar, şahit sıfatıyla merkeze çağrılanlar emre uymuyorlar, silah

¹⁰³⁹ 23 Nisan 1909 BOA. DH. MKT. 2795/32.

¹⁰⁴⁰ 7 Nisan 1909 BOA. DH. MKT. 2806/46.

¹⁰⁴¹ 24 Nisan 1909 BOA. DH. MKT. 2796/74.

¹⁰⁴² 1 Nisan 1909 BOA. DH. MKT. 2798/84.

¹⁰⁴³ 13 Nisan 1909 BOA. DH. MUI. 2-6/3.

ellerinde firari dolaşıyorlar. Sason kazasında Ermeniler mabetlerini ve dükkânlarını korkudan kapadılar, Muş'un Malazged köyünde kırk kişinin baskını sonucu öldürülen dört kişinin failleri hala yakalanamamıştır. Mutki kazasında ahalinin silah ve cephane sevki ve taşınması eşkıyaların yolculara saldırması gibi cinayet davranışları hep Abdürrezzak'ın sevkiyle olduğuna şüphe yoktur. Bütün bunlara karşı mahalli hükümet durumu idrakten gafil ve siyasi, idari durumu görmekten acizdir. İşler vali vekilinin elinde derin bir uykudadır. Araştırma ve teftiş gibi işlerle ilgilenmesi gereken inzibat kuvvetleri iyi bir halde değildirler ve kısmen mazileri bozuktur. Asayişsizliğe karşı merkezi hükümet tarafından alınması gereken etkili tedbirlerin en mühimi ve acil olanı idarenin bu vali vekilinin elinden alınması ve hamiyetli, mahalli duruma vakıf bir kişiye verilmesidir. Bir Osmanlı sıfatıyla vilayetin içerisinde teftiş yapmama müsaade edilmesini aksi takdirde mesuliyetin zat-ı devletlerine ait olacağı..." Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti bu telgrafi Dâhiliye Nezareti'ne ileterek, Abdürrezzak, vali vekili ve polis müdürünün teftişine müsaade edilmesi konularının çözümünü istiyordu.¹⁰⁴⁴ Ancak bu yazışmalardan sonra Bitlis'teki idari işler yoluna konulamadıysa da bölgeye dirayetli bir vali atanması için arayışlar başlamıştır.

Ermeniler ve Kürtler arasındaki ihtilaflarda idari bir boşluğun olduğu ve hükümetin yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu idari boşluk çoğu zaman bölgede etkin olan Ruslar tarafından kullanılmıştır. 1913 yazında Van ve Erzurum vilayetlerinde Ermeniler, Yezidiler ve bir kısım Kürt aşireti Ruslarla irtibat kurdular. Hatta bazı Kürt aşiret şeyhleri Rus büyükelçisine "Rusya hesabına çalışacaklarına" dair mektup yazdılar. Haydaranlı Kör Hüseyin Paşa büyükelçi Akimoviç'e "Rusya'ya bağlanmak istediklerini" bildirdi. Bedirhanlılar Ruslar'dan silah yardımı talebinde bulundular. Yusuf Kamil Bedirhan ve amcaoğlu Süleyman, Rus büyükelçisinden Türkiye'de isyan çıkarmak ve Rusya'yla birleşmek için kendilerine yardım edilmesini istediler. Şirvan, Siirt sancağı etrafını temsilen Kör Hüseyin Paşa ve Yusuf Kamil Bey Tiflis'e götürülerek Ruslarla anlaşma sağladılar.¹⁰⁴⁵ Ruslar, Kürtlerin liderinin Abdürrezzak Bedirhan olmasını istedi. Abdürrezzak Bedirhan 1913 Şubatında Rusya'nın Hoy'da bulunan konsolos vekilinden çeşitli yardım taleplerinde bulundu. Daha sonra

¹⁰⁴⁴ BOA. DH. EUM. EMN. 2 /46.

¹⁰⁴⁵ İsrail Kurtcephe, Suat Akgül, Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri", s. 249-250.

Rusya'ya giderek bir takım gizli tertipler içine girdi. Abdürrezzak'a şimdilik yüklenen başlıca vazifelerden biri Kürtler ve Ermeniler ve Süryaniler arasında bir dayanışma sağlamaktan ibaret olup bu dayanışmanın Kürtlerin menfaati için olduğu yönündeydi.¹⁰⁴⁶

Bitlis ve çevresindeki diğer bir aşiret kuvveti Seyyid Ali kuvvetleriydi. İstanbul'da yayınlanan Pozantıyon Gazetesinin 31 Ekim 1908 tarihli nüshasında, “Şeyh Seyyid Ali, Hizan Kaymakamlığı köylerini yakmak ve ahalisini katletmekle tehdit etmekte, Musa, Kasım ve Rıza beyler Kürtleri Ermeniler aleyhine teşvik etmektedirler. İnzibat işleri çok kötüdür ve gittikçe kötüleşmektedir, hükümet tahammül edilemez bu duruma karşı hiçbir şeye teşebbüs etmemektedir” haberi yer alıyordu. Dahiliye Nezareti 8 Kasım'da Bitlis Valisini uyaracak bu durumu bildiriyor, asayişin hemen sağlanması isteniyordu.¹⁰⁴⁷ Bu şikâyetler üzerine Seyyid Ali, Vali Reşit tarafından vilayet merkezine getirildi, hakkındaki şikâyetlerin incelenmesi için Hizan Kaymakamlığına emir verildi. Vilayet merkezine gelen şikâyetçiler Rus konsolosluğu tercümanı ile eski usulde gereğinin yapılmasını istediler. Şikâyetçiler geri adım atmışlardı. Dahiliye Nezareti valiliği uyararak “İdareten muamele icrası doğru değildir, şikâyetçiler mahkemeye müracaat ederek usulü gereği gibi şikâyetlerini isbat etmek zorundadırlar, mahkeme neye karar verirse o uygulanır.” diyordu. Ayrıca Seyyid Ali'nin uzun süre orada tutulmasının doğru olmadığı ifade edilerek, nüfuz ve etkisinden çekinilmeden davanın açılması isteniyordu. (12 Kasım 1908)¹⁰⁴⁸. Bu yazışmalardan sonra Seyyid Ali serbest bırakılmıştı. Osmanlı Hükümetinin bu kararsız muameleleri ne Ermenileri tatmin etti, ne de Kürtlerin hükümete bağlılığının devamını sağlayabildi. Valilerin ve komutanların birbirine zıt tutumları Kürt aşiretlerinin kısa sürede onları hükümet karşısına çıkaracaktı.¹⁰⁴⁹

1910 yılı Şubat ayında, Ermeni Patrikhanesi Sadarete müracaat ederek şu şikâyetlerde bulunuyordu: “Aşiret reislerinden ve Hamidiye alayı ümerasından firari Kôr Hüseyin Paşa ile diğer ümera ve adamları tarafından Beyazid taraflarında

¹⁰⁴⁶ Kemal Mazhar Ahmed, Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan, Ankara, 1992, s. 30.

¹⁰⁴⁷ BOA. DH. MKT.2652/5.

¹⁰⁴⁸ BOA. DH. MKT. 2656/32.

¹⁰⁴⁹ Bitlis Valiliği, aşiretlerin gasp ettiği hayvanları asker aracılığı ile ve muhakeme edilmeden gasp edilen mallar şeklinde toplatmanın doğru olmadığını ve bu işi yapanları yakalamak ve ondan sonra mahkemeye çıkarmak aşiretlerin nüfuz ve cüretlerini artırmaktadır. Askerin bu şekilde aşiretler içine sevki ve malların toplatılması aşiretlerin heyecanını ve askere karşı mücadele etmesi sonucunu doğurmaktadır. Durum 4. Ordu Komutanlığından sorulmuştur. (2 Kasım 1908. BOA. BEO.3425/256824).

Ermenilere karşı saldırı hazırlıkları yapılmaktadır. Bu firariler ve tecavüzcüler hakkında hiçbir takibat yapılmamaktadır. Diyarbakır, Bitlis ve Van taraflarından alınan bilgilere göre, Adana ve Halep taraflarındaki olaylar burada da meydana getirilmek istenmektedir.”¹⁰⁵⁰. Harbiye Nezareti, Musun köyü ahalisinden ve üçü Rus tebaasından olan on Ermeni'nin kaçakçılık yaparken sınırda yakalanarak köye getirildiğini, bu sırada Ermeni köylülerin nümayiş yaparak Osmanlı askerlerini tahkir ettiğini, Müslüman dükkânlarına saldırdıklarını ve bu yüzden istenmeyen olaylar çıktığını yazıyor, Dâhiliye askerlerin Ermeni evlerine girdiklerinden olaylar çıktığını bildiriyordu. Bir düğünde silah atan Ermenilerin silahları alındığı için olaylar çıktığı on askerle on iki Ermeni'nin yaralandığı anlaşılmıştı. Ermeni patriğinin iddiaları, o bölgedeki Kürtlerle Ermeni'ler arasındaki nefretten ile geliyordu. İstenmeyen olayların çıkmaması için bölgedeki jandarma sayısının artırılması gerekiyordu. İran'a firar eden Kôr Hüseyin Paşa'nın gelmesi için kendisine bir mühlet verilmeli aksi takdirde bütün rütbe ve nişanlarının alınacağı kendisine duyurulmalıydı. (1 Mayıs 1910)¹⁰⁵¹.

Hamidiye Alayları mensupları da Meşrutiyetin ilanından sonra meydana gelen gelişmeler üzerine İstanbul'da çeşitli makamlara şikâyetle bulundular. Dördüncü Ordu mıntikasında bulunan hafif süvari aşiret alaylarından birinin ümera ve subayları 10 Aralık 1909 tarihinde Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'ya müracaat ederek, haklarının gasp edildiğinden, jandarmanın kendilerine kötü muamelelerde bulunduğundan bahsediyorlardı. Durum Harbiye Nezareti'ne intikal edince Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden bu şikâyetlerin doğru olup olmadığı soruldu ve 1910 yılı Şubat'ında gerekli cevaplar geldi. Bu vilayet valilerinin görüşüne göre; aşiret alayları şimdiye kadar sınır koruması içinde bir hizmet görmemişler, hatta vaktiyle Yemen isyanını bastırmak için gönderilen Haydaranlı Hüseyin Paşa maiyetinde 2.000 kişi olduğu halde ancak Erzincan'a kadar giderek memur olduğu vazifeyi yerine getirmekten vazgeçerek uğradığı yerlerde birçok tahribatta bulunmuştur. Vilayet dâhilinde aşirete mensup olanların askeri vazifeden muafiyetlerinden dolayı eski usulün devamı doğru ve adil değildir. Subaylık gibi mühim askeri hizmetleri yapacak olanların bu sınıflara sahip olması gerekir, bu

¹⁰⁵⁰ BOA. BEO. 3724/279271.

¹⁰⁵¹ BOA. DH. MUİ. 2-6/3.

yüzden aşiret reislerinin çocuklarının silsile halinde bu vasa getirilmeleri akıl ve hikmete uymaz. Tekâlif-i emiriyenin defaten tahsili ve bunların jandarma tarafından tahkiri doğru değildir. Vergilerin toplanmasında kanun hükümlerinin istinasız uygulanması Kürt reislerince hakaret şeklinde telakki edilmiştir. Van vilayeti dâhilinde on sekiz aşiret alayı vardır. Hakkıyla indirildiğinde bu sayı dört-beş alaya inecektir. Bu aşiret alayları şimdiye kadar hiçbir vazife ile mükellef tutulmamışlardır. Her türlü askeri intizamdan yoksundurlar, hükümete senevi 18.000 liraya mal olmaktadır (sadece Van Vilayetindekiler), olayların bu haliyle bırakılması devlete zarar açmaktadır. Yerli jandarma efradı sınırı korumak ve asayişi sağlamak görevinden acizdir, vilayetlerin jandarma sayıları yetersiz olduğundan bunlara mecburen ihtiyaç duyulmaktadır, yeterli jandarma gönderilirse bunlara ihtiyaç kalmazdı.¹⁰⁵² Görüldüğü üzere bölgedeki idari makamlar aşiret alaylarından şikâyetçidirler, ancak idareten ve adam eksikliğinden bu alaylara ihtiyaç duyulduğunu ifade ediyorlardı.

Bu sebeplerden dolayı Meşrutiyetin ilanından sonra hafif süvari alaylarının aşar vergisini toplama işi men edilmiştir. Van Vilayetinde Hakkâri Sancağı, Bargivi Nahiyesi, Erciş, Adilcevaz ve Mahmudiye kazaları dâhilindeki köylerin hemen hemen tamamı, Bitlis vilayetinde de Bulanık ve Malazgirt kazaları köylerinin çoğu hafif süvari alaylarına mensup ümera ve subaylara aitti. Bu bölgenin aşar vergisinin toplanması için açılan ihalelere dışarıdan başka kimse katılmadığından eskiden olduğu gibi bu aşiretlerin reislerine verilmişti. Bu durum “bütün memurlara aşar ihalesi ahkâm-ı nizamiyeye muhaliftir” düsturunca Maliye Nezareti tarafından reddedilmiş, Bitlis ve Van vilayetlerine de bir tebliğ gönderilerek, aşiret süvari alaylarına aşar ihalesi men edildiği defalarca bildirildiği halde bu işte ısrar edilmemesi istenmiştir.¹⁰⁵³ 1912 yılı Kasım’ından itibaren memuriyet sıfatına sahip aşiret süvari alayları subayları ile üyelerine aşar ihale edilmemesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁵⁴

Vergi toplama dışında ahalinin silah taşınması da yasaklanmış, men edilmiş olan silahların taşınmaması ile ilgili karar bütün mülhakata duyurulmuştu. Ancak

¹⁰⁵² BOA. DH. MUI. 2-5/4.

¹⁰⁵³ BOA. DH. İD. 56-2/48.

¹⁰⁵⁴ BOA. DH. İD. 56 -2/48.

Meşrutiyetin ilanından sonra yapılan bu tebliğe rağmen bazı kişilerin hala bu karara uymadıkları görülüyordu. Vilayet umumi meclisi bir toplantısında bu konuyu ele almış, umumi huzur ve asayişin korunması için her kimin üzerinde, liva, kaza, nahiye, kasaba ve köy içlerinde, hançer, kama, ufak revolver bulunursa alınarak bu gibilerin cezalandırılmasını kararlaştırarak tamimden ilanına başlanmıştı.¹⁰⁵⁵ Huzurun sağlanması için Halep ve Bitlis vilayetlerinde yasak olduğu halde satılan silahların aşiretlerin isyanlarını kolaylaştırdığı, emval-i miriyeyi vermekten imtina ettirdiği ve bu silahların toplanabilmesi için askeri harekât gerektiği Basra Valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne bildiriliyordu.¹⁰⁵⁶ Bu olayların yaşandığı sırada Müslümanlarla Ermeniler arasında bir olay çıkmasından da korkuluyordu. Bitlis dahilindeki köylerde ve kasabalarda Müslümanlar ve Ermeniler silahlı olarak dolaşmamakla birlikte halkın hemen hemen tamamında silah vardı. Hükümet bu silahların teslimini istediye de bunların toplanmasını sağlayamamıştı.¹⁰⁵⁷ Bu kararlar aşiretlerin muhalefetlerini daha da artırdı.

29 Mart 1911'de Bitlis Vilayeti dâhilindeki Kürtlerden bazıları toplanarak, aşiret alayları subaylarının hizmet zamanları dışında askeri elbise giyilmemesi hakkındaki Tensik Komisyonu kararının değiştirilmesi için İstanbul'a telgraf çekmek istediler. Ancak burada başarılı olmayarak dağıldılar. Bu telgraf çekme hadisesi Ermeniler tarafından, Kürtlerin toplanarak Ermeniler aleyhine bazı kararlar aldıkları şeklinde yorumlandı. Yapılan araştırmalar bu yorumların mesnetsiz olduğunu gösterdi. Ermenilerin şikâyetleri daha çok Musa Bey ve Kasım Bey hakkında idi. Bu söylentiler dedikodudan ibaret kalıyordu.¹⁰⁵⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti bölgede huzuru sağlamak için Balkanlardaki milletler arasında yaptığı gibi ihtilaf halinde olan aşiretleri barıştırma yoluna da gitti. Cibranlı Aşireti'nden Kaymakam Halid Bey ile aralarında anlaşmazlık bulunan biraderinin barıştırılarak bölge ahalisinin huzurunun temin edilmesi gerektiği Bitlis valisine bildirilmişti.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁵ BOA. DH. MUİ. 28-1/42, lef.11.

¹⁰⁵⁶ BOA. DH. ŞFR. 409/127.

¹⁰⁵⁷ BOA. DH. ŞFR. 414/110.

¹⁰⁵⁸ BOA. BEO 3874/290517.

¹⁰⁵⁹ BOA. DH. ŞFR. 399/70.

1909 yılı Mayıs ayında Muş'ta Şeyh Fethullah, aşiret mensuplarını tekkesinde toplayarak şeriat taleplerini İstanbul'a ilettiler, bu hareketin Ermenilere karşı herhangi bir sebebe dayalı olmadığını ifade ettiler.¹⁰⁶⁰ Bu toplantıdan dolayı Şeyh Fethullah Bitlis Valiliğine getirilerek kendi aralarında imzaladıkları anlaşma istenmiş ancak şeyh böyle bir şeyden haberi olmadığını ifade etmişti. Tekkesinin aranması sırasında dışarıda iki yüze yakın ahalinin toplanması üzerine Ermeniler korkarak çarsıdan çıkmışlar ve her kim Meşrutiyete aykırı hal ve harekette bulunursa hakkında gerekli muamelenin yapılacağı Bitlis valiliği tarafından ahaliye duyurulmuştu.¹⁰⁶¹ Muş'a giden Bitlis Vilayet İstinaf Müddei-i Umumisinin tahkikatına dair raporunda; Muş'ta Şeyh Fethullah Efendi tekkesinde İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti'nin tanzim ve ele geçirilen varaka münderecatına göre Dersaadet'teki Harekat-ı İrticaiyeyi takliden şeriat talebinde bulunmak ve Ermenilerin askere alınmalarına şiddetle karşı çıktıkları ifade edilerek başlıca mürettepleri Şeyh Fethullah Efendi ile Hacı Halidzade İbrahim Efendi ve saire hakkında gerekli kanuni işlemin yapılması Bitlis Valiliğine bildirilmişti.¹⁰⁶²

Bitlis'teki bu gelişmeler Kürt aşiretlerin muhalif partilerle ilişki içerisinde oldukları intibahı veriyordu. İstanbul'daki muhalefetin Anadolu'ya sıçramamasına çok dikkat eden İttihat ve Terakki Cemiyeti bu konuda aşiretleri kontrol altında tutamayacaktı. Nitekim Paris'ten eski Stokholm Elçisi Şerif Paşa da yayınladığı Meşrutiyet Gazetesi ile İttihat ve Terakki Fırkasının Doğu Anadolu'daki ve ülkedeki politikalarını eleştirerek istibdat devrinin aranır olduğunu yazıyordu. "İttihat ve Terakki haydutlarının işleri, güçleri hilekârlık asayişini ihlal eden bunlardır" diyordu. Bu muhalefet Şerif Paşa'yı Kürtçülük politikasına yönlendirecekti.¹⁰⁶³

Bütün bu ihtilaflar Bitlis'te Birinci Dünya Savaşı eşiğinde önemli bir ayaklanmanın çıkmasına sebep olacak, bölgedeki aşiretlerle hükümet ilişkileri çok büyük bir yara alacaktır. 1914 Bitlis Olayları bu yönüyle ele alınması gereken önemli bir konudur.

¹⁰⁶⁰ BOA. DH. ŞFR. 413/11.

¹⁰⁶¹ BOA. DH. ŞFR. 414/22.

¹⁰⁶² BOA. DH. ŞFR. 414/116.

¹⁰⁶³ Meşrutiyet, 1 Nisan 1910, No: 3, Paris.

6.4 1914 Bitlis İsyanı

Bugüne kadar Bitlis isyanıyla ilgili olarak Rus arşivleri, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerine dayalı olarak çeşitli çalışmalar ve farklı yorumlar yapılmıştır.¹⁰⁶⁴ Kimine göre hadise Kürt milliyetçiliğine dayalı milli bir isyandır, kimine göre Rusya'nın kışkırtması ile meydana gelen bir isyandır, kimine göre ise, dini, şer'i talepleri içeren bir isyandır. Tabii ki olay bütün bu olguları içermektedir ve kanaatimize göre, isyana katılan grupların gayeleri hepsini içermektedir. Halk için bu isyan meşruti düzenin getirdiği anayasa anlayışını ve İttihat ve Terakki Cemiyetinin dini tutumlarının eleştirilerini içeren bir mahiyet taşımaktadır.

1914 yılına gelindiğinde Doğu Anadolu reformu uygulamaya konulmuş, iki Avrupalı vali görevlerine başlamıştı. Üç yıldan beri bölgede meşruti idarenin çözmeye çalıştığı Ermenilere ait arazi meselesi, aşiretlerin silah bırakmaya zorlanması ve aleyhlerindeki propagandalar, hükümetin takip ettiği özgürlük politikaları, bu politikaların özellikle Taşnakları teşkilatlanmalarında serbest bırakarak köylerde güçlü bir hale getirmesi bölgedeki Kürt aşiretlerini rahatsız etmiş, bu duruma Rusya'nın hem Kürtleri hem de Ermenileri himaye eder gibi görünen ayrılıkçı propagandaları ilave edilince Kürtler yeni bir takım arayışlara yönelmişlerdir. 1914 yılı Mart ayında cereyan eden Bitlis olaylarının altında yatan temel sebepler bunlardır. Bu isyanı, üç yıl boyunca Abdurrezzak, Molla Selim, Yusuf Kamil ve Bedirhan soyundan diğer bazı kimseler hazırlamıştır. Seyyid Taha ve Simko da isyanın hazırlanmasında rol almışlardır. Bunlar için isyan hareketi bölgede güç elde etme ve hakimiyet alanını genişletme amacını taşımaktadır.

Rusya'nın Hoy'a atadığı konsolos Çerkov (Şirkov)'un bölgedeki faaliyetleri isyan öncesinde ele almaya değer niteliktedir. Çerkov, 5 sene Selanik konsoloslüğünde bulunmuş, Prizren, Üsküp ve Manastır'da Rusya adına önemli hizmetler yapmış, Rus ordusunun bölgeyi işgalinden sonra hükümeti tarafından hizmetlerinin mükâfatı

¹⁰⁶⁴ Tibet Abak, "Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)", Toplumsal Tarih, sayı:208, (Nisan 2011), s. 64-73; Erdal Aydoğan, "Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı: 49, 2013, ss. 309-322. Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Bir Rus Komplosu: Şeyh Selim Ayaklanması", Türk Kültürü, 30/350 (Haziran 1992); Bayram Bayraktar, "1914 Bitlis Ayaklanması", V. Askeri Tarih Semineri Bildirileri, I, Ankara, 1996; Hüseyin İldeniz, "Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Meydana Gelen Ayaklanmaların Dış Destek Bağlantıları", V. Askeri Tarih Semineri Bildirileri, I, Ankara, 1996.

olarak son derece geniş yetkilerle Hoy ve Selmas konsolosu olarak atanmıştı. Vazifesi, aynı yöntemi bu sefer de Kürt aşiretleri vasıtasıyla bölgede uygulamaktı. Göreve başlar başlamaz hemen harekete geçerek Osmanlı Hükümetine muhalif Kürt aşiretleriyle temasa geçmişti. Çerkov ve diğer Rus yetkililer tarafından Kürt aşiret reislerine mektuplar gönderilerek “Rus imparatorunun Kürtlerin hamisi olduğu, Kürtleri Osmanlı ve İran zulmünden kurtaracağı” anlatılıyor ve onları Rusya’ya yakınlaştırmaya çalışıyorlardı. Meşhur müsteşriklerden Minorsky bu dönemde Ruslar adına bölgede faaliyet gösteren ajanların başında geliyordu. Minorsky, aşiretlere ve halka “Kürt Emirliği” kurulması fikrini aşıyordu. Osmanlı Devletinin yakında buralardan tamamen çekileceği yolunda açıklamalar yapan Minorsky bir yandan aşiretleri silahlandırmış diğer taraftan bu aşiretlere, halkı yıldırma ve göç ettirmek için köy ve kasabalara baskınlar yaptırmıştır. Ruslar İkinci Meşrutiyetin ilanından Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasına kadar Osmanlı-İran hududu üzerindeki aşiretlerin yanı sıra Doğu Anadolu’da Bedirhanlıların ve Şeyh Ubeydullah’ın evlatları vasıtasıyla olaylar ve isyanlar çıkarmaya çalışmışlardır. Ayrıca Rus konsolosunun gözetimi altında Ermeni-Kürt işbirliğini sağlama çalışmaları ön plana çıkmaya başlamıştır.¹⁰⁶⁵

Bölgedeki İngiliz yetkililerinin raporları da Kürt aşiret reislerinin Rus ajanlarıyla birlikte iddia edilen entrikalarının tekrar nüksettiğini işaret ediyordu, hatta entrikaların arkasında otonom bir Kürdistan kurmak için Türkiye’nin Avrupa kısmındaki durumdan faydalanmak isteyen Bedirhan aşiretinin elemanları var gibi görünüyordu. Şeyh Taha da bu arada Tiflis’e hareket etti. Orada Türk propagandası yapmak için Rus ajanı olmasıyla ünlü Bedirhanzade Abdurrezzak Bey’i gördüğü rapor edildi. Tiflis’teki Osmanlı konsülü hükümetini uyardı ve Van vilayetine girerken sınır birlikleri tarafından Şeyh Taha tutuklandı, ama daha sonra Rus koruması altında olan Maku Hanı tarafından silahlandırılmış bir İranlı Kürt eşkıya tarafından kurtarıldı. Türk hükümeti tarafından onu geri alma girişimlerinin tamamı başarısız oldu. Sınırdaki bazı yerlerde, raporlara göre, Osmanlı Kürtleri hükümete karşı başkaldırdı. Hatta yerel olarak şöyle bir söylentiye göre, Abdurrezzak Bey bir Kürt

¹⁰⁶⁵ Fatih Ünal, “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti’ne Karşı Kullanma Çabaları”, Karadeniz Araştırmaları, Cilt: 5, Sayı: 17, Bahar 2008, s.133-152.

isyamı için Ruslardan 70,000 tüfek almıştı. 1912 yılında Taşnak lideri Kürt liderler tarafından öldürüldü.¹⁰⁶⁶

Bu teşebbüsler sonunda 1913 yılında Diyarbakır ve Bitlis Kürtleri arasında bağımsız bir Kürt devleti kurmak ve büyük devletlerden birinin himayesini kabul için toplantı yapacakları haberi ortaya atılmıştı.¹⁰⁶⁷ Osmanlı idaresine karşı çalışan Seyyit Taha 1914 yılı baharında faaliyetlerini daha da yoğunlaştırmış, bu arada Ruslardan aldığı 500 adet tüfeği adamlarına dağıtmıştı. Osmanlı yetkilileri artık her an isyanların çıkabileceğini düşünüyordu. Ancak isyanın nereden başlatılacağı belirsizliğini korumakla birlikte, dikkatler Van ve çevresi üzerinde yoğunlaşmıştı. Bu ihtimaller üzerine Vali Tahsin Bey bölgede jandarmanın güçlendirilmesini, İstanbul ve Trabzon harbiye mekteplerinden toplam 600 kişilik bir kuvvetin 15 Mart'a kadar Van'da hazır olmalarını hükümete bildirdi. Ancak beklenen isyan, belki de bu tedbirlerden dolayı, Van'da değil Bitlis ve civarında, şeyhler ve seyitler öncülüğünde dini karakterli olarak ortaya çıktı.

İsyanın patlak vermesine Molla Selim'in tutuklanması sebep olmuştur. Molla Selim, Şeyh Şehabeddin'in müritlerindendi ve isyan hazırlığı içerisinde Osmanlı Hükümetine karşı propaganda yaparken Osmanlı jandarmasına tutuklanmıştı. Bu yüzden bir ay sonra çıkması planlanan isyan erken başlamıştır. Molla Selim tutuklu halde Bitlis'e götürülürken Kumaç Köyü yakınlarında 700 kadar silahlı Kürt tarafından zaptiyelerin elinden kurtarılmıştır. Bundan sonra Kumaç Köyü hareketin merkezi olmuştur. Pek çok yerden isyana katılmak için Kürtler gelmiş ve isyancıların sayısı 9 Mart'ta dört bini bulmuştur. Kürtler savunmayı güçlendirmek için köyün etrafına mevzi ve siperler oluşturarak, köye bayrak asmışlardır. Bitlis'e iki saat uzaklıkta bulunan isyancıların amacı, şehir merkezine girmek ve resmi kurumları ele geçirmektir. Bu sırada Bitlis valiliğinin isyancıları durdurmak için yeterli askeri gücü yoktur.¹⁰⁶⁸

Olayların başlaması ile ilgili olarak elimizdeki ilk resmi bilgi 7 Mart 1914 tarihiyle Bitlis Valisi Mazhar Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgraftır. Telgrafta durum şu şekilde açıklanmaktadır:

¹⁰⁶⁶F. O. 424-233 (6374-6383).

¹⁰⁶⁷BOA. HR. SYS. 84/60.

¹⁰⁶⁸Tibet Abak, "Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyamı (1914)", s. 59.

“Başlayan isyan hareketine Rusya’da bulunan Seyyid Taha ile Bedirhanî Abdürrezzak’ın fesat hareketleri ve Rusya konsoloslarının Osmanlı idaresi aleyhindeki hain emelleri birer sebep teşkil etmektedir. Molla Selim yakalanıp götürülürken toplanan cahil halk tarafından kaçırılmıştır, hükümetçe bir varlık gösterilmesi için gerekli kuvvet Bitlis’te bulunmamaktadır, “namus-ı hükümeti” korumaya yetecek iki topun Bitlis’e sevki Muş Fırkası kumandanlığına yazılmış, ancak olumlu cevap alınamamıştır. Molla Selim, Hizan ve Mutki Kürtlerinden başına topladığı bin kişi ile Bitlis’e hücum ederek hükümeti basmak ve hapishaneyi dağıtmak fikrindedir. Fırka kumandanlıkları ve Van vilayetiyle muhabere edilerek gerekli tedbirlere tevessül olunmuş ve bir heyet-i nâsiha dahi gönderilmiş ise de meselenin gerek evvelki ve gerek bu safahatına nazaran gerekli icraatta bulunmak için askeri yardıma ihtiyaç vardır.”¹⁰⁶⁹

Görüldüğü üzere hareket başlar başlamaz Vali Mazhar tarafından durum tespiti yapılarak merkezden bir an evvel yardım gönderilmesi istenmiştir. Bu ilk haberlerden sonra isyancıların niyetleri daha da belirmeye başlamıştır. Bitlis Vilayetinden Muş Nizamiye Fırkasına çekilen ve Harbiye Nezareti’ne kadar iletilen 17 Mart 1914 tarihli telgrafta, Molla Selim’in hareketi hakkında şu bilgiler veriliyordu: “İran’a iltica eden Seyyid Taha’nın mensuplarından Molla Selim şeriat namına hareket etmektedir, emellerini yaymasına üç yüz kadar kabile reisi de destek vermektedir, civar kazalar reislerine de teşvik edici haberler gönderdiği ve hükümete ve ona yardımcı olacılara küfür isnadıyla Osmanlı memurlarını kafir namıyla yad ettiği ve her ne kadar asker toplarsa toplasın fayda vermeyeceği ve bir şer’i inkılap temin etmek için ayetleri siper edinerek fitnesini tefsir ve her türlü yalan ve dolana tevessül ettiği bildirilmiştir. Orduca bundan fazla bir malumat mevcut değilse de Seyyid Taha’nın geçen sene Şemdinan’daki kazası tahrip ve avenesi dahi dağıtıldığından intikam almaya teşebbüs edeceği şüphesiz ve bu emellerinin husulüne de emin adamlarından bulunan Molla Selim’i âlet etmiş olacağı vârid ise de Seyyid Taha’nın Bitlis havalisinde o kadar hükmü ve nüfuzu bulunmayıp meydanı Seyyid Taha’ya terk etmek istemeyecek daha birçok şeyhlerin de bulunduğundan Molla Selim’in bu teşebbüslerinin bir umumi şekil alması sabit görüldüğü gibi

¹⁰⁶⁹ Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE.) Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH.) K: 2285 G:1-001 B: 001, 002.

vakanın da öyle pek büyütülecek bir halde olmayıp dikkatleri üzerlerine çekmek için ifrata çalışanların abartılarından ibaret bir hal olması da muhtemeldir. Bir an evvel askeri tedbirlerin alınması gereklidir.”¹⁰⁷⁰

Bitlis valiliğinin çok genişlemeyeceğini zannettiği isyanı tertip edenlerin temel talepleri, şeriatın yeniden tesisi, Osmanlı idarecilerin Kürdistan’dan atılması ve Ermeni reformlarının durdurulmasıydı. İsyana hazırlanan Kürtlerin amaçları ve talepleri arasında belli bir birlik yoktu. Tıpkı ayaklanma nedenlerinin çeşitliliği gibi amaç ve talepler de farklıydı. Kürtlerin bir kısmı Kürt beyliği kurulmasını, başka bir kısmı sadece Kürtler için reformlar yapılmasını ve şeriata bağlı bir idarenin kurulmasını, üçüncü bir kısım Ermeni reformlarının durdurulmasını, dördüncü bir kısım ise Türkleri bölgeden atmak istiyordu. Ancak genel olan bir şey vardı ki, bütün Kürtler öyle ya da böyle Türk yöneticilerine karşı harekete geçmek istiyor ve silahla yapılacak çatışmadan da kaçınmıyorlardı.

Bir taraftan reformların durdurulmasını isteyen Molla Selim, Ermenilerle görüşerek, isyanın onlara yönelik olmadığını ifade etmiştir. Molla Selim, Bitlis murahasına bir mektup gönderip şunları bildirmişti: “Hareketimizde Ermeniler için mucib-i endişe bir şey yoktur, civar kasabada birkaç Kürt’ün girmesinden Ermenilerin korkuya kapılmaması için tavassutta bulunun”. Ancak, Ermeniler yine de paniklemişlerdi ve Ermeni metropoliti Ermeni Patriğine bir telgraf göndererek Ermeni halkının tehlikede olduğunu bildirmişti. Hıristiyanların korkmasının başlıca iki sebebi vardır. İlk olarak, isyancılar kanun-ı esasi ile getirilmiş olan Müslim, gayrimüslim tüm Osmanlı tebaasının kanun önünde eşit statüde kabul edilmesi hükmüne karşıydılar. İkinci olarak, Kürtler daha önce pek çok kaos ortamından Ermenileri gasp etmek ve yağmacılık için yararlanmışlardı. Ayrıca, -ÇetoBeşar gibi- pek çok Kürt çete lideri ve yağmacının da bu isyana iştirak etmesi Ermenilerin bu kadar paniklemesinde etkili olmuştu.¹⁰⁷¹

Bitlis Valisi 14 Mart 1914’te nezarete gönderdiği telgrafta, Molla Selim’in, bağlılık bildirimine bağlı kalmayarak halkı isyana teşvik ettiğini ve Ermenilerin de bundan etkilenecek dükkânlarını açmadıklarını ifade ederek, asayişin temini için Van ve

¹⁰⁷⁰ ATASE. BDH. K: 2806 G:1-001 B: 03; K: 2806 G: 1-001 B: 04; K: 2285 G: 1-001-019B: 020, 021, 022.

¹⁰⁷¹ Tibet Abak, “Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)” s. 63-64

Muş'tan Bitlis'e takviye birlikler gönderilmesini istiyor, Molla Selim'in Bitlis Ermeni murahhasasına yazmış olduğu ittifak ile ilgili mektubunun suretini gönderiyordu.¹⁰⁷² Ertesi gün şeriatı alet ederek halkı ifsada çalışan Molla Selim hakkında gereken tedbirin alındığı bildiriliyordu. Valinin verdiği bilgilere göre, 16 Mart'ta Ermeniler dükkânlarını yeniden açtılar, eşkıya tarafından kesilen telgraf hattı tamir edildi. 18 Mart 1914'te Muş'tan doksan beş asker ile iki dağ topu Bitlis'e gelmiştir. Ertesi gün bir heyet oluşturup Molla Selim nezdine gönderen ve kendisine paye veren Bitlis Valisi Mazhar Bey görevden alınarak yerine Mustafa Abdülhaluk Bey tayin edildi ve Bitlis meselesinin halli için Erzincan'dan asker sevkine karar verildi. 22 Mart'tan itibaren Molla Selim taraftarlarının giderek artması sebebiyle az bir kuvvetle bertaraf edilmeleri artık mümkün görülmediğinden, Erzurum'dan Bitlis'e asker sevki, askeri masraflar için de para yetiştirilmesi Bitlis Valiliğinden istenmiştir. Aynı gün Van Valisi de nezaretten Bitlis'teki irticai hareketleri önlemek üzere akıllı ve cesur bir kumandanın gönderilmesini istiyordu. Kuvvet isteklerine karşılık 25 Mart 1914'te Van'dan bir tabur asker geldi. Van Valisi de Bitlis meselesinde öne çıkan Kürtlerin devlet yanına çekilmesi için paraya gerek duyulduğunu nezarete yazıyor, para istiyordu.¹⁰⁷³

Bitlis Kürtlerinin Molla Selim ile ilişkilerini kesmek için şehrin etrafına jandarma devriyeleri koydurulmuş, Bitlis'e ulaşan Fırka Kumandanı ile görüşülerek şehirde sıkıyönetim ilan edilmesine karar verilmiş bu yüzden bölgeye gönderilecek kuvvetlerin kısıtlanmaması istenmiştir.¹⁰⁷⁴ Molla Selim ise askerlerini konuşlandırmak için Bitlis'e yakın bir yer arıyordu. Bu nedenle dört askerini Bitlis'in yanı başındaki Ermenilerin Hindirakatar Kilisesi'ne yolladı. 17 Mart 1914'te Molla Selim'in Bitlis'e baskın yapacağı ihbarı üzerine, yolu üzerindeki bir manastıra Ermeni murahhasasının izniyle pusu kuran jandarma müfrezesi Selim'in silahlı dört adamını yakalamıştır. Bunun üzerine Molla Selim tutuklanan dört adamının derhal bırakılması için valiye haber yolladı. Eğer serbest bırakılmazlarsa 25 Osmanlı jandarmasının esir alınacağını söyledi.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷² BOA. DH. ŞFR. 421/5; 421/6.

¹⁰⁷³ BOA. DH. ŞFR. 421/29; 421/36; 421/77; 421/115; 421/120; 422/15; 422/107.

¹⁰⁷⁴ BOA. BDH-2806-1-001-78; Arshak Safratisian, *Kurds and Kurdistan*, s. 72-73.

¹⁰⁷⁵ BOA. DH. ŞFR. 421/56; Tibet Abak, "Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)", s. 66-68.

Vali ise Molla Selim'in talebini kabul etmediği gibi, askerlerini Kumaç'a doğru yürüttü. Ancak, burada isyancılar askerleri püskürtmeyi başardılar. Bundan sonra, Kürt isyancıları 1 Nisan'ı 2 Nisan'a bağlayan gece öbek öbek şehre girdiler. 2 Nisan Perşembe günü 1.200 civarında Kürt ayaklanmacı şehre girdi. Görgü tanıkları yalnızca 700'ünün elinde silah olduğunu bildirmektedirler. Geri kalanlarının elinde ise kılıç, balta, kürek, hançer, bıçak ve çakmalı tüfek olduğu belirtilmektedir. Bundan sonra isyancılar belli bir süre şehre hâkim olmuşlardır. 2 Nisan 1914'te Bitlis Kasabası içinde çarpışmalar başlamış ve durumun vahim olduğuna dair Bitlis Valisi Mustafa Bey destek isteğini tekrarlamıştır. Ertesi gün olaylar sona ermiş, olaya sebep olanların yakalanması için çalışmalar başlatılmış, Bitlis'teki olaylarda ön planda olan Molla Selim Rus Konsoloslugu'na iltica etmiştir.¹⁰⁷⁶ Bir gün kadar kentin yarısı saldıranların elinde kaldı. İsyancılar arasında bulunan kısım Bitlis deresinin doğusuydu ki Rus konsoloshanesi de oradaydı; batı kısmı ki hükümet konağı ve hapishane o bölgedeydi, hükümetin elinde kaldı. Saldıranların yenilecekleri belirlemeye başladığı sırada Rus konsolosu kavasını valiye gönderdi; bu kavas Kürt saldırganların elinde bulunan kesimden iki şeyhin izniyle geçti; kavas, konsolos tarafından valiye, ateşin kesilmesini, bu teklifi kabul edilirse asilerle görüşüp onlara da ateşi kestireceğini ilettili. Vali bu ara buluculuğu reddetti, bunun üzerine Rus konsolosu valiye ziyaret etmek istedi, vali "Olduğu yerden çıkmasın" karşılığında bulundu. Bir müddet sonra saldırganlar bozuldu ve dağıldı. Konsolosun bu davranışı, onun ayaklanmış olanlara dostluğunun açıkça göstergesidir. Molla Selim üç arkadaşıyla (sonra bunlar 16'ya çıkar) Rus konsoloshanesine sığındı, vali onların iadesini istediye de konsolos İstanbul'dan Rus büyükelçiliğinden aldığı buyruk üzerine vermeyeceğini söyledi. Bu olay ve Bitlis'te kazanılan başarı oraya o günlerde vali olmuş olan Mustafa Abdülhalik Bey'e ün kazandırdı. Bu olay üzerine İstanbul'daki Ermeni Patriğinin sözleri yazılmaya değer; ona göre, Bitlis harekâtı Ermenilere karşı olmayıp bir harekât-ı irticaiye idi.¹⁰⁷⁷

3 Nisan'da Bitlis'e diğer vilayetlerden yardım gelmiştir. Bunun yanında bazı dini şahsiyetlerin ve Kürt ileri gelenlerinin isyancıları değil de Osmanlı tarafını desteklemesi isyancıların gücünü iyice kırmıştır. Bir süre sonra ise Kürtler hükümet

¹⁰⁷⁶ BOA. DH. ŞFR. 422/129; 422/135; 422/136.

¹⁰⁷⁷ Tanin, 23 Mart 1330/5 Nisan 1914, No: 1897.

kuvvetleri ve çevre bölgelerden gelen destekle şehirden atılmışlar ve dağılarak kaçmaya başlamışlardır.¹⁰⁷⁸ 17 Nisan 1914'te bölgedeki Nakşibendi tarikatı şeyhleri Şeyh Şehabeddin ve Molla Selim'in aflarını talep ettiler, bu talepler reddedilerek tenkile devam edildi.¹⁰⁷⁹ Bitlis'te Muş Otuzdördüncü Fırka Kumandanı İhsan Paşa 20 Nisan 1914'te Üçüncü Ordu Müfettişliği'ne gönderdiği şifrede, Bitlis hadise-i irticâyesine katılan kimselerden o güne kadar yüz yirmi ikisinin yakalanarak divan-ı harb-i örfîye verildiğini bildırıyordu. Ertesi gün yine bir telgrafla, Bitlis hadisesinin tertipçilerinden Karkarlı Molla Muhyiddin'in Kenanderesinin Sâlis Köyü'nde yaralı olarak yakalandığını, Cibranlı Aşireti Reisi Hayri Ağa'nın da yakalanarak Muş'a getirildiğini, divan-ı harbe verilmek üzere Bitlis'e sevk edileceğini haber veriyordu.¹⁰⁸⁰ Şeyh Şehabeddin ile biraderi Mehmed Şirin ve altı adamı Diyadin'le Erciş arasındaki Söğüt köyünde Rusya'ya kaçarken yakalanarak Van'a gönderildiler.¹⁰⁸¹ 23 Nisan 1914'te Bitlis'teki Divan-ı Harb-i Örfinin Hizan meselesi ile ilgileri olanlar hakkında vermiş olduğu cezalar uygulamaya konuldu.¹⁰⁸² 11 Kürt ölüm cezasına çarptırılmış ve 7 Mayıs sabahı bunlar idam edilmişlerdir. İçlerinde isyanın en önemli şahıslarından Şeyh Şehabeddin ve Seyyid Ali de bulunmaktadır.¹⁰⁸³ Müftizade Sadullah Efendi, Cibranlı Cündi, Semikli Sadık, Şeyh Nasreddin ve Nasrullah Efendiler Taif'e sürülmüşlerdir.¹⁰⁸⁴ Bitlis Vilayeti dahilinde Bedirhanilerden kimse kalmamıştır.¹⁰⁸⁵ Tüm isyancıları takip eden Osmanlı yönetimi, ilk aşamada 42 isyancıyı tutuklamış ve yaklaşık 150'sini de ölü veya yaralı olarak etkisiz hale getirmiştir.

Molla Selim ise, beraberindeki 3 yandaşıyla birlikte Bitlis'teki Rus elçiliğine sığınmıştır. Bunun üzerine, Osmanlı Hükümeti birçok kez Molla Selim'in verilmesi için Rusya'ya baskı yapmıştır. Ancak her defasında ret cevabı almıştır. Rusya, bu ret cevaplarında sebep olarak, "isyanın politik bir anlam kazanması" nı göstermiştir. Bu arada Molla Selim'in kaçmasını önlemek için tüm konsoloshanenin etrafı askerlerce

¹⁰⁷⁸ BOA. DH. ŞFR. 424/26.

¹⁰⁷⁹ BOA. DH. ŞFR. 424/27.

¹⁰⁸⁰ ATASE. BDH. K: 2806 G: 1-001 B: 112; 114

¹⁰⁸¹ ATASE. BDH. K: 2285 G: 1-001 B: 107.

¹⁰⁸² BOA. DH. ŞFR. 424/85.

¹⁰⁸³ Tibet Abak, "Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)", s. 75.

¹⁰⁸⁴ BOA. DH. ŞFR. 429/120. "Divan-ı Harb-i Örfice müebbeden mahkûm olanlardan Bitlis mebus-ı sabıkı Sadullah, Şeyh Nasreddin, Şeyh Nasrullah, Cıranlı aşireti agavatından Cündi ve Sadık nam eşhasın mahfuzan Diyarbekir tarihiyle Taif'e teb'id edildikleri Bitlis'te İhsan Paşa'dan mevрут 18 Mayıs 1914 tarihli telgrafnamede bildirilmiştir." (ATASE. BDH. K: 2285 G: 1-001 B: 115).

¹⁰⁸⁵ BOA. DH. ŞFR. 431/28.

sarılmıştır. Konsoloshaneden çıkması durumunda Molla Selim'i ve arkadaşlarını yakalamak için önemli miktarda kuvvet hazır bulundurulmuştur. Bir süre sonra, Molla Selim'in taraftarları, onun aslında zaten konsoloshaneden gittiğine dair bir söylenti yaymışlardır. Bitlis Konsolosu da bunu doğrularcasına bir beyanat vermiştir, ancak Osmanlı belgelerinde de ifade edildiği üzere buradaki maksadın Molla Selim'in konsoloslukta kuşatmasını durdurmak ve onu kaçırmak olduğu açıktır. Nitekim Osmanlı Devleti, Molla Selim ve isyancıları takibe devam etmiştir. Bu süreçte, Molla Selim'in herhangi bir cezadan kurtulmak için Rus hükümetine yaptığı iltica başvurusu ise kesin bir şekilde reddedilmiştir. Pek çok Kürt isyancıyı ve politik şahsiyeti destekleyen Rusya'nın böyle bir tavır takınmasının sebebi, Osmanlı Devleti ile ilişkileri daha fazla germeme düşüncesi olabilir.¹⁰⁸⁶ Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine, 30 Ağustos 1914'te Bitlis Hadisesinden dolayı gıyaben idama mahkûm olan şaki Mehmed Emin ile hizmetçileri Ahmed ve Aziz silahlarıyla ve Bitlis Rus Konsoloshanesine iltica etmiş olan Molla Selim ve sekiz arkadaşı bilakaydüşart şart hükümete teslim ve arz-ı dehâlet etmiş oldular.¹⁰⁸⁷ Daha sonra da 19 Eylül 1914'te Molla Selim vesairenin affı hakkında Bitlis Valisinin talebi kabul edildi.¹⁰⁸⁸

Olayların başlaması üzerine İngiltere Van yardımcı konsolosu Bitlis'e geldi.¹⁰⁸⁹ Bitlis'te meydana gelen olaylar İngiltere'de de akis buluyordu. The Times Gazetesi 3 Nisan'da "Ermenistan'da Kürt Baskını" başlıklı haberinde Osmanlı Devleti Dahiliye Nazırının Bitlis'ten aldığı telgraftan bahsederek Şeyh Şehabeddin ve Selim'in idaresinde Kürtlerin saldırılara geçtiğini, çatışmaların halen sürdüğünü duyurdu.¹⁰⁹⁰ Bu haberden iki gün sonra, "Bitlis'te Askeri idare" başlıklı haberde, "Bitlis'te örfi idare ilan edildi, Kürtler kasabaya girdi. Kürt lideri Molla Selim ve dokuz adamı Rus konsolosluğuna sığındı. Resmi kaynaklara göre, Ermeni toplumunun maruz kaldığı bir şey yok, misyonerler güvende. Kürtler dağlara çekildi, hükümete göre Kürtler reform planlarından dolayı isyan ettiler."¹⁰⁹¹diyordu.

¹⁰⁸⁶ Tibet Abak, "Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)" 76-78.

¹⁰⁸⁷ ATASE. BDH. K: 2285 G:1-001-1 B: 69, 070, 071.

¹⁰⁸⁸ BOA. DH. ŞFR. 441/50.

¹⁰⁸⁹ BOA. DH. ŞFR. 423/85.

¹⁰⁹⁰The Times 3 April 1914, Issue: 40488.

¹⁰⁹¹The Times 6 April 1914, Issue: 40490.

İsyanın bastırılması için başvurulmuş yolların başında nasihatler ve görüşmelerle işi çözmek yolu geliyordu, askeri yetersizlikten dolayı Mazhar Bey bu yolu denemiş ancak bunda başarılı olamamıştı. Üstelik bu teşebbüsleri asiler tarafından yetersizlik olarak değerlendirilmişti. Mart ayının sonuna kadar isyana karşı somut bir tenkil hareketine girişilememiş hatta asilerin kaç kişi olduğu, nerede buldukları da tespit edilememiştir. Askeri kuvvetler bu konuda valilikten bilgi almaya çalışmışlar ancak valilik de aldığı tedbirlerin yetersiz olduğunu kabul ederek bir an evvel askeri kuvvet gönderilmesini talep etmiştir.¹⁰⁹² Ancak 4 Nisan'dan sonra Erciş'teki Yirmidördüncü Süvari alayından yetmiş mevcudunda üç takımlı bir süvari müfrezesi hazırlanmış Bitlis'e doğru yola çıkarılmak istenmiştir. Aynı gün sabahleyin Yirminci ve Yirmibeşinci Süvari Alayları Muş'a doğru hareket ettirilebilmiştir. Yirmibirinci Alay on dokuz ümera ve zabıt yüz otuz beş atlı yirmi yaya nefer on beş taşıyıcı hayvan, Yirmibeşinci Alay on üç ümera ve zabıt yüz on bir atlı yirmi yaya nefer on beş taşıyıcı hayvan mevcudundaydı. Her iki alay da nefer başına yirmi fişek cephaneye sahipti.¹⁰⁹³ Erzurum ve civarından yola çıkarılan askeri kuvvetler 5 Nisan'da isyanın bastırıldığını öğrenmişler ancak yine de Üçüncü Ordu Müfettişi Hasan İzzet Paşa bu kuvvetlerin Bitlis'e gitmelerini, orada hükümetin kuvvetinin gösterilmesi açısından istemiştir.¹⁰⁹⁴ Olayların Muş taraflarına yayılmaması için Van ve Erzurum'dan askeri kuvvet sevki ile para gönderilmesi gerektiğine dair Muş'tan da yardım isteniyordu.¹⁰⁹⁵ 12 Nisan 1914'de Erzurum'dan 350 kişilik süvari alayı Muş'a gelmiştir.¹⁰⁹⁶ Bütün bu bilgiler genel savaş öncesi bölgedeki Osmanlı birliklerinin dağılımını ve yetersizliğini, sivil ve askeri yetkililer arasında bir kopukluğun, idaresizliğin olduğunu gösteriyordu.

Bitlis'teki isyan hakkında Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nin 4 Nisan 1914 tarihli nüshasında Ermeni Patriki Zaven Efendi'nin bir beyanatı yer almıştır. Zaven Efendi, Bitlis murahasası Soren Efendi'den aldığı bilgi doğrultusunda isyanın Ermeniler aleyhinde olmayıp açıkça, İttihat ve Terakki'ye karşı yapıldığını söylemiştir. İsyanın asıl merkezi Bitlis değil, Kürtlerle meskûn olan Hizan'dır. Zaven Efendi'ye göre, Kürtlerin bu teşebbüsünden başlıca sorumlu Bitlis Valisi Mazhar Bey'dir. Zaven

¹⁰⁹² ATASE. BDH. K: 2806 G:1-001 B: 09; K: 2806 G: 1-001 B: 010

¹⁰⁹³ ATASE. BDH. K: 2806 G: 1-001 B: 06.

¹⁰⁹⁴ ATASE. BDH. K: 2806 G: 1-001 B: 77.

¹⁰⁹⁵ 2 Nisan 1914 BOA. DH. ŞFR. 422/128.

¹⁰⁹⁶ BOA. DH. ŞFR. 423/84.

Efendi, daha önceden bu kişinin uygunsuz davranışlarda bulunduğunu ve yerine başka birisinin tayin edilmesinin gerektiğini Talat Bey'e bildirmiştir. Bunun üzerine hükümet Bitlis Valisi Mazhar Bey'i görevinden alarak yerine Siirt Mutasarrıfı Mustafa Bey'i tayin etmiştir. Zaven Efendi isyanın hükümet tarafından kolaylıkla bastırılacağını düşünmektedir. Bölgeye Van, Muş ve Erzurum'dan asker gönderilmiştir. Soren Efendi'den alınan bilgiye göre, hükümet, asilerin bir taarruz üssü oluşturamamaları için beldenin girişinde bulunan iki Ermeni manastırını işgal etmiştir. Buna rağmen asilerin sayısı giderek artmıştır ve hükümetin yardımı beklenilmektedir. Beldede özellikle civar köylerinde oldukça fazla Ermeni bulunmaktadır. Gazetenin, Azadamard gazetesinden aktardığına göre olaylar şöyle gelişmiştir¹⁰⁹⁷:

“Kürtlere açıktan açığa silah tevzi etmekte olan iki Kürt muhtarı ahiren Şasoğ karyesi müdürü tarafından tevkif olunmuşlardır. Bunların itiraflarına göre isyanın amil ve müşevviklerinden biri Molla Selim olup isyanı doğrudan doğruya kendisi idare ediyormuş! Hükümet Molla Selim'in plan ve tertibatından haberdar olarak kırk kadar asker ile jandarmadan müteşekkil bir müfrezeyi Hizan'a göndermiş ve kaymakamın muaveneti ile Selim'i tevkif ettirmiş ise de Selim sonradan her nasılsa yakasını kurtarmıştır. Molla Selim ile avanesi bu muvaffakiyetten cesaret alarak yavaş yavaş adamlarının adedini tezyid ettiler. Onlar bayrak yerine üzeri beyaz yazılarla müvaşşah kırmızı bir bez parçasını önlerine takarak eski programlarını tatbik etmek istiyorlardı. Yani, maksatları Bitlis şehrini işgal ederek umumi isyanın merkezi ittihaz etmekten ibaretti. Bu programın tatbikine Bitlis'teki Kürt mütegalibeleri açıktan açığa iştirak etmektedirler. Molla Selim isyanı bastırmak üzere hükümet-i mahalliyenin iktiza eden kuvve-i kafiyeye malik olmadığını bildiği için muvaffakiyetten emin gibi görünüyor. Vali kuvvetsizliğini tamir ve telafi etmek için nüfuzlu şeyhlerden ve mütegalibelerden mürekkep bir heyeti müftünün taht-ı riyasetinde olarak Molla Selim'in nezdine gönderdi. Heyet Molla'yı bütün maiyeti ile şehre isal eyledi ise de Molla valinin nezdine gitmeyip “Bir söyleyeceği varsa kendisi benim yanıma gelsin” demiştir. Ondandır başına bir felaket geleceğinden şüphelenerek asilere ‘Hatragadar’ Ermeni manastırlarını tahliye edip orada

1097 Tercüman-ı Hakikat, 22 Mart 1330 - 4 Nisan 1914, nr. 11846; İsrail Kurtcephe, Suat Akgül, “Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri, s. 249-256.

birleşmeleri için emir göndermiştir. Bir cuma günü asilerin şehre dahil olacaklarına dair bir şayia deveren etti. Vali duçar-ı heyecan olarak bütün kuvveti topladı ve muhtelif mevakiya yerleştirdi. Ondan sonra Ermeni murahhasının müracaat ve istirhamı üzerine (Hatragadar) manastırını muhafaza için kırk kişiden mürekkep bir jandarma müfrezesi sevkeyledi, jandarmalar müsellahtan Kürtlerden dört kişi tevkif ettiler. Bunun üzerine, Molla Selim, Seyyid Ali'nin teşvikiyle şehirden çekilerek üç saat kadar mesafede kain bir mahalde yerleşti. Seyyid Ali, Ermeni murahhasası Soren Efendi'ye bir pusula göndererek “fedailerin katiyen Ermenilere taarruz etmeyeceklerini beyan etmiştir. Fakat bu gibi mevaideitimid etmek kabil olmaz.”¹⁰⁹⁸

Şeyh Mehmed Reşid Efendi'nin Bitlis hadisesinde gösterdiği yararlılıktan dolayı taltifi istenmişti. Kürt aşiretlerin dini vaazlarla bağlılıklarını teyit etmek için Nakşibendi şeyhlerinden Hacı Yusuf Efendi Hımıs'a ve Şeyh Ziyaeddin de Pasinler'e gönderiliyorlardı. Ancak bunlar geçici önlemlerdi. Asıl olarak Kürt aşiretlerine karşı iyi planlanmış bir iskân siyaseti uygulanıyordu. İsyanın bölgede meydana getirdiği etkileri önlemek için valiler tarafından çeşitli tedbirler alma yoluna gidilmiştir. Hizan şeyhlerinden olan Şehabeddin bölgedeki ulema ve şeyhlere hitaben yazdığı mektupta şeriat için harekete geçmek zamanının geldiğini bildirmişti. Bu yüzden Bitlis hadisesinin çevre vilayetlerde duyulmaması ve propagandanın önlemesi için valiler harekete geçmişler, Cizre ve Midyat halkının da durumu takip edilmiş olaylara karışmamaları için kaza kaymakamları uyarılmıştır. Diyarbakır Valiliği Midyat'ta bulunan askeri kuvvetin Bitlis'e hareketi dolayısıyla buraya kuvvet gönderilmesi gerektiği yönünde uyarılarda bulunmuştur.¹⁰⁹⁹ 8 Nisan 1914'te Van Valisi Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgrafta, Bitlis hadisesinin tekrarını önlemek için şeyhlerin nüfuzlarının kırılması ve tekkelerinin dağıtılması ile hayvanlarının ahaliye taksimi gerektiği hakkında görüşlerini bildirmiştir. Dersim Mutasarrıfı da Bitlis meselesinin Dersim Kürtlerine anlatılması gerektiğine inanıyordu. 10 Nisan'dan itibaren telgraf hatlarının tamirine, ahaliye dağıtılmış olan silahların toplanmasına ve Meclis-i Mebusan seçimlerinin yapılmasına karar verilmiştir. Bitlis dahilindeki çavuş ve onbaşı gibi küçük zabitlerin maaşlarının arttırılması,¹¹⁰⁰ Bitlis Jandarma Alay Kumandanı Asım Bey'in değiştirilmesi, Siirt Tabur Kumandanlığına birinin tayini ve

¹⁰⁹⁸ Tibet Abak, Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914), s. 64-73.

¹⁰⁹⁹ BOA. DH. SFR. 424/60; 422/24; 422/124; 423/20; 423/32.

¹¹⁰⁰ BOA. DH. ŞFR. 423/45; 423/47; 423/61; 424/7.

bölgeye Anadolu ve Trabzon halkından jandarma gönderilmesi valilik tarafından istenmiştir.¹¹⁰¹ Ayrıca bölgede yapılacak ıslahatlar hakkında da valiler çeşitli fikirleri sürüyorlar, divan-ı harb, medrese inşası, asker ikamesi gibi tekliflerde bulunuyorlardı.¹¹⁰² Ayrıca Kürdistan'da Meşrutiyet aleyhinde genel bir irtica fikrinin olduğu ve özellikle memurların ve subayların seçiminde buna dikkat edilmesine dair Bitlis Valisi nezareti uyararak bu bölgeye İttihat ve Terakki mensubu memurların atanmasını istiyordu.¹¹⁰³

İttihad ve Terakki Cemiyeti, Bitlis İsyanı ve Kürt sorunu ile ilgili üst düzey bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantı Rusya'nın İstanbul elçisinin raporuna şöyle yansımıştır: "...Cemiyetin başkanının sözleriyle, en önemli husus Kürtlerin yeni yönetim biçimini benimsemesini ve anayasa ile belirlenmiş, herkesin, ülkenin tüm unsurlarının kanun önünde eşitliği ilkesine karşı çıkmaktan vazgeçmelerini sağlamak olmalıdır. Ancak, hükümet bu konuda kısmen başarılı olmuştur. Daha ziyade eğitilmiş Kürtler, bu konuda hükümete katılmışlardır. Mithat Şükrü (İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Genel Sekreteri)'ne göre bu durumu şu anki yönetimin (İttihad ve Terakki'nin) düşmanları kullanmaktadır. Eski subay Saffet Bey, Kemal, Bedirhan'ın akrabaları, Simko gibi düşmanlar Odesa ve Batum'daki Türk devrimci komitelerine [Muhtemelen Hürriyet ve İtilaf Partisi çizgisindeki ihtilalci komiteler kastediliyor.] dayanarak ve Rus konsoloslarının himayesinden faydalanarak Kürtleri isyana kışkırtmayı başardılar. Onların planları arasında Bitlis'e sahip olmak da vardı. Belki, Bitlis'ten sonra Muş ve sonra İstanbul'dan yöneticilerin söz konusu bölgeden atılmalarını talep edebilirlerdi. Aslında hükümet, bu isyan planlarından haberdardı, ancak kışkırtıcılarından herhangi birisini yakalamayı başaramadı. Yine de isyancıların Bitlis'i ele geçirme denemesi başarısızlıkla sona erdi. Yine de, Kürtlerin genel durumunu ve içlerinde pek çok kışkırtıcının bulunduğunu dikkate alan hükümet, doğrudan Kürtlerle temasa geçmeye ve onları İstanbul'da bulunan etkili soydaşları aracılığıyla maddi olarak destekleyerek kendi yanına çekmeye karar verdi." Yine, İttihad ve Terakki'nin Osmanlı'nın iç durumunu tartıştığı bir başka toplantısında ise isyan ile ilgili şu görüşler dile getirilmiştir: "Cemiyetin Genel Sekreteri, en azından resmi olarak Bitlis olayının sona ermiş sayıldığını ve Bitlis

¹¹⁰¹BOA. DH. ŞFR. 424/13.

¹¹⁰²BOA. DH. ŞFR. 424/15

¹¹⁰³BOA. DH. ŞFR. 426 79.

vilayetine ve komşu vilayetlere gönderilen yeterli miktarda askeri güç sayesinde düzenin sağlandığını ifade etti. Bununla birlikte, yerel halk arasında ciddi bir hoşnutsuzluk fark ediliyor. Zaman zaman açıkça ifade edilen bu hoşnutsuzluk, vergilerin yüksekliğinin bir sonucu. Bundan Simko, Abdurrezzak ve diğer ajanlar, halkın kışkırtılmasında faydalanıyorlar. Bu nedenle Osmanlı hükümeti, söz konusu vilayetlerin valilerine, halka vergilerin yüksekliğinin son yıllardaki savaşlardan kaynaklanan geçici bir durum olduğunu anlatmalarını ve söz konusu halkta, onlara uygun bir şekilde vatansever duyguların uyandırılmasını tavsiye etti.”

Bitlis isyanında geniş kitlelerin asıl amacının “Şeriat hükümlerinin yeniden tesis edilmesi” kisvesi altında gayrimüslimlere ilişkin reformların durdurulması olduğunu görüyoruz. Rusya için Kürtler Osmanlı Devleti’ni askeri olarak oyalamanın bir aracı olmuştur, bundan daha fazlası yoktur. Bitlis İsyanı’nı doğrudan milliyetçi olarak niteleyemeyiz. Çünkü burada kitleler açısından itici güç “vatanseverlik” veya “milliyetçilik” değildir. Ancak, belli milliyetçi öğeler barındıran ve Ermeni-Kürt çatışması ile karışık bir Kürt ayaklanması demek daha doğru olur. İsyanın organizatörleri arasında Abdurrezzak gibi milliyetçi denebilecek entelektüeller bulunmaktadır. Bunun yanında, İttihad ve Terakki’nin merkezileştirme siyasetinden ötürü bölgedeki nüfuzlarını kaybetmekten korkan bazı yerel Kürt önderleri ve şeyhler isyanın fiili önderleridirler. Kürt halk kitleleri ise çoğunlukla Ermenilerin yeni eşit statüsünden rahatsız oldukları için harekete geçmişlerdir.¹¹⁰⁴

Dünya Savaşının başlamasından bir ay sonra, iki devletin karşılıklı durumlarındaki değişiklik dolayısıyla konsoloshanenin basılmasından korkarak Rus hükümeti bu kimseleri konsoloshaneden çıkarttı ve Osmanlı hükümeti de bunları yakaladı.¹¹⁰⁵ 24 Kasım 1914’te Bitlis hadisesinden dolayı mahkûm ve sürgün olarak Medine-i Munevvere, Sivas, Ankara ve Bitlis hapisanelerinde ve diğer yerlerde tutuklu bulunanlar serbest bırakıldı.¹¹⁰⁶ Aşiret reisleri savaş başlayınca Osmanlı ordusu içinde gönüllü olarak yer alarak Osmanlı Devleti’nin Rusya ile savaşında Osmanlı

¹¹⁰⁴ Tibet Abak, Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914), s. 79-83.

¹¹⁰⁵ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, cilt: II, Kısım: III, Ankara, 1991, ss. 224-226.

¹¹⁰⁶ BOA. BEO. 4323/324157.

Devleti'nin yanında yer aldılar. Bu aşiret birliklerinden gönüllü alayla teşkil edilerek şehirlerin savunulmasında kullanılmışlardır.¹¹⁰⁷

¹¹⁰⁷Arshak Safratisian, *Kurds and Kurdistan*, s. 74-76. Saftatisian, bu savaşta 700.000 Kürt'ün Osmanlı Devleti için öldüğünü üzümlere kaydetmektedir.

SONUÇ

Tarih içinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Bitlis ve çevresinde sırasıyla, Hurriler, Urartular, Asurlular, Medler, Persler, Romalılar ve Bizanslılar hakimiyet kurmuşlardır. Bölge, bu güçler arasında sık sık savaflara sahne olmuş ve idari açıdan el değiştirmiştir. Bitlis, sahip olduğu coğrafya, etnik yapısı ve bölgede yaşayan insanların hayat tarzı itibarıyla Osmanlı Devleti idari yapısı içinde farklı bir düzenlemeye tabi tutulmuştur. Bitlis, Büyük Erzurum Eyaleti'nin Muş Sancağına bağlı bir kaza iken, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra, vilâyet merkezi haline getirilmiştir. Bitlis Vilayetinin sınırları içine Bitlis, Siirt, Muş ve Genç sancakları dahil edilmiş, böylece Bitlis Vilayeti Sultan II. Abdülhamid döneminde tekrar ön plana çıkmış, tarihi fonksiyonunu üslenerek merkez konumuna gelmiştir. Vilayet merkezi dışında Siirt ve Muş gibi önemli şehirlerin de idare merkezi olan Bitlis, Meşrutiyet döneminde hemen hemen aynı şekilde idare edilmiştir. Meşrutiyet döneminde bölgede idari ve askeri açıdan bir karışıklık olduğörülmektedir. Bölgenin yeniden idari bir düzenlemeye tabi tutulması gerekmektedir. Ancak bütçe imkânları, İstanbul'un karışık atmosferi ve savaflar bu düzenlemeleri imkânsız kılmıştır. Meşrutiyet döneminde vilayetlerin teşkilat yapısında ve idaresinde köklü değişikliklere gidilmemiş genel hatlarıyla Sultan II. Abdülhamid döneminin yönetim şeması devam ettirilmiştir. Merkezde vali, vilayet umum meclisi, belediye, defterdarlık, emniyet, maarif vesıhhiye müdürlükleri idari görevlerde yer almışlardır.

XVI. yüzyılda bölgenin en mamur şehirlerinden biri olan Bitlis ve Ahlat Meşrutiyet döneminde kötü bir silüete sahiptir. Birinci Dünya Savaşı başladığında vilayet merkezinde resmi binaların durumu, şehrin dış görünüşü hiçte iyi değildir. Savaş ve şehrin kısa bir süre için de olsa Rus işgali altına girmesi bu durumu daha da kötü bir hale getirmiştir. Bitlis'te meydana gelen depremler de şehirdeki binaların ve tarihi eserlerin durumunu olumsuz etkilemiş, 1907 ve 1909 yıllarında meydana gelen depremlerde şehirdeki binalar zarar görmüştür. Şehrin iktisadi yönden geri plana düşmesi tarihi ticaret yollarının güzergâhının değişmesi ile ilgiliydi, artık Bitlis XI-XVII. yüzyıllar arasındaki ticari hareketliliğe sahip bir şehir değildir. Bu durum

halkın iktisadi durumunu ve yaşam standartlarını düşürmüş, şehrin silüeti de bundan olumsuz etkilenmiştir.

Düzenli bir artış gösteren bölge nüfusu, 1890-1915 arasında yaşanan etnik çatışmalardan olumsuz etkilenmiş, nüfus büyük oranda azalmış ve iktisadi faaliyetler kesintiye uğramıştır. Doğu vilayetlerinden Rusya'ya ve Avrupa'ya göç bu dönemde devam etmiştir. Doğu Anadolu'da göçü tetikleyen en önemli etken Osmanlı Devletinin ekonomik, toplumsal ve kültürel ortamındaki genel değişimdir. Asayiş olaylarının artması, güvenliğin ortadan kalkması ve misyonerlerin yönlendirmeleri de bu göçlerin sebeplerindedir. XX. yüzyılın başında Bitlis'in nüfusu kısmen göçebe aşiretlerden meydana gelmiştir. Yerleşik hayata geçenlerin büyük çoğunluğu merkezi otoriteyle uzlaşarak, çiftçilikle uğraşmaya başlamıştır. Ancak, zaman zaman merkezi otorite ile aralarında çeşitli anlaşmazlıklar baş göstermiştir. XIX. yüzyıl sonlarında Bitlis Vilayetinde yaşamakta olan nüfusun büyük çoğunluğu Müslüman iken, yaklaşık olarak üçte birlik bölümünün de Hıristiyan olduğu görülmektedir. Meşrutiyetin ilanından sonraki üç yıl içinde sancak nüfusu artarken 1912 yılından itibaren tekrar bir azalma göze çarpmaktadır. Bu değişikliğin sebebi Meşrutiyetle birlikte Ermenilerin geri dönüşü, daha sonra da asayiş problemlerinin artması olarak gösterilebilir. Ancak genel itibariyle savaşın çıkmasına yani 1914 yılına kadar sancakta nüfus hareketliliği mevsimsel değişiklikler göstermektedir.

Meşrutiyet dönemi boyunca vilayet idareci ve memur açısından büyük sıkıntı çekmiştir. Bölgede yapılması gereken ıslahat çalışmaları maddi imkânsızlıklar kadar yönetici ve yetişmiş eleman ihtiyacı yüzünden de uygulanamamıştır. Memurlara aylarca maaş verilememesinden dolayı rüşvet ve yolsuzluklar artmıştır. Vilayette asayiş, memur hakimiyeti, ulaşım, sağlık, ziraat, arazi problemleri vardır. Meşrutiyet döneminde Bitlis'te yönetim açısından en önemli sorun, valilerin ve memurların bu bölgede görev yapmak istememeleridir. Bitlis'e atanan memurlar birer sebeple başka şehirlere gitmek istemişlerdir. Bitlis'te 1908-1914 yılları arasındaki yedi yıl içinde altı vali görev yapmıştır ve bunların dışında üç de vali vekili atanmıştır. Bu rakamlar bize İkinci Meşrutiyet döneminde vilayetin istikrarlı bir yönetimi olmadığını, sık sık vali değiştirildiğini ya da işlerin vekâleten yürütüldüğünü göstermektedir. Bir vilayette her yıl yeni bir valinin göreve başlaması ve işi bırakması yönetim ve

organizasyon bakımından birçok sorunun ortaya çıkmasına ve var olan sorunların çözülememesine sebep olmuştur.

1908-1914 yılları arasında Bitlis Vilayetinde valilerin statüleri, yetkileri ve problemleri çözme konusundaki çalışmaları açısından başarısızlıklar yaşanmıştır. Meşrutiyetin bölgede sağlamayı hedeflediği unsurlar arası barış, idaresizlik, maddi imkânsızlık ve müdahaleler dolayısıyla uygulanamamıştır. Valilerin sık sık değiştirilmesi merkezi otoritenin kurulmasını ve devletin temsilini imkânsız hale getirmiştir, halk bu durumdan rahatsız olarak İstanbul'dan ayrı bir idare tarzı gerçekleştirmeyi düşünmeye başlamıştır. Yönetimdeki boşluklar büyük devletlerin temsilcileri tarafından doldurulmaya çalışılmış, bu da ayrılıkçı hareketleri cesaretlendirmiştir.

Bitlis'te yönetim açısından yaşanan en önemli problemlerden birisi de hukuk ihlalleridir. Adliye memurları hakkında birçok yolsuzluk iddiası bulunmaktadır. Yalancı şahitler, rüşvet alan memurlar, neticelenmeyen davalar, zenginlerin cezalandırılmamaları hukuk alanında ön plana çıkan konulardır. Gerçi bu durum hemen hemen bütün Osmanlı Devleti'nde görülmekle beraber arazi davalarının sıkça yaşandığı Bitlis ve çevresinde daha yoğundur ve bu problemin halledilmesi hukuk reformundan çok eğitim ve sosyal yönden bir bütün olarak ilerlemeye bağlıdır. Bu da doğu vilayetleri şartlarında hemen yerine getirilebilecek bir iyileşme alanı olarak görülmüyordu. Meşrutiyetin ilanından sonra birçok konuda olduğu gibi maliye teşkilatında da bir takım yenilikler yapılmak istenmiş, vergi meselesinde de durumu tespit edebilmiş ancak çözüm için zaman ve imkân bulunamamıştır.

Yönetim açısından modernleşmeyi hedefleyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meşrutiyetin ilanından önce ülkenin farklı vilayetlerinde teşkilatlanmış ve çalışmalarını gizli bir şekilde yürütmüştür. Doğu vilayetlerinde 1906-1907 yıllarında meydana gelen halk hareketlerinden istifade eden cemiyet, şubelerini genişletmiş ve bu hareketleri ülke geneline yaymaya çalışmıştır. Bitlis de bu olayların yaşandığı vilayetlerdendir. Bitlis'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir şubesi Meşrutiyetin ilanından önce kurulmuştur. Bu şubenin gizli bir şekilde kurulmasında bu şehre sürgün edilenlerin payı oldukça fazladır. Bitlis İstanbul için muhaliflerin sürgün merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bütün Osmanlı ülkesini memnun eden

meşrutiyetin alanı Bitlis'te de akis buldu. İlk olarak resmi makamlar Saray başta olmak üzere İstanbul'a telgraflar çekerek Meşrutiyetin ilanından duydukları memnuniyeti dile getirdiler.1909 yılında 31 Mart hadisesi Doğu Anadolu'da farklı etkiler meydana getirdi. Yeni sultanın tahta geçmesi üzerine Bitlis, Siirt, Muş ve diğer komşu şehirlerde şeyhler yeni rejime muhalefet ettiler. Bitlis'te bulunan sivil toplum örgütleri ve resmi makamlar İstanbul'daki gelişmeleri yakından takip ettiler ve bu olaylara kayıtsız kalmadılar. Örgütler ve resmi makamlar Meşrutiyet taraftarı bir duruş sergileyerek yeni rejimin arkasında olduklarını bildirdiler. Bölgede bütün liderlerin ve etnik grupların aynı düşüncede olmadıkları kısa süre sonra ortaya çıktı. Bitlis'te halledilmesi gereken birçok problem vardı ve her grubun Meşrutiyetten beklentileri farklıydı. Şimdi kendisini İttihatçı olarak ilan eden ve yeni durumdan istifade etmek isteyen bir zümre ortaya çıkmıştı. Bitlis idari açıdan bu sıkıntıyı da yaşadı.

Meşrutiyetin ilanının, Bitlis ve çevresinde meydana getirdiği olumsuz etkilerden birisi de siyasi suçluların, gıyaben mahkûm edilmiş olanların, firarilerin affedilmeleriydi. Meşrutiyetin ilanı üzerine çıkarılan genel af üzerine bölgede önemli bir hareketlilik yaşandı. Bu affın Ermeni komitelerini de ihtiva etmesi karışıklığın temel sebeplerinden oldu. Çoğu Ermeni olan siyasi tutuklular serbest bırakıldı. Ayrıca Meşrutiyete güvenen bir takım gıyabi mahkûmlar da gelerek hükümete teslim oldular. Meşruti yönetim birikmiş binlerce dava ile meşgul olmak zorundaydı. Af konusundan sonra ikinci önemli mesele göç etmiş olanların tekrar dönmeye başlamasıyla ortaya çıktı. Osmanlı Devleti kanunlarına göre, Hükümetten izinsiz olarak yurtdışına çıkanların vatandaşlık hakları sona eriyordu. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte bu uygulama kaldırılmış, seyahat özgürlüğü getirilmişti, ayrıca bu şekilde geçen dönem yurtdışına çıkmış olanların da geri dönmelerine müsaade edilmiş, bunların kaybolan haklarının iadesi kabul edilmiştir.

On beş yıldır bölgede birbiri ile çatışma halinde olan üç grubun, Osmanlı genç subayları ile Ermeni komitecilerinin ve Hamidiye Alaylarının barış içinde, 1908 yılında geçmişi unutmaları pek mümkün görünmüyordu. Siyasi tutukluların serbest bırakılması da bu durumu güçleştiriyordu. İttihatçı subayların Bitlis, Van ve Erzurum'daki temsilcileri bu konularda isteksiz davranıyorlar, Ermeni komitelerinin

otuz yıllık bağımsızlık ya da federasyon mücadelelerinden vaz geçmeyeceklerine inanıyorlardı. Van ve Bitlis'te geçen yıllarda Ermenilere zulmettiği iddia edilen Kürt beylerinin yakalanarak cezalandırılmamaları, Taşnakların defalarca hükümete müracaat ederek listeler vermelerine sebep oluyordu.

Hükümetin bu hareketlere karşı elindeki en büyük silahı eğitimdi. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte ülkedeki birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da bir takım yeniliklere gidildi. İkinci Meşrutiyet yönetiminin temel sloganı “devleti sadece eğitim kurtarabilir” idi. Bu yüzden yeni okullar açıldı, geleneksel eğitim veren ilkokullar kapatıldı, kızların eğitimi daha da yaygınlaştırılarak daha laik hale getirildi. Osmanlılık politikası izleyen İttihat ve Terakki Fırkası için Bitlis, Van, Erzurum ve Diyarbakır vilayetlerinin eğitim teşkilatlarının güçlendirilmesine bir an evvel başlanmalıydı. Eğitim alanında hem öğretmen hem de memur ihtiyacı had safhadadır, öğretmenler ve memurlar bölgeye gitmek istememektedirler, bu durum eğitim işlerini aksatmakta, her geçen gün okul ve öğrenci sayısında eksilmelere sebep olmaktadır. 1909 yılında başlayan salgın hastalıklar sebebiyle rüştiye ve ibtidai mektebi muallimleri vazifeye devam edememişler yerlerine vekiller eğitim-öğretimi sürdürmüşlerdir.

Meşrutiyet döneminde bölge iktisadi açıdan geri kalmış bir durumdadır. Osmanlı Devleti XIX. ve XX. yüzyıllarda siyasî bakımdan olduğu gibi ekonomik bakımdan da geri kalmış bir ülke durumundaydı. Temel sanayi kurulamamış, mevcut yeraltı ve yerüstü doğal zenginlikleri değerlendirilememişti. Bu şartlar altındaki bir ülkede Bitlis ve çevresi bu genel görünüm içerisinde daha geri kalmış bir haldedir. Bu geri kalmışlığa rağmen karayolları başta olmak üzere ülkenin ulaşım imkânlarının iyileştirilmesi için çeşitli çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bu genel çalışmalar içinde Bitlis ve çevresinin de ulaşım ağının iyileştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu çalışmalardan olumlu sonuç alınamamıştır. Ocak ayından Mart ayı sonuna kadar yollarda don ve kar olduğu için hayvanlarla ulaşım sağlanamazdı. Doğu vilayetlerinde Birinci Dünya Savaşı öncesi yolların durumu tamire ve yeniden yapıma muhtaçtır. Bitlis Sancağında haberleşme imkânları Osmanlı Devleti içinde sahip olunan genel imkânlarla aynı seviyedeydi denilebilir. Dönemin haberleşme araçları postalar ve telgraftı ve Bitlis'te ve Ahlat'ta telgraf hattı vardı.

Meşrutiyet döneminde Bitlis Valiliği ve Bitlis halkı iktisadi açıdan zor durumdadır. Halk açlıkla karşı karşıyadır. Valilik maaşları dahi ödeyemez duruma gelmiştir. İstanbul, şehirden gelen isteklere karşılık verememekte, bu ihtiyaçların bölgesinden giderilmesini isteyerek tavsiyeler vermektedir. İktisadi problemler asayiş ve halkın Meşrutî yönetime olan güvenini ortadan kaldırmaktadır. Yolların azlığı ve kışın şiddetinden ulaşımın büsbütün kesilmesi ticaretin ileri gitmemesine tesir eden önemli sebeplerdendi. Bitlis'te çarşı ve dükkânlar ticaretin yapılabilmesi için tarihi bir geçmişe sahipti ve ihtiyaçlara cevap verecek adetteydi. Ancak bunların zaman içinde bakımları ve tadilleri gerçekleştirilmediğinden kötü bir görünümdeydiler. Bitlis önemli bir merkez olmasına rağmen asayiş ve karışıklıklardan dolayı az bir ticari öneme sahiptir. Eskiden buğday, arpa, meyve pazarı olan şehir Meşrutiyet döneminde bu avantajını kaybetmiştir. Meşrutiyet yıllarına gelindiğinde Bitlis Sancağı ticari ve sanayi ağırlığını kaybetmiş bir görünümdeydi. Bu yüzden nüfus hızla azalmaktadır ve dış göç artmıştır. Rusya ve Avrupalı devletler için Bitlis ve çevresi bakir, işletilecek maden kaynaklarının bulunduğu, üretim yapacak genç nüfusa sahip, stratejik konumu ile önem arz eden bir durumdadır. Savaş yılları bu sebeple Bitlis'i dikkat merkezi haline getirecektir.

Bitlis'te hayvancılığı en olumsuz etkileyen faktörlerin başında Meşrutiyet yıllarında bütün Anadolu'da görülen hayvan vebası gelmektedir. Bitlis Vilayeti dâhilinde Bulank, Ahlat ve Malazgirt kazalarıyla Muş vadisinde inek, öküz ve mandalarda ortaya çıkan hastalıktan dolayı çok fazla hayvan ölmekteydi. Ancak bu hastalığın ne olduğu baytar yokluğundan anlaşılamıyordu. Bu şartlar altında veba salgının önüne geçmek mümkün değildi. 1913 yılında ülkede hastalığın en yoğun görüldüğü Bitlis Vilayetidir, gündeme bu hastalıklarla gelmiştir. Bitlis'te tarımın düzenli ve modern bir şekilde yapılabilmesi için zirai aletlere her zaman ihtiyaç duyuldu. Birçok batılı seyyahın ve kaynağın verdiği bilgilerde bölgede ziraatın çok ilkel yöntemlerle yapıldığı ifade ediliyordu. 1908 yılı itibarıyla Bitlis ve çevresinde bu durum hâlâ geçerliydi. Ülkedeki modernleşme çalışmaları bu konularda Bitlis'e ulaşmamıştı. Her alanda olduğu gibi ziraatın ilerlemesine engel problemler tespit edilmiş, ancak maddi imkânsızlıklardan dolayı çözüm önerileri hayata geçirilememiştir. Bitlis Vilayeti taş çeşitleri ve ocakları bakımından önemlidir. Özellikle Muş Sancağı taş ve madenler açısından zengindir. Yine Meşrutiyet yıllarında var olan birçok maden ocağının

işletilmediği bilinmektedir. Tuzlaları pek çoktur, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce vilayette var olan mineral zenginlikleri az bilinmektedir.

Meşrutiyetin ilanı ile birlikte ülkedeki birçok etnik grup örgütlenmeye başladı, bu etnik gruplar da kendi cemiyetlerini kurdular. Cemiyetler kanununa göre kurulan ve ilk zamanlarında Osmanlılık ruhu taşıyan bu örgütlerden birisi de İstanbul'da kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyetidir. Bu cemiyetin Bitlis şubesi 17 Aralık 1908 tarihinde açılmış ve çalışmalara başlamıştır. Bölgedeki Meşrutiyet aleyhtarlığı özellikle Hamidiye alaylarının lağvı ve aşiretler elindeki silahların toplanmak istenmesiyle daha da arttı. Aşiret reisleri köy köy dolaşarak Meşrutiyetin zararlı bir idare olduğundan, Ermenilerin kollandığından, ellerindeki her şeyin alınacağından bahsediyorlardı. Bölgenin dini ve sosyal durumundan dolayı bu propagandalar kısa sürede etkisini gösterdi. 1913 yılında Bitlis ileri gelenleri Bitlis İttihat ve Terakki mensupları hakkında ihbarlarda bulunmaya ve şikâyetlere devam etmişlerdir. Hükümetin irticai hareket olarak nitelendirdiği eylemler 1914 yılında bölgede geniş çaplı bir Kürt ayaklanmasının çıkmasına sebep olmuştur.

Bu gerçekten hareketle doğu vilayetlerinin hem coğrafi yapısı hem de etnik durumu itibariyle bu tür hareketlere uygun bir ortam hazırladığı görülmektedir. Arazinin engebeli ve etnik yapının karmaşık olması, eşkıyalık hareketleri için bir fırsat olmuştur. Bu iki unsura, göç olgusunu da eklediğimizde bölgede düzeni ve asayişin sağlanmasının ne kadar güç olduğu ortaya çıkar. XIX. yüzyılda cereyan eden savaşlar ve bu savaşlar sonunda Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya cereyan eden göçler, bölgeyi asayiş ve düzenin korunması açısından olumsuz etkilemiştir. Bu etkilerin dışında bölgede milli ayaklanmalarla varlıklarını gösteren silahlı Ermeni komitelerini de saymak gerekir. Bu komiteler Sultan Abdülhamid döneminden beri bölgede hem Müslümanlar hem de Ermeniler için bir tehdit unsuru olmuşlardır.

Meşrutiyet döneminde Bitlis ve çevresinde asayişin sağlanamadığı ve bölgenin genel probleminin asayişsizlik olduğu görülmektedir. Bu yüzden dönemin basınında Bitlis ile ilgili haberlerin önemli bir kısmı asayiş ve aşiretlerin eşkıyalık hareketleri ile ilgilidir. Bu karışıklıklar içerisinde bulunan bir ülkenin savaşlar silsilesine girecek olması da ayrıca düşünülmesi gereken bir konudur. Sadece asayişsizlik ve eşkıyalık değil hizipçilik de Osmanlı ülkesini kaosa sürükleyen etkenlerden olmuştur. Savaşlar

sırasındaki asker firarları, jandarma ve polis eksikliği asayiş ve eşkıyalık hareketlerini daha da artırmıştır.

1908 yılından itibaren suç oranları hemen hemen her başlıkta artış göstermiş, faillerin firarda olanların sayısı her yıl artmıştır. Suçlar artmakta, suçlular yakalanamamaktadır. Asayiş, Doğu Anadolu Bölgesinde Orta ve Batı Anadolu'ya göre daha kötüdür ve bu durum her geçen gün daha da kötüleşmektedir. Meşrutiyet bütün doğu vilayetleri için olduğu gibi Bitlis için de huzur ve kardeşlik ortamını getirememiştir. Asayiş olaylarına karşı bölgede alınan en önemli tedbirler askeri alandadır. Özellikle Meşrutiyetten önce Ermeni olaylarında ve vergi ayaklanmalarında askeri tedbirler bu olaylara yönelik olmuştur. Bölgede asayişin temin edilememesinin önemli sebeplerinden birisi de maddi imkânsızlıklar, maaşların ödenememesidir. Asayiş sorunu Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Devleti açısından tam bir uluslararası sorun olmuş, Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından hazırlanan reform paketi nihai bir çözüm olarak Osmanlı Devleti'ne dikte ettirilmiştir. Meşrutiyet sonrasında hem İttihat ve Terakki'nin Doğu politikası hem de Ermeni ihtilalcileri tarafından bir tehdit unsuru olarak görülen bu olayların tedricen ortadan kaldırılması ve yeni rejimin bölgede yapmak istediği ıslahatlara engel teşkil edemeyecek bir hale sokulması çabaları doğudaki huzursuzluğun başlıca sebeplerinden birini oluşturdu.

Gayrimüslim unsurların ve bilhassa Ermenilerin sözde meşrutiyetçi söylemler geliştirmesi, buna karşın Kürt ahali ve aşiretler arasında İttihatçılar hakkında yapılan dinsiz ve mason oldukları yolundaki propagandalar, hükümete karşı olumsuz kanaatin güçlenmesine yol açmış, alelade anlaşmazlıklar iki kesimi birbirine düşman hale getirmiştir. Doğu illerinde Ermeniler ve Kürtler arasında olayların tırmanmasında, bunun sonucu olarak Kürt çetelerinin oluşmasında, Ermenilerle aralarındaki arazi ihtilafları ve yine geçmişten kalan kin ve nefret duyguları ön planda yer alır. Ermenilerin bölgede en çok şikâyet ettiği Kürt kuvvetleri, Musa Bey ve kardeşi Kasım, Said ve avanesi, Seyyid Ali ve taifesiydi. Musa Bey'den sonra bölgede en aktif olan aşiret gücü Eyüphanzade Said birlikleriydi.

1914 yılına gelindiğinde Doğu Anadolu reformu uygulamaya konulmuş, iki Avrupalı vali görevlerine başlamıştı. Üç yıldan beri bölgede meşruti idarenin çözmeye çalıştığı

Ermenilere ait arazi meselesi, aşiretlerin silah bırakmaya zorlanması ve aleyhlerindeki propagandalar, hükümetin takip ettiği özgürlük politikaları, bu politikaların özellikle Taşnakları teşkilatlanmalarında serbest bırakarak köylerde güçlü bir hale getirmesi bölgedeki Kürt aşiretlerini rahatsız etmiş, bu duruma Rusya'nın hem Kürtleri hem de Ermenileri himaye eder gibi görünen ayrılıkçı propagandaları ilave edilince Kürtler yeni bir takım arayışlara yönelmişlerdir. 1914 yılı Mart ayında cereyan eden Bitlis olaylarının altında yatan temel sebepler bunlardır. Bu isyanı, üç yıl boyunca Abdurrezzak, Molla Selim, Yusuf Kamil ve Bedirhan soyundan diğer bazı kimseler hazırlamıştır. Seyyid Taha ve Simko da isyanın hazırlanmasında rol almışlardır. Bunlar için isyan hareketi bölgede güç elde etme ve hakimiyet alanını genişletme amacını taşımaktadır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen aşiret reisleri Birinci Dünya Savaşı başlayınca Osmanlı ordusu içinde gönüllü olarak yer aldılar.

Kürt aşiretlerinin bu yaklaşımlarına karşılık Ermeniler tam aksi istikamette hareket ettiler ve bu hareket tarzında Taşnakların Meşrutiyet döneminin özgür ortamından yararlanarak kendilerine aşırı güven duymaları sebep oldu. 1890 yılında Tiflis'te kurulduktan sonra Anadolu'da teşkilatlanmaya başlayan Taşnaksütyun Cemiyeti'nin hareket noktalarından birisi de Bitlis olmuştur. Kendisine yöntem olarak terörü ve halk yığınlarının harekete geçirilmesini seçen cemiyet, Bitlis'te sürekli bir çalışma içerisindeydi. Cahil, fakat çalışkan Ermeniler, önceki yıllarda Taşnaksütyunun direktifiyle hareket eden fedailerin eylemlerinden dolayı katlanmak zorunda kaldıkları zahmetlere ve "Ermenilerin kurtarıcısı" unvanını takınan kışkırtıcılara karşı, özellikle Meşrutiyet sonrası isteksizliklerini açıkça göstermekteydiler. Buna rağmen Taşnaksütyun Cemiyetinin üyeleri, Bitlis'te varlıklarını sürdürdüler ve eski amaçlarından vazgeçmemekle beraber, sessizce bekleyip silahları bir yana bırakarak gizli faaliyetlere başladılar, özellikle eğitim alanına el attılar. Muş Vadisi'nin ileri gelen eski fedai avcıları, bir değişiklikle, vilayetteki Ermeni okullarında pedagoğ oldular. 1903-1904 yıllarında Sason'da Osmanlı askerleriyle çarpışan fedailerin reisleri de 1909-1910'da Ermeniler arasındaki anlaşmazlıkların çözümü için hakim sıfatıyla Bitlis'e geldiler. Taşnakların bölgedeki faaliyetleri genel harbin çıkmasına kadar artarak devam etti. Bu tarih aralığında her olayda onların parmağı vardı.

Taşnaklar nihayet Ruslarla anlaşarak Ermenileri büyük bir maceraya soktular, savaşı bağımsız Ermenistan'ı kurulması için bir fırsat saydılar.

Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce bölgede teşkilatını tamamlayan Rusya, Meşrutiyetin sağladığı özgür ortamdan tam anlamıyla istifade etti. Aynı ortamdan faydalanan farklı gruplara mensup Ermeni komiteleri de silahlanma ve teşkilatlanma açısından Müslümanlardan ve hatta devlet örgütlerinden daha güçlü bir durumdaydılar. Eldeki belgeler ve deliller açıkça bu teşkilatlanmayı gösteriyordu. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin bölgede gerçekleştireceği bir reform projesi tek başına bir sonuç doğuramayacak duruma gelmişti. Bu yüzden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden Talat Paşa'nın defalarca Taşnak yöneticilerine yaptığı, reformun hükümet ve Ermeniler arasında başka bir devletin müdahalesi olmadan gerçekleştirilmesi teklifi hep karşılıksız kalmıştır. Bitlis ve çevresindeki idareciler Rusların baskılarından bıkmışlar, onların önüne geçemez olmuşlardır.

İttihat ve Terakki hükümetlerinin Ermenilere yaklaşımı ve bu yaklaşımın Doğu illerindeki algılanışı bölgede çok uzun zamandan beri faaliyet gösteren çetelerin daha rahat hareket etmelerine sebep oldu. Ermeniler bir taraftan Batı ülkelerinin dikkatini reformlar konusuna çekerken bir taraftan da Rusya'nın yakında geleceğine ve Van, Bitlis ve Erzurum'u işgal edeceğine inanıyorlardı. Özellikle komite mensupları işgali hızlandırmak için müdahaleye zemin oluşturacak olaylar tertipleme peşindeydi. Bu yüzden Ermeni komiteleri Kürt ahaliyi üzerlerine çekebilmek için olanca imkânlarıyla çalışıyorlardı. Sultan Abdülhamid döneminde yaşanan olayların başlangıç sürecine dönülmek üzereydi.

1910-1913 yıllarında diğer unsurlar gibi Ermeniler de kendileri için meşrutiyet idaresinin gerçekleştireceği şeylerin hemen uygulanmasını istediler. Bu isteklerine destek olarak da bütün Osmanlı unsurlarını ve Avrupalı devletleri yanlarına alabilmek için yoğun bir propaganda çalışmasına giriştiler. Bu propaganda çalışmalarının hareket noktası Bitlis ve çevresinde yaşanan olaylar olmuştur. Genel olarak denilebilir ki 1913 yılının ilk üç buçuk ayında Doğu Anadolu ve Ermeniler sorunu bir hazırlanma ile karışık bekleme devresindedir. Balkan Savaşı sona erince onun ele alınması düşünülmektedir ve Ermeni komite ve partileri de buna razı olmuşlardır. Reform konularının ele alındığı Yeniköy Konferansı sırasında Bitlis

Ermenileri de aktif bir şekilde talimatlar doğrultusunda çalışmışlardır. Özellikle dini liderler halkı ve kamuoyunu yönlendirmek için ellerinden gelen çabayı göstermişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşı'nı kaybetmesi ayrılıkçı Ermenileri çok memnun etmiştir.

Bütün bu hazırlıklar daha uygulamaya konulmadan sona erdi, Osmanlı Hükümeti savaşa girdikten sonra, 31 Aralık 1914 tarihinde müfettişlerin görevlerine resmen son verdi ve Ermenilerle ilgili reform konusu da savaş sebebiyle rafa kaldırıldı. Reform projeleri Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Paris'teki barış görüşmelerinde yeniden ele alınmaya başlanacaktır. Birinci Dünya Savaşı hem Rusya'nın hem de İngiltere ve Fransa'nın, Ermenilere yönelik bağımsız Ermenistan'ın kurulması düşüncesini propaganda olarak en yoğun ele aldıkları dönem olmuştur. Ermeniler bu propaganda sonunda Rusya, İngiltere ve Fransa'nın yanında hevesle savaşmışlardır. Tabii savaş sonunda beklentileri de buna paralel olmuştur. Asayiş olaylarının Ermenilerin katli şeklinde ele alınması Doğu Anadolu'da reformların gerçekleştirilmesi için bir aşamaydı. İttihat ve Terakki hükümetleri ilk iş olarak bu sorunun üzerine gittiler. Hükümetler, Ermeni ıslahatının yeniden uluslararası nitelik kazandığı, Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden ayrılma eğilimlerinin güçlendiği, komitelerin faaliyetlerinin yoğunlaştığı meşrutiyet yıllarında, onların masum görünen şikâyetlerini ciddiyle ele alarak çözüm yolları bulmaya çalıştılar.

1908-1914 yılları arasında yaşanan siyasi çekişmeler, iktidar kavgaları, Rusya'nın problemi çözmekten çok abartmaya ve kendi istediği şekle çekme çabaları, Kürt aşiretlerinin daha önceki dönemlerde elde ettikleri avantajları meşrutiyet yönetimi ile kaybetmeleri ve İstanbul'a karşı tavır almaları, meşrutiyetin istediği reformların güçlü bir bütçeye ihtiyaç duyması ve Osmanlı hazinesinin bunu karşılayacak durumda olmaması alınan kararların uygulanamamasındaki etkenlerdi. 1908 yılından itibaren meşrutiyetten beklenenlerin uygulamaya konulamaması hem Balkanlarda hem de Doğu Anadolu'da karmaşayı ve unsurlar arasındaki çatışmayı getirmiştir. Bu durum dönüşümü kendi iradesi ile gerçekleştiremeyen Osmanlı Devleti'nin büyük devletlerin istediği yola girmesi ve yönetimi onlara devretmesi anlamına geliyordu. Bütün baskılara ve yayınlara rağmen asayiş olayları abartıldığı kadar değildi ve alınacak tedbirlerle kısa süre içinde çözülebilecek nitelikteydi.

Bitlis 1878 yılında vilayet merkezi olmasından sonra idari bir merkez haline gelmiş, bu durum bölgedeki gelişmeleri Erzurum'dan ve Diyarbakır'dan takip eden İngiltere ve Rusya'yı şehre yöneltmiştir. Özellikle 1890 yılından itibaren Rusya'nın ve İngiltere'nin Ermenilere ve bölgeye ilgisinin artması Bitlis'te durumu takip edecek bir merkeze ihtiyaç doğurmuştur. Bitlis'e bir konsolos atanana kadar bölgeye çeşitli seyahatler düzenleyen İngilizler, Ermenilerle yakın ilişkiye girerek bilgi elde etmeye çalışmışlardır.

1912-1914 yılları arasındaki Ermeni faaliyetlerinden ortaya çıkan sonuç, Türklerle Ermeniler arasındaki anlaşma ve reformlarla bir arada yaşama düşüncesinin yok olduğu yönündeydi. Ayrıca bu dönemdeki olaylarla Ermeniler büyük devletlerin özellikle Rusya'nın desteğine tam güvenmiş durumdaydı. Ruslar savaşa girdikten sonra Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasını beklemeden Doğu Anadolu üzerinde tahriklere başladı. Patrikhane, önceden olduğu gibi Meşrutiyet'in ilanından sonra da Bitlis bölgesine en seçkin papazlarını din adamlarını gönderdi. Patrikhanenin ve komitelerin Osmanlı yönetimine karşı Avrupa'ya yaptıkları şikâyet ve başvurularında da hep bu iki şehir ve çevresindeki yağmalardan, ölümlerden söz edilmiş, ıslahat sorununda yine bu şehirler öne sürülmüştü. Bu bölgeler bir gün bile ayaklanmalardan, Ermenilerin taarruzlarından kurtulamamıştı.

İttihat ve Terakki hükümetlerinin en talihsiz yönleri şüphesiz ki iktidarları boyunca yaşadıkları savaşıdır. Ülkeyi yeni bir idari anlayışla her alanda kalkındırmayı ve yeni bir model etrafında yapılandırmayı düşünen İttihat ve Terakki liderleri, ilk dönem tespitlerinden sonra çözüm politikaları üretmeye başlamışlar ancak 1909 Trablusgarp Savaşı, 1912-1913 Balkan Savaşları sebebiyle ne iktisadi yönden ne de sosyal yönden kalkınma politikalarını uygulayamamışlardır. Doğu Anadolu vilayetlerinin yeniden inşasına büyük önem veren ve ülkenin bütünlüğü için bu inşayı şart olarak gören İttihat ve Terakki liderleri Balkan savaşlarından sonra bu gerçeğe daha çok yönelmişler Anadolu'ya, şarka doğru açılmak ve halkla bütünleşmek politikalarını uygulamak istemişlerdir. Balkan savaşları sırasında ve hemen sonrasında Doğu Anadolu vilayetleri ile ilgili Ermeni istekleri ile karşı karşıya kalan İttihat ve Terakki liderleri Anadolu'nun Müslüman halkına daha çok yaklaşmak ve onların desteğinden istifade etmek ihtiyacı hissetmişlerdir. 1912

yılında Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmesi, 1914 yılında savaştan hemen önce Bitlis merkezli Kürt ayaklanmaları onları doğu ile daha yakından ilgilenmek, Anadolu'nun Müslüman halkını bir bütün halinde tutmak politikasına yönlendirmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 yılından itibaren uyguladığı Osmanlılık politikasının savaşlar ve ihtilaflar sebebiyle uygulanamaması İslamcılığı peşinden de Türkçülüğü getirmiştir. Balkanlarda reformların gerçekleştirilememesinin sonucunda elden çıktığına inanan İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri 1913 yılından itibaren Şark Vilayetlerinde yapılacak toplumsal reformun bir an evvel gerçekleştirilmesi ve bu reformlara yabancıların müdahale etmemesi düşüncesini benimsemişlerdir. Bu çerçevede Ermenilerle Kürtler arasındaki arazi meselelerinin halledilmesini ve asayiş sorunlarının çözülmesini şark ıslahatının temeli olarak görmüşlerdir. Doğu Anadolu vilayetlerinde jandarma sayısının artırılması, adliye memurlarının tayini, memur ihtiyaçlarının giderilmeye çalışılması gibi teşebbüsler Balkan Savaşı'nın kaybedilmesinin hükümetlerin Doğu Anadolu'ya yönelmelerinin delilleri olarak gösterilebilir.

Genelde Doğu Anadolu bölgesi özelde ise Bitlis ve çevresi savaşlardan olumsuz etkilendi. “Şark Meselesi”, “Şarkta Islahat” konuları dönemin en önemli gazete ve dergilerinde hep ön planda yer almış, 1913 yılında Balkanlardaki çözüştan sonra bütün dikkatler bu bölgeye çevrilmiştir. Balkan Savaşı'nın Bitlis Müslümanlarında yalnız Slavlara ya da Hristiyanlara karşı değil bütün dünyaya karşı bir kızgınlık doğurmuştur. Savaşın sonuçları Ermenileri de heyecanlandırarak onlarda daha mutlu ve aydınlık bir gelecek ve Türk hakimiyetinden kurtulmak fikirlerini uyandırdı. İki taraf kamuoyunun bu halde bulunması ve özellikle Rusya'nın Van, Bitlis ve Erzurum'u işgal edeceği yolunda Ermenilerin yaydıkları haberler sonucunda, en küçük olaylar işin alevlenmesine yol açabilecek duruma gelmişti.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Bitlis bizzat savaşın içinde yer alacak, Bitlisliler hem maddi hem manevi açıdan Osmanlı ordusuna destek vereceklerdir. Böylece 1908-1915 yılları Bitlis ve çevresi için olumsuzluklarla, savaşlarla ve kargaşa ile geçen yıllar olacaktır.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi (ATASE)

- Birinci Dünya Harbi Kataloğu (**BDH**)

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

Dahiliye Nezareti Tasnifi

- Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemî (**DH. EUM. AYŞ**)

- Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Ecanib Kalemî (**DH. EUM. ECB**)

- Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemî (**DH. EUM. EMN**)

- Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası (**DH. EUM. VRK**)

- Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti (**DH. EUM**)

- Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti 2. Şube (**DH. EUM. 2. Şb**)

- Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti 5. Şube (**DH. EUM. 5. Şb**)

- Hukuk Müşavirliği (**DH. HMS**)

- İdâre-i Umumiyye Müdüriyeti (**DH. İUM**)

- İdarî Kısım Belgeleri (**DH. İD**)

- Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (**DH. KMS**)

- Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti (**DH. MB. HPS**)

- Mektubî Kalemî (**DH. MKT**)

- Memurîn Kalemî Belgeleri (**DH. EUM. MEM**)

- Muhaberât ve Tensikât Müdüriyeti (**DH. EUM. MTK**)

- Sicill-i Nüfus İdâre-i Umumiyesi(DH. SN)
- Sicill-i Nüfus İdâre-i Umumiyesi Tahrirat Kalemi (DH. SN. THR)
- Siyasî Kısım Müdüriyeti (DH. SYS)
- Şifre Kalemi Belgeleri (DH. ŞFR)
- Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti (DH. UMVM)

Hariciye Nezâreti Tasnifi

- Hukuk Kısım Belgeleri (HR. HU)
- Hariciye Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR. HMS. İŞO.)
- Siyasî Kısım Belgeleri (HR. SYS)
- Bâb-ı Âli Evrâk Odası Tasnifi (BEO)
- Dosya Usulü İdareler Tasnifi (DUİT)
- Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT)
- Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)
- Sadaret EvrakıMektubi Kalemi (A. MKT. MHM)
- Şura-yı Devlet Tasnifi (Ş.D.)

Yıldız Sarayı Arşivi Tasnifi

- Posta Telgraf Nezâreti Maruzatı (Y. PRK. PT)
- Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)
- Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV)
- Yıldız Perakende Adliye ve Mezâhib Nezâreti Kalemi (Y. PRK. AZN)
- Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ)
- Yıldız Perakende Askerî Maruzat Evrakı (Y. PRK. ASK)

- Yıldız Perakende Dâhiliyye Nezâreti Maruzâtı(**Y. PRK. DH**)
- Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı Evrakı (**Y. PRK. KOM**)
- Yıldız Perakende Sadaret Maruzatı (**Y. PRK. A**)
- Yıldız Perakende Umûm Vilâyetler Tahrirâtı (**Y. PRK. UM**)
- Yıldız Sadâret Hususi Maruzat Evrakı (**Y. A. HUS**)
- Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti Evrakı (**Y. PRK. BŞK**)

ZabtiyeNezâreti Tasnifi (ZB.)

TBMM Arşivi

Yabancı Arşivler

- The National Archives, “General Records of the American Commissionto Negotiate Peace 1918-1931, Roll 234,
- United Kingdom Public Record Office, Foreign Office (FO)

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994.
- Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010, s. 415.
- British Documents on Ottoman Armenians, Vol. I (1856-1880), (Ed. Bilâl N. Şimşir), TTK Printing Office, Ankara 1989. 579
- British Documents on Ottoman Armenians, Vol. II (1880-1890), (Ed. Bilal N. Şimşir), TTK Printing Office, Ankara 1989.
- British Documents on Ottoman Armenians, , Vol. IV,(Ed. Bilâl N. Şimşir), No: 687, Ankara, 1990, s. 631.

- Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896-1909), Cilt III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2008.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1909-1916), Cilt IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2008.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri, II, Devlet Arşivleri genel Müdürlüğü, Ankara, 2007.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918), I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2002.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922), IV, Ankara 2005, s. 80-82.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921), III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006.
- Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2012, I, s. 220, 391, 525, 532, c. II, s. 183.

Sürelî Yayınlar

Gazeteler

İkdam

Meşrutiyet, Paris.

Şark ve Kürdistan

Takvîm-i Vekayi'

Tanin

Tercümân-ı Hakikat

The Missionary Herald

The Times

Volkan

Dergiler

- Askeri Tarih belgeleri Dergisi (ATBD)

- Belgelerle Türk tarihi Dergisi (BTDD)

- Tarih ve Toplum

- Toplumsal Tarih

- MiddleEasternStudies

- Ermeni Araştırmaları

Resmi Yayınlar

Armenia and Kurdistan, British Government Foreign Offices, London, 1920.

Bitlis Vilayeti Salnamesi, H. 1310 (M. 1892), Bitlis Vilayet Matbaası, 1311/1892.

Bitlis Vilayeti Salnamesi, H.1314- 1316/M.1896-1898.

Bitlis Vilayeti Salnamesi, H. 1316.1317.1318 (M. 1898.1899.1900), Bitlis, 1319/1901.

-Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridesi

-Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi

-Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

-Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, Dersaadet, H. 1326/M. 1908.

-Ticaret ve Ziraat Nezareti 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiki, Dersaadet, 1332.

Kitaplar ve Makaleler

1967 Bitlis İl Yıllığı, İçişleri Bakanlığı, Ankara, 1967.

1973 Bitlis İl Yıllığı, Ankara 1973.

ABAK, Tibet, “Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)”, *Toplumsal Tarih*, sayı:208, (Nisan 2011).

AÇIKSES, Erdal, “Osmanlı Devleti’ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu*, Özel Sayısı II, (Mart-Nisan 2001), Yıl:7, Sayı: 38.

AÇIKSES, Erdal, *Amerikalıların Harput’taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, 2003

AÇIKSES, Erdal; Doğanay, Rahmi, *Amerika’nın Yüz Yıllık Ortadoğu Hayali Chester Projesi*, Elazığ, 2010.

AHMAD, Feroz, Rustow, Dankwart A., “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler (1908-1918)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 4-5, Yıl. 1975-1976.

AHMAD, Feroz, *İttihat Terakki 1908-1914*, İstanbul, 1995.

Ahmed Şerif, “Galat-ı His ve Rü’yet”, *Tanin*, 22 Eylül 1911, No: 1099; 24 Eylül 1911, No: 1101.

Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin*, I. Cilt, Hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, Ankara, 1993.

AKBULUT, Uğur, “Suriye’ye İlk Telgraf Hatlarının Çekilmesi”, *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010.

AKKUŞ, Yakup, *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdarî-Malî İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2011.

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara, 2000.

- Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, Kısım-ı Evvel-Lügat-ı Coğrafiye, İstanbul, 1313/1897.
- Ali Kemal, "Meyus Değiliz. Fakat...", *İkdam*, 29 Kanun-ı evvel 1908, No: 5243.
- Ali Saib, *Coğrafya-yı Mufassal-ı Memalik-i Devlet-i Osmaniye*, Konstantiniyye, 1304 (1887).
- ARINÇ, Kenan, "Bitlis'te Nüfus Hareketleri", *Atatürk Ün. Fen-Ed. Fak. Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, sayı: 21,1995.
- ARINÇ, Kenan, "Bitlis'te Taşkın ve Sel Felaketi (01-02 Mayıs 1995)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:25, 1999.
- ARINÇ, Kenan, "Geçmişteki Önemi Azalmış Kent Yerleşmelerine Bir Örnek: Bitlis", *Doğu Coğrafya Dergisi*, c.I, Sayı:1, 1995.
- Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, Edited by: Richard G. Hovannisian, California, 2001.
- ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, İstanbul, 2011.
- ARTUÇ, Nevzat, *Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*, Ankara, 2008.
- ASAF, Mehmet, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, Ankara 2002.
- AVAGYAN, Arsen; Minassian, Gaidz F., *Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*, İstanbul 2005.
- AYDIN, Mithat, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 19 (2006).
- AYDIN, Sıtkı, *Bitlis Tarihi*, İstanbul, 1967.
- AYDOĞAN, Erdal, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Anadolu Politikası (1908-1918)*, Ankara, 2005.
- AYDOĞAN, Erdal, "Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 49, 2013.

- BALCIOĞLU, Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Bir Rus Komplosu: Şeyh Selim Ayaklanması”, *Türk Kültürü*, 30/350 (Haziran 1992).
- BARKEY, Henri J.; Fuller, Graham E., *Turkey's Kurdish Question*, New York, 1998.
- BARTON, James L., *Türkiye’de Gündoğumu*, Çeviren: Zekeriya Başkal, İstanbul, 2010.
- BASHANOV, Mihail, *Türkiye’de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri)*, Çeviren: İlyas Kemaloğlu, Ankara, 2013
- BAŞ, Gülsen, “Gelenek ve Gelecek Arasında Sıkışan Bir Tarihi Kent: Bitlis”, *History Studies*, Volume: 2/2, 2010.
- BAYRAKTAR, Bayram, “1914 Bitlis Ayaklanması”, *V. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, I, Ankara, 1996.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. II, Kısım I, Ankara, 1991.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt: II, Kısım: III, Ankara, 1991.
- DARKOT, Besim, “Bitlis”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul, 1979.
- BİLMEZ, Bülent Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Binbaşı Hüseyin, *Memalik-i Osmaniye'nin Ziraat Coğrafyası*, İstanbul, 1303/1897.
- BİRİNCİ, Ali, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası, I. Meşrutiyet Devri’nde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul, 1990.
- BRUNİESSEN, Martin Van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İstanbul, 2013.
- BRUNİESSEN, Martin Van, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İstanbul, 2013.
- BURAK, Durdu Mehmet, “İngiliz J.R. Pilling’in Osmanlı Demiryolu İmtiyazını Ele Geçirme Mücadelesi”, *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, Sayı: 17 (2005).
- BUXTON, Noel; Buxton, Harold, *Travel and Politics in Armenia*, London, 1914.

CUÏNET, Vital, *La Turquie D'Asie*, c. I, Paris, 1890, c. II, Paris, 1891.

ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat'ın İlanı Sırasında Anadolu'da İç Güvenlik”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 24 (1980).

ÇADIRCI, Musa, “II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Lâyiha "Heyet-i Teftişiye'nin Geşt ü Güzâr Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvâliyle Heyet-i Mezkûr'un Harekâtı”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi) Dergisi*, Sayı 3, 1992.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991.

ÇİMEN, Adnan, “Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/3 (2012).

DAVİSON, Roderic H., “The Armenian Crisis, 1912-1914”, *The American Historical Review*, Vol. 53, No. 3 (Apr., 1948).

DEMİR, Abdullah, “16. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Hâkimiyetinde Arşiv Belgeleri Işığında Bitlis Beyleri”, *I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul, 2008.

DEMİR, Tanju, “Söylev-Demeç ve Çalışmalarıyla Başarılı Bir Osmanlı PTT Nazırı: Oskan Efendi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.4, sayı:11 (2005).

DEMİR, Tanju, *Türkiye'de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi (1840-1920)*, Ankara, 2005.

DEMİREL, Muammer, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)*, Ankara, 2002.

- DEMİRKOL, Kurtuluş, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Edirne Vilayeti Hapishaneleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2010.
- DEMİRTAŞ, Mehmet, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarsında Bitlis Vilayeti'nde Nüfus", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IX, Sayı:1, 2007.
- DOĞAN, Cabir, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", *History Studies International Journal of History*, 2011; 3(2).
- DOĞANAY, Hayati, *Coğrafyaya Giriş*, Ankara, 1993.
- DOUGLAS, Roy, "Britain and Armenian Question, 1894-7", *The Historical Journal*, vol. 19, No. 1 (Mar. 1976).
- ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1994.
- EMİROĞLU, Kudret, *Anadolu'da Devrim Günleri*, İstanbul, 1999.
- ERCOŞKUN, Tülay, "İsmail Fazıl Paşa'nın (Cebesoy) Islahata Dair Görüşleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 42, 2007.
- ERDEM, Yasemin Temür, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Kızların Eğitimi*, Ankara, 2013.
- ERGÜN, Mustafa, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara, 1996.
- Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyesi*, Hazırlayan: H. Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983.
- Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Emelleri*, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Melike Gürler, Çiğdem Aksu, Ankara, 2008.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Cilt 4, Yayına Hazırlayan: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul, 2001.

- EYYÜPOĞLU, İsmail, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir İttihatçı: Kazım Yurdalan*, Erzurum, 2009.
- GÜLER, Saadet, *411 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1311-1321 / M.1893-1903)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2011.
- GÜNAY, Selçuk, *Hamidiye Hafif Süvari Alayları (1890-1918)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1983, s. 11-12
- GÜNEŞ, İhsan, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 1, 1990.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983.
- HAMİD, Hamdi, *Türkiye'nin İktisadi Coğrafyası*, İstanbul, 1340 (1924), s. 24 ve 131-132
- HAYDAROĞLU, İlknur; Pehlivan, İsmail, "Rus Sermayedarlarının Osmanlı Demiryolları Üzerine Bazı Yazışmaları" *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 36 (2004).
- HEPWORTH, Geo. H. , *Through Armenia on Horseback*, London, 1898.
- HEWSEN, Robert H., *The Historical Geography of Baghes/Bitlis and Taron/Mush*, Edited by: Richard G. Hovannisian, California, 2001.
- Hüseyin Cahid (Yalçın)'den Seçmeler II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e*, Haz. Erdal Aydoğan-Asaf Özkan, Ankara, 2011.
- Hüseyin Cahid, "Mektepler Meselesi", *Tanin*, 10 Haziran 1909, No: 277; 13 Haziran 1909, No. 280.
- Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, Ankara, 1993, s. 164;

- Hüseyin Nazım Paşa, *Hatıralarım, Ermeni Olaylarının İç Yüzü*, İstanbul, 2003.
- İLDENİZ, Hüseyin, “Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Meydana Gelen Ayaklanmaların Dış Destek Bağlantıları”, *V. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, I, Ankara, 1996.
- İNBAŞI, Mehmet, “XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 33, (2007).
- İsmail Fazıl Paşa, *Islâhâta Dâir Mütâla'ât-ı Umûmiyye*, Dersaâdet: Matba'a-i Osmanîye, 1329.
- İŞİK, Sedat, *Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Bitlis Milletvekilleri (Biyografileri ve Faaliyetleri)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum-2011.
- JWADİAH, Waidieh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi ve Gelişimi*, İstanbul, 1999.
- KANSU, Aykut, *1908 Devrimi*, İstanbul, 1995.
- KARACA, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul, 1993.
- KARACA, Erdem, “Ahmet Ağaoğlu'nun Kaleminden Şarki Anadolu Islahatı (1913-1914)”, *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, c.3, sayı:6, Yaz 2010.
- KARACAKAYA, Recep, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, İstanbul, 2005.
- KARADENİZ, Yılmaz, "Bitlis'te Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliamlar Ve Batılı Devletlerin Katliamlardaki Rolü (1913-1919)", *Turkish Studies*, Volume 6/1 Winter 2011.
- KARAL, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. IV-VIII, Ankara, 1990.
- KARPAT, Kemal H., “Ottoman Population Records and The Cencus of 1881/82-1893”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 3 (October 1978).

- KARPAT, Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul, 2010.
- KARPAT, Kemal, *Ottoman Population (1820-1914)*, Wisconsin, 1985.
- KARS, H. Zafer, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, İstanbul, 1984.
- KELEŞ, Hatice, *Salnamelere Göre Van ve Bitlis Vilayetlerinde Dini - Sosyal Yapı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2009.
- KILIÇ, Orhan, *XVI. Yüzyılda Adilcevâz ve Ahlat*, Ankara, 1999.
- KILIÇ, Osman, "Protestan Misyonerler ve Ermeni Olaylarına Etkileri", *Ermeni Araştırmaları*, sayı:29 (2008).
- KIRMIZI, Abdülhamit, *Abdülhamid'in Valileri*, İstanbul, 2008.
- KNAPP, Grace H., *The Tragedy of Bitlis*, New York, 1919.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul, 1989.
- KODAMAN, Bayram, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)" *Türkler Ansiklopedisi*, c. XXIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1991.
- KOOSHIAN, George Byron, Jr., *The Armenian Immigrant Community of California: 1880-1935*, University of California, Los Angeles, A dissertation for the Degree Doctor of Philosophy in History, 2002.
- KÖHLER, Wilhelm, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, (Çeviren: Haydar Işık), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- KÖKSAL, Osman, "Osmanlı Devletinde Sıkıyönetim İle İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 12, (2001).

- KURAN, Ercüment, “Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)”, *Ankara Üniversitesi OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi) Dergisi*, Sayı 5, 1994, s. 228.
- KURTCEPHE, İsrail; Akgül, Suat, “Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri”, *OTAM*, Sayı: 6 (1995).
- KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul, 1986.
- List of American Educational, Religious and Charitable Institutions In The Ottoman Empire*, Constantinople, February 1903.
- LYNCH, H. F. B., *Armenia, Travels and Studies*, II, London, 1901.
- MAYEVSKİ, *Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askeri İstatistiki*, Rusçadan Mütercimi: Mehmed Sadık, İstanbul, 1330/1914.
- MCCARTHY, Justin, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, (Çeviren: İhsan Gürsoy), Ankara, 1995.
- MCCARTHY, Justin, “Ermeni Terörizmi: Zehir ve Panzehir Olarak Tarih”, *Ankara Üniversitesi Uluslararası Terörizm Sempozyumu*, Ankara, 1984.
- MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, İstanbul, 1998.
- Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, İstanbul, 2006.
- MEİSELAS, Susan, *Kurdistan in the Shadow of History*, New York, 1997.
- MİRAK, Robert, *Torn Between Two Lands: Armenians in America, 1890 to World War I*, Cambridge, 1983.
- MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul, 2005.
- NAZAR, Büyüm, “Bitlis”, *Yurt Ansiklopedisi*, c. 2, Fasikül. 25, İstanbul, 1982.
- O'BALLANCE, Edgar, *The Kurdish Struggle (1920-1924)*, London, 1996.

- OFLAZ, Mustafa, “413 Numaralı Bitlis Tahrir Defteri Işığında Tatvan Nahiyesi İle Tatvan ve Tuğ Karyelerine Bir Bakış”, *I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan Ve Çevresi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul, 2008.
- OKUMUŞ, Ejder, “Evliya Çelebi’nin Seyahatnâmesinde Tatvan ve Çevresi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergi*, Sayı: 24, Güz 2008.
- ORHAN, Muzaffer, *Osmanlı Devleti’nde Vilayet Yatılı İdadileri*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2006.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985.
- ÖZÇELİK, Selahattin, *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, Ankara, 2000.
- ÖZDEMİR, Hikmet, *Salgın Hastalıklar*, Ankara, 2010.
- ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık*, Ankara, 2014.
- PEARS, Edwin, *Turkey and Its People*, London, 1912.
- PERİNÇEK, Mehmet, “Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye Ermenilerinin Rus Ordularına Katılımına Dair Yeni Belgeler”, *Karadeniz-Blacsea-Chornoye More*, Issue: 10/2011.
- PERİNÇEK, Mehmet, *Rus Devlet Arşivinden 100 Belgede Ermeni Meselesi*, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2007.
- POLAT, Ebru, *H. 1316, 1317, 1318 (M.1898, 1899, 1900) Tarihli Bitlis Vilâyet Salnamelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2006.
- POLAT, Nazım H., *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Ankara, 1991, s. 84.
- Polonyalı Simeon, *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye’si*, Sadeleştiren: Resul Bozyer, İstanbul, 2007.

- QUATAERT, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)*, Çevirenler: Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İstanbul, 2008.
- QUATAERT, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, Çeviren: Tansel Güney, İstanbul, 1993.
- SAFRATİSİAN, Arshak, *Kurds and Kurdistan*, London, 1948.
- Safvet (Geylangil), *Memalik-i Osmaniye Coğrafya-yı İktisadisi*, Dersaadet, 1328/1912.
- SARINAY, Yusuf, "İstanbul'da Ermeni Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXIII, (Mart-Temmuz-Kasım 2007), Sayı: 67-68-69.
- SASUNİ, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, Tercüme: BedrosZartaryan-Memo Yetkin, İstanbul 1992.
- SELVİ, Haluk, "ABD'de Ermeni Faaliyetleri (1890-1896)", *ASAM I. Türkiye Ermeni Kongresi*, İstanbul, 2007.
- SELVİ, Haluk, "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan", *VIII. Askeri Tarih Semineri Bildirileri, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar*, C.I, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003.
- Chalabian, Andranik, *Antranik Paşa*, İstanbul, 2004.
- SELVİ, Haluk, "II. Meşrutiyetin Başlarında Kuzeybatı Anadolu'da Asayiş, *İlkadım Belediyesi II. Uluslararası İlkadım Sempozyumu*, (19-22 Mayıs Samsun, 2008), Samsun, 2009.
- SELVİ, Haluk, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Vilâyât-ı Şarkıyye'de Nüfus", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVII/50 (Temmuz 2001), s. 322.
- SELVİ, Haluk, "Terör Eylemlerine Tarihsel Bir Yaklaşım: Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terör Eylemleri ve Yurtdışı Bağlantıları", *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, Cilt 2 (1), 2011.
- SELVİ, Haluk, *Bir Ermeni Komitecinin İtirafı*, İstanbul, 2011.

- SELVİ, Haluk, *Millet-i Sadıkada İsyân: Ermeni Komitacılarının Gizli Mektupları*, İstanbul, 2011.
- SELVİ, Haluk; Demirkol, Kurtuluş, “Osmanlı Devleti’nde Amerikan Vatandaşlarının Hukuku”, *History Studies, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, 2012.
- SHAW, Stanford J., “The Ottoman Census System and Population (1831-1914)”, *International Journal of Middle East Studies*, vol. 9, No: 3, (1978).
- SHAW, Stanford J., *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu, Savaşa Giriş*, Ankara, 2014.
- SÖNMEZER, Şükrü, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Bitlis”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*.
- SYKES, Mark, *Beş Türk Eyaletine Doğru, Çevirenler: Hilal Sağdıç, Büşra Aycibin*, İstanbul, 2013.
- ŞAHİN, Gürsoy, “Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rollerini Üzerine Bir İnceleme”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. VII (Haziran 2005).
- ŞAŞMAZ, Musa, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, Ankara, 2013.
- ŞAŞMAZ, Musa, *Kürt Musa Bey Olayı, (1883-1890)*, İstanbul, 2004.
- Şemseddin Sami, *Kamusu'l-A'lâm*, c. 2, Mihran Matbaası, Dersaadet, 1306-1307 (1889-1890).
- ŞİMŞİR, Bilal, *Osmanlı Ermenileri*, Ankara, 1986.
- TAŞ, Fahri, *Osmanlı-Ermeni İlişkileri 1912-1914 (Vilâyât-ı Şarkıyye Islâhatı)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2006.
- TAVERNIER, Jean-Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, Editör: Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

- TOPRAK, Zafer, *İttihat ve Terakki ve Cihan Harbi (1914-1918)*, İstanbul, 2003.
- TÖREHAN, Mehmet Serdar, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Bitlis, 2006.
- TÖREHAN, Mehmet Serdar, "Milli Mücadelede Bitlis," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı 35, Temmuz 1996.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. I, (İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918), İstanbul, 1984.
- TUNCEL, Metin, "Bitlis" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.6.
- TURAL, Erkan, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adliye ve Mezâhip Nezareti'nde Bürokratik Reform", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.57 Sa.2 (2008).
- TURAL, Erkan, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adliye ve Mezâhip Nezareti'nde Bürokratik Reform", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c.57 S.2 (2008).
- TURAL, Erkan, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nde Bürokratik Reform", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, s. 22, Ankara 2007.
- TURAL, Erkan, "Osmanlı Posta Bürokrasisi 1908–1914", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 46 (2009).
- TURAN, Ömer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı*, C. II, (edit. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayını, Ankara 1999.
- Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul, 1323/1907.
- TÜRKMEN, Zekeriya, "İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları", *Ermeni Araştırmaları*, sayı:9, (Bahar 2003).

- TÜRKMEN, Zekeriya, *Vilâyât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği (1913-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1976.
- ÜNAL, Fatih, "II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 20-21, Kış 2005 - İlkbahar 2006.
- ÜNAL, Fatih, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", *Karadeniz Araştırmaları*, cilt: V, sayı: 17, Bahar 2008.
- ÜNAL, Fatih, "Osmanlı Belgelerinde II. Meşrutiyet Sonrası Doğu Anadolu'da Ortaya Çıkan "Eyüphanzade Said Çetesi ve Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkîyalık ve Terör*, Editör: Osman Köse, Samsun, 2009.
- ÜNAL, Mehmet Ali, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu Politikası", *Türk Yurdu*, c. 10, sayı: 33, 1990.
- YALÇIN, Osman, *Siirt-Bitlis*, İstanbul, 1961.
- YAPIŞTIRAN, Cihan, *19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013.
- YAŞA, Recep, "Doğu Anadolu'da Bir Türk Kültür Merkezi: Ahlat", *Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)*, 2 (1).
- YAŞA, Recep, *Bitlis'te Türk İskânı (XII.-XIII. Yüzyıl)*, Ankara, 1992.
- YAVUZ, Biçe Sükan, "Fransız Arşiv Belgelerinin Işığında Chester Demiryolu Projesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 24, (Kasım 1999-2003).
- YAVUZ, Fikrettin, "Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Rusya Faktörü", *Ermeni Sorunu ve Avrupa*, Editör Haluk Selvi, Sakarya, 2005.
- YAZICI, Nesimi, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı" *OTAM*, III, 1990.

- YILDIRIM, İsmail, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)*, Ankara, 2001.
- YILDIZ, Hatip, *Diyarbakir Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2007.
- YÜKSEL, Mevlüt, “Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyancıları (1890-1905)”, *Ermeni Araştırmaları*, 2012, Sayı 43, s. 174-176.
- YÜKSEL, Mevlüt, *Vilâyât-ı Şarkıyye Ermenilerine Yönelik Sevk ve İskân Uygulamaları (1915-1917)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013.
- ZARAKOLU, Avni, “Memleketimizde Demiryolu Politikası”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 57, Sayı: 2 (2008).
- ZENGİN, Zeki Salih, “II. Meşrutiyet Döneminde İslahat Çalışmaları Çerçevesinde Medreselerin Kuruluş Sistemi ve İdarî Teşkilatı”, *A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 9, (1999).

EKLER

EK-I 10 Ocak 1909 tarihinde Bitlis Valiliğinde görevli memurların maaş listesini gösteren cetvel (BOA. DH. MKT. 2760/90)

Mektûbî Kalemi	Maaş-kuruş
Mümeyyiz-i evvel Abdülmecid Efendi	750
Mümeyyiz-i sâni Şaban Efendi	650
Mümeyyiz-i sâlis Abdülmelik Efendi	570
Sermüsevvid Hakkı Efendi	300
Mübeyyiz Hurşid Efendi	340
Kamil Efendi	315
Reşid Efendi	265
Abdülhamid Efendi	225
Hüseyin Efendi	220
Ali Efendi	210
Şefik Efendi	100
Rauf Efendi	40
Şevket Efendi	34
Seyfeddin Efendi	10
	4029

Meclis-i İdâre Kalemi	Maaş-kuruş
Başkâtib Hacı Şemsi Efendi	750
Kâtib-i sâni Resül Efendi	600
Mukayyid Şefik Efendi	20
Mukayyid Şükrü Efendi	20
Mukayyid Mehmed Ali Efendi	20
	1410

Evrâk Kalemi	Maaş -kuruş
Müdür Osman Efendi	720
Mu'âvin Ferhad Efendi	500
Te'kîdme'mûru Kamil Efendi	140
Mukayyid Şefik Efendi	60
	1420

EK-II: 1908-1911 yılları arasında doğu vilayetlerinde meydana geldiği Patrikhane tarafından iddia edilen olaylarla ilgili Dahiliye Nezareti'nin hazırlattığı değerlendirme tablosu (BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108) lef. 1-104)

İddialar Patrikhanenin 11 Ağustos 1911 tarihli ve 1391 numaralı tezkire-i samiye ile tevdi buyurulan taktirdeki maddeler	[Mülahazat] Cevaplar
1- Cani-i meşhur Genco silahlı adamlarıyla Muş'un Mekişan köyünde bir düğün evini basıp Kevork ile babasını, annesini ve amcaoğlu Kirkor'u öldürmüştür.	Sabık devirde meydana konmuş fakat tahakkuk etmemiş bir ikrardır.
2- 28 Nisan 1910 tarihinde Muş'un Siyonak köyü Aleksandr Ağpur köyünden dönerken yolda Musa Bey'in biraderi Kasım Bey'in hizmetkârlarından Halo tarafından katledilmiş ve vuku bulan şikâyet ve müracaata rağmen katil serbest bırakılmıştır.	Katil 12 Eylül 1910'da gıyaben 15 sene kürek cezasına mahkûm olmuştur.
3- 2 Haziran 1910 tarihinde Siirt Sancağının Pervari kazasına mülhak Eftkaryeli Kürtler Daşmaki Haço'yu feci surette katletmişlerdir.	Zanlıların hepsi beraat etmişlerdir.
4- Bu havalide Beşarlı Arif iki sene önce silahlı adamlarıyla Üzüm karyesinde altı nefer Ermeni'yi katletmiş olduğu gibi Mayıs 1910 tarihinde de Akunkaryeli Haço'yan'ı öldürmüştür. Aynı günlerde bu Üzüm karyesinde üç kişi daha katledilmiştir.	Katl fiili Rusya'daki komite meclisince verilen karar üzerine Rusya'dan gelen Tiko, Hako, Karabet isminde üç Ermeni tarafından icra edilmiş katiller yine Rusya'ya firar etmişlerdir. Katil sebebi maktullerin devr-i sabıkta komite mensuplarını hükümete ihbar etmeleridir. Arif'e isnat sahih değildir.

<p>5- 5 Haziran 1910 tarihinde Muş'un Norşin köyü ahalisinden İbrahim Mıgırdıçyan, Muşeh, Vartan karye civarında hayvanlarını otlatmaktalar iken üç süvari ve diğer Kürdler tarafından katlolmuşlardır. Köylüler hükümete müracaat etmişlerse de caniler yakalanmamışlardır.</p>	<p>Maznun olarak gösterilen Ahmed'in mahkemesi yapılarak beraatına hüküm verilmiştir.</p>
<p>6- 12 Temmuz 1910 tarihinde Bulanık kazasına tabi Kop köyünden altı öküz aşırımı olan Kürdleri takip eden Asador bu Kürdler tarafından katledilmiştir.</p>	<p>Aynı vaka olup ayrı ayrı gösterilmiştir.</p>
<p>7- 12 Temmuz 1908 tarihinde Bulanıklı Asador odun taşırken Musa Bey'in köyünden Kürtler tarafından katledilmiştir.</p>	<p>Katilin kim olduğu ortaya çıkmamıştır.</p>
<p>8- 16 Ağustos 1910 tarihinde Bulanık Kazasının Erniset köylü KirkoryanHaçoToğnut köyünde Değirmen Deresinde muhacir İbrahim bin Maksud tarafından katledilmiştir. Katil tutuklanmışsa da hapisaneden firar edip serbest gezmektedir.</p>	<p>Bir kadın meselesinde çıkan münazaa üzerine vuku bulmuştur. Evrakı müdde-i umumiliktedir.</p>
<p>9- 26 Ağustos 1910 tarihinde Malazgirt Kazasında Durahan köyünden ve Hasenanlı Aşireti reislerinden Acam Yusuf oğlu bu köyde bir kişiyi katl, annesi ve kız kardeşini cerh, eşyasını gasp etmiştir.</p>	<p>Haklarında kanuni takibat icra edilmektedir.</p>
<p>10- 6 Eylül 1910'da Muş'ta PohokaryeliHebo isimli Ermeni kendi tarlasında katledilmiştir. Katilin maznun ile bir davadan dolayı husumeti bulunan İzzet Efendi'nin oğlu Abdurrahman olduğu söylenmekte ise de maktulün akrabası korkularından dava açmaya cesaret edememektedirler.</p>	<p>Maznunen tutulan Andranik katil olduğunu maktulün veresesi tarafından bir arzuhal verilerek tahkikat akim bırakılmış ve Abdurrahman hakkında dava açmaya ait sebepler hazırlanması için gönderilen celpnamelere verese daire-i istintaka gelmemiştir.</p>
<p>11- 21 Şubat 1910 tarihinde Bitlis'in Hizan kazasında Şenağpor(?) karyeliOhanyanBedros ve</p>	<p>Katil Tahir oğlu Meran cinayet mahkemesine sevk edilmiştir.</p>

<p>SahakyanAgob ve ArşinakTamo arkadaşları Siirt'ten dönmektelerken Meran bin Tahir ve avanesi tarafından katledilmiştir. Meran tutuklanmış ise de yaşı küçük gösterilmek üzere bıyığı tıraş ettirilmiş ve cezadan kurtarmak için çalışılmıştır.</p>	
<p>12-27 Şubat 1910 tarihinde İspabirdik köyü kilisesine Edsum köyü Kürtleri gece vakti girerek mihrabı kirletmiş ve evvelisi sene bunlar tarafından katl olunmuş bu kilise havlusunda medfunHaçik'in mezarını açarak na'şını çıkarmış ve ayaklarıyla çiğnemişlerdir.</p>	<p>Ne müddeiler ne de şahitler kanuni davete icabetle istintak dairesine gelmediklerinden şahitlerin zorla celbine teşebbüs edilmiştir.</p>
<p>13-29 Nisan 1911 tarihinde Muş'un Suragab köylü Ahsenik oğlu Hoşin ve Reşnek köyünden Karabetyan'ın inek ve öküzünü gasp edip götürmüştür.</p>	<p>Ne böyle bir köy ne de böyle bir vaka vardır.</p>
<p>14-29 Mayıs 1911 tarihinde Muş'un Huyut nahiyesi civarında Papaz Serkis Efendi ile iki arkadaşı Belafeli (?) aşireti reislerinden meşhur cani Hacı Kıro'nun biraderi Sadık ve arkadaşları tarafından yolda feci surette katledilmişlerdir.</p>	<p>Zanlıların bir kısmı yakalanmış diğerleri takip edilmektedir. Mesele arazi davasından çıkmıştır.</p>
<p>15- Aynı şekilde iki gün sonra bu katledilen papazın oğlu ile dört arkadaşı Muş'tan köyelerine dönmekteyken bu caniler haber alarak yolda pusuda bekleyerek hücum edip bunları da vahşi surette katletmişlerdir.</p>	<p>Evvelki vakaya aittir.</p>
<p>16- Mezalim ve cinayetleriyle meşhur Hacı Musa Bey ile biraderi Kasım Muş'ta Ermeniler aleyhinde halkın düşüncelerini etkilemekte olup son olarak Kürtleri Ermenilere karşı tahrik için dolaşmış ve onlarla gizli görüşmeler ve meşverette bulunmuş olduklarından ve tehditler icra etmekte olduklarından Ermenilerin heyecan ve endişeye düştükleri gelen evrak ve telgraflardan anlaşılmaktadır.</p>	<p>Hacı Musa Bey'in hükümete dahaletle köyünde ikamet halinde aleyhinde yine takibata devam edileceğinden Muş'ta ikametine müsaade edilmesini istida etmiş ve orada ikamet etmesi vilayete yazılmıştır.</p>

<p>17- Bu Musa Bey'in teşvikiyle bu yılın Haziran ayında Kürtler geceleyin Van'ın Karçıkân kazasına mülhak Pelu köyünde bir Ermeni'nin değirmenine hücum ederek iki kişiyi yaralamışlardır. Yine o günlerde Kürtler geceleyin Kârvan köyünü basıp tüfeğe tutmuşlar ve köyün ruhani reisini öldürmek kastıyla evinin damından içeriye ateş etmişlerdir.</p>	
<p>18- 1911 yılının Temmuz ayı başlarında Bulanık kazasının Sahra Şeyh köyünde arazi meselesinden dolayı muhacirler ile vuku bulan münazaada bu köyden beş-altı Ermeni ve diğer bir köyden de beş köylü yaralanmıştır. Bunlardan biri vefat etmiştir. Bundan dolayı bir kişi tutuklanmış ise de asıl fail yakalanamamıştır.</p>	<p>Darp ve cerh fiilinden dolayı suçlular hakkında tezkere hazırlandığı ve olaydan dolayı on üç kişi tutuklanarak Muş Mahkemesine olay intikal ettirilmiştir.</p>
<p>19- 31 Mart 1911 tarihinde Çemişkezek kazasının Vazkovan karyesi ahali-i fukarasından Manuk'un karısı Nazlı karyeden 20 dakika uzakta çalı toplamakta iken bu köyden Reşid Bey'in oğlu Hikmet Kadının üzerine hücum ederek ırzına tasallut ettikten sonra kadının tenasül uzvuna taş ve çalı doldurarak savuşmuştur. Kadın kanlar içinde hükümete müracaat ederek şikâyetçi olmuş ise de takibat icra edilmeyip maznun serbest gezmektedir.</p>	<p>Hikmet'in 3 ay on gün müddetle hapsine hüküm edilmiştir.</p>
<p>20- Erzurum vilayetinde Kemah Kazasında Tahir Paşa'nın biraderi Tahirzade Sıdkı Bey'in hizmetkârlarından KürdKelami yaptığı mezalim ve fezahati ahaliyi çok bizar etmekte ve ezcümle malları gasb ve sirkati adet edinmiş olub daima Sıdkı Bey'in himayesi altında yakayı kurtarmakta olduğu gibi bundan önce Kemah'ın Marik köyünden PezekDırdıryan'ın altı koyununu çalmış bunun için Sıdkı'ya müracaat edildiğinde koyun bedelini ödemiştir. Bu KelamiSurpKiragos</p>	<p>Bu Kelami gıyaben dört seneye mahkûm olmuş ve daha sonra tutulduğundan vicahi mahkemesi de yapılmaktadır.</p>

Manastırı'nın bir baş ineğini çalmış olup mahalli hükümete yapılan müracaata karşı adeta acziyet gösterilmiştir.	
21-22 Nisan 1911 tarihinde Sivas Vilayeti Zara kasabası ahalisinden ZeylOhanneyan ve biraderi Haço kasabadan iki saat mesafedeki çiftlikte Hüseyin ve akrabaları tarafından feci surette katledilmişlerdir.	Katli fiili bir tarla meselesinden çıkan münazaâ üzerinedir. Katillerin hepsi hemen tutuklanmıştır. Mahkemeleri yapılmaktadır.
22-Siird Sancağının Pervari Kazası aşiretleri reislerinden Yusuf Ağa kendi avanesiyleHaskerkaryeliSerkizyan'ı öldürmek kastıyla yaralamış ve Ermeni köylerinden tehditle bir takım mallar gasp etmiş ve Velas isimli köyü de muhasara edip Zako isimli Ermeniye öldürmüştür.	Yusuf ile 28 adamı yaralama ve katli fiillerinden dolayı yakalanmışlardır. Hükümet bu konuda tamamıyla vazifesini yaptığından şikâyetin devam etmesine lüzum yoktur.
23-27 Nisan 1911 tarihinde Siird kazasından bir Ermeni olan Abraham zahire satın almak için Tarik köyüne gitmiş iken yol üzerinde başı kesik bulunmuştur.	Yolculuk esnasında karın çokluğundan donarak vefat ettiği köyünün keşişi ile ihtiyar heyeti tarafından verilen zabt varakasıyla tahakkuk etmiştir.
24- 4 Mayıs 1911 tarihinde Garzan kazasında Selend karyesi kilisesiyle mektebini Raşit ve arkadaşları yakmışlardır.	Kilise mektebinin ve müteakiben bir İslam hanesinin yakılması kasden ve tecavüz sonucu olmayıp İslam ve Ermeni ahalisinin birbirine cürmüstinad için ihtiyar eyledikleri desisedir.
25-Siird köylerinden Kanfin köylü Hüseyin ve biraderi Hacı Osman ve Şakir 16 arkadaşıyla Şirvan Kazasının SirzekŞires isimli köyün PapasArtin Efendinin hanesi üzerine hücum ederek kırk kile un gasp etmiş ve kiliseye de girerek mallarını ve eşyalarını aşırıp götürmüşlerdir.	Haneye hücum ve kiliseye girerek mallarını çalmak gibi bir durum olmayıp Hüseyin, Osman ve Şakir Papaz Artin Efendi'nin amcaları olan Parso, Nurso ve Babük'te olan 3000 kuruş alacaklarına mukabil ununu zapt etmişlerdir.
26-Bu havali köylerinden Fikrun köylü Şeref Bey'in oğulları Ahmet ve Mehmet Emin ve Musa Bey'in oğlu Refik Bey MedziAvin köyü kilisesinde ibadet ve ayin yapılmasını yasaklamışlar ve kilise zangocunu şehre göndermişlerdir.	Köy ağnam mektumesini ihbar etmesinden hâsıl olan i'zar üzerine isnad edilmiştir, aslı yoktur. Mahallinden bu çeşit bir müracaat ve şikâyet de vuku bulmamıştır.
27-Bitlis vilayeti Sasun kazası Kürt aşiretleri ve özellikle Balaklaşireti	Bu aşiretin zerre kadar serkeşliği ve vergi vermemek gibi bir durumu

hükümete karşı serkeşlikle hiçbir vergi vermemekte olup 1910 tarihinde vergi tahsili için giden zaptiyelerden üç kişiyi katletmişlerdir.	yoktur. Jandarmalar Şiko kabilesinden TağsurluÇaçan ve arkadaşları tarafından gece vakti düşman zannıyla katledilmişlerdir.
28- 8 Mayıs 1910 tarihinde bu kazanın köylerinden Harkürük köyü Yusuf bin Said ve bu köy Ermeni ahalisinden bir fakirin on kile darısı ile eşyasını diğer iki Ermeni'nin de birer koyununu gasb etmiştir.	Kanuni takibat yapılarak gasb edilen mallar alınıp teslim edildiği bildirilmiştir.
29- Artin jandarmalar tarafından öldürülmüştür.	NersesOnbaşıyan'ın kumandasındaki jandarmalara iki kişi silah ateşi üzerine mukabele ederek Artin telef edilmiş takibat yapılıyor.
30- Aynı kazanın Hafru köyünden Murad isimli Ermeni'nin sekiz yaşında kızı Kürdler tarafından kirletildikten sonra yakılmıştır.	İki zanlı gösterilmiş ise de bu iddialar reddedilmiş mütecasirler meçhul kalmıştır.
31- Aynı kazanın Norşinkaryeli Ali Markaryan Murad'ın zevcesini katl ve on yaşında kızını yaralamıştır.	324 senesinde vuku bulmuştur. Katil firardadır.
32- Aynı kazada ReşekliKürdlerErko isimli Ermeninin ticari mallarını gasb ve kendisini de katl etmişlerdir.	ReşekliMehmed namındaki mütecasir yakalanmış ve tutuklanmıştır.
33- Aynı kazada Cedid köylü Raşo isimli Ermeni Paprolu Genco ve oğlu Abdülaziz tarafından katledilmiştir.	Genco tevkif edilmişse de beraat etmiştir. Oğlu firarda ve mahkumMahmud tutukludur.
34- Garzan kazası mülhakatından CeldafankaryeliNamo bin Reşo türlü mezalim ve cinayetler olayından dolayı mahkûm olduğu halde serbest gezmekte ve Ermeniler aleyhindeki mezalime devam etmekte olup mahalli hükümet müsamaha göstermektedir.	Bu Namo bin Reşo yakalanmıştır. Kendisinin cinayet ve çeşitli mezalimi olmayıp ihtida etmiş olan karısının irtidadından dolayı muğber olarak iki kişiyi yaralamış ve bir kişiyi katletmiştir. (Diyarbakır Vilayetine ait olup 12. Sahifenin 2. Fıkrasında münderiç vakaya cevaptır.)
35- Muş'ta Reşm Gedikli Koçu Melkonyan ve HaçoOsepanPiran köyü hududunda Mala Deresinde Sulta köylü Çato ve biraderi Necmeddin vesairKürdler tarafından ağır şekilde yaralanmıştır.	Bu konudaki iddia doğrulanamadığından zanlıların mahkeme edilmemelerine karar verilmiştir.
36- Aynı kazada MehmedReşid isimli KürdHaço isimli çobanla Genco'yu katletmiştir.	Maznunlar yakalanmış, fakat mahkeme edilerek beraat etmişlerdir.
37- Aynı kazanın Hazro köyünde Kirkor	Faili meçhul kalmış Ermenilerden

gece yatağında Kürtler tarafından katledilmiştir.	hiçbiri şehadet etmemiştir.
38- Aynı kazada Norşinkaryeli Kürd Hüsno Ali'nin oğlu tarafından katledilmiştir.	Meşrutiyetin başında Garzan kazası dahilindedir. Ermenilere Ermenilere taalluku yoktur.
39- Aynı kazada Norşinkaryeli Mehmed Ali isimli Kürd üç çocuğuyla birlikte Hüsno'nun oğulları tarafından katledilmiştir.	Aynı vakadır.
40- Aynı kazada Angurvanik (?) karyesinde Halil Male isimli Kürd kendi taallukatı tarafından katledilmiştir.	Devr-i sabıkta hadis olmuş pek eski bir vakadır.
41- Aynı kazanın Tornut karyesinde Şanko'nun üç oğlu taallukatı tarafından katledilmiştir.	Bu da öyledir yani pek eski bir vakadır.
42- Aynı kazanın Hazro karyesi civarında Hacı Musa bin Mehmed Şadılı Kürdler tarafından katledilmiştir.	Kürdler arasında bir kan davasından çıkmıştır.
43- Aynı kazada Mazra Hanlı Şero isimli Kürd taallukatı tarafından katledilmiştir.	Mütecasir firardadır.
44- Aynı kazada Haylanlı Ömer Bey kendi akrabası tarafından katledilmiştir.	Mütecasir firardadır.
45- Aynı kazanın Ermeni köyleri ahalişi düçar oldukları derece-i nihayefakr ve zaruret hallerinden ve giriftar oldukları mezalimden kurtulmak kasdıyla Ortodoks mezhebine dehalet edecekleri son işaretlerdendir.	Mutki dahilinde Ortodoks mezhebine girmek isteyen hiçbir vatandaş yoktur.
46- Sivas Vilayeti sandık emini iken kaç ay önce zimmet isnadıyla işten el çektirilmiş olan Batosyan Baroyer Efendi'nin daha sonra berat zimmeti tahakkuk ederek eski görevinde bırakılacağı sırada defterdar efendinin hanesine davet olunarak nabadid olmuş ve kaç gün sonra Mayısın yirmi beşinci günü naaşı zuhur etmiştir. ciddi tıbben muayene edilerek katledilmiş olduğu tebeyyün etmişse de bazı tabipler raporu imzalamaktan imtina etmeleriyle gerekli kanuni işlemlere tevessül edilmemiştir.	Bu kişinin ihtilası tebeyyün ettikten bir gün sonra kaybolarak 17 gün sonra cesedi nehirden çıkarılmış ve doktorların ihtilafı üzerine olbaddaki rapor tabipler meclisince tedkik edilerek boğularak öldüğüne hükmolunmuştur. Bu konuda kanuni takibe lüzum olmadığı bu meclisçe karar verilmiştir.
47- Mamuretülaziz vilayetinde Habusi	Vilayet heyetince cinayete itham

<p>köyünde BedoyanKirkor'unrençberlerindenMuşeg Şükrü Bey'in oğlu tarafından katledilmiş ve katil hükümetçe buldurulamamıştır.</p>	<p>edilen katil firarda olup takibi için mülhakata kati tebligatta bulunulmuştur.</p>
<p>48- Kürt eşkıyalarından olup çeteler teşkil ederek Van vilayetinin Şitak ve Karçikanhavallisinde şekavetle köyleri tahrip eden, tüccar ve yolcuları soyan ve cinayetleriyle oralarda dehşet saçan Said Bey ile Mir Mahi avaneleri yüzünden ahalinin emniyet ve can ve malları menseb olarak zulüm yapmaktan geri kalmamaktadırlar.</p>	<p>Hükümetçe şediden icra edilen takibat üzerine bu Said ile Mir Mahi İran toprağına firar etmişlerdir. Hudutlarda icra edilen takibata binaen bunların bu tarafa geçmeleri muhtemel değildir.</p>
<p>49- Ezcümle şaki Mir Mahi 1910 tarihinde Şitak kasabası mutebaranındanOhan Efendi'yi ve daha sonra Mehmed adında birisi 21 Mayıs 1911 de Nurdüz'e gönderilen polis Arşak Efendi'yi katlettirmiş ve diğer iki polisin tüfeklerini gasp etmiş olduktan başka şunlar olmuştur: İspendarKürd karyesinden altı lira Makolak Ermeni Karyesinden altı lira TehonerKürd karyesinden beş lira AğçurisKürd karyesinden on sekiz kuruş</p>	<p>Mir Mahi ve avanesi hakkındaki takibattan filhakika bir netice hasıl olmamıştır. Bu gasp ve katl fiilleri hakkındaki evrak naklen Van istinaf dairesine verilmiştir. Kariyelerden vuku bulan mebhusat için şimdiye kadar hiçbir müracaat vuku bulmamıştır.</p>
<p>50- Şakir Ağa'nın telkinleri ve teşvikleriyle şaki Mir Mahi tarafından ika olunan ve günden güne artmakta olan mezalim ve cinayetlere nihayet verilmek üzere Şitak ve Nurdüz ahalisi merkez vilayete vekiller gönderip arz-ı hal ve şikayet etmişlerse de bir icraat görülmemiştir.</p>	<p>Bu kişinin de İran'a firar etmiş olduğu diğer sahifede yazılıdır.</p>
<p>51- Hasan Semran köylü Mehmed Ağa bir takım istinatlar ve iftira ile beş Ermeni köylüsünü hapse attırmış ve bunlardan bir kişiyi hapisanede vefat ederek dördü tutukludur. Bunun oğulları da Ermenilerin evine hücum etmişlerdir. Koyunları ve malları gasp edilmiştir.</p>	<p>Bu beş Ermeni 2 Ekim 1910 gecesi Kasım oğlu Cihangiri katletmek töhmetiyle evrak-ı tahkikiyeleriyle beraber tutuklu olarak adliyeye verilmiştir. Mehmed Ağa'nın medhali yoktur. Kevork'un zevcesi vaz'-ı hamle ederken vefat etmiştir. Ne Ermeniden ve ne Kürdden hiç kimse bu madde hakkında şikâyette bulunmamıştır. Mesele istinatlardan ibarettir.</p>

	Hücum ve gasp ile ilgili tahkikat yapılmış, suçlulara yakalanmıştır.
52- Van vilayetinin Hakkâri Sancağı muzafaatındanHoşab'ınZini köyü Ermeni ahali Vanlı Şehbenderzade Hikmet Efendi'nin mezalimine tabaver tahammül olamayıp dağılacakları bildiriliyor.	ZinikaryeliSimon ve arkadaşları Vanlı Hikmet Efendi tarafından arazilerinin zapt edildiğini ve Hikmet Efendi de bu araziye tapu ile mutasarrıf olup iddia sahiplerinin kira ile ettiklerini iddia etmektedirler. Bu mesele üç senelik münazaadır. Taraflar mahkemeye müracaattan imtina ediyorlar.
53- Diyarbakır tabur ağası Murad Bey Kürd aşiretlerinden bazı cabbar ve canileri ahz ve girift vazifesiyle altmış süvari askeriyle Beşiri kazasına gitmiş ve fakat bunları yakalayacak yerde birbirleriyle barıştırmış ve bunlardan silahı olmayana tüfek vermiş ve Ermenilere zulüm yaptırmış, gerek kendisi ve gerek askerleri için Ermeni köylerinden bedava yün ve et ve yağ vesaire celp ettirmiş olduğu ve köylere dağıttığı askerler Ermeni köylülerini darp ederek yedi köyden 69 tüfek toplamış ve DahlikeVirzu isimli köyün papazı Daniel Efendi'yi şiddetle darp ve kolunu kırmış oldukları 25 Haziran 327 tarihli varaka ile bildirilmiştir.	Papaza Daniel Efendi'nin darbu meselesinin olmadığı ortaya çıkmıştır. Beşiri Ermeni köylülerinin darbindan dolayı hiç kimse tarafından dava açılmamış,ücretsiz yem vesaire alındığına dair hiçbir iddia yoktur. Yapılan koğuşun arsası Ermeniler tarafından bağışlandığı Beşiri kazası meclisinde kayıtlarla sabittir. Karakol da Hıristiyanların rızasıyla vücuda gelmiştir.
54- Palu kasabasından on dakika mesafede iki Muşlu Ermeni'nin katledilmiş olduğu mahalli murahhashanesiyle İttihat ve Terakki kulübünden 6 Mayıs 1911 tarihli telgrafnamede bildirilmiştir.	Sasun'unTalorik köyü ahalisinden Haçik'in parasına tam'an arkadaşı Ohannes tarafından katledilmesinden ibarettir.
55- Diyarbakır'da Beşiri kazasına tabi Konda köyü Ermeni kadınlarından Losik isimli genç gelin devr-i istibdatta Raşo isminde bir Kürt tarafından kaçırılmış cebir ve tehdit altında İslamiyet'i kabul ettirilmiş iken hürriyet ilanı üzerine kadın pederi hanesine ve asıl mezhebine dönmüş olmasından dolayı Raşo kadını tekrar elde etmek maksadıyla yakınlarını tehdit ederek bu yılın Haziranının 6. Günü pusuda	Cevabı beşinci sayfanın üçüncü fıkrasındadır.

<p>bekleyerek kadının akrabasından Simon ile Gavre'yi öldürmek kastıyla mavzer tüfek ile yaralamıştır. Caninin saklandığı ev hükümete ihbar edildiye de yakalanmamıştır.</p>	
<p>56- Diyarbakır: Silvan Kazasının Gelin karyesinde tütün tarlasında bulunan 3 Ermeni 14 Eylülde silahlı sekiz Kürt tarafından hücumla iki Ermeniye öldürmüşlerdir.</p>	<p>Katiller Reşkonan Aşiretinden üç kişidir. Cinayetle mahkemeleri sürmektedir.</p>
<p>57-9 Eylülde gece vakti Zakokaryeli Murad tütün tarlasında öldürüldüğü gibi katiller de yakalanmamıştır.</p>	<p>Katiller hakkında takibat yapılmaktadır.</p>
<p>58- Farsin kasabasındaki 3 eski kiliseyi mütegalibe Kürd ağalar tamamen yıkarak taşlarını kendi evleri inşaatında kullanmışlardır. Arsa ve bahçeleri de zapt edilmiştir.</p>	<p>Kilise değil eski bir caminin harap üç duvarından ibarettir.</p>
<p>59- Muş, 16 Ağustosta Sasun'da meclis idare azasından Hade Efendi katledilmiş, katiller savuşmuştur.</p>	
<p>60-22 Ağustos'ta Huyut nahiyesinde Cam köylü bir Kürt oğluyula Huşud köyüne gelmiş, Mumvuyan Nadiri öldürmüş, yakalanmamıştır.</p>	<p>Zanlı İbrahim bin Ali takip edilmektedir. Evrakı adliyeye verilmiştir.</p>
<p>61-22 Ağustos'ta Ervarih karyesinde Murad oğlu Hade'yi katleden Muşlu Şah Hüseyin yakalanmış ise de iki oğlu zimedhal iken serbest bırakılmış. Zanlı araba ile Muş'a sevk edilirken zabıta memurları arabadakileri darp ve maktulün biraderinin kolunu, kız kardeşinin başını yaralanmıştır.</p>	<p>Şah Hüseyin ile oğullarının ortaklığı sabit olmadığından tahliye, diğerleri tevki edildi.</p>
<p>62- 24 Ağustos'ta Til köyünün Kürd şeyhleri ahalisinin mahsulleri, ot demetleri kasten yakılmış, o esnada oraya gelen nahiye müdürü failer için hiçbir tedbir almamıştır.</p>	
<p>63- Genç meclis idare azasından Mehmud Bey ile kayınpederi Mehmed Bey karyeler Ermeni ahalisinden Hafır namıyla vergi istemekte devam ettikleri ve ahalinin emlak ve arazisine tasarruf iddia ederek esir gibi muamele ettikleri karyeler ahalisi tarafından 29</p>	<p>Mahsullerden çariyek namıyla beşte bir alındığı iddia edilmesi üzerine iş mahkemeye tevdi' olundu.</p>

Ağustos'ta patrikhaneye bildirilmiştir.	
64- 15 Ağustos'ta Sasun'da Şiko aşiretinden Musta bin Telo Ermeni milletinden Kirkor'un yeğenini öldürmüştür. 24 Ağustos'ta Ekrad Aşireti halkından Esad bin Hazo isimli şahıs meclis idare azasından Melkonyan Efendiyi öldürmüş katili serbest bırakılmıştır.	
65- Siirt: Pervari'de mezalimi ile meşhur Yusuf Ağa ve bunun oğlu Vefasir isimli Ermeni'nin katili Çendu'nun tahliyesine çalışmakta imiş.	Maznun mahkemeye gönderilmiştir.
66- 25 Mayıs 1911 tarihinde Sivas Vilayetinin Tokat kasabasından bir saat mesafede Derbend isimli yerde Ekmekçiyan Simon bir Müslüman ile meydana gelen münazaada başından yaralanarak katledilmiştir. Maktulün darptan öldüğü hükümetçe tahakkuk ettirilmiştir. Ancak katil cezasız bırakılmıştır.	Katil Tane baş oğlu Mustafa olay sonunda yakalanmış mahkemesi yapılmaktadır.
67- Ekim 1908 tarihinde Muş sancağının Malazgirt kasabasından Osman Çavuş Meryem binti Mıgırdıç'ı cebren kaçırmıştır.	Şimdiye kadar bir muamele cereyan etmemiştir. mütecasirler hakkında muamele-i kanuniye icra olunmaktadır.
68- Meşrutiyetin ilanından beş ay sonra Çarsacak ahalisinden Ahmed Bey adamlarıyla beraber Paşavank köyünde Tatuyan Toros'un hanesine hücumla Toros'un karısının ırzına tasallut ettikten sonra cebren kaçırmıştır.	Ahmed Bey ve arkadaşlarının beraatlerine hüküm edilmiş ve bu hüküm daha sonra tasdik edilmiştir.
69- Mamuretü'laziz vilayetinin Pötürge kazasına mülhak Kefruviz köyünden Zartar isimli kız 1908 tarihinde cebren kaçırılmıştır.	Kız Bilal oğlu Ahmed'erasıyla kaçarak Müslüman olmuştur. Daha sonra eski dinine dönmüş, cebr ve tazyik olmadığından mahkeme edilmemelerine karar verilmiştir.
70- Adanalı Sisyan Yervan'ın zevcesi Veronika ve kız kardeşi Nezar cebren kaçırılmıştır.	Böyle bir vaka ve bu isimde bir şahıs olmadığından zamanın ve mekanın tayini lüzumu patrikhane kapı kethüdasına tebliğ edilmiş, henüz cevap alınmamıştır.
71- Geçen Şubat ayından Karahisar-ı Sahip sancağında bu livada yaşayan Oskanyan Kevork kızı on beş yaşında Agoni kaçırılmış olup orada Ermeni	

<p>ruhani reisi bulunmadığı desisesiyle geçerli olan ahvale riayet olunmaksızın kız islamiyeti kabul etti denilerek bu konuda yapılan itirazlar nazara alınmamıştır.</p>	
<p>72- Van Vilayetinde Başkale kazasının Ertekan köyünde 4 sene önce cebren kaçırılmış olan Oska isimli Ermeni kadın geçen eylülde kaçırılan Kürt'ün nezdinden ber takrir-i karar ve merkez vilayete gelerek istida vererek 4 sene önce idare meclisi huzurunda İslamiyet'i kabul ettiğine dair ifade ve takrir eden kendisi olmayıp kendisini kaçırılan Kürdün biraderi karısı olduğunu söylemiş olduğu halde kanun ve nizam dahilinde islam olmuşsun ve nikah edilmişsin denilerek kadın tutuklu olarak Başkaleye iade ve Kürde teslim edilmiştir.</p>	<p>İskohi kadın köy muhtarı Acu ve köyden Meko, Minaskan ağalarla komiser Alaeddin ve polis Kirkor Efendiler huzurunda sorgulanarak önceden asla şiddet ve baskı görmeyerek rızasıyla ihtida ettiğini ve sonra bir buçuk yaşındaki oğlu Senco için hanesine döndüğünü ve idare meclisi huzurunda ikrar eden bizzat kendisi olduğunu ifade eylemiştir.</p>
<p>73- Siird: Deha nâm kasabanın Şarnak karyesinde ashâb-ı emlâk kırk Ermeni'ye hâne ve arâzîlerini terk ederek köyden çıkmaları için Kürdlercebr ve tehdîdicrâ ediyorlar. Bu gibi ta'addiyât mutasarrıf tarafından bilindiği hâlde tekzîbine çalışılmakta imiş.</p>	<p>Aslı yokdur. Beyne'l-anâsırittihdâ ve mu'âşeretber-devâmdir.</p>
<p>74- Ahz-ı Askerî Komisyonu'nda Ermeniler hakkında kânûnşikenânemu'âmelâticrâedilmek de ve alâkadârânın bu bâbda vâki' olan i'tirâzlarınahavâle-i sem'-i i'tibâredelmemekde imiş</p>	
<p>75- Mamuretülaziz: Çarsancakmütegalibbesi Ermenileri esir gibi kullanmakta hala devam etmektedirler. Nezaretten bu konuda verilen emirleri mahalli hükümetin uygulamadığı mahalli murahhashaneden 5Ağustos'ta bildirilmiştir.</p>	<p>Katiyen aslı olmadığı bildiriliyor.</p>
<p>76- Van 18 Eylül'de Van murahhashanesinden bildirildiğine göre şaki Simko malları gasba ve nüfusu nakle başladığından aşiretlerin silahlandığı. Ve Şaki Said</p>	<p>Şaki Said ile Simko hakkında diğer mahalde tafsilat verilmiştir.</p>

de yeniden tecavüzlere başladığından halkın huzur ve asayişini kalmamıştır, askeri yardıma ihtiyaç vardır bunun için gerekenlere emirlerin verilmesi istenmiştir.	
77- Bitlis: Hizan kazâsının Tamrannâhiyesinde kâin Abaranis Surp Haç manastırı ve merbût emlâk ve arâzîsi Arbanâşîretinden mütegalib Tahir Ağa zabt etmiş ve mürâca'ata rağmen istirdâde dileyememiştir.	Aslı yoktur. Papas Abraham Efendi'nin mahkemeye mürâca'atı lâzım gelir
78- 1910 tarihinde Bitlis Vilayetinde Ahtamarkaryeli Bogosyan Hergo ve Hizan köylülerinden Herokatlı edilmişlerdir.	Müteccâsirler cihet-i adliyeye teslim edilmişlerdir. Haklarında ta'kîbât-ı kânûniye ifâedilmektedir.
79- Bitlis Vilâyeti'nin Hizan kazâsına mülhak Ley karyesi ahâlîsinden Artin Karabetyan'ı katledip yakalanmış ve tevkif edilmiş olan katil üç ay kadar tutuklu kaldıktan sonra salıverilmiştir.	Fi'l-i katlin hatâenîkâ' edildiği tahakkuk ederek kâtil Eyübkefâleterabî ile usûlen tahliye ve evrâkı cünha mahkemesine tevdi' olunmuştur.

ÖZGEÇMİŞ

01.08.1975 tarihinde Eskişehir’de doğdu. Öğrenim hayatına 1982’de Eskişehir Cumhuriyet İlkokulu’nda başladı. Ortaokulu 1990’da Cumhuriyet Atatürk Ortaokulunda tamamladı.1991’de Eskişehir Atatürk Lisesine devam etti. 1994 yılında Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde başladığı yükseköğrenimini 1998’de tamamladı.

1999–2000 Eğitim-Öğretim yılında Bilecik’in İnhisar ilçesinde öğretmenlik yaptı. Daha sonra Kırgızistan’da bulunan TDAV Türk Dünyası İşletme Fakültesi’nde 2000-2002 yılları arasında öğretim görevlisi olarak çalıştı. 2002 yılında Dumlupınar Üniversitesi Tavşanlı Meslek Yüksekokulu’na Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi okutmanı olarak atandı. Halen de aynı yerde görevine devam etmektedir.

Evli ve 3 çocuk babasıdır.